

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПЕТРОВА ІННА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 94:001.814(477) «177/185»(043.5)

**ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант –
Темірова Н.Р., доктор історичних наук, професор

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І.В. Петрова

АНОТАЦІЯ

Петрова І. В. Описово-статистичні джерела з історії України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Донецький національний університет імені Василя Стуса, Запорізький національний університет, Вінниця – Запоріжжя, 2020.

Дисертаційна робота присвячена історії упорядкування описово-статистичних джерел останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. Метою дослідження є надання всебічної та неупередженої оцінки окресленим документам як історичному джерелу. Об'єктом вивчення було обрано комплекс описово-статистичних джерел (ОСД – І.П.) з історії України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст., що з'явилися в результаті проведення картографічних, геодезичних та описових робіт у Російській імперії. Предметом дослідження є методика укладання ОСД, їхня джерельна база, атрибуція та рівень інформаційних можливостей для вивчення військової, соціально-економічної та політичної історії України, духовної та матеріальної культури українського народу.

Вивчені методи збирання, систематизації та опрацювання історичних джерел учасниками військового обстеження окремих територій Російської імперії. Авторка зосередила увагу здебільшого на аналізі проблем, пов'язаних зі створенням ВТО. Це побутування серед організаторів обстеження різних підходів до методики та методології укладання описів; недостатня кількість репрезентативних і достовірних джерел з історії заселення та господарського освоєння окремих регіонів російської держави; відмова місцевої влади від співпраці з керівниками та учасниками військово-топографічних експедицій; перманентні територіально-адміністративні реформи, що призводили до інформаційного оновлення чернеток описів після чергової зміни внутрішніх кордонів Російської імперії; відсутність необхідної кількості перекладачів, які б працювали у складі військово-топографічних експедицій у національних районах Російської імперії тощо. На тлі історичних подій кінця XVIII – початку XIX ст.

представлено процес формування ВТО: перша група – військово-топографічні описи, упорядковані внаслідок проведення топогеодезичних зйомок окремих територій Російської імперії; друга – описи, що створювалися здебільшого цивільними губернаторами на замовлення військових під час складання чергового розкладу розквартирування військ (ініціатором останньої групи описів був військовий міністр Російської імперії Аракчєєв). У роботі зроблено наголос на тому, що з часом царський уряд відмовився від упорядкування описів енциклопедичного характеру і сфокусував увагу укладачів лише на пошуку інформації військового призначення, а саме: відомостей про тактичні властивості місцевості, основні маршрути пересування військ, технічні засади розквартирування, державні резерви матеріальних цінностей армії, флоту тощо.

Розглянуто питання правового врегулювання заходів Генерального межування в Російській імперії (зокрема, законодавчого розв'язання казусів, що виникали під час проведення межових заходів), визначено технічні засади межування, встановлено коло осіб, які брали участь у його проведенні, визначено освітній та кваліфікаційний рівень їх підготовки. Також на основі архівних документів реконструйовано етапи проведення Генерального межування на українських землях. Виокремлено проблеми, що впливали на перебіг, терміни та якість межових робіт у Слобідсько-Українській, Катеринославській, Херсонській, Таврійських губерніях та Бессарабській області. Це рівень освіти та професійної підготовки працівників межової контори, процес заселення та господарського освоєння регіону, що вплинуло на становлення тамтешньої системи землеволодіння та землекористування, численні випадки порушення норм земельного та кримінального законодавства учасниками межового процесу, фіксація великої кількості конфліктів, етнічна строкатість районів ГМ тощо. Однак, незважаючи на всі труднощі, службовці Слобідської, Катеринославської (Новоросійської), Таврійської, Бессарабської межових контор досягли основної мети – впорядкували поземельні відносини в губернії з урахуванням традицій і форм землекористування та землеволодіння, що раніше побутували в регіоні; остаточно закріпили право власності дворян на землю, завершили період тривалих поземельних конфліктів, окреслили площу ділянок, що перебували у власності держави.

Наведено основний перелік документів, які виникли у процесі межових робіт (польова записка, межові плани, межові книги, польові економічні журнали, генеральний повітовий план, Економічні примітки до матеріалів Генерального межування); проаналізовано їх інформаційне навантаження та основні структурні компоненти. Проведений джерелознавчий аналіз документів, утворених у межах виконання цих робіт, дав можливість авторці висвітлити закономірності процесу кадастрового обліку земельних фондів підвладних районів Російської імперії.

У роботі досліджується історія укладання топографічних та камеральних описів, їх інформативні можливості щодо реконструкції соціально-економічної історії України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. Авторка охарактеризувала історичні обставини, що спровокували появу цієї групи ОСД, визначила коло основних замовників і виконавців описових та картографічних робіт. Також детальну увагу приділено розвитку економічних та людських ресурсів регіону за топографічними та камеральними описами.

Роботу також присвячено дослідженню ревізьких “сказок” як джерела історичної демографії України. Авторкою визначено функції ревізій у суспільстві, проаналізовано зміни, що відбулись у формулярі “сказок”, а також системі контролю за їх заповненням, систематизацією та обробкою. У дослідженні зроблено наголос на реконструкції генеалогії селянських родин та військових обивателів за ревізькими “сказками”. Крім того, конкретизовано час створення ревізьких “сказок”, з’ясовано сучасний стан їхнього збереження, виявлено інформаційний потенціал документів. Ревізькі “сказки” допомогли встановити динаміку чисельності, природного руху, статеві-вікової структури селян селища Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської губернії за 1816-1817 рр. та 1835-1836 рр., села Тернівки Черкаського повіту Київської губернії (до цього входила до складу Вознесенського намісництва) 1795-1834 рр.; військових обивателів слободи Мартової Чугуївського повіту Харківського намісництва (з 1796 р. – Вовчанського повіту Слобідсько-Української губернії; суч. Мартове Печенізького району Харківської області) за 1782-1835 рр. У роботі розглянуто в часовому вимірі співвідношення між чоловіками та жінками, демографічне навантаження на працездатне населення, тривалість життя селян цієї локальної території. Також вивчено

історію родин (Лихочасів, Третяків, Дудникових), зв'язки між ними та відносини. Визначено головні атрибути особи – ім'я, прізвище, вік, місце проживання, що фігурують у матеріалах ревізійних переписів. Авторка обґрунтувала необхідність використання інших джерел (метричних книг, сповідальних відомостей, матеріалів військового обліку та наборів тощо) для реконструкції родоводу селян.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що вміщені в ньому фактичний матеріал, теоретичні положення та висновки можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць і навчальних посібників із джерелознавства історії України; відповідних лекційних курсів, спецкурсів та практичних занять з джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін (наприклад, історичної географії) для студентів профільних спеціальностей вищих навчальних закладів України.

Ключові слова: описово-статистичні джерела, військово-топографічні описи, Генеральне межування, Економічні примітки, ревізька “сказка”, топографічні та камеральні описи, атрибуція джерела, інформативний потенціал джерел.

SUMMARY

The dissertation is devoted to the history of ordering of descriptive and statistical sources in the last quarter of the XVIII – first half of the XIX century. The aim of the study is to provide a comprehensive and unbiased assessment of the outlined documents as a historical source. The object of the study is a set of descriptive and statistical sources (DSS – I. P.) on the history of Ukraine in the last quarter of the XVIII – first half of the XIX century, which appeared as a result of cartographic, geodetic and descriptive works in the Russian Empire. The subject of the research is the method of DSS compilation, their source base, attribution and level of information opportunities for studying the military, socio-economic and political history of Ukraine, spiritual and material culture of the Ukrainian people.

The thesis studies methods of collection, systematization and procession of historical sources by participants in the military survey of certain territories of the Russian Empire. The author focused mainly on the analysis of problems related to the establishment of the military and topographic descriptions. This is the existence among the organizers of the survey of different approaches to the methods and methodology of the descriptions compilation;

insufficient number of representative and reliable sources on the history of settlement and economic development of certain regions of the Russian state; refusal of local authorities to cooperate with the leaders and participants of the military and topographic expeditions; permanent territorial and administrative reforms which led to the information update of the drafts of descriptions after another change in the internal borders of the Russian Empire; lack of the necessary number of translators who would work as part of military and topographic expeditions in the national regions of the Russian Empire, etc. The process of MTD formation is presented against the background of historical events in the late XVIII – early XIX centuries: the first group are military and topographic descriptions, arranged as a result of topographic surveys in certain territories of the Russian Empire; the second group are descriptions created mostly by civilian governors at the request of the military during preparation of the next schedule for the troop deployment (the initiator of the last group of descriptions was Arakcheev, the Minister of War of the Russian Empire). The thesis emphasizes that over time the tsarist government refused to organize encyclopedic descriptions and focused the compilers' attention only on finding information for military purposes, namely: information on the tactical properties of the area, the main routes of troops, technical principles of accommodation, state reserves values of the army, navy, etc.

The issue of legal regulation of General surveying measures in the Russian Empire was considered in thesis (in particular, the legislative solution of incidents that occurred during the border measures), and the technical principles of surveying were specified. The paper determined the range of persons involved in its implementation and what their educational and qualification level was. Also, on the basis of archival documents, the stages of the General Survey on Ukrainian lands were reconstructed. The problems that affected the course, timing and quality of border works in Sloboda-Ukraine, Ekaterinoslav, Kherson, Tavriya provinces and Bessarabia region are highlighted in the thesis too. These are the level of border office workers' education and qualification, the process of region settlement and economic development, which considerably influenced formation of the local system of land tenure and land use, numerous violations of land and criminal law by border guards, fixation of big amount of conflicts, ethnic diversity of General Survey areas. However, despite all the difficulties, employees of Sloboda, Ekaterinoslav (Novorossiysk), Tavriya, Bessarabian border

office workers achieved the main goal – regulation of land relations in the province, taking into account the traditions and forms of land use and land tenure that previously existed in the region; they finally consolidated the property rights of the nobles to the land, ended the period of prolonged land conflicts, outlined the area of land owned by the state.

The main list of documents that arose in the process of boundary works (field note, boundary plans, boundary books, field economic journals, general county plan, Economic notes to the materials of the General Survey) is given in the thesis; their information load and main structural components are intimately analyzed. The source analysis of the documents formed within the framework of these works gave the author an opportunity to highlight the patterns of the process of cadastral accounting of land holdings in the Russian Empire subordinate regions.

The history of compilation of topographic and cameral descriptions, descriptions to atlases, their informative possibilities on reconstruction of social and economic history of Ukraine in the last quarter of the XVIII – the first half of the XIX centuries is investigated in the work. The author describes historical circumstances that provoked the emergence of this group of DSS, identifies the range of major customers and performers of descriptive and cartographic works. Also, detailed attention is paid to the development of economic and human resources of the region according to topographic and cameral descriptions, descriptions to atlases.

The thesis is also devoted to the study of audit “tales” as a source of historical demography of Ukraine. The author defines the functions of audits in society, analyzes the changes that have occurred in the form of “tales”, as well as the system of control over their completion, systematization and processing. The study emphasizes the reconstruction of the genealogy of peasant families and military citizens according to the audit “tales”. In addition, this scientific-research work specifies the time of creation of audit “tales”, clarifies the current state of their preservation, and reveals the information potential of documents. Audit “tales” helped to establish dynamics of number, natural movement, sex and age structure of the peasants of Temryuk village, Oleksandrivka district, Ekaterinoslav province in 1816–1817 and 1835–1836, Ternivka village, Cherkasy district, Kyiv province (before that it was a part of the Ascension governorship) in 1795–1834; military inhabitants of the Martova settlement,

Chuguiv district, Kharkiv governorate (since 1796 it is Vovchansky district of the Sloboda-Ukrainian province; now Martovo, Pechenizky district, Kharkiv region) for 1782–1835. The paper considers the ratio of men and women in time, demographic load on working population and life expectancy of peasants in this local area. The history of families (Likhochasy, Tretyaky, Dudnykovy), connections between them and relations were also studied. The main attributes of a person which appear in the materials of audit censuses were defined in the survey, namely – name, surname, age, place of residence. The author substantiated the need to use other sources (metric books, confessional information, military records and kits, etc.) for the reconstruction of the pedigree of peasants.

The practical significance of the study is that it contains factual material, theoretical provisions and conclusions can be used in the preparation of generalized works and textbooks on source studies of the history of Ukraine; relevant lecture courses, special courses and practical classes in source studies, historiography and special historical disciplines (for example, historical geography) for students of profile specialties of Ukrainian higher educational institutions.

Keywords: descriptive and statistical sources, military and topographic descriptions, survey program, General Survey, Economic notes, audit “tale”, topographic and cameral descriptions, source attribution, informative potential of sources.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Петрова І.В. Військово-топографічні описи України ХІХ ст. (методика створення, джерельна база, інформаційні можливості). Вид-во: ФОП Кушнір Ю.В. Вінниця, 2019, 572 с.

Рец.: Шандра І. Про що промовляє статистичне джерело [Рец. на кн. Петрова І. В. Військово-топографічні описи України ХІХ ст. (методика створення, джерельна база, інформаційні можливості). Вінниця: Видавництво ФОП Кушнір Ю.В., 2019. 572 с.].

Емінак: науковий щоквартальник. 2020. №2 (30). С. 259–262.

2. Петрова І.В. Описово-статистичні джерела з історії України останньої чверті ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.: етапи упорядкування документів. Вид-во: ФОП Кушнір Ю.В. Вінниця, 2020, 490 с.

Рец.: Січкаренко Г.Г. “Петрова І. Описово-статистичні джерела з історії України останньої чверті ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.: етапи упорядкування документів. Вінниця: Вид-во: ФОП Кушнір Ю.В., 2020. 490 с.”. *Український селянин.* 2020. Вип. 23. С. 92-93.

Археографічні збірники

3. Джерела до історії населених пунктів Донеччини ХVІ – ХVІІІ ст. Збірник документів / Укл. Пірко В.О., Петрова І.В., Петров О.О. 2. вид., перероб. і доп., Донецьк, 2009. 165 с.

Статті у фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз, та зарубіжних виданнях

4. Петрова І.В. Топографічні описи України в працях українських та російських істориків ХІХ – першої чверті ХХ ст. *Історичні і політологічні дослідження.* Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2006. №1/2. С.57-66.

5. Петрова І.В. Методика упорядкування топографічних описів кінця ХVІІІ ст. та їх джерельна база. *Наука. Релігія. Суспільство.* 2007. № 1. С. 15-28.

6. Петрова І.В. Топографічні описи України в працях радянських істориків (50-80-ті рр. ХХ ст.). *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. №2. С.29-42.

7. Петрова І.В., [Петров О.О.]. Методика упорядкування військово-топографічних описів України та їх джерельна база (30-60-ті рр. ХІХ ст.). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т.19 (у 2-х кн.). Тематичний випуск “Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація”. Книга І. Київ, 2009. С.563-576. (авт. внесок: джерела, 80% тексту).*

8. Петрова І.В. Повсякденне життя українських селян за матеріалами військово-топографічних описів ХІХ ст. *Краєзнавство*. 2010. №3. С.123-132.

9. Петрова І.В. Геральдичні традиції міст Лівобережної та Слобідської України (за матеріалами топографічних описів останньої чверті ХVІІІ ст.). *Схід*. 2010. №2. С.77-82.

10. Петрова І. В. Топографічні та військово-топографічні описи територій ХVІІІ – ХІХ ст. як джерельна база для вивчення становлення і розвитку льонарства та тютюництва в Україні. *Схід*. 2010. №3. С.81-85.

11. Петрова І. В. “Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр.” як основа реконструкції соціально-економічної історії Лівобережної України кінця ХVІІІ ст. *Схід*. 2010. №4. С.90-96.

12. Петрова І., [Пірко В.]. Атрибуція описів Харківського намісництва ХVІІІ ст. *Схід*. 2011. №2. С.81-83. (авт. внесок: джерела, 50% тексту).

13. Петрова І.В. Реконструкція джерельної бази військово-топографічних описів України кінця 40 – початку 50-х рр. ХІХ ст. *Схід*. 2013. №5 (125). С.158-164. (**DOAJ, Index Copernicus**).

14. Петрова І.В. Деятельность Симферопольской межевой конторы (1829-1843 гг.). *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2013. №12(38). Ч. 3. С. 162-166.

15. Петрова І.В. Олександр Оттович Шмідт (1833-1916): штрихи до біографії та наукової діяльності. *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник*. Вип. 10. Дніпропетровськ: НГУ, 2013. С. 158-167.

16. Петрова І.В. Економічні примітки до генеральних планів та атласів як джерело з історії України. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С.Зуляка*. У двох частинах. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2013. Вип.2. Ч.2. С.255-261.

17. Петрова І.В. “Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи” як різновид військово-статистичних оглядів. *Гілея*. 2013. № 77 (10). С.89-92.

18. Петрова І.В. Еволюція військово-топографічних описів наприкінці ХІХ ст. як системний принцип розвитку військової статистики Російської імперії. *Волинські історичні записки. Зб. наук. праць*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2013. Т.10. С.34-43.

19. Петрова І.В. Картографічні та військово-топографічні дослідження Харківської (Слобідсько-Української) губернії у ХІХ ст. *Грані історії: Зб. наук. праць*. Горлівка: Вид-во ГІМ ДВНЗ “ДДПУ”, 2013. С. 303-317.

20. Петрова І. В. Історія проведення топографічних зйомок та триангуляційних робіт у Подільській, Київській та Волинській губерніях (перша половина ХІХ ст.). *Гуманітарний журнал*. 2013. № 3. С. 11-19.

21. Петрова І.В. Теоретичні та методичні засади Генерального межування в Російській імперії. *Гуманітарний журнал*. 2013. №4. С.122-128.

22. Петрова І.В. Генеральне межування Південної України (історико-правовий аспект). *Схід*. 2014. №6 (125). С.158-164. (*Index Copernicus*)

23. Петрова І.В. Ревізькі “сказки” як джерело історичної демографії локальних територій України (на прикладі села Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської губернії). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка*. У двох частинах. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 3. С. 135-147.

24. Петрова І.В., [Петров О.О.]. Слобідська межова контора (1769-1781/1782 рр.): структура, особовий склад, функції. *Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей*. Кн. 27 / Гол. ред. О. В. Стяжкіна. Донецький національний університет ім. В. Стуса. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. С.236-255. (авт. внесок: концепція, джерела, 80% тексту). (*Index Copernicus*)

25. Петрова І.В. Військові обивателі слободи Мартової: зміни у демографічній структурі населення (1782-1835 рр.). *Гуманітарний журнал*. 2015. №1-2. С.46-54.

26. Петрова І.В., [Петров О.О.]. Катеринославська губернія у стратегічних планах військового командування Російської імперії. *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник*. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2017. Вип. 13. С. 60-69. (авт. внесок: джерела, 80% тексту).

27. Петрова І. В., [Петров О.О.]. Описи Київського (1869 р.), Одеського (1871 р.) та Харківського (1871 р.) військових округів: історія створення та джерельна основа документів. *Історичні та політологічні дослідження*. 2017. №1 (60). С. 153-185. (авт. внесок: джерела, 80% тексту). (*Google scholar*)

28. Петрова І. В., [Петров О.О.]. Діяльність Бессарабської обласної межової контори (1818-1891 рр.): законодавчі новації та повсякденна практика. *Історичні та політологічні дослідження*. 2018. №1 (62). С. 35-55. (авт. внесок: джерела, 80% тексту). (*Google scholar*)

29. Петрова І.В. Генеалогія селянських родин с. Тернівка Черкаського повіту Київської губернії за матеріалами ревізійних переписів кінця XVIII – середини XIX ст. *Історичні та політологічні дослідження*. 2020. №1 (66). С. 153-185. (*Google scholar*)

Публікації, що додатково відображають результати дослідження та його апробації

30. Петрова І.В. Джерельна евристика топографічних матеріалів та їх археографічне освоєння вітчизняними науковими товариствами та установами протягом XVIII – XIX ст. *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”*. Кам’янець-Подільський

17-18 вересня 2003 р. Кам'янець-Подільський; Київ, Нью-Йорк, Острог: Вид-во, 2005. Т.1. С. 85-94.

31. Петрова І.В. Військово-топографічні праці офіцерів Генерального штабу та їх значення для вивчення природних й економічних ресурсів України (XIX ст.). *Історія української географії та картографії. Частина I: Зб. матеріалів Четвертої міжнародної наукової конференції, присвяченої 110-літньому ювілею професора Володимира Кубійовича*. Тернопіль, 18-19 листопада 2010 р. Тернопіль, 2010. С.172-175.

32. Петрова І.В. Військово-топографічний опис Катеринославської губернії 1821 р. *Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу, наукових співробітників і аспірантів Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2009-2010 рр.* Донецьк, 2011. С. 211.

33. Петрова І.В. Історія релігійних та освітянських установ Волині на сторінках військово-топографічного опису 1850 р. *Освіта і культура Волині: історія та сучасність. Матеріали регіональної конференції, присвяченої 450-річчю Пересопницького Євангелія та 20-річчю незалежності України*. Луцьк, 2011. С. 17-27.

34. Петрова І.В., [Петров О.О.]. Значення військово-топографічних описів для реконструкції рівня життя населення українських міст у XIX ст. *Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – XIX ст. Зб. наук. праць*. Київ, 2013. С. 173-186. (авт. внесок: концепція, джерела, 80% тексту).

35. Петрова І.В. Військово-топографічні описи Волинської губернії першої половини XIX ст. *Матеріали IV Волинської міжнародної історично-краєзнавчої конференції, присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету ім. І.Франка (м. Житомир, 18-19 листопада 2011 р.): Зб. наук. праць*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. С. 273-275.

36. Петрова І.В. Військово-топографічний опис Херсонської губернії (1863 р.) як джерело з історії повсякденності національних меншин Півдня України. *Матеріали Третьої всеукраїнської конференції “Людина у структурах повсякдення в історії України”*. Луганськ, 23-24 листопада 2011 р. Луганськ, 2011. С. 119-121.

37. Петрова І.В. Українське селянство в праці М. Домонтовича “Матеріали для географії и статистики России. Черниговская губернія”. *Матеріали регіональної*

наукової конференції викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів: “Політичні, економічні та соціальні проблеми розвитку України: історичний досвід та сучасність в умовах глобалізації”. Донецьк: ДонНТУ, 2012. С. 13-17.

38. Петрова І.В. Дивізійний квартирмейстер В. Мочульський та його внесок у вивчення Слобідської України. *Сборник научных трудов SWORLD*. Вып. 4. Том 49. Одесса, 2012. С. 54-65.

39. Петрова І.В. До історії Генерального межування Слобідської України (1767-1781 рр.). *Матеріали наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2011-2012 рр. (15 березня – 25 квітня 2013 р.)*. Донецьк: ДонНУ, 2013. Т.2. С. 142-143.

40. Петрова І.В. Військово-топографічний опис Волинської губернії 1887 р. *Матеріали VI Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 15-16 листопада 2013 р.)*: Зб. наук. праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2013. С. 226-229.

41. Петрова И.В. Военно-топографические описания конца 40-х – начала 50-х гг. XIX в. как элемент стратегической разведки Российской империи. “*Боевое братство славян на защите мира*”: Сб. науч. статей IV Международной научной военно-исторической конференции / ГрГУ им. Я. Купалы; ред. кол. С.А. Пивоварчик. Гродно: ГрГУ, 2014. С. 78-81.

42. Петрова І.В., [Петров О.О.]. З історії дослідження військово-топографічних описів губерній та областей Російської імперії впродовж 1945-1990 років. *Зб. тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (25-26 грудня 2015 р.)*. Львів, 2015. С. 85-88. (авт. внесок: джерела, 80% тексту).

43. Петрова І.В. К. Теннер як фундатор геодезичних та картографічних робіт в Російській імперії. *Феномен української інтелігенції в контексті глобальних трансформацій (до 95-річчя заснування Донецького національного технічного університету): матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Красноармійськ, ДонНТУ, 17-18 березня 2016 року) / Вст. сл. проф. Кашуба М. В., відп. ред. проф. Нікульчев М. О. Красноармійськ : ДВНЗ “ДонНТУ”, 2016. С. 208-211.*

44. Петрова І.В. Паремії як елемент відображення системи світосприйняття та самоідентифікації української нації (за військово-топографічними студіями). *Креативність як феномен людського буття в культурі: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих науковців (Вінниця, 19-20 травня 2017 р.)*/відп. ред. Т. В. Буга, редколегія: В. В. Краснікова, О. В. Антонюк, Н. П. Шаповалова, І. В. Петрова, Г. І. Лазаренко. Вінниця: ДонНУ, 2017. С. 60-63.

45. Петрова І.В. Історія створення “Опису м. Києва та Київського повіту”. *Схід*. 2008. №3. С. 73-77.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	18
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	26
1.1. Стан вивчення проблеми	26
1.2. Джерельна база дослідження.....	61
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	78
РОЗДІЛ 2. ЕКОНОМІЧНІ ПРИМІТКИ ДО КАРТОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ГЕНЕРАЛЬНОГО МЕЖУВАННЯ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ.....	87
2.1. Становлення системи обліку земельних ресурсів у Російській імперії... ..	87
2.2. Генеральне межування в Україні: історія проведення, органи управління та технічні засади реалізації.....	98
2.3. Економічні примітки до картографічних матеріалів Генерального межування: атрибуція, принципи класифікації та інформативні можливості..	142
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВО-ТОПОГРАФІЧНИХ ОПИСІВ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. ...	177
3.1. Військово-топографічна служба як один із фундаторів топогеодезичних та описових досліджень у Російській імперії.....	177
3.2. Формування документального комплексу військово-топографічних описів України до кінця 30-х рр. ХІХ ст.....	192
3.3. “Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи...” як різновид військово-топографічних описів.....	230
3.4. Методика упорядкування та джерельна база “Военно-статистических обзрений Российской империи...”.....	250

РОЗДІЛ 4. КАМЕРАЛЬНІ ТА ТОПОГРАФІЧНІ ОПИСИ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.....	286
4.1. Методика впорядкування описів України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.	286
4.2. Достовірність та інформаційний потенціал топографічних і камеральних описів України.....	329
РОЗДІЛ 5. ПЕРВИННІ МАТЕРІАЛИ РЕВІЗІЙНИХ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО.....	340
5.1. Становлення системи адміністративного обліку населення в Російській імперії у XVIII – першій половині XIX ст.	340
5.2. Ревізькі “сказки” як джерело з соціально-етнічної історії України (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.).....	374
ВИСНОВКИ.....	417
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	422
ДОДАТКИ	557

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

1. ВТВ – Військово-топографічний відділ
2. ВТО – Військово-топографічний опис
3. ВТС – Військово-топографічна служба
4. ГМ – Генеральне межування
5. ГСК – Губернський статистичний комітет
6. ГШ – Генеральний штаб
7. ДГШ – Департамент Генерального штабу
8. Держархів АР Крим – Державний архів в Автономній Республіці Крим
9. Держархів Вінницької обл.– Державний архів Вінницької області
10. Держархів Житомирської обл. – Державний архів Житомирської області
11. Держархів Київської обл. – Державний архів Київської області
12. Держархів Харківської обл. – Державний архів Харківської області
13. Держархів Херсонської обл. – Державний архів Херсонської області
14. Держархів Хмельницької обл. – Державний архів Хмельницької області
15. Держархів Чернігівської обл. – Державний архів Чернігівської області
16. ЕП – Економічні примітки
17. ІР НБУ – Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
18. ІУАД – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
19. КВТ – Корпус військових топографів
20. КВО – Київський військовий округ
21. ОВО – Одеський військовий округ
22. ОСД – Описово-статистичні джерела
23. ПЗЗРІ – Повне зібрання законів Російської імперії
24. РДВІА – Російський державний військово-історичний архів, м. Москва
25. ХВО – Харківський військовий округ
26. ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Актуальність дослідження зумовлена підвищеним інтересом до джерелознавчого комплексу описово-статистичних матеріалів як відображення політичних, соціально-економічних і культурних подій у вітчизняній історії останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. Цей період минув під гаслом інкорпорації українських земель до складу Російської імперії, ліквідації залишків автономії державних інституцій та системи судочинства, трансформації соціальної структури населення України.

Запровадження російських стандартів управління та законодавства, єдиних правил адміністративного обрахування населення (ревізський облік) та комплектування військових формувань, включення українських територій до загальноросійського ринку вплинуло на становлення системи статистичного, картографічного, межового вивчення підвладних територій.

Робота комісії А. Милорадовича, статс-секретаря Кабінету Її Величності П. Соймонова, військових топографів і статистиків Ф. Шуберта, К. Теннера та О. Чернишова відображає перші кроки на шляху дослідження економічних, людських і природних ресурсів України. Унаслідок діяльності зазначених інститутів та урядовців було сформовано комплекс описово-статистичних джерел (далі ОСД), до яких слід зарахувати військово-топографічні описи, Економічні примітки до картографічних матеріалів Генерального межування, топографічні та камеральні описи, ревізські “сказки” та інші документи. Тривалий час ці документи використовувалися лише як інформативна основа для наукових розвідок. Проблеми атрибуції описово-статистичних джерел, еволюції їхніх формулярів, достовірності й інформативної репрезентативності довго лишалися поза увагою вітчизняних істориків. Запропоноване дослідження має на меті заповнити цю прогалину.

Метою дослідження є здійснення комплексної та неупередженої оцінки описово-статистичних документів останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. як історичних джерел.

У контексті реалізації загальної мети авторка ставить такі **завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми та рівень репрезентативності її джерельної бази;
- описати структуру, основні етапи формування та напрямки діяльності Військово-топографічної та Межової служб Російської імперії як фундаторів описово-статистичних досліджень у регіоні;
- окреслити характерні риси ОСД як історичного джерела;
- виокремити основні етапи еволюції описово-статистичних джерел;
- виявити весь комплекс документів та історіографічних творів, залучених в якості первинної основи до створення документів цієї групи;
- встановити методику укладання ОСД та їх виконавців;
- проаналізувати ймовірні розбіжності між програмними документами та кінцевою редакцією ОСД;
- розкрити інформативні можливості ОСД щодо вивчення соціально-економічного, політичного й культурного життя на українських землях;
- визначити роль і місце ОСД в інформаційному середовищі окресленої доби;
- виокремити перспективні напрямки подальшого використання ОСД для наукового вивчення історії України.

Об'єктом дослідження обрано комплекс описово-статистичних джерел з історії України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст., що з'явилися в результаті проведення картографічних, геодезичних та описових робіт, становлення системи адміністративного обліку населення у Російській імперії. Серед усього переліку описово-статистичних джерел авторка зосередила свою увагу на аналізі військово-топографічних описів, Економічних приміток до картографічних матеріалів Генерального межування, топографічних та камеральних описів, ревізьких “сказок”.

Предметом дослідження є методика упорядкування описово-статистичних документів, їхня джерельна база, атрибуція та рівень інформативної репрезентативності джерел.

Хронологічні межі дослідження окреслюються останньою чвертю XVIII – першою половиною XIX ст. Нижня межа цього дослідження обрана у зв'язку із запровадженням на теренах Російської імперії “Учреждения для управления губерний

Всероссийской імперії”, після прийняття цього документу активізуються процеси щодо вивчення та картографування інкорпорованих до складу Російської імперії територій. Вибір верхньої хронологічної межі (кінець 40-х – початок 50-х рр.) зумовлений закінченням Генерального межування на теренах українських губерній й відповідно укладання ЕП (окрім Бессарабської області, за останньою губернією Економічні примітки на уклалися). Також в цей період завершується процес складання формулярів військово-топографічних описів та ревізьких “сказок”. В окремих сюжетах допускається розширення визначених меж з огляду на потреби дослідження.

Територіальні межі дослідження становлять українські землі, що в означений період перебували у складі Російської імперії. Лівобережну Україну в середині XIX ст. формували Чернігівська і Полтавська губернії. За сучасним географічним положенням вони відповідають Чернігівській, Полтавській і частково Сумській, Київській, Черкаській областям України. Правобережну Україну на середину XIX ст. склали три губернії – Київська, Волинська і Подільська. У сучасних адміністративних кордонах це Київська, Житомирська, Хмельницька, Волинська, Вінницька, Кіровоградська області і частково Черкаська. До складу Слобідської України авторка зараховує території сучасної Харківської і Сумської областей, північних частин Луганщини й Донеччини, а також частини Белгородської, Курської і Воронежської областей Російської Федерації (територія російської Слобожанщини автором не розглядалася, оскільки не входить до сучасної території України). Під терміном “Південна Україна” автор дослідження розуміє три степові губернії – Катеринославську, Херсонську й Таврійську, а також Бессарабську область. Зараз Південну Україну формують повністю або частково такі адміністративно-територіальні одиниці: Автономна Республіка Крим, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Херсонська області та частина Чернівецької.

Практичне значення очікуваних результатів полягає в тому, що вміщені в ньому фактичний матеріал, теоретичні положення та висновки можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць і навчальних посібників з історичного джерелознавства; відповідних лекційних курсів, спецкурсів та практичних занять із

джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін (наприклад, історичної географії) для студентів профільних спеціальностей вищих навчальних закладів України. Також результати дослідження доречно використовувати як первинний матеріал для конкретних розвідок із проблем соціально-економічної історії українських земель останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. та під час підготовки до друку рукописів військово-топографічних джерел з історії Правобережної України.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою наукових планів та тем Донецького національного університету імені Василя Стуса: “Актуальні проблеми історіографії та джерелознавства історії України” (державний реєстраційний номер –0110U008190), “Історична наука як фактор історичної пам'яті” (державний реєстраційний номер – 0118U006124);“Актуальні питання історії України в контексті європейської цивілізації” (державний реєстраційний номер – 0118U002396).

Особистий внесок здобувача полягає у тому, що дослідницею було здійснено евристику в архівосховищах України та Росії, виявлено та систематизовано наявний комплекс описово-статистичних джерел з історії України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. Також була проведена реконструкція історії створення описово-статистичних джерел, це дало можливість з'ясувати суть, класифікувати та встановити ознаки ОСД. Усебічний аналіз пам'яток дозволив визначити напрями історичного реконструювання соціально-економічної, військової та політично історії України на основі інформативних можливостей дослідженого масиву документів.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена постановкою проблеми, адже описово-статистичні джерела останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття в такому комплексному вигляді вперше стали предметом спеціального дослідження. Опрацювання літератури з теми та уведення до наукового обігу раніше не задіяних матеріалів дозволило сформулювати положення, які конкретизують наукову новизну роботи.

Уперше:

- реконструйовано джерельну базу військово-топографічних, Економічних приміток до картографічних матеріалів Генерального межування;

- уведено до наукового обігу раніше не задіяні різновиди військово-топографічних описів;

- з'ясовано вплив різних форм землеволодіння (приватного, державного, вакуфного) на проведення межування в окремих (національних) регіонах Російської імперії;

- проаналізовано діяльність межових контор (Слобідської, Катеринославської (Новоросійської), Таврійської, Бессарабської), встановлено шляхи вдосконалення роботи цих установ (збільшення штатного розпису, запровадження методів матеріального стимулювання робітників, використання різних методик обрахування земельної площі).

Дістали подальшого вивчення:

- визначення поняття “описово-статистичні джерела”, окреслення рис, притаманних досліджуваній групі історичних джерел;

- проблема вдосконалення матеріально-технічної бази проведення топогеодезичних досліджень та межувальних робіт у Російській імперії;

- умови праці співробітників межових контор та місцевих землемірів;

- становлення системи підготовки військових топографів та співробітників межових контор, впровадження нових методів теоретичного та практичного навчання представників цієї галузі знань;

- роль провідних учених країни (К. Теннера, Ф. Шуберта, К. Оппермана) у проведенні топогеодезичних досліджень і триангуляційних робіт у Російській імперії.

Уточнено та доповнено:

- класифікацію Економічних приміток до матеріалів Генерального межування, запропоновану російським вченим Л. Миловим;

- уявлення про регіональну специфіку проведення Генерального межування в Україні;

- періодизацію становлення Військово-топографічної служби в Російській імперії, вплив зовнішньополітичних факторів на формування цієї інституції;

- механізми впровадження топогеодезичних досліджень у Російській імперії;

- вплив рівня освіти, загальної ерудиції, національної ментальності укладачів військово-топографічних описів на зміст та інформаційне навантаження джерел цієї групи;

- особливості становлення та розвитку формуляра ревізьких “сказок”, проведення заходів обліку раніше не обрахованих осіб;

- специфіку роботи місцевих межових контор на теренах Слобідсько-Української, Херсонської, Катеринославської, Таврійської губерній та Бессарабської області.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження пройшли ґрунтовне фахове апробування, обговорення на засіданнях кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця) та кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця). Наукові результати відображено в доповідях і виступах авторки на міжнародних, всеукраїнських, регіональних науково-теоретичних, практичних конференціях, організованих закладами вищої освіти й академічними установами, серед них *міжнародні*: II Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку” (м. Кам’янець-Подільський, 2003 р.); VI Міжнародний конгрес україністів (м. Донецьк, 2005); наукова конференція “Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація” (м. Київ, 2009 р.), Четверта міжнародна наукова конференція, присвячена 110-літньому ювілею професора Володимира Кубійовича (м. Тернопіль, 2010 р.), IV Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція (м. Житомир, 2011 р.), Друга міжнародна наукова конференція “Джерела локальної історії” за напрямом “Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст.” (м. Київ, 2012 р.), IV Міжнародна наукова військово-історична конференція “Боевое братство славян на защите мира” (м. Гродно, 2013 р.), VI Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція (м. Житомир, 2013 р.), науково-практична конференція “Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи” (м. Львів, 2015 р.); *всеукраїнські*: наукова конференція “Історія України крізь призму

мікроісторії та історії повсякденності” (м. Київ, 2010 р.), Третя всеукраїнська наукова конференція “Людина у структурах повсякдення в історії України” (м. Луганськ, 2011 р.), V Всеукраїнська краєзнавча конференція “Новодосліджені сторінки історії Подніпров’я та проблема увічнення імен та подій” (м. Дніпропетровськ, 2016 р.), науково-практична конференція “Феномен української інтелігенції в контексті глобальних трансформацій” (м. Красноармійськ, 2016 р.), V Всеукраїнська науково-практична конференція студентів та молодих науковців “Креативність як феномен людського буття в культурі” (м. Вінниця, травень 2017 р.); *регіональні*: наукова конференція “Освіта і культура Волині: історія та сучасність” (м. Луцьк, 2011 р.), наукова конференція викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів “Політичні, економічні та соціальні проблеми розвитку України: історичний досвід та сучасність в умовах глобалізації” (м. Донецьк, 2012 р.); *локальні університетські*: наукові конференції науково-педагогічних працівників Донецького національного університету імені Василя Стуса за підсумками науково-дослідної роботи (м. Донецьк, 2011, 2013 рр.).

Публікації. Результати дослідження відображені у двох одноосібних монографіях, 45 публікаціях, з яких 26 розміщені у фахових виданнях (6 включено до міжнародних наукометричних баз). За темою дисертації підготовлено археографічний збірник.

Структура дисертаційної роботи підпорядкована меті та завданням дослідження, обумовлена проблемним принципом. Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків (таблиці, діаграми, витяги з урядових документів і чернетки деяких описово-статистичних джерел). Загальний обсяг дисертаційного дослідження складає 651 сторінку, з яких на основний текст припадає 421 сторінка. Список джерел і літератури налічує 1160 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан вивчення проблеми

Із появою в науковому обігу нових комплексів джерел та їхньою адаптацією до сучасних потреб розвитку науки і суспільства в сучасному джерелознавстві актуалізувалася низка проблем. Це встановлення атрибутивних ознак та інформаційних можливостей раніше не задіяних документів; запровадження нових методологічних підходів до аналізу джерел (наприклад, концепції “автор джерела – джерело – історик”); вдосконалення наявних класифікаційних схем; розробка міжнародного понятійно-категоріального апарату відповідної галузі знань; використання інформаційних технологій під час роботи з джерелами. Дослідити всі ці проблеми неможливо без вивчення набутих історіографічних досягнень. Засвоєння досвіду попередників допомагає зрозуміти, яку роль відігравало джерело в інформаційному середовищі кожної історичної епохи, як змінювалася методика опрацювання описів, як враховувався досвід укладачів документів при подальшому вдосконаленні формуляра джерела.

З огляду на основні тенденції розвитку історичної науки, постійну еволюцію методологічних парадигм у сучасному джерелознавстві та в інших галузях знань, у студіюванні цієї теми можна виокремити три періоди. У перший період (імперський – XIX – початок XX ст.) у Російській імперії відбувається процес інституалізації статистики як науки [818, с. 5, 12], юридичне оформлення державних статистичних установ, вдосконалюється методика проведення загальнодержавних статистичних заходів, з’являються перші наукові студії, у яких описово-статистичні джерела обираються науковцями як предмет дослідження. Надалі саме співробітники Центрального статистичного комітету, губерньських та обласних статистичних комітетів, земських статистичних бюро, міністерств, департаментів, комісій, викладачі статистики провідних навчальних закладів Російської імперії (Миколаївської академії Генерального штабу, Київського Імператорського університету св. Володимира), військові топографи, члени наукових товариств та губерньських архівних комісій

(Харківське історико-філологічне товариство, Одеське товариство історії та старожитностей, Катеринославська губернська вчена архівна комісія, Чернігівська губернська вчена архівна комісія) започаткували традицію дослідження історії створення описово-статистичних джерел, вдосконалення методики їх упорядкування, критичного аналізу змісту. Серед науковців та громадських діячів, які сформували фундамент досліджень ОСД, слід назвати праці Л. Багрова [757-758], Д. Багалія [759, 903], М. Бережкова [764], А. Большова [908], А. фон Бушена [769], М. Бунге [770, 913], М. Газенкампа [775], П. Гейсмана [776], І. Германа [777], Д. Журавського [807], П. Іванова [811, 812], О. Макшеєва [1015], Ф. Макшеєва [848], Д. Мілютіна [853], О. Картикова [973], І. Катаєва [974], П. Колоколова [998], В. Ліврон [614], М. Савицького [872], А. Скальковський [876], М. Стороженка [1104], Г. Танфільєва [888], П. Тучкова [1109], Д. Ровинського [869], С. Рудин [871], В. Струве [1105], П. Кремлякова [835], М. Кожевникова [994], Е. фон Сідова [875], Е. Коверського [831], Л. Ходського [891], О. фон Штубендорфа [896], Ф. Шуберта [1128], Ф. Чижов [893] та ін.

На загальному тлі формування статистичних установ Російської імперії зростає зацікавленість науковців до ОСД (військово-топографічні описи, описів до атласів, матеріалів ревізських “сказок”, Економічних приміток до Генерального перебування). Однак у першій половині XIX ст. це зацікавлення було суто утилітарним, пов’язаним із створенням ВТО та запровадженням у навчальний процес освітніх закладів військового спрямування військової статистики [1144, с. 87]. Майбутній військовий міністр (з 1861 р.), реформатор російської армії Д. Мілютін, який на початку військової кар’єри з 1845-1856 рр. обіймав посаду професора Імператорської Військової академії за кафедрою військової географії та статистики [735, с. 33; 963, с. 33-43]. У цій роботі автор послідовно захищає ідею запровадження до навчального процесу військових освітніх закладів Російської імперії окремої навчальної дисципліни – військової статистики. На його думку, військова статистика як наука та навчальна дисципліна вивчає природні, економічні та людські ресурси держави (структуру держави), досліджує вплив географічних факторів на тактику та загальну стратегію країни. Враховуючи результати розвитку закордонної військової статистики, власний військовий та викладацький досвід, Д. Мілютін запропонував оновлену концепцію проведення військово-

статистичних досліджень та розробки рекомендацій щодо поліпшення їхніх якісних характеристик.

За задумом Д. Мілютіна, військово-статистичне дослідження повинно складатися з трьох базових розділів: вступу, загальної характеристики сухопутних та морських збройних сил країни і, нарешті, характеристики стратегічного положення держави за окремими районами військових дій [928, с. 71]. Таким чином, Д. Мілютін вважав, що кожне військово-статистичне дослідження країни потрібно було починати з вивчення її політичної історії та розташування на геополітичній карті світу. Надалі пропонувалося оцінити вплив таких факторів, як територія, народонаселення, фінансові ресурси, форма правління держави та її військовий потенціал, наприклад Російської імперії, на геополітичну ситуацію в регіоні. Другий розділ військово-статистичного дослідження було присвячено характеристиці військової системи держави; технічному, фізичному та моральному стану армії, визначенню кількісних показників військових підрозділів (сухопутних та військово-морських) російської армії, які планувалося залучити для ведення військових дій; порівняння переваг та недоліків армій тих держав, між якими передбачалися військові дії [928, с. 72]. Завдання третього розділу полягало у вивченні тих регіонів держави, які в подальшому планувалося використовувати як театр воєнних дій. Кожний із таких регіонів планувалося дослідити окремо, залежно від географічного положення сусідніх держав та політичних відносин з ними [928, с. 72]. Далі Д. Мілютін викладає зміст військово-статистичного дослідження та методику його проведення (на прикладі вивчення Пруссії) [817, с. 8-107]. Таким чином, Д. Мілютін не тільки розробив тематику майбутньої навчальної дисципліни, виклав основні вимоги до змісту та методики проведення військово-статистично-топографічних досліджень, але й визначив напрями використання змістовного навантаження військово-статистичних творів у мирний та воєнний час.

Дослідження Д. Мілютіна “Первые опыты военной статистики” (1847-1848 pp.) не залишилося поза увагою наукової громадськості, після його публікації ще тривалий час не згасали дискусії щодо структури та змісту праці. У 1858 р. до обговорення долучився ад’юнкт-професор кафедри військової географії та статистики Миколаївської академії Генерального штабу О. Макшеев. Стаття О. Макшеева “О военной статистике

России” (1858) складалася з двох частин: рецензії на працю Д. Мілютіна та огляду найбільш відомих програм військово-топографічного обстеження Російської імперії того періоду (Програми для військово-статистичних оглядів 1847 р., Настанови для проведення статистичних робіт Генеральним штабом 1857 р.). У першому розділі праці подано історіографічний аналіз розвитку військової географії та статистики, а також найбільш поширені визначення військової географії. Наприклад, у деяких працях вітчизняних науковців за предмет військової географії було обрано топографічний опис місцевості. Однак, на думку О. Макшеева, опис місцевості ні в якому разі не може бути предметом науки, оскільки військово-топографічні описи є лише її джерельною базою, тобто первинним “матеріалом для науки” [1015, с. 6].

Аналізуючи стан упорядкування військово-топографічних описів у Російській імперії (другий розділ праці), автор порушив проблему їхньої репрезентативності, наголосив на залученні інших документів для перевірки інформативного навантаження ВТО, оскільки первинна документація, що сформувала фундамент джерельної бази військово-топографічних описів, не завжди є достовірною. Серед основних причин, що вплинули на інформативний потенціал описових творів, О. Макшеев називав відсутність практики залучення до упорядкування описових творів спеціалістів із різних галузей науки та техніки (наприклад, спеціалістів Статистичного відділення Імператорського Російського географічного товариства, представників місцевої наукової громадськості); постійне доопрацювання програмних документів; необхідність упорядкування двох груп описів (Матеріалів для географії та статистики Росії, а також Матеріалів для військової географії та військової статистики Росії). Надалі аналізуючи перші результати військово-топографічних обстежень, що відбувалися відповідно до Настанови для проведення статистичних робіт Генеральним штабом 1857 р. та Положення про четверте видання військово-топографічних описів 1857 р., О. Макшеев наголошував на недоцільності створення другої частини опису (Матеріалів для військової географії та військової статистики Росії), оскільки окремі розділи цього видання, на думку вченого, копіювали зміст першої частини військово-топографічних описів Матеріалів для географії та статистики.

Науковий досвід Д. Мілютіна та О. Макшеєва був врахований під час упорядкування численних рецензій на військово-топографічні описи губерній та областей Російської імперії кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. Протягом 1863-1865 рр. були надруковані рецензії на військово-топографічні описи Рязанської, Костромської, Казанської, Ковенської, Віленської, Катеринославської, Смоленської, Курляндської, Воронежської губерній, Бессарабської області, Киргизького степу Оренбурзького відомства тощо [1014, 1017]. О. Л-ч (автор рецензії на опис Рязанської губернії М. Барановича) уперше запропонував періодизацію історії створення військово-топографічних описів губерній та областей Російської імперії. Так, перший етап О. Л-ч датує 1837-1845 рр., коли, на його думку, побачили світ найбільш ранні військово-топографічні описи (нормативною основою для їхнього упорядкування О. Л-ч вважає наказ від 5 грудня 1836 р.). На другому етапі, у 1847-1853 рр., з'являються військово-топографічні описи, створені за програмою О. Чернишова (1847 р.). Після закінчення Кримської війни (1853-1856 рр.) була створена остання (третья) група ВТО (“Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба...”, “Материалы для военной географии и военной статистики России, собранные офицерами Генерального штаба...”). На жаль, автор першої періодизації історії створення військово-топографічних описів не згадує про існування ВТО, датовані першою третиною XIX ст. (наприклад, “Военно-топографо-статистическое описание Киевской губернии”). Досліджуючи історію створення “Материалов для географии и статистики России, собранных офицерами Генерального штаба...”, “Материалов для военной географии и военной статистики России, собранных офицерами Генерального штаба...” та їх інформаційні можливості, О. Л-ч намагався визначити основні причини, через які царський уряд відмовився від подальшого створення в межах Російської імперії узагальнювальних ВТО енциклопедичного характеру. Серед таких причин він називає неукомплектованість штатного розпису військових підрозділів; велику завантаженість дивізійних квартирмейстерів (останні паралельно з виконанням описових робіт розробляли розклад розташування військ, ревізії особового складу військових підрозділів); саботування місцевою владою описово-статистичних робіт; ротацію серед укладачів описів у зв'язку з переходом на

нову посаду, відпусткою, звільненням через хворобу або особистими обставинами, відрядженням в інші регіони). Однак, на думку О. Л-ча, усе це не позначилося на інформаційних можливостях військово-топографічних описів кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. За спостереженням О. Л-ча, завдяки сумлінній праці співробітників Генерального штабу з'явилася найбільш інформативна група описово-статистичних джерел – “Материалы для военной географии и военной статистики России, собранные офицерами Генерального штаба...” [1014, с. 225-252].

У імперський період історією створення перших військово-топографічних описів губерній та областей Російської імперії, а також картографуванням її території зацікавився один із співавторів “Исторического очерка деятельности Корпуса военных топографов (1822-1872 гг.)” М. Соколов [819]. Останнього ми можемо вважати натхненником створення цієї розвідки та основним систематизатором первинної інформації. На відміну від свого попередника Д. Мілютіна, який здебільшого досліджував історію розвитку закордонної та вітчизняної статистики, теорію та методологію впорядкування перших військово-топографічних описів, М. Соколов та авторський колектив військово-історичного твору зосередився на технічних засадах діяльності Військово-топографічного депо, співробітники якого були співорганізаторами упорядкування перших описів. Так, у праці комплексно досліджено основні етапи проведення Віленської триангуляції (1816-1821 рр.) та мензульної топографічної зйомки Віленської губернії (1819-1829 рр.), що відбувалися під керівництвом К. Теннера. На думку укладачів “Исторического очерка деятельности Корпуса военных топографов (1822-1872 гг.)”, К. Теннер з метою формування джерельної бази й ілюстративного матеріалу для майбутніх зразків картографічної продукції запровадив практику упорядкування ВТО. Для цього вчений розробив комплексну програму для топографічного опису регіонів Російської імперії – “Инструкцию для составления статистического описания” (документ зберігається в РДВІА, починається із сьомого пункту – І.П.). Укладачі “Исторического очерка деятельности Корпуса военных топографов (1822-1872 гг.)” стверджують, що з цього часу традиція створення військово-топографічних описів у межах виконання картографічних та геодезичних робіт була визнана необхідним елементом розвитку

російської військової географії та статистики. Доказом такої практики серед вітчизняних топографів, географів та статистиків упорядники історичного нарису називають описи під час зйомки Гродненської та Волинської губерній.

Фактична інформація про службу військових топографів та статистиків представлена також у двотомній розвідці М. Гліноєцького “История русского Генерального штаба” (1883 р.). Дослідження М. Гліноєцького для військових істориків має неабияке значення, оскільки детально розповідає про порядок комплектування та підготовки офіцерів Почту Його Імператорської Величності (далі Почет Й.І.В. – І.П.) за Квартирмейстерською частиною (ця установа була створена замість зреформованого Генерального штабу) та Особистого Його Імператорської Величності Депо карт – у майбутньому Військового топографічного депо (далі ВТД – І.П.). Саме ці установи тривалий час були основними ініціаторами й організаторами проведення топогеодезичних та описових робіт на теренах російської держави. Варто згадати зйомки Виборзької губернії (1798-1804 рр.) під керівництвом Ф. Штейнгеля, тригонометричні зйомки Віленської губернії (1816-1821 рр.), рекогносцирувальні роботи районів дислокації Першої (1816-1821 рр.) та Другої (1817-1827 рр.) армій, зйомки території військових поселень на теренах Новгородської, Катеринославської, Херсонської, Могильовської та Слобідсько-Української губерній (1816-1827 рр.). У різні роки з цими установами активно співпрацювали фундатори Військово-топографічної служби Російської імперії: К. Опперман, П. фон Сухтелен, П. Волконський, К. Толь, К. Теннер, М. Муравйов, Ф. Шуберт, О. Нейдгарт та ін. [779-780]. Тому М. Гліноєцький для демонстрації внеску в розвиток військової географії та статистики імперії надав інформацію про життєвий та творчий шлях офіцерів та керівників ВТД та Почту Його Імператорської Величності за Квартирмейстерською частиною.

Реформування ВТС та проведення топогеодезичних й описових робіт у російській державі частково розглядається в праці В. де Ліврона “Исторический очерк деятельности Корпуса военных топографов (1855-1880 гг.)” [842]. Дослідження привертає увагу військових істориків тим, що відтворює буремний період в історії військових установ Російської імперії (1855-1880 рр.). Саме в цей час розробляються та

реалізуються засади військової реформи, ініціатором проведення якої був Д. Мілютін, завершується процедура юридичного оформлення Військово-топографічного відділу при Головному штабі та його регіональних представництв, затверджується їхній штатний розпис. Використовуючи фактологічну, статистичну й нормативну базу, В. де Ліврон описав та проаналізував умови розвитку, проблеми та успіхи Військово-топографічної служби Російської імперії впродовж 1855-1880 рр. Так, за інформацією автора, протягом цього часу топографи регіональних представництв ВТВ (Кавказького, Туркестанського, Оренбурзького) завершили тріангуляцію та зйомки території Закавказького військового округу, земель Уральського козачого війська, Кульджинського району, Ташкенту, Ходжентського, Курамінського, Токмацького, Зарявшанського округів та Ферганської області. Незважаючи на те, що В. де Ліврон не торкається проблеми створення військово-топографічних описів, презентована інформація є прекрасним ілюстративним матеріалом, що відображає умови, за яких відбувалось упорядкування останньої групи ВТО XIX ст. – описів Київського (1869 р.), Харківського (1871 р.) та Одеського (1871 р.) військових округів.

Завершує історіографічний огляд дослідження ВТО за імперського періоду праця А. Золотарьова “Записки военной статистики. Курс старшего класса Николаевской академии Генерального Штаба” (1894-1898 рр.) [809-810]. У праці “Записки военной статистики. Курс старшего класса Николаевской академии Генерального Штаба” (перший том) подано загальне визначення військової статистики, розглянуто історію становлення статистики як науки та навчальної дисципліни, охарактеризовано основні методи, які використовувала статистика для систематизації та обробки значної за обсягами інформації. У другому томі видання представлено опис Північно-Західного театру воєнних дій та його основних районів (Сувалкського, Білостоцького, Ковно-Гродненського, Мінсько-Смоленського, Ризько-Двинського), а також Південно-Західного театру воєнних дій та його основних районів (Дубно-Рівненського, Придністровського, Старокостянтинівського, Бессарабського та Південного).

Протягом XIX – початку XX ст. з’являються класичні праці з історії поземельних відносин у Російській імперії: “История межевого законодательства 1649-1765 рр.” (1893 р.) та “История русского межевания” (1910 р.) І. Германа [777], “ Опыт

исторического исследования о межевании земель ” (1846 р.) П. Іванова [812], “Межевание и землеустройство” (1914 р.) С. Кавеліна [826], “Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет” (1915 р.) С. Рудіна [871], “Межевые законы, с изложением и объяснением” (1983 р.) В. Мордухая-Болтовського [854] тощо. Серед досліджень, присвячених державному межуванню, на особливу увагу заслуговує праця І. Германа “История межевого законодательства 1649-1765 гг.” (1893 р.). Автор досліджує історію межових робіт у Російській імперії від прийняття Соборного уложення 1649 р., затвердження писцового законодавства 1684 р. і до запровадження заходів Катерининського межування 1765 р. Провал попередніх спроб запровадити кадастровий облік землі (Єлизаветинського межування 1754-1755 рр. тощо) І. Герман пов’язує з такими факторами: здійснення ревізії з метою перевірки прав власності на землю; повернення у власність держави всіх земель, законність придбання яких власники не змогли підтвердити документально; відмова приватних осіб добровільно повертати захоплені землі в держави, спротив місцевого населення межовим заходам [1096, с. 112]. Серед усіх намагань встановити реальну картину розподілу земельного фонду в Російській імперії найбільш вдалим, на думку І. Германа, було Катерининське межування 1765 р. Серед основних завдань, які були поставлені російським урядом під час проведення цього заходу, автор називає “врегулювання поземельних відносин у Російській імперії (особливо прав власності на землю осіб недворянського походження); реформування юридичного статусу державних селян; захист державної власності від розкрадання” [1096, с. 112]. І. Герман основними розкрадачами державних ділянок називає осіб недворянського походження – іноземних колоністів, однодворців, священнослужителів. Водночас дворян, які систематично порушували права державних селян, захоплювали та привласнювали казенні землі, історик розкрадачами не вважає [1096, с. 112]. Автор звертає увагу, що після проведення Генерального межування документи, що раніше підтверджували право власності на землю, втратили юридичну силу (наприклад, писцеві книги), матеріали ГМ ставали єдиними правовстановлюючими документами.

Російський дослідник С. Кавелін сприймав Генеральне межування як підготовчий захід до Спеціального, оскільки відбувалося за окремими дачами без проведення

публічного розгляду, “одному чи декільком власникам земля належить” [826, с. 73]. На думку С. Кавеліна, межування земельних ресурсів окремими дачами надалі призвело до хаосу в земельних справах. У 1874 р. після проведення Спеціального межування Межова канцелярія констатувала неможливість накласти кордони приватновласницьких земельних ділянок на генеральні плани дач, оскільки під час перевірки була виявлена “різниця в румбах, розмірах ліній і в розташуванні урочищ часто настільки значна, що фігура дачі та її площа змінювалася” [826, с. 97]. Автор стверджував, що встановлення кордонів земельних ділянок на підставі полюбовної згоди власників перетворило захід на просту геодезичну зйомку (до такої ж думки приходять сучасний російський дослідник Г. Смирнов) [1096, с. 112]. Також С. Кавелін говорить про продворянський характер Генерального межування. Автор наголошував, що під час проведення Катерининського межування “державні інтереси принесли у жертву інтересам поміщиків” [826, с. 74]. Обстеження проводилося без перевірки прав власності на землю; за кожним поміщиком закріплювалася та кількість землі, якою він володів безсумнівно, хоча б і незаконно [1096, с. 113]. З цієї причини державний земельний фонд втратив, за підрахунками історика, не менш як 50 млн. десятин [826, с. 28-29]. Кожен із власників, хто погодився на полюбовне розмежування, збільшив площу своїх земельних ділянок в середньому на 20-30 %. Генеральне межування охопило лише центральні губернії Російської імперії, поза межуванням залишилися західні та південно-західні губернії, Туркестан, Царство Польське, Фінляндія, Прибалтійський край

Також переважно з формально-юридичних позицій розглядав проблему організації, процесу і значення державного межування С. Рудін [871]. На його думку, провідну роль у проведенні заходів Генерального межування відіграла Московська губернська межова канцелярія. Серед її повноважень С. Рудін називає: управління місцевими межовими конторами; розгляд скарг на конторських землемірів (тривалий період була другою інстанцією під час судового розгляду конфліктних справ); зберігання оригіналів межових актів, що надходили від місцевих контор, другою судовою інстанцією у розгляді межових справ, перевірка якості картографічної продукції. С. Рудін також одним з перших приділив належну увагу межуванню

національних районів Російської імперії, а саме: Слобідсько-Української (Харківської), Новоросійської (Катеринославської, Херсонської, Таврійської), Могильовської, Вітебської, Оренбурзької, Казанської губерній. Серед причин, що слугували основою для поширення заходів Генерального межування на територію національних провінцій Російської імперії, науковець називає: специфіку землеволодіння та землекористування (наприклад, у Слобідсько-Українській губернії); наявність численних поземельних конфліктів; строкатий етнічний склад населення. Для успішного вирішення всіх питань Межова експедиція та Сенат, на думку С. Рудіна, обрали єдиний правильний шлях – упорядкування окремих правил кадастрового обліку земельних ресурсів у регіонах.

У XIX – на початку XX ст. також було надруковано чимало історичних досліджень, присвячених проведенню ревізій на теренах національних районів Російської імперії (хоча матеріали ревізії використовували як історичне джерело з XVIII ст.). Цій темі присвячені праці І. Германа “О народонаселении России” (1806 р.) [930], О. Рославського “О движении народонаселения в России, сравнительно с некоторыми из Европейских государств” (1841 р.) [1082], К. Арсеньєва “Исследования о численном соотношении полов в народонаселении России” (1844 р.) [901], Є. Кайпша “Движение народонаселения в России с 1848 по 1852 год” (1858 р.) [972], В. Семевського “Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II” (1903 р.) [874], В. Дена “Население России по V ревизии” (1902 р.) [789], С. Новосельського “Смертность и продолжительность жизни в России” (1916 р.) [860] та ін. Особливу увагу вивченню ревізійних матеріалів приділив видатний російський академік П. Кеппен. За твердженням В. Кабузана “його [П. Кеппена] фундаментальні праці про чисельність та склад населення Росії за VIII (1833 р.) і IX (1850 р.) ревізії, незважаючи на істотні недоліки, були й залишаються на сьогодні найкращими зразками вмілого, критичного використання багатой спадщини матеріалів ревізій першої половини XIX ст.” [825, с. 25]. Досліджуючи у праці “О народных переписях в России” основні етапи становлення адміністративного обліку населення, він зауважив, що матеріали ревізій не відображають повної картини народонаселення, оскільки адміністративний облік поширювався лише на податні стани. Ревізійні “сказки” не надавали інформації про

віросповідання людини (якщо це не були документи обліку священнослужителів), національної приналежності жителів населеного пункту. Тривалий час обрахуванню не підлягали жінки [828]. Також для законотворців важливими є дані про професійну приналежність податного населення (однак, у первинних документах обліку вона також відсутня). З метою підвищення інформативності первинних матеріалів ревізій П. Кеппен запропонував внести істотні зміни в систему обліку населення. Так, для надання ревізських “сказок” він рекомендував встановити максимально короткі строки (у середньому місяць); проводити переписи через кожні 10 років на початку року; описувати всіх осіб за їхніми станами; до формуляра ревізських “сказок” внести істотні доповнення (вік, національність, рівень освіти, фізичні вади, вид професійної зайнятості); перевіряти правильність наданих відомостей про осіб жіночої статі [828, с. 22-25]; підвищити вимоги до зберігання ревізських “сказок” (збільшити кількість упорядкованих примірників, відкриття архівної установи, де зберігаються всі матеріали обліку населення) тощо [825, с. 27].

Серед дослідників, які активно студіювали матеріали первинного обліку населення, а саме ревізські “сказки”, слід виокремити В. Дена [789]. Науковець докладно розглянув причини, принципи та нормативно-правові аспекти проведення I-V ревізій, формуляри “сказок”, а також зміни в адміністративному районуванні імперії від останньої чверті XVIII до кінця XIX ст. Залучивши інші джерела зі статистики, В. Ден піддав сумніву достовірність матеріалів V ревізії за окремими губерніями, “які підривають довіру до них і створюють неможливість їх використання” [789, с. 9]. Дослідник розглядав аспекти втікацтва, прописані та мертві душі тощо. В. Ден вважав прогресивним нововведенням застосування особливої форми для ревізської “сказки” в III ревізії [789, с. 88]. Історик зосередився також на вивченні демографічних процесів. Так, було досліджено рух відставних військовослужбовців на гарнізонну, цивільну службу, на особисте утримання або утримання держави. Було розглянуто демографічну ситуацію в середовищі солдатських дружин і дітей. Значну увагу приділено військовому населенню Оренбурзького краю.

Другий період (радянський) у вивченні описово-статистичної проблематики датується 1917 р. – кінцем 80-х рр. XX ст. На цьому етапі розвитку історіографії

військової географії та військової статистики також приділяли увагу Г. Іванищев [965], Л. Берг [762-763], М. Биковський [771], Б. Вальська [916], Ф. Костяєв [833], М. Кудрявцев [836], Г. Людт [843], П. Савицький [872], К. Салищев [873]. Так, відомий російський географ К. Салищев у монографії “Основы картоведения. Историческая часть” (1943 р.) зосередив свою увагу на становленні Військово-топографічної служби Російської імперії наприкінці XVIII-XIX ст. та вдосконаленні методики картографічних та геодезичних робіт [873]. К. Салищев досліджує методику створення найбільш відомих зразків картографічної продукції того періоду. Серед них “Подробная карта Российской империи и прилегающих к ней заграничных владений” (1801-1804 рр.), “Специальная карта Западной части России...” (1821-1839 рр.), історія перших топографічних зйомок Віленської, Петербурзької, Гродненської, Волинської, Таврійської, Подільської, Київської, Московської, Вітебської губерній у першій половині XIX ст. Також К. Салищев подає детальний аналіз твору К. Теннера “Мемуар” (1826) як однієї з перших фундаментальних програм військово-топографічного обстеження Російської імперії. Виходячи з основних завдань монографічного дослідження, К. Салищев сприймає основні етапи еволюції формуляра ВТО виключно як додаток до проведення картографічних та геодезичних робіт. Науковець стверджує, що саме ВТО послуговували інформаційною базою для упорядкування багатьох джерел того періоду, зокрема “Списков населенных мест” [873, с. 175].

З часом проблема упорядкування описово-статистичних джерел з історії Російської імперії, наприклад, ВТО вийшла за межі військової статистики й картографії, зацікавивши джерелознавців. У перших радянських підручниках з джерелознавства історії Російської імперії (“Источниковедение истории СССР XIX в. до начала 90-х годов”, 1940) розглянуто методику упорядкування військово-топографічних описів Росії [856, с. 37-55]. Як і його попередники, С. Нікітін повідомляє лише про декілька груп описів, а саме: “Сведения об удобстве квартирного размещения...” та “Материалы для географии и статистики, собранные офицерами Генерального штаба”. Надаючи джерелознавчий аналіз цих творів, науковець не переймається достовірністю інформаційного навантаження більшості розділів військово-топографічних описів (не згадує про існування такого розділу, як “Алфавитный список мест, удобных к

помещению пехотных, кавалерийских и артиллерийских штабов, ротных и эскадронных дворов” або другого тому військово-топографічних описів кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. – Матеріалів для військової географії та військової статистики), внаслідок чого припускається принципових помилок. Так, наприклад, найбільш інформативним розділом Матеріалів для географії та статистики Росії автор вважав “Промышленность”, хоч укладачі військово-топографічних описів неодноразово закликали читачів зважено та критично ставитися до його змісту через безліч суперечливої інформації на сторінках (низький рівень інформативної репрезентативності та достовірності вони пояснювали нестачею первинних джерел для упорядкування описів) [856, с. 53-54].

Ситуація в галузі дослідження військової статистики, джерелознавства історії України та Росії дедалі ускладнювалася. Ідеологізація та політизація історичних досліджень призвела до того, що вчені позбавлялися можливості об’єктивного аналізу документальних матеріалів [1134, с. 19]. На розвитку вітчизняної географічної та історичної науки позначилися також політичні репресії проти української та російської інтелігенції [879, с. 80-81]. Стан справ у галузі дослідження ОСД поступово починає змінюватися від середини 50-х рр. XX ст. Під впливом XX з’їзду КПРС та доповіді М. Хрущова “О культе личности и его последствиях” (1956) відбуваються істотні зміни в гуманітарній сфері радянського суспільства [879, с. 94]. З цього часу переглядається домінуюча в радянській науці сталінська історична концепція, зростає зацікавленість широкої громадськості в переоцінці діяльності відомих політичних діячів, розширюється джерельна база історичних досліджень, поживається археографічна робота, що сприяє подальшому розробленню методів публікації документальних матеріалів [914, с.172], з’являються нові журнали. На тривалий час провідною установою в галузі дослідження описово-статистичних джерел стає Московська філія Географічного товариства СРСР.

Ще у червні 1947 р. у складі Московської філії було утворено відділ історії географічних знань та історичної географії (“Отделение истории географических знаний и исторической географии”). У 1949 р. до складу постійного бюро цього відділу увійшли такі відомі географи та історики, як В. Яцунський (голова), А. Соколов

(секретар), Д. Лебедева, С. Фель, В. Якубович. У програмних документах серед основних завдань цього відділу було визначено дослідження фундаментальних проблем історії географічної науки, донаукових знань минулого та з історичної географії (історична фізична географія, історична географія населення, історико-економічна географія, історико-політична географія). Тільки з жовтня 1947 р. до грудня 1949 р. на засіданнях відділу було розглянуто більше 30 доповідей міждисциплінарного характеру, частину яких було присвячено проблемам походження описово-статистичних джерел [922, 1098-1102]. З Московською філією Географічного товариства СРСР надалі активно співпрацювали Л. Гольденберг [936-937], А. Ісаченко [814], Т. Матвеева [851], З. Новікова [1022], В. Єсаков [802-806], Л. Милов [852; 1019-1021], М. Рубінштейн [1083-1084] та ін. Ці науковці зверталися до студіювання військово-топографічних описів та картографічних матеріалів. З Ярославською філією Географічного товариства СРСР співпрацював А. Дитмар (автор численних творів з історії упорядкування топографічних та камеральних описів) [949-950; 792].

Активну участь у роботі Географічного товариства брав російський географ М. Андреев. У 1963 р. він успішно захистив дисертацію за темою “Географические труды офицеров Генерального штаба (1836-1868) и их значение для развития географии в России” [1132]. Розуміючи значення ВТО для розвитку військової науки в Російській імперії, М. Андреев цілком логічно побудував своє дослідження. Він розглянув основні етапи становлення військової статистики як наукової галузі та навчальної дисципліни, проаналізував внесок Д. Мілютіна у розвиток військової науки. Вивчаючи історію створення офіцерами Генерального штабу узагальнювальних погубернських описів, М. Андреев виокремив чотири групи ВТО: перша група – це “Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты, карты губерний, областей и воеводств”, що були складені за ініціативи Ф. Шуберта протягом 1836-1843 рр.; друга група військово-топографічних описів – це оновлена редакція попереднього літографічного видання “Сведений об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи ...”, датується серія 1842-1845 рр. (періодизація М. Андреева – І.П.); третя група робіт – “Военно-статистические обозрения губерний и областей Российской империи”, за

спостереженням вченого, упорядковувалася з 1845 р. (оновлену програму картографічних та описових досліджень затвердив у 1847 р. Військовий міністр О. Чернишов); четверта група досліджень – “Материалы для географии и статистики России” (1856-1868 рр.) – з’явилася завдяки наполегливій праці двох військових – генерал-квартирмейстера Генерального штабу В.Лівена та головного редактора військово-статистичних видань Головного Управління Генерального штабу генерал-лейтенанта М. Голіцина. Останній розробив основні програмні документи для цього опису та запропонував розподілити описи на дві окремі частини (перша – для широкої громадськості, друга – для потреб російської армії).

Водночас, позитивно оцінюючи роль та внесок М. Андреева у студіюванні цієї проблеми, не можна не визнати, що і його робота має недоліки. По-перше, у дисертаційному дослідженні відсутня інформація про військово-топографічні описи, що були створені у першій третині XIX ст. (названі лише окремі документи, наприклад, “О предмете военных обозрений”, “Инструкция для составления статистического описания”, які, на думку М. Андреева, сприяли становленню практики проведення узагальнювальних обстежень губерній та областей Російської імперії офіцерами Генерального штабу). Зокрема не згадані описи, створені протягом 1817-1823 рр. (наприклад, “Статистическое описание по бывшей Украинской линии волостям и Слободско-Украинской губернии уездам Валковском, Змиевском и Изюмском; Полтавской губернии – в повете Константиноградском, 1817, 1818, 1819”). По-друге, автор висловлює припущення, що найбільш вірогідною датою створення третьої групи описів є 1845-1850 рр. На нашу думку, запропонована періодизація є дискусійною. Як засвідчують архівні матеріали (наприклад, документи з фондів Державного архіву Харківської області), перші згадки про впорядкування “Военно-статистических обозрений губерний и областей Российской империи...” зустрічаються лише з 1846 р. (у деяких дослідженнях дореволюційного періоду також наголошується на тому, що роботи із загального описування території Російської імперії розпочалися в 1845 р., однак на сьогодні не збереглося жодного документа, який би доводив цей факт). Деякі зразки ВТО були надруковані лише у 1852-1853 рр., наприклад, огляди Псковської, Нижегородської, Пермської, Самарської, Симбірської, Орловської, Лівонської,

Московської, Архангельської, Олонецької та інших губерній Російської імперії, що також виходить за межі запропонованої періодизації. Останній зразок цієї групи – Огляд Кутаїської губернії – було створено в 1858 р. за окремою програмою. Таким чином, до висновків М.Андрєєва, викладених у дисертаційному дослідженні, слід ставитися зважено. Деякі фактологічні матеріали, представлені на сторінках його праці, вимагають подальшого уточнення та доповнення.

З 1964 р. до проблем студювання військово-топографічної тематики також долучився майбутній голова Московської філії Географічного товариства СРСР В. Єсаков. Саме йому належить серія наукових праць з історії становлення російської географічної школи в XIX – на початку XX ст. [802-806]. Серед усіх монографічних досліджень для істориків та географів, що займалися вивченням інформаційних можливостей військово-топографічних описів, значний інтерес становить монографія В.Єсакова, створена у співавторстві з О. Соловйовим, “Русские географические исследования Европейской России и Урала в XIX – начале XX в.” (1964 р.) [805]. Під час написання розділу, присвяченого дослідженню військово-топографічної тематики, вчений здебільшого користувався працями М. Андрєєва, М. Нікітіна та Г. Кареліна, які на той період вивчали історію створення цієї групи документальних пам’яток. В. Єсаков та О. Соловйов, як і їхні попередники, намагалися встановити вплив таких факторів, як джерела фінансування експедиції; особисті якості та рівень освіти укладачів описів; методика добору й опрацювання первинних матеріалів на інформаційні можливості цього опису. Водночас В. Єсаков та О. Соловйов, на відміну від багатьох дослідників, досить зважено оцінюють інформаційні можливості цих джерел і посилаються на численні помилки на сторінках геологічного та ботанічного розділів більшості військово-топографічних описів, рекомендуючи дослідникам науки та техніки звертати увагу перш за все на джерельну основу кожного опису та її відповідність тогочасному розвитку наукових знань.

Певним проривом у дослідженні проблеми впорядкування військово-топографічних оглядів Російської імперії, проведення топографічних зйомок у її окремих адміністративних районах стала праця З. Новокшанової-Соколовської “Картографические и геодезические работы в России в XIX – начале XX в.” (1967)

[858]. Постаць відомого історика науки та техніки, головного наукового співробітника Інституту історії природознавства та техніки ім. С. Вавилова РАН З. Новокшанової-Соколовської знакова в сучасній географічній науці [881, с. 33]. На сьогодні З. Новокшанова-Соколовська є автором понад 150 наукових досліджень (серед них 12 монографій) з питань історії практичної астрономії, геодезії, приладобудування, наукової біографістики (саме цій авторці наука завдячує появою біографічних оглядів, присвячених діяльності директора Військово-вченого комітету Генерального штабу (з 1844 р.) Ф. Шуберта та почесного члена Санкт-Петербурзької академії наук К. Теннера, членів-кореспондентів вищеназваної установи О. Тілло, І. Стебницького) [857, 859]. Дослідниця, вивчаючи практику проведення топографічних та геодезичних зйомок Російської імперії, упорядкування карт та атласів російської держави та її національних районів, намагається визначити роль офіцерів окремих військових підрозділів, Генерального штабу в становленні практики впорядкування військово-топографічних описів, топографічних карт та вивченні природних й економічних ресурсів. Появу перших військово-топографічних описів З. Новокшанова-Соколовська, як і її попередники, пов'язує з проведенням напередодні Вітчизняної війни 1812 р. зйомок окремих територій західного прикордонного простору (до 1810 р., на її думку, описування західного кордону Російської імперії було вже завершено). На переконання З. Новокшанової-Соколовської, подальший етап активізації досліджень у цьому напрямі припадає на 20-ті роки XIX ст. Саме в цей період було проведено зйомки Херсонської, Полтавської, Волинської губерній, Бессарабської області, повітових міст Херсонської та Подільської губерній, Української лінії, упорядковано перші фундаментальні військово-топографічні описи тощо. На жаль, досліджуючи методику проведення топогеодезичних робіт у Російській імперії у другій половині XIX ст., З. Новокшанова-Соколовська не згадує про історію створення військово-топографічних описів у цей період. Таке можна пояснити об'єктивними чинниками: більш ніж 5 др. арк. цього монографічного дослідження вже на стадії рецензування було виключено редакторською колегією видавництва з цензурних міркувань. Наприклад, було повністю вилучено посилання авторки на Записки Військово-топографічного депо (на сторінках саме цього журналу містилась інформація про перші топогеодезичні

експедиції та створення військово-топографічних описів) [881, с. 24]. Однак ці інформаційні прогалини дослідниця намагалася нівелювати за допомогою додатків до праці (“Летопись событий, связанных с развитием русских астрономо-геодезических, топографических, гравиметрических и картографических работ” та “О тех, кто создавал карту”), які збагатили це дослідження як структурно, так і змістовно.

Подальше розширення проблематики з історії функціонування Військово-топографічної та Межової служби в Російській імперії ми зустрічаємо в наукових працях відомого російського географа О. Постнікова [865-867]. Досліджуючи історію розвитку польової картографії наприкінці XVIII – на початку XIX ст., О. Постніков оповідає про формування в Російській імперії “двох науково-технічних шкіл – межової та військово-топографічної” [867, с. 58]. На його думку, перша наукова школа функціонувала під керівництвом Межової експедиції при Сенаті (з 1794 р. – Межовий департамент), вона розробляла та вдосконалювала теоретичні та технічні засади проведення спеціалізованих зйомок (межування) з метою вивчення, оцінки й господарського використання земельних ресурсів країни. Друга науково-технічна школа – військово-топографічна – спеціалізувалася на дослідженні проблем розвитку топографічного (загальногеографічного) картографування в Російській імперії [867, с. 209-210]. На відміну від своїх колег, О. Постніков, вивчаючи основні напрямки діяльності Військово-топографічної служби в Російській імперії, зосереджує увагу на програмних документах, які регулювали процес проведення перших топогеодезичних зйомок та створення військово-топографічних описів. Сучасна наука завдячує О. Постнікову запровадженням до наукового обігу серії документальних пам’яток, які розкривають процес становлення практики перших військово-топографічних обстежень у Російській імперії. На сторінках цієї розвідки автор активно цитує “Инструкцию для производства военного обозрения” (автор – генерал-майор І. Гартінг, затвердив документ генерал-квартирмейстер Головного штабу К. Толь) [867, с. 114], “Мемуар, содержащего проект для производства больших государственных военных съемок, написанный генерал-майором Генерального штаба Теннером” (1826) [867, с. 127-128], “Инструкцию для топографической съемки Волынской губернии” (укладачі Ф. Шуберт та І. Яковлев) [867, с. 140-142]. Саме завдяки цим документам, О. Постнікову вдалося

дослідити еволюцію методики проведення картографічних та геодезичних робіт протягом XIX ст. у Російській імперії, а також тематику перших військово-топографічних описів.

Значна роль у популяризації історико-географічних досліджень належить російському вченому П. Папковському (у 1983 р. вийшла друком його монографія “Из истории геодезии, топографии и картографии в России”) [863]. На відміну від своїх попередників, які здебільшого вивчали теоретичні та технічні засади проведення геодезичних та картографічних робіт у Російській імперії, П. Папковський зосередив увагу на історії створення топогеодезичних та технічних установ, що відповідали за проведення цих досліджень. На сторінках його праці вперше було детально розглянуто основні питання, пов’язані з відкриттям та функціонуванням Механічної майстерні (з 1821 р. Механічний заклад Головного штабу), формуванням її штатного розпису, запровадженням останніх технічних новацій у знімальний процес. Так, досліджуючи діяльність цієї установи, П. Папковський детально охарактеризував виробництво основних геодезичних приладів, які виготовлялися та вдосконалювалися спеціалістами цієї установи. Наприклад, керівник Механічної майстерні К. Рейсиг як талановитий конструктор створив оригінальну мензулу, розробив першу конструкцію вітчизняного нівеліра, відображальну мензулу, повторювальний теодоліт, секстант та інші прилади [863, с. 12]. Окрім інструментального забезпечення картографічних та геодезичних робіт, П. Папковський цікавився вітчизняною системою підготовки геодезистів та астрономів. У межах дослідження цієї проблеми він детально проаналізував діяльність геодезичного відділення Імператорської військової академії (Миколаївської академії Генерального штабу), заснованої в 1854 р. П. Папковський також намагався оцінити зміст основних навчальних курсів, надав перелік відомих вчених, чиє життя та наукова діяльність були пов’язані з Імператорською військовою академією (Миколаївською академією Генерального штабу). Тож праця П. Папковського знайомить дослідників ВТО лише із загальними умовами, за яких відбувався процес упорядкування описів. Про методику роботи з ними не йдеться.

Одночасно з проблемою визначення атрибутивних ознак військово-топографічних описів, дослідження соціально-економічних та політичних умов, за яких

відбувався процес упорядкування пам'яток, радянську науку цікавило питання їхньої інформативної репрезентативності, повноти та надійності, а також можливості застосування інформаційних технологій для опрацювання статистичних даних. Прикладом такого дослідження може слугувати дисертаційна робота Ю. Абсалямова “Массовые источники по социально-экономической истории Башкирии первой половины XIX века (создание базы данных)”, захищена на засіданні Вченої ради Московського державного університету ім. М. Ломоносова в 1990 р. Ю. Абсалямов, як і всі його попередники, вважав: комплекс ВТО в Російській імперії з'явився через відсутність необхідних військово-географічних матеріалів, що стало “очевидною проблемою напередодні війни з Наполеоном I Бонапартом” [1131, с. 5]. Саме внаслідок цих подій, на думку Ю. Абсалямова, у 1808 р. було створено перші описи доріг, рельєфу та характеру місцевості. За весь час проведення опису окремих територій держави офіцерами-квартирмейстерами Російської армії було впорядковано та надруковано чотири групи ВТО: перша – “Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты областей и воеводств” (1836-1843 pp.). Наступна група стала логічним продовженням першої та оновленим виданням її пам'яток (видання оновленого варіанта було завершено, на думку Ю. Абсалямова, у 1846 р.) [1131, с. 7]. Однак, на наш погляд, останнє зауваження не є цілком логічним, оскільки окремі доповнення до першої групи ВТО з'явилися вже під час видання попереднього варіанта описів. Періодизація третьої (1845-1857 pp.) та четвертої груп (1857-1868 pp.) описово-статистичних матеріалів, запропонована Ю. Абсалямовим, теж є дискусійною та потребує уточнення. Також Ю. Абсалямов намагався створити базу даних джерел цієї групи з метою подальшого її використання для визначення атрибутивних ознак військово-топографічних описів, ступеня збереженості історичних джерел цього документального комплексу, їхньої інформативної репрезентативності [751].

У другій половині ХХ ст. зростає інтерес до історії упорядкування Економічних приміток до повітових планів Генерального межування. Поновив дослідження у цьому напрямі російський історик, джерелознавець Л. Милов [852, 1019-1021]. У 1958 р. він захищає кандидатську дисертацію за темою “Экономические примечания к

Генеральному межеванню” второй половины XVIII – начала XIX вв.”. Л. Милов виокремив декілька груп приміток до картографічних матеріалів Генерального межування: 1) Економічні та камеральні примітки до генеральних планів; 2) Короткі економічні примітки до атласів; 3) Повні економічні примітки; 4) Павлівські економічні примітки. Досліджуючи обставини впорядкування так званих Павлівських приміток, Л. Милов акцентував увагу на декількох питаннях. По-перше, виявлення нормативно-правових актів, які слугували правовою основою для створення цих історичних пам’яток, встановлення зв’язку між появою приміток із заходами Генерального межування. По-друге, поява декількох формулярів Павлівських приміток та пошук документальної основи цих описово-статистичних джерел [852, с. 96].

Історію створення цієї групи документальних пам’яток Л. Милов пов’язує з появою указу від 23 січня 1797 р. (оригіналу документа Л. Милов не виявив, тож цитує витяги з нього, базуючись на протоколі засідання Нижньогородської межевої контори від 2 листопада 1797 р.) про впорядкування генеральних планів, атласів і карт з економічними примітками, алфавітами, каталогами, табелями й описами губерній і їхніх повітів. Для упорядкування нових описово-статистичних джерел було розроблено “Начертание”, яке складалося з 9 пунктів, воно повинно було слугувати основою для Павлівських приміток (оригінал “Начертания” також не зберігся). Залучення до створення цієї групи документів співробітників губерньського правління, губерньської креслярні та нижніх земських судів, на думку Л. Милова, призвело до того, що “доволі скромне завдання оновлення планів і приміток було виконане не повністю” [852, с. 97]. Оскільки “робота з безпосереднього укладання нових атласів доручалась одночасно і межевим органам (канцелярії, а потім конторам)... і губерньським правлінням” [852, с. 99]. На думку Л. Милова, пізніше кількість укладачів цієї групи документів була зменшена, оскільки О. Куракін “наказав “що би не подвоїти створення атласів через губерньських землемірів...., надати тільки на вимогу Межевої канцелярії... якнайскоріші та якнайточніші відомості про зміни після межування...”, і губерньському землеміру переважно” зайнятися приготуванням потрібних для межевої контори відомостей” [852, с. 99-100]. Створення Павлівських приміток затягнулося аж до 1825 р., однак за деякими губерньями вони так і не були впорядковані. Аналізуючи зміст

нових інструкцій до складання Економічних приміток, Л. Милов вказує на певні зміни, що відбулись у структурі цих документів – опис окремих дач рекомендувалося доповнити описом усієї губернії та її повітів із додаванням інформації про клімат, природні ресурси регіону, розвиток торгівлі, землеробства, промислів тощо. Однак, незважаючи на розширення вимог до складання Економічних приміток, рівень їхньої інформаційної бази був досить низький, тому до місцевих установ були надіслані форми-зразки (оригінали збереглися в Державному архіві Володимирської області, фонд Володимирської губернської креслярні “Расписание требуемым Межевою канцеляриею от губернского правления к сочинению генерального на всю империю атласа сведений по 1-форме” (цю форму присвячено опису повітового міста). Збирання відомостей за цією формою розпочалося в 1799 р. Пізніше було складено також форму №2 для опису повітів. Порівняно з настановами 1782 р. до Повних приміток вона потребувала більш детальних даних про монастирі та церкви, казенні будівлі, фабрики та заводи. Матеріали про рілля та сінокоси не вимагалися.

Серед інших дослідників, які зверталися до аналізу картографічних та описових матеріалів Генерального межування слід назвати М. Цветкова [1115], Л. Гольденберга [936-937], С. Сотникову [1156] та ін. Так, С. Сотникова актуалізувала проблему хронологічних меж Генерального межування. Вона не погоджується з висновками П. Іванова та М. Цветкова, які датують ГМ в Катеринославській та Херсонській губерніях 1798-1828 рр., і посилається на фонди РДВІА (м. Москва), зокрема атласи Катеринославського намісництва 1784, 1790 рр. та Вознесенського 1795 р. С. Сотникова вважає, що ці документи з'явилися в результаті Генерального межування, “оскільки вже в 1796 р. при Вознесенському намісництві (до якого зараховувалася тоді територія майбутньої Херсонської губернії) було створено Межову канцелярію. Межування розпочалося раніше, бо існує атлас Вознесенського намісництва з написом зроблений у Катеринославській межовій експедиції. Аналогічних висновків науковиця доходить і щодо Пермської губернії, оскільки Атлас Пермської губернії датований 1800 р., отже, на її думку, Генерального межування регіону проводилося раніше, а не в 1822-1843 рр.

Найбільше історичних досліджень присвячено ревізії та ревізьким “сказкам” як джерелу соціально-економічного життя окремих районів Російської імперії. Варто зазначити роботи Г.Махнова [1018], О.Под’япольської [1076], А.Рашина [868], А.Перковського [1031-1032], Я.Володарського [772], А.Голузова [782], В.Димитрієва [948] та ін. Питання народонаселення розглянуті у фундаментальних працях В.Кабузана [824-825; 967-971]. Використовуючи Повне зібрання законів Російської імперії та архівні фонди (переважно Російського державного архіву давніх актів), В.Кабузан здійснив ретроспективний огляд перебігу та специфіки I-X ревізій населення і дійшов висновку, що всебічне та науково обґрунтоване уявлення про них можна сформулювати лише за охоплення всього розмаїття ревізьких матеріалів [825, с. 106], адже саме цей комплекс залишається єдиною надійною джерелом для визначення чисельності, складу і руху населення. В.Кабузан схильний вважати, що інформативні можливості джерел XVIII століття є достатніми, коли документ відбиває загальні тенденції процесів, що аналізуються. Для слабо забезпечених джерелами історичних періодів потрібно використати дані наукової інтерполяції (з цим не погоджувався український історик А.Бойко) [767]. Серед недоліків ревізійних матеріалів В.Кабузан називає неврахування під час I, II та VI ревізій осіб жіночої статі, за I-III ревізій – населення Лівобережної України та наявність великої кількості прописних душ, особливо за VII ревізії. Ревізькі “сказки” В.Кабузан вважає універсальним документом, оскільки вони можуть бути одночасно і допоміжним, перевірочним і абсолютно самостійним історичним джерелом. У першому випадку дозволяють уточнити правильність складання зведених статистичних матеріалів: перелікових відомостей, генеральних табелів і окладних книг. У другому випадку “вони надають дослідникам багатий матеріал, який дозволяє встановити: стану приналежність особи, що подає “сказку”, прізвище, ім’я, по батькові; постійне місце проживання, чисельність чоловічої та жіночої статі за окремими сім’ями (крім I, II та VI ревізій, коли жіноча статя не враховувався); розміри податей, що сплачуються до скарбниці різними категоріями податного населення; чисельність кріпаків і дворових людей у різних груп поміщиків; кількість фабрик і заводів Росії, робітників, що там працюють” [825, с. 98] тощо.

Найбільш фундаментальною працею радянського періоду з формування описово-статистичних джерел є “Источниковедение истории СССР” (1981 р.) за загальною редакцією І. Ковальченка [822]. Автор розділу “Экономико-географические и статистические описания” Л. Милов уперше презентує класифікацію ОСД, встановлює причини появи цього комплексу документів, визначає атрибуцію пам’яток, окреслює подальші напрямки їхнього дослідження. Виникнення цієї групи джерел науковець пов’язує з істотними змінами, що відбувалися в російській державі: це формування капіталістичного ладу, зростання торгівлі та промисловості, поява державознавства як однієї із ранніх форм статистики. У структурі ОСД Л. Милов виокремлює такі елементи: 1) анкетні обстеження (питальники М. Ломоносова, анкета Шляхетського корпусу Г. Міллера, анкета Вільного економічного товариства 1765 р.); 2) Економічні примітки до картографічних матеріалів Генерального межування; 3) топографічні описи; 4) військово-топографічні описи; 5) господарські та статистичні описи упорядковані 1790 р. за завданням Вільного економічного товариства; праці І. Германа, К. Арсеньєва, Є. Зябловського, Д. Журавського, Ю. Гагемейстера; б) матеріали ревізій; 7) географічні словники, серед яких “Словарь географический государства Российского” (1801-1809 рр.) О. Щекатова; 8) відомості фабрик і заводів; 9) губернські звіти; 10) “мандрівні записки” російських учених (“Путешествие по разным провинциям Российской империи” П. Палласа, “Путешественныя записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году”, “Дневник путешествия в Южную Россию академика Санкт-Петербургской Академии наук Гильденштедта в 1773-1774 гг.”, “Дневник путешествия по Югу России” П. Челищева).

Окрім названих праць М. Андрєєва, О. Постнікова, Л. Милова, В. Кабузана, С. Сотникової та Ю. Абсалямова, які сформували фундамент історіографії проблеми, наука протягом 50-х – кінця 80-х рр. ХХ ст. збагатилася серією тематичних досліджень, у яких описово-статистичні матеріали використовуються як первинна джерельна база. Авторами робіт цього тематичного напрямку є Т. Ананьєва [900], Т. Брянцева [912], І. Герасимов [927], І. Гуржій [788, 946], О. Горленко [783], О. Дружиніна [797-799], Т. Дерев’янкін [790], В. Кабузан [824-825], В. Кравченко [834], Н. Козлова [996], В. Лазанская [838], О. Перковський [1032], В. Пірко [1070, 1073], Л. Пономаренко [1077-

1078], О. Нестеренко [855], А. Рашин [868], А. Севастьянова [1086], В. Середа [1088-1089], К. Сивков [1090], В. Яцунський [898], Л. Бескровний [765-766]; М. Литвененко, В. Довгопол, Р. Лях [794], ін.

Найбільшої уваги заслуговують праці відомої дослідниці історії Півдня України О. Дружиніної, яка, готуючи до видання наукові твори з історії цього регіону, опрацювала значну кількість джерел, зокрема військово-топографічні описи українських земель: “Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака. С приложением карты, снятой в 1817, 1818 и 1819 годах. Составлено из собранных сведений чиновниками, производившими по высочайшей Его Императорской воле снятие на план того края. 1820 года” та “Военно-статистическое описание Бессарабской области, составленное при съемке сей страны, производившееся с 1821 г. по 1828 г. (Составил штабс-капитан Розалион-Сошальский)”. На відміну від більшості російських та українських дослідників, які зверталися до військово-топографічних описів з метою перевірки своїх гіпотез або залучення описової інформації як фактологічного матеріалу, О. Дружиніна намагалася вивчити історію створення цієї групи пам'яток. Вона однією з перших припустила, що упорядником “Статистического описания Бессарабии собственно так называемой, или Буджака...” є полковник Генерального штабу С. Корнилович (раніше проведення цієї роботи приписувалося декабристу О. Корниловичу), який очолював комісію для вирішення поземельних конфліктів у Бессарабії та паралельно проводив топографічну зйомку цієї території, яка тривала протягом 1817-1819 та 1822-1827 рр. Також О. Дружиніна встановила весь перелік документів, які були складені під час функціонування цієї топографічної експедиції. Дослідниця неодноразово доповідала, що поряд з військово-топографічним описом регіону авторству С. Корниловича та учасників топографічного обстеження належать “Ведомость, принадлежащая к плану, снятому в 1818 году, виноградным фруктовым садам, состоящим в Бессарабии при городе Аккермане”, “Полевой журнал, введенной при обходе старой черты, отделявшей до 1806 года турецко-татарские владения Бессарабии от частных владений и от спорной черты, ныне существующей”. С. Корнилович, а також члени наступної експедиції (протягом 1822-1827 рр. нею керували підполковник Гедихін та К. фон Руге – І.П.) підготували

численні картографічні матеріали. Це “Подробная генеральная карта Южной части России, состоящей под распоряжением 2-й армии, заключающая губернии Подольскую, Херсонскую, части Киевской, Екатеринославской, Таврической и Бессарабскую область. Составлена при Главном штабе 2-й армии в местечке Тульчине на основании инструментальных съемок офицеров квартирмейстерской службы с 1819 по 1823 год. в М.: 10 верст в дм” [78], “Генеральная карта Бессарабской области, составленная при главном штабе 2-ой армии с инструментальной съемки офицеров квартирмейстерской части. Рук. М.10 в.” [79], “Генеральная карта Бессарабии, собственно так называемой, или Буджака. Составленная из планов произведенной съемки в 1817 и 1819 г. полковником Корниловичем. М.: 5 в. в дм” [80], “Генеральная карта Бессарабской области, составленная из брульйонов военно-топографической съемки, произведенной с 1817 по 1827 г. Составили офицеры Свиты Его Императорского Величества по Квартирмейстерской части. М.: 5 верст в дм.” [81] тощо.

Новий (третій) період в історії дослідження описово-статистичних джерел починається з 90-х рр. ХХ ст. та триває до сьогодні. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. відбуваються істотні зміни у структурі науково-дослідних установ України. У 1987 р. після тривалої перерви відновила діяльність Археографічна комісія АН УРСР [801]. На її базі в липні 1990 р. було створено Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського (далі ІУАД – І.П.) (Постанова Президії АН УРСР №213 від 10 липня 1990 р.) [813, с. 13]. До активної евристичної та археографічної діяльності співробітників ІУАД долучилися представники місцевої наукової еліти [813, с. 15]. Керівник запорізького осередку А. Бойко та представники його наукової школи (І. Лиман, В. Константинова, В. Козирев, В. Мільчев, С. Білівненко, Н. Сурева та ін.) за роки незалежності виявили й опрацювали велику кількість джерел з історії південноукраїнського регіону, ініціювали вивчення багатьох проблем з історії Півдня України [813, с. 146-164; 907]. У межах своєї діяльності співробітники установи підготували до друку археографічну збірку “Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст.” (видано у 2009 р.). Редакційною колегією під керівництвом А. Бойка до друку було відібрано три описи, а саме: “Опис Катеринославського намісництва 1784 р.”, “Опис до атласу Катеринославського намісництва 1787 р.” та

“Військово-топографо-статистичний опис Катеринославської губернії 1821 р.”. Публікації зазначених вище документів передувала вступна стаття, у якій редактор збірки розглянув історію створення описово-статистичних матеріалів Півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. На жаль, у передмові до видання автор надає детальний джерелознавчий аналіз лише “Опису Катеринославського намісництва 1784 р.” та “Опису до атласу Катеринославського намісництва 1787 р.”, атрибутивні ознаки “Військово-топографо-статистичного опису Катеринославської губернії 1821 р.” залишаються недослідженими. Лише в підрядкових примітках до публікації визначено орієнтовний період створення цього джерела – 1821 р.

Найбільш фундаментальними є “Атласи Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII ст.” (1998 р.) [906], та “Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: Аналіз джерел” (2001 р.) [767], де реконструйовано історію створення описів до атласів Катеринославського намісництва 1784, 1787, 1798-1799 рр., зроблено їх формулярний, палеографічний і текстологічний аналіз. На думку А. Бойка, вітчизняні та закордонні історики (В. Григорович, Н. Полонська-Василенко, О. Дружиніна, В. Кабузан), що студіювали проблеми впорядкування опису Катеринославського намісництва 1787 р., припустилися істотних помилок відносно дати походження документа й кола його замовників. Так, А. Бойко аргументовано стверджує, що пам’ятка створювалася за наказом Г. Потьомкіна і призначалася для вручення Катерині II під час її подорожі Півднем. Зразком для впорядкування мав бути атлас Калузького намісництва 1782 р. Однак автори через нестачу часу були вимушені дещо спростити структуру й інформаційне навантаження документа. Це, пояснює А. Бойко, позначилося на інформаційних можливостях опису. Внаслідок відсутності в повітових землемірів узагальнених відомостей про кількість населення на поточний період, губернський землемір використовував матеріали ревізії 1782 р. (останнє зауваження стосується й даних про розміри ділянок місцевих землевласників). Тому дослідник рекомендує історикам досить зважено посилалися на це джерело під час реконструкції демографічної ситуації на Півдні України в означений період.

Представники наукової школи А. Бойка також зверталися до проблеми відтворення історії Генерального межування на Півдні України (здебільшого в

Катеринославській, Херсонській та материкових повітах Таврійської губернії) та вивчення методики упорядкування військово-топографічних описів України останньої чверті XVIII – XIX ст. Показовою в цьому напрямі є праця Н. Суревої “До історії генерального межування Південної України (джерелознавчий аспект)” [1106]. Дослідниця зосередила свою увагу на створенні та функціонуванні Новоросійської (Катеринославської) межової контори та формування в результаті її діяльності основних видів межових документів (Економічних приміток до атласів та планів, планів на дачі, генеральних повітових планів тощо). Н. Сурева проаналізувала різні погляди на ГМ у сучасній історичній літературі, виокремила основні етапи становлення системи кадастрового обліку на Півдні України, дослідила роль Новоросійської (Катеринославської) межової контори та губерньської межової служби у вивченні системи землеволодіння Півдня Російської імперії. На жаль, положення Н. Суревої здебільшого ґрунтуються на законодавчій документації, а не на архівних матеріалах, що значно знижує наукову цінність дослідження.

Не менш активно в напрямі студіювання описово-статистичних матеріалів працює представниця Південного осередку інституту археографії та джерелознавства Ю. Коник [998-1002]. У дисертаційному дослідженні, присвяченому формуванню губерньської межової служби на Півдні України в останній третині XIX – першій третині XIX ст., Ю. Коник зосередила увагу на участі повітових землемірів у проведенні Генерального межування на теренах Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній [1145]. На основі вивчення здебільшого документів, що зберігаються у фондах Державних архівів Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської областей, дослідниця намагалася визначити основні тенденції межувальних робіт на Півдні України. Так, серед причин уповільнення межових робіт Ю. Коник називає такі: зловживання службовим становищем конторськими землемірами (останні вдавалися до різних форм правопорушень: неправильно зазначали кордони земельної ділянки (за матеріальну винагороду від власників приватних садиб), несвоєчасно надавали документи за рішенням судів); наявність численних скарг на діяльність співробітників межової контори; відсутність матеріальної зацікавленості повітових землемірів у виконанні додаткових доручень, пов’язаних з генеральним межуванням. Усю провину щодо

затримки ГМ, як бачимо, дослідниця покладає на конторських землемірів. Однак із таким висновком не завжди можна погодитись. У Російському державному архіві давніх актів та Державному архіві Херсонської області зберігаються документи, що засвідчують провину як місцевої губерньської служби, так і Новоросійської (Катеринославської) межової контори.

Активною евристичною діяльністю також займаються представники Чернігівського осередку ІУАД (О. Коваленко [976-992], О. Гринь [938-945], І. Петреченко [1033-1043]) та Подільського (В. Дячок [954-961], Ю. Земський, С. Копилов, А. Задорожнюк [1005]) [813, с. 165]. В якості основних напрямків дослідження членами Подільського осередку було обрано джерела з історії “національно-визвольних змагань у Подільському регіоні; міжнаціональних та міжконфесійних взаємин на Поділлі та Правобережній Україні, населених місць Поділля, духовно-культурного розвитку, джерела до вивчення життя та діяльності видатних подолян; усні джерела до вивчення локальних проблем історії Поділля” тощо [813, с. 165-166]. До складу товариства ввійшли місцеві краєзнавці О. Григоренко, М. Григорчук, В. Дячок, С. Єсюнін, Ю. Земський, М. Олійник, Ю. Олійник, А. Трембіцький [813, с. 166] та ін. У межах реалізації проекту публікацій описово-статистичних джерел з історії регіону в 2005 р. побачила світ перша збірка під загальною назвою “Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.)”, де було подано два документи: 1) топографічний та статистичний опис Подільської губернії, упорядкований 1819 року губерньським землеміром Вікентієм Рудлицьким; 2) топографічний і камеральний опис Подільської губернії, написаний губерньським землеміром Екстером 1800 року [618]. У 2011 р. під загальною редакцією С. Копилова та А. Задорожнюка було надруковано другу збірку пам’яток із серії “Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст.”. До цього видання ввійшли матеріали топографічного опису Подільської губернії 1800 р. і географічного, гідрографічного, топографічного та економічного опису Подільської губернії Екстера 1806 р. У додатках представлено генеральну карту, плани повітових міст і повітів губернії. Пізніше вийшла стаття “Історія створення описів Поділля кінця XVIII – початку XIX ст. Карла Екстера та їх значимість як історичного джерела”. На її сторінках ідеться про становлення

місцевої губернської межевої служби в губернії, роль К. Екстера в упорядкуванні описів Поділля кінця XVIII – початку XIX ст. (топографічного опис 1800 р. та опис губернії 1806 р.). У спробі встановити обставини впорядкування опису 1806 р. автори припустили, що документ укладений на вимогу цивільного губернатора В. Чевкіну. На жаль, про роль А. Розенберга в упорядкуванні описів Подільської губернії у розвідці не йдеться.

Окрім наукових установ, останнім часом до процесу створення та запровадження до наукового обігу описово-статистичних джерел активно долучаються науково-просвітницькі товариства. Так, Харківський приватний музей міської садиби (голова – А. Парамонов) разом з популяризацією музейної справи займається дослідженням історії Слобідської України, збереженням національної архітектурної спадщини російського та українського народів, створенням експозицій, присвячених побуту дворян, публікацією оригінальних видань з історії Слобожанщини. Протягом останніх років А. Парамонов з колективом музею підготував до видання змістовну колекцію документальних пам'яток та історичних праць (509 книг): “Экономические примечания на Ахтырский уезд 1785 г.” (2008) [733], “Экономические примечания на Старобельский уезд 1804 г.” (2008), “Экономические примечания на Харьковский уезд 1782 г.” (2006) [734]. Також у 2010 р. побачило світ репринтне видання військово-статистичного огляду Харківської губернії 1850 р. В. Мочульського. Завдяки евристичній роботі з виявлення всіх списків та редакцій описів регіону, автор намагався встановити особу укладача військово-топографічного опису Харківської губернії 1850 р. Як і його попередники, А. Парамонов вважав, що це капітан Генерального штабу В. Мочульський. Аналізуючи опис, краєзнавець звернув увагу перш за все на інформаційні прогалини документа. Він стверджував, що в описі здебільшого досліджуються проблеми функціонування військових поселень на теренах Харківської губернії, а також вивчається аграрна історія українського народу. Утім, про розвиток російських поселень однодворців по Українській оборонній лінії В. Мочульський не згадує. Такий інформаційний дисбаланс можна пояснити не стільки відсутністю можливостей у В. Мочульського відвідати окреслений регіон, скільки існуючою джерельною базою [1029, с. 1.].

Не залишались осторонь проблеми створення військово-топографічних та топографічних описів, ЕП до картографічних матеріалів Генерального межування російські та білоруські дослідники. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилася серія наукових праць, присвячених діяльності Військово-топографічної служби Російської імперії, підготовці військових топографів, походженню військово-топографічних описів окремих територій російської держави (А. Донцов “Картографирование земель России: история, научные основы, состояние, перспективы” (1999) [796], І. Бобров “История становления военно-топографической службы России” (2012) [904], В. Глушков “История военной картографии в России. XVIII – начало XX в.” (2007) [781], В. Зацепін “О военной статистике в России” (2010) [964], А. Лукашевич “Западный пограничный регион в военно-стратегических планах Российской империи” (2012) [845], Л. Кашин “Топографическое изучение России ” (2001), В. Сергеев “Топографические описания Рязанско-Тульско-Калужского региона во второй половине XVIII – в начале XIX вв.” (2003) [1150], С. Ричков “Депо карт и Квартирмейстерская часть накануне Отечественной войны 1812 г.” (2006) [1085], О. Катіонов “Система подготовки военных топографов в Российской империи” (2008) [975] та ін.). Уваги заслуговує дисертаційне дослідження В. Сергеева “Топографические описания Рязанско-Тульско-Калужского региона во второй половине XVIII – в начале XIX вв.” [1150]. Науковець вважає, що першою джерелознавчою конструкцією, яка вплинула на формування топографічних описів, є географічні лексикони В. Татищева, Ф. Полуніна та словники, мандрівні записки відомих учених, анкетні матеріали – 30 – 60-х рр. ХVІІІ ст. Як і кожне джерело, що тривалий період функціонує в інформаційному середовищі, описи цього регіону пройшли значну еволюцію: їх формуляр змінювався, розширювалися змістовне навантаження та коло упорядників. Еволюційна схема в дисертаційному дослідженні В. Сергеева має такий вигляд: 1) перші описи вирізнялися невеликим обсягом, інформаційним змістом; 2) потім з'явилися пам'ятки енциклопедичного характеру (описи 80-х рр. ХVІІІ ст.). Утім, з невідомих причин дослідник до топографічних описів зараховує Економічні примітки до атласу Калужького намісництва 1782 р.

Найбільш фундаментальною з означених праць є розвідка білоруського дослідника А. Лукашевича “Западный пограничный регион в военно-стратегических планах

Российской империи” [845]. Незважаючи на те, що науковець скутий певними територіальними та хронологічними межами, він намагається сформуванню комплексне уявлення про практику становлення системи картографічних та геодезичних робіт у Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. На сторінках цього історичного твору вперше представлено інформацію про діяльність Військового міністра М. Барклая де Толлі як ініціатора проведення напередодні Вітчизняної війни 1812 р. найбільшого в історії Російської імперії картографічного та топографічного заходу – рекогносцирувальних та описових робіт на західних кордонах російської держави. А. Лукашевич зауважив, що проведення перших картографічних та геодезичних робіт у Російській імперії відбувалося з певними труднощами. Однією з причин була відсутність кваліфікованих кадрів. Саме тому царський уряд був вимушений постійно працевлаштовувати у власних наукових та військових установах закордонних спеціалістів та залучати їх до триангуляційних та рекогносцирувальних робіт. На службу до російської армії перейшли В. Коцебу, Л. Вольцоген, К. Местр. Силами іноземців, а також випускників школи колоноводів (М. Голіцин, Г. Іванов) вдалося на етапі формування Військово-топографічної служби Російської імперії частково вирішити кадрове питання.

На початку нового тисячоліття російські й українські вчені знову порушують проблему становлення найбільш впливових військових інститутів Російської імперії (Генерального штабу або Імператорської військової академії (Миколаївської академії Генерального штабу), співробітники яких брали активну участь в упорядкуванні військово-топографічних описів. Так, у 2002 р. під загальною редакцією В. Чечеватова вийшла друком монографія “Академия Генерального штаба: История Военной Ордена Ленина Краснознаменной Ордена Суворова I степени Академии Генерального штаба Вооруженных сил Российской Федерации”, у якій було досліджено методику підготовки вищого керівного складу російської армії [753]. Слід зазначити, що В. Чечетов активно долучився також до створення іншої розвідки з історії установи, це “Военная академия Генерального штаба: прошлое и современность” [1124, с. 13-21]. Пізніше було надруковано праці А. Арановича з історії інтендантського забезпечення армії (2005) [756] та С. Гаврилова з історії матеріального забезпечення армії в першій

чверті XIX ст. (2008) [774], у яких знаходимо поодинокі посилання на військово-топографічні описи Російської імперії. У 2012 р. побачила світ “История возникновения и развития топогеодезического обеспечения русской армии” [1111, с. 9-15]. У дослідженні порушуються питання діяльності військових квартирмейстерів, топографів, статистиків. Також значним внеском у вивчення військової топографії стала “История частей топографической службы” Є. Долгова [795].

Історію топографії та картографії Росії вивчали Л. Кашин [828], С. Козлов [995], І. Захаренко [1141], В. Сілін [1152], Р. Смагін [1154], Р. Сосса [882] та ін. Військово-топографічні описи та картографічні матеріали кінця XVIII-XIX ст. як інформаційне джерело використані у працях вітчизняних та закордонних дослідників: В. Вихованця [919], В. Воронова [773], О. Герінбурга [929], Я. Жупанського [962], С. Макарчука [846], А. Кушко [837], С. Макарчука [846], В. Павленко [1026], К. Землянської [1025-1026], А. Філінюка [889], В. Цубенко [892], В. Шандри [1125], В. Щукіна [1129], а також у колективній монографії з історії німецької колонізації Півдня України за редакцією С. Бобильової [862]. Увагу сучасних дослідників описово-статистичних пам'яток привертає стаття В. Шандри “До вивчення діяльності Комісії для описання губернії Київського учбового округу”, в якій було проаналізовано процес фондування документальних матеріалів з історії діяльності “першої наукової організації на Україні, яка займалася вивченням п'яти губерній: Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської та Полтавської в історико-географічному, статистичному, природному, сільськогосподарському і технологічному відношеннях” [1125, с. 49]. В. Шандра здебільшого зосередилася на джерелознавчому аналізі діловодного листування членів Комісії зі співробітниками Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, Міністерства народної освіти, Управління Київського навчального округу, Міністерства державного майна, ректором університету св. Володимира, інспектором сільського господарства Півдня Росії, від яких залежав збір статистичних даних або вирішення питань організації діяльності Комісії та її структурних відділень. У статті також є згадки про систему співпраці М. Голіцина (одного з керівників військово-топографічного обстеження Російської імперії кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст.) з

М. Пироговим, який на той період очолював Комісію задля обстеження губерній Київського навчального округу.

Проблеми розвитку формуляра ревізьких “сказок” та їх інформаційних можливостей, ЕП порушують сучасні українські історики М. Філіпова [1112], А. Гедьо [923-925], В. Ликова [1010], Н. Лобко [1012], Ю. Легун [840-841, 1009]. Серед російських дослідників, які вивчають ревізькі “сказки” й Економічні примітки, слід назвати М. Маркову [1147], І. Троїцьку [1157], А. Орлову [1012], Н. Борщик [911], Н. Горську [784], О. Медушевську [823], Д. Пінаєвського [864], Г. Смирнова [1095-1097], О. Голубинського, Д. Хитрова, Д. Черненка [935, 1006] та ін. Так, Г. Смирнов розглядає регіональні особливості Генерального межування уральських і приуральських губерній Росії в першій половині ХІХ ст., наполягаючи, що ГМ відіграло важливу, проте неоднозначну роль у переході від феодальних відносин до капіталізму в Російській імперії [1555]. На думку автора, з одного боку, мала місце спроба закріпити феодальне поміщицьке й казенне землеволодіння і на цій основі збільшити феодальну ренту, а з іншого – межування сприяло мобілізації земельної власності й розповсюдженню ринкових відносин у сфері землеволодіння та землекористування. Ці суперечливі тенденції вплинули на темпи, характер і результати державного межування у східних губерніях європейської Росії. Г. Смирнов, дотримуючись регіонального підходу до вивчення проблеми, акцентував увагу на аналізі специфічних завдань. Серед них – повернення з незаконного володіння (в основному державними селянами) казенних земель; розмежування башкирів – вотчинників з припущениками; надання фіксованих наділів “іногородцям”, включно цивільних і військових; раціональне забезпечення лісами, рудою та іншою необхідною сировиною, водною енергетикою і транспортними шляхами гірничих заводів різних форм власності; забезпечення міст вигонами; мобілізація земельної власності (створення запасного фонду для переселенців і ринку землі).

Таким чином, аналіз стану дослідження описово-статистичних документів довів, що попри відсутність спеціальних джерелознавчих розвідок, присвячених проблемі походження ВТО України, Економічних приміток Генерального межування, ревізьких “сказок” протягом ХІХ – початку ХХІ ст. у цьому напрямі було досягнуто відчутних

результатів. По-перше, О. Постников, Л. Милов, В. Кабузан та М. Андреев в архівосховищах виявили низку програмних документів, що послуговували нормативною основою для створення документів цієї групи. Серед них “Мемуар, содержащего проект для производства больших государственных военных съемок, написанный генерал-майором Генерального штаба Теннером” (1826), “Инструкция для топографической съемки Волынской губернии” (укладачі Ф. Шуберт та І. Яковлев) тощо. По-друге, уведення до наукового обігу цих джерел сприяло вирішенню проблем атрибуції описово-статистичних творів (визначення часу, місця створення, особи укладача) та їх функціонування в інформаційному середовищі на кожному історичному етапі розвитку суспільства. По-третє, вивчення зазначеного комплексу пам’яток відбувалося на базі кількох методологічних підходів, які істотно різнилися між собою розумінням історичного джерела та визначенням його ролі в процесі історичного пізнання (позитивізм, марксистсько-ленінська парадигма).

1.2. Джерельна база дослідження

Будь-яке комплексне дослідження повинно ґрунтуватися на достовірних джерелах, оскільки саме вони відкривають широкі перспективи для глибокого, критичного та, головне, об’єктивного аналізу найбільш значущих подій в історії України. Усі залучені до цієї праці джерела виконували дві взаємопов’язані функції – відтворення етапів упорядкування описово-статистичних матеріалів, а також перевірку інформаційних можливостей, виявлення репрезентативності документів. Під час дослідження цієї теми автором монографії було використане широке коло письмових джерел, які за походженням та інформативним навантаженням доцільно поділити на такі групи: описово-статистичні твори; законодавчі акти; діловодна документація; картографічні матеріали; матеріали періодичної преси; джерела особового походження (епістолярна спадщина, мемуари, щоденники, автобіографії, подорожні нотатки).

Найбільш затребуваними для дослідження є описово-статистичні джерела, зокрема військово-топографічні описи та програми, відповідно до яких вони створювалися; Економічні примітки до картографічних матеріалів Генерального межування, матеріали первинного обліку населення (ревізькі “сказки”), камеральні й

топографічні описи. Аналіз джерел останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. дозволив визначити такі їхні риси: поєднання в документах описової та статистичної частин; наявність програми, анкети або формуляра – нормативної підстави для їх створення; цільова спрямованість, яка передбачає наявність первинних матеріалів обліку та подальше їхнє зведення в єдиний текст з метою більш якісної характеристики явищ і процесів, на вивчення яких було спрямоване джерело; використання великої кількості першоджерел, залучення для виконання проекту на різних етапах певної категорії службовців.

На сьогодні матеріали Генерального межування зберігаються в обласних державних архівах (наприклад, у Державному архіві Харківської області), Російському державному військово-історичному архіві (м. Москва), Російському державному архіві давніх актів (м. Москва), Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург) тощо. Найбільша кількість Економічних приміток до картографічних матеріалів Генерального межування, геометричних спеціальних планів дач, генеральних повітових планів, польових записів конторських службовців, журналів та протоколів межових контор перебувають на обліку в Російському державному архіві давніх актів (м. Москва). РДАДА було засновано на базі п'яти дореволюційних архівів: Московського архіву Міністерства юстиції, Московського головного архіву Міністерства іноземних справ, Державного архіву Міністерства іноземних справ, Московського відділення Загального архіву Міністерства імператорського двору, Архіву Межової канцелярії (в останньому зберігаються всі види межової документації). [1135, с. 10]. Документи, що розкривають технічні засади Генерального та Спеціального межувань, Економічні примітки до картографічних матеріалів ГМ, геометричні спеціальні плани дач, генеральні повітові плани систематизовані в наведених нижче фондах Російського державного архіву давніх актів, м. Москва:

Ф. 248. Межевая экспедиция Сената. Сенат и его учреждения (объединение фондов). У цьому фонді зберігаються журнали та протоколи Межової експедиції Сенату за 1765-1796 рр., справи та документи про Генеральне межування, зокрема про заснування Московської губернської межової канцелярії та створення при ній архіву; про призначення на посади та звільнення службовців межових установ, губернських і

повітових землемірів; про перебіг межування в окремих регіонах Російської імперії, наприклад, документи про розгляд скарг поміщиків на неправильне межування їх земель, про продаж казенних ділянок поміщикам, про наділення землею іноземних колоністів [749, с. 90]. Також у фонді представлені документи, що оповідають про основні статті видатків Московської губернської межевої канцелярії та губернських креслярень (купівля вимірювальних інструментів та канцелярського приладдя, виплата заробітної плати, ревізія прибутково-видаткових книг, забезпечення провіантом військової команди) [82, 84]. Також у фонді містяться документи про призначення претендентів на посади конторських службовців, наприклад, “Известие межевой экспедиции об экзаменовании двух учеников Серебрякова и Дистона от 29 апреля” [83].

Ф. 1294. Межевая канцелярия. У цьому фонді перебувають на обліку укази Межевої експедиції та Межевого департаменту Сенату за 1766-1871 рр., журнали та протоколи засідань Межевої канцелярії за 1766-1918 рр., реєстри вхідних та вихідних документів, справи Межевої канцелярії за аналогічний період. Наприклад, документи про створення та внутрішній стан межових установ, фінансування межових та геодезичних робіт, відрядження землемірів, надання межовим конторам та губернським креслярням межових документів та екземплярів нормативно-правових актів, забезпечення контор геодезичним приладдям, утримання та ремонт межових установ та навчальних закладів, поширення заходів Генерального та Спеціального межувань на Слобідсько-Українську, Катеринославську, Херсонську й Таврійську губернії, збори й видатки з Генерального межування за 1766-1788 рр. [749, с. 174-176]. Також у фонді зосереджені документи про формування штатного розпису Слобідської межевої контори [91], накази про його розширення; про призначення та звільнення конторських службовців, переведення їх до складу інших межових контор (за станом здоров'я, через сімейні обставини); про основні напрями діяльності конторських службовців (польові роботи, робота в креслярні); записи про порушення землемірами норм російського законодавства під час Генерального межування (внаслідок замежування казенної землі до приватних володінь, звинувачення в самоуправстві та рукоприкладстві) [852, с. 34-35]. Так, у фонді є документи, що відтворюють діяльність співробітників та керівного

складу Слобідської межевої контори, зокрема І. Фохта, Ф. Рудометова, М. Милорадовича, І. Нейолова, М. Раткова [90, 94-96].

Ф. 1299. Бессарабская межевая контора. Материалы Генерального и Специального межевания Межевой канцелярии и местных межевых учреждений по Бессарабской губернии 1815-1917 гг. (коллекция). В означеному фонді зберігаються справи Бессарабської межевої контори, Кишинівсько-Оргеєвської, Сороксько-Ясської та Хотинської межових цинутних комісій за 1815-1917 рр. У них доповідається про межування та затвердження межових книг, планів земель для вигону в Аккермані, Бельцях, Бендерах, Ізмаїлі, Кишиневі, Оргеєві, Сороках; про межування земель за повітами та надання ділянок переселенцям та колоністам, грамоти молдовських господарів та інші акти на земельні володіння (оригінали та копії за 1432-1877 рр.) [749, с. 180]. Найбільший інтерес у фонді становлять справи про межування окремих вотчин, де охарактеризовано причини поземельних конфліктів у регіоні та наведено перелік документів, що підтверджують право власності на землю [98, 100-101].

Ф. 1308. Новороссийская/Екатеринославская межевая контора. Материалы Генерального и Специального межевания Межевой канцелярии и местных межевых учреждений по Екатеринославской губернии 1777-1913 гг. (коллекция). Фонд містить польові записи конторських службовців за 1779-1828 рр.; “дріб’язкові” справи за 1761-1913 рр., на сторінках яких обговорюються звільнення та призначення на посади конторських службовців; перераховуються заходи для заохочення конторських службовців; їхнє листування з приватними та посадовими особами різних інстанцій щодо надання останнім копій спеціальних геометричних планів, межових книг та іншої інформації про діяльність контори. Серед цієї категорії документів особливу увагу привертають справи, присвячені слідчим діям через пожежу в Новоросійській (Катеринославській) межевій конторі в ніч проти 15 лютого 1816 р. [107-108]. Також у фонді перебувають на обліку так звані “конфліктні” справи – про суперечки за межу між земельними дачами. Прикладом слугує справа “По указу Новороссийского губернского правления о дачах: сел Краснополя, Звонецкого, деревни Малой Васильевки...” [103]. Окрему групу документів фонду представляють “слідчі” справи (1800-1829 рр.) про порушення межових інструкцій посадовими

особами (незаконне замежування казенних земель у приватну власність, відмова від перевірки документів, що підтверджують право власності на ділянку, в учасників земельного конфлікту, зловживання конторськими чиновниками службовими обов'язками з метою особистого збагачення, побиття посадовими особами учасників межового процесу тощо [104]. Також у фондах архіву перебувають на обліку так звані “спеціальні” справи 1851-1905 рр. (документи Спеціального межування) та укази, журнали, протоколи засідань Новоросійської/Катеринославської межової контори 1798-1828 рр.) [109].

Ф. 1339. Симферопольская межевая контора и Таврическая межевая комиссия (1830-1843 гг.). Материалы Генерального и Специального межевания Межевой канцелярии и местных межевых учреждений по Таврической губернии 1791-1914 гг. (коллекция). У фонді зберігаються польові записи 1798-1811 рр., “дріб’язкові” справи за 1781-1917 рр., “конфліктні” справи за 1807-1884 рр., зокрема про межування землі Севастополя за 1839-1890 рр.; укази, журнали та протоколи засідань Сімферопольської межової контори й Таврійської межової комісії (1830-1843 рр.) [749, с. 200]. Наприклад, “Протоколы Симферопольской межевой конторы за 1830 г.” відображають особовий склад контори, основні вимоги до кандидатів на посади конторських службовців та перекладачів, витяги із призначень землемірів на дистанції та роз’яснень про статус вакуфних земель, нормативно-правові акти, які використовувалися під час межування Кримського півострова, розгляд запитів від місцевого населення та характеристика методів урегулювання земельних конфліктів [110].

Ф. 1348. Слободская межевая контора и Вотчинный департамент Слободской губернской канцелярии. Материалы Генерального и Специального межевания Межевой канцелярии и местных межевых учреждений по Харьковской губернии 1761-1913 гг. (коллекция). У фонді зберігаються польові записи службовців Слобідської межової контори за 1767-1822 рр.; справи з продажу земельних ділянок за 1761-1797 рр., “конфліктні” за 1766-1906 рр., “дріб’язкові” за 1769-1906 рр. та “спеціальні” справи за 1844-1907 рр.; укази, журнали та протоколи засідань Слобідської межової контори та Вотчинного департаменту Слобідської

губернської канцелярії [749, с. 203]. Найбільш репрезентативним зібранням є “Журналы и протоколы Слободской межевой конторы” (за 1769-1782 рр.), які поряд з документами фонду “Слободско-Украинской губернской канцелярии” (Центральний державний історичний архів (м. Київ) відтворюють основні етапи межових робіт на теренах Слобідської України, починаючи з формування штату Слобідської межевої контори і закінчуючи вирішенням поземельних конфліктів у регіоні. Також досить цікавими є документи, присвячені продажу казенних земель, незаконно привласнених місцевими мешканцями (факт привласнення було виявлено під час проведення Генерального межування).

Ф. 1349. Материалы Генерального и Специального межевания Межевой канцелярии и местных межевых учреждений по Херсонской губернии 1778-1909 гг. (коллекция). У фонді перебувають “польові записи” за 1795-1841 рр., “дріб’язкові” справи за 1781-1904 рр., “конфліктні” за 1796-1866 рр., “слідчі” за 1804-1820 рр. та “спеціальні” за 1847-1905 рр. [749, с. 204]. Наприклад, серед “слідчих” документів потрібно згадати справу “По предложению прокурора сей Канцелярии о землемере Ваганове в перечитке и переправке полевых записок на разные дачи и о сделании нового рукоприкладства в означенных записях” [123] та “По предложению губернского прокурора о неотмечании землемера Ваганова в списках штрафованных” [124] про посадові правопорушення, яких припустився конторський землемір П. Ваганов під час проведення Генерального межування в регіоні. Також у фонді зберігаються межові книги та геометричні спеціальні плани земельних дач, зокрема “Оригинальная межевая книга сельца Малова Буераках без штемпеля и подписи присутствующих” та план на цю дачу [115].

Ф. 1354. Планы дач Генерального и Специального межевания, 1746-1917 гг. (коллекция). У фонді зберігаються плани дач Аккерманського, Белецького, Ізмаїльського, Кагульського, Кишинівського, Леовського, Оргеєвського, Сорокського, Хотинського, Ясського повітів Бессарабської області [749, с. 180]; плани дач Олександрівського, Бахмутського, Верхньодніпровського, Катеринославського, Маріупольського, Новомосковського, Павлоградського, Ростовського, Слов’яносербського повітів Катеринославської губернії [749, с. 185]; плани дач

Охтирського, Білопольського, Богодухівського, Валківського, Вовчанського, Зміївського, Золочівського, Ізюмського, Краснокутського, Лебединського, Миропільського, Недригайлівського, Сумського, Харківського, Хотмизького, Чугуївського повітів Слобідсько-Української губернії (Харківського намісництва) [749, с. 203]. Прикладом таких справ є “План Доброславовки деревня 1-я на той земли, владения города Ахтырки цехового Трофима Павлова Хорошуна”, “Та же Деревня [План Доброславовки], 2-я владения Ахтырского Троицкого монастыря, настоятеля с братиею” та ін. [125].

Ф. 1355. Экономические примечания к планам дач Генерального межевания, 1765-1843 гг. (коллекция). У цьому фонді представлені Економічні примітки на дачі Катеринославської губернії (окрім Маріупольського повіту) та описи міст Олександрівська, Бахмута, Верхньодніпровська, Новомосковська, Павлограда, Слов’яносербська 1798-1828 рр. [749, с. 185]; Економічні примітки на дачі Дніпровського, Мелітопольського, Перекопського, Феодосійського (на містечко Судак), Ялтинського повітів Таврійської губернії; Економічні примітки на дачі Слобідсько-Української губернії (враховуючи Куп’янський та Старобільський повіти) та описи міст 1769-1781 рр., статистичний огляд та таблиці Слобідсько-Української губернії за 1826 р. [749, с. 204]; Економічні примітки на дачі Херсонської губернії (окрім Ананьївського повіту) та описи Олександрії, Ананьєва, Берислава, Григоріополя, Дубоссар, Єлисаветграда, Крилова, Очакова, Херсона 1798-1845 рр. [749, с. 204].

Основний фонд “сказок” I-III ревізій зберігається в Російському державному архіві давніх актів (фонд 350 “Ландратские книги и ревизские сказки”). Матеріали IV-X ревізій розпорошені по центральних та муніципальних (обласних) архівах Російської Федерації, України, Республіки Молдова й архівних установах інших державних утворень, які раніше входили до складу Російської імперії.

Ф. 350. Ландратские книги и ревизские сказки. Российский государственный архив древних актов, г. Москва. У фонді перебувають переписні книги міст і повітів (подвірні переписи 1707-1718 рр.), “сказки” I-III ревізій (1719-1767 рр.), а також діловодні документи установ, відповідальних за проведення I та II ревізій: Канцелярії генерального ревізора В. Зотова, губернських і провінційних канцелярій,

переписи та свідоцтва населення 1719-1764 рр. Наприклад, у фонді 350 “Ландратские книги и ревизские сказки” зберігаються “Сказки однодворцев города Недригайлова” (1719 р.) [89, арк. 501-509] та “Сказки однодворцев-служилых людей г. Мирополья и уезда, г. Каменного и уезда, г. Недригайлова и уезда, г. Суджи и уезда” (1719 р.) [88]. Ці населені пункти раніше перебували у складі Київської губернії, і тому на них було поширено дію указу “О введении ревизии, о распределении войска по числу душ...” (26 листопада 1718 р.). Також у фонді містяться матеріали приватних переписів 1713-1714 рр. “черкасс” та новозаселених сіл Казанської та Азовської губерній, територій, що були приписані до Адміралтейства, та частини повітів Петербурзької губернії, не включених до перепису 1710 р. Наприклад, “Сказки, допросы, распросные речи, доношения, копии крепостных актов и другие документы по переписи новопоселенных и розыску беглых в Валуйском, Двуреченском, Купянском и других уездах Азовской губернии” [85] або “Сказки и распросные речи новопоселенных помещичьих крестьян (кн. А.Д. Меньшикова) русских и черкасс, монастырских крестьян (Солотчинский монастырь), детей боярских, церковнослужителей” [86, арк. 201-371, 380-492, 496-546, 700, 717]).

Ф. 134. Бессарабская казенная палата. Национальный архив Республики Молдова. В архіві зберігаються “Ревизские сказки жителей с. Буцены Кишиневского уезда” 1819 р. [171] та діловодні документи про перебіг ревізій у Бессарабській області та результати їх перевірки (“Прошения жителей Бессарабии, пропущенных по переписи населения о внесении в ревизские сказки 1835 г.”) [170]. В архівосховищах Республіки Молдова ревізські “сказки” здебільшого представлені у вигляді загального (на весь населений пункт) або додаткового перепису (на одного чи декількох пропущених осіб).

Ф. 131. Маріупольське повітове казначейство. Державний архів Донецької області. В архіві перебувають на обліку “сказки” п’яти ревізій (1811, 1816, 1835, 1850, 1857 рр.). Ступінь збереженості документів та їх репрезентація за окремими населеними пунктами регіону різні. Багато документів VII ревізії збереглися лише частково. Так, наприклад, від формулярів грецьких сіл Стила та Константинополь залишилися окремі формуляри, відсутні зведені відомості [925, с. 551-562]. Від перепису греків с. Бешево за 1816 р. збереглося тільки декілька аркушів. “Сказки” VII ревізії німецьких колоній

Маріупольського повіту Кіршвальд, Розенберг, Розенгарт, Нігенгоф, Шенбаум, Кронсдорф, Грюнау, Вікерау, Рейхенберг, Кампенау, Міррау, Кейзендорф, Гетланд, Нойгоф, Ейхвальд, Єлізаветдорф, Людвігсталь, Тігенорт, Тіргарт датовані 1824-1829 рр. [925, с. 557].

Ф. 193. Метричні книги церков Катеринославської губернії. Колекція. Ф. 134. Катеринославська контора іноземних поселенців Півдня України. Ф. 540. Волосні правління Катеринославської губернії. Державний архів Дніпропетровської області. У зв'язку з тим, що під час окупації міста та військових дій повністю були втрачені фонди канцелярії Катеринославського губернатора, губернського правління, фонди фінансових, освітніх, релігійних, судових, медичних установ за 1679-1941 р., в архіві немає цілісного зібрання матеріалів первинного обліку населення, ревізькі “сказки” розпорошені за різними фондами. Наприклад, у фонді 134 перебуває на обліку “Ревизская сказка о наличии менонитов в Хортицких колониях Екатеринославского уезда” (16 серпня 1811 р.), “Ревизская сказка о наличии менонитов в Хортицких колониях Екатеринославского уезда” (1816 р.). У фонді 193 зберігаються “Ревизская сказка о количестве жителей села по 10 народной переписе [1858]” села Чумаки Катеринославського повіту та “Приходо-расходная книга поступлений и расходов денег, ревизская сказка о количестве церковнослужителей и их семей (1793-1843 рр.)”. У фонді 540 є на обліку справа “Ревизские сказки о количестве жителей с. Томаковки за 1850-1917 гг.”.

Ф. 280. Київська казенна палата. Державний архів Київської області. Одним з найбільших зібрань ревізьких “сказок” в Україні є фонд 280 “Київської казенної палати” (Державний архів Київської області). У ньому є відомості про кількість осіб податного стану за повітами, про перехід з одного податного стану в інший, про зарахування до купецького стану іноземних та іногородніх купців, ревізькі “сказки” селян: державних, поміщицьких, монастирських (на обліку перебувають 84169 справ). Крім того, зберігаються “сказки” села Тернівки Черкаського повіту Київської губернії (за 1795, 1811, 1816, 1835 рр.). Однак і в цьому зібранні є прогалини. За деякими населеними пунктами, соціальними категоріями і ревізіями відсутня інформація. Наприклад, село Ротмістрівка Черкаського повіту Київської губернії представлена

ревізькими “сказками” селян за 1795, 1816, 1835 рр. (за 1811 р. документів немає). В архіві збереглися ревізькі “сказки” селян с. Ташлик Черкаського повіту цієї ж губернії наявні за 1795, 1811, 1835 рр. (відсутні матеріали за 1816 р.). Також бракує ревізьких “сказок” селян за 1816 р. с. Веприк Васильківського повіту Київської губернії.

Ревізькі “сказки” кримських татар знаходяться на зберіганнях у фондах 27 та 68 **Таврійського губерньського правління та Таврійської губерньської казенної палати Державного архіву в Автономній Республіці Крим** [245-251, 257-258].

Ф. 846. Военно-ученый архив. Российский государственный военно-исторический архив, г. Москва. На сьогодні тут зберігаються атласи та генеральні карти Європейської частини Російської імперії, Сибіру, Фінляндії, Польщі, Кавказу, Оренбурзького краю та Середньої Азії; плани й описи міст, фортець, селищ та інших населених пунктів Росії; гідрографічні карти та плани, описи морських берегів, бухт, лиманів та проток великих річок (1701-1865 рр.), плани приморських фортець, гідротехнічних споруд; карти й описи родовищ корисних копалин, мінеральних джерел та промислових підприємств Росії, документів про кордони Росії, прикордонні та землемірні роботи; поштові, маршрутні, дорожні карти Російської імперії (1743-1852 рр.), описи доріг та маршрутів. У фонді здебільшого на обліку оригінали та чернетки військово-топографічних описів першої половини XIX ст., а саме: “Описание разных губерний с указанием мест, удобных для расположения войск на квартирах” (1808-1809 рр.) [33], “Топографическое описание Минской губернии Речицкого, Мозырского и частей Бобруйского и Слуцкого уездов и Волынской губернии – Овручского и Житомирского уездов” (1819 р.) [48], “Военно-статистическое описание Бессарабской области, составленное при съемке сей страны, производившийся 1821-1828 г.” [49], “Военные записки о разных местностях, в которых были расположены войска, в 1833-1837 гг.” (справа складається з 21 частини, куди зараховані описи Московської, Смоленської, Тульської та Калузької; Чернігівської, Полтавської та Київської; Таврійської; Санкт-Петербурзької та Остзейської губерній, Бессарабської області тощо) [39]. Також у фонді зберігаються чернетки та білові варіанти військово-статистичних оглядів кінця 40-х – початку 50-х рр. XIX ст., серед них – чернетка “Военно-

статистического описания Харьковской губернии” В. Мочульського з редакторськими виправленнями Бутурліна) [68].

Ф. 414. Статистические, экономические, этнографические и военно-топографические сведения о территории бывшей Российской империи. Российский государственный военно-исторический архив, г. Москва. Колекція містить текстові й картографічні матеріали про населення, його національний і соціальний склад, відхожі промисли, землекористування, площу оранки, ціни на продовольство й фураж, про торгівлю, імпорт та експорт товарів, а також подаються військово-топографічні, географічні й економічні описи Російської імперії. Хронологічні межі колекції становлять 1789-1917 рр. Умовно ці документальні матеріали поділяють на дві групи: військово-статистичні огляди губерній й областей Російської імперії та статистичні, економічні та етнографічні відомості. Першу групу документів становлять військово-топографічні описи, створені Департаментом Генерального штабу в 1836-1848 рр. Це “Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей”. Друкувалися окремими книгами (зошитами) за кожною губернією, причому багато з них витримали декілька видань. Усього у фонді на зберіганні 161 ВТО (за деякими губерніями та областями Російської імперії описи зберігаються в кількох примірниках. Так, військово-топографічні описи Київської (1845), Тверської (1845), Петербурзької губерній мають три екземпляри. У фонді збереглися звітні карти військово-топографічного обстеження Російської імперії 1836-1848 рр. XIX ст.: “Отчетная карта составления “Сведений об удобствах квартирного расположения войск в Российской империи (с января 1837 – по апрель 1842 г.)” (масштаб 1:1 680 000), “Отчетная карта составления “Сведений об удобствах квартирного расположения войск в Российской империи (до 1850 г.)” (масштаб 1:1 680 000).

Матеріали другої групи (статистичні, географічні, економічні) систематизовані згідно з тогочасним районуванням Російської імперії, за загальним для всіх описів географічним принципом. Наприклад, до району Півдня Європейської частини Російської імперії зараховувалась Україна (Полтавська, Волинська, Київська,

Подільська, Катеринославська, Чернігівська губернії); Бессарабія; Таврійська й Астраханська губернії; області Донського та Чорноморського козацьких військ. У фонді на обліку також описи, створені за перебування на посаді військового міністра О. Аракчєєва та М. Барклая де Толлі (наприклад, “Военно-статистическое описание населенных пунктов Киевской губернии”, 1810 р.), а також документи, пов’язані з історією створення описів 1810-1811 рр. та обстеженням західного кордону Російської імперії, наприклад: “Рапорты инженер-генерал-майора Оппермана К. И. военному министру генералу от инфантерии Барклая де Толли М. Б. о результатах военно-статистического и топографического изучения местности между Березиной и Днепром (7 мая – 24 мая 1810 г.)”, “Распоряжение военного министра, генерала от инфантерии Барклая де Толли М. Б., управляющим квартирмейстерскою частью генерал-майору Вистицкому М. С. и генерал-адъютанту Волконскому П. М., рапорты генерал-майора Берга Барклаю де Толли о военно-статистическом и топографическом описании западных губерний и поиске мест на их территории для укрепленных позиций (31 марта – 4 сентября 1810 г.)” тощо [25-30].

З метою реконструкції методики упорядкування ВТО, Економічних приміток до картографічних матеріалів Генерального межування, ревізських “сказок”, встановлення їх атрибутивних ознак авторка активно залучала *діловодну документацію*. Відповідно до існуючих на той час вимог щодо організації роботи діловодної служби в державних установах (Генеральний регламент від 28 лютого 1720 р.), усю документацію слід поділити на три групи: листування державних установ (рапорти, ордери, промеморії (з ХІХ ст. відношення), донесення (пізніше – звіти про діяльність вищих та центральних установ); внутрішня документація (реєстраційні журнали, протоколи, журнали засідань); документи-клопотання (ініціативні при формуванні справи). Найбільший обсяг діловодних документів, що розкривають регіональні аспекти Генерального межування, упорядкування Економічних приміток до картографічних матеріалів ГМ, топографічних та військово-топографічних описів зберігаються у фондах губернських креслярень та губернських землемірів:

Ф. 14. Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. Державний архів Херсонської області. Результатом діяльності Херсонської (Новоросійської) губернської

креслярні стало накопичення значної кількості документів, пов'язаних із проведенням Генерального й Спеціального межувань. Ідеться про укази та ордери Сенату, Новоросійської губернської канцелярії, Херсонського і Таврійського губернських правлінь [328, 330, 332, 353]. Численними є справи про стан межування в регіоні (наприклад, про умови роботи конторських службовців і порушення норм проведення польових робіт) [331]; про розгляд земельних конфліктів судовими інституціями [333]; розподіл земель між спадкоємцями, власниками суміжних ділянок, поміщиками та державними селянами; межові книги окремих поселень; про збирання та систематизацію первинної інформації до Економічних приміток та топографічних й камеральних описів [334], рапорти землемірів про складання карт і планів земельних дач, документи на право власності на землю, геодезичні та польові журнали землемірів, межові книги земельних дач населених пунктів Херсонського та Дніпровського повітів.

Ф. 115. Подільська губернська креслярня. Державний архів Хмельницької області. У фонді перебувають межові журнали і книги (Спеціального межування), рапорти, донесення, тексти клятв чиновників, циркуляри управителя межовим корпусом, справи про розмежування церковних і поміщицьких земель по повітах губернії, виконання обмірювальних робіт при виділенні або розмежуванні наділів, проекти будов, списки землемірів, документи з особового складу [748, с. 76]. Цей масив формує уявлення про організацію та проведення межування із сусідніми державами, між губерніями та повітами, інформує про вимоги і підходи до визначення та прокладання межових ліній, фінансування і матеріальне забезпечення межових комісій; про причини та мотиви перманентних змін щодо внутрішніх кордонів, труднощі в їх реалізації [349-351, 354].

Ф. 263. Волинський губернський землемір. Державний архів Житомирської області [746, с. 60-61; 747]. У фонді перебувають документи про складання планів міст, містечок та сіл Волинської губернії, казенних старостинських, поєзуїтських та поміщицьких маєтків, церковних земель, уніатських монастирів, спірних ділянок; про встановлення кордонів Волинської губернії та її повітів, про переведення поселень з одного повіту в інший, про відмежування поміщицьких маєтків від казенних, про вимірювання доріг, про перевірку та виправлення карт повітів, про зняття копій та

уточнення планів міст, про складання оцінних описів поміщицьких маєтків, про участь землемірів у люстрації казенних маєтків, конкурсах на продаж з торгів конфіскованих маєтків. Також у фонді наявні документи, які оповідають про призначення на посади губернських та повітових землемірів [267, 272], забезпечення креслярні технічним приладдям [268], упорядкування описово-статистичних творів Волинської губернії [273-274], взаємодію землемірів із військовими, відрядженими в регіон із метою збору та систематизації профільної інформації [277-278, 280].

Ф. 38. Департамент Генерального штаба, Ф. 40. Военно-топографическое депо. Российский государственный военно-исторический архив, г. Москва. З фонду 38 були залучені накази, що відтворюють упорядкування “Сведений об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей ...” [4, 5]. У фонді 40 було виявлено ділове листування між керівництвом Військового міністерства та співробітниками Військово-топографічного депо, інструкції про порядок проведення інструментальних зйомок та рекогносцирування (“О топографической съемке Волынской губернии 1837 г.” та “О препровождении к Начальникам топографических съемок программ для составления по оным военно-статистических сведений (1846-1849 гг.)”). У фондах на обліку знаходяться також щорічні звіти про картографічні та геодезичні роботи першої половини XIX ст. в Російській імперії. Варто згадати “Отчет по Военно-топографическому Депо за 1832 г. и предложения о топографических и геодезических работах на 1833 г.”, “Об отчете по Военно-топографическому депо за 1835 г. и предположении о топографических и геодезических работах 1836 г.”, “Об отчетах по Военно-топографическому депо за 1836 г. и предположении о топографических и геодезических работах за 1837 г.”, “Об отчетах по Военно-топографическому депо и геодезических работах за 1837 г. с предложением на 1838 г.”.

Фундаментальним джерелом з історії створення військово-топографічних описів та Економічних приміток до картографічних матеріалів Генерального межування залишаються законодавчі акти, більшість з яких надруковано на сторінках “Полного собрания законов Российской империи” та “Свода законов Российской империи”. Оскільки основним замовником та виконавцем, наприклад, військово-топографічних

описів були військові установи Російської імперії (Почет Його Імператорської Величності за Квартирмейстерською частиною, Військове топографічне депо, Департамент Генерального штабу тощо), то в дослідженні цілком логічно використовувалися законодавчі акти, які регулювали діяльність цих установ. Так, з метою відтворення процесу повноцінного функціонування Військового міністерства, Військового топографічного депо, Корпусу військових топографів, Генерального штабу було використано такі документи, як: “Высочайше утвержденное учреждение Военного министерства (№ 24971 от 27 января 1812 г.)” [388, с. 23-29], “Высочайше утвержденное положение. О Корпусе топографов (№ 28901 от 28 января 1822 г.)” [382, с. 48-49], “Дополнение к положению Корпуса Топографов (№ 29038 от 14 мая 1822 г.)” [389, с. 195-198], “Высочайше утвержденный проект образования Военного Министерства (№ 5318 от 1 мая 1832 г.)” [383, с. 225-240], “Утвержденное временное положение о Главном Штабе (№ 42845 от 31 декабря 1865 г.)” [535, с. 401-403] тощо. Активно залучалися різні маніфести, які регулювали Генеральне межування (“Манифест о Генеральном размежевании земель по всей империи” (1765 р.) [397, с. 332]. Для вивчення регіональної специфіки проведення межувальних робіт неабияке значення мали законодавчі акти, що регулювали діяльність Слобідської, Новоросійської (Катеринославської), Сімферопольської межових контор: “О переводе Межевых контор и о межевании некоторых губерний” (1797 р.) [440, с. 522], “О правилах генерального размежевания земель в Новороссийской, что ныне Екатеринославская, Херсонской и Таврической губернии, о расширении споров и выдаче планов” (1802 р.) [465, с. 91-94], “О правилах в разрешение казусов, встретившихся при производимом в Екатеринославской и Херсонской губерниях генеральном размежевании” (1820 р.) [464, с. 75-84], “Об учреждении в Симферополе Межевой Конторы и Комиссии для размежевания земель в Таврической губернии” (1829 р.) [521, с. 50-59] тощо. З метою відтворення процесу формування поземельних відносин у національних районах Російської імперії використовувалися законодавчі акти: “Положение для татар-поселян и владельцев земель в Таврической губернии” (1827 р.) [533, с. 850-854], “О вакуфских в Крыму имениях (1829 р.)” [401, с. 189-191], “О поземельном праве в Таврическом полуострове и об облегчении в оном межевания (1833 р.)” [459, с. 105-108].

До наступної групи джерел, що становлять основу роботи, слід зарахувати *картографічні матеріали* – плани повітових міст та містечок, географічні та гідрографічні мапи, що безпосередньо склалися під час топографічних експедицій та рекогносцирувальних робіт та ін. Так, картографічними джерелами для встановлення адміністративних кордонів губернії, повітових і губернських міст, визначення територій, якими проходять основні комунікації регіону (сухопутні шляхи сполучення та водні артерії) є “Карта Киевской губернии. Составлена из частей Киевской, Волынской, Брацлавской, Вознесенской губерний, коя разделена на двенадцать уездов” (1797 р.) [745], “Атлас Киевской губернии, состоящей из Генеральной карты двенадцати городовых планах и двенадцати поветовых карт” (1800 р.) [743]. Більшість картографічних матеріалів, що використовувалися в роботі перебувають на обліку у фонді 846 Російського державного військово-історичного архіву (м. Москва) та у фонді 1354 Російського державного архіву давніх актів (м. Москва). Так, у РДВІА зберігаються: “Подробная генеральная карта Южной части России, состоящей под распоряжением 2-й армии, заключающая губернии Подольскую, Херсонскую, части Киевской, Екатеринославской, Таврической и Бессарабскую область. Составлена при Главном штабе 2-й армии в местечке Тульчине на основании инструментальных съемок офицеров квартирмейстерской службы с 1819 по 1823 год. в М.: 10 верст в дм.” [78], “Генеральная карта Бессарабской области, составленная при главном штабе 2-ой армии с инструментальной съемки офицеров квартирмейстерской части. Рук. М.10 в.” [79], “Генеральная карта Бессарабии, собственно так называемой или Буджака. Составлена из планов произведенной съемки в 1817-1819 гг. полковником Корниловичем. М. 5 верст в дм.” [80], “Генеральная карта Бессарабской области, составленная из брульйонов военно-топографической съемки, произведенной с 1817 по 1827 г. Составили офицеры Свиты Его Императорского Величества по Квартирмейстерской части. М.: 5 верст в дм.” [81]. За допомогою інформації, оприлюдненої на картах Волинської та Київської губерній, Бессарабської області, автору дослідження вдалося встановити перелік населених пунктів, у яких були сформовані найбільш сприятливі умови для розквартирування військових підрозділів.

До наступної групи джерел належить *періодична преса*. Значні інформаційні можливості з досліджуваної проблеми містять “Записки Военно-топографического депо”. Їх почали видавати відповідно до наказу Військового міністра О. Чернишова від 19 лютого 1835 р. з метою публікації результатів картографічних та геодезичних робіт. Згідно з вимогами, викладеними в передмові до першого видання (1837), у журналі планувалося друкувати описи всіх топографічних зйомок, триангуляційних робіт, астрономічних спостережень на теренах Російської імперії в повному обсязі за хронологічним принципом, з описом методики проведення [1080, с. VI]. Так, на сторінках періодичного видання було надруковано звіти тригонометричних зйомок Петербурзької, Псковської, Вітебської губерній, частини Новгородської (1820-1832 рр., керівник зйомок – Ф. Шуберт), опис зйомки Гродненської, Волинської губерній, частини Мінської (1818-1821 рр., під головуванням С. Малиновського), військово-статистичний огляд Малої Азії, опис тригонометричних зйомок та градусного вимірювання Віленської, Курляндської, Гродненської, Мінської губерній (1816-1834 рр., під керівництвом К. Теннера) [1080, с. 103-110]. У 1837 р. було надруковано звіт про зйомки Гайсинського, Вінницького, Літинського, Брацлавського, Летичівського, частково Ольгопільського, Балтського, Кам’янецького повітів Подільської губернії (тривала зйомка з 1819 р. до 1822 р.) [1080, с. 111]. У 1849 р. на шпальтах видання було надруковано звіт про проведення тригонометричної зйомки Волинської та Подільської губерній (керівник – генерал-лейтенант К. Теннер, тривала зйомка у 1836-1840 рр.).

Неосяжні інформаційні можливості з історії впорядкування військово-топографічних описів надають *пам’ятки особового походження*. Мемуарним комплексом, що посідає особливе місце в загальноісторичних джерелах приватного походження, є щоденники та спогади учасників проведення військово-топографічних робіт; керівництва Військового міністерства Російської імперії (Д. Мілютина, І. Лопухіна) [735-737]. Особливістю цих матеріалів є те, що в них зберігається інформація приватна, суспільно-політична та науково-історіографічна. Автори таких текстів виступають у кількох ролях: як особистості, як громадяни – учасники та сучасники подій певної політичної епохи, носії державницької ідеології; як дослідники, професійна особливість мислення яких відображається в оцінках та інтерпретаціях

подій. Серед джерел цього типу потрібно згадати “Записки из некоторых обстоятельств жизни и службы действительного тайного советника и сенатора И.В. Лопухина” (1860 р.) [737]. У цьому творі оповідається про нетривалу роботу І. Лопухіна у складі Комісії для вирішення земельних суперечок на Кримському півострові (1802-1805 рр.), про затвердження та редагування основних Правил, якими керувалися співробітники комісії. Відомо, що з часом робота закладу була визнана неефективною, під час ревізії земельного фонду Кримського півострова вдалося впорядкувати лише “Ведомости с камеральным примечанием за 1802 год”. І. Лопухін неодноразово зазначав, що “ця Комісія народилася більше від паркетних сперечань.., аніж у родючих долинах та величних горах романтичної Тавриди” [737, с. 148].

Таким чином, джерельна база дослідження є достатньо репрезентативною. Вона дозволяє всебічно дослідити основні етапи становлення загальнодержавної практики упорядкування ОСД та з'ясувати методіку їх укладання, визначити коло виконавців, які долучилися до цієї справи, актуалізувати інформаційний потенціал ОСД, окреслити перспективи подальшого їх використання у дослідженнях з історії України. На сьогодні джерела з історії створення ОСД перебувають на обліку та зберіганні в Державних архівах Донецької, Дніпровської, Житомирської, Вінницької, Київської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Чернігівської областей, Автономної Республіки Крим, у Центральному державному історичному архіві України (Київ), в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (Київ), у Національному архіві Республіки Молдова (Кишинів), Російському державному військово-історичному архіві (Москва) тощо.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Дисертаційне дослідження спирається на систему принципів і методів. Так, для вивчення ОСД на різних фазах побутування документа авторка застосувала принцип системності. Згідно з ним описово-статистичні джерела постають як певна система. Її компонентами є Економічні примітки до планів Генерального межування, військово-топографічні описи, матеріали первинного обліку населення (ревізькі “сказки”), топографічні та камеральні описи. Кожен компонент поділяється на підсистеми.

Наприклад, у структурі ВТО можна визначити такі елементи: військово-топографічні описи першої третини XIX ст.; описи кінця 30-х – середини 40-х рр. XIX ст. на основі рекомендацій К. Теннера та В. Лівена; описи кінця 40-х – початку 50-х рр. XIX ст. за програмою О. Чернишова; описи кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. за програмою М. Голіцина; ВТО військових округів Російської імперії кінця 60-х – початку 80-х рр. XIX ст. Усі ці елементи вступають у внутрішні та зовнішні зв'язки. Завдяки аналізу цих зв'язків та взаємодій можна скласти загальне уявлення про структуру формуляра військово-топографічних творів, їхню еволюцію, проникнення окремих елементів з інших джерел тощо.

Вивчати становлення та розвиток ОСД потрібно з позицій історизму й об'єктивності. Так, принцип історизму передбачає цілісне, конкретно-історичне, всебічне та об'єктивне дослідження виявлених джерел. Він вимагає постійно враховувати конкретно-історичні умови появи пам'ятки, її подальшу долю, з'ясувати специфіку змісту та структури, первинні соціальні функції, які виконувалися джерелом на стадії створення документа. Дотримання цього принципу дає можливість відповісти на класичні запитання, які з'являються на початку дослідження: коли і як виникло джерело (визначення атрибутивних ознак); які етапи розвитку воно пройшло і яких змін зазнало; як функціонувало в тогочасному інформативному середовищі, чим стало на сьогодні, чи використовується зараз для вирішення оперативних завдань, чи перебуває у стані спокою. Наприклад, на стадії створення і побутування документа на початку XIX ст. військово-топографічні описи виконували функцію ілюстративного матеріалу для численних звітів з геодезичних та картографічних робіт або інформування вищого керівництва країни про основні засади розквартирування військ. Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XIX ст. укладачі ВТО намагалися надати військовим оглядам характер енциклопедичного видання, зорієнтованого на задоволення інформаційних потреб співробітників цивільних та військових установ Російської імперії.

Завдяки принципу об'єктивності – неупередженому вивченню явищ, процесів та предметів – вдалося спростувати низку міфів щодо походження військово-топографічних описів, встановити об'єктивно-істинний зміст джерельних відомостей, зрештою, отримати достовірні наукові факти. У комплексі вимог, які актуалізують

принцип об'єктивності, на чільне місце висувається завдання залучити джерело в такому обсязі, який би забезпечив отримання комплексної інформації з предмета дослідження, встановити достовірність та репрезентативність джерельних відомостей. Наприклад, вивчаючи історію створення та інформаційний потенціал військово-топографічних описів України, авторка змогла встановити рівень їхньої репрезентативності та спростувати поширену серед істориків міфологему, що ВТО є достовірними й автентичними пам'ятками. Аналіз військово-топографічних описів засвідчив, що вони рясніють численними інформаційними прогалинами, необ'єктивними висновками, компліятивними вставками, неправильними підрахунками. Тому використовувати ВТО можна лише в комплексі з іншими джерелами і тільки після ґрунтовної джерельної критики. Не викликають сумнівів хіба що етнографічні розділи та “Ведомости специальные”.

Для більш глибокого пізнання процесу формування комплексу ОСД авторка використовувала такі методи: 1) філософські (діалектичний метод, метод герменевтики); 2) загальнонаукові (аналіз та синтез, дедукція, індукція, статистичний, монографічний); 3) конкретно-наукові (історичні та джерелознавчі). Так, діалектичний метод (пізнання дійсності в її суперечливості, цілісності та розвитку) надав можливість розглянути поетапно процес становлення та розвитку Економічних приміток до картографічних матеріалів Генерального межування, встановити взаємозв'язок та взаємообумовленість таких явищ і процесів, як ліквідація помісної системи, реформування землевпорядних відносин та утворення Межової служби Російської імперії (Межовий департамент). За допомогою одного з основних принципів діалектики (перехід від кількісних до якісних показників) можна простежити основні тенденції, що спричинили появу військово-топографічних описів другої половини 40-х – початку 50-х рр. XIX ст. Вони вирізняються передусім якістю поданого матеріалу, цільовою спрямованістю та енциклопедичністю.

Для аналізу джерел також застосовувався герменевтичний метод, необхідність якого була пов'язана з уживанням у документації певних службових термінів, застарілих слів та запозичень, наприклад: шихтмейстер, шипотина, партикулярна власність, односторці, опойка, курпек [1138, с. 26]. Визначення таких термінів дозволяє

зрозуміти зміст джерела, встановити приховані дані, виявити особливості мовного середовища, в якому перебував носій інформації (у нашому випадку укладач ревізької “сказки”, ЕП, ВТО, камеральних та топографічних описів). Суттєвим елементом герменевтичного інструментарію є не тільки аналіз тексту історичної пам’ятки, але й першопричин її появи. Як зауважує дослідник Г. Папакін, “у межах джерелознавчої герменевтики є закономірною розмова про дослідження тексту як такого, а разом з тим – і всього контексту, з’ясування конкретних обставин створення, побутування, оприлюднення (або навпаки – неоприлюднення) і подальшої архівної долі історичного джерела” [1028 с. 9]. Тобто під час використання методу герменевтики необхідно приділити належну увагу причинам виникнення документа, середовищу, в якому він створювався; особливостям мислення та світогляду укладача. Незважаючи на те, що джерело створювалося відповідно до програм обстеження, на його формування і мовні особливості впливав укладач. Тому дослідження всіх обставин виникнення описів дало можливість повноцінно й усебічно інтерпретувати їхні особливості.

У процесі опрацювання джерел були використані також загальнонаукові методи: статистичний і монографічний, аналіз і синтез, узагальнення й абстрагування тощо. Найбільш значущим виявився таблично-графічний метод. За його допомогою вдалося систематизувати та наочно представити цифрові дані, отримані внаслідок аналізу описово-статистичних та діловодних джерел ХІХ ст. Наприклад, у таблично-графічному вигляді надана інформація про статево-вікову структуру населення с. Тернівка Черкаського повіту Київської губернії, слободи Мартової Чугуївського повіту Харківського намісництва, Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської губернії.

Для дослідження неабияке значення мало використання конкретно-наукових (історичних та джерелознавчих) методів: історико-порівняльного, генетичного, біографічного, хронологічного та синхроністичного, методу класифікації (історичні методи – І.П.), евристичного, археографічного, палеографічного, критичного та формулярно-клаузульного (джерелознавчі методи – І.П.) [821, с. 120]. Під час роботи з історичними джерелами завжди виникає проблема їх класифікації, тобто об’єднання в такі загальні групи, які мають схожі ознаки і до яких можливо застосувати схожі

способи та прийоми вивчення [887, с. 33]. Цей метод допомагає джерелознавцям встановити особливості внутрішньої структури документів, їхнє інформаційне навантаження, що необхідно для встановлення зв'язків між різними групами пам'яток. Водночас “особливість цього методу полягає в необхідності чітко сформулювати принцип, на основі якого автор дослідження буде створювати свою класифікацію” [886, с. 39]. Саме класифікація, на думку А. Гедьо, “виступає певним засобом пізнання, оскільки допомагає усвідомити різноманітність історичних джерел, виокремити приховану інформацію та, об'єднавши джерела за певними ознаками, застосувати до них спеціальні методи, зокрема, математичної статистики” [1138, с. 25]. Метод класифікації передбачає можливість групувати предмети на підставі спільних ознак. За його допомогою авторці дослідження вдалося встановити основні ознаки військово-топографічних джерел. У нашому випадку основним системоутворюючим принципом класифікації, тобто приналежності пам'ятки до ОСД, є принцип тематичного навантаження документа та його походження. Водночас, на думку М. Варшавчика, метод класифікації має проміжний характер. Дослідники вдаються до нього задля підвищення ефективності використання джерел [791, с. 49].

У кожному сучасному дослідженні активно застосовують історико-порівняльний метод. Це дозволяє не тільки більш повно розкрити зміст конкретного документа, але й завдяки взаємному доповненню різних текстів домогтися створення цілісної картини світосприйняття як результату дослідження, визначити рівень достовірності пам'ятки. Для представленої роботи історико-порівняльний метод має особливе значення, оскільки її автор намагається встановити ступінь інформативності та репрезентативності кожного матеріалу; віднайти його джерельну основу; реконструювати текст та зміст втрачених на сьогодні даних. За допомогою аналізу тексту військово-топографічних описів авторці вдалося виявити весь комплекс необхідних документів; встановити всі запозичення й текстові збіги; за рахунок використання інших джерел заповнити інформаційні прогалини, що трапляються на сторінках ВТО. Наприклад, шляхом залучення значної кількості джерел авторка монографічного дослідження відстежила зміни в ціновій політиці царського уряду в Україні протягом першої половини XIX ст.

Використання синхроністичного методу (дослідження різних подій і явищ, які відбувались у різних місцях одночасно) дає можливість історика виділити як загальне, так і відмінне, особливе в подіях економічного, соціального, політичного та культурного життя Російської імперії. Таким чином, синхроністичний метод дозволяє простежити юридичне оформлення Військово-топографічної служби в Російській імперії та появу ВТО як результат цієї інституалізації; розробку оборонної стратегії російської держави протягом 1810-1812 рр. і створення напередодні Вітчизняної війни 1812 р. відповідних картографічних та описових матеріалів (за наказом М. Баркляя де Толлі).

Серед методів історичного дослідження важливе місце посідає біографічний. Він дозволяє окреслити внесок видатних осіб у розвиток суспільства, персоніфікувати історичну думку. Біографічний метод орієнтує на з'ясування міжособистісних зв'язків, визначення місця та ролі особи в певних історичних подіях на тлі конкретної епохи. Для монографічного дослідження метод став у пригоді під час аналізу творчого доробку відомих статистиків, картографів та краєзнавців, авторів окремих ОСД Російської імперії: О. Шафонського, А. Пригари, І. Переверзева, К. Екстера, В. Ярославського, П. Гречини, К. Теннера, К. фон Руге, М. Дарагана, П. Менькова, В. Ширкова, М. Герсеванова, Д. Тверетінова, М. Фрітче, В. Драчевського, О. Міцевича, Н. Облеухова та В. Мочульського. Маючи фундаментальну військову освіту та високий рівень загальної ерудиції, вони за невеликий проміжок часу упорядкували докладні ОСД, які відображають усі сфери буття українського народу.

Також серед джерелознавчих методів (іноді використовується термін “специфічно джерелознавчі методи” [830, с.5]) авторка монографічного дослідження застосовувала евристичний, археографічний, палеографічний, критичний та формулярно-клаузульний. Сутність евристичного методу з його складовими – бібліографічною та архівною евристиком українські дослідники М. Ковальський та О. Журба представили бібліографічною евристиком (пошук історичної літератури); джерелознавчою (виявлення досліджень із джерелознавства і довідкової літератури); джерельною (пошуки в архівах та публікаціях джерел) [830, с.6] – полягає у виявленні літератури і джерел, які стосуються історії створення військово-топографічних описів

Російської імперії XIX ст., систематизації історичних пам'яток, обліку всього, що може бути об'єктом наукового дослідження. Метод архівної евристики передбачає кілька етапів: вивчення архівних та міжархівних довідників (путівників архівами, тематичних путівників, тематичних оглядів), опрацювання міжфондових довідників (путівників фондами архіву, анотованих реєстрів описів, каталогів, тематичних оглядів, покажчиків фондів архіву), фондових довідників (архівного опису, покажчиків до описів фонду, оглядів фонду) [1114, с. 284]). Комплексна реконструкція й аналіз джерельної бази передбачає проведення евристики окремих фондів [1133, с. 38]. Саме завдяки евристиці фондів Російського державного військово-історичного архіву (фонду 414 “Статистические, экономические, этнографические и военно-топографические сведения о территории бывшей Российской империи”, фонду 846 “Военно-ученый архив”) та Російського державного архіву давніх актів (фонду 350 “Ландратские книги и ревизские сказки” та фонду 1355 “Экономические примечания к планам дач Генерального межевания...”) вдалося виявити всі групи ОСД, створені в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. Проведення бібліографічної евристики дозволило авторці дослідження вивчити стан розробленості проблеми, проаналізувати основні наукові праці з історії створення Військово-топографічної та Межової служб Російської імперії, проведення геодезичних та картографічних робіт на цій території, методики впорядкування ОСД.

Використання формулярно-клаузульного методу дозволило виокремити в тексті документа типові для певного різновиду структурні частини і визначити типовий формуляр. Слід розуміти, що в кожній джерелознавчій розвідці досліджуються не тільки атрибуція та інформативна репрезентативність, але й внутрішня форма документа. Структура (формуляр) документа є відносно стабільною і характеризується певним набором стандартних зворотів та частин, розставлених у певному порядку. “Початковим етапом реконструкції типового формуляра конкретного виду документів є розподіл тексту документа на чотири структурно-логічні частини (початковий, основний, заключний протоколи та засвідчувальну частину), які, у свою чергу, складаються з розташованого в певній послідовності набору клаузул. Створення типового формуляра базується на індивідуальних формулярах окремих документів,

коли шляхом порівняння виокремлюється загальна для всіх документів частина формуляра (не менше половини клаузул), яка й складає основу типового (середнього) формуляра. Не менше значення має розташування клаузул на аркуші паперу, оскільки за їх розташуванням можна скласти загальну схему документа, тобто встановити конкретний формуляр для групи документів певного різновиду” [1138, с. 25-26]. Наприклад, шляхом застосування формулярно-клаузульного методу вдалося відновити структуру та зміст усіх варіацій формуляра ревізької “сказки” та супровідної діловодної документації.

Використання археографічного та палеографічного методів було необхідне при оформленні додатків до дисертації (саме в них представлено деякі зразки ОСД останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. або документів, пов’язаних з їх походженням). Під час відбору документів до публікації авторка керувалася критеріями фільтрації, а саме: кумулятивності (встановлення ступеня впливу документа на події, процеси минулого), достовірності, повноти інформації, самопогодження пам’ятки в документальному полі, типовості (визначення ступеня одноманітності, повторюваності формуляра та змісту документа в порівнянні з іншими документами), системності (визначення місця документа серед інших документів з метою отримання детального уявлення про події минулого) [832, с. 45]. Також під час вибору тексту для публікації авторка дослідження керувалася такими критеріями, як справжність (до публікації залучається оригінал документа, оскільки він більш інформативний у порівнянні з копією), ар’єргардність варіанта тексту публікації (включення до публікації останнього за часом створення варіанта тексту документа як такого, що відображає авторський задум) тощо. Під час відтворення тексту джерела в додатках роботи авторка використовувала принцип узгодженої точності публікації документа. З метою дотримання науковості всі документи були систематизовані в додатку відповідно до номінативно-хронологічного принципу. Під час відтворення тексту документів був застосований популярний метод, зміст якого полягає в максимальній адаптації тексту до норм сучасної друкарської графіки та правопису тієї мови (російської), якою виконується видання. Фонетичні та стилістичні особливості оригіналу зберігаються. Ті з літер, які збереглися в сучасній російській мові, передано відповідно до стандартних

форм алфавіту російської мови, звучання тих, які не збереглися, було передано літерами сучасного алфавіту мови видання. Також було збережено композиційне членування тексту, наявні в тексті таблиці [886, с. 6].

Таким чином, керуючись названими принципами та методами наукового дослідження, авторка намагалася викласти матеріал у послідовній і логічно завершеній формі, адекватно відобразити процеси впорядкування військово-топографічних описів, визначити їхню джерельну основу, а також функціонування в тогочасному інформаційному середовищі. Поєднання означених принципів та методів дало можливість уникнути суб'єктивних оцінок, залишитися на об'єктивно-науковій позиції (саме це забезпечило наукову достовірність результатів дослідження). Шляхом залучення значної кількості джерел, використовуючи наявний арсенал принципів та методів, авторка намагалася реконструювати історичну епоху, на тлі якої відбувалося впорядкування ОСД, дослідити вплив особистих характеристик укладачів на створення цієї групи пам'яток, встановити рівень інформативної репрезентативності (властивість групи джерел відображати окреме історичне явище всебічно, з однаковим ступенем деталізації), достовірності (відповідність відомостей джерела історичній дійсності, що досягається за допомогою залучення принципів відповідності отриманої інформації сучасним даним науки та збігу матеріалів незалежних джерел інформації), а також автентичності описово-статистичних творів.

РОЗДІЛ 2

ЕКОНОМІЧНІ ПРИМІТКИ ДО КАРТОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ГЕНЕРАЛЬНОГО МЕЖУВАННЯ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

2.1. Становлення системи обліку земельних ресурсів у Російській імперії

Законодавча практика вирішення поземельних питань у російській державі нараховує кілька століть. Одним з ініціаторів реформи системи поземельних відносин у Російській імперії був Петро I, однак відчутних результатів досягнуто не було [484, с. 101-104; 1156, с. 120]. За правління Єлизавети Петрівни, 28 лютого 1752 р., російський уряд знову повернувся до проблеми ГМ. Планувалося межові роботи поширити на більшу частину Російської імперії (окрім Астраханської, Оренбурзької та Сибірської губерній) [391, с. 104-161; 472, с. 610; 852, с. 11; 1156, с. 118]. 31 січня 1752 р. була заснована комісія (“Собрание, определенное для сочинения о межевании во всем государстве инструкции”), на яку покладалися вивчення попереднього досвіду проведення землепорядних робіт у Російській імперії, розробка технічних засад межування, формування інституцій, відповідальних за реалізацію цього заходу [1155, с. 36-37]. Однак і Єлизаветинське межування виявилось неефективним. Упродовж 1752-1765 рр. було відмежовано лише 359 дач у Московському повіті загальною площею 57319 десятин [777, с. 185].

Після кількох невдалих спроб обліку земельних ресурсів за правління Катерини II було вирішено повернутися до ідеї проведення ГМ. Підготовка до нього розпочалася зі створення Межової комісії. До її складу було обрано сенаторів П. Паніна, О. Мельгунова, М. Муравйова, президента Вотчинної колегії М. Луніна, генерал-квартирмейстера О. В'яземського [1058, с. 123]. Результатом діяльності Межової комісії було затвердження протягом 1765-1766 рр. “Манифеста о Генеральном размежевании земель по всей империи” 19 вересня 1765 р. (до документа обов'язково додавався реєстр цін для продажу казенних земель і засік та генеральні правила для створення на їх основі межових інструкцій), сенатського наказу “Об учреждении Сенатской Межовой экспедиции и о прочих постановлениях для приведения к

окончанию размежевания всех земель в государстве”. Відповідно до цих документів, серед основних завдань ГМ в Російській імперії було затверджено наявні кордони державних та поміщицьких землеволодінь (дач); припинено численні конфлікти й суперечки між окремими власниками ділянок; унеможливлено подальший процес розкрадання казенних земель [397, с. 332]. Водночас, серед основних завдань Катерининського межування не було перевірки законності придбання ділянок, як за Єлизаветинського. Право власності або володіння на землю потрібно було довести лише у разі конфлікту між власниками наділів. Якщо таких суперечок не було, земля обмірювалася, закріплювалася на місцевості межами та межовими знаками; інформація про кордони дач фіксувалася у планах; ці межі вважалися офіційними та незмінними (інші документи, що раніше підтверджували законність володіння, після ГМ втрачали юридичну силу) [397, с. 333; 1058, с. 124].

Спеціально для проведення межування в 1765 р. було створено розгалужену систему центральних та місцевих межових установ (Межова експедиція – провінційна (губернська) межова канцелярія – межова контора) [530, с. 353-356]. Відповідно до документа (“Об учреждении Сенатской Межевой экспедиции и о прочих постановлениях для приведения к окончанию размежевания всех земель в государстве” від 8 жовтня 1765 р.) вищим керівним та судовим органом щодо розгляду межових справ залишалася Межова експедиція при Сенаті (при експедиції також функціонувала особлива креслярня для остаточного розгляду апеляцій з планів і проведення іспитів усім охочим обійняти посаду землеміра) [1058, с. 124]. До керівного складу експедиції були зараховані здебільшого колишні члени Межової комісії: генерал П. Панін, генерал-поручики М. Муравйов, князь О. Козловський, генерал-квартирмейстер князь О. В’яземський [1058, с. 124]. У 1793 р. “внаслідок розширення межових робіт у Російській імперії як додатковий орган влади була створена Головна межова канцелярія (з 1836 р. – Межовий корпус)” [1155, с. 58]. Межова експедиція (з 1794 р. – Межовий департамент) як орган кадастрового обліку виконувала такі функції: керувала межовими установами (визначала перелік губерній, у яких межування розпочиналося в першу чергу; розробляла штатний розклад межових установ); керувала розробкою інструкцій для Генерального та Спеціального межувань; розглядала прохання

направити землемірів на Спеціальне межування; забезпечувала кадрами межові контори (приймання, звільнення та переведення чиновників та землемірів); зберігала документи та карти, упорядковані за результатами межування; видавала документи власникам розмежованих земель; здійснювала нагляд за діяльністю межових установ та землемірів; проводила слідчі (розшукові) заходи щодо межових чиновників, які зловживали службовим становищем, розглядала скарги землевласників на конторських землемірів, виконувала функцію вищої (третьої) інстанції межового суду (вивчала справи за апеляціями на рішення Межової канцелярії) [777, с. 241-247; 1156, с. 148].

Також відповідно до Генеральних правил передбачалося створення в кожній губернії провінційної межової канцелярії [1095, с. 104]. Однак губернські межові канцелярії так і не набули поширення. Перша та єдина губернська канцелярія була відкрита 1766 р. у Москві із початком межування земель Московської губернії [403, с. 478-479]. Найбільший тягар справ припадав на місцеві межові контори (за час проведення ГМ їх було 31), які “здійснювали контроль за дотриманням основних правил межування на місцях; спостерігали за процедурою складання, перевірки, засвідчення та видачі планів і межових книг власникам дач” (також при кожній конторі був архів, де зберігався весь чорновий матеріал землемірних партій) [1156, с. 60]. Відповідно до чинного законодавства, ці установи збирали мито за виконані роботи, вирішували конфлікти щодо кордонів земельних ділянок; готували та формували межові партії, упорядковували послужні списки землемірів, здійснювали щомісячний контроль за їх діяльністю, складали для межової канцелярії щомісячні короткі реєстри “цікавих” (пов’язаних з інтересами держави), спірних, апеляційних та слідчих справ.

Межові контори створювалися за необхідністю для виконання робіт в межах однієї чи кількох губерній. Після завершення межування в одній губернії контору ліквідували або переводили до іншої губернії для проведення відповідних робіт там. Останні контори (Пермська й Оренбурзька) були закриті тільки в 1842 р. [777, с. 239; 1097, с. 81]. На чолі межової контори перебувало присутствіє з трьох членів, також при ній були прокурор, канцелярія, конторська креслярня та межові партії [1156, с. 145]. До складу кожної межової контори зараховувалося в середньому 10-15 межових партій. Кожна партія мала двох землемірів (старшого та молодшого, один з них межував та

встановлював окружну межу, інший займався зйомкою внутрішньої ситуації дачі) [390, с. 561], двох-трьох помічників землеміра, учнів, копіїстів, канцеляристів, підканцеляристів, військової команди (у складі унтер-офіцера, капрала та 8 солдатів) [852, с. 37; 1156, с. 26]. Загальна кількість службовців контори здебільшого залежала від площі та складності рельєфу губернії, кількості працюючих на її території межових партій. Так, у межувальних роботах на теренах Московської губернії брав участь 101 конторський службовець (на квітень 1766 р.) [1156, с. 27]. У 1781 р. в межуванні Воронежської провінції Слобідської межової контори брали участь 84 особи [122, арк. 288-291 зв.]. У складі Таврійської межової контори протягом 1797-1798 рр. перебувала 71 особа [1058, с. 125]. У перші роки свого існування Оренбурзька межова контора мала у штаті 109 осіб (17 польових партій): 3 члени присутствія, 34 землеміри з помічниками в польових командах, п'ять землемірів у креслярні та 14 їхніх помічників, 32 канцелярські службовці і 26 учнів землеміра (не рахуючи військових команд та іншого допоміжного персоналу) [1155, с. 60]. Також іноді при землемірських партіях перебували священники “для прикладання рук до межових книг і польових записок, замість тих, хто не вміє писати” [390, с. 577], і перекладачі.

До кожного з конторських службовців (особливо до землемірів) висувалися певні вимоги. По-перше, їм заборонялося залишати місце проведення межування без вагомих причин (виняток – конторський службовець був учасником або свідком при розгляді кримінальної справи) [390, с. 561]; не дозволялося межувати землі, що перебувають в особистій власності землеміра (чи іншої посадової особи контори) або їх родичів, або в землевласників, “з ким тяжби мають” [390, с. 561]; заборонялося використовувати службове становище задля власного збагачення та ін. Усі учасники межового процесу мали поводитися “зі всякою благопристойністю, і в усіх випадках з помірністю, власники і всі селяни повинні їм підкорятися, не насмілюючись ні в якому разі ніякого свавілля, опору, а також бійок та ушкодження межових знаків” [390, с. 580]. 18 жовтня 1772 р. було встановлено норми продуктивності праці для землемірів: за місяць кожний землемір повинен був проходити щонайменше 80 верст, а за шість місяців польових вимірювань (червень-листопад) – 480 верст [754, с. 73].

Протягом 1766 р. були затверджені документи, які регулювали технічні засади ГМ, а саме: “Инструкция землемерам, к генеральному всей империи размежеванию” (13 лютого 1766 р.), її автором був обер-секретар Другого Департаменту Сенату А. Князєв [390, с. 560-585]; 2) “Инструкция межевым губернским канцеляриям и провинциальным конторам” (25 травня 1766р.) [391, с. 716-794]; 3) “Наставление землемерам о технической части межевания” (липень 1766 р.) [398, с. 876-910]. Згідно із затвердженою документацією, у якості основної одиниці обліку під час ГМ затверджувалася дача (у межах дач могли бути землеволодіння різних форм: дворянські, державні, ямські) [761, с. 140-141]. Назва земельної ділянки (дачі) відповідала назві населеного пункту або урочища, пустки, пагорба, річки, озера, лісу. Наприклад, “Слобода Рогань з хуторами Дробицьким та Усовським, володіння пані генерал-порутчиці княгині Софії Богданівни Кантемир” [734, с. 22] або “Село Песочин військових обивателів та черезполосних власників: протоколіста Івана Мокеєва сина Романовського, капітана Федора Іванова сина Квітки, секретаря Кирила Степанова сина Острогозького, міста Харкова священника Григорія Митрофанова сина Калиновського, канцеляриста Олександра Павлова сина Павлова, регістратора Івана Васильєва сина Дьяконова, міста Харкова військових обивателів, та Старохарківського Преображенського монастиря” [734, с. 58] чи “Пустка Луб’янка, що належить місту Харкову, володіння священників Івана и Григорія Степанових дітей Данєвських” [734, с. 100].

Саме межування складалося з кількох етапів. Після публікації оголошення про проведення межування конторські службовці мали прибути до губернського міста, відвідати губернську канцелярію та оголосити початок землевпорядних робіт у регіоні (через засоби масової інформації або під час служби в церквах). Після вирішення організаційних проблем землемірні партії спрямовувалися до повітів для проведення межових робіт та збирання інформації про вже розмежовані, суміжні дачі та їхніх власників. Туди ж приїздили власники земельних ділянок та за наказами конторських службовців починали готуватися до проведення ГМ. Власники до початку проведення ГМ повинні були підготувати “отводную сказку”, яка надавалася конторським землемірам в якості інформативного матеріалу про дачу [852, с. 38-39]. До цього

документа обов'язково додавалися відомості “хто з ким, через який опублікований маніфест розмежувався або розмежуватися бажає; через які урочища полюбовні межі їх володінь пролягають, скільки за ким на кожній дачі селянських дворів; скільки за ким з них на тих землях є, за останньою ревізією, людських душ” [390, с. 563]. Власники земельних ділянок повинні були забезпечувати межовим партіям необхідну кількість обслуговуючого персоналу, завжди бути присутніми під час межування, не провокувати конфліктів, земельних спорів, не відмовлятися від підпису документів, що складаються землеміром.

Після збирання інформації про дачу та вирішення всіх організаційних питань приводили до присяги 12 свідків з місцевих жителів, які повинні були підтвердити законність наявних кордонів (здебільшого поняті були із суміжних з дачею поселень). Керуючись у своїх подальших діях наданою “отводной сказкою”, землемір надсилав повістки суміжним власникам “про явку до межування, означаючи місце, куди з'явитися”, та час початку межових дій [1095, с. 105]. У разі відсутності когось із власників до терміну, позначеного в першій повістці, землемір через два дні надсилав особам, що не з'явилися на межування, другу повістку та з двома понятими починав межування, приймаючи відведення кордонів дач тільки від наявних власників. Власники, що запізнилися на межування або які зовсім не з'явилися, втрачали право вимагати перемежування земель за своїм відведенням [1095, с. 105].

Межування відбувалося з урахуванням циркулярного методу: від адміністративного центру повіту за годинниковою стрілкою концентричними колами (циркулями) до кордонів повіту [852, с. 38]. Спочатку встановлювалася площа “міської землі”, потім межувалися землі в радіусі 2 версти навколо міста (дачі першого циркуля), далі – в радіусі 4 версти (дачі 2 циркуля) і так до кордонів повіту. Землемірна команда досліджувала кордони дач: “солдати натягували 10-сажневий залізний ланцюг по периметру дачі та встановлювали астролябію, у цей час землемір фіксував у письмовій формі кордони дачі” [755, с. 195]. При цьому помічник землеміра описував місцевість дачі (з чітким означенням усіх географічних особливостей) [755, с. 195-196]. На поворотах кордонів дачі у разі безсуперечного межування встановлювалися двохаршинні стовпи із зображенням державного герба [398, с. 902].

Під час та після завершення польових робіт землемірні команди оформлювали документацію. Інструкція рекомендувала “плани та межові книги на обійдені безсуперечно дачі виготовляти взимку, а влітку тільки в ті дні, коли через негоду або іншу якусь перешкоду працювати на межі буде неможливо, а в слухний час межкування не зупиняти, на спірні ж дачі плани виготовляти та надсилати, в той самий час, як швидко обійдені будуть” [390, с. 564]. Кожна команда протягом Генерального межкування упорядковувала такі документи: “денний журнал, польовий журнал (записи), економічний журнал, спеціальні геометричні плани з межовими книгами на обмежані земельні дачі, генеральні повітові плани” тощо [755, с. 196]. Польовий журнал (польові записи) заповнювався землемірами під час практичних польових вимірювань. До польового журналу записувалися відомості про взаємну згоду власників суміжних дач на встановлювані кордони (полюбовні розводи (Додаток А, документ 2.1) або ж зміст спорів про кордони дач між суміжними власниками [755, с. 196]. У цьому самому журналі фіксувалося надходження документації від офіційних та приватних осіб у зв’язку з проведенням межкування [1155, с. 81]. Для кожної земельної дачі складалися спеціальний геометричний план і межева книга. У разі безсуперечного відмежування кордонів дачі землемір складав план у масштабі 100 сажнів у дюймі та межову книгу дачі [755, с. 196]. Після закінчення межкування станів та повітів рекомендувалося оформити особливі межові книги й плани на повіт із зазначенням інформації про кількість у кожному стані та повіті десятин землі (окремо ріллі, сінокосів, лісів та інших угідь).

Поряд з польовою та роботою в креслярні найбільш складною частиною діяльності контор залишався розгляд спірних справ про кордони дач. Як засвідчують архівні документи, земельні конфлікти були буденною практикою ГМ. Найбільше поземельних спорів було зафіксовано у Воронежській, Курській, Тамбовській, Орловській та Тверській губерніях (один конфлікт на 5-7 справ). Найменше – в Олонецькій (одна спірна справа на кожні 60 дач) [1143, с. 145]. Розгляд спірних справ відбувався з перших місяців проведення ГМ. Спочатку в разі конфлікту власники повинні були пред’явити на розгляд до межової контори писарські книги, плани та межові книги попереднього межкування, договори купівлі-продажу, жалувані грамоти,

укази на села, землі та інші угіддя. Крім того, в ролі основного доказу про кордони земельної дачі могли використовуватися свідчення понятих, безсуперечне володіння земельної ділянки до 1765 р. Далі конторські землеміри повинні були пояснити, які наслідки чекають на учасників конфлікту в разі відмови від полюбовного розмежування земель (“скільки вони за єдиними конфліктами з колишнього свого володіння втратити будуть змушені”) [390, с. 564]. Потім складався генеральний план на спірну дачу, на якому зазначалися особливим лініями спірні межі ділянки і надавалася інформація за такими блоками запитань: “1. У яких місцях кожен із власників відводив собі захоплену землю і до якого [місця] той обвід безспірно відбувався, а з якого [місця] суперечка сталася і до якого ж місця той конфлікт тривав, а потім безспірно відведення почало відбуватися? 2. Навпроти якого місця і яким чином власник показував землю, яку привласнив? 3. За визначеними свідченнями та розслідуванням, по які місця кожен з них володіння свої тримав до 1765 р. й видання маніфесту про це наше межування? 4. До яких місць хто з них на початок 1765 р. і після появи Маніфесту володіння своє поширив за якими документами чи без них?” [390, с. 568]. Далі складений план на спірну дачу з усіма необхідними документами надсилався на розгляд межевої контори, а власникам видавалися так звані “спірні білети”. У разі незадоволення рішенням спірної справи була можливість апеляції [755, с. 197].

Генеральне межування на теренах Російської імперії розпочалося з Московської губернії. Відповідно до сенатського указу від 27 травня 1765 р., створювалися Московська губернська межева канцелярія, а також Серпухівська (її співробітники обмежували Боровський, Верейський, Малоярославський, Каширський, Серпухівський, Коломенський, Таруський, Оболенський повіти) і Волоколамська (цій конторі підпорядковувалися землеміри, які працювали над межуванням Клинського, Волоколамського, Дмитрівського, Рузького, Можайського, Звенигородського повітів) межеві контори. Межування Московської губернії тривало аж до 1773 р. Загалом до 1861 р. були обмежані такі губернії Російської імперії: Московська (1766-1771 рр.), Рязанська (1771-1781 рр.), Костромська (1773-1783 рр.), Володимирська (1773-1781 рр.), Олонецька (1778-1796 рр.), Тверська (1776-1781 рр.), Калузька (1776-1780 рр.),

Тулська (1776-1780 рр.), Тамбовська (1782-1797 рр.), Пензенська (1782-1792 рр.), Воронежська (1777-1781 рр.), Слобідсько-Українська (Харківська) (1767/1769-1777/1781 рр.), Смоленська (1776-1779 рр.), Псковська (1781-1796), Могильовська (1783-1784 рр.), Нижньогородська (1784-1797 рр.), Новгородська (1778-1796 рр.), Ярославська (1773-1783 рр.), Орловська (1778-1797 рр.), Курська (1782-1797 рр.), С.-Петербурзька (1781-1795 рр.), Вологодська (1782-1796 рр.), Вітебська (1784-1797 рр.), Казанська (1793-1803 рр.), Симбірська (1798-1821 рр.), Саратовська (1798-1835 рр.), Самарська (1798-1835 рр.), В'ятська (1804-1835 рр.), Оренбурзька (1792-1842 рр.), Катеринославська (1797/1798-1828/1829 рр.), Херсонська (1797/1798-1828/1829 рр.), Пермська (1822-1843 рр.), Таврійська (1829/1830-1841/1843 рр.), Астраханська (1838-1850 рр.), Шенкурський повіт Архангельської (1855-1861 рр.) тощо [800, с. 29]. Планувалося також поширити ГМ на терени Право- та Лівобережної України (на жаль, цей захід своєчасно не було реалізовано [523, с. 497]). Рішення поширити землевпорядні роботи на цю територію було прийняте 27 жовтня 1859 р. ("Положение о размежевании Черниговской и Полтавской губерний"). Межування Полтавської губернії було завершено 1887 р., Чернігівської – 1890 р.

Під час проведення ГМ межові контори на більшості території Російської імперії працювали ефективно та злагоджено, у цілому витрачаючи на межування губерній від десяти до п'ятнадцяти років. Від часу поширення ГМ на територію етнонаціональних районів російської держави його темпи уповільнювались, оскільки затверджені протягом 1765-1766 рр. нормативно-правові акти не враховували особливостей функціонування в регіонах традиційних форм землеволодіння й землекористування (наприклад, інституту вакуфних земель), специфіки урядової та поміщицької колонізації окремих районів Російської імперії. Через це державні інститути були вимушені під час активної фази межування доопрацьовувати законодавчі акти, приймати окремі положення щодо проведення межувальних робіт у деяких районах Російської імперії, залучати значні фінансові та кадрові ресурси для завершення межування. Наприклад, протягом означеного періоду були прийняті документи, які врегульовували юридичні казуси в деяких регіонах Російської імперії: "Дополнительные статьи и мнение Сената к общей межевой инструкции, высочайше

конфирмированные для межевания земель в Оренбургской, Саратовской и Симбирской губерниях” (14 серпня 1798 р.) [754, с. 62]. Тому межування в деяких етнонаціональних регіонах Російської імперії розтягнулося на десятки років. Так, межування Оренбурзької губернії тривало протягом 1798-1842 рр., Катеринославської та Херсонської – 1797/1798-1828/1829 рр., Таврійської – 1829/1830-1841/1843 рр.; Бессарабської області – 1817/1819-1891 рр. [1058, с. 127].

Унаслідок збільшення часу на проведення межувальних робіт зростали витрати на їх проведення. Спочатку планувалося, що ГМ буде відбуватися на засадах самофінансування (за рахунок сплати землевласниками мита “за прикладання печатки до документів” [852, с. 23-24]. Однак, цих надходжень не вистачало на покриття витрат. За підрахунками І. Германа, за 1765-1795 рр. витрати на ГМ становили 5 млн. 400 тис. руб. – близько 4 коп. за кожен обмежовану десятину, або 31,5 руб. за кожен дачу. Із цієї суми близько 2,5 млн. руб. надійшло від сплати мита (за “прикладання печаток до планів”) [777, с. 222]. Решту суми у 2,9 млн. руб. на ГМ надав державний бюджет [761, с. 144]. До середини ХІХ ст. видатки на ГМ зросли до 8 млн. 45 тис. 362 руб. 67 коп. (Додаток А, діаграма 2.1). Як зазначав російський дослідник Л. Милов, казна намагалася компенсувати ці витрати в різний спосіб: шляхом штрафних санкцій за забудову вигонів (штраф становив 48 руб. за десятину землі); продажу незаселеної державної землі тощо [852, с. 23]. У листі до Д. Норова від 4 лютого 1780 р. наведений повний перелік зборів, які стягувалися з місцевого населення й частково йшли на покриття витрат, пов’язаних з межуванням: “1) збір за вигонну міську землю, розмежовану власниками; 2) за прикладання печатки до книг і планів; 3) з продажу землі; 4) за видані від міських канцелярій в оброк землі; 5) за відрізані у власників спірні приміряні землі; 6) від апеляційних заяв до уряду на землемірів й на межування; 7) штрафні збори за неправильне межування землемірами й рішення межового керівництва, а також зі зданих від попереднього межування планів; 8) за невідмову від нерухомих маєтків, виявлених під час розгляду в межових інстанціях; 9) за псування доріг, межових ознак й забудову “бечівників”; 10) за зрубання на спірних місцях лісу до вирішення суперечок; 11) за насильницьке заволодіння казенними землями після 1765 р.; 12) за землі співвласників, куплені в однодворців після заборонних наказів; 13)

за побудову на вигонних землях після запровадження межової інструкції; 14) за вирішення суперечок під час особливого межування” [187, арк. 7-8].

Отже, ГМ за Катерини II порівняно з попередніми періодами мало істотні відмінності. Серед основних завдань Катерининського межування слід назвати встановлення та затвердження наявних кордонів державних та поміщицьких землеволодінь (дач); припинення численних конфліктів та суперечок між власниками земельних ділянок; унеможливлення подальшого процесу розкрадання казенних земель. Формування централізованої системи управління межовими заходами, збільшення фінансування межових партій, постійне вдосконалення системи підготовки професійних кадрів для землевпорядних установ повинні були сприяти швидкому завершенню межувальних робіт у центральних районах Російської імперії. Більшість її центральних губерній були обмежані в середньому за 10-15 років (наприклад, Московська, Рязанська, Костромська, Тульська, Володимирська тощо). Однак з початком межування етнонаціональних районів російської держави темпи проведення межових та картографічних робіт почали знижуватися. Це призвело до сповільнення темпів Генерального межування, залучення додаткових людських ресурсів, вдосконалення нормативно-правових засад межування з урахуванням традиційних форм землеволодіння та землекористування, заселення та господарського освоєння регіону.

2.2. Генеральне межування в Україні: історія проведення, органи управління та технічні засади реалізації

Наприкінці XVIII ст. уряд Катерини II ухвалює рішення поширити єдину систему обліку земельних ресурсів на українські губернії. Першою з них була обмежована Слобідсько-Українська. Проведення межувальних робіт на слобідських землях було наслідком діяльності в регіоні комісії Є. Щербініна (1762-1764), скерованої російським урядом з метою перевірки скарг Калачівського сотника П. Каневецького [760, с. 86]. Як засвідчують документи, П. Каневецький неодноразово нарікав на корумповану систему призначення козацької старшини в регіоні, її зловживання щодо перерозподілу казенних земель, несправедливу фіскальну політику, тяжке становище підвладного

населення. Спрямована для ревізії комісія наділялася широкими повноваженнями: розслідувала справи щодо порушення фіскальної дисципліни місцевими жителями, зловживання козацькою старшиною посадовими обов'язками (у разі виявлення правопорушень остання усувалася від виконання службових обов'язків), вивчала принципи комплектації та фінансування козацьких полків, систему поземельних відносин. Результатом діяльності комісії Є. Щербініна стала доповідь сенаторів (князя Я. Шаховського, генерал-аншефа М. Паніна й таємного радника А. Олсуф'єва “Об учреждении из всех слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение слободских легких полков” від 16 грудня 1764 р.) [524, с. 1003-1007]. У документі наголошувалося, що внаслідок виявлення численних “незручностей та безпорядків у колишньому устрої... теперішнє правління канцелярії Слобідських полків зовсім ліквідувати” [760, с. 86]. Надалі планувалося створити замість зліквідованих полків Слобідсько-Українську губернію [531, с. 133-136], запровадити уніфіковане губернське управління [395, с. 181-189], козаків, підпомічників та підсусідків перетворити на військових обивателів, поширити на місцеве населення загальноросійський державний податок – подушне [522, с. 194-195], реорганізувати козацькі полки на польові гусарські [525, с. 77]. Усіма організаційними питаннями щодо ліквідації полкового устрою на теренах Слобідської України, інкорпорації її до складу Російської імперії та утворення Слобідсько-Української губернії займалася спеціальна комісія, що безпосередньо підпорядковувалася Сенату [526, с. 74-75].

Поступове приведення системи управління, оподаткування, судочинства на слобідських землях до загальноросійських стандартів актуалізувало питання впорядкування поземельних правовідносин. Першим документом, за допомогою якого намагалися врегулювати поземельні конфлікти в регіоні, був наказ “О возвращении Слободским полкам заселенных помещиками земель” (15 березня 1765 р.). Він інформував громадськість про побутування таких явищ, як самозахоплення земельних ділянок, їх несанкціоноване господарське освоєння та заселення [404, с. 87]. З метою припинення самозахоплень на Слобідську губернську канцелярію покладалася обов'язок перевірити в усіх землевласників, які мешкали в регіоні, наявність документів, що підтверджують право на землю. У разі виявлення правопорушення пропонувалося

самозахопленні ділянки “з поселеннями на них переписати на утримання слобідських полків” [404, с. 87]. Відповідно до резолюції “Об устройстве новоучрежденной Слободской губернии” (20 травня 1765 р.), перевірку документів, що підтверджують право власності на землю, у майбутньому планувалося покласти на Вотчинний департамент Слобідської губернської канцелярії (заяву про створення Вотчинного департаменту Слобідської губернської канцелярії було оприлюднено 6 липня 1765 р. – І.П.). До того співробітники губернської та провінційних канцелярій відповідно до “Инструкции Слободской губернии губернатору...” мали дбати про підготовку краю до проведення ГМ, перевіряти наявність у власників документів, що підтверджували законність придбання землі, фіксувати інформацію про межі ділянки в писарських книгах, збирати копії всіх договорів купівлі-продажу землі в регіоні, документів про надання в її рангове володіння. Також на місцеві інститути покладалися й інші обов’язки. Наприклад, вони могли призупиняти на невизначений термін оформлення договорів купівлі-продажу, якщо суб’єктами угоди були представники козацької старшини та їхні підлеглі. Представникам козацької старшини не заборонялося здійснювати операції з нерухомістю між собою. Також на ці установи покладался обов’язок перевіряти й обстежувати всі порожні земельні ділянки, надавати їх у власність тільки новоприбулим або безземельним обивателям; здійснювати контроль за купівлею-продажем землі; визнавати за фізичними особами право власності на ділянку після публічного оголошення здійсненої угоди та перевірки її законності (на перевірку давався один рік) тощо.

Однак ретельність Слобідської губернської канцелярії в опрацюванні наявних документів на землю призвела до ескалації конфлікту між різними групами власників, оскільки ревізори не врахували особливості формування системи поземельних відносин у регіоні. Загальновідомо, що процес заселення цієї території та формування поміщицького та козацько-селянського землеволодіння відбувався у два способи: шляхом урядових пожалувань та самовільного захоплення територій (“заїмок”). Залежно від обставин, як наголошував А. Слюсарський, військові службовці зверталися до різних урядових інстанцій з проханням про “наділення їх земельними угіддями” [877; 878, с. 115-116]. Одні отримували землю за царськими грамотами з Розрядного приказу, інші –

за наказами російських бояр та воєвод за місцем служби, третім надавали землю воєводи міст, де жили службовці. Також у Слобідських полках існувала практика надання угідь полковниками. Прохачі, які отримували з Розрядного приказу грамоту на ділянку, з цього часу оголошувалися повноправними її власниками; інші повинні були звернутися до Розрядного приказу й отримати припис (грамоту), що підтверджувала відведення земельних ресурсів [877; 878, с. 115-116]. Однак у частини населення Слобідської України юридичних документів, які б підтверджували право власності на землю, не було. Щоб дослідити стан земельних відносин у регіоні, визначити площу земельних ресурсів, що перебувають у власності держави, врегулювати на цьому ґрунті конфлікти, царський уряд приймає рішення поширити на слобідські землі ГМ.

Підготовчі роботи з реалізації узагальнених землевпорядних робіт починаються з прийняття 25 жовтня 1767 р. наказу Сенату “О бытии учрежденному при Слободской губернии Канцелярии Вотчинного департамента по размежеванию земель под ведомством Межевой экспедиции” [400, с. 370-371]. Відповідно до цього документа створювався Вотчинний департамент, який перебував у підзвітності не тільки місцевого губернатора, але й Межевої експедиції. Він встановлював кордони лише приватновласницьких ділянок, а прикордонних, що межують з іншими губерніями, він не визначав. Усю інформацію та матеріали щодо поземельних відносин у Слобідсько-Українській губернії Вотчинний департамент надсилав до Межевої експедиції. 16 січня 1768 р. шляхом набуття чинності сенатського указу “О числе землемеров и канцеляристских служителей, потребных для размежевания земель Слободско-Украинской губернии и о прибавке в Вотчинный департамент другого секретаря” [501, с. 433-434] було врегульовано кадрове забезпечення діяльності департаменту. Для проведення землевпорядних робіт затверджувався такий штатний розпис губернської землемірної служби: “землемірів першого класу – одна особа (допомагали їй один канцелярист та два підканцеляристи); землемірів другого класу – 10 осіб, у підпорядкуванні останніх були по одному копіїсту, одному унтер-офіцеру чи капралу та вісім солдатів” [501, с. 433-434]. Цим же наказом встановлювалися посадові оклади чиновників: щорічна заробітна плата землеміра першого класу становила 350 руб.,

другого класу – 250 руб., канцеляриста – 100 руб., копіїста – 60 руб. (у цілому на утримання штату та поточні витрати надавалося 4280 руб.) [501, с. 433-434].

Після організаційного оформлення місцевої землевпорядної установи 7 травня 1769 р. Сенат ухвалив рішення створити Слобідську межову контору [500, с. 883-886]. Її очолив надвірний радник І. Нейолов. Окрім І. Нейолова, до керівного складу Слобідської контори увійшли колезькі асесори М. Виродов та О. Тейле” [116, арк. 106]. На посаду ексекютора було призначено В. Болдарева, секретаря – А. Яковлева, креслярню контори очолив М. Милорадович (останній подавав прохання про відставку декілька разів протягом 1775-1776 рр.)” [95, арк. 5; 96 арк. 2]. Усі призначені на керівні посади Слобідської контори мали досвід у межуванні. Так, до свого призначення О. Тейле працював у Серпухівській межовій конторі, І. Нейолов – у Волоколамській, М. Виродов тривалий час “був присутній” у Вотчинному департаменті Слобідської губернської канцелярії [189, арк. 41]. Пізніше керівний склад Слобідської контори неодноразово змінювався. Від травня 1775 р. його сформували полковник І. Пашков (голова контори), надвірні радники А. Непенін та І. Нейолов (останній звільнився з посади 29-30 жовтня 1775 р.)” [94, арк. 3]. У 1781 р. процес ліквідації Слобідської контори відбувався під головуванням колезького радника О. Анненкова, надвірних радників О. Тейле та А. Непеніна” [122, арк. 156]. Як бачимо, найчастіше зміни в керівному складі Слобідської межової контори відбувалися серед представників Вотчинного департаменту, який був зобов’язаний делегувати до складу контори своїх представників [197, арк. 28-29].

Після затвердження штату контори її співробітники прямували до регіону межування. О. Тейле прибув до Харкова 8 липня 1769 р., І. Нейолов – 18 липня 1769 р. З 23 липня 1769 р. межові партії вже працювали в Сумській, Охтирській та Острогозькій провінціях. Сумську межували землемір першого класу секунд-майор М. Долгов, землеміри другого класу прапорщик Л. Раслов та поручик Ф. фон Вестфалін, підканцелярист Ф. Пустов, копіїсти Л. Петров та Г. Соловйов. В Острогозькій провінції на посаді першокласного землеміра працювали поручик О. Писемський, землеміри другого класу підпоручик П. Раєвський та помічник підпоручик М. Ратков. До складу цієї партії також були зараховані канцеляристи Є. Пантелєєв, П. Черняєв,

підканцелярист П. Меньявський. Охтирську провінцію межували першокласний землемір поручик О. Новицький, підпоручик І. Фохт, учень землеміра А. Герсеванов. Також до складу цієї межової партії були залучені підканцеляристи П. Білопольський та М. Марков, писар П. Албашев. Пізніше Слобідська контора була задіяна в межуванні комісаріатів “Харківського відомства” та Ізюмської провінції Слобідсько-Української губернії [116, арк. 156-157 зв.].

Під час межових робіт до ГМ активно залучалися не тільки співробітники Слобідської контори, а й представники місцевих органів влади, землевласники, чії ділянки були об’єктом межування, військові підрозділи, що дислокувалися на цій території, та місцеві землевпорядні інститути. Вони інформували жителів про заходи ГМ, поширювали нормативно-правові акти з основ земельного законодавства; надавали межовим установам відомості про чисельність населення за матеріалами останніх ревізій [390, с. 565]; спрямовували в розпорядження межової партії військову команду у складі одного унтер-офіцера, одного капрала, восьми солдатів та 15 селян (30 селян для лісостепової та лісової зон) “для караулу та посилок, копання ям, встановлення стовпів та носіння ланцюгів” [390, с. 577]; забезпечували транспортними засобами для переміщення геодезичних інструментів, канцелярського приладдя; надавали співробітникам межових установ квартири та робочі приміщення в тимчасове користування; військовослужбовців на час межових робіт та вирішення земельних конфліктів (наприклад, під час повторного огляду спірної ділянки) [390, с. 578] тощо. Серед усіх актуальних проблем, які мала вирішувати міська влада, було забезпечення представників межової контори житловими та робочими приміщеннями. Для керівного складу контори в Харкові було надано в тимчасове користування будинок майора Шидловського (у 1776 р. там проживав І. Пашков), будинок купця А. Дорофеева – для проживання О. Тейле [195, арк. 15].

Незважаючи на те, що чиновники Слобідської контори долучалися до межування одразу після публікації наказу, роботи в регіоні просувалися повільно. Це пояснювалося, насамперед, браком фахівців. Деякі співробітники межової контори не витримували складних умов праці та значного нервового навантаження і звільнялися за станом здоров’я (учень землеміра І. Федоров попрацював в конторі з 15 червня 1771 р. до 22

березня 1773 р.) [117, арк. 70]. Деяких землемірів було звинувачено в порушенні трудової дисципліни або використанні службового становища з метою особистого збагачення. Інших співробітників Слобідської межової контори було звільнено внаслідок їх низької кваліфікації. Такий стан речей із забезпеченням кадрів та рівнем підготовки чиновників можна пояснити тим, що Слобідська контора була однією з перших межових установ Російської імперії, тому до її складу спочатку запрошували всіх, “хто мав у собі науку й здібності знімати земельні дачі й класти на плани” [530, с. 355]. Для цього майбутні кандидати повинні були лише звернутися до Межової експедиції або межової канцелярії для оформлення на землемірні посади. Тому серед перших співробітників Слобідської контори фігурують особи з різними професійними навичками та практичним досвідом. Так, у її складі тривалий час працював І. Фохт. Він був знаним військовослужбовцем, оскільки брав активну участь у кампанії проти французького короля 1757-1759 рр., прусько-італійській війні 1760-1762 рр. (події так званої Семирічної війни). 25 жовтня 1765 р. його було прийнято на службу до російської армії. 28 грудня 1768 р. І. Фохт був відряджений на зйомку провіантських магазинів Харкова. Після цього за особистим наказом П. Рум'янцева його зарахували до складу Вотчинного департаменту Слобідської губернської канцелярії, а вже звідти перевели до Слобідської межової контори [90, арк. 1-2]. Інший її співробітник, М. Милорадович (обіймав посаду голови креслярні), розпочав кар'єру в 1766 р. (його зарахували поручиком до складу Єлецького піхотного полку). У 1767 р. М. Милорадовича відрядили на межові роботи до Сумської провінції Слобідсько-Української губернії, а після відкриття Слобідської контори залишили працювати в її креслярні [120, арк. 167].

Протягом усього межювання регіону керівний склад контори намагався вирішити кадрове питання та залучити кваліфікованих працівників [91-92]. Наприклад, найбільш поширеною практикою було зарахування до штату установи випускників місцевих навчальних закладів. Так, 24 травня 1779 р. А. Непенін запропонував перевірити знання “учня Г. Іванова, а якщо він виявиться в арифметиці і частині геометрії, і в копіюванні планів, читати і писати вмілим, то призначити його другокласним учнем в партію на посаду помічника землеміра” [199, арк. 1]. Другим шляхом вирішення кадрового питання було залучення на посади протоколістів, реєстраторів “усіх служителів, хто не

потрапив до штату місцевих установ (наприклад, Слобідської губернської канцелярії – І.П.), і, якщо знайдуться такі, то не бажали б вони працювати в цій конторі” [189, арк. 74]. Також на постійну роботу запрошувалися дійсні чи колишні військовослужбовці. Ще до початку ГМ Слобідсько-Української губернії, 28 листопада 1768 р., між Межовою експедицією та Військовою колегією було врегульовано питання щодо участі військовослужбовців у межуванні й “наказано штат-офіцерам, асигнованим в армійських формуваннях та квартирмейстерському корпусі, які перебувають на межуванні, визначитися за власною волею залишатися при межуванні з виключенням з полків або бути в полках на справжній польовій армійській службі” [190, арк. 2-17 зв.].

Бракувало в конторі не тільки кваліфікованих межувальників, а й допоміжного персоналу. Як відомо, у складі межової контори працювало 10-15 землемірних партій. Кожна складалася з двох землемірів, двох-трьох помічників землемірів, учнів, копіїстів, канцеляристів та військової команди (до складу останньої зараховувалося не менше одного унтер-офіцера, капрала та вісьмох солдатів) [852, с. 37-38]. Відповідно до Межової інструкції 1766 р., місцеві команди зобов’язувалися безвідмовно давати солдатів за нарядом Військової колегії на словесну вимогу землемірів. Однак це положення не завжди виконувалося. Так, 5 липня 1776 р. на вимогу Слобідської контори планувалося спрямувати від Харківського гусарського полку – одного унтер-офіцера, двох капралів, 19 рядових; від Охтирського та Сумського гусарських полків – по три капрала, по 20 рядових, від Острогозького – двох капралів, 20 рядових; від Українського – двох капралів та 19 рядових. Якщо від Охтирського, Харківського, Сумського гусарських полків вже було надіслано необхідну кількість військовослужбовців, то з Острогозького кількість залучених до межування вояків була нижчою за норму. З Українського гусарського полку не було надіслано людей [120, арк. 170]. Тому було прийняте рішення перерозподілити наявний військовий контингент у межах польових партій.

Відповідно до “Инструкции землемерам к генеральному всей империи размежеванию” (13 лютого 1766 р.), власники земельних ділянок “для копання ям, встановлення стовпів і перенесення ланцюгів зобов’язувалися надавати жителів із селища, що межується, та дотичних до нього сіл у пропорції кількості душ, у польовій

місцевості не більше 15 осіб, а в лісовій на створення просік – по 30 осіб. Під час межування незаселених земель брати для цього ж таки зазначену вище кількість селян із суміжних з тими землями селищ” [390, с. 577]. Однак місцеві землевласники, попри законодавчо врегульовану вимогу, відмовлялися надсилати “робочих людей” на межування (іноді без зазначення причин). Схожий випадок було зафіксовано в Охтирській провінції. У листі від 15 березня 1772 р. землемір першого класу Г. фон Буксгевден скаржився, що 21 лютого 1772 р. поміщики з населених пунктів Доброславівка та Іванівка відмовилися надавати робітників “для створення просік” [191, арк. 4]. Аналогічні події були в Острогозькій провінції [191, арк. 7]. Інший випадок стався 30 червня 1775 р. під час межування земель військових слобід Марківки та Костянтинівки, хутора Марківського Калитвянського повіту поміщиці М. Сурмінової, коли конторському землеміру Голостьонову було відмовлено в забезпеченні землемірної партії додатковою робочою силою [119, арк. 224-227].

Відсутність кваліфікованих межувальників, допоміжного персоналу у складі межових партій з часом позначилася на якості самих робіт та підготовці відповідних картографічних матеріалів. Іноді замість звільнених або усунених із посад чиновників новопризначені конторські службовці були вимушені виправляти зразки картографічної продукції, обмежувати деякі дачі по кілька разів. Усе це збільшувало час, відведений на межові роботи в регіоні. Так, за перевірки картографічної й описової документації були виявлені помилки у визначенні площі земельної ділянки на дачі села Кровного, поселень Миколаївки та Капітанівки Сумського повіту (план було впорядковано землеміром Соколовим) [120, арк. 237-227 зв.]. Тому контора прийняла рішення провести повторне межування дачі.

Про низьку якість картографічної продукції йдеться в листі від 28 листопада 1774 р. У документі зауважено, що на адресу Слобідської контори з Московської межової канцелярії надійшов указ, який вимагав “після завершення польових робіт землемірам... долучитися до створення генеральних планів на обмежовані повіти та необмежовані з метою їх піднесення імператорській величності” [118, арк. 273]. Після того як генеральні плани Охтирського, Сумського, Богодухівського повітів та плани повітових міст були завершені і надіслані для особистого вручення російській

імператриці Катерині II, співробітники Московської межової канцелярії перед врученням означених документів перевірили правильність їх укладання. Р. Протасов та І. Теретьєв виявили список помилок і запропонували працівникам місцевої контори переробити плани і вже у виправленому вигляді знову надіслати до Московської межової канцелярії на повторну перевірку [93, арк. 17].

До затримки заходів межування призводили й численні земельні конфлікти в усіх районах Слобідської України [112-113; 1012]. Так, у чолобитній від І. Татарчукова повідомлялося, що в 1778 р. під час межування земель поселення Краснянка та військової слободи Жигайлівка Боровенського повіту Охтирської провінції конторський землемір П. Протопопов межових робіт не завершив. “Десь перебуваючи на шляху до річки Дернової за суміжністю із моєю землею версти дві, межування не закінчив. Не знаю, чому він повернув праворуч. Від мене йому, землеміру Протопопову, було сказано, що він не дійшов до тієї річки, як значиться в моїх документах. Надалі Протопопов оголосив, що зараз відправиться для закінчення межування інших дач, після завершення яких повернеться до моєї дачі, десь за тиждень, і завершить межування. Чому досі межування моєї дачі не закінчено, мені не відомо” [111, арк. 1-12]. Далі повідомлялося, що 9 жовтня 1778 р., перебуваючи в сусідньому селі Бранцівка в будинку поміщика О. Пархомова, П. Протопопов виїхав на ділянку з підлеглими О. Пархомова і почав затверджувати межу без узгодження із І. Татарчуковим (без нього або його повірених). Коли дружина І. Татарчукова звернулася до П. Протопопова з проханням призупинити роботи, той віддав наказ члену військової команди П. Бахтенову з Острогозького гусарського полку, який зі своєю військовою командою перебував на межі, побити всіх присутніх, хто заважав проведенню межових заходів. Окрім того, П. Протопопов повідомив, що “ніякого від мене [І. Татарчукова] полюбовного розмежування не прийме, а затвердить межу за своїм поданням. Після цього відмежував до села Бранцівка орної землі чимале число десятин” [111, арк. 1-12]. Також П. Протопопов відмовився приймати від І. Татарчукова в якості доказу права власності грамоту про купівлю-продаж ділянки (до 1722 р. вона належала козакові Ф. Харченку). Для встановлення предмета поземельного конфлікту від Слобідської контори було спрямовано на перевірку П. Іванова, а П. Протопопова за недбале

ставлення до своїх обов'язків було позбавлено посади. Вирішення цього конфлікту затягнулося на декілька років, його остаточне врегулювання відбулося лише в 1791 р. З метою запобігання подальшим конфліктам між конторськими службовцями, представниками губернської межевої служби з однієї сторони та землевласниками й землекористувачами з іншої були прийнято серію нормативно-правових актів [430, 454, 457, 468, 510].

Незважаючи на причини, що призводили до відтермінування робіт, з 1775 р. ГМ Слобідсько-Української губернії наблизилося до кінця. На 10 червня 1775 р. межування Охтирського, Богодухівського, Сумського та Острогозького повітів було завершено. Тривали межові роботи в Краснокутському, Суджанському, Калитвянському та інших повітах Слобідсько-Української губернії. На 10 червня 1775 р. в Охтирському повіті були обмежані землі під 36 населеними пунктами, 95 порожніх земельних ділянок, 217 – дворових та садибних, орної землі – 39974 дес. 765 кв. саж., сінних покосів – 11070 дес. 1258 кв. саж., земель, що були зайняті лісами, – 14639 дес. 2143 кв. саж., землі під поселенням – 904 дес. 532 кв. саж., непридатної землі – 4099 дес. 724 кв. саж. За цей час було впорядковано 753 геометричні спеціальні плани дач та 673 межові книги, власникам було передано 62 плани [119, арк. 189-193]. У Богодухівському повіті Слобідська контора обмежувала землі під 60 населеними пунктами, 83 порожні земельні ділянки, 116 дворових та садибних ділянок, орної землі – 78560 дес. 1680 кв. саж., сінних покосів – 15855 дес. 641 кв. саж., земель, що були зайняті лісами, – 19916 дес. 170 кв. саж., землі під поселенням – 1544 дес. 299 кв. саж., непридатної землі – 3163 дес. 1343 кв. саж. Були впорядковані 291 геометричний спеціальний план на дачі Богодухівського повіту та 291 межева книга (власникам було передано п'ять планів) [119, арк. 189-193]. У Краснокутському повіті заходи ГМ були поширені на 43 порожні земельні ділянки, 16 дворових та садибних ділянок, орної землі – 61110 дес. 1788 кв. саж., сінних покосів – 8876 дес. 2333 кв. саж., земель, що були зайняті лісами, – 169950 дес. 916 кв. саж., під поселенням – 1008 дес. 2150 кв. саж., непридатної землі – 3946 дес. 1300 кв. саж. Було впорядковано 152 геометричні спеціальні плани на дачі та 152 межові книги (власникам було передано лише п'ять планів). У Сумському повіті завершено межування під 202 населеними пунктами, 198 порожніх земельних ділянок,

309 дворових та садибних ділянок, орної землі – 107943 дес. 787 кв. саж., сінних покосів – 52949 дес. 1610 кв. саж., земельних ділянок, що були зайняті лісами, – 62600 дес. 508 кв. саж., під поселенням – 5917 дес. 2193 кв. саж., непридатної землі – 16416 дес. 833 кв. саж. Було завершено впорядкування 581 геометричного спеціального плану на дачі та 569 межових книг (власникам було передано 34 спеціальні плани) тощо.

Для якнайшвидшого завершення межування керівництво Слобідської контори зобов'язали систематично звітувати про перебіг робіт у регіоні [120, арк. 186]. Такий наказ надійшов 25 липня 1776 р. У ньому межева канцелярія рекомендувала у найближчі терміни надіслати інформацію: “1) скільки перебуває в підпорядкуванні цієї контори повітів, якою кількістю землемірів з якого і по який час селища та порожні землі відмежовано на підставі безспірного володіння, за полюбовним межуванням та після вирішення суперечок, скільки в тих повітах нараховується осіб чоловічої статі та десятин землі; 2) у повітах, де межування ще не завершено, зазначити, скільки селищ та земель відмежовано, скільки в них нараховується осіб чоловічої статі та десятин землі, коли межування було розпочато, скільки залишилося відмежувати селищ і пусток і до якого часу, якою кількістю землемірів завершені будуть; 3) скільки [на сьогодні] вирішено суперечок і роздано планів з межовими книгами, скільки ще залишилося вирішити суперечок та упорядкувати планів із межовими книгами, власникам роздати і в належні місця надіслати, чому саме ці суперечки не вирішені і не роздані плани й межові книги; 4) скільки за додавання до планів державних печаток та інших різних зборів до казни отримати планувалося, скільки отримано і ще отримати слід” [120, арк. 186].

6 жовтня 1776 р. на адресу контори із Сенату надійшов наказ, у якому рекомендувалося до 1 січня 1777 р. завершити “розгляд усіх спірних справ, надати усім власникам розмежованих ділянок плани, а Сенату надіслати інформацію про кількість планів, які були передані власниками земельних ділянок, і кількість тих, що планувалося видати” з 1 січня 1777 р., скільки грошей зараховано до державного бюджету “за додавання печатки до плану”, скільки поземельних конфліктів було вирішено на 1 січня 1777 р. і скільки таких планувалося вирішити наступного року [120, арк. 263]. 13 січня 1777 р. керівництво Слобідської межевої контори доповідало, що з

1 липня 1776 р. до 1 січня 1777 р. було “впорядковано планів 1274, межових книжок 1348, засвідчено 785, власникам роздано 382, у зазначені місця надіслано таке ж число, за додавання державної печатки до планів було зібрано 58 руб. 50 коп. У контору передано на зберігання 776 справ щодо межування, 17 спірних справ, 4 апеляційні справи, окрім 3 спірних справ” [121, арк. 9]. Загалом за час функціонування Слобідської межової контори в губернії було розглянуто 562 справи, на 1 січня 1777 р. залишилося вирішити 3 спірні справи [121, арк. 9-10].

24 квітня 1777 р. надійшов черговий наказ із Межової канцелярії з вимогою спрямувати землемірів до Харківської, Котелевської, Боровенської (Боромлянської), Валківської, Олешанської, Білопільської, Межиріцької, Лебединської, Миропільської адміністративних одиниць із метою завершити межування, а також упорядкування картографічної та описової продукції ГМ і розгляд спірних справ. У разі невиконання наказу Межова канцелярія залишала за собою право запроваджувати штрафні санкції проти співробітників цієї контори [121, арк. 96-97]. На погрозу один із керівників Слобідської межової контори А. Непенін відповідав, що вони “роблять усе від них залежне”. Однак визнаючи відставання від графіку межування, А. Непенін рекомендував керівництву канцелярії збільшити штатний розпис межової контори: крім 32, найняти ще 61 особу [97, арк. 12]. 23 грудня 1777 р. керівний склад Межової експедиції знову звинуватив співробітників контори у невиконанні службових обов’язків та вирішив: якщо межування та розгляд поземельних конфліктів затягнеться, а співробітники контори несвоєчасно надсилатимуть до керівних органів плани на обмежені ділянки, весь склад контори буде оштрафований на 50% від заробітної плати. Запровадження штрафних санкцій прискорило завершення межових робіт у більшості повітів Слобідсько-Української губернії і зосредило увагу на межових роботах у Воронежській провінції. Вони розпочалися 26 квітня 1777 р. Протягом 1781 р. ГМ в регіоні завершилося. З 1782 р. межову контору перевели до Пензенського намісництва. Межування ще не обміряної 71 дачі було покладено на Курську контору [871, с. 172].

У порівнянні із Слобідсько-Українською губернією, досить тривалим був процес проведення межових робіт на Півдні України. Уперше про поширення на

південноукраїнські землі ГМ йдеться в указі Сенату від 1 квітня 1797 р. “О переводе Межевых контор и о межевании некоторых губерний” [440, с. 522]. У документі повідомляється про переїзд співробітників Тамбовської межевої контори до нового району служби – Новоросійської губернії. Відповідно до сенатського указу “О начатии межевания в Саратовской, Оренбургской, Новороссийской и Симбирской губерниях” (25 червня 1797 р.), безпосередньо до межувальних робіт співробітники новоствореної установи повинні були долучитися у 1798 р. [427, с. 638-641]. Напередодні відкриття Новоросійської (Катеринославської) контори в регіоні її керівники М. Кусаков, Я. Зубов та Д. Ковальов повинні були завершити всі підготовчі роботи: прибути на нове місце служби, вибрати приміщення під креслярню, житлові будинки для розміщення конторських службовців; сформувати особовий склад межових партій, визначити обсяг роботи; опрацювати картографічні матеріали місцевої межевої служби. Однак до 19 січня 1798 р. співробітники межевої контори не встигли виконати покладеного на них завдання, бо допрацьовували плани (дач) Тамбовської губернії. Через це Межевий департамент наказав їм до 1 лютого 1798 р. залишити Тамбов, переїхати на Південь України і вже там протягом березня – травня 1798 р. завершити роботу над останніми зразками картографічної продукції Тамбовської губернії. Після переїзду контори до адміністративного центру Новоросійської губернії 5 травня 1798 р. М. Кусаков затвердив особовий склад землемірних партій Новоросійської (Катеринославської) межевої контори. 12 травня 1798 р. Новоросійське губернське правління надало представникам межевої контори всі необхідні для проведення ГМ картографічні матеріали (статистичні матеріали; плани та карти Новомосковського, Павлоградського, Бахмутського, Новоросійського, Ольвіопольського, Тираспольського, Херсонського, Перекопського, Маріупольського, Єлисаветградського повітів; відомості про площу лісів та державних земель) [329, арк. 40-40 зв.].

Після ознайомлення з картографічними матеріалами 25 травня 1798 р. контора відправила перші землемірні партії в регіон. Наприклад, до Єлисаветградського повіту були спрямовані титулярний радник М. Нілов, помічник землеміра А. Чистяков, землеміри А. Степанов, А. Веретенников, І. Корольов, учні В. Бубнов, Я. Силов, С. Меленцев, колезькі реєстратори С. Тешевський, А. Паршин, реєстратор

О. Татаринів, канцелярист А. Іванов. До Новомосковського повіту – титулярний радник, землемір П. Тархов, помічник землеміра В. Соловйов, помічник Є. Шеварін, учень М. Соколов, секретар А. Ленов, реєстратор В. Ленов. До Ростовського повіту – помічник землеміра О. Овчинников (замість хворого О. Мясоедова), помічник О. Страшнов, учень П. Овчинников, реєстратор М. Лавров, канцелярист С. Масюнин. До Бахмутського повіту – провінційний секретар С. Кондирев, другого класу землемір Є. Кусяков, помічники землеміра А. Іванов, П. Меншин, Ф. Максимов, учні П. Істратов, Г. Карадєєв, реєстратори Ф. Богданов, П. Кусков, М. Єремєєв, канцелярист А. Астаф'єв. До Павлоградського повіту – міський секретар В. Васильєв, помічники землеміра П. Ваганов та Ф. Спуділовський, помічники Т. Мешаков, А. Чичерін, О. Потанов, І. Базаревич, канцелярист А. Сидоров. До Ольвіопольського – колезький реєстратор М. Павлов, помічник землеміра А. Михайлов, помічник І. Бірюков, реєстратор М. Іванов, канцелярист М. Ізотов. До Перекопського повіту – першокласний землемір, надвірний радник П. Семков, губернський секретар Є. Павлов, помічник П. Ільїн, учень А. Гусанов, колезький реєстратор О. Панов, реєстратор С. Михайлов. До Сімферопольського повіту – другий секретар П. Гутков (замість барона К. Дельвіга), титулярний радник С. Осиповський, помічник землеміра О. Кухіна, міський секретар П. Буткович, помічник К. Разсолов, учні С. Тимофєєв, К. Іванов, Я. Нестеров, секретар П. Хорошевський, реєстратор І. Тучков, підканцелярист І. Морозов, реєстратор Є. Алтухов. До Маріупольського повіту – міський секретар І. Іванов, помічник землеміра С. Храпов, помічник П. Неєлов, учні М. Крюков, реєстратор С. Попов, канцелярист К. Ільїн. До Тираспольського повіту були спрямовані міські секретарі Я. Кузьмін та І. Цвєтков, землемір Г. Пятов, учні А. Сомсонов, реєстратори І. Степанов, С. Цитлядзев, до Херсонського повіту – провінційний секретар О. Громиченков, помічники М. Лестницький, П. Нілов, учні О. Каплін, реєстратор В. Чудєєв, канцелярист І. Скрилов [109, арк. 235-235 зв.].

Як засвідчують архівні документи, межування Новоросійської губернії відбувалося надзвичайно повільно. Основною причиною, що уповільнювала темпи межувальних робіт на Півдні України, було функціонування різних форм землекористування та землеволодіння [102]. Відомо, що процес формування

дворянського землеволодіння на Півдні України відбувався одночасно із заселенням та господарським освоєнням регіону. Тривалий час механізм наділення землею приватних власників не був визначений російським законодавством. Як зауважує Н. Сурева, “План про роздачу казенних земель у Новоросійській губернії для їх заселення” 1764 р., який уперше регламентує права й умови приватного володіння землею, не приділяє цьому питанню жодного пункту [1107, с. 83; 1047, с. 91]. Пізніше, наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XVIII ст., була сформована певна юридична процедура надання землі у приватну власність: спочатку пошукач звертався до новоросійського чи азовського губернатора із заявою про намір заселити землю певною кількістю дворів (вказувалися місцезнаходження і розмір ділянки, яку облюбував собі автор заяви), далі губерньська канцелярія направляла до місцевої межової експедиції наказ про відведення землі і видачу білета на її володіння (у білеті зазначалися посада та прізвище власника, місце і розмір відведеної ділянки та приблизний опис її кордонів) [1047, с. 92]. Ділянку, яку відводили, землеміри відмічали на проекті генерального плану з умовною сіткою земельних дач (тобто межування відведених ділянок з чітким зазначенням кордонів, виставленням межових знаків на той час не було) [1107, с. 83-84; 1047, с. 92]. Пізніше процедура надання у власність земель сільськогосподарського призначення дещо змінилася [1047, с. 92]. У 1792-1793 рр., за масового розподілу земель між Південним Бугом та Дністром, нові власники земельних ділянок почали отримувати відкриті листи за підписом правителя Катеринославського намісництва В. Каховського (у листі називалися чин, ім'я та прізвище власника, місце та розмір земельної ділянки) та скопіювання з генерального плану із зазначенням меж ділянки [1107, с. 83-84; 1047, с. 92].

Від початку формування поміщицького землеволодіння на Півдні України також постало питання обліку земельних ресурсів. Керівництво регіону неодноразово намагалось запровадити централізовану систему обліку, проте безуспішно, бо відведення земельних ділянок відбувалося без формального межування. Тільки в 1784 р., завдяки старанням правителя Катеринославського намісництва Т. Тутолміна, були створені реєстри поміщицьких ділянок (із зазначенням кількості населення дачі, терміну дії пільгових років, розмежовані ділянки чи ні, видані плани та межові книги чи

ні). На сьогодні збереглися реєстри за чотирма повітами Катеринославського намісництва – Єлисаветградським, Маріупольським, Павлоградським та Новомосковським) [1107, с. 83-84; 1047, с. 92]. Однак реєстр не вирішив усіх питань, пов'язаних з обліком земельних ресурсів регіону, оскільки після чергової територіально-адміністративної реформи та ліквідації Катеринославського намісництва потрібно було знову проводити облік дворянського землеволодіння в регіоні [1047, с. 92].

Водночас наприкінці XVIII ст. на Півдні України постала проблема врегулювання статусу самовільно зайнятих земель, які активно використовувалися місцевим дворянством без правовстановлюючих документів. Про велику кількість захоплених земель у регіоні свідчить урядове листування: 3 червня 1799 р. цивільний губернатор Новоросійської губернії І. Селецький у листі до Ольвіопольського повітового землеміра П. Анадольського повідомляв, що під час огляду Новоросійської губернії жителі державних поселень приносили йому численні скарги на місцевих землевласників, які систематично порушували кордони державних земель, захоплювали тамтешні пасовища, млини, господарські будівлі селян [1107, с. 84]. Тому уряд під час ГМ губернії визначав, що робити з таким нерухомим майном: повернути самовільно зайняту земельну ділянку державі чи приватному власнику з відшкодуванням збитків; надати можливість викупити земельну ділянку (якщо земля належала державі) за ринковими цінами [1047, с. 92].

Іншою причиною, що призвела до уповільнення темпів межування, було недбале ставлення чиновників Новоросійської (Катеринославської) межової контори та місцевих землемірів до виконання службових обов'язків [104-105]. Так, під час межування земель села Криве озеро Херсонської губернії конторський землемір М. Ликов відмежував на користь Ч. Любинського понад 3 тис. дес. Скориставшись недбалістю конторського землеміра, Ч. Любинський відразу перепродав частину цієї ділянки (площа становила 1 тис. дес.) землевласнику Х. Асеєву. Державні селяни зробили спробу оскаржити дії М. Ликова (через кілька років справа дійшла до міністра юстиції Д. Трощинського). На вимогу херсонського губернського землеміра В. Ярославського, для вирішення конфлікту було відправлено ольвіопольського

повітового землеміра К. Лукіна. Той з'явився на перевірку цієї справи лише через півроку (27 жовтня 1816 р.), хоча наказ про перевірку надійшов ще 10 лютого 1816 р. Спочатку К. Лукін погостював у Х. Асеева та Ч. Любинського і вже потім поїхав до Ольвіополя. Попри штрафні санкції (за безвідповідальне ставлення до виконання своїх обов'язків К. Лукіна оштрафували на 25 руб.), чиновник виконав це доручення лише 10 червня 1817 р. За цей час селяни повинні були сплатити Х. Асееву за користування млином, що раніше належав їм, а також за випас худоби, вирубку лісу понад 200 руб. [335, арк. 1-23 зв.].

Гальмував межувальні роботи на Півдні України також недоукомплектований штатний розпис Новоросійської (Катеринославської) межової контори та постійні зміни в її особовому складі. Як було зазначено вище, межувальні роботи від початку передбачали використання експедиційного методу, тривалі відрядження, напружений графік роботи, обмеження у спілкуванні з родиною, побутові труднощі. Деякі межувальники іноді свідомо порушували закон і у відрядження на весь час роботи експедиції (квітень-жовтень) брали своїх родичів, велику кількість прислуги і господарського реманенту. Контролюючі органи відразу ж клали цьому край. Так, прокурор Новоросійської (Катеринославської) межової контори М. Доброгорський 13 липня 1800 р. повідомляв генерал-прокурору П. Обольянінову, що під час перевірки діяльності межових партій було виявлено дев'ять таких порушників, і рекомендував покарати винних, зокрема шляхом відшкодування збитків державі (оскільки більшість з них транспортували свої родини та скарб, залучали додатковий обслуговуючий персонал за рахунок держави) [331, арк. 1-6]. М. Доброгорський надалі рекомендував конторським землемірам в експедицію "зайвих із своїх сімейств не брати, додаткові квартири, засоби транспортування не вимагати" [331, арк. 4]. Перебуваючи під таким тиском, деякі конторські службовці не витримували тяжких умов праці і після декількох років постійних переїздів поступово починали підшукувати собі посади у місцевих межових службах відповідно до своєї кваліфікації. Наприклад, 14 березня 1825 р. старший учень Новоросійської (Катеринославської) межової контори Я. Трубников попросив призначити його повітовим землеміром Херсонської губернії, аналогічне

прохання 30 червня 1825 р. надіслав молодший землемір контори Нестеров (претендував на посаду Ольвіопольського повітового землеміра) [326, арк. 7-9].

Наступною причиною, що призвела до значного відставання від графіку проведення межових робіт, було порушення правил техніки безпеки та незадовільний стан зберігання картографічних матеріалів. У ніч проти 15 лютого 1816 р. в Новоросійській (Катеринославській) межовій конторі сталася пожежа. Попри те, що катеринославський городничий Борисов “відразу наказав доставити на місце поліцейські пожежні інструменти й цими інструментами вся можлива діяльність була до гасіння пожежі задіяна, через сильний поривчастий вітер й ожеледицю, що трапилася тоді, жодних можливостей загасити пожежу не було” [107, арк. 1]. Так була знищена значна частина документального фонду, лише вдалося врятувати “суму більше за 13000 руб. з невеликою частиною справ, котрі були перенесені в найближчі від того будинку казенні будови” [107, арк. 1]. Спеціально створена комісія для проведення слідчо-розшукових заходів, до складу якої увійшли представники межової контори та співробітники місцевої поліції, так і не встановила причин і кола осіб, причетних до пожежі. Після допиту свідків, Г. Попова, П. Гаражі, У. Гаврилова, І. Прудникова, М. Неклюдова, М. Полякова, В. Зуєва, Ф. Федотова, К. Конопліна, М. Андреева, комісія дійшла висновку: “у чому причина пожежі, не відомо” [107, арк. 3]. Відповідно до “Ведомости оставшихся и сгоревших дел в Екатеринославской межевой конторе”, тільки за Ольвіопольським повітом було знищено 44 справи, Новомосковським – дві справи, Перекопським – три справи, упорядником яких був секретар Катеринославської контори Ф. Богданов [106, арк. 143]. Після пожежі конторським землемірам довелося витратити чимало додаткового часу для відновлення втраченого, а повітові землеміри вдруге викликалися на межування одних і тих самих дач. Відомо, що станом на 1829 р., час ліквідації контори, не всі згорілі плани було відновлено [107, арк. 2 зв.; 108].

Як бачимо, численні правопорушення з боку повітових та конторських землемірів, велика кількість конфліктів, розмаїття традицій і форм землекористування в регіоні гальмували процес межування південноукраїнських територій та вимагали від російського уряду вдосконалення межового законодавства. Ще 7 квітня 1802 р. Сенат затвердив указ “О правилах генерального размежевания земель в Новороссийской, что

ныне Екатеринославская, Херсонской и Таврической губерний, о разрешении споров и выдаче планов” [465, с. 91-94]. Приводом для появи указу стала суперечка між конторським землеміром П. Вагановим, місцевим поміщиком Курляндським та прапорщиком Ноздрачовим – повіреним землевласників Загряжських (П. Ваганов замежував частину земель, якими володіла родина Загряжських, до ділянки поміщика Курляндського) [465, с. 91]. З метою запобігання майбутнім конфліктам Сенат та Межова експедиція вирішили дещо змінити правила проведення ГМ Півдня України. Зрозуміло, що випадок із П. Вагановим був лише приводом для перебудови поземельних відносин у регіоні, а причини запровадження цього указу були набагато глибші. Як було зазначено вище, більшість поміщиків отримали право власності на землю лише з 1792 р. (на ці земельні ділянки почали видавати грамоти та плани, які підтверджували право власності на землю та засвідчували площу ділянки). Пізніше, з 1800 р., на Південь України було поширене правило, згідно з яким ділянка могла залишитись у власності феодала, якщо після закінчення пільгових 10 років він продовжував сплачувати поземельний податок, хоча і не заселив цю територію та не зробив її придатною для господарської діяльності [465, с. 92]. Інакше наділ конфіскувався на користь держави. Врахувавши це, Сенат ухвалив рішення поширити полюбовне розмежування лише на казенні селища й дачі поміщиків, які мають документи на довічне володіння землею (і лише в тому разі, якщо вона не межує з казенними пустопорожніми землями). Якщо землі належали фонду приватновласницьких, а отже, могли бути відсуджені державою внаслідок незаселення, якщо в юридичних документах на право власності не було встановлено площі земельної ділянки, а її кордони не позначені на губернських та повітових планах (останнє положення поширювалося на землі, передані у власність після 1764 р.), або якщо приватновласницькі землі межували з пустопорожніми державними, полюбовне розмежування заборонялося [465, с. 93]. У цих випадках розмежування відбувалося лише шляхом проведення вимірвальних робіт та порівняння їх з документами на землю (особливо якщо були суперечки щодо встановлення кордонів сусідських дач) та з урахуванням діяльності місцевої межової служби (експедиції) та повітових землемірів. Для вирішення всіх спірних питань та недопущення розкрадання казенних земель на

вимогу Новоросійської (Катеринославської) межевої контори повітові землеміри повинні були надати на початку межування такі документи: 1) копії з генерального та повітових планів, на яких було зазначено кордони та кількість земельних ділянок, переданих у власність місцевому населенню; 2) копії приватних планів, що були надані власникам під час виділення земель; 3) відомості (виписки) про кількість поміщиків та площу наданої їм землі; 4) опис кордонів кожної дачі; 5) інші відомості, необхідні конторським землемірам.

Однак указ не розв'язав усіх питань і суперечок між місцевими землевласниками, з одного боку, та землемірами Новоросійської (Катеринославської) контори та повітовими землемірами, з іншого. Тому з урахуванням практики формування місцевих поземельних відносин було ухвалено документ, який би вирішив усі юридичні казуси під час межувальних робіт у регіоні (“О правилах в разрешение казусов, встретившихся при производимом в Екатеринославской и Херсонской губерниях, генеральном размежевании” (28 лютого 1820 р.)) [464, с. 75-84]. Під час розробки цього документа були враховані інші нормативно-правові акти з питань землеволодіння на Півдні України: 1) доповідь міністра фінансів Ф. Голубцова та міністра внутрішніх справ О. Куракіна від 11 квітня 1804 р. (про підтвердження земельної власності для державних селян та іноземних колоній); 2) імператорський Маніфест 2 вересня 1793 р. та затверджена царем сенатська доповідь від 13 липня 1800 р. про підтвердження права власності на землі, які надавалися для заселення Новоросійської губернії у 10-річний термін; 3) урядові укази від 31 грудня 1804 р. та 20 лютого 1808 р. про права власності на землі, які були роздані поміщикам між Бугом та Дністром; 4) указ царя Олександра I від 29 лютого 1808 р. про затвердження землеволодіння на ділянках, виданих під заселення у Херсонській губернії. Порівняно з документом “О правилах генерального размежевания земель в Новороссийской, что ныне Екатеринославская, Херсонская и Таврическая губернии, о разрешении споров и выдаче планов” від 7 квітня 1802 р., знову змінювались основні вимоги до проведення межувальних робіт на Півдні України. Нові положення, передусім, стосувалися ділянок, що перебували у володінні іноземних колоністів та державних селян. Чиновники пропонували межувати ці території з урахуванням існуючого земельного фонду, тобто за цими поселеннями

залишалися всі землі, які оброблялися місцевими колоністами і були надані царським урядом для поселення та господарського освоєння іноземцями. Якщо було виявлено певну кількість надлишкових земель або нестачу земельного фонду (на кожну особу чоловічої статі припадало 15 дес.), то вирішення цього питання (останнє положення стосувалося лише державних селян) відкладалося до засідання Комітету. Уряд також був поблажливий до приватновласницьких захоплень. Якщо землевласник володів територією, що межувала з державною, до того ж захопив частину державного земельного фонду і своєчасно її заселив, він мав можливість захоплену ділянку залишити собі. За користування й передачу права власності на неї землевласник повинен був сплатити до державної скарбниці 0,5 руб. за кожну десятину, призначену для сільськогосподарської діяльності, та 2 руб. за десятину з лісонасадженнями. Однак це правило не поширювалося на такі випадки: 1) якщо земля була захоплена у державних селян і вони мали майнові претензії до порушника; 2) якщо захоплена земля належала військовому поселенню (у цьому разі правопорушник повинен був переселити селян, водночас йому дозволялося звернутися по матеріальну допомогу до держави); 3) якщо захоплення землі відбулося після проведення ГМ (у цьому випадку порушник повинен був повернути землі та сплатити штраф за кожний рік користування у розмірі 1 руб. 50 коп. за кожну десятину орної землі та 6 руб. за десятину ділянки з лісонасадженнями). Полюбовне розмежування допускалося тільки в двох випадках: якщо приватновласницькі ділянки не суміжні з казенними пустопорожніми землями або якщо обмежувалися сусідські казенні землі. Далі, якщо під час проведення ГМ місцеві землевпорядні установи не надали плану на ту чи іншу приватновласницьку ділянку, контора мала право вимагати план від самого землевласника [464, с. 75].

Окремі розділи інструкції 1820 р. стосувалися ділянок, що перейшли у власність за рішенням Азовської канцелярії, та тих, що належали церковним установам тощо. Наприклад, монастирям передавались у власність тільки 120 десятин. Землі у Катеринославській губернії, які були тимчасово відведені для скотарства та на момент затвердження документа були заселені чи заселялися згідно з Правилами для вирішення казусів, залишалися за власниками [464, с. 83]. Однак це було можливо лише за умови, якщо сусідні казенні селища мали потрібну норму в 15 десятин на кожну особу

чоловічої статі. Якщо ж у сусідів, державних селян, не було належної квоти, власник втрачав певну кількість тимчасово наданої у володіння землі, але за умови, що у поміщиків повинно залишитися не менше 8 десятин на кожну рев'язьку душу (§ 35 Правил). У § 37 Правил для вирішення казусів ішлося про врегулювання юридичного статусу хуторських земель. Про непридатні землі (водні артерії, піщаники, кам'яністі площі, яри, болота, солончаки) окремо зазначалося, що три десятини солончаків прирівнюються до однієї десятини придатної землі, оскільки можуть використовуватися для випасу худоби (§ 38 Правил). Землі біля казенного селища Станіслав Херсонського повіту, де була споруджена Глибока гавань, передавались у розпорядження Адміралтейства (§ 39 Правил). Приналежність землі колишніх кочових калмиків біля річки Берди Маріупольського повіту визначав §43, обмежування доріг – §§ 47, 48, приналежність особливих земель-плавнів вирішувалась у §§ 49-50. Як бачимо, цей документ частково зняв конфліктні питання, пов'язані з межуванням Півдня України, визначив юридичний статус церковних та монастирських земель [464, с. 83].

Із часом межування Катеринославської, Херсонської та двох материкових повітів Таврійської губернії (Мелітопольського та Дніпровського) добігало кінця. Як зазначає українська дослідниця Ю. Коник, місцеві посадовці неодноразово намагалися прибрати з Катеринослава межову контору. З цією метою вони постійно порушували питання про її ліквідацію або переведення до Сімферополя [1145, с. 11]. Перебування межової контори в губернському місті потребувало значних витрат з місцевого бюджету, вирішення організаційних питань, пов'язаних із розселенням конторських землемірів та обслуговуючого персоналу, утримання приміщень під конторську креслярню та інші служби, забезпечення транспортом, додатковими трудовими ресурсами. Уперше питання про ліквідацію установи місцеві чиновники порушили ще в 1824 р., однак тоді Міністерство юстиції та Межовий департамент вважали цю ідею передчасною. Кількома роками пізніше до питання про перенесення Новоросійської (Катеринославської) контори вирішили повернутися. На початку 1828 р. російський імператор Микола I вислухав звіт Комітету Міністрів про стан ГМ на Півдні України і визнав діяльність Новоросійської (Катеринославської) межової контори незадовільною [337, арк. 2]. Для прискорення межувальних робіт Микола I вирішив підпорядкувати

контору новопризначеному новоросійському і бессарабському генерал-губернатору М. Воронцову. Під впливом цього рішення 29 березня 1828 р. цивільний губернатор Л. Могилевський доручив своїм підлеглим негайно підготувати інформацію про необмежані землі Херсонської губернії та надати всі необхідні ресурси для завершення межувальних робіт [1145, с. 111]. У відповідь П. Гречина (на той період – губернський землемір) пояснив, що він не володіє детальною інформацією про площу обмежованих ділянок, хоча неодноразово звертався по неї до контори. Наприклад, задля виконання наказу Сенату від 20 жовтня 1827 р. він намагався отримати детальні відомості про кількість обмежованих дач та пропонував конторі надати йому такі дані: 1) під яким номером у повітовому плані дача значиться; 2) якого року було обмежено дачі; 3) загальна площа дачі, площа придатної та непридатної землі; 4) кількість дач, які були обмежані та власникам яких були видані плани. Відповідей на ці питання П. Гречина так і не отримав (йому повідомили, що 1818 р. контора надіслала до місцевої казенної палати перелік обмежованих на той період земельних дач, і порекомендували звернутися до казенної палати) [337, арк. 3-4 зв.]. Водночас П. Гречина зауважив, що за його спостереженням, на той період більшість державних земельних ділянок була обмежована (на дистанції працювали лише чотири землеміри, які, наприклад, обмежували вигонні землі біля Григоріополя). Співробітникам Новоросійської (Катеринославської) контори залишалося виконати картографічні роботи (укласти генеральні повітові плани та забезпечити всіх власників межовими книгами та планами обмежованих земельних дач). Неоднозначне ставлення П. Гречини до результатів діяльності межової установи, відсутність надійної та правдивої інформації про результати її діяльності зміцнили наміри центрального уряду ліквідувати контору [1145, с. 112]. 18 грудня 1828 р. Сенат видав затверджений Миколою I указ про ліквідацію Катеринославської межової контори, який набув чинності з 1 січня 1829 р.

Підсумовуючи результати діяльності Новоросійської (Катеринославської) межової контори, слід зазначити, що за роки її функціонування було обмежено в Катеринославській губернії 1136 дач (загальною площею 6172589 кв. дес.), у Херсонській губернії – 1541 дач (6136963 кв. дес.). Більшість генеральних дач на теренах вищезазначених губерній було обмежено в 1800-1809 рр. Наприклад, за цей

період тільки в Олександрійському повіті Херсонської губернії було обмежено 229 приватновласницьких дач (загальною площею 221479 дес.), 45 державних дач (289862 дес.). Проведення ГМ в Катеринославській, Херсонській губерніях та Мелітопольському й Дніпровському повітах Таврійської виявило, що більшість приватновласницьких земельних ділянок перебувала у власності дворян. Наприклад, тільки в Олександрійському повіті Херсонської губернії 451805 дес. землі перебувало у власності дворян, 6773 дес. – у купців, 3014 – у невідомих осіб [883, с. 2-3].

ГМ іншої губернії Південної України – Таврійської – тривало більше десяти років (1829/1830 – 1841/1843 рр.). У цей період межували повіти на теренах Кримського півострова (Мелітопольський та Дніпровський повіти було обмежено раніше). Причини затримки, як і в інших регіонах Російської імперії, були пов'язані з великою кількістю поземельних конфліктів, побутуванням різноманітних форм землеволодіння та землекористування, активними процесами господарського освоєння регіону та його заселення іноземними колоністами). Поземельні суперечки на території Кримського півострова були систематичним явищем. Основою цих конфліктів став маніфест “О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны, под Российскую державу” від 8 квітня 1783 р. [473, с. 897-898]. У ньому Катерина II підтвердила право на володіння землею в Криму за тими особами, у власності яких ця земля перебувала. Таким чином, виник юридичний казус, коли власниками землі були визнані особи, які володіли землею на основі усталених традицій (дехто з них навіть не мав документів, які б підтверджували право власності). У 1794 р. уряд ще раз підтвердив усі права на володіння землею в Криму за тими особами, за якими “та земля на той час рахувалася” [513 с. 585-589]. У кінці XVIII – першій чверті XIX ст. російський уряд кілька разів намагався вирішити цей казус [459, с. 105]. Першим кроком на шляху до цього було створення Новоросійської (Катеринославської) межової контори (1 квітня 1797 р.). Однак через складні умови роботи в гірській місцевості, відсутність документів у кримськотатарського населення було ухвалено відкласти межкування Кримського півострова та направити межові партії тільки в два материкові повіти Таврійської губернії – Мелітопольський та Дніпровський [253].

Друга спроба врегулювати поземельні відносини в регіоні була зроблена 19 травня 1802 р. Тоді була створена Комісія для вирішення суперечок про право на володіння землями на Кримському півострові (замість недієвої Комісії з розгляду поземельних суперечок у Криму (1797 р.)) [520, с. 149; 527, с. 143-144]. Комісія для вирішення суперечок про право на володіння землями на Кримському півострові отримала спеціальні правила своєї діяльності [237; 381, с. 288-294] і окремий штат землемірів [423, с. 1212-1213]. На установу покладалися такі обов'язки: 1) урегулювання поземельних конфліктів у регіоні; 2) визначення повинності для татар Хаджибейської, Єдикульської, Ногайської орд, які після інкорпорації Кримського ханства були примусово перетворені на осіле населення. До складу комісії були залучені сенатор І. Лопухін (голова), обер-прокурор Тимчасового межового департаменту Ланської, дійсний статський радник Туманський, статські радники межового департаменту обер-секретарі Б. Крейтер та П. Сумароков, по два депутати від поміщиків, духовенства й татар, три землеміри, секретар та два канцеляристи. Перш ніж приступити до виконання своїх функцій, Комісія прийняла рішення перевірити всі земельні ділянки на теренах Кримського півострова. У серпні 1802 р. на вимогу Комісії з Новоросійської казенної палати надійшли три відомості: перша – про всі поміщицькі та державні селища в Акмечетському та Перекопському повітах із зазначенням кількості жителів, друга – про всі порожні (незаселені) казенні землі з окремим зазначенням кількості та місцерозташування земель, які залишилися пустопорожніми після виїзду кримських татар до Туреччини; третя – про наявні в Акмечетському повіті фруктові сади та виноградники, полишені татарами-емігрантами. При цьому казенна палата зауважила, що кількість земель під деякими селищами визначити неможливо через непроведення розмежування в тих повітах [259, арк. 153]. Відповідаючи на вимогу обер-секретаря Б. Крейтера від 15 грудня 1802 р., Катеринославський губернський землемір П. Чуйко надіслав Комісії у січні 1803 р. відомість Перекопського повіту з мапою, де були зазначені дачі, їхні власники, розміри придатної та непридатної для господарства землі, кількість населення на теренах дач за даними ревізії 1795 р. з поясненням, які з дач формально обмежовані, але планів на них не видано, а які не межовані зовсім, з окремим виділенням дач, котрі були нещодавно

отримані різними чиновниками [259, арк. 49-49 зв.]. Таку саму інформацію П. Чуйко надіслав з Маріупольського повіту, а крім того, план дач, знятий з генеральної мапи. Щоправда, він охоплював лише ті землі, які за новим губерньським розподілом відходили Таврійській губернії [259, арк. 50]. У грудні 1802 р. від Катеринославської казенної палати вимагалось скласти “перелікову відомість” про кількість порожніх казенних земель у ліквідованій на той час Новоросійській губернії, окрім тієї частини, яка складала Таврійську область [259, арк. 245]. Вимагалось зазначити пустопорожні землі, які залишилися після надання наділів поміщикам та різним чином, казенним селянам та поселенцям. Причому відомості вимагали негайно, до від’їзду І. Лопухіна, згідно з імператорським рескриптом [259, арк. 245 зв.]. Такі дані були відправлені Комісії 15 січня 1803 р. [259, арк. 246]. Вони містили інформацію про кількість придатної та непридатної для сільськогосподарських робіт землі в Катеринославському, Павлоградському, Бахмутському, Ростовському, Маріупольському, Єлисаветградському, Ольвіопольському та Херсонському повітах [259, арк. 247]. На жаль, із часом робота Комісії була визнана неефективною: під час ревізії земельного фонду Кримського півострова вдалося лише впорядкувати “Ведомости с камеральным примечанием за 1802 год”. Вирішити поземельні конфлікти в регіоні Комісії так і не вдалося.

Подальшим кроком на шляху до розв’язання поземельних суперечок у регіоні стало “Положения для татар-поселян и владельцев земель в Таврической губернии” (28 вересня 1827 р.) [533, с. 850]. Цей закон мав урегулювати юридичний статус вакуфних і приватновласницьких земель, а також поширити практику документального оформлення операцій з нерухомістю. У документі підтверджувалося право приватної власності на землю, якщо представники кримськотатарської спільноти зможуть довести, що ділянка належить саме їм (тобто питання про законність придбання земельної ділянки не порушувалося, надалі це призвело до легалізації самозахоплень). Також закон зобов’язав зазначати площу, географічний орієнтир наділу в усіх правочинних документах, що регулюють зміну власника шляхом купівлі-продажу ділянки, дарування, заповіту. Далі у березні 1829 р. російський імператор Микола І затвердив документ Державної Ради про регулювання вакуфних володінь у Криму [401,

с. 190]. Від того часу всі поземельні конфлікти, об'єктом яких були вакуфні землі, розглядались у спеціальних закладах під наглядом прокурора та стряпчого як конфлікти щодо казенних земель. Також цим законом Таврійське магометанське духовне правління було зобов'язане впорядковувати особливу відомість з переліком вакуфів, щодо яких у майбутньому могли виникнути поземельні суперечки (цей документ надсилався цивільному губернатору). Однак, як показала практика, ці заходи могли лише частково вирішити земельні конфлікти. Найбільш кардинальним методом урегулювати їх було проведення ГМ.

Офіційною датою початку межування Кримського півострова слід вважати 24 січня 1829 р., коли був опублікований сенатський указ “Об учреждении в Симферополе межевой конторы и Комиссии для размежевания земель в Таврической губернии” [521, с. 50]. Згідно з указом, діяльність Сімферопольської межевої контори розповсюджувалася на чотири з шести повітів Таврійської губернії – Євпаторійський, Сімферопольський, Перекопський та Феодосійський (Тмутараканський повіт ще 1820 р. відійшов до земель Війська Чорноморського). Після її закриття завершити роботу в Мелітопольському та Дніпровському повітах було доручено межевій канцелярії [405, с. 174]. Після підписання указу про початок межування в регіоні було затверджено керівний склад Сімферопольської межевої контори. Її головою був призначений підполковник Ф. Залога (з 18 вересня 1830 р. переведений до рядових членів контори, його змінив на посаді колишній прокурор Пермської контори П. Харін). Членами контори були обрані титулярний радник А. Єжиков та старший землемір П. Полетаєв (останній виконував обов'язки начальника конторської креслярні) [1069, с. 163].

24 липня 1829 р. Микола I затвердив правила межування земель Таврійської губернії (Додаток А, документ 2.2) та штат Сімферопольської межевої контори [503, с. 531]. Штатний особовий склад контори нараховував 28 осіб (начальник, два члени, прокурор, секретар, ексекUTOR-скарбник, протоколіст, реєстратор, три столоначальники, 15 канцелярських служителів 1-го, 2-го та 3-го класу, двоє сторожів). Пізніше штат Сімферопольської межевої контори було розширено. На її утримання державний бюджет щорічно витрачав 20 тис. 20 руб. Заробітна плата 53 штатних працівників креслярні та землемірів (начальника креслярні, п'яти старших та п'яти молодших

землемірів, десяти помічників землемірів, десяти учнів землемірів, двадцяти канцелярських служителів та двох сторожів) становила 31 тис. 640 руб. щорічно. На оренду приміщення для контори та креслярні держскарбниця виділяла 1 тис. 800 руб., на опалення, освітлення та канцелярське приладдя – ще 3 тис. руб. Загалом же фінансування контори з креслярнею обходилося державній скарбниці в 59 тис. 460 руб. на рік [502, с. 531].

У ГМ також брала участь Сімферопольська межова комісія. Її головою ще в лютому 1829 р. було призначено сенатора М. Штера. У 1833 р. комісію перейменували на Таврійську та перевели до Одеси [471, с. 108-109; 252]. Відтоді вона безпосередньо підпорядковувалася Сенату і розглядала вотчинні справи в Таврійській губернії (з цього питання межова комісія ставала тимчасовим органом Таврійської цивільної палати). У роботі Таврійської межової комісії з 1835 р. брав участь депутат від мусульманського духовенства колезький секретар С. Челебі з річним окладом у 900 руб. [422, с. 1027-1028]. Загальні витрати на утримання межової комісії разом з орендою приміщень, матеріальним забезпеченням, коштами на листування та відрядження становили 50 тис. 840 руб. Передбачалося, що частково сума, відведена на фінансування межувальних робіт, буде перекриватися коштами самих землевласників. Однак хаотичність та повільність межувальних робіт у Криму призвели до того, що в 1842 р. було запроваджено (вже після ліквідації контори) екстраординарний поземельний податок “для винагороди особливих витрат, використаних урядом для розмежування Криму” [409, с. 142].

Загальний порядок роботи контори був стандартний: протягом травня-жовтня землеміри працювали в повітах, у зимовий період – у креслярні (обробляли зібраний матеріал, упорядковували плани земельних дач). Перші межові партії Сімферопольської межової контори почали межувати свої дистанції від 1 травня 1830 р. (у перший рік межувальних робіт до регіону було спрямовано п'ять межувальних партій). Так, у Сімферопольському повіті працювала партія під керівництвом титулярного радника, старшого землеміра І. Журавльова. Її складали учні П. Загорський, А. Савицький, Ф. Шепелєв, канцелярист П. Тоуберт. У заштатному місті Бахчисараї працювали старший землемір межової контори І. Федоров, помічник землеміра губерньський

секретар А. Ликов, учень А. Хорошевський, канцелярист І. Вольський. Південне узбережжя Кримського півострова (від дачі Алушта до дачі Гурзуф, далі до дачі Кізілташ) обмежувала партія під керівництвом титулярного радника, старшого землеміра І. Добровольського. До її складу входили губернський секретар А. Овчинников, учень М. Яровой, канцеляристи І. Свеков та М. Крилов. Від дачі Гурзуф до дачі Гаспра (далі вгору до територій, обмежованих землеміром І. Добровольським) землі межували старший землемір П. Хлуденєв, помічник землеміра В. Ликов, учень Д. Бабанський, канцеляристи Є. Стоянов та В. Шепелєв. Від дачі Гаспра до дачі Кекеміїс працювали колезький секретар І. Муравйов з помічником землеміра, губернським секретарем А. Хорошевським, учень Я. Ликов, канцеляристи І. Добровольський та П. Греков. Землеміру Ф. Гаражі з помічником В. Чурсіним, учням А. Хорошевському та А. Радіонову, канцеляристу Л. Забугові-Кириченкові було доручено межувати територію від дачі Кекеміїс до міста Балаклави. Пізніше до них долучилися й інші партії [252; 1069, с. 163-164].

Для доукомплектування межових партій у травні – вересні 1830 р. були затверджені списки перекладачів, які, відповідно до штатного розпису Сімферопольської межової контори, повинні були забезпечувати надійні комунікаційні зв'язки з місцевим населенням. 11 червня 1830 р. до землемірної партії І. Журавльова був прикріплений губернський секретар С. Челебі як перекладач. До партії П. Хлуденєва – колезький реєстратор У. Біярсланов (з 21 червня 1830 р. його змінив К. Булутов); до партії І. Федорова – чиновник 14 класу І. Сулейманов; до партії Ф. Гаражі – губернський секретар Є. Кондракі; до партії І. Добровольського – колезький реєстратор Г. Папохристо, до партії І. Муравйова – купець С. Челебі. 31 травня 1830 р. до складу партії Ільїна був уведений І. Абдурахман-огли. 8 липня 1830 р. землемірна партія Д. Томашевського поповнилася штабс-капітаном Гартінгом, партія А. Толчєнова – губернським реєстратором Д. Поляковим, а партія П. Чалєєва – М. Папахристо.

Усім співробітникам межових партій видавався пакет документів, які треба було використати під час межкування Кримського півострова. Ідеться про такі зразки законодавчих актів: 1) “Инструкция землемерам, к генеральному всей империи

размежеванню” (13 лютого 1766 р.); 2) “Об учреждении в Симферополе межевой конторы и Комиссии для размежевания земель в Таврической губернии” (24 січня 1829 р.); 3) “О правилах в разрешение казусов, встретившихся при производимом в Екатеринославской и Херсонской губерниях, генеральном размежевании” (27 лютого 1820 р.) [464, с. 75-84]. Також до пакета додавалися такі документи: 1) засвідчені копії з відомостями: а) про землі, які перебувають в оброчному, окладному та казенному відомствах за даними Комісії для розбору суперечок з приводу земель; б) про землі та сади, які перейшли у власність держави після приєднання Кримського півострова; в) про землі та сади, що стали власністю приватних осіб; г) про землі категорії ебнай вакуф (приватний вакуф, який переходить спадкоємцям виключно чоловічої статі) та евляд вакуф (вакуф, який переходить спадкоємцям як чоловічої, так і жіночої статі); д) відомість, складена стряпчим Криницьким про нерухомість маєтків під назвою ебнай вакуф та евляд вакуф; ебнай вакуф біюктен біюк (право наслідування за старшим у роді чоловічої статі); е) відомість вакуфних земель, складена Таврійським муфтієм, зі вказівкою часу та прізвища колишнього власника, який передав право власності на землю на користь мечеті або медресе, місця розташування цієї ділянки, її площу; ж) про землі державних, удільних та економічних селян, громадські татарські землі (відомість складена чиновниками Таврійської казенної експедиції); 2) копії польових журналів, межові записки Новоросійської (Катеринославської) межевої контори на землі, які межують з повітами Таврійської губернії. Також видавалися геодезичні інструменти, матеріально-технічні засоби для креслення карт (папір, фарби) та прогонні гроші [1069, с. 164].

Після ознайомлення з усіма нормативними документами та прибуття до району межування партії долучалися до вимірювальних та облікових робіт. Як і в інших районах України, конторські службовці стикалися з безліччю проблем. Однією з них було побутування на теренах Таврійської губернії традиційних форм землеволодіння. До інкорпорації Кримського півострова до складу Російської імперії в регіоні були поширені такі з них: ерзіміріє-султаніє (домен турецького султана), ханське землеволодіння, калгалик (наділ нащадка ханського престолу або калги), бейлік, мурзинське землеволодіння, хаджалик, джемаат, вакуфні землі [1121, с. 28-33]. Після

інкорпорації частина традиційних форм землеволодіння перестала існувати, частина підлягала легітимізації відповідно до норм російського законодавства (наприклад, інститут вакуфних володінь). Від 1783 р. мечеті та медресе продовжували володіти вакуфним нерухомим майном відповідно до традицій колишнього Кримського ханства, оскільки уряд обіцяв мусульманам Тавриди “зберігати та захищати їх, храми та віру” [473, с. 897-898]. Однак поступово царський уряд вирішив посилити контроль за вакуфним майном. З цією метою ухвалюється “Положение для татар-поселян и владельцев земель в Таврической губернии” (28 вересня 1827 р.). Цим документом підтверджувалася недоторканність духовних вакуфів мечетей та училищ, якщо на ці землі були відповідні документи дарування і вони перебували під наглядом релігійного управління. Два роки по тому, 22 березня 1829 р., був опублікований закон “О вакуфских в Крыму имениях”, який уточнив механізм нагляду духовних вакуфів (нерухомого майна та грошових капіталів) [401, с. 189-191]. Муфтії і Таврійське магометанське духовне правління почали нести відповідальність перед Головним управлінням департаменту духовних справ іноземних сповідувальців за їхню цілісність. У Духовному правлінні були заведені особливі книги, куди записувалися всі вакуфи з указівкою розміру доходів та видатків на конкретні цілі. Вакуфи, які перебували в суперечці, фіксувалися в окрему відомість. Суперечки про духовні вакуфи велися за правилами цивільного судочинства, встановленими для казенного майна. Новий закон був спрямований на посилення контролю за вакуфами: через особливого чиновника за сприяння місцевого губернатора таврійський муфтії повинен був робити описи всіх духовних вакуфів (проте духовні лідери кримських мусульманських громад не поспішали впорядкувати всі відомості щодо вакуфів, через що виникали непорозуміння з межовими конторою та комісією). Нові вакуфи запроваджувалися заповітними розпорядженнями, при цьому заповіти під загрозою нечинності подавалися на затвердження не пізніше шести місяців від моменту складання. Відповідно до закону 22 березня 1829 р., усі раніше складені заповітні акти відновлювалися протягом 3 років й оголошувалися на кожний масток окремо за формою, встановленою чинним законодавством.

Для вирішення усіх юридичних казусів, пов'язаних з межуванням вакуфних земель, були прийняті окремі нормативно-правові документи: “О размежевании вакуфов в Таврическом полуострове” (31 травня 1835 р.) [482, с. 687-689], “О порядке решения дел о вакуфах в Крымском полуострове, на кои своевременно не предоставлено документов” (30 вересня 1835 р.) [463, с. 989-991], “О мерах к приведению в известность вакуфских в Крыму имений” (31 мая 1836 р.) [419, с. 634-636]. Відповідно до цих документів, межування вакуфних земель відбувалося на таких засадах: 1) вакуфи, які не перебували посеред дач, межувалися відповідно до указу від 24 січня 1829 р.; 2) вакуфи в центрі інших земельних дач, які не були предметом окремих земельних суперечок, обмежувалися відповідно до “Правил обмежывания земель к церквам” (2 липня 1767 р.). На такий вакуф не складалися окремий план та межова книга, кордони такої ділянки позначалися межовими стовпами. На загальному плані дачі кордони вакуфу, його площа та якість землі позначались окремо (тобто не зараховувалися до загальної площі земельної дачі); 3) вакуфи, на які поширювалися земельні суперечки, також підлягали межуванню. Однак на цю ділянку не впорядковувався окремий план, кордони цього вакуфу наносилися на загальний план земельної дачі, там вони позначались або як безспірне володіння, або як ділянка, навколо якої триває конфлікт; 4) після завершення основних заходів ГМ в регіоні планувалося надати Таврійському магометанському духовному правлінню перелік вакуфів, які внаслідок певних причин не були обмежені. Їх планувалося обмежувати відповідно до 12 пункту документа “О поземельном праве в Таврическом полуострове и облегчении в оном межевания” (21 листопада 1833 р.). У 12 пункті повідомлялося, що такі ділянки будуть обмежені власним коштом.

На темпи межових робіт у Криму впливав також ландшафт. Оскільки частина території Кримського півострова становила гори, що простягались уздовж чорноморського узбережжя на 180 км від південного заходу на північний схід, від мису Айя на околицях Балаклави до мису Іллі біля Феодосії, методика межування паралельними лініями не була ефективною. У результаті уряд дозволив проводити межування ромбічними лініями або ж інструментальними лініями під керівництвом генерала або штаб-офіцера Генерального штабу [514, с. 651-652]. Саме для виконання

цього положення було запрошено генерал-майора А. Винярьського та підполковника А. Бетева.

Серед причин сповільнення темпів межування слід назвати й саботування місцевою владою та населенням межових робіт [110, арк. 141-142 зв.; 234; 238-244; 254]. Наприклад, молодший землемір А. Толченев після прибуття на місце проведення межових робіт у Судаку звернувся до представників місцевої влади з проханням виділити під креслярню окреме приміщення, розселити по квартирах співробітників, а також надати підводи й військову робочу команду. Йому було відмовлено. На цьому проблеми А. Толченева не закінчилися. Не з'явилися на межування татарських земель поняті, чиновники із земської поліції та Лісового департаменту. Інший чиновник Сімферопольської межової контори, П. Чалєєв, який межував Євпаторію та прилеглі до неї землі, неодноразово (20 серпня, 7 та 18 вересня 1830 р.) звертався до співробітників Євпаторійського магістрату з проханням надати йому інформацію про кількість населення Євпаторії (з подальшою диференціацією за віросповіданням, соціальною стратифікацією) за матеріалами 7 ревізії. Однак Євпаторійський магістрат цифр не надав. Тоді П. Чалєєву довелося звернутися до Євпаторійської думи, яка повідомила його лише про представників купецького стану [110, арк. 146-146 зв.]. З відкритим саботуванням рішень межової контори стикнувся і землемір А. Ликов, який межував вигінну землю та вакуфні ділянки в Бахчисараї та його окрузі. Він неодноразово надсилав повістки понятим до селищ Кучук-Яшлав, Актачі, які були у власності генерал-майора Ф. Ревеліоті. Однак управляючий маєтком повідомляв, що Ф. Ревеліоті не віддавав наказу відправляти понять на межування, а після повторного виклику понять взагалі відмовився виконувати вимоги Сімферопольської межової контори, посилаючись на початок збиральної кампанії [110, арк. 148-149].

Відсутність надійних комунікаційних зв'язків з місцевою владою, саботування межових робіт місцевим населенням, природні умови знижували темпи межування, а отже, його продуктивність. Так, після закінчення у 1830 р. межувальних робіт до Таврійського губернського правління надійшли звіти начальників партій про площі обмежованих ділянок, кількість робочих днів та передані до конторської креслярні плани. Як показали звіти, продуктивність праці співробітників контори була дуже

низькою. Наприклад, з 1 червня до 10 грудня 1830 р. І. Журавльову вдалося обмежувати за двома дачами 5 тис. 872 десятин 1 тис. 299 сажнів, хоча планів Сімферопольській межовій конторі він так і не надав, оскільки роботу не закінчив. Шість днів він витратив на прийняття справ, матеріалів, інструментів від губернської креслярні. Десять днів хворів. Два тижні роботи не проводилися через зливи, а 32 дні припали на свята й неділі. Тільки за серпень 1830 р. втрати робочого часу за всіма межовими партіями склали понад 92 дні, за травень – вересень 1831 р. – 121 день. Так, І. Журавльов був змушений призупинити межування з 01 до 12 серпня 1830 р. через неприбуття понятих, а партія І. Добровольського не займалася межуванням з 01 до 10 серпня 1830 р. через відсутність члена земського суду. Через неприбуття понятих, робочих та депутата від скарбниці був змушений припинити роботи з 01 до 06 серпня, з 22 серпня до 01 вересня 1830 р. Д. Томашевський. Неприбуття понятих було на той період звичайною практикою в Таврійській губернії. Місцеве населення ухилялося від участі в межуванні під різними приводами: 1) початок весняних та осінніх польових робіт; 2) відзначення мусульманських свят, початок базарних днів (наприклад, як це було під час межування вакуфних земель у дачі Чокурча, коли жителі просто пішли з межових робіт). Місцева влада для запобігання подальшим конфліктам проводила серед місцевих роз'яснювальну роботу про необхідність межування, однак найчастіше це не мало потрібного ефекту. Так, у 1833 р. під час обмежовування дач населених пунктів Біюк Ламбат, Алушти, Кучук-Узенбаш, Кош-Дегирмена понятих на дистанціях не було декілька разів, і лише через місяць усі вони з'явилися з необхідними документами.

Офіційно Сімферопольська межова контора була ліквідована в листопаді 1841 р. [1069, с. 165]. Усі завершені справи передавалися Таврійській межовій комісії, для посилення ефективності якої зі складу скасованої межової контори до креслярської комісії переводились один старший, два молодші землеміри та три помічники землемірів. Решта землемірів були підпорядковані Московській межовій канцелярії (надалі передбачалося їх залучати до полюбовного спеціального межування в прилеглих до Криму губерніях і областях Російської імперії). Офіцерів-квартирмейстерів, які працювали у складі Сімферопольської межової контори, треба було відправити до місця їхньої військової служби. Таврійську межову комісію закрили

в 1843 р. [410, с. 414-415]. Усі незавершені справи з межування передавалися до Таврійської цивільної палати, де вони мали бути розглянуті та вирішені.

У першій чверті XIX ст. до локальної зони межування потрапляють землі, інкорпоровані до складу Російської імперії внаслідок Російсько-турецької війни 1806-1812 рр., що у майбутньому отримала назву Бессарабська область (указ Олександра I від 7 березня 1817 р. “О обмежовании казенных земель Бессарабской области и разделении оных на участки”). Нормативно-правову базу на першому етапі проведення робіт складали такі акти: “О обмежовании казенных земель Бессарабской области и разделении оных на участки” (7 березня 1817 р.) [437, с. 101-102] та “Устав образования Бессарабской области” (29 квітня 1818 р.)” [537, с. 237]. У цих документах було запропоновано два підходи до межування в регіоні: один – для державних земель, інший – для приватновласницьких. Так, казенні ділянки межувала експедиція, до складу якої увійшли вісім землемірів із прилеглих до Бессарабської області губерній. Наприклад, цивільною владою Київської губернії було призначено радомишльського повітового землеміра С. Тертичникова та черкаського повітового землеміра І. Палія (працював на межуванні до часу своєї смерті 30 вересня 1819 р.) [284, арк. 2-3]. Учасники експедиції (повітові землеміри та обслуговуючий персонал) підпорядковувалися полковнику С. Корниловичу, який протягом 1817-1819 рр. очолював топографічну зйомку Бессарабської області та керував межовими роботами в регіоні. Контролювали їхнє виконання керівник Головного штабу Й.І.В., генерал-ад'ютант П. Волконський та повноважний намісник Бессарабської області, генерал-лейтенант О. Бахметєв. У результаті були розмежовані землі під містами Аккерман, Кілія, Бендери, Ізмаїл, Рені, Каушани, території 75 казенних сільських поселень та 38 приватновласницьких ділянок, що призначалися для іноземних колоністів, а також 62 незаселених державних ділянок [871, с. 236]. Після обмежування вищезазначених земель Буджака, згідно з рішенням російського імператора від 4 січня 1822 р., кордони цих ділянок затверджувались і позначалися на топографічних картах [1062, с. 36].

Інакше межувалися приватновласницькі, церковні, монастирські та міські землі в інших районах Бессарабії [1062, с. 36]. Так, для межування в Оргіївському, Хотинському та Ясському повітах та розгляду поземельних конфліктів в

Аккерманському, Ізмаїльському та Бендерському повітах Бессарабської області 29 квітня 1818 р. було створено Бессарабську обласну межову контору. До її складу зараховувалися голова, який призначався дворянством, чотири представники від місцевого дворянства, обласний землемір. Відповідно до “Штату Бессарабской области по внутреннему управлению”, були затверджені такі оклади для посадових осіб Бессарабської губерньської (обласної) межової контори: голова – 450 руб., чотири представники від місцевого дворянства – 350 руб. кожному; секретар та обласний землемір – 500 руб. [538, с. 22]. Для проведення усіх кадастрових робіт межова контора створювала три межові комісії: Оргіївську, Яську та Хотинську. До складу повітової межової комісії входили конторський службовець (здебільшого представник місцевого дворянства, член межової контори), два повітові землеміри й один арбітр від кожного власника земельної ділянки. Роботу межова комісія розпочинала після відкриття межової справи, а та, у свою чергу, після надходження від власника земельної ділянки заяви про проведення межування. У 30-денний строк усі власники земельних ділянок повинні були завітати до межової комісії, надіслати своїх повірених з відповідними документами та переліком кандидатів на посади арбітрів. Співробітники межової комісії уже на місці перевіряли наявність документів, що підтверджували право власності на землю, приймали присягу від арбітрів та долучалися до створення планів “дуктів і редуктів чи обводів та відводів” [871, с. 237]. Після впорядкування, наприклад, плану спірної ділянки кожна зі сторін надавала необхідні документи, які підтверджували право власності на землю, або надсилала роз’яснення щодо правочинності своїх майнових претензій. Після цього для вирішення конфлікту з боку відповідача запрошувався арбітр (арбітрів було двоє – з боку відповідача та від позивача). Якщо надані відповідачем та позивачем документи не підтверджували права власності на землю, тоді представники межових установ запрошували понятих, які могли б засвідчити непорушність кордонів ділянки. Кількість понятих не повинна була перевищувати п’яти осіб від кожної сторони (хоча, за попередньою згодою між землевласниками, їх кількість могла бути зменшена до трьох осіб) [537, с. 275]. Поняті (свідки) складали присягу, що вони будуть чесно свідчити, а сторони, що їх запрошували, присягали, що ніяким чином не будуть впливати на свідків [537, с. 275].

До понятих, як і до майбутніх арбітрів, висувалися певні вимоги: чесність, порядність, приналежність до місцевої громади, відсутність судимості (або факту перебування під слідством). Тому, щоб не залучити до проведення межувальних робіт осіб з девіантною поведінкою, учасники земельного конфлікту повинні були узгодити з межевою комісією кандидатури понятих. Після дослідження всіх обставин справи за присутності арбітрів межева комісія приймала рішення про подальшу долю земельної ділянки, базуючись на нормах російського законодавства, а також “молдавських правах, перевагах та звичаях” [1062, с. 37].

Після межування на спірних кордонах розташовували межові знаки. Якщо одна зі сторін не погоджувалася з рішенням комісії, вона мала добу на оскарження. До того ж, за законом, якщо сторона конфлікту протягом доби не висловлювала згоди чи незгоди з рішенням комісії, на неї накладався штраф у 200 левів [537, с. 276]. Після цього землеміри ще раз знімали спірну ділянку на план, упорядковували межові книги (у двох екземплярах) та надсилали всю картографічну й описову продукцію до обласної межевої контори на затвердження. Власники землі отримували копію рішення межевої комісії та свідоцтво з описом кордонів ділянки. Якщо ж учасники земельного конфлікту за посередництвом місцевої межевої комісії не приходили до консенсусу, справу відправляли на заочний розгляд до обласної межевої контори. Протягом 40 днів рішення можна було оскаржити в межевій конторі [537, с. 276]. У Бессарабському обласному цивільному суді впродовж 60 днів можна було оскаржити рішення межевої контори [537, с. 279]. До суду контора спрямовувала ревізійні справи. Вищою судовою інстанцією з розгляду поземельних справ у регіоні була Верховна Рада області. До цієї установи також надходили справи щодо вирішення поземельних конфліктів, пов'язаних з межуванням державних та монастирських земель. Від 1825 р. усі справи, за якими приймалися рішення у Бессарабському обласному цивільному суді, могли бути оскаржені протягом року в Другому департаменті Сенату [441, с. 409]. Проте вже з 1827 р. останньою апеляційною інстанцією було визначено Межовий департамент Сенату, саме він повинен був ухвалювати рішення щодо спірних межових питань [439, с. 930].

Як було зазначено вище, межування Бессарабської області мало свої особливості, зумовлені пануванням традиційних систем землеволодіння та землекористування, строкатим етнічним складом населення (великою кількістю іноземних колоністів), вирішенням кадрового питання межових служб за рахунок залучення трудових ресурсів із сусідніх губерній, відсутністю належної комунікації між співробітниками межевої контори, вищими посадовими особами регіону та місцевими землевласниками й землекористувачами тощо [1062, с. 37]. Найбільш актуальною проблемою межування залишалось налагодження сталих зв'язків між його учасниками. Відповідно до Статуту про створення Бессарабської області 1818 р., мовна політика в місцевих органах влади базувалась на таких принципах: “Справи в Раді [Державна Рада] розглядаються російською та молдавською мовами, за родом для них властивим, тобто: розпорядчі, казенні, кримінальні та слідчі російською і молдавською з дотриманням законів Російської імперії та з охороною прав і звичаїв землі щодо захисту приватної власності; а цивільні позови та межові справи відправляються однією мовою молдавською і судяться на підставі законів і звичаїв молдавських” [993, с. 230-285]. Тобто, як випливає з документа, розгляд межових справ відбувався молдавською мовою. Однак з кожним роком у регіоні збільшувалась кількість російських чиновників, що призначалися на керівні посади [1062, с. 38]. Наприклад, у 1828 р. під час ревізії діяльності Бессарабської межевої контори було виявлено, що обласний землемір Б. Ейтнер (на цю посаду його було призначено 4 серпня 1825 р.), який входив до складу контори, не володів молдавською. Внаслідок цього, він систематично був відсутній на засіданнях контори [168, арк. 27]. Лише 17 листопада 1828 р. Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор М. Воронцов видав наказ, який зобов'язував Б. Ейтнера бути присутнім на кожному засіданні контори. За відсутності з поважних причин під час розгляду поземельних справ рекомендувалося запрошувати одного з членів цинутних (повітових) межових комісій. Також у наказі зазначалося, що “Ейтнера необхідно допустити до справ і мати з ним стосунки російською мовою, справи продовжувати розглядати молдавською, перекладаючи всі папери російською мовою” [168, арк. 27 зв.]. Далі зазначалося, що “до прийняття нового Положення про Бессарабську губернську (обласну) межову контору потрібні чиновники як зі знанням молдавської, так і

російської мов” [168, арк. 27 зв.]. Водночас 9 жовтня 1831 р. було виявлено, що керівник Бессарабської обласної межевої контори, дворянин К.Руссо, не володів російською, тому було прийнято рішення виключити його зі складу “комітету, який був заснований для розгляду проекту суцільного межування земель приватних власників” [98, арк. 23].

Впливало на перебіг межових робіт і побутування в регіоні традиційних форм землеволодіння та землекористування (надалі це спровокувало розробку окремого положення для межування приватновласницьких ділянок у Бессарабській області). Як зазначає Л. Циганенко, “землі Бессарабії умовно можна поділити на дві частини: райони з переважанням приватного землеволодіння (північні та центральні повіти) та райони з переважанням надільної землі (південні повіти)” [787, с. 204]. У досліджуваній період найбільшими землевласниками в регіоні залишалися церковні установи (монастирі) та поміщики. Общинне землеволодіння було лише в резешів-пармаків – селян-хліборобів. Їхня частка в загальній дачі складала один-два пармаки (пармак – смуга землі завширшки із суглоб великого пальця і завдовжки з ділянку землі, що належить селищу) [787, с. 177-179]. Серед інших прошарків резешів, наприклад однодворців (цей прошарок населення з’явився внаслідок розпаду громади), побутувало селянське приватновласницьке землеволодіння (вони володіли ріллею, виноградниками, присадибними ділянками на правах приватної, спадкової власності, ці землі не підлягали перерозподілу) [787, с. 179]. Тільки частина земель (ліси, луги, сіножаті) була у їхньому загальному користуванні [787, с. 179]. На державних землях проживали втікачі-царани, однодворці-мазили, однодворці-рупташі, державні цигани, державні селяни-переселенці, що раніше мешкали в Курській, Рязанській, Орловській, Таврійській, Полтавській, Слобідсько-Українській (Харківській) губерніях, а також євреї-хлібороби [817, с. 34]. Із державного фонду у вічне та спадкове користування на півдні Бессарабії передавалися землі іноземним колоністам: німцям, болгарам, гагаузам (у задунайських переселенців тривалий час було поширене общинне землекористування) [1062, с. 39].

На перебіг межових робіт впливала також велика кількість поземельних конфліктів. У фонді “Бессарабской губернской (обласной) межевой конторы” (ф.121)

Національного архіву Республіки Молдова та у фонді “Материалы Генерального и Специального межевания по Бессарабской губернии” (ф.1299) Російського державного архіву давніх актів збереглися документи, що оповідають про межування, причини виникнення, розгляд та вирішення поземельних конфліктів у регіоні. Серед основних причин укладачі документів називають відсутність землевласників або їхніх законних представників під час межування ділянок (з часом землевласники намагались оскаржити межування, визнати встановлені кордони недійсними); поширення в регіоні практики самозахоплення земельних ділянок; відсутність у більшості землевласників правовстановлюючих документів на землю (або наявність документів, що суперечать один одному). У разі виникнення конфлікту збирали й надавали всі документи, в яких згадується власник ділянки та її межі. Наприклад, землевласник вотчини Радукани І. Дарій на підтвердження права власності надав “Предписания господаря Александра Гики воеводы на владение вотчины Радукан” (17 грудня 1766 р.), “Предписания господаря Александра Гики воеводы на владение вотчины Радукан” (29 серпня 1776 р.), “Межевое свидетельство Ворника де Порты Георгия Талпиша” (30 березня 1800 р.), “План составленный Ворником де Портой” (30 березня 1800 р.), “Прошение владельцев с предписанием на обороте Молдавского дивана” (15 листопада 1808 р.) [101, арк. 49].

Надалі з метою уникнення конфліктів через відсутність правовстановлюючих документів 17 жовтня 1849 р., було прийнято рішення обговорити та затвердити оновлений перелік документів, що підтверджували право власності на землю (“Об учреждении особой Комиссии для составления правил генерального размежевания земель Бессарабской области”). У цьому нормативно-правовому акті було запропоновано як правовстановлюючі документи використовувати господарські хrizові (грамоти), хотарники (межові листи), плани Молдавського уряду до інкорпорації Бессарабії до складу Російської імперії. Крім того, пропонувалося визнавати законними наявні межові угоди, акти дарування, заповіти, а також “спокійне володіння” земельною ділянкою після 1812 р. [1062, с. 40].

Незважаючи на проголошену політику полюбовного розмежування, більшість земельних конфліктів у регіоні тривала декілька років. Так, суперечка між В. фон Григорче (власником вотчини Строешти Хотинського повіту) та Є. Калмуцьким

(вотчина Рингач) спалахнула 14 грудня 1820 р. Нових обертів набула після 14 серпня 1828 р., коли член межової комісії Хотинського повіту Дука під час межування вотчини Рингач відмежував на користь Є. Калмуцького від вотчини Строешти прикордонну ділянку завдовжки 700 сажень, завширшки 400 сажень (В. фон Григорче намагався оскаржити дії члена межової комісії) [168, арк. 34]. Від 1824 р. не могли врегулювати поземельного конфлікту між власником вотчини Малинці (Малиница), титулярним радником А. Валі та настоятелем Голіївського монастиря Григорієм Іринопольським (монастирю належали землі вотчини Клішкіуци (зараз Клішківці – І.П) [98-99]. Межував ділянку в липні 1824 р. Ізмаїльський цинутний землемір капітан Степанов. На межуванні від вотчини Малинці були присутні А. Валі з понятими, а від Клішкіуци – лише поняті (представник митрополита Григорія Іринопольського на межування не прибув, хоча йому надсилали декілька повісток) [98, арк. 69]. 3 лютого 1832 р. (А. Валі) та 12 червня 1834 р. (Григорій Іринопольський) надіслали скарги на адресу Бессарабського обласного цивільного суду на діяльність Бессарабської обласної межової контори та Хотинської межової комісії. Григорій Іринопольський звинуватив установи як у порушенні кордону, встановленого в 1824 р., так і в порушенні кордону ділянки відповідно до договору купівлі-продажу 20 травня 1835 р. між А. Валі та Григорієм Іринопольським. Інша сторона позову, А. Валі, наполягала на затвердженні кордонів ділянки згідно з межовим листом А. Донича (5 вересня 1810 р.) та планом ділянки, підписаним інженером Д. Клементі [1062, с. 41].

Як було зазначено вище, попри намагання місцевої адміністрації та царського уряду завершити межування в короткий термін, упорядкувати нове положення, яке б урегулювало обмірювання приватновласницьких ділянок, продуктивність конторських землемірів та ефективність межувальних робіт у регіоні була низькою [164; 497, с. 94-106]. З метою контролю за межуванням до Бессарабії в 1852 р. спрямовано штабс-капітана Новгородцева [98, арк. 117]. Проте його діяльність ніяк не позначилася на якості й темпах проведення робіт. За твердженням бессарабського дослідника О. Защука, з 1817-1818 рр. до часу написання Матеріалів для географії та статистики Росії (Бессарабська область) конторою було видано лише 152 плани на приватну власність (хоча в матеріалах Бессарабської межової контори ми зустрічаємо інші

статистичні показники [615, с. XI]). Загалом за цей час було обмежено 1/12 області (283 тис. 600 дес. землі) [615, с. XII]. На 1 січня 1870 р. з 1568 маєтків на території у 3306723 дес. землі було обмежено лише 881 маєток загальною площею 2042428 дес. [169, арк. 119 зв.]. До 1888 р. з 2526 вотчин Бессарабії було обмежено 2308 вотчин (детальніше про темпи проведення межових робіт у Додатку А, таблиця 2.1).

У 1869 р., після ревізії Одеського судового округу, О. Шахматов (на той час старший голова Одеської судової палати) запропонував з метою прискорення розгляду поземельних конфліктів ліквідувати всі межові заклади в області та перенести розгляд усіх спірних межових справ до Кишинівського окружного суду й Одеської судової палати [169, арк. 118]. Однак пропозиція О. Шахматова не знайшла підтримки у вищого керівництва країни. І 18 травня 1870 р. Державною радою було прийняте таке рішення: “у зв’язку з ліквідацією Височайше затвердженого, 8 квітня 1869 р. рішення Державної Ради, Бессарабського обласного цивільного суду, усі межові справи, що підлягали відповідно до Правил 29 квітня 1818 р. про обов’язки Бессарабської межової контори розгляду в апеляційному порядку Бессарабським обласним цивільним судом, безпосередньо передаються з Бессарабської межової контори до Межового департаменту Сенату” [508, с. 668]. Після ліквідації у 1874 р. посади генерал-губернатора Новоросійського та Бессарабського, в управлінні якого перебувала контора, було прийнято рішення “підпорядкувати Бессарабську обласну межову контору Управлінню Межової частини Міністерства юстиції” [169, арк. 118].

Для підвищення ефективності діяльності контори 4 листопада 1881 р. було затверджено її новий штатний розпис та збільшено фінансування (з 1 січня 1882 р. додаткові витрати на її утримання становили 5801 руб. 28 коп.) [502, с. 336-337]. Однак це не позначилося на результатах її діяльності (оскільки були й інші фактори, що впливали на ефективність, наприклад, відповідно до § Правил 1818 р., межкування відбувалося лише за бажанням землевласників, що призводило до відтермінування робіт на невизначений термін). 19 травня 1883 р. це правило було скасоване, і відтепер межкування проводилося за чергою без очікування запиту від власника земельної ділянки [169, арк. 118 зв.; 509, с. 249]. У 1884 р. відбулися чергові зміни в повноваженнях Бессарабської обласної межової контори (приводом послуговував розгляд

двох межових справ). Так, під час вирішення справи щодо відведення земель для священнослужителів із селищ Паулешти та Нішкан Сенат зауважив, що відмежування церковних земель відбувається на підставі особливих правил ГМ, а отже, підлягає Бессарабській межовій конторі. Тому всі справи з відведення церковних земель, які розглядалися Бессарабським губернським правлінням, з жовтня 1884 р. зараховувалися до повноважень межової контори [169, арк. 118 зв.]. Відмежування земель для церковних служителів у Бессарабській області розпочалось у 1813 р. (воно відбувалося на підставі особливих правил, прийнятих 21 серпня 1813 р.) У першій половині XIX ст. в Бессарабській області було відведено землю 142 церквам в казенних селищах та 13 – у поміщицьких маєтках. Проте лише з 1832 р. землі надавалися духовенству в постійне, а не тимчасове, як раніше, володіння. Відмежування цих земель до 1884 р. проводилося землемірами, що були в підпорядкуванні губернського правління.

Поступово межування Бессарабської області добігало свого логічного завершення. У 1889 р. залишалось відмежувати лише церковні землі (загалом 36 справ). До 1890 р. межування майже за всіма повітами Бессарабської області було завершено (невирішеними залишалися лише судові справи), тому 1 травня 1890 р. Державна Рада запропонувала: з 1 січня 1891 р. ліквідувати Бессарабську межову контору та призупинити діяльність її комісій; незавершені справи передати на розгляд до Кишинівського окружного суду та Бессарабського губернського правління для подальшого завершення губернською креслярнею (упорядкування генеральних повітових планів за Бессарабською губернією було покладено на Бессарабську губернську креслярню). За рахунок коштів, які раніше витрачалися на утримання контори і цинутних комісій і звільнилися після їх ліквідації, а також коштів Міністерства юстиції, було збільшено фінансування губернської креслярні (на 2500 руб. щорічно), межового архіву (на 700 руб. щорічно), зросла заробітна плата губернського землеміра (на 980 руб. щорічно) протягом 5 років [169, арк. 127-127 зв.; 418, с. 304-305]. У 1891 р. Бессарабська межова контора та її комісії були ліквідовані, плани та межові книги було передано на зберігання до межової канцелярії (усього в 1910 р. нараховувалося 3734 межові плани).

Таким чином, ГМ Слобідсько-Української, Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній та Бессарабської області тривало понад 90 років. Серед причин, що сповільнювали перебіг межування в Україні, слід назвати: 1) розмаїття традицій і форм землекористування й землеволодіння (особливості формування дворянського землеволодіння в Україні, поширення інституту вакуфних земель у Таврійській губернії); 2) відсутність у Таврійській губернії та Бессарабській області кваліфікованих перекладачів з кримськотатарської та молдавської на російську; необхідність вести подвійну документацію (наприклад, один екземпляр картографічної та описової продукції виготовлявся кримськотатарською й молдавською мовами, інший – російською); 3) недбале ставлення до зберігання картографічної продукції, що призвело до пожежі в будинку Катеринославської межевої контори (внаслідок чого було втрачено велику кількість межових планів, тож межувати деякі земельні ділянки доводилося повторно); 4) велика кількість земельних конфліктів у регіоні; 5) саботування місцевим населенням та місцевою владою заходів ГМ, необхідність проведення серед місцевого населення роз'яснювальних бесід; 6) складність рельєфу регіону (гірська місцевість Таврійської губернії не підлягала звичайному межуванню паралельними лініями, через що уряд дозволив проводити межування ромбічними лініями або ж інструментальними лініями; для межування за цією методикою окремих районів Кримських гір залучалися військові топографи); 7) етнічна строкатість населення Півдня України (на території регіону була велика кількість колоній іноземних переселенців, межування цих земель здійснювалося за окремими правилами). Однак, незважаючи на усі труднощі, службовці Слобідської, Новоросійської (Катеринославської), Бессарабської та Сімферопольської межових контор досягли основної мети – впорядкували поземельні відносини в Україні з урахуванням традицій і форм землекористування та землеволодіння, що раніше побутували в регіоні; закріпили остаточно право власності на землю дворян, поклали край тривалим поземельним конфліктам, окреслили площу земельних ділянок, що перебували у власності держави.

2.3. Економічні примітки до картографічних матеріалів Генерального межування: атрибуція, принципи класифікації та інформативні можливості

У результаті проведення ГМ губерній та областей Російської імперії було сформовано окремий комплекс межових документів, який поділяється на дві групи: “первинні” та “підсумкові” (класифікація С. Сотникової) [1156, с. 152-153]. “Первинні” створювалися представниками контор під час проведення межових робіт, частково структуру та зміст було врегульовано “Наставлением правительствующего Сената из межевой экспедиции к государственному земель размежеванию” (липень 1766 р.). До групи “первинних” документів ГМ належать:

1) Польовий геодезичний журнал – записи, які розшифровують карти межувань. Наприклад, довжини ліній та кути від одного межового знаку (обпаленого стовпа та ями з камінням) до іншого, причому опис межі проводився із прив’язкою до “живих урочищ” – ярів, русел річок тощо;

2) Польові записи (або “повсякденний журнал” – І.П.). Структура та основні вимоги до оформлення польових записів були врегульовані “Наставлением правительствующего Сената из межевой экспедиции к государственному земель размежеванию” (липень 1766 р.) [398, с. 901]. До польових записів вносилися дані про полюбовне встановлення земельних меж, наявні конфлікти та свідчення власників ділянок; опис кожного дня роботи конторських службовців на межі. Іноді у складі польових записів можна було побачити “отводную сказку” (форма №1): “полюбовне розмежування” (форма №2); “клятвена обіцянка понятих” (форма №3); “довірений лист” (форма №4). Сюди слід зарахувати також “Межевой повседневный журнал, учиненный за всяким обстоятельством за подписанием как землемера, так и владельцев смежных помещиков и бывших при том межевании разных поверенных, что прошедшего июня с 1 сего июля по 1 число на каждый день производилось...” [398, с. 901];

3) Щомісячні польові відомості – це звіт землеміра про кількість складених спеціальних геометричних планів та межових книг. Щомісячні польові відомості склалися за формою № 10 [935, с. 83-86]. До цих відомостей додавалися таблиці, які містили таку інформацію: “скільки ким обійдено дач: 1) за безспірним володінням або полюбовним розведенням обмежено; 2) скільки дач обійдено й обмежено на умовляння землеміра; 3) скільки дач не обмежена до кінця через суперечки власників,

які й після умовляння землемірів лишилися непохитними; 4) скільки дач не завершено через суперечки причетних власників, які і після умовляння землемірів залишилися непохитними; 5) скільки верст і яким землеміром межею обійдемо; 6) яку кількість дач обміряно; 7) скільки в них десятин землі” [398, с. 911].

Група “підсумкових” документів ГМ створювалася після узагальнення первинних наприкінці межування або вже після його завершення. Цю категорію документів російська дослідниця С. Сотникова розподіляє на “межові акти” та “документи довідкового характеру” [1156, с. 153]. До категорії “межові акти” слід зарахувати:

1) Геометричний спеціальний план дачі. У кожному межовому плані називалася кількість десятин орної землі та інших угідь (лісів, косовиць, боліт, незручних земель тощо), а також величина відхилення магнітної стрілки від меридіана. Згідно з нормативами, план дачі готувався у двох масштабах: 100 сажнів в англійському дюймі (1:8 400) і одна верста в дюймі (1:42 000). Перший був основою для підготовки межового акта, другий (зменшений) – для складання генерального повітового плану [1156, с. 155].

2) Межова книга дачі(складалася до всіх геометричних спеціальних планів дачі за формою №6). Межові книги не закріплювали права власності на землю, за ними можна було лише відновити кордони ділянки. Їх здебільшого використовували за поземельного конфлікту та розгляду справи в суді. Існували рекомендації для впорядкування межових книг дачі: “1. Писати про всі повороти, межу і суміжності всієї окружної межі кожної дачі та всі ознаки, які за продовженими лініями та настановою в описі зроблені будуть, наскільки стане від землі одного володіння до землі іншого володіння, про що в записці межової книги за поворотами чи іншим чином посилення буде. 2. Де в таких місцях видні будуть ями на межі, то навпроти чи просто на повороті тієї межі, як місцерозташування дозволить, описувати астролябічні кути, у них градуси і хвилини. Якщо межа є живим урочищем, річкою, озером чи балкою, то писати, скільки по прямій лінії, з якого до якого місця і в яких місцях були взяті перпендикуляри і які; наприкінці сказати, що ця межа – ріка, річка, озеро чи балка, і коли такі урочища будуть з іншими суміжними володіннями спільними, то з ким саме. Про балки та річки писати, кому який бік і берег належить. 3. Під тим писати про кількість дач... і в десятинах

орної землі, перелогу, лісової дрібної порості, лісу будівельного, дров'яного; під поселенням, городами, токами, конопельниками стільки сажнів, під дорогами, назвавши всі в правильному місці, за назвою, стільки сажнів; під ріками, річками, озерами, також під болотами, ставками стільки десятин. Разом стільки десятин. 4. Якщо озера й болота мають особливі назви, то писати за назвами; а за винятком доріг, рік і річок, озер та інших непридатних до оранки місць стільки десятин... “ [398, с. 901-902];

3) План повітового міста. План повітового міста складали в масштабі 100 сажнів в англійському дюймі (1:8400) або п'ятдесят сажнів у дюймі (1:4200). На ньому детально відображали міське планування, адміністративні й культові споруди, житлові квартали, присадибні ділянки, міські вигони тощо. Об'єкти нумерувалися, а розміщена поряд з картографічним зображенням легенда надавала текстове розшифрування знаків [1156, с. 159].

Під категорію документів “довідкового характеру” підпадали:

1) Генеральний повітовий план. Його масштаб – 1 верста в дюймі (1:42 000). Генеральний план відображав загальну картину землеволодіння в повіті; склад та взаєморозташування дач різних видів володіння; відомості про загальну площу дач та окремих угідь; конфігурацію та співвідношення різних видів природних та господарських угідь. Складений шляхом картографічного об'єднання окремих зображень дач, документ являв собою якісно новий ступінь відбиття дійсності, надаючи в наочній формі модель досить великої території [1156, с. 160-162].

2) Повітова межова книга додавалася до генерального повітового атласу, презентувала інформацію про окружні кордони, загальну площу земель, диференціювала їх за окремими видами [1156, с. 162-163]. Повітова межова книга впорядковувалася за зразком межової книги дачі, наприклад “села Покровського та прилеглих до нього поселень Смирної, Любимої та Красивої та пустині Віддаленої з орними землями, сіножатями, лісовими та іншими угіддями і про окружну межу всього повіту писати” [398, с. 903];

3) Межовий повітовий атлас. З часом було прийнято рішення запровадити інший тип повітового плану – масштабу 2 версти в дюймі, або 1:84 000 [1006, с. 107] (старі повітові плани були незручні в користуванні, схильні до фізичних пошкоджень). На них

позначалися міста, основні дороги, найбільші села, річки, а також кордони повітів. Перший такий атлас, на думку Л. Милова, описував Муромський повіт, за його зразком у 1781 р. були створені атласи 12 повітів Смоленської губернії [852, с. 74];

4) Губернський атлас – зразком для його упорядників був атлас Калузького намісництва 1782 р. У наказі від 13 березня 1783 р. йшлося: “Генеральні атласи, з описами й алфавітами на обмежані губернії складати згідно з надрукованими на Калузьку губернію такими самими атласам з додатками...” [852, с. 74];

5) Економічні примітки до картографічних матеріалів Генерального межування. Вони являють собою текстовий матеріал у формі таблиць, у яких під номером кожної межевої дачі вносилися прізвища власників, відомості про кількість і якість землі, породи лісу, глибину й ширину річок та інші характеристики) [1007, с. 58]. Якщо це був чистовий варіант, вони розташовувалися в таблиці відповідно до циркульного порядку межування дач у повіті (оскільки починали межувати з повітового міста, то саме з його опису розпочиналися всі економічні примітки).

На сьогодні найбільш затребуваними з окреслених джерел є Економічні примітки (далі ЕП – І.П.) до картографічних матеріалів ГМ. Активне використання їх у сучасних історичних студіях привернуло увагу дослідників до таких фундаментальних проблем, як класифікація ЕП, еволюція формуляра та ступінь збереження; встановлення часу та кола осіб, долучених до створення (атрибуція документальних пам’яток); визначення рівня інформативної репрезентативності та можливості використання в історичних дослідженнях. Як засвідчують архівні та друковані матеріали, формуляр ЕП до картографічних матеріалів ГМ неодноразово змінювався, оскільки постійно посилювалися вимоги до його інформативного навантаження та функціонального призначення. Уперше про наповнення ЕП ідеться в “Наставлении землемерам о технической части межевания” (липень 1766 р.). Документ закликає під час межування окремої дачі фіксувати “в особливий журнал” природні й економічні ресурси регіону: “1) чи має повіт річки, чи є судноплавство, у який період; 2) від якого і до якого міста чи поселення плавають судна, у яку пору року і де завершується судноплавство до замерзання вод; 3) такими водними комунікаціями з якого поселення до якого, чим жителі їхні торгують і чим займаються; 4) у таких річках є судноплавство чи зникає в

літній спекотний час у наймілкіших місцях, яку глибину й ширину такі річки можуть мати; 5) за свідченнями жителів на власний розсуд у наймілкіших глибину виміряти, і якщо де раніше судноплавства не було й зараз немає, а виявиться до того придатність; б) усяке особливе поселення чим найвизначніше і який найкращий промисел має, хліборобство чи інші промисли? 7) де більш родючі землі; 8) чи є ліси, чи багаті вони на суднобудівельні породи, чи годяться для поташу дубові, березові, ільмові тощо, яку мають назву, товщину та висоту; 9) про різноманітні млини, “толчові”, фабрики і заводи, скільки їх є і де саме, працюють цілий рік чи тільки в певний час?” [398, с. 893]. Далі ці матеріали (в документі фігурує назва “економічний” журнал – І.П.) планувалося систематизувати й додати до повітових планів. Рекомендувалося “економічну й камеральну примітку кожного поселення... описувати належним чином і якомога сумлінніше” [398, с. 893].

З часом було встановлено табличний формуляр цього джерела. На сьогодні збереглося декілька варіантів ЕП, що мають табличний формуляр. Перший зустрічається в примітках Звенигородського повіту (1770 р.). Вони були створені співробітниками Волоколамської межевої контори. Як припускає Л. Милов, за такою формою готувалися перші ЕП за Серпуховським, Таруським, Оболенським та Верейським повітами Московської губернії (на сьогодні ЕП за цими повітами з таким формуляром не збереглися). Особливістю опису Звенигородського повіту є відсутність у ньому окремого розділу “Економічні примітки”; “текст приміток розміщено в одній графі з власниками дач, назви дач мають окрему графу. Спеціальна графа присвячена заводам. Найбільше граф – із цифрами розмірів угідь. Серед них варта уваги окрема графа про орний ліс та ріллю, порослу лісом” [1019, с. 100]. Однак цей формуляр документа надалі не використовувався (Додаток А, таблиця 2.2).

Пізніше з’явилися й інші групи ЕП. Після архівної евристики фондів РГАДА, РДВІА, РДІА, місцевих (обласних) архівів російський дослідник Л. Милов у структурі ЕП відповідно до специфіки формуляра виокремив три групи документів.

1. Економічні та камеральні примітки до Генеральних планів (створювалися протягом 1766-1782 рр.). Найбільш типовими, за твердженням Л. Милова, є “Экономические Примечания, собранные в силу межевой инструкции к Генеральному

плану Московского уезда размежеванным землям, сколько каждая дача от города расстоянием верст, имеет дворов, в них мужеска и женского пола душ с показанием удобной и неудобной земли”, сочинены в Московской губернской канцелярии при Чертежной 1773 г., июля месяца” (зберігаються в РДВІА). За припущенням Л. Милова, окрім ЕП до Генеральних планів повітів Московської губернії (11 провінцій 59 повітів), були зроблені аналогічні документи зі Смоленської, Тверської, Харківської губерній [852, с. 71]. Здебільшого ЕП цієї групи впорядковувалися на основі “полюбовной сказки” (письмово закріпленого кордону полюбовного розмежування; найчастіше ці документи створювалися повіреними від селян); польових записів (до них належали основні відомості про перебіг межувальних робіт) та польового геодезичного журналу [852, с. 39-41]. В Економічних та камеральних примітках до Генеральних планів зазначалася така інформація: 1) номер дачі; 2) назва дачі (були випадки, коли до дачі зараховувалося кілька населених пунктів, що належали різним власникам); 3) відстань між дачею та повітом; 4) кількість дворів; 5) чисельність населення жіночої та чоловічої статі; 6-7) площа земельної ділянки в десятинах та сажнях. У восьмій графі (“Камеральні економічні примітки”) за кожною дачею надавалася інформація про географічне розташування, опис поміщицького двору, наявність млинів та їх характеристика, розміри поміщицького і селянського заорювання, величина, форма (натуральна, грошова) податку, якість землі, склад зернових культур, їх урожайність, селянські промисли.

2. Короткі економічні примітки до атласів. Після впорядкування перших повітових планів стало очевидно, що користуватися такими громіздкими документами незручно. Саме з цим пов’язана поява Коротких економічних приміток. Було вирішено за кожним повітом скласти “план” з двох частин. У першій розмістити план повіту з усіма економічними примітками, місцями розташування дач. До другої частини атласу повинні були увійти: 1) алфавіт прізвищ власників; 2) алфавіт назв селищ та пустопорожніх земель [852, с. 75]. Пробний екземпляр атласу був складений за Муромським повітом і переданий на апробацію до Межової експедиції в липні 1776 р. За його зразком у 1781 р. були створені атласи за 12 повітами Смоленської губернії. Однак ані атлас Муромського повіту, ані атласи Смоленської губернії не стали зразками

для впорядкування таких документів [852, с. 75]. Ще до їхньої появи було вирішено взяти за зразок атлас Калузької губернії, межування якої завершилося до 1779 р. У 1782 р. атлас Калузького намісництва було впорядковано. Перші його екземпляри отримали Сенат, Синод, президент Академії наук та різні високопосадовці. 13 березня 1783 р. вийшов указ (“О сочинении генеральных атласов на обмеженные губернии”) про необхідність упорядкування повітових атласів. До місцевих межових установ та контор було надіслано як зразок атлас Калузького намісництва. В указі, зокрема, пропонувалося “Генеральні атласи з описами й алфавітами на обмежені губернії складати згідно з надрукованими на Калузьку губернію такими самими атласами із додатками...” [852, с. 75]. На підставі указу межові контори розгорнули інтенсивну роботу, і вже за 10-15 років було складено близько 400 екземплярів атласів з Економічними примітками [852, с. 81]. Межовий атлас Калузького намісництва являв собою зменшений удвічі (масштаб 2 версти в дюймі, або 1:84000) генеральний повітовий план, поділений для зручності користування на частини. Їхня кількість (від двох до восьми) залежала від площі повіту. Атласи готувалися шляхом простого зменшення генерального повітового плану (Додаток А, таблиця 2.3).

3. Повні економічні примітки. Відмінною рисою Повних економічних приміток (як і приміток до Генеральних планів) може бути їх розмір, а також низка інших ознак: Повні примітки, зроблені після публікації Настанови 1782 р., здебільшого мають дві графи про населення – “по ревизии” і “налицо” (виняток становлять Повні економічні примітки на дачі Костромської, Ярославської і Нижньогородської губерній і деякі інші) [852, с. 88, 94]. Повні економічні примітки супроводжував каталог, або опис номерів, подібно до того, як Короткі примітки містили алфавіти дач за власниками і назви селищ [852, с. 93-94]. Другим додатком до Повних економічних приміток є “Опис річок, струмків, озер” повіту, проте він наявний не в усіх ЕП, тим паче в чорнових варіантах. Таким чином, із 1782 р. конторські землеміри почали складати два варіанти Економічних приміток: “Короткі примітки” та “Повні примітки” [822, с. 209].

До Повних економічних приміток (на дачі Слобідської України), що зберігаються в Російському державному архіві давніх актів (Москва), слід зарахувати “Экономические примечания на 67 дач, описание гор. Золочева, рек, речек и островов и

каталог к генеральному плану” [148], “Экономические примечания на 213 дач, каталог к генеральному плану с указанием дач, земель и населения. Описание города Ахтырки, рек и речек” [141], “Экономические примечания на 103 дачи (итоговые данные с экономическими примечаниями №1901 разные), описание города Белополя, рек, речек и озер. Каталог к генеральному плану с указанием дач, земли и населения” [142], “Экономические примечания на 129 дач (итоговые данные с экономическими примечаниями №1917 разные), описание города Богодухова, рек, речек и озер. Каталог к генеральному плану с указанием дач, земли и населения” [144], “Экономические примечания на 100 дач, каталог к генеральному плану и описание города Волчанска, рек и речек и озер” [145], “Экономические примечания на 257 дач (итоговые данные с экономическими примечаниями №257 дач (итоговые данные с экономическими №1951 равные), описание города Краснокутска, рек и речек)” [150], “Экономические примечания на 217 дач. Описание города Лебедина, рек; речек и озер, каталог к генеральному плану на 216 дач. Для перечневых таблиц (сведения равные)” [154], “Экономические примечания на 183 дачи, описание города Мирополья, рек и речек и каталог к генеральному плану” [127], “Экономические примечания на 238 дач (итоги с экономическими примечаниями №2026 разные). Описание города Чугуева, рек и речек. Каталог к генеральному плану” [160], “Экономические примечания на 70 дач, описание гор. Золочева, рек, речек и островов. Перечневый табель и каталог к генеральному плану” [149], “Экономические примечания на 38 дач (итоговые данные с экономическими примечаниями №1991 одинаковые). Описание города Недригайлова, рек и речек. Каталог к генеральному плану” [157] (до цієї групи Повних економічних приміток зараховується і справа №1992 за цим повітом) тощо. Показовим у цьому плані є “Экономические примечания на 326 дач, описание города Сум, рек и речек и каталог к генеральному плану” [159]. Ці економічні примітки складаються з таких елементів: “Описание города Сум, состоящего города в Харьковском наместничестве со всеми заселенными и незаселенными землями и экномическими примечаниями”, “Описание рек и речек в Сумском уезде (Псел, Сула, Ржанец...)”, “Каталог Сумского округа с описанием употребленных на генеральном плане литер и мер и с изъяснением сколько каждая дача имеет десятин, также и кому оные принадлежат в том и явствует ниже

сего”, “Описание к генеральному плану города Сум и Сумского уезда, сочиненными к землям при каких оные урочищах, сколько по мере и какого размера земли с принадлежащими до сведения экономическими примечаниями” (чистовий варіант).

Серед документів, які зберігаються в Російському державному архіві давніх актів, до групи Коротких економічних приміток (на дачі Слобідської України) слід зарахувати такі: “Экономические примечания на 29 дач (без конца)” Вовчанського повіту [146], “Экономические примечания на 257 дач (итоговые данные с данными №951 одинаковые), алфавиты дач и владельцев” Краснокутського повіту [151], “Экономические примечания на 257 дач (итоговые данные с данными №951 одинаковые), алфавиты дач и владельцев” Краснокутського повіту [152], “Экономические примечания на 216 дач (итоговых данных нет) и алфавиты дач и владельцев” Лебединського повіту [155], “Экономические примечания (№ дач разрознены)” Недригайлівського повіту [156], “Экономические примечания на 326 дач (итоговые данные с экономическими примечаниями №2084) и алфавиты дач и владельцев” Сумського повіту [158], “Экономические примечания на 245 дач (итоговые данные с экономическими примечаниями №216 одинаковые), алфавиты дач и владельцев” (Чугуївський повіт) [161], “Экономические примечания на 103 дачи итоговые данные с экономическими примечаниями №1909 одинаковые) и алфавиты дач и владельцев” (Білопільський повіт) [143] тощо. Інший документ “Экономические примечания на 216 дач и алфавиты дач и владельцев” [153] (Лебединський повіт) має відповідний формуляр і складається з таких елементів: “Описание города Лебедина и его уезда со всеми лежащими, в чем они владении, какое числа мужеска и женска пола душ, сколькою мерою земель со внесением экономическим примечанием” (у таблиці є графи: “по генеральному плану”, “в которой части плана”, “звание дач”, “число дач”, “по ревизии душ”, “под усадьбою”, “пашни”, “сенных покосов”, “лесу”, “неудобных мест”, “всего”, “краткое экономическое примечание”); “Алфавит по владельцам состоящим в Лебединском уезде”, “Алфавит по всем дачам состоящим в Лебединском уезде”. До категорії Коротких економічних приміток на картографічні матеріали Вовчанського повіту слід зарахувати “Экономические примечания на 100 дач (итоговые данные на 100 дач с №1923 одинаковые), алфавиты дач и владельцев” [147]. Також у

документі є інформація, що це саме “Краткое беловое примечание с алфавитами владельцев и дачами...”.

У Державному архіві Харківської області здебільшого представлені Повні економічні примітки (як білові, так і чорнові варіанти) до земельних дач Слобідської України. До групи Повних економічних приміток категорії документів слід зарахувати “Экономические примечания Недригайловского (Лебединского) уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]” (на титулі зазначений 1785 р. як дата впорядкування) [311, 62 арк.], “Экономические примечания Сумского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]” [312, 174 арк.], “Экономические примечания Миропольского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]” [310, 113 арк.], “Экономические примечания Ахтырского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]” [304, 112 арк.], “Экономические примечания Валковского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]” [305, 121 арк.], “Экономические примечания Изюмского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]” [306, 99 арк.], “Экономические примечания Краснокутского (Богодуховского) уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]” [307, 138 арк.], “Экономические примечания на Купянский уезд (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]” [308, 127 арк.], “Экономические примечания Лебединского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]” [309, 134 арк.], “Экономические примечания Харьковского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]” [313, 117 арк.] та ін.

Деякі з названих документів, зокрема “Экономические примечания Недригайловского (Лебединского) уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]”, містять дві частини: “Каталог Недригайловского уезду со перечнем употребленных на генеральном плане целого уезда литер со изъяснением сколько каждая дача имеет десятин также кому оные принадлежат с тем явствует ниже сего” та “Ведомость на генеральном плане Недригайловского уезда

замежеванными землями находящими сколько каждая имеет расстоянием от города Недригайлова верст с указанием податных, сколько же и во время межевания и наличности оказалось мужеска и женска пола душ, удобной и неудобной земли со изъяснением собранные в силу землемеровой инструкции экономических примечаний” (з описом повітового міста Недригайлова) [311, арк. 1-4]. Аналогічну структуру мають Повні економічні примітки на Сумський повіт, вони складаються з “Каталогу Сумской округе с описанием ... на генеральном Сумской целого ... номером с изъяснением сколько дача имеет десятин также кому оные принадлежат о том явствует ниже”, “Описание к генеральному плану города Сумского уезда, при каких урочищах сколько по мере и какого качества земли с принадлежащими до сведения экономическими примечаниями” (з описом повітового міста Суми). Повні економічні примітки на Миропільський повіт (на першому аркуші документа зазначено “копія”) склалися з таких компонентів: “Экономическое камеральное примечание к генеральному плану уездного города Мирополья сего уездом межеванным дачам означаючи сколько каждое имеет расстояние от одного города верст дворов по ревизии и на лицо мужеска и женска пола душ, удобной и неудобной земли чьи именно дачи со изъяснением собранных в силу межевой инструкции онаго примечания ниже сего”.

Другу групу джерел, що перебуває на зберіганні в Державному архіві Харківської області, теж слід зарахувати до Повних економічних приміток (на обкладинках усіх документів зазначено дату впорядкування – 1804 р.). Ідеться про “Экономические примечания Ахтырского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]” [314, 111 арк.], “Экономические примечания Богодуховского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]” [315, 119 арк.], “Экономические примечания Валковского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]” [316, 135 арк.], “Экономические примечания Змиевского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]” [317, 102 арк.], “Экономические примечания Изюмского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]” [318, 100 арк.], “Экономические примечания на Лебединский уезд (описание земель с указанием количества десятин и владельцев)

[1785-1805 гг.]” [319, 137 арк.], “Экономические примечания на Старобельский уезд (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]” [320, 50 арк.], “Экономические примечания на Сумской уезд (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]” [321, 134 арк.], “Экономические примечания на Харьковский уезд (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]” [322, 95 арк.], “Экономические примечания на Волчанский уезд (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.] (1805 г.)” [323, 52 арк.].

Ця група документів складається з двох частин. Так, ЕП на Валківський повіт містить “Ведомость Слободско-Украинской губернии Валковского уезда с описанием обмежеванных в сем уезде дач под каким оные номерам состоят на генеральном плане сколько в них десятин земли во всех угодьях какое число в селениях, по пятой ревизии мужеска и женска пола душ, кому оные принадлежат и в каком селении и даче от города Валок расстоянием находятся декабря 24 дня 1804 г.” та “Экономические примечания по Валковскому уезду Харьковской губернии 1804 г.”. Економічні примітки на дачі Богодухівського повіту складаються з таких документів, а саме: “Извлечение по Богодуховскому уезду сведения из ведомости... означенного уезда судами от 1829 года о переменах в земляных владениях и владельцах последовавшими” (наприкінці є підпис харківського губернського землеміра, колезького радника С. Дмитрієва, в.о. Богодухівського землеміра О. Лелякова, копію зробив писар 1-го розряду І. Боровський), “Краткая выписка о чересполосных владельцах имеющих владения свои пополосно с казенными обывателями в разных дачах по всему Богодуховскому уезду состоящих, учиненных противу каталогу составленного в Богодуховском уездном суде 1804 года декабря 24-го дня” (до цієї відомості було внесено дачі, на кожній сторінці є напис “исправляющий должность Богодуховского уездного землемера коллежский регистратор Афанасий Леляков”), “Каталог Харьковской губернии Богодуховского уезда с пояснением сколько каждая дача имеет десятин также кому оные принадлежат с экономическими примечаниями” (до його складу зараховується “Ведомость Слободско-Украинской губернии Богодуховского уезда с описанием всех обмежеванных в сем уезде дач под каким оные номером состоят

на Генеральном плане сколько в них десятин земли во всех угодьях какое число в селениях по 5 ревизии мужеска и женска пола душ и кому оные принадлежат и какое селение расстояние города Богодухова”).

ЕП цієї групи являють собою чернетки, оскільки на аркушах можна побачити виправлення, прогалини, дописування та редагування. Наприклад, “Дача міста Охтирки [з поселенням на ці хутора володіння] казенних обивателів, що вийшли із них в купці і міщани, та черезполосні власників губернського секретаря Василя Перебейносова, дворянина Миколи Васильєва сина Філіповича” [314, арк. 2]. У примірнику Півних економічних приміток за Охтирський повіт взагалі відсутні топографічні й економічні описи дач з №№4-148, 226-229. Як засвідчує аналіз документа, іноді над ним працювало декілька осіб (писарів), оскільки на окремих аркушах присутні різні почерки. Наприклад, в ЕП на Охтирський повіт арк. 1-23 джерела написано одним почерком, арк. 23-35 зв. – другим, арк. 36-50 – третім. Редагування арк. 51-109 зв. зроблено іншою особою (наприкінці документа відсутні засвідчувальні підписи, а також підсумкові повітові відомості). Крім того, у більшості зразків цієї групи не представлені ЕП на повітове місто, є лише припис, наприклад, “опис оного [Охтирки] прикладений на окремому аркуші” [314, арк. 1]. В ЕП на дачі Охтирського повіту бракує підписів укладачів, тому встановити автора приміток немає можливості.

ЕП на Валківський повіт також рясніють численними доповненнями. Так, у примітках на дачу № 90 слободи Люботин, що перебувала у спільній власності державних селян (“казенних обивателів”), прапорщика О. Петровського, прапорщика О. Жедокарського, О. Черноглазова та його спадкоємців, колезького асесора Г. Черноглазова, реєстратора В. Літкевича, губернського секретаря І. Золотарьова, підпоручика Г. Васильєва, вахмістрів С. Дьяконова, І. Смородовського, окрім загальної кількості державних селян, які мешкали на території цієї дачі (1372 – осіб чоловічої статі, 1391 – жіночої), було додатково записано власницьких селян Г. та К. Щедокірських – 13 осіб ч.с. та 17 осіб ж.с., прапорщика О. Петровського – 3 осіб ч.с. та 4 осіб ж.с., колезького асесора Г. Черноглазова – 17 осіб ч.с. та 19 осіб ж.с., прапорщика О. Черноглазова та його спадкоємців – 23 осіб ч.с. та 24 осіб ж.с.[316, арк. 42]. У першому варіанті відсутня інформація про кількість приватновласницьких селян

у слободі. Також під час характеристики дачі №96 пустищі Черноглазівської було пропущене ім'я та прізвище одного з власників дачі (колезького асесора К. Черноглазова) [316, арк. 45]. Водночас під час упорядкування ЕП на дачу №104 с. Капітанівка не зазначено загальної чисельності її населення (хоча у графі “число душ за 5 ревізією” були цифри 21 осіб ч.с. та 20 осіб ж.с.). Однак і ця інформація не відповідала дійсності, тому редактору потрібно було додатково прописати кількість приватновласницьких селян, що належали А. та М. Ячковим та Я. та Г. Пантелеймоновим (серед них і “великоросійських селян”). Редактор ЕП на Валківський повіт намагався виокремити відомості про чисельність приватновласницьких селян-росіян, що мешкали на цій території. Утім, як свідчить аналіз, редактор виправляв інформацію не тільки щодо демографічної ситуації в регіоні, а й простежував загальні тенденції щодо заснування нових поселень на теренах Слобідської України. Тому частина виправлень стосувалася саме цього питання. Під час упорядкування ЕП на дачу №164 “слободу Коломак із селищами Леонтіївкою та Павлівкою, що були після генерального межування названі” був пропущений хутір Очеретоватий (заселений після проведення ГМ, як зазначає укладач). На час укладання документа хутір належав підпоручику О. Пирлику.

Попри інтерес з боку сучасних істориків до походження ЕП, досі не з'ясовані такі питання, як атрибуція та впорядкування приміток за Слобідсько-Українською (Харківською), Катеринославською, Херсонською, Таврійською губерніями. Проте найбільше дискусій – навколо датування цієї групи описово-статистичних джерел. За твердженням Л. Милова, межові контори створювали білові варіанти ЕП (як єдиний описово-статистичний документ) протягом кількох років після завершення основних межувальних робіт (не менше чотирьох – п'яти років). У їхню основу здебільшого були покладені матеріали, які збиралися під час проведення ГМ. Тому іноді на сторінках ЕП фігурують застарілі дані, що не збігаються з датою створення ЕП як єдиного документа. Наприклад, аналіз ЕП за Харківським повітом виявив перелік дерев'яних та кам'яних церков, що були зведені та діяли в губернському місті. Однак Хрестовоздвиженська церква, будівництво якої було завершене в 1783 р. [734, с. 2], не згадується. У той же час надалі буде доведено, що біловий варіант ЕП було укладено набагато пізніше.

Термін упорядкування чистового варіанта ЕП як єдиного описово-статистичного документа залежав від багатьох факторів. На строки впливали наслідки численних адміністративно-територіальних перетворень у регіоні. Після ліквідації полкового устрою на теренах Слобідської України було створено Слобідсько-Українську губернію. У Харкові засновувалася губернська канцелярія, а в Охтирці, Сумах, Острогозьку й Ізюмі – провінційні канцелярії. 23 травня 1779 р. у зв'язку зі створенням Курської губернії та ліквідацією Білгородської до Слобідсько-Української губернії було зараховано територію з населенням у 120 тис. осіб, до Воронежської приєднано Валуйський повіт (20 тис. осіб). 13 грудня 1779 р. з'являється указ Катерини II про реорганізацію Воронежського намісництва. У листі Є. Щербініна до Д. Норова повідомлялося, що до складу реорганізованого намісництва необхідно передати зі Святолуцького комісаріатства Слобідсько-Української губернії – 11820 осіб, Куп'янського – 12766 осіб, Ізюмського – 5519 осіб [199, арк. 2]. 25 квітня 1780 р. вийшов указ “Об учреждении Харьковской губернии и о составлении оной из 15 уездов” (засновано 29 вересня 1780 р.). Відповідно до указу, планувалося передати до складу новоствореного Харківського намісництва “по жительство” до 200 осіб із Азовської губернії та до 46000 осіб із Белгородської. Намісництво поділили на 15 повітів: Білопільський, Богодухівський, Валківський, Вовчанський, Золочівський, Ізюмський, Краснокутський, Лебединський, Миропільський, Недригайлівський, Охтирський, Сумський, Харківський, Хотмизький і Чугуївський. У лютому та березні 1781 р. в межах реалізації реформи до Харківського намісництва з Курського відійшла частина поселень. Найбільшими з них були Слушня і Тернів. Також були зліквідовані Салтівський, Хотомлянський, Краснопільський, Алешанський, Вол[ь]новський повіти. Чугуївський, Миропільський, Хотмизький залишені та розширені. Білгородський, Короченський та Путивльський повіти в інших кордонах продовжували функціонувати в Курському намісництві. У результаті реформи Харківський повіт був сформований з Харківського, Мерэф'янського, Липецького, Ольшанського комісаріатств, трьох казенних селищ (Сінолицівка, Гаврилівка, Пересічне) південної частини Белгородського повіту, слободи Тимофіївки Салтівського повіту, сіл Герасимівки та Васильєво Чугуївського повіту, слободи Костянтинівки і села Водяного Балаклійського

комісаріатства, села Борового Азовської губернії. Найбільший Чугуївський повіт був створений на основі однойменного колишнього, частини Салтівського повіту із Салтовом, Хотомлянського комісаріатства, Печенізького комісаріатства (окрім Балаклії та Змієва). Вовчанський повіт було створено з Вовчанська, трьох слобід та двох хуторів Хотомлянського повіту, значної частини Белгородського повіту (53 сіл, слобід, селищ та п'яти хуторів), частини Салтівського повіту, частини Хотомлянського, окрім Хотомлі, частини Корочинського повіту без Корочі (10 сіл, селищ, слобід), слобід Борисівка та Красна Липецького комісаріатства. Зміни кордонів губернії вимагала доопрацювання картографічних та описових матеріалів ГМ. 16 квітня 1781 р. з'являється указ “О размежевании вновь присоединенных к Харьковскому наместничеству селений и земель от Курского наместничества”, в якому повідомлялося, що межування Харківського намісництва завершено, окрім тих земель, що “були приєднані з Курського намісництва до Харківського” [484, с. 110]. Тому Сенат звернувся до Межової експедиції з вимогою розпочати влітку 1781 р. межування приєднаних до Харківського намісництва територій, а також територій, що залишились у складі Курського намісництва [484, с. 110]. Курське намісництво та новоприєднані території до Харківського намісництва планувалося межувати відповідно до правил, викладених у сенатському указі “О начатии в Тульской и Калужской Провинции Генерального земель межевания” [426, с. 366-368].

Іншою причиною відтермінування завершення ГМ були труднощі технічного характеру – в основному межові роботи просувалися досить повільно, це пояснювалося насамперед тим, що межування відбувалося в кількох повітах і губерніях одночасно. Для укладання остаточного варіанта генерального плану повіту чи губернії з Економічними примітками потрібно було мати дані про кордони сусіднього повіту або губернії. Оскільки темпи проведення межувальних робіт на окремих територіях були доволі різні, на таку інформацію чекали іноді кілька років. У 1778 р., під час встановлення кордонів між Слобідсько-Українською та Азовською губерніями, було виявлено, що на частину Слобідсько-Української губернії, яка межує з Торським повітом, немає межових планів. Отже, для визначення формальної межі між губерніями та повітами потрібно було “скласти тим місцям плани” [196, арк. 8-9 зв.]. Протягом двох

років тривало розмежування Курського та Харківського намісництв та створення плану розмежованих територій. Наприклад, тривалий час не згасала дискусія щодо адміністративної приналежності населених пунктів Буланівки, Березівки та ін. [184, арк. 4]. Передача населених пунктів від однієї до іншої адміністративно-територіальної одиниці провокувала плутанину в документах. Так, у 1768 р., під час проведення землевпорядних робіт у Сумській провінції, не виявили “кріпосних” документів у власників земельних дач, а “запасні кріпосні з 1734 р. по 1742 р. книги перебувають у Білгородській губернській канцелярії” [188, арк. 3]. Тому Сумська провінційна канцелярія “при нинішньому межуванні й суперечках між поміщиками та військовими обивателями” змушена була затребувати опис “кріпосних і переписних книг”, які зберігались у Білгородській губернській канцелярії [188, арк. 3].

Атрибуція джерела має на меті встановлення автора або групи авторів, які працювали над упорядкуванням ЕП. Російський дослідник Л. Милов, стверджував, що примітки на земельні дачі Харківської губернії були створені співробітниками Курської межової контори, яка завершувала ГМ в регіоні. Такого висновку науковець дійшов після порівняння двох варіантів ЕП на дачі Харківської губернії з відповідними документами на Курську губернію. Проаналізувавши засвідчувальні підписи наприкінці приміток на дачі Харківської губернії, він виявив дві групи укладачів. Спочатку в документах значаться засвідчувальні підписи статського радника Я. Сосніна, асесора Ф. Поповцева, поручика М. Бабкова та директора креслярні Ф. Чюрикова (цей склад працював у Курській межовій конторі до 1789 р.); потім стоять підписи О. Протасова, Ф. Поповцева, М. Бабкова та Г. Накоскіна (працювали в конторі в 1791 р.). Так, Л. Милов зазначає, що перший член Курської межової контори О. Протасов (з 1 лютого 1793 р. колезький радник) розпочав діяльність в установі 19 березня 1789 р., директор креслярні Г. Накоскін – 28 вересня 1789 р. [852, с. 134]. На дату створення ЕП на дачі Харківського намісництва Л. Милов має різні погляди. Спочатку історик зазначає, що після впорядкування “Економічних приміток у Курській конторі у 1783 р. один екземпляр було спрямовано до Харківського намісницького правління” [852, с. 93]. Далі підсумовує, що “терміни здачі обох варіантів також збігаються з термінами здачі Приміток Курської губернії (1788 р. та 1791 р.)”. Однак роботу упорядників цих

документів Л. Милов називає “виправленням” і припускає, “що Примітки можуть бути датовані за Харківською губернією 1769-1788 рр.” [852, с. 138]. Таким чином, Л. Милов стверджує, що кінцеві варіанти ЕП на дачі земель Слобідської України були зроблені набагато пізніше за саме ГМ і збирання первинного матеріалу для ЕП. Таким чином, серед документів, які зберігаються у фондах РДАДА, на думку Л. Милова, до 1789 р. були впорядковані “Экономические примечания на 213 дач, описание города Ахтырки, рек и речек и озер, каталог к генеральному плану с указанием дач, земель и населения”, “Экономические примечания на 222 дачи и алфавиты дач и владельцев (Валковский уезд)”, “Экономические примечания на 222 дачи (итоговые данные с экономическими примечаниями №1920 разные). Описание города Валок, рек, речек и озер и каталог к генеральному плану”, “Экономические примечания на 100 дач (итоговые данные с №1928 разные) и алфавиты дач и владельцы” (1929), “Экономические примечания на 70 дач, описание города Золочева, рек, речек и островов и каталог к генеральному плану”, “Экономические примечания на 70 дач и алфавиты дач и владельцев (Золочевский уезд)”, “Экономические примечания на 38 дач (итоговые данные с экономическими примечаниями №1990 разные), описание города Недригайлова, рек и речек и каталог к генеральному плану”, “Экономические примечания на 326 дач и алфавиты дач и владельцев” (Сумський повіт), “Экономические примечания на 196 дач и алфавиты дач и владельцев” (Харківський повіт), “Экономические примечания на 84 дачи, описание города Хотмыжска, рек и речек и каталог к генеральному плану” та ін. На цих документах є засвідчувальні підписи Я. Сосніна, Ф. Поповцева, М. Бабкова та Ф. Чюрикова). Аналогічні підписи містяться на сторінках Повних економічних приміток, що зберігаються в Державному архіві Харківської області і на титульному аркуші яких зазначено дату впорядкування – 1785 р.

Після 1791 р. були укладені “Экономические примечания на 213 дач (итоговые данные с экономическими примечаниями №1897 разные) и алфавиты дач и владельцев” (Охтирський повіт), “Экономические примечания на 100 дач и алфавиты дач и владельцев (Измюмский уезд)”, “Экономические примечания на 61 дачу (без конца) и каталог к генеральному плану на 100 дач (Измюмский уезд)”, “Экономические примечания на 257 дач (итоговые данные с экономическими примечаниями №1951

разные), описание города Краснокутска, рек и речек”, “Экономические примечания на 257 дач (итоговые данные с экономическими примечаниями №1951, №1953, №1954 одинаковые), алфавиты дач и владельцев” (Краснокутський повіт), “Экономические примечания на 216 дач (итоговые данные с экономическими примечаниями №1969 разные. Описание рек, речек и озер и каталог к генеральному плану)” (Лебединський повіт), “Экономические примечания на 163 дачи без конца и алфавиты дач и владельцев” (Миропільський повіт), “Экономические примечания на 38 дач (итоговые данные с экономическими примечаниями №1990 одинаковые), описание города Недригайлова, рек и речек, каталог к генеральному плану”, “Экономические примечания”, “Экономические примечания” (упорядники О. Протасов, Ф. Поповцев, М. Бабков та Г. Накоскін). Решта зберігається в РДАДА.

Титульний аркуш ЕП на Недригайлівський (Лебединський) та Миропільський повіти з умовною датою створення документа (1785 р.) підписали “статский советник Яков Соснин, ассессор Федор Поповцев, поручик Николай Бабков, чертежный директор поручик Яков Чюриков” [311, арк. 3 зв.]. ЕП на Недригайлівський (Лебединський) засвідчує прапорщик Степан Кондырев. ЕП на Сумський повіт також засвідчують Я. Соснін, Ф. Поповцев, М. Бабков та Я. Чюриков. Унизу читаємо: “засвидетельствовал землемер подпоручик Матвей Черепанов”. Повні економічні примітки на Миропільський повіт мають аналогічний склад упорядників. Додатковий засвідчувальний підпис поставив помічник землеміра І. Пориваєв. Він також був упорядником ЕП на дачі Богодухівського повіту. ЕП на дачі Ізюмського повіту, окрім зазначеної вище групи осіб, підписав помічник землеміра І. Єфановський (“с подлинником свидетельствовал в должности землемера помощник Игнатий Ефановский”). Над “Экономическими примечаниями на Белопольский уезд (ныне Сумской)” працювали ті ж самі автори й помічник землеміра Є. Сморчков. ЕП на Ізюмський повіт “свидетельствовал в должности землемера помощник Андрей Лаптев” (на титульному аркуші зазначено, що документ є копією). А. Лаптев разом із Я. Сосніним, Ф. Поповцевим, М. Бабковим та Я. Чюриковим також значаться упорядниками ЕП на Валківський повіт. Серед авторів ЕП на Лебединський повіт

фігурує помічник землеміра І. Полетаєв У цій групі ЕП, зокрема на Ізюмський, Куп'янський повіти, деякі документи не мають засвідчувальних підписів.

Залишається актуальним і питання атрибуції Повних економічних приміток, що зберігаються в Державному архіві Харківської області і на титульному аркуші яких в якості дати упорядкування іноді зазначається 1804 або 1805 рік. З цієї групи ЕП на Зміївський, Лебединський та Ізюмський повіти не підписані. Наприкінці чорнового варіанта Повних економічних приміток на Валківський повіт 1804 р. є підписи повітового землеміра С. Чернишова та дворянського засідателя Валківського земського суду М. Гутовича (у документах є два почерки). Відомо, що С. Чернишов перебував на службі у Харківському повітовому суді з 1798 р., здебільшого займався земельними справами, пов'язаними з проведенням ГМ у Слобідській Україні. Пізніше обійняв посаду валківського повітового землеміра, далі – харківського повітового землеміра, з 4 липня 1817 р. – губернського архітектора, з 1818 р. – губернського землеміра [1159].

ЕП на Старобільський повіт засвідчив тамтешній землемір, титулярний радник І. Майков. Повні економічні примітки, які зберігаються на дачі Вовчанського повіту, містять засвідчувальні підписи харківського губернського землеміра С. Дмитрієва, повітового землеміра та губернського секретаря Д. Байцурова. І хоча більшість документів укладена 1805 р. (“Описание состоящих в Волчанском уезде селений дачам и владельцам с экономическими примечаниями в марте дня 1805 г.” [323]), ЕП на дачі Харківського повіту датовані 1804 р. Як бачимо, на деяких зразках цієї групи стоять підписи харківського губернського землеміра С. Дмитрієва. У РДАДА зберігається “Ведомость о переменах происшедших в земельных владениях и владениях после генерального межевания в Слободско-Украинской губернии по Богодуховскому и Волчанскому уездам в 1829 г.”, яка засвідчує, що автором цього документа є харківський губернський землемір, колезький асесор С. Дмитрієв [140, арк. 1]. Повні економічні примітки на Богодухівський повіт, що зберігаються в Державному архіві Харківської області, підписують харківський губернський землемір, колезький асесор С. Дмитрієв та богодухівський повітовий землемір О. Леляков, який “з каталогів з губернської креслярні скопіював”. Дата упорядкування на титульному аркуші – 1804 р.

Як було зазначено вище, у фондах Російського державного архіву давніх актів перебувають ЕП до картографічних матеріалів ГМ Катеринославської та Херсонської губерній. У фонді 1355 є ЕП на Олександрівський, Бахмутський, Верхньодніпровський, Новомосковський, Катеринославський, Павлоградський, Ростовський та Слов'яносербський повіти Катеринославської губернії. Також тут представлені ЕП на дачі Олександрійського, Єлисаветградського, Тираспольського, Херсонського, Ольвіопольського повітів Херсонської губернії. У фонді наявні й чистові варіанти Коротких економічних приміток. До них слід зарахувати “Экономические примечания на 163 дачи, описание г. Бахмута и алфавиты дач и владельцев. Табель” [130], “Экономические примечания на 234 дачи. Описание Верхнеднепровска, алфавиты и владельцы” [132], “Экономические примечания на 149 дач, описание города Новомосковска, алфавит дач и владельцев и табель” [129], “Экономические примечания на 154 дачи, описание Павлограда, алфавиты дач и владельцев и табель” [133], “Экономические примечания на 130 дач, описание г. Славяносербска, алфавиты дач и владельцев и табель” [134], “Экономические примечания на 165 дач (общего итога нет) алфавиты дач и владельцев” (Одеський повіт) [162]. Вони мають стандартний формуляр для такого типу документів: “Список дачам состоящим в Одесском уезде”, “Список владельцам имеющим дачи в Одесском уезде”. До Повних економічних приміток, серед яких є чорнові варіанти, слід віднести “Экономические примечания и каталоги к генеральным планам на дачи обмежеванные в 1798-1818 гг. Верхнеднепровского, Екатеринославского, Новороссийского уездов” [129], “Экономические примечания и каталоги к генеральному плану на дачи, обмежеванные в 1798-1806 гг. [Бахмутский уезд]” [131].

ЕП до повітових планів та атласів ГМ Таврійської губернії, що зберігаються у фондах РДАДА, представлені джерелами за Дніпровським, Мелітопольським, Перекопським, Феодосійським, Ялтинським повітами. У зв'язку з тим, що Мелітопольський та Дніпровський повіти Таврійської губернії Катеринославська межова контора обстежила першими, чистові варіанти приміток датуються не раніше від 1832-1833 рр. “Экономическое примечание на дачи Таврической губернии Днепровского уезда поселенные на прежде бывшей казенной пустопорожной земли,

именуемой Перекопской степью” слід віднести до Коротких економічних приміток [135]. За іншими повітами цієї територіально-адміністративної одиниці здебільшого зберігаються чорнові варіанти Повних економічних приміток, що створювалися під час перебування, наприклад, “Экономические примечания на 15 дач Феодосийского уезда, обмеженные в 1831 г.” [136] або “Экономические примечания на разные дачи [Ялтинский уезд] [138], “Экономические примечания на разные дачи размежеванные в 1798-1809 гг. [Перекопский уезд]” [137].

Серед укладачів ЕП на дачі Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній фігурують: І. Аксьонов (Олександрівський та Новомосковський повіти), О. Толчанов (Феодосійський повіт), О. Панєжинінов (Слов’яносербський повіт), І. Поляков (Олександрійський повіт), Ісаков (Павлоградський, Бахмутський та Новомосковський повіти).

Також актуальним у сучасному джерелознавстві залишається питання інформативної репрезентативності ЕП. Більшість науковців відзначають її високий рівень. Однак до таких висновків слід ставитися зважено, враховуючи недостатній ступінь збереженості ЕП у межах окремих регіонів України (за деякими повітами Харківської губернії взагалі відсутня інформація або кількість описаних дач незначна). Наприклад, у РДАДА збереглися примітки лише на 24 дачі Зміївського повіту, який був створений у 1796 р. і проіснував до 1819 р. Порівняння ЕП раннього та пізнього періодів виявило інформаційні прогалини у вигляді пропуску окремих дач. Проте цілком можна погодитися з Л. Миловим, що примітки до картографічних матеріалів ГМ на тлі численних документів того часу постають окремим джерелознавчим комплексом, який географічно охоплює майже всю європейську частину Російської імперії та надає систематизовані дані про природно-кліматичні умови регіонів, основні галузі сільського господарства та промисловості, райони закупівлі сировини та збуту готової продукції, функціонування стаціонарних торговельних заходів.

На відміну від інших описово-статистичних джерел, які відображають відомості з історії культури та побуту місцевого населення, його ментальність і психологію, в ЕП до картографічних матеріалів перебування значну увагу приділено дослідженню демографії регіону, його природним ресурсам, аграрним відносинам. У “Наставлении

землемерам о технической части межевания” (липень 1766 р.) укладачам ЕП рекомендувалося одночасно з висвітленням питань формування основних форм землеволодіння описувати якість ґрунту і технологію обробки, склад культур, шляхи збуту сільськогосподарської продукції, поширені на цій території форми землекористування тощо. Однак у деяких ЕП інформація з цього приводу має узагальнений характер, що зводиться до коротких приписів упорядників: “Місцеві мешканці промишляють рільництвом, жінки, окрім польових робіт, займаються рукоділлям: прядуть льон, вовну, виготовляють полотно, сукно для власного вжитку” [734, с. 70]. Також в описовій формі надається перелік виробленої в регіоні сільськогосподарської продукції: “жито, овес, гречка, урожайність культур посередня” [734, с. 70].

Більш детально на сторінках ЕП охарактеризовано стан розвитку городництва, садівництва (іноді вказується місце розташування саду, прізвище його власника, основні види плодкових дерев, райони реалізації врожаю) та промислів, оскільки останні становили додаткове джерело формування сімейного бюджету селянських та міських домогосподарств. Як свідчать ЕП, садівництво було поширене в таких дачах: №1 (хутір біля м. Валки), №71 (села Перекоп та Ков’яги), №88 (слобода Високопілля), №111 (слобода Коломак), №191 (село Огульці), а також №№169, 170, 172. У Куп’янському повіті садівництвом займалися жителі селища Жеребець (дача № 35), слобід Сенькове (дача № 28) та Сватова Лучка (дача №41). У деяких населених пунктах Харківського повіту, зокрема села Пісочин, Водяне, дачі № 193 (“Відхожий сад, що має назву Харитонівський”), садівництво поступово набуло промислового значення. Здебільшого тут вирощували вишні, груші, яблука, черешні, виноград, червону та білу смородину, волоський і турецький горіхи.

У Харківському повіті населення займалося ткацтвом. Далі перераховані лише ті населені пункти, де ткацтво вважалося промислом або товари вироблялися на продаж, а взагалі було вказано, що “у кожному селищі чи хуторі жінки займаються ткацтвом для власного вжитку”. Це ремесло було поширене в Харкові, Іванівці, Олексіївці, Деркачах, Герасимівці, Рогані, Данилівці, Ліпцях, Мерефі, Семенівці, Пісочині, Безлюдівці, Хорошевому, Васищеві, Шубіні, Черкаському Лозовому, Руському Лозовому,

Циркунах, Бобровому, Комарівці, Черкаських Тишках, Костянтинівці, Водяному, Острроверхівці, селищі Кірсанова, на хуторах Безлюдівському, Гуковському, Третьому Роганському, Куликовському, Жуковському, Макаріївському, Циркунівському, В'ялому, Довбиному Куті, у пустищі Глибокій, що належала слободі Земборовка. Серед населення поширеним промислом було виготовлення взуття. Шевством займались у Харкові, слободах Олексіївка, Деркачі, Герасимівка, Рогань, Данилівка, Мерефа, селах Семенівка, Бабаї, Жихар, селищах Ледна, Уди, Липова, Безлюдівка, Хорошеве, Черкаське Лозове, Циркуни, Комарівка, Черкаські Тишки, у пустищі Глибока, що належала слободі Земборовка. Ковальство розвивалось у Харкові, Деркачах, Герасимівці, Рогані, Данилівці, Мерефі, Семенівці, Бабаях, Жихарі, Ледні, Уді, Липовій, Безлюдівці, Хорошевому, Черкаській Лозовій (Лозовому), Циркунах, Комарівці, Черкаських Тишках. Одяг на продаж виготовляли в слободах Олексіївка, Мерефа, Рогань, Герасимівка, Данилівка, селах Черкаська Лозова (Лозове), Безлюдівка, Хорошеве, Пересічна (Пересічне), Гаврилівка, Синьолицівка, Циркуни, у пустищі Глибокій, що належала слободі Земборовка. Теслярством займались у слободах Олексіївка, Рогань, Деркачі, Герасимівка, Данилівка, у селах Черкаська Лозова (Лозове), Безлюдівка, Хорошеве, Пересічна (Пересічне), Гаврилівка, Синьолицівка, Бабаї, Жихар, Комарівка, у селищах Ледна, Уди, Липова, у пустищі Глибока, що належала слободі Земборовка. Чумацький промисел (частина чумаків їхала до Азова та Черкаська порожньою і лише на зворотному шляху везла рибу та сіль, а інша, наприклад, жителі Харкова, слобід Мерефа і Данилівка, везла на південь горілку, а вже після її продажу вантажилася сіллю, рибою та іншими товарами) набув поширення у Харкові, слободах Деркачі, Мерефа, Данилівка, селах Пересічна (Пересічне), Гаврилівка, Синьолицівка, Циркуни. Виготовляли колеса для транспортних засобів у селах Пересічна (Пересічне), Гаврилівка, Синьолицівка. Займалися слюсарством у Харкові, селах Черкаській Лозовій (Лозове), Семенівка, Бабаї, Жихар, селищах Ледна, Уди, Липова, слободах Мерефа, Рогань. Килимарством займалося населення у Харкові, слободі Мерефа; бондарством – у селі Семенівка, пустищі Глибока, що належала до слободи Земборовка; шкіряним промислом – у селі Циркуни; гончарством – у селах Черкаська Лозова (Лозове), слободах Данилівка, Рогань.

Як свідчать ЕП, населення інших повітів Харківського намісництва також активно займалося промислами. Наприклад, приватновласницькі й державні селяни, військові обивателі 62 населених пунктів Охтирського повіту займалися ткацтвом (здебільшого для власного вжитку). Серед інших промислів переважало шевство – у чотирьох населених пунктах (Бакирівка, Тростянець, Кринична, Боромля), кравецтво, гончарство, теслярство, ковальство – у трьох населених пунктах (Тростянець, Бакирівка, Боромля), винокуріння й бджільництво – у двох (Кринична, Білка), а чумакування, слюсарство і килимарство – по одному (Кринична, Доброславівка). У Куп'янському повіті місцеве населення займалося ткацтвом (у 39 населених пунктах), гончарством (Куп'янськ), чоботарством (Куп'янськ, слобода Сватова Лучка), кравецтвом (Куп'янськ, слобода Сватова Лучка), чумацьким промислом (слобода Сватова Лучка). Також додатковим прибутком до сімейного бюджету було рибальство (у селі Синниха, слободах Заоскільній і Сватова Лучка).

За ЕП, у Валківському повіті були поширені такі промисли: рибальство (м. Валки, селища Валківка, Рубанівка), чумацтво (слободи Високопілля, Коломак, села Люботин, Огульці). Населення повітового міста займалося килимарством, шевством, шкіряним промислом, кравецтвом, теслярством, ковальством. У Валках проживало 16 теслярів, 10 ковалів, 30 шевців, 25 кравців, 6 музик. У слободі Коломак займалися шевством, кравецтвом, теслярством, ковальством, слюсарством. Жителі села Олексіївське спеціалізувалися на шевстві, кравецтві, теслярстві. Однак над усіма промислами переважало ткацтво: у 23 населених пунктах виготовляли різні види тканин на продаж.

У Краснокутському повіті також активно займалися промислами. Шевство було розвинене в Краснокутську, Колонтаївці, Городній, Мурафі, Губарівці; кравецтво й теслярство – у Краснокутську, Колонтаївці, Городній, Мурафі; ковальство – у Краснокутську, Колонтаївці, Городній, Мурафі, Котельві, Лебівці, Губарівці; чумацтво – у Краснокутську, Колонтаївці, Городній, Мурафі, Котельві; столярство – у Губарівці, Городній, Краснокутську; шкіряний промисел – у слободі Котельва.

Серед усіх промислів у Лебединському повіті переважало ткацтво – у 41 населеному пункті жінки займалися виготовленням тканин для продажу. У повітовому

місті були поширені рибальство, у дачі №1 (Лебедин зі слободами) – рибальство, у дачі №35 (слобода Червлена) – рибальство, шевство та кравецтво, у дачі №41 (села Михайлівка, Василівка) – чумацтво, шевство та кравецтво, у дачі №42 (слобода Межиріч) – чумацтво та садівництво.

Як засвідчили ЕП, населення Богодухівського повіту також вдало поєднувало заняття сільським господарством з промислами. Чумацтво було поширене в повітовому місті, слободах Павлівка, Ямна, Сінна; рибальство – у Богодухові, Ямній, Сінній, Старій Рабині; винокуріння – у Богодухові, Хрущовому, Чернеччині, Матвіївці, Малижиному, Павлівці, Сінній; садівництво та шкіряний промисел – у Богодухові.

Серед усіх промислів населення Сумського повіту домінувало ткацтво – в ЕП вказувалося, що жінки більшості населених пунктів займалися виготовленням полотна для власного вжитку, але в 50 населених пунктах та Сумах тканину продавали. Крім того, були поширені чумацтво (ним займалися в семи населених пунктах), рибальство (у п'яти населених пунктах), садівництво (у трьох населених пунктах).

Наявність сукновалень і згадка про те, що в населених пунктах 44 дач Миропільського повіту жінки виготовляли полотно не лише для власного вжитку, а й на продаж (на чому окремо наголошувалося) дає підставу вважати, що ткацький промисел був найпоширенішим у повіті. Інші заняття, окрім традиційних землеробства і скотарства, що давали прибуток, але побутували вкрай рідко, це винокуріння – у двох дачах (№№57, 124), бджільництво – у двох дачах (№№108, 124), заклад сфери гостинності й торгівлі у вигляді постійного двору – в одній дачі (№126), чумацтво – в одній дачі (№57), промислове садівництво – в одній дачі (№108). Разом з наведеним вище, наявність у Миропіллі одного селітряного заводу та лише трьох ярмарків не дає змоги вважати повіт економічно розвиненим.

Зрушення, що відбувались у поміщицьких і селянських господарствах наприкінці XVIII ст., призвели до зростання ролі промисловості в економічному житті регіону. З усіх відомостей, що були запозичені автором дослідження з ЕП, більш-менш репрезентативною є інформація про розвиток млинарства та винокуріння. Як засвідчують матеріали приміток, у численних поміщицьких маєтках і заможних селянських господарствах діяли водяні та вітряні млини, які являли собою комплексні

підприємства. Тут не лише переробляли зерно, але й виробляли крупу, валяли сукно та розпилювали деревину. Найбільше підприємств цієї галузі зосереджувалось у Харківському повіті. Загалом там функціонували 123 млини (переважно водяні), у Валківському – 110 млинів із 18 сукновальнями, у Білопільському повіті – 103 млини, у Старобільському – 88 (при 21 млині була сукновальня), у Недригайлівському – 85 млинів, у Краснокутському – 79, у Миропільському – 73, у Куп'янському – 73, у Лебединському – 70; у Богодухівському – 66, у Сумському повіті – 64 млини з 5 сукновальнями, в Ізюмському повіті – 32. В останньому повіті на початок ХІХ ст. спостерігалось значне збільшення водяних та вітряних млинів. За двадцять років кількість млинів там зростає до 119 звичайних водяних млинів та 155 вітряків, тобто майже в 5 разів. Причому кількість вітряків в одному населеному пункті (дача №52 – слобода Барвенниха (Барвінкова Стінка) сягнула аж п'ятдесяти одиниць, що вказує на промислове млинарство. Іншими ремеслами були рибальство – селище Старий Коровай (дача №127), садівництво – селище Миколаївка (дача № 79), селище Оленівка (дача №179), чумацтво – у чотирьох населених пунктах.

Частина зерна, яка не призначалася для щоденного споживання, ішла на переробку до винокурень. Виходячи з інформації, представленої на сторінках ЕП, найбільшого поширення винокуріння набуло в Білопільському (50 закладів), Лебединському (49 закладів), Сумському (35 закладів), Старобільському (18 закладів), Валківському (18 закладів), Куп'янському (17 закладів) повітах. У Старобільському повіті винокурні функціонували в населених пунктах Капітанове, Лукарівка, Суходіл та Зимова (або Щастя), Муратове, Рогове, Варварівка, Весела, Осінова, Кам'янка, Смолянинова і Воєводівка, Великий Савеліїв, Костянтинівський і Студенецький, Микільський (в останньому їх функціонувало аж три). Загалом же існувало 18 винокурень у 16 населених пунктах. Деякі заводи мали два котли (на хуторі Великий Савеліїв), три (селище Суходіл) або чотири (селище Лукарівка і слобода Весела), що вказує на значні обсяги виробництва горілчаних напоїв. Винокуріння та продаж алкоголю набули поширення в Сумському повіті. Там винокурні заклади працювали в 31 населеному пункті (м. Суми, села: Рогозне, Катеринівка, Токарі, Підліснівка, Кровне, Писарівка, Битиця, Чернеччина, Бездрик, Залізняк, Глибна, Лучач'їне, Старе, Шпилівка,

хутори: Парний, Житецький, Чангардський, Княжицький, Комишатський (Комишанка), Полубатівський, Бездрицький, Важничевський, Попівка, Коровонадський, Михайлівський, Гамаліївський, Дехтярівський (Дехтярня), Василівщина, Баси, селище Нова Січ). Загальна кількість закладів цієї спеціалізації в Сумському повіті становила 35 (у деяких населених пунктах винокурень або заводів було по два, як, наприклад, у селах Токарі, Підліснівка, Залізник). В інших повітах винокуріння не набуло такого поширення. Наприклад, в Охтирському діяли лише чотири винокурні заводи – два в Тростянці та по одному в селах Буймер і Кринична.

За матеріалами Економічних приміток, потужним торговельно-промисловим районом Слобідської України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. був Старобільський повіт. У ньому працювало 88 млинів, при млинах 21 населеного пункту існували сукновальні, що дає змогу вважати ткацтво пріоритетним промислом. У повіті заводи були переважно винокурні та кінські. Винокурні були в селищах Капітанове, Лукарівка, Суходіл та Зимова (або Щастя), селах Муратове і Рогове, слободах Варварівка, Весела, Осінова, Кам'янка, Смолянинова і Воєводівка, на хуторах Великий Савеліїв, Костянтинівський і Студенецький, а на хуторі Микільський їх було аж три. Загалом 18 винокурень у 16 населених пунктах. Деякі заводи мали два (на хуторі Великий Савеліїв), три (селище Суходіл) або чотири (селище Лукарівка і слобода Весела) котли, що вказує на значні обсяги виробництва горілчаних напоїв.

Найменше закладів з виготовлення алкоголю наприкінці XVIII ст. в Харківському намісництві нараховувалося в Ізюмському повіті, там діяла одна винокурня. Виробництво на цьому підприємстві мало сезонний характер – винокурня працювала з 1 вересня по 1 травня і давала на рік 5760 відер горілки (одне відро дорівнювало приблизно 12,299 л.). Однак далі кількість винокурних закладів стрімко зростає. Уже на початку XIX ст. в повіті функціонувало 90 винокурень, виробничі потужності яких перевищували 94630 відер горілки. Деякі винокурні та заводи належали до категорії дрібних підприємств з обсягами виробництва у 100-300 та 300-600 відер на рік. Такі були в слободах Райгородок (дача №133), Левківка (дача №9), Цареборисов (дача №92), у селищах Ольховий Ріг (дача №27), Краснопілля (дача №84), Вертоград (дача №120), Шпаківка (дача №46), Андріївка (дача №149), Стародубок (Стародубка) (дача №135),

Никифорівка (дача №176), Оленівка (дача №179), на хуторах Жеребецький (дача №131), Сидорівський (дача №122), у селі Селимівка (дача №182), пустищах Іванівська (дача №16) та Катеринівська (дача №20), на одному із заводів у селі Іванівка (дача №8). Від 300 до 600 відер горілки на рік виробляли на хуторах Звіринський, Сергіївський, Ровенський, на частині дачі міста Ізюму (дача №4), у селищах Букіна (дача №43), Афанасіївка (дача №107), Краснощоківка (дача №109), Шмуличева (дача №111), Велика Мокачиха (дача №117), Олексіївка (дача №118), Макатишка (дача №119), Бесарабіха (дача №121), Адамівка (дача №82), Муросівка (дача №90), Гаражівка (дача №40), у селі Курульчиха (дача №67), на хуторах Білогорський (дача №128) та Ханловський (дача №132). Виготовлення від 600 до 1000 відер горілки на рік можна вважати середнім, оскільки цей обсяг уже вимагав певних промислових потужностей, більше капіталовкладень і кваліфікованих робітників. Таке виробництво існувало на частині земель дачі №4 (вони зараховувалися до слободи Довгенька), де вироблялося 700 відер, на одному із заводів у селищі Букіна (дача №43), де вироблялося 760 відер, у селищі Курулька (дача №68) – 900 відер, на хуторах Омелянівський (дача №42) – 1000 відер, Олексіївський (дача №128) – 800 відер, Заборянський (дача №129) – 1000 відер, у селі Комарівка (дача №93) – 700 відер. На двох заводах у селі Чепіль вироблялося загалом 1500 відер (приблизно по 750 на кожному) горілки на рік, а в слободі Рубцевій на двох заводах – 1400 відер.

Обсяг у понад 1000 відер на рік вказує на промислове значення горілчаного виробництва для того чи іншого населеного пункту й орієнтуванням на збут. Так, показники валового виробництва горілки на двох заводах, розташованих на частині дачі міста Ізюму (дача №4), становили 1200 та 2000 відер на рік. У слободі Співаківка (дача №41) на шести заводах викурювалося 8800 відер горілки на рік. На трьох заводах села Іванівка (дача №8) вироблялося 3800 цебер на рік. У селищах Знам'янське (дача №78) – 1200, Миколаївка (дача №79) – 1500, Тернівська (дача №103) – 1500, Черемошна (дача №89) – 2000, Моросівка (Мурасівка, Марусівка) (дача №85) – 3000, Іванівка (дача №92) – 3000, Дмитрівка (дача №181) – 3000 відер. У селищах Іванівка (дача №86), Старий Коровай (дача №127) та Задонецька (дача №92) – по 4000 відер. Лідерами в промисловому виробництві горілки були заводи в селищах Катеринівка (дача №80) –

5000 відер, Щурівка (дача №125) – 5000 відер, у селі Студенок (дача №99) – 15 000 відер. Однак, наведений вище фактологічний матеріал засвідчив, що в Економічних примітках щодо виробничих потужностей підприємств горілчаної галузі презентуються здебільшого округлені показники. Наявність округлених показників дає підстави говорити про суб'єктивність презентованого матеріалу.

У зв'язку з розвитком винокуріння на Слобідській Україні розширювалася сфера гостинності та харчування. Як оповідають ЕП, шинки працювали в повітовому місті Валки та на хуторі Коломацький, де, крім цього, існували й постійні двори. Також утримували постійні двори жителі Сум, Ізюму, Богодухова. Найбільше шинків було в Куп'янському повіті, зокрема в місті Куп'янську, слободі Володській, слободах Гусинці та Монашівці (в останній діяли чотири шинки, у яких торгували “вином, наливками та медом”), слободах Дворічна, Пристін, де було 9 закладів, у с. Сенниха, слободі Сенькове, де було шість шинків, слободі Сватова Лучка, де функціонувало 12 закладів, у слободах Нижня і Верхня Дуванки, у Новомінська, у селах Великий Бурлук та Шипувате, де було 16 шинків, у слободах Ольховатка (шість закладів), Козинка (п'ять шинків), Хатня (п'ять закладів), Кам'яна (шість шинків), Миловатка (п'ять закладів), Гороховатка (два шинки), Раткова (п'ять закладів), Кабанне (чотири шинки), у селі Мостки (шість шинків). Найбільшим центром шинкарства тривалий час залишався Краснокутський повіт. Шинки функціонували у слободах Городня, Котельва; селищах Петровська, Михайлівка, Ковалівка, Михайлівська, Романівська; селах Пархомівка, Крючин, Костянтинівка, Бригадирівське, Щурівка. Заклади гостинності активно функціонували і в Лебединському повіті. Так, у Лебедині та слободі Межиріч були шинки та постійні двори. Окрім цього, на хуторі Хвощевому (дача №177) був один постійний двір, а в слободі Сумській (дача №167) займалися шинкарством.

Працювали в регіоні й інші підприємства. У Сумах були два заводи з виробництва солоду, на дачі №265 Успенського монастиря з належним йому селом Чернеччиною функціонував цегельний завод, на дачі №113 (села Терешківка, Степанівка, Улянівка та ін.) були великі кінський та овечий заводи. У Куп'янському повіті працювали конезаводи – один у слободі Володській, один у слободі

Новомінській, два заводи у селах Великий Бурлук та Шиповате, один завод у слободі Хатня. В останньому населеному пункті функціонувала приватна суконна фабрика. У Старобільському повіті працювали приватні (у слободах Танюшівка й Осінова, на хуторі Кам'яний Колодязь, селищі Розсипна, на дачі Тараканівській, у селі Штурмове) й державні (на хуторі Даниловому та місті Біловодську) кінські заводи. Промисловість Білопільського повіту була представлена трьома заводами з розведення овець: у дачі №43 (село Д'яківка), у дачі № 81 (село Сухинівка), у дачі №94 (село Кульбаки й хутір Овчарний)). Крім того, на трьох хуторах дачі №90 (село Глушкове) існували великі отари овець, вовна від яких надходила на найбільшу суконну фабрику повіту у тому ж селі Глушкове. Туди ж спрямовувалася і більша частина вовни з вівчарних заводів. Розводили переважно шлезвігзьку та голландську породи овець. Суконна фабрика в Глушкові мала 100 верстатів та 1500 робітників, постачала сукно та каразею імперській армії (знову в ЕП презентуються округлені показники). Гроші за державні замовлення надходили від уряду в Москві. Звісно, з цією суконною фабрикою не могла конкурувати інша, у дачі №43 (с. Д'яківка). У Лебединському повіті функціонували 15 пивоварних (усі – в Лебедині) та шість солодових заводів (три в Лебедині, два – у слободі Межиріч (дача №42), один – у селі Рябушки (дача №15)).

За матеріалами ЕП, наприкінці XVIII ст. в Ізюмському повіті діяв єдиний промисловий заклад – горілчаний завод, котрий працював з вересня по травень, виробляючи за рік 5760 відер горілки. Уже на початку XIX ст. в Ізюмському повіті спостерігалось стрімке зростання кількості промислових підприємств. Наприклад, соляні заводи функціонували в місті Слов'янську, бджолорозплідні заводи – у селищах Мехедівська (дача №104) та Краснощоківка (дача №109). Кінські заводи працювали у селі Прелесне (дача №70), селищах Петрівка (дача №69), Осінова (дача №33), Циглерівка (дача №55), Індинівка (дача №153), Семенівка (дача №161), Милогір'я (дача №173), Никифорівка (дача №176), Яковлівка (дача №72), Троїцька (дача №77), у селі Єлпанівське (дача №60), на хуторі Осіновому (дача №165). Заводи з розведення великої рогатої худоби існували в селищах Петрівка (дача №69), Семенівка (дача №35), Циглерівка (дача №55), Семенівка (дача №161), Павлівка (дача №174), Садова (дача №166), Милогір'я (дача №173), Лаврівка (дача №73), Яковлівка (дача №72), Дмитрівка

(дача №76), у селі Єлпанівське (дача №60), на хуторі Осиновому (дача №165). Заводи з розведення овець існували у селищах Семенівка (дача №35), Ясногір'я (дача №164), Милогір'я (дача №173), Никифорівка (дача №176), Лаврівка (дача №73). Шкіряний завод, на якому виготовлялося до 7000 пар чобіт та рукавиць на рік, був у Яковлівці (дача №72).

За матеріалами ЕП, вироблена на вітчизняних підприємствах продукція збувалася через широку мережу ярмарків, торгів та стаціонарних закладів. У Харківському повіті ярмарки функціонували у місті Харкові (4 рази на рік упродовж 15 діб), у селі Комарівка (4 рази на рік), у слободі Липці (3 рази на рік), у слободі Мерефа (3 рази на рік). Найбільшим центром внутрішньої та зовнішньої торгівлі Слобідської України тривалий час залишався Харків. Як зазначали укладачі ЕП, на ярмарки цього регіону з'їжджалися купці з “великоросійських і малоросійських міст, малоросійських та азійських губерній, часом... білоруської губернії мешканці й кримські татари” [734, с. 2]. Ярмарки влаштовували не тільки у великих територіально-адміністративних центрах губернії, а й у маленьких містечках. В Охтирському повіті протягом року відбувалися ярмарки в Охтирці (4 рази на рік), слободі Боромля (4 рази на рік), селі Тростянець (3 рази на рік). У Старобільському повіті функціонували ярмарки у Старобільську – 4 рази на рік, слободі Морозівка – 6 разів на рік, слободах Безгинівка й Осінова – 5 разів на рік, у місті Біловодську й слободах Білолуцька, Шульгинка, Марківка, Петропавлівка – по 4 рази на рік, слободах Свято-Дмитрівка, Закатна, Ново-Біленька, Білокуракіна та селі Штурмове – 3 рази на рік, слободах Дмитрівка та Боровенька – 2 рази на рік, слободах Мостки, Євсуг і Литвинівка – 1 раз на рік. В Ізюмі та Балаклії відбувалися також ярмарки – по 4 на рік у кожному населеному пункті, які тривали по 3-4 дні. Їх відвідували купці з “Харкова, Ізюму, Белгорода та інших малоросійських міст”, а також донських станиць. На початок XIX ст. кількість ярмарків в Ізюмському повіті значно зросла. Окрім традиційних в Ізюмі та Балаклії, проводили один ярмарок на рік у селі Ізюмці, на хуторі Нетриуський, у слободі Маяки, два ярмарки на рік – у селі Чепіль, по три ярмарки на рік – у слободах Савинець і Барвенніха (Барвінкова Стінка), у селах Олександрівка, Привілля і Селимівка, у м. Слов'янськ, по чотири ярмарки на рік – у селах Райське, Знам'янське, Куньє та слободах Лиман, Шандриголова (Шандриголове),

Ямпіль, Петрівська. Крім того, у деяких населених пунктах проводили щотижневі торги – у місті Слов'янську та Петрівській слободі. У Ямполі торгували крамом, а в слободі Камишуваха практикувалося шинкарство. У селищі Павлівка (дача №174) був постійний двір.

Як засвідчують ЕП, найбільше ярмарків функціонувало в Куп'янському повіті Харківського намісництва. У м. Куп'янську відбувалися два ярмарки на рік, у слободі Дворічна (дача №20) – один на рік (15-17 серпня), у слободі Пристін (дача № 23) – один ярмарок на рік (22-23 жовтня), у слободі Сенькове (дача № 28) – один ярмарок на рік (з 29 серпня по 1 жовтня), у слободі Сватова Лучка (дача №41) – два ярмарки на рік (з 26-29 вересня та 6-9 грудня), у селах Великий Бурлук та Шиповате (дача № 75) – один ярмарок (8-11 листопада), у слободі Ольховатка (дача №78) – один ярмарок на рік (з 23 квітня 3-4 дні), у слободі Хатня (дача №84) – один ярмарок на рік (28-30 жовтня), у слободі Кам'яна (дача №110) – один ярмарок на рік (6-8 грудня), у слободі Гороховатка (дача №133) – один ярмарок (увесь великодній тиждень), у слободі Раткова (дача №147) – один ярмарок на рік (1-4 жовтня).

Окреме місце в ЕП становлять питання, нерозривно пов'язані з вивченням людських ресурсів країни. На перший погляд, упорядники повинні були надати точну кількість осіб чоловічої та жіночої статі в певному населеному пункті й узагальнити відомості про чисельність населення в повіті. Однак ще на початку ГМ, коли перші варіанти ЕП почали надходити до Межової експедиції, були зафіксовані випадки недотримання вимог щодо якості наданої демографічної інформації, оскільки здебільшого вказували дані, що не відповідали матеріалам ревізьких “сказок”. Так, 16 травня 1777 р. в указі до Слобідської межової контори читаємо: “З отримуваних ... планів й економічних приміток виявлено, що чимало невідповідностей у різних селищах в числі чоловічої статі порівняно з ревізькими відомостями не збігається. Це відбувається тому, що повірені від тих селищ у сказках своїх показують кількість осіб, не звірившись з поданими після ревізії сказками...” [113, арк. 1]. Тому 21 травня 1777 р. було надано указ Слобідсько-Українській губернській канцелярії про відправлення до контори інформації “про тих, хто живе в Харківському повіті військових власницьких селищах, також і з різними власниками поданих черкас чоловічої статі скласти окремо

за поселеннями перелікову відомість, ... дати таку саму відомість за Охтирською, Сумською, Ізюмською, Острогозькою провінціями” [113, арк. 35].

Також викликають сумнів матеріали демографічної статистики на сторінках ЕП за дачами Катеринославської та Херсонської губерній. Незважаючи на те, що наприкінці кожних приміток за дачами того чи іншого повіту можна зустріти узагальнені демографічні показники, однак за текстом цих же ЕП присутні посилання на матеріали V (1794-1807 рр.) та VII ревізій (1815-1817 рр.). Це можна пояснити лише специфікою методики впорядкування ЕП. Оскільки чистові варіанти Коротких економічних приміток склалися уже після завершення межувальних робіт, співробітники межевої контори та межевої канцелярії здебільшого керувались економічними журналами, чорновими варіантами приміток (останні створювались у різні роки) та матеріалами ревізій, то цілком зрозумілою є поява на сторінках ЕП на Катеринославську та Херсонську губернію інформації за різні періоди. Наприклад, чисельність населення державного села Плахтіївка Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії в примітках надається за матеріалами V ревізії (кількість його становила 504 особи чоловічої статі та 462 особи жіночої статі) [113, арк. 53]. Водночас інформація про населення села Байдарівка (власність підпоручика А. Байдакова) Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії у цих самих економічних примітках надавалася за результатами VII ревізії (1815-1817 рр.) [113, арк. 100]. Відповідно до методики створення цього джерела, наприкінці формуляра надавалася узагальнювальна відомість про кількість населення того чи іншого повіту (наприклад, на теренах Верхньодніпровського повіту мешкало 27409 осіб чоловічої статі та 26589 осіб жіночої статі), але за таких обставин використовувати представлену в примітках узагальнювальну (поповітову) демографічну інформацію неможливо. Також специфікою ЕП є те, що вони подавали здебільшого матеріали про оподатковані стани, тому дані про представників дворянського прошарку та священників відсутні.

Таким чином, у структурі ЕП відповідно до специфіки формуляра можна виокремити три групи документів: 1) Економічні та камеральні примітки до Генеральних планів(створювалися протягом 1766-1782 рр.); 2) Короткі економічні примітки до атласів; 3) Повні економічні примітки. У процесі впорядкування ЕП можна

виокремити кілька етапів. Перший етап – це безпосереднє збирання інформації. Він відбувався під час проведення межувальних робіт для окремих дач (склалися здебільшого чорнові варіанти приміток, в економічному журналі вони розміщалися відповідно до часу межкування території). Другий етап – упорядкування узагальнених картографічних матеріалів та ЕП у межах діяльності контори або її правонаступниці. Якщо примітки на окремі дачі (чорнові варіанти) створювалися під час межових робіт, вони мають точну дату впорядкування. На початку таких приміток зазначається рік створення, тим більше, що він збігається з датою межкування того чи іншого населеного пункту або економічного району. Більшість білових варіантів ЕП (до генеральних планів повітів або атласів губернії) не датована. Тому для встановлення їх атрибутивних ознак потрібно залучати додаткові джерела. Інформативні можливості ЕП обмежені, їх можна використовувати як джерело в межах регіональної історії (в межах історії населеного пункту). В ЕП щодо розвитку основних галузей промисловості, наприклад горілчаної галузі, презентуються здебільшого округлені показники. Їх наявність дає підстави говорити про суб'єктивність презентованого матеріалу. Також викликають сумнів матеріали демографічної статистики на сторінках ЕП за дачами Катеринославської та Херсонської губерній.

РОЗДІЛ 3.

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВО-ТОПОГРАФІЧНИХ ОПИСІВ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

3.1. Військово-топографічна служба як один із фундаторів топогеодезичних та описових досліджень у Російській імперії

Процес інституалізації та юридичного оформлення Військово-топографічної служби Російської імперії припав на кінець XVIII – першу половину XIX ст. 6 листопада 1796 р. російським імператором було проголошено Павла I, сина Катерини II та Петра III. На початку свого царювання він заявив про необхідність проведення в Російській імперії політичних, адміністративних, соціально-економічних та військових реформ. Одним з перших заходів Павла I на шляху реформування старої військової системи Російської імперії стало створення 13 листопада 1796 р. першої централізованої картографічної установи Росії – Креслярні для Його Імператорської Величності (її першим керівником було призначено генерал-ад'ютанта Г. Кошелєва). Пізніше за особистою настановою Павла I на роботу до Креслярні для Його Імператорської Величності були запрошені п'ять найкращих кадетів Сухопутного кадетського корпусу: Д. Кочетов, К. Толь, О. Порпур, Шефлер (Шеффлер), Рідігер [779, с. 140]. Надалі, 7 серпня 1797 р., за рекомендацією вищого керівництва країни було створено Особисте Його Імператорської Величності Депо карт (очолив установу відомий картограф та військовий інженер К. Опперман) [1013, с. 13]. Відповідно до затверджених документів, на Депо карт царським урядом покладалося вирішення таких фундаментальних завдань: пошук, систематизація та зберігання картографічних матеріалів; проведення картографічних та геодезичних робіт у межах Російської імперії; виготовлення геодезичних та математичних інструментів; збір та систематизація статистичної інформації про основні стратегічні об'єкти та ресурси країни; упорядкування та друкування географічних карт та планів окремих територій Російської імперії [1128, с. 5-9]. 1 липня 1798 р. на Депо карт було покладені обов'язки цензурного органа. З цього часу рекомендувалось усі картографічні матеріали, упорядковані в

губернських креслярнях та межових установах Російської імперії, передіх публікацією надсилати до Депо карт для ознайомлення, перевірки та рецензування [432].

Надалі з метою підвищення якості картографічної продукції російський імператор Павло I вирішив трансформувати Депо карт у провідну наукову картографічну установу країни. Для цього потрібно було узгодити низку організаційних питань: запросити провідних вчених країни для співробітництва з цією установою та створити сприятливі умови для офіцерів, які працювали на замовлення Депо карт. У межах реалізації зазначених вище заходів у 1800 р., після ліквідації Географічного департаменту (мається на увазі Географічний департамент Кабінету Й.І.В.; з березня 1797 р. – І.П.) [867, с. 70], для підвищення науково-методичного рівня діяльності Депо карт до нього приєдналися топографи на чолі з О. Вільбрехтом (протягом 1816-1826 рр. О. Вільбрехт очолював астрономічне відділення Військово-топографічного депо (далі ВТД – І.П.). У 1806 р. у Депо карт вже працювали колишні співробітники Географічного департаменту Сенату: О. Вільбрехт, О. Максимович, К. Фролов, І. Мешков, О. Савінков, О. Казачинський, І. Колпаков, О. Калашников, О. Белоусов, І. Макаров, К. Ушаков, Г. Харітонов [895, с. 109-110].

Завдяки поліпшенню матеріально-технічної та наукової бази Депо карт та Почту Його Імператорської Величності за Квартирмейстерською частиною активізувалися роботи з упорядкування нових зразків картографічної та описової продукції. У 1799 та 1800 рр. вищезазначені установи завершили створення перших докладних військових карт кордонів Росії з Пруссією та Оттоманською Портою (масштаб 1:420 000). Ці карти були упорядковані під керівництвом К. Оппермана [1139, с. 55]. Крім того, у 1799 р. Депо карт підготувало до друку атлас компанії російських військ у Швейцарії, а також видало “Генеральну карту части России, разделенную на губернии и уезды с изображением почтовых и других дорог”. Протягом 1798-1800 рр. було складено “Атлас военной топографической карты Российской Финляндии, снятый и сочиненный Свитой Е.И.В. по Квартирмейстерской части при Финляндской дивизии 1798 и 1800 гг.” (масштаб 1:42 000) [867, с. 81]. У 1801 р. побачило світ друге видання “Российского атласа, из 44 карт состоящего” (більшість карт до цієї збірки були складені відомим картографом О. Вільбрехтом) [781, с. 113]. До 1 травня 1801 р. було

розпочато роботу над створенням “Подробной карты Российской империи и прилегающих к ней заграничных владений” (масштаб 1:840 000). Спочатку передбачалося створити карту на 100 аркушах, потім було додано шість аркушів на північну частину Фінляндії, Кольський півострів та Карелію. У 1816 р. додатково до цієї карти було надруковано “Карту Царства Польского, служащую к продолжению Подробной карты России” [895, с. 106].

У березні 1801 р. новим російським імператором було проголошено Олександра І. 31 липня 1801 р. за його особистим наказом генерал-квартирмейстером російської армії було призначено П. фон Сухтелена [884, с. 242]. Очоливши Квартирмейстерську частину та Депо карт, П. фон Сухтелен окреслив основні напрямки роботи цих установ Російської імперії. Співробітники Депо карт та Почту Й.І.В. за Квартирмейстерською частиною повинні були удосконалювати науково-методичну базу військової картографії, упорядковувати нові зразки картографічної та описової продукції, підвищувати кваліфікацію військових топографів, проводити геодезичні та картографічні роботи в окремих районах Російської імперії (астрономічні спостереження, рекогносцирування, створення триангуляційних мереж) тощо. Після від'їзду П. фон Сухтелена до Стокгольма Депо карт залишилося в підпорядкуванні генерал-майора К. Оппермана, який на той період також очолював Інженерний департамент. Як бачимо, поступово Депо карт відокремлюється від Квартирмейстерської частини, а з 1810 р. підпорядковується безпосередньо військовому міністру [884, с. 242].

До Вітчизняної війни 1812 р. за Олександра І офіцерам Квартирмейстерської частини вдалося реалізувати також серію картографічних та геодезичних робіт. Так, у 1802-1804 рр. під головуванням Ф. Хоментовського була завершена зйомка окремих частин Подільської губернії (Каменецький, Проскурівський, Ушицький, Могильовський, Ямпільський, Ольгопільський, Балтський повіти) [1080, с.16]. Протягом 1802-1806 рр. під керівництвом генерал-майора М. Вистицького топографи знімали окремі частини Волинської губернії (у 1803 р. прикордонні райони Волинської губернії знімав полковник Мухін) [1128, с. 16]. За результатами роботи експедицій під головуванням Ф. Хоментовського й М. Вистицького у Волинській та Подільській

губерніях були підготовлені “Топографическая карта пограничной части Подолии, простирающейся от границы Волыни до города Одессы и внутрь России на 40 верст, снято под начальством Хоментовского” (1802 р., масштаб 1:42 000), “Специальные карты некоторых уездов Подольской губернии (1802-1803 гг.)”, “Карта топографическая пограничной части Волыни, снятая под присмотром генерал-майора Вистицкого” (1802), “Социальная пограничная карта Балтского уезда Подольской губернии и Тираспольского уезда Херсонской губернии (съёмки 1803-1804 гг.)” (1804 р., масштаб 1:168 000). Протягом 1801-1802 рр. група картографів за наказом П. фон Сухтелена зібрала та систематизувала статистичну інформацію про демографічну ситуацію в Київській губернії (з 1796 р. до 1801 р.) [229, арк. 4]. Протягом 1803-1804 рр. підпоручик Я. Гавердовський за допомогою колоноводів І. Богдановича та Іванова обстежив територію Киргиз-Кайсацьких степів. Для організації цієї експедиції, на вимогу Л. Крафта, співробітники Академії наук підготували декілька інструктивних документів, серед яких “Кратчайший дорожный памятник по части ботанической на случай путешествия в Бухару”. За результатами роботи експедиції Я. Гавердовського було створено “Статистическое описание Киргиз-Кайсакских степей или дневник в степи Киргиз-Кайсакской” (1803-1804 рр.) та карту регіону з додаванням 15 видів місцевості. У 1810 р. полковник Буцковський отримав доручення упорядкувати військово-топографічний опис Кавказької губернії, над ним він активно працював протягом 1811-1813 рр. [1128, с. 17]. У 1809 р. у Санкт-Петербурзі розпочалися роботи зі створення першої тріангуляційної сітки. Наприкінці 1810 р. її продовжили південним берегом Фінської затоки до Нарви, навесні 1811 р. – від Нарви до Ревеля та Дрепта [781, с. 49]. У 1804 р. було закінчено роботу над створенням “Геометрической карты Астраханской и Кавказской губернии”. У 1807 р. Вистицький підготував до друку “Генеральную карту с удобным расположением войск” (масштаб 1:2 100 000). У 1808 р. було завершено упорядкування “Генеральной топографической карты всех снятых частей Волыни, занимающих пространство от границы Австрийской по реке Случ” (укладач Мухін, масштаб 1:168 000).

Подальші зміни у структурі й основних напрямках діяльності Почту Й.І.В. з Квартирмейстерської частини та Депо карт відбулися вже після чергового

реформування військових установ Російської імперії. 27 січня 1812 р. було ухвалене рішення про заснування Військового міністерства. Очолив його генерал М. Барклай де Толлі. Окремими підрозділами Військового міністерства були Військовий вчений комітет, Військове топографічне депо, особлива канцелярія та типографія. Після реорганізації та перейменування до структури Військового топографічного депо увійшли такі підрозділи: відділення для особливих доручень; відділення для астрономічних спостережень і тригонометричних зйомок; відділення для впорядкування та креслення топографічних і географічних карт; архів карт; відділ гравірування і друкування карт; канцелярія [388, с. 23-29]. Відповідно до “Высочайше утвержденного учреждения Военного министерства”, на ці підрозділи покладалися завдання зі збору, упорядкування та зберігання картографічних матеріалів географічних (топографічних), тематичних (оглядово-географічних, морських навігаційних) мап, топографічних та статистичних описів, журналів та донесень про військові дії на теренах Російської імперії, проектів та диспозицій наступальних та оборонних операцій; підготовка статистичних таблиць та зведень для поточних завдань армії; з гравірування, географічних, топографічних карт та планів; виготовлення та зберігання вимірювальних та креслярських інструментів.

16 грудня 1815 р. П. Волконський (на той період Голова штабу Його Імператорської Величності) видав наказ про проведення тріангуляції (1816-1821 рр.) та мензульної топографічної зйомки Віленської губернії (1819-1829 рр.) [1080, с.103-106, 152-153]. Поширення картографічних та геодезичних робіт на Віленську губернію було запланованим заходом, оскільки вона зараховувалася до категорії прикордонних (ці території постійно потребували вдосконалення системи фортифікаційних укріплень та створення нових топографічних карт). Після завершення Віленської тріангуляції К. Теннер провів першу в історії Російської імперії мензульну зйомку (без застосування астролябій). У ході експедиції (1819-1829 рр.) було знято 57518,3 версти (Віленська губернія, частина Курляндської з містом Поланген та його околицями) [884, с. 394]. Поряд із топографічними зйомками Віленської губернії проводився “збір матеріалів для упорядкування так званих статистичних описів місцевості, які разом з військовими картами можуть надати відомості, необхідні для розробки та затвердження плану

військової кампанії; під час передислокації та розквартирування військ; дослідження місцевих ресурсів з метою забезпечення армії продовольством, обмундируванням, зброєю” [1139, с. 82-83]. Щоб максимально спростити процедуру створення опису, К. Теннер упорядкував “Инструкцию для составления статистического описания”, яка складалася з 16 тематичних розділів та 4 додатків у вигляді таблиць. На сьогодні інструкція збереглася не повністю, вона починається з 7 пункту “Границы, величина губернии и число уездов в оной” [44, арк. 1-7]. Документ охоплює всі питання, пов’язані з вивченням економічних, демографічних та природних ресурсів регіону. П. Гейсман висловив припущення, що опис Віленської губернії за цією інструкцією було створено в 1829 р. вже після закінчення топографічної зйомки [884, с. 394].

Паралельно з обстеженням Віленської губернії військово-топографічні експедиції працювали в інших регіонах Російської імперії та за кордоном. У 1816 р. вищим керівництвом країни було вирішено перевірити точність “Подробной карты Российской империи и прилегающих к ней заграничных владений” та маршрутною карти Російської імперії. У межах реалізації цих заходів протягом 1816-1821 рр. було проведено рекогносцирувальні роботи в районах дислокації 1-ої армії; протягом 1817-1827 рр. – рекогносцирувальні роботи в районах розквартирування 2-ої армії. Основним організатором проведення робіт на теренах дислокації 1-ої армії було призначено її генерал-квартирмейстера М. Гартінга [884, с. 397]. У 1817-1820 рр. паралельно з рекогносцируванням району дислокації 1-ої армії відбувалася топографічна зйомка території річки Березини від Дембіна до Горвала (під керівництвом генерал-майора М. Гартінга). Протягом 1818-1821 рр. під головуванням полковника С. Малиновського військові рекогносцирували територію Гродненської, Волинської губерній та частини Мінської [858, с. 120]. У 1819 р. група військових топографів на чолі з капітаном О. Ессеном досліджувала окремі райони Волинської губернії, де дислокувався Окремий Литовський корпус [277, арк. 1]. Протягом 1817-1822 рр. на чолі з полковником А. Жемчужниковим було проведено топографічні зйомки Мінської губернії [858, с. 120]. У 1817-1821 рр. під керівництвом полковника А. Винярьського відбувалася зйомка Української лінії (волостей Слобідсько-Української та Полтавської губерній). Протягом 1825-1826 рр. під керівництвом генерал-квартирмейстера 1-ої армії генерал-майора

Бутурліна і полковника Зедлера поступово була завершена зйомка території між Дніпром і Десною та містами Оршею, Смоленськом, Брянськом, Сосницею та Києвом (за результатами останньої зйомки було створено опис досліджуваної території [1080, с.170]. Упродовж 1817-1827 рр. за наказом О. Аракчєєва група топографів у складі Д. Паренсова, А. Винярьського, Р. Насакіна, П. М'яліцина, Ф. Шрамма, Е. Гецеля, Є. фон Брадке, О. Ребіндера, О. Бергенстрале працювала над зйомкою території майбутніх (новостворених) військових поселень Російської імперії [884, с. 397].

У той же час поширення топогеодезичних та описових досліджень на більшість губерній та областей Російської імперії виявило проблему забезпечення експедицій високкваліфікованими спеціалістами. 28 січня 1822 р., після вирішення всіх організаційних питань, було проголошено про створення Корпусу військових топографів (далі КВТ – І.П.). За цим документом, на Корпус військових топографів покладалося проведення державних топогеодезичних робіт (астрономічних спостережень, рекогносцирування маршрутів пересування військ, топографічних зйомок, прокладання тріангуляції) в межах Російської імперії та за кордоном; упорядкування та креслення картографічних матеріалів (карт, планів); підготовка спеціалістів у галузі топографії й картографії, підвищення кваліфікації топографів; адміністрування та підготовка кошторису витрат топогеодезичних експедицій. У 1822 р. вперше до Корпусу топографів були зараховані дев'ять офіцерів та 144 кантоністи [1139, с.115]. 28 січня 1822 р. при Корпусі військових топографів створювався спеціальний навчальний заклад – училище (з 1832 – школа, з 1863 р. – Училище топографів, з 1867 р. – Військово-топографічне училище) [382, с. 48-49]. Першим директором цієї установи було призначено видатного російського геодезиста та картографа Ф. Шуберта.

У 1826 р. знову відбулися зміни у структурі військових інституцій: ВТД та Почет Й.І.В. за Квартирмейстерською частиною було об'єднано в одну установу. 27 червня 1827 р. відбулося перейменування Почту в Генеральний штаб. Управління Генерального штабу, Військово-топографічного депо та Корпус топографів були підзвітні генерал-квартирмейстеру (у його підпорядкуванні перебували всі державні зйомки та геодезичні роботи) [1139, с. 146]. 1 травня 1832 р. було оприлюднено новий

проект реорганізації Військового міністерства (“Высочайше утвержденный проект образования Военного Министерства (№5318 от 1 мая 1832 г.”)). Відповідно до цього документа, у структурі Військового міністерства функціонували Генеральний штаб, Інспекторський та Медичний департаменти, Тимчасовий департамент військових поселень, Військово-вчений комітет, Департамент “Справи по Військово-навчальним закладам”. До структури Генерального штабу зараховувались Управління Генерального штабу, Військово-топографічного депо та Корпусу топографів. Керував діяльністю ГШ Департамент Генерального штабу (далі ДГШ – І.П.) [383, с. 225-240]. ДГШ керував розробкою питань розквартирування, пересування, бойової підготовки та служби військ, плануванням підготовчих заходів у разі військових дій, упорядкуванням військових оглядів, виробництвом зйомок і рекогносцировок (останнім завданням опікувалося друге відділення ДГШ), збором документів та підготовкою наукових праць з військової історії, стратегії і тактики. Під час чергового реформування було затверджено новий штатний розпис Корпусу військових топографів.

29 березня 1836 р. у зв'язку з прийняттям нової редакції “Высочайше утвержденного Учреждения Военного министерства” відбулося чергове реформування установи. З цього часу в структурі Військового міністерства функціонувало декілька підрозділів: Головний штаб Й.І.В., Військова рада, Департамент Генерального штабу, Інспекторський, Інженерний, Комісаріатський, Артилерійський, Провіантський, Медичний, Аудиторський департаменти, Департамент Військових поселень та Канцелярія Міністерства [388, с. 247-312]. Департамент Генерального штабу очолював спочатку генерал-майор К. Ранненкампф, а з квітня 1837 р. – Є. Різенкампф [885, с.212]. До структури Департаменту Генерального штабу увійшли п'ять відділень: перше відділення – з розквартирування та передислокації військ російської армії. На це відділення покладалося вирішення таких завдань, як збір та систематизація інформації про основні місця дислокації військових підрозділів, планування й організація руху військ до місць стройових зборів, розподіл військ на державні роботи та караули, створення коротких квартирних розкладів та їх зберігання в належному стані, упорядкування щотижневих відомостей щодо пересування військ. Очолював відділення капітан А. Скалон [885, с. 214]. Друге відділення Департаменту Генерального штабу

(Військово-вчене відділення) спеціалізувалося на упорядкуванні та зберіганні військово-історичних, військово-статистичних та топографічних творів, контролювало збір та систематизацію інформації про фортифікаційні укріплення та військові сили іноземних держав, займалося організацією та проведенням топогеодезичних досліджень (наприклад, рекогносцирувальних робіт), розробкою та запровадженням винаходів, демаркацією державних кордонів, упорядкуванням маршрутів, створенням картографічної продукції. Очолював відділення полковник М. Фантон де Веррайон.

Чергова стадія реорганізації військових установ Російської імперії збіглася з поширенням топогеодезичних зйомок та описових досліджень у Російській імперії. З 1827 р. в Гродненській губернії працювала топографічна експедиція під головуванням спочатку полковника П. Рокосовського (1827-1829 рр.), потім полковників Озерського (1829-1830 рр.) та І. Яковлева (1832-1837 рр.). Протягом 1827-1832 рр. було знято 28263 верст² [1080, с.154-157]. Надалі геодезичні роботи тривали й в інших регіонах Російської імперії. З 1825 до 1828 р. під керівництвом капітана Х. фон дер Ховена відбувалася зйомка частини Київської губернії (до 1828 р. вдалося зняти територію Липовецького та Махновського повітів) [1080, с. 151]. Протягом 1825-1836 рр. тривала зйомка з тріангуляційним обґрунтуванням акваторії Чорного та Азовського морів (у 1842 р. за результатами цього обстеження було впорядковано атлас Чорного моря) [858, с. 123]. Орудював роботами відомий гідрограф, пізніше капітан 1-го рангу Є. Манганарі. У 1827 р. було розпочато рекогносцирування Курляндської губернії (керівник – оберквартирмейстер 1-го піхотного корпусу барон Зальц). У межах виконання проекту поручик К. Фрейтаг знімав Туккумський, Добленський, Гольдінгенський, Фрідріхштадтський, Бауський, Ілукстський округи; поручик Е. Дітмарс – Віндавський і Тальсенський округи; підполковник Ф. Геллер – Газенпотський та Гробінський округи [781; 1139 с. 113]. Напередодні війни з Персією, починаючи з 1826 р., в районі розміщення Діючого Кавказького корпусу працював топографічний загін під керівництвом капітана Е. Гецеля. З 1829 р. топографічний загін (уже під керівництвом полковника В. Вальховського) знімав внутрішні райони Закавказького краю.

У межах підготовки до Російсько-турецької війни 1828-1829 рр. Ф. Шуберт у 1827 р. прийняв рішення провести топографічні роботи на Дунаї. Спеціально для

реалізації цих заходів було розроблено “Инструкцию для начальника геодезического отряда в Молдавии, Валахии и Булгарии” [781; 1139 с. 129]. Для військової зйомки Молдавії та Валахії в тилу російської армії був залишений загін на чолі з Е. Дітмарсом (у 1828 р. він керував топографічною зйомкою в Північній Болгарії). Окрім Е. Дітмарса, в експедиції брали участь офіцери Генерального штабу М. Вронченко, Ортенберг та Гвардійського Генерального штабу О. Ессен (астрономічні спостереження виконували штабс-капітан Котуков та підпоручик І. Ходзько) [1080, с. 174-176]. Після завершення військових дій експедиція під керівництвом Е. Дітмарса продовжувала обстежувати територію Валахії, Молдавії, Бессарабської області. Роботи в регіоні тривали протягом 1829-1832 рр. Учасниками експедиції були обстежені Болгарія, Східна Румелія, Сербія. Паралельно упорядковували статистичний опис Валахії та Молдавії, описали 400 транспортних маршрутів, підготували плани міст та містечок [781; 1139 с. 135].

Протягом досліджуваного періоду топогеодезичними роботами були охоплені й інші райони Російської імперії. У 1830 р. за безпосередньої участі К. Теннера розпочалися триангуляційні роботи в Мінській губернії (тривали до 1832 р.). У 1833-1834 рр. під керівництвом генерал-майора Ріхтера відбувалася зйомка Царства Польського. У 1833 р. полковник Е. Гецель виконував підготовчі роботи для проведення тригонометричної зйомки Волинської губернії (з 12 жовтня 1833 р. він збирав інформацію про найвищі земельні ділянки в Житомирському, Овруцькому, Рівненському, Острозькому, Заславському та Новоград-Волинському повітах) [45, арк. 1]. У 1836-1840 рр. під керівництвом К. Теннера тривала триангуляція в Подільській та Волинській губерніях. 1 квітня 1837 р. там розпочалися роботи. Команда К. Теннера складалася з двох відділень (шість офіцерів та четверо топографів). Перше відділення працювало лінією Дубно – Рівне – Корець; друге – лінією Кременець – Заславль – Старокостянтинів – Проскурів – Кам’янець-Подільський [8]. У 1838 р. був виміряний Старокостянтинівський базис у Волинській губернії. У 1838-1847 рр. завершено топографічну (з триангуляційним обґрунтуванням) зйомку Волинської губернії. Під керівництвом К. Теннера в 1840-1846 рр. тривали триангуляційні роботи в Київській губернії [858, с. 130] та з 1846 до 1851 р. – у Бессарабській області [858, с. 133]. У 1841

р. було розпочато зйомку (з триангуляційним обґрунтуванням) Подільської губернії під головуванням генерал-майора А. Фітінгофа (завершено зйомку в 1847 р.).

У цей період були підготовлені до друку такі зразки картографічної та описової продукції: “Карта Кавказских земель с частью Великой Армении, изданная Семеном Броневским, к описанию Кавказа” (1823 р., укладач А. Максимович) [858, с. 122], “Генеральная карта Азиатской России по новейшему разделению на губернии, области и приморские управления...” (укладач Ф. Позняков, 1825 р.; масштаб 1:7 140 000) [858, с. 123]; карта Грузії на 10 аркушах масштабом 20 верст у дюймі (1826 р., масштаб 1:840 000) [858, с. 123]; “Географический атлас Российской империи, Царства Польского и Великого княжества Финляндского... на 70 листах с генеральною картою” (укладач В. Пядишев, 1820-1827 рр.), “Топографическая карта части Новгородского уезда, примыкающей к военному поселению 1-й и 2-й гренадерских дивизий” (1827 р.), “Топографическая карта пространства от г. Ораниенбаума до Красного села” (автор Ф. Шуберт, 1827 р.; масштаб 1:16 800), “Военно-дорожная карта России и пограничных земель” (автор Ф. Шуберт, 1828 р.; масштаб 1:1 680 000), “Подробный план столичного города Санкт-Петербурга” (автор Ф. Шуберт, 1828 р., масштаб 1:4 200), “Карта земель киргизов Внутренней и Малой орд” (автор Я. Хаников, 1845 р., масштаб 1:2 520 000) [858, с. 133] тощо. У 1832 р. І. Бларамберг підготував рукопис “Описание Кавказа в географическом, историческом и военном отношении”. У 1842 р. була надрукована “Топографическая карта полуострова Крыма” (масштаб 1:210 000). У цьому ж році за наказом обер-квартирмейстера 5-го піхотного корпусу генерал-майора О. Менде штабс-капітан К. Глебов закінчив роботу над планом Сімферополя та його околиць [235]. У 1838-1842 рр. в Генеральному штабі велися роботи з упорядкування “Новой маршрутной карты Западной России”, оновленої та вигравійованої в 1852 р. в масштабі 25 верст у дюймі (1:1 050 000).

Також у цей період було прийнято рішення упорядкувати Спеціальну карту Західної частини Росії (1:420 000) на 60 аркушах. Карта була створена в 1821-1839 рр. за безпосередньої участі Ф. Шуберта [858, с. 122]. Зі спеціальної карти західної частини Російської імперії на територію України припадали 20 аркушів (територія Закарпаття та Прикарпаття на них відсутня) [882, с. 79]. У 1845 р. П. Тучков (на той період голова

ВТД) порушує питання про упорядкування “Военно-топографической карты Западной России в масштабе 3 версты в дюйме” (1:126 000) із зображенням рельєфу штрихами. За приклад було взято карту Царства Польського в масштабі 3 версти в дюймі (1834-1839 рр.). Нова карта випускалась у проекції Бона у вигляді прямокутних аркушів розміром 23×16,5 дюймів. Усі роботи над створенням “Военно-топографической карты Западной России в масштабе 3 версты в дюйме” було завершено 1863 р. До кінця 1862 р. було вигравійовано 385 аркушів цієї карти для 22 губерній Російської імперії, до 1863 р. було завершено 435 аркушів, пізніше їх кількість було збільшено до 517.

Паралельно з реалізацією наведених вище заходів керівництво Військово-топографічної служби Російської імперії працювало над удосконаленням методики проведення картографічних та геодезичних робіт. В архівних установах зберігається перелік інструкцій з військових зйомок 20-30-х рр. XIX ст., які були здійснені К. Теннером для зйомок Віленської губернії (1819-1829 рр.), Ф. Шубертом та І. Яковлєвим для зйомки Молдавії та Валахії (1829-1832 рр.) та Гродненської губернії (1827-1837 рр.) та інших територій Російської імперії та закордонних володінь. Основним джерелом для проведення подальших військових зйомок, на думку О. Постнікова, стала “Инструкция для начальника геодезического отряда в Молдавии, Валахии и Булгарии” (1827) [867, с. 130]. Для проведення зйомки Гродненської губернії Ф. Шуберт й І. Яковлєв розробили “Инструкцию для топографической съёмки ” (на сьогодні ця інструкція зберігається у справі “О съёмке Виленской и Гродненской губернии” (ф. 40 “Військово-топографічне депо”, РДВІА – І.П.), у якій виклали основні вимоги до картографування й описування досліджуваної території. Наприклад, під час проведення картографічних та геодезичних робіт учасникам експедиції рекомендувалося дотримуватися таких вимог: на початку зйомки її керівник повинен був розрахувати всі меридіани й паралелі для нанесення їх на планшети. Під час встановлення місцезнаходження (довготи) тих чи інших об’єктів потрібно було враховувати меридіан сигналу, що знаходився в с. Мешканці (від цієї точки вираховувались усі координати Курляндської, Віленської та Гродненської зйомок); під час проведення Гродненської зйомки рекомендувалося складати чистові брульйони (з урахуванням усіх вимог, що висувалися до оформлення знаків та підписів); зйомка

щорічно повинна була тривати з 15 квітня до 16 жовтня, тобто 22-25 робочих днів щомісяця (у зимовий період учасникам експедиції заборонялося безпосередньо досліджувати території, вони працювали в імпровізованих креслярнях над упорядкуванням чистових варіантів планів та описів); масштаб зйомки встановлювався в розмірі 200 сажнів на дюйм (1:16 800) [819, с. 163-164]. Основні зразки картографічної продукції (плани міст із прилеглими територіями) рекомендувалося створювати в масштабі 100 сажнів на дюйм (1:8 400). Під час упорядкування описів та планів повітових міст від учасників топографічної експедиції пропонувалося узгодити перелік громадських споруд та господарських приміщень, які планувалося використовувати під час військових дій у регіоні; після завершення зйомки Гродненської губернії її керівник повинен був надати до ВТД опис знятого району [819, с. 164-165]. В упорядкованому описі рекомендувалося представити відомості про шляхи сполучення, водні артерії регіону (річки, болота), селища; охарактеризувати економічний стан губернії чи повіту, місця, сприятливі для розміщення фортифікаційних укріплень та військових таборів; надати перелік населених пунктів, придатних для розквартирування військ [819, с. 164].

Набутий досвід був врахований керівництвом експедицій під час зйомок Київської, Подільської, Волинської та Херсонської губерній. Підготовчі роботи щодо проведення топографічної зйомки Волинської губернії розпочалися 28 грудня 1836 р., коли було затверджено приблизний кошторис заходу [8, арк. 3]. Дещо пізніше, 29 березня 1837 р., була узгоджена з військовим керівництвом країни та затверджена “Инструкция для топографической съёмки Волынской губернии” (автори – Ф. Шуберт та І. Яковлев). На засадах цієї інструкції відбувалося топографічне картографування в Подільській губернії [867, с. 142]. “Инструкция для топографической съёмки Волынской губернии” складалася з трьох частин: топографічної, військово-статистичної та додатків. Перша частина програми (§§ 1-51) була присвячена організації та проведенню зйомки території Волинської губернії. Відповідно до вимог, викладених у першому розділі інструкції, роботи повинні були тривати з 15 травня до 16 жовтня кожного року, доки вся територія не буде знята та нанесена на мапу. Керування топографічними роботами було покладено на полковника І. Яковлева, який на той період уже закінчував зйомку (з триангуляційним обґрунтуванням) Гродненської

губернії (1827-1837 рр.). Відповідно до існуючих вимог, експедиція повинна була повністю дослідити та зняти територію Волинської губернії, підготувати абетковий перелік її населених пунктів, плани повітових міст, карту. Як вимагали програмні документи, плани повітових міст складались у масштабі 100 сажнів на 1 дюйм (1:8 400). На губерньській мапі зазначалися лише кордони лісосмуг, пасовищ, земельних ділянок, височин, гірських масивів; назви урочищ, річок фіксувалися ретельно, записувалися як нові назви, так і стародавні, що здебільшого були поширені серед місцевих селян [9, арк. 18 зв.]. Після завершення топографічної зйомки Волинської губернії на вимогу влади члени експедиції повинні були впорядковувати військово-топографічний опис губернії. Основні вимоги до змісту військового огляду були надані у другій частині “Инструкции для топографической съёмки Волынской губернии” (§§ 52-73). Відповідно до цієї інструкції, майбутній огляд Волинської губернії повинен був складатися з трьох частин: це “Краткое военно-статистическое обозрение всех губерний”, “Алфавитный список мест удобных для размещения кавалерийских и артиллерийских штабов пехотных, ротных и эскадронных дворов”, “Квартирная карта Волынской губернии с обозначением только тех мест, которые были удобны для размещения штабов ротных и эскадронных дворов”. Як бачимо, структура та зміст цього опису майже повністю відтворювали змістову частину опису Віленської губернії 1836 р. (був надрукований 1837 р.), за прикладом якого на той період складалися всі відомі військово-статистичні огляди губерній та областей Російської імперії (“Сведения об удобстве квартирного размещения всех родов войск в границах Российской империи и квартирные карты губерний, областей и воеводств”).

Топографічні зйомки та триангуляційні роботи на теренах Волинської губернії відбувалися паралельно з аналогічними заходами в Київській губернії. Так, 5 травня 1842 р. військовий міністр О. Чернишов приймає рішення прискорити триангуляційні роботи в Київській губернії та пропонує передислокувати команду К. Теннера з м. Дубно (Подільська губернія) до Білої Церкви (Київська губернія). Цього ж дня він надсилає лист генерал-губернатору Д. Бібікову з проханням надати К. Теннеру та його підлеглим квартири, допоміжні приміщення на час проведення зйомки; забезпечити К. Теннера подорожніми бланками та відкритими листами по Київській, Волинській,

Подільській, Херсонській, Чернігівській та Полтавській губерніях. Однак, як і під час проведення зйомки Волинської губернії, вирішення організаційних питань затягнулося на декілька місяців. Тріангуляційні роботи в Київській губернії тривали до 1845 р. (замість запланованих шести років, відведених на упорядкування картографічних матеріалів). Прискорити їх вдалося шляхом зміни методики. З 1844 р. топографічні роботи проводилися в масштабі 1 верста в дюймі (1:42 000). До цього зйомки проводились у масштабі 200 сажнів у дюймі (1:16 800).

Як бачимо, проведення широкомасштабних зйомок, накопичення великої кількості топографічних карт та планів, описів місцевості, постійне вдосконалення методики проведення картографічних та геодезичних робіт вимагало від царського уряду подальшого реформування військово-топографічних установ Російської імперії. У 1841 р. знову відбуваються зміни у структурі Військово-топографічного депо – замість шести відділень залишаються лише три: топографічне, “гравірувальне та друкарське”, механічне. 13 грудня 1843 р. директором ВТД було призначено П. Тучкова, генерал-квартирмейстером та головою Корпусу топографів – генерала-ад’ютанта Ф. Берга. У 1847 р. генерал-квартирмейстер та начальник Корпусу топографів генерал-лейтенант Ф. Берг порушує клопотання про заснування при ВТД спеціального геодезичного відділення. У 1848 р. після тривалих дискусій до складу ВТД було зараховано нове відділення – геодезичне (у вигляді експерименту строком на два роки) на чолі з капітаном Ф. Максимовим (рішення про створення цієї установи було прийнято 17 січня 1848 р.) [380, с. 45-47]. Водночас при відділенні було відкрито інструментальний кабінет, призначений для забезпечення геодезичних робіт і топографічних зйомок необхідними інструментами [380, с. 45-47]. Створенням цієї установи завершився процес інституалізації та юридичного оформлення Військово-топографічної служби Російської імперії.

Таким чином, наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. відбулося юридичне оформлення Військово-топографічної служби Російської імперії. Співробітники військово-топографічних установ Російської імперії (Почту Й.І.В. за Квартирмейстерською частиною, Депо карт, Корпусу військових топографів) активно долучилися до вивчення губерній Російської імперії (картографічними та описовими

роботами було охоплено території Віленської, Курляндської, Петербурзької, Київської, Волинської, Гродненської, Херсонської та інших губерній та областей). Результатом проведення цих заходів було узагальнення досвіду діяльності топогеодезичних експедицій на сторінках таких документів, як “Мемуар, содержащий проект для производства больших государственных военных съемок, написанный генерал-майором Генерального штаба Теннером” (1826), “Инструкция для начальника геодезического отряда в Молдавии, Валахии и Булгарии” (у подальшому стала прикладом для оформлення інших інструктивних документів, наприклад “Инструкции для топографической съемки” Гродненської губернії, “Инструкции для топографической съемки Волынской губернии”) та ін. Саме ці документи та інші, наприклад “Инструкция к составлению маршрутной карты” К. Теннера, “Проект положения о приведении в известность земель Сибири” Г. Батенькова, “Инструкция для производства топографических съемок в 1832 р. в Кавказских провинциях” Вольховського, “Инструкция для руководства по топографической съемке” Горського, надалі вплинули не тільки на процеси польового картографування, але й на появу перших програмних документів, у яких була представлена цілісна концепція створення військово-топографічних описів окремих територій Російської імперії та іноземних держав.

3.2. Формування документального комплексу військово-топографічних описів України до кінця 30-х рр. XIX ст.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. завершується процес інкорпорації частини українських, білоруських та прибалтійських земель до складу Російської імперії. Унаслідок Першого поділу Речі Посполитої (договір між Росією, Пруссією, Австрією було підписано 5 серпня 1772 р.), до складу Росії увійшли східнобілоруські землі з Полоцьком, Вітебськом та Мстиславлем, частина Ліфляндії. Після підписання 23 січня 1793 р. угоди про Другий поділ Речі Посполитої Російська імперія отримала центральну частину Білорусії, Київське, Брацлавське і Подільське воєводства, східну частину Волинського воєводства. Пізніше (3 січня і 24 жовтня 1795 р.) російським урядом було оголошено про приєднання західних частин Волинського, Белзького воєводств та

Холмської землі (Третій поділ Речі Посполитої) [918, с. 5-6]. Після входження цих територій до складу Російської імперії перед урядом постало питання уніфікації системи державного управління й права на означених землях до загальноросійських стандартів; демаркації державного кордону (проведення лінії державного кордону на місцевості з позначенням його спеціальними прикордонними знаками згідно з договорами про делімітацію кордонів і доданими до них картами й описами); розбудови системи фортифікаційних укріплень з відповідною інфраструктурою на прикордонних землях; проведення масштабних топогеодезичних робіт з метою оновлення основних зразків картографічної продукції та вивчення природних ресурсів інкорпорованих земель. У межах реалізації запланованих заходів була проведена зйомка Литовської губернії (пізніше ці території увійшли до складу Гродненської та Віленської губерній), окремих частин Волинської та Подільської губерній під головуванням Ф. Хоментовського [845, с. 184]. У цей період були впорядковані “Пограничная карта империи Всероссийской с Прусскими владениями”, “Карта пограничная Российской империи с Прусскими владениями по договору 1796 г. с обозначением демаркационных столбов, рвов, копцев и просек, сделанных в 1797 г., с приложением описания оной же границы”, “Специальные карты некоторых уездов Подольской губернии (1802-1803 гг.)”, “Топографическая карта пограничной части Подолии, простирающейся от границы Волыни до города Одессы и внутрь России на 40 верст. Снято под начальством Хоментовского 1-го” (1802 р., масштаб 1:42 000) та “Карта топографическая пограничной части Волыни” (1802 р., масштаб 1:21 000), “Подробная карта Российской империи и прилегающих к ней заграничных владений” (масштаб 1:840 000) тощо [845, с. 183].

На початку 1810 р., після призначення на посаду військового міністра М. Барклая де Толлі, російський уряд прийняв рішення поновити на теренах західного прикордонного простору масштабні топогеодезичні та картографічні роботи (це було пов'язано з розробкою та затвердженням у березні 1810 р. плану підготовки Росії до чергової війни з Францією). Планувалося провести рекогносцирувальні роботи під виглядом оновлення та виправлення “Подробной карты Российской империи и прилегающих к ней заграничных владений”, упорядкувати військово-статистичний

огляд західних прикордонних земель, укласти плани губернських та повітових міст, заштатних містечок цього регіону, визначитися з місцями для укріплених таборів. З метою реалізації окреслених вище заходів 31 березня 1810 р. М. Барклай де Толлі за наказом Олександра I спрямував групу офіцерів на рекогносцирування та описування західних кордонів Російської імперії [376, с. 53-54]. Керівником рекогносцирувальних робіт було призначено в.о. генерал-квартирмейстера Почту Й.І.В. за Квартирмейстерською частиною М. Вистицького. Щоб прискорити та спростити процес проведення рекогносцирувальних та описових робіт, було вирішено увесь географічний простір від Західної Двини й Дніпра до кордонів Пруссії, Князівства Варшавського, Галичини та Молдавії поділити на п'ять районів: 1) від Риги до Дінабурга; 2) від Дінабурга до Бешенковичів; 3) від Бешенковичів до Старого Бихова; 4) від Старого Бихова до гирла Прип'яті; 5) від гирла Прип'яті до Кременчука. Для проведення рекогносцирувальних робіт у кожному районі було призначено по п'ять-шість офіцерів [845, с. 197]. Наприклад, перша ділянка державного кордону (від Риги до Дінабурга) обстежувалась експедицією у складі полковника Струкова, поручика Г. Іванова, підпоручиків Іксюля, М. Коцебу, П. Кнорінга, колоноведа Зальца. Рекогносцирувальні роботи на другій ділянці (від Дінабурга до Бешенковичів) очолював барон І. Дібіч (йому допомагали поручик О. Брун, підпоручики Є. Трескін (Траскін) та П. Месінг, колоновод Стренківський) [845, с. 199]. На третій ділянці (від Бешенковичів до Старого Бихова) працювали майор Ебергард, поручик Ф. Маркевич, підпоручики Дьяконов, Лахницький, Є. Енгольм, колоновод Стукенберг. До четвертого району (від Старого Бихова до гирла Прип'яті) були командировані майор Соснін, капітан М. Гартінг, підпоручики Гернгрос, Феровонтов та колоноводи Паріс, Мілаш. Вони досліджували територію від Старого Бихова до гирла річки Прип'ять. До п'ятої групи, яка працювала від гирла річки Прип'ять далі Дніпром до Кременчука, увійшли полковник П. Ємельянов, поручики Є. Згуромалі, М. Окунів, підпоручик князь Оболенський, колоновод Г. Трітгоф [375, с. 53-54]. Маршрут п'ятої партії пролягав через населені пункти: Кременчук – Павлиш – Олександрію – Петриківку – Аджамку – Єлисаветград – Велику Виску – Злинку – Піщаний Брід – Лису Гору – Ольвіополь – Катеринівку – Каратаєве – Новопавлівку – Святотроїцьке – Миколаївку – Валегоцулово

– Осипівку – Глиняну – Нові Дубоссари. Далі експедиція повинна була просуватися від Нових Дубоссарів вгору по Дністру до гирла річки Збруч, потім уздовж річки Збруч до Волочиська, від Волочиська по кордону до річки Буг, звідти униз до Орховки [375, с. 53-54; 1051, с. 13].

За існуючими вимогами, усі зазначені вище групи повинні були після завершення оглядових робіт скласти статистичний опис, карти та плани описуваних регіонів та міст (описи потрібно було упорядкувати до грудня 1810 р.). За необхідною інформацією (відповідно до наказу від 4 вересня 1810 р. (№305) рекомендувалося звертатися до представників місцевої влади – цивільних губернаторів, співробітників земської поліції, керівництва військових підрозділів, що були розквартировані на цій території. Так, пропонувалося під час упорядкування ВТО використовувати межові плани, інвентар, географічні, історичні та камеральні описи територій. Усі учасники експедиції забезпечувалися відкритими листами, їм дозволялося використовувати на прогони до 13 тис. руб. сріблом [845, с. 198].

Як довідуємося з наказу М. Барклая де Толлі П. Волконському від 21 серпня 1810 р., огляд означених ділянок кордону добігав до свого логічного завершення. Так, протягом 1810 р. завдяки наполегливій праці П. Ємельянова (керівника п'ятої групи) та його підлеглих вдалося упорядкувати плани Проскурова, Вінниці, Зінькова, Тульчина, Літина, Брацлава, Володарки, П'ятигор, Кальніболота (суч. смт Катеринопіль), Звенигородки, Сквири, Черкас, Ольгополя, Балти тощо. Окрім цього, за означений період група П. Ємельянова підготувала військово-топографічні описи місцевості “біля населених пунктів Черкаси, Сквиря, Звенигородка, Кальніболото, Буки, П'ятигора, Володарка та Білогіродне, Митниця, Умань, Янушпіль (суч. смт Іванопіль), Хмельник, Пікове, Меджибіж, Бердичів, Махнівка, Вахнівка, Липовець, Дашеве, Чуднів, Теплин, Проскурів, Зіньків, Брацлав, Тульчин, Вінниця, Літин, Балта, Ольгопіль, Ольвіополь та Житомир” [845, с. 202; 1051, с. 13]. Є. Згуромалі також склав “Описание дороги Житомир – Мозырь – Могилев”, а разом з І. Богдановичем – “Описание реки Днепра от устья реки Припяти до гор. Крюкова, что против гор. Кременчуга” [845, с. 202]. У 1810 р. Є. Згуромалі упорядкував інші описи цього регіону: “Военно-топографическое описание р. Днепра и дороги вдоль нее от устья р. Припяти до Киева”, “Описание

дороги от Киева по правому берегу р. Днепра до устья р. Припяти и населенных пунктов вдоль нее”, “Военно-топографическое описание р. Днепра и дороги вдоль нее от г. Старого Быхова до устья р. Припяти”, “Подробное описание реки Днепра и дороги вдоль нее от устья р. Припяти до Киева”, “Описание реки Днепра от устья в Припяти до г. Крюкова, что против города Кременчуга” (у співавторстві з І. Богдановичем).

Після завершення рекогносцирування, на основі упорядкованих планів та описів усіх п'яти ділянок прикордонних територій планувалося оновити Генеральну карту західного прикордонного простору Російської імперії. З цієї метою 21 серпня 1810 р. П. Волконському було відправлено лист з вимогою призначити найбільш здатних для реалізації цього доручення офіцерів. Відповідальність за створення Генеральної карти західного прикордонного простору Російської імперії було покладено на генерал-майора М. Вистицького. Для роз'яснення поставленого завдання М. Барклай де Толлі у наказі від 21 серпня 1810 р. надав усі необхідні інструкції. Так, він зауважив, що Генеральну карту західного прикордонного простору потрібно упорядкувати із зазначенням усіх позицій, які можна було використовувати під час бойових дій, з нанесенням на карту назв основних географічних та адміністративних об'єктів, сухопутних шляхів сполучення, річок з урахуванням напрямку течії. Також на вимогу Військового міністра М. Барклая де Толлі до цієї карти потрібно було додати узагальнюючий військово-топографічний та статистичний опис місцевості (усієї території між Західною Двиною та Дніпром), а також відкореговані плани військових позицій з описом найбільш сприятливих та несприятливих місць для розташування військових підрозділів російської армії [375, с. 82-83]. Також у листі зазначалось, що учасники експедиційних груп повинні були надати всі картографічні та описові матеріали, журнали експедицій для попереднього ознайомлення П. Волконському. До наказу М. Барклая де Толлі додав “Реестр рапортам и планам, переданным г. генерал-адъютанту кн. Волконскому, при предписании за №290” та всі упорядковані на той період картографічні та описові матеріали (наприклад, опис шляху Дінабург-Німенчин), які надійшли на адресу військового міністра.

У наступному 1811 р. рекогносцирувальні та описові роботи на західних кордонах Російської імперії були поновлені. У зйомках українських губерній брали

участь у П. Ємельянов, І. Богданович, Є. Згуромалі, О. Муравйов та ін. Під час рекогносцирування південно-західних кордонів Російської імперії (1811) були складені топографічні плани територій населених пунктів (упорядник – поручик Лихновський). Це Великі Виски, Ольвіополь (Херсонська губернія); Бершадь, Гайсин, Івангородок, Саврака, Теплине, Дзюрилове, Мурафа (Подільська губернія), Новомиргород (Херсонська губернія), Торговице та Шпола (Київська губернія). За результатами роботи експедиції її учасник, поручик Лихновський, створив військово-топографічні описи таких міст та селищ з прилеглими територіями, як Новомиргород, Гайсин, Великі Виски, Мурафа, Теплине, Дзюрилове, Бершадь, Торговице, Шпола тощо [845, с. 225-226; 378, с. 45]. С. Мухін упорядкував описи місцевості при таких населених пунктах (територія майбутніх військових позицій): Володимир, Луцьк, Рожище, Клевань, Рівне, Тульчин, Туриськ, Ковель, Радзивилів (суч. Радивілів), Кременець, Острог, Дубни, Варковичі, Волочиськ, Старокостянтинів, Любар, Ямпіль, Заславль, Полонне, Гусятин, Грудне, а також опис Чорного острова та фортеці в Кам'янці-Подільському [845, с. 225-226; 378, с. 46-47; 1051, с. 14].

Таким чином, за час проведення топогеодезичних робіт на західному кордоні Російської імперії було оглянуто та рекогносцировано географічний простір від Західної Двини й Дніпра до кордонів Пруссії, Князівства Варшавського, Галичини та Молдавії. Більшість картографічних та описових матеріалів, складених під час огляду західного прикордонного простору Російської імперії, зараз зберігається в Російському державному військово-історичному архіві (фонд 846 “Военно-ученый архив” та фонд 414 “Статистические, экономические, этнографические и военно-топографические сведения о территории бывшей Российской империи”). У цих установах знаходяться на обліку такі картографічні та описові матеріали: “Планы местоположения при городах Могилеве на Днестре, Ямполье и местечках Рыбнице, Цекиновке и Рашкове Подольской губернии” (1810 р., масштаб 1:16 800), “Планы местечек Хашеватой, Пикова и Теплик Подольской губернии” (1810 р., масштаб 1:16 800), “План местоположения города Проскурова” (1810 р., масштаб 1:16 800), “План местечка Янушполя, состоящего в Волынской губернии Житомирского уезда” (1810 р, масштаб 120 саж. в дюйме), “Планы городов Балты, Тульчина, Шинькова, Литина, Проскурова и Брацлава” (1810 р.,

масштаб 1:16 800), “Планы окрестностей местечка Кошеватова [Киевской губернии]” (1810 р., масштаб 1:42 000), “План местечка Белгородки [Киевской губернии]” (1810 р., масштаб 1:16 800), “План губернского города Житомира с окрестностями” (1810 р., масштаб 1:16 800), “План местечка Кальниболота [Киевской губернии]” 1810 р., масштаб 1:16 800), “План уездного города Махновки Киевской губернии с местоположением. Подписал Муравьев” (1810 р., масштаб 1:16 800), “План Полтавской губернии городу Переяславлю” (1810 р., масштаб 1:21 000), “План городу Сквире Киевской губернии. Снимал Богданович” 1810 р., масштаб 1:16 800), “План уездного города Умани с местоположением. Снимал Муравьев” 1810 р., масштаб 1:16 800), “План города Черкас Киевской губернии” 1810 р., масштаб 1:16 800), “План местечка Шполы с окружностью” (1810 р., масштаб 1:16 800), “План местоположения при городе Киеве и примерного расположения укрепленного лагеря. Сочинил полковник Вольцоген” (1811 р., масштаб 1:16 800), “План горда Махновки Киевской губернии” (1811 р., масштаб 1:16 800), “План губернского города Могилева на Днестре” (1811 р., масштаб 1:8 400) та ін. Військові огляди: “Военное обозрение левого берега реки Западной Двины от Витебска до Динабурга” (1811 р, автор І. Дібич), “Описания военной позиции при г. Люцине, равно и местоположение около г. Острова и Опочки” (1811 р., автор Ф. Ейхен), “Военное описание дорог Подольской губернии с планами, сделанное в 1810 и 1811 годах. Составил поручик Муравьев” (1810-1811 рр.) та ін.

Раніше за проведення системних картографічних та геодезичних робіт на західному кордоні Російської імперії відбувався процес накопичення та опрацювання статистичних матеріалів про території, що знаходились у зоні дислокації окремих військових підрозділів або перебували на шляху їх пересування до місць бойових дій. Першим з військових міністрів, який приділив належну увагу дослідженню означених проблем, був О. Аракчєєв. Після призначення на посаду Військового міністра (30 січня 1808 р.) він вирішив напередодні Вітчизняної війни 1812 р. реформувати російську армію. Серед основних засад його військових перетворень історики називають запровадження нових статутів, штатів та принципів армійської комплектації та управління, дивізійної організації армії; створення рекрутського депо та нової інтендантської системи (запроваджена нова посада чергового генерала при військовому

міністрі, на якого було покладений обов'язок постійного контролю за інтендантською частиною, упорядкування нових правил прийому та бракування провіанту й фуражу для армії); затвердження нового положення про медичну експедицію (26 червня 1808 р.), впровадження нових видів озброєння, наприклад удосконалення гладкоствольної стрілецької зброї та артилерії (у 1805 р. 2-фунтовий єдиноріг був замінений 3-фунтовим, а 18-фунтовий – 20-фунтовим); виокремлення артилерійських частин у самостійні військові формування, запровадження системи іспитів, навчальних занять та бойових стрільбищ, створення при артилерійському управлінні науково-технічного відділу, видання “Артиллерийского журнала”, вирішення питань утримання та розміщення армії. У межах реалізації останньої реформи О. Аракчєєв рекомендував керівникам військових підрозділів під час проходження території до місць дислокації вимагати від місцевих цивільних губернаторів “Акты о благополучном следовании”, у яких представники місцевої влади повинні були описати всі існуючі конфлікти між жителями губернії та офіцерським складом щодо розквартирування та забезпечення провіантом (за вимогою О. Аракчєєва, “Акты о благополучном следовании” обов'язково друкувались у місцевій пресі) [1027, с. 30].

Перед упровадженням військово-адміністративних реформ О. Аракчєєв вирішив підготувати новий варіант розкладу дислокації військових підрозділів. З метою створення цього документа 10 квітня 1808 р. (надіслано його було пізніше) О. Аракчєєв затвердив наказ цивільним губернаторам щодо надання йому рекомендацій з питань розміщення військових підрозділів та розбудови в регіонах необхідної інфраструктури [275, арк. 1]. Обговорення з місцевою владою (цивільними губернаторами) нового розкладу дислокації військ на той період сприймалося як прогресивне явище, оскільки для населення Російської імперії квартирна повинність завжди була найбільш “соціально травматичною” [1008, с. 129]. У межах виконання цього наказу кожному губернатору рекомендувалося надіслати на адресу О. Аракчєєва пакет документів, що складався з карти губернії із зазначенням адміністративних кордонів кожного повіту, усіх міст, сільських населених пунктів; військово-топографічного опису губернії (до цього опису потрібно було долучити інформацію про кількість житлових та господарських приміщень у кожному населеному пункті губернії); “Особистої думки

цивільного губернатора” з рекомендаціями щодо розміщення на тій чи іншій території кавалерійських, саперних, артилерійських, піхотних військових підрозділів [33, арк.43]. Так, в останньому документі (“Особиста думка цивільного губернатора”) пропонувалося “зазначити окрім числа будинків і відстані від штабу до казарми зі службами, чи є недалеко стайні, лазарети та полкові двори, де вони розташовані, як далеко знаходиться хороша вода, щоб при першому погляді можна було побачити усі вигоди для розташування кавалерії, піхоти або артилерії... Також необхідно повідомити та оцінити теперішнє розміщення військових у керованій Вами губернії, вивчити всі господарські питання, пов’язані з розташуванням військ, де знаходиться дешевші сіно та овес, де кращий підніжний корм... Де були збудовані стайні і казарми, щоб через це уникати нового будівництва; у яких районах спостерігається рівномірне розташування піхотних полків, де дешевше та зручніше доставляти провіант, чи є в цих місцях казенні будівлі для розміщення військових підрозділів, провіантських магазинів чи ні? Якщо Ви знайдете, що війська розташовані в губернії незручно і не у відповідності з вищезазначеними предметами, то потрібно пояснити, що в такому випадку необхідно робити” [282, арк. 6].

Після ознайомлення з наказом О. Аракчеєва від 10 квітня 1808 р. цивільні губернатори відразу долучилися до його виконання. З травня 1808 р. на адресу військового міністра почали поступово надходити відповіді-рекомендації з військово-топографічними описами та картами губерній. Одними з перших виконали поставлене завдання Київський цивільний губернатор П. Панкратьєв (увесь необхідний пакет документів було надіслано на ім’я О. Аракчеєва 17 травня 1808 р.), Херсонський цивільний губернатор П. Мещерський (виконав завдання 9 липня 1808 р.). 16 вересня 1808 р. такі рекомендації з описом надійшли від Пермського цивільного губернатора Б. Гермеса, 10 жовтня 1808 р. – від Подільського цивільного губернатора П. Литвина [33, арк. 200-201 зв.], 10 квітня 1809 р. – від Катеринославського цивільного губернатора К. Гладкого тощо. У результаті співпраці військових та цивільних установ Російської імперії в межах виконання наказу О. Аракчеєва від 10 квітня 1808 р. були створені такі картографічні та описові матеріали: “Список населенных пунктов Киевской губернии с указанием количества домов” (1808) [31], “Алфавитное описание

городов, местечек, сел и деревень в Олонецкой губернии, с показанием в оных числа домов и пр. (1808), “Описание Саратовской губернии всеми имеющимися в оной селениям, с наименованиями их по алфавиту, с означением числа дворов и расстоянием каждого от городов верст и ведомств оной же губернии, с показанием от штаб-квартир числа верст селений и в них домов, обязанных постоем” (1808) [65], “Письмо новгородского губернатора к гр. Аракчееву, о составлении новой губернской дислокационной карты, с приложением ведомости о местах, удобных для расположения войск” (1808) [34], “Расписание Полтавской губернии городам и местечкам, селениям и деревням в коих военный постой для трех полков назначен быть” (1808 р.) [63], “Подробное описание Малороссийско-Полтавской губернии, с приложением письма Казакевича к графу Аракчееву” (1808 р.) [64], “Описание Екатеринославской губернии с приложением мнения гражданского губернатора и с описанием квартир. 1808 г.” [54], “Мнение Слободско-Украинского губернатора относительно размещения войск в вверенной ему губернии с приложением описания квартир” (1808) [36]. “Алфавит селениям Вятского уезда, с показанием в них числа дворов и расстояния от города верст. При сем письмо к графу Аракчееву, от 31 мая 1809 г.”, “Описание Малороссийско-Черниговской губернии городам, посадам, местечкам и пр.” (1809) [73] тощо. Кожен з упорядкованих описів мав таку структуру:

Таблица 3.1.

**Приклад оформления “Описания квартир войскам по назначению
Екатеринославского гражданского губернатора”[33, арк. 105 зв.]**

Номер по карте	Екатеринославский уезд	Расстояние от штаба	Число дворов	Показание местоположения, какая где вода и подножный корм
	Селения, предполагающие для расквартирования одной артиллерийской понтонной роты			
13	Волосское	20	350	При речке Днепр и речке Мокрой Суре на скате горы вода и покосы хорошие
16	Звонецкое	27	77	При реке Днепр на возвышенности на месте вода хорошая

Як було зазначено вище, до основного тексту опису обов'язково додавалися рекомендації місцевого цивільного губернатора щодо розміщення на теренах губернії військових підрозділів. У майбутньому використання цих настанов, за спостереженням О. Аракчєєва, мало сприяти безконфліктному вирішенню всіх проблемних ситуацій між військовими та цивільним населенням (оскільки представники місцевої влади заздалегідь попереджали про основні ризики, що існували під час розквартирування нових військових підрозділів на цій території); виправленню помилок, яких припустилися дивізійні квартирмейстери під час затвердження попереднього розквартирування військ; скороченню витрат на утримання військових підрозділів у регіоні. Доцільність практики упорядкування описів території, безпосередніх місць дислокації військового підрозділу, підтверджувалася численними фактами. Наприклад, Київський цивільний губернатор П. Панкратьєв неодноразово рекомендував військовому керівництву країни відмовитися від розміщення в м. Радомишлі п'яти кавалерійських ескадронів. Однак керівництво не дослухалося до нього і побудувало на цій території стайні та казарми (з місцевого бюджету було витрачено більше 50 тис. руб.) [33, арк. 334-334 зв.]. Тривалий час вони залишалися вільними, оскільки в регіоні не було належних умов для утримання кавалерійських підрозділів. Як запевняв П. Панкратьєв, територія навколо означеного міста була заболочена, врожайність сільськогосподарських культур у середньому не перевищувала сам-2 – сам-3, зібраного врожаю ледь вистачало для забезпечення потреб місцевого населення. Таким чином, нехтування рекомендаціями губернатора призвело до того, що місцевий бюджет зазнав через будівництво значних витрат. Тому П. Панкратьєв, аби не припуститись у майбутньому таких помилок, радив розміщувати на цій території лише один піхотний полк [33, арк. 336].

Інший представник місцевої політичної еліти, цивільний губернатор Катеринославської губернії К. Гладкий, повідомляв О. Аракчєєву, що на теренах губернії на той період були дислоковані такі військові підрозділи: в Катеринославському повіті – Чернігівський драгунський полк, в Олександрівському повіті – шість рот Естляндського полку та одна артилерійська напіврота. Надалі єдиною територією, де можна було розмістити ще додатковий військовий контингент

(піхотний полк) без збитків для місцевого населення, К. Гладкий називав Слов'яносербський повіт (більшу кількість військових підрозділів розміщувати в цій губернії, на думку губернатора, було недоцільно). У той же час керівництво країни вважало за потрібне розмістити на теренах Катеринославщини сім полків піхоти або кавалерії, декілька рот артилерії. На переконання К. Гладкого, це завдання для місцевої влади було нездійсненним, оскільки в більшості населених пунктів губернії кількість будинків не перевищувала 150 одиниць. Недостатня кількість будинків у поселенні могла призвести до того, що військове керівництво країни було змушене певну кількість піхотинців розміщувати на значній відстані від штабу. Це призводило до порушення основних вимог до розквартирування військ (рота повинна була дислокуватися на відстані не більше 30 верст від штабної установи) [33, арк. 115].

Активно захищав інтереси місцевого населення цивільний губернатор Слобідсько-Української губернії І. Бахтін. Військовому керівництву країни І. Бахтін запропонував врахувати такі рекомендації щодо розміщення військового контингенту на теренах губернії: 1) місцем дислокації кавалерійських підрозділів обирати лише східні повіти: Вовчанський, Зміївський, Ізюмський, Куп'янський (такий висновок ґрунтувався здебільшого на матеріалах про середні ціни на сільськогосподарську продукцію та фураж (в означених повітах середні ціни на пшеницю, овес, сіно були набагато нижче, ніж в інших повітах губернії)). Також більшість селянських господарств цього району, за спостереженням І. Бахтіна, належала до категорії заможних, отже, у них були фінансові можливості прогодувати необхідну кількість солдатів та офіцерів російської армії); 2) для раціонального розквартирування кавалерійських військ на теренах Куп'янського повіту необхідно було відбудувати відповідну інфраструктуру (господарські приміщення та стайні); 3) у Куп'янському та Вовчанському повітах планувалося розміщувати не більше як по одному кавалерійському полку (оскільки в повітових містах є можливість розмістити лише по одній штабній установі); 4) Ізюмський повіт пропонувалось обирати для дислокації двох кавалерійських полків: один розміщувати в Ізюмі, інший – в заштатному місті Слов'янську; 5) місцем дислокації артилерійської бригади рекомендувалось обрати губернське місто Харків, оскільки в ньому є достатня кількість складських приміщень

для зберігання зброї та боєприпасів; 6) пропонувалося в Харкові та Охтирці залишити пункти призову новобранців; 7) інші повіти губернії (Богодухівський, Валківський, Лебединський, Охтирський, Харківський, Сумський) обирати як місце дислокації лише піхотних підрозділів.

Скориставшись надісланими матеріалами з регіонів (описами, картами та рекомендаціями цивільних губернаторів), генерал-майор М. Вистицький за наказом О. Аракчеєва протягом 1808-1809 рр. упорядкував узагальнюючий військово-топографічний твір “Описание, в которой губернии с удобствами и выгодами обывателей так и войск может быть расположено на временных квартирах полков, пехотных и кавалерийских, также артиллерийских и запасных рекрутских с показанием штабных и батальонных квартир по губерниям, сделанное на основании Высочайшего повеления с отношением господ гражданских губернаторов, генерал-майором Вистицким 2” [32]. Опис генерал-майора М. Вистицького, як і первинні матеріали, був здебільшого оформлений у таблично-графічній формі і складався з двох частин: самого опису (“Описание сколько в какой губернии с удобностию и выгодами как обывателей так и войск может быть расположено на непременных квартирах полков пехотных и кавалерийских, также артиллерийских и запасных рекрутских депо с показанием их штабов и батальонных квартир”) місць дислокації основних військових підрозділів (кавалерії, піхоти, артилерії) та таблиці (“Таблица, показывающая сколько в какой губернии расположено полков пехотных и кавалерийских, а также рот артиллерийских и рекрутских запасных депо”), яка у систематизованому вигляді містила статистичну інформацію щодо районів дислокації військових підрозділів за всіма областями та губерніями Російської імперії, зокрема за Волинською, Чернігівською, Подільською, Київською, Полтавською, Слобідсько-Українською, Херсонською, Таврійською[32]. До цього опису (“Описание сколько в какой губернии с удобностию и выгодами как обывателей так и войск...”) також додавалися картографічні матеріали, наприклад, “Генеральная карта России, с показанием удобного расположения войск, на непременных квартирах, на основании Высочайшего указа сохранять пользу и выгоды, как обывателей, так и войск, надлежащим расположением согласно с местными удобствами пехоты, кавалерии и артиллерии” (1808-1809 рр., масштаб 1: 2 100 000).

Після закінчення Вітчизняної війни 1812 р. та повернення російської армії з французького походу було розпочато новий етап обстеження Російської імперії. Протягом 1816-1821 рр. керівництво країни запланувало провести рекогносцирувальні роботи на території дислокації 1-ої армії (Ліфляндська, Віленська, Вітебська, Гродненська, Мінська, Могильовська, Смоленська, Херсонська (окрім Олександрійського та Єлисаветградського повітів), Київська (окрім Липовецького та Махновського), Волинська, Чернігівська, Курська, Полтавська, Катеринославська, Харківська губернії, Ковенська та Білостоцька області). Протягом 1817-1827 рр. картографічні та описові роботи були поширені на територію розквартирування 2-ої армії (Подільська, Херсонська (Олександрійський та Єлисаветградський повіти), Київська (Липовецький та Махновський повіти), Таврійська губернії та Бессарабська область). Основним організатором проведення картографічних робіт на теренах дислокації 1-ої армії було призначено генерал-квартирмейстера 1-ої армії М. Гартінга, який обіймав цю посаду з 1815 до 1823 р. Усіма роботами на території дислокації 2-ої армії керували генерал-квартирмейстер М. Хоментовський та начальник Головного штабу Й.І.В., директор Військово-топографічного депо П. Волконський. Заплановані картографічні й описові роботи були реалізовані в повному обсязі. Протягом 1816-1827 рр. було створено “Карту пространства, занимаемого войсками I армии, составленную из рекогносцировок офицеров Квартирмейстерской части во время командования оною генерал-фельдмаршала князя Барклая де Толли и генерала от инфантерии графа фон дер Остен-Сакена в течение 1816-1821 гг.” (масштаб 1:210 000), 1821 р.), “Описание, показывающее число домов в некоторых городах и местечках Киевской, Волынской, Подольской и Херсонской губернии, равно как местоположение оных и состояния рек, дорог и переправ” [46], “Топографическое описание Орловской и Курской губерний: Дмитровского и Фатежского уездов, с статистическим описанием и 65 маршрутами” [47], “Топографическое описание Минской губернии Речицкого, Мозырского и частей Бобруйского и Слуцкого уездов и Волынской губернии – Овручского и Житомирского уездов” (1819) [48], “Топографическое описание Курской губернии уездов, рек, дорог и 80 маршрутов. Состав. офицерами квартирмейстерской части в 1818 г.” [58], “Топографическое описание Могилевской губернии уездов, городов, рек и

36 маршрутов. Состав. офицер квартирмейстерской части в 1818 г.” [59], “Топографическое описание Харьковской губернии Валковского, Харьковского, Изюмского, Купянского, Змиевского, Лебединского, Ахтырского, Сумского и Курской губернии: Путивльского, Суджанского и Хотмыжского уездов, рек, дорог и 53 маршрутов” (1818) [67], “Топографическое описание Малороссийско-Черниговской губернии Черниговского, Нежинского, Козелецкого и всех прочих уездов” (1820) [74], “Подробная генеральная карта Южной части России, состоящей под распоряжением 2-й армии, заключающая губернии Подольскую, Херсонскую, части Киевской, Екатеринославской, Таврической и Бессарабскую область. Составлена при Главном штабе 2-й армии в местечке Тульчине на основании инструментальных съемок офицеров квартирмейстерской службы с 1819 по 1823 год” (масштаб 1:420 000, 1823 р.) [78] та інші документи.

Більшість описових та картографічних матеріалів було укладено дивізійними квартирмейстерами, які діяли відповідно до наказу П. Волконського від 9 листопада 1819 р. “О должности офицеров Квартирмейстерской части находящихся при корпусах и дивизиях в мирное время” [42]. Відповідно до цього наказу, офіцери Квартирмейстерської частини, які виконували обов’язки дивізійних квартирмейстерів, повинні були щорічно оновлювати розклад розквартирування військового підрозділу, маршрути пересування та дислокаційну карту. На останньому зразку картографічної продукції потрібно було позначити місце розташування дивізійного, полкових, батальйонних, ротних, ескадронних штабів, основні шляхи сполучення, які виконують комунікаційну функцію між штабними установами, місцями збору військ, кількість дворів у населених пунктах. Упорядковувати усі картографічні матеріали та розклад дислокації військових підрозділів дивізійні квартирмейстери повинні з урахуванням думки місцевого населення, тобто після консультації з місцевими чиновниками. Розклад розквартирування військового підрозділу та дислокаційна карта повинні були обов’язково надсилатися генерал-квартирмейстеру армії, корпусному штабу та місцевому цивільному губернатору.

Створення зазначених вище картографічних та описових матеріалів відбувалося за єдиною схемою: перший етап – затвердження програмних документів; другий –

проведення рекогносцирувальних робіт, упорядкування місцевою владою (наприклад, земськими справниками, городничими, поліцмейстерами) первинної інформації для опису; третій етап – подальша її систематизація та оформлення в єдиний описово-статистичний твір співробітниками Квартирмейстерської частини; четвертий етап – підготовка узагальнюючих картографічних матеріалів, їх презентація військовому керівництву держави. У межах реалізації цього заходу 8 листопада 1816 р. М. Гартінг затвердив “Циркулярное предписание обер-квартирмейстерам 1-й армии”. Відповідно до основних завдань, що були сформульовані в приписі, рекомендувалося упорядкувати військово-топографічні описи району дислокації 1-ої армії, провести рекогносцирувальні роботи на підконтрольній території та скласти “Карту пространства, занимаемого войсками I армии, составленную из рекогносцировок офицеров Квартирмейстерской части...” (масштаб 1:210 000) [867, с. 109]. На оновленій карті планувалося зазначити усі міста з поділом на губернські, повітові, заштатні містечка, фортеці, усі типи сільських поселень, фільварки, колонії; сухопутні шляхи сполучення (великі транспортні дороги, поштові та ґрунтові дороги), пороми, броди, мости; державні, губернські, повітові кордони; основні елементи економіки – заводи скляні, цегельні, збройні, порцелянові, металообробні, фабрики полотняні, суконні, шкіряні, різні типи млинів, винокурні; інші елементи – церкви, кірхшпілі (Курляндська губернія), погости, монастирі, пошти, греблі, корчми, маяки, постоялі двори, яри тощо [867, с. 109]. Окрім перерахованих елементів, що складали основу легенди карти, на ній відображали кількість будинків у містах та дворів у сільських поселеннях (за винятком аркушів карти на Подільську губернію та Землі Війська Донського). Додатково на “Карте пространства, занимаемого войсками I армии, составленной из рекогносцировок офицеров Квартирмейстерской части...” М. Гартінг рекомендував позначати ліси (зокрема породи дерев, а також їхній вік), чагарники та болота.

Обов’язково, за рекомендацією М. Гартінга, до нової карти потрібно було додати військово-топографо-статистичний опис кожної губернії. Основною його складовою був огляд найбільш значущих шляхів сполучення регіону та основних елементів ландшафту губернії. Так, під час упорядкування описів водних артерій регіону рекомендувалося надавати інформацію про “ширину і глибину річок, особливо про

глибину і площу бродів – положення і властивість берегів, про технічний стан мостів переправи, перешкод, які заважають судноплавству, ... про повені, як далеко вони простягаються – в який саме час і як довго тривають” [867, с. 109]. Також свою увагу укладачі описів повинні були зосередити на дослідженні проблем, пов’язаних із розквартируванням військ, і тому рекомендувалося “позначити місця, багаті на сінокос для фуражу, вигідні для розташування чималої кількості коней, та будь-які будівлі, споруджені для розквартирування військ” [867, с. 109]. Усі необхідні матеріали для обстежень планувалося отримувати від губернських та повітових землемірів, предводителів дворянства та чиновників міської та земської поліції шляхом надсилання до них запитів (Додаток Б, документ 3.1).

Одним з перших до виконання наказу М. Гартінга долучився обер-квартирмейстер 3-го резервного корпусу, полковник І. Шиц – автор “Топографического описания Харьковской губернии Валковского, Харьковского, Изюмского, Купянского, Змиевского, Лебединского, Ахтырского, Сумского и Курской губернии: Путивльского, Суджанского и Хотмыжского уездов, рек, дорог и 53 маршрутов” (1818) [291-295]. 1 червня 1818 р. він звернувся з проханням до місцевого губернатора В. Муратова надати йому та підлеглим (у тому числі квартирмейстеру 3-ої уланської дивізії, підполковнику П. Данненбергу) описово-статистичні матеріали з історії регіону (відомості про кількість оподаткованого населення, стаціонарні заклади торгівлі, торги та ярмарки) та карти Харківського, Вовчанського, Куп’янського, Ізюмського, Зміївського та Валківського повітів (у П. Данненберга вже знаходилися матеріали рекогносцирувальних робіт за вищезазначеними повітами, а карти повітів, складені землемірами, йому були необхідні для уточнення місцерозташування географічних об’єктів та населених пунктів) [292, арк. 1-3 зв.]. Майже через місяць після звернення І. Шица до цивільного губернатора від представників місцевих органів державної влади почали надходити перші описово-статистичні та діловодні матеріали. 24 червня 1818 р. від цивільного губернатора В. Муратова надійшов річний звіт про розвиток базових галузей промисловості в Слобідсько-Українській губернії [1052, с. 307]. 22 червня 1818 р. земський справник К. Демченко рапортував про упорядкування матеріалів демографічної статистики за Ізюмським повітом. 12 липня 1818 р. діловодний лист з

інформацією про кількість населення та дворів у селах та хуторах за Куп'янським повітом було надіслано С. Ларіоновим. 27 липня 1818 р. тотожні матеріали було надіслано І. Шицу і П. Данненбергу земськими справниками Г. Тихоцьким (в.о. земського справника, дворянський засідатель Харківського повіту) [292, арк. 9], вовчанським земським справником О. Коропським [292, арк. 10], змійвським земським справником М. Савельєвим [292, арк. 14], а 28 липня 1818 р. – валківським земським справником В. Гогєєвим [292, арк. 15].

Однак, як свідчать архівні матеріали, місцева адміністрація не завжди виконувала поставлені завдання у чітко зазначені строки. На це було декілька причин: перша – велика завантаженість місцевих чиновників поточними справами; друга – відсутність у систематизованому вигляді необхідної інформації; третя – недостатність фінансування місцевих установ (відсутність додаткових фінансових ресурсів на покриття витрат за відрядженнями місцевих чиновників). Для того, щоб заповнити інформаційні прогалини в майбутньому описі, І. Шиц разом з підлеглими був вимушений самостійно збирати необхідну інформацію. Наприклад, 12 липня 1818 р. І. Шиц звернувся до в.о. губернського землеміра В. Маслова та повітових землемірів з проханням надати йому описи Харківського, Куп'янського та Вовчанського повітів. Утім, його звернення до місцевих чиновників залишилося без відповіді. З метою пошуку документального матеріалу І. Шиц 20 серпня 1818 р. відрядив прапорщика К. Ейллєрта до Харківського та Вовчанського повітів, прапорщика М. Кандалінцева – до Валківського та Змійвського повітів, прапорщика О. Мазаракі – до Куп'янського та Ізюмського повітів [292, арк. 19-19 зв.]. Щоб уникнути в подальшому непорозумінь з представниками місцевої влади, І. Шиц та В. Муратов надали відрядженим офіцерам супровідні листи до місцевих чиновників. Ті, відповідно до існуючих правил, були зобов'язані усіяко допомагати офіцерам під час проведення рекогносцирувальних та описових робіт, надавати транспортні засоби та обслуговуючий персонал. Однак рекомендації І. Шица та В. Муратова не подіяли на місцевих чиновників, позови й конфлікти учасників експедиції з представниками місцевої влади тривали й далі. Наприклад, прапорщик О. Мазаракі постійно скаржився І. Шицу та В. Муратову на куп'янського земського справника С. Ларіонова (останній, як було зазначено вище, своєчасно надіслав лише

матеріали демографічної статистики, інформацію за іншими блоками питань надати відмовився) [1052, с. 307]. Після тривалого листування з місцевою владою І. Шицу наприкінці 1818 р. таки вдалося зібрати більшу частину матеріалів (хоч оновлення та уточнення деяких матеріалів тривало ще декілька років) [294, арк. 1; 295, арк. 2-7].

За окресленою схемою працювали й укладачі “Военно-топографо-статистического описания Киевской губернии”. Описування та рекогносцирування цієї території відбувалося за безпосередньою участю полковника А. Маркевича, оберквартирмейстера 3-го піхотного корпусу та його підлеглих – поручика Арістова та підпоручика Смагіна (пізніше до експедиції приєднався прапорщик Бекендорф). Роботу над реалізацією цього заходу А. Маркевич розпочав 12 липня 1821 р. У листі від 12 липня 1821 р. він зазначав: “Генерал-квартирмейстер 1-ої армії наказав мені провести теперішнього літа військову рекогносцировку з детальним статистичним та топографічним описом Київської губернії повітів Київського, Васильківського, Радомисльського, Сквирського, Махновського, Таращанського, Звенигородського та Богуславського; тому я звертаюсь до губернського та повітових землемірів з проханням надіслати губернські та повітові карти з описами цих районів; до повітових предводителів дворянства та поміщиків надати мені плани та описи садиб” (таке звернення та рапорти про його виконання автор монографічного дослідження зустрів на сторінках справи № 62-64, наприклад, “Дело по должности Киевского губернского землемера по разным предложениям, как то перечисление имений из Волынской в Киевскую губернию; о снятии и описании почтовых и коммерческих дорог о снятии церковных земель и увольнении”, що зберігається у фонді 36 Державного архіву Київської області). З серпня 1821 р. від чиновників нижніх земських судів, губернського і повітового землемірів Київської губернії поступово почали надходити необхідні матеріали. Наприклад, на запит підпоручика Смагіна від 13 серпня 1821 р. на його адресу 23 серпня 1821 р. надійшли план кордонів Волинської та Київської губерній, спеціальний план м. Радомишля з вигонною землею (23 жовтня 1798 р.), спеціальний план ключа Ужинського (3 вересня 1811 р.), зменшений план Рожевського староства для продажу державних земель (1811 р.). У той же час на всіх рівнях учасники обстеження Київської губернії стикалися з проблемою формування джерельної основи

описів та картографічних матеріалів, нестачею для них первинної інформації. Наприклад, як доповідав богуславський повітовий землемір Й. Шмигельський, учасник експедиції прапорщик Бекендорф вимагав надіслати плани міста Богуслава та поштових доріг, що проходять через цей повіт. Й. Шмигельський виконав завдання та надіслав йому плани: 1) дороги з міста Богуслав до Василькова (до кордонів Васильківського повіту); 2) дороги від Богуслава через Корсунь до міст Черкаси та Звенигородки; 3) дороги від Богуслава до Таращі через поселення Синицю та Кошевату; 4) дороги з Богуслава через села Ісайки, Медвин, містечко Лисянку до Звенигородки; 5) план міста Канева.

Відповідно до вимог, що висувалися до військово-топографо-статистичних оглядів цього періоду, усю наявну інформацію укладачам описів необхідно було систематизувати до чотирьох розділів (відділень): “Военно-топографическое обозрение... (назва губернії або області – І.П.) губернии”, “Статистическия сведения... губернии”, “Описание рек в... губернии”, “Описание дорог в... губернии”. Чітко дотримувалися такої структури укладачі “Военно-топографо-статистического описания...” Київської [57], Полтавської [62], Чернігівської [72], Катеринославської [32; 609, с. 141-395] губерній. Наприклад, у першому розділі “Военно-топографо-статистического обозрения Киевской губернии” [57] було охарактеризовано місце розташування губернії на карті Російської імперії, якість ґрунтового покриття, визначені якісні та кількісні характеристики топографічних елементів місцевості (наприклад, встановлені наявність, розташування і взаємний зв’язок найбільш характерних для даної ділянки типових форм і деталей рельєфу, визначено вплив рельєфу на умови прохідності, спостереження, ведення вогню, маскуванню, орієнтування й організацію захисту від зброї супротивника).

За спостереженням авторів опису, до основних категорій місцевості, які сприяють організації стійкої оборони від військ супротивника і обмежують застосування ним деяких видів зброї, є гідрографічні об’єкти регіону – річки Ірпінь та Дніпро. На користь організації оборони по річці Ірпінь у разі гіпотетичних військових дій свідчать декілька факторів: правий берег річки Ірпінь дещо вище за лівий, на річці відсутні стаціонарні переправи (функціонують лише пороми), біля містечка Білгородка збереглися

стародавні укріплення. Основним центром організації оборони на Правобережній Україні був Київ, оскільки в місті функціонувала Києво-Печерська фортеця. На той період вона мала дев'ять бастіонів: Спаський, Павловський, Петровський, Успенський, Кавалерійський, Андріївський, Олексіївський, Семенівський та Різдвяний. Слабкою ланкою в цитаделі залишався захист воріт та сухопутних шляхів сполучення, наприклад Московського шляху (для оборони цієї дороги було побудовано укріплення з чотирьох бастіонів).

У другому розділі ВТО Київської губернії (“Статистическия сведения о Киевской губернии”) надано аналіз економічних можливостей регіону щодо забезпечення дислокованих військових підрозділів провіантом та фуражем, санітарно-гігієнічним майном, зброєю тощо. З метою вирішення проблем розквартирування військових підрозділів на сторінках цього опису охарактеризовано міста та містечка (Київ, Тараща, Богуслав, Радомишль, Васильків, Біла Церква, Сквиря, Канів, Корсунь, Черкаси, Звенигородка). Завершували військово-статистичний огляд “Описание рек в Киевской губернии” (Дніпро, Гірський Тикич, Вись, Рось, Ольшанка) та “Описание дорог в Киевской губернии” (Київ – Хабне – Овруч, Київ – Радомишль, Київ – Житомир тощо). Однак більшість статистичної інформації можна використовувати лише в межах вивчення проблем мікроісторії, оскільки статистичні дані щодо демографічної ситуації та народного господарства актуальні лише для дев'яти повітів губернії: Радомишльського, Васильківського, Сквирського, Богуславського, Черкаського, Чигиринського, Таращанського, Звенигородського, Київського. Липовецький та Махновський повіти входили до зони дислокації 2-ої армії.

З усіх названих вище документів, створених у межах проведення рекогносцирувальних робіт на території дислокації військових підрозділів 1-ої армії, найбільш репрезентативним є опис Катеринославської губернії. Він не датований, однак шляхом порівняння поточної інформації, що зустрічається в історичних джерелах, можна визначити його атрибутивні ознаки. Наприклад, більшість інформації, яка представлена на сторінках опису Катеринославської губернії, датується 1817-1819 рр. Про це свідчать “Ведомость о посевах и урожае хлеба, составленная в 1817 и 1818-м годах”, таблиця “Число жителей и дворов, исключая дворянство и духовенство и

скільки у них лошадей и рогатого скота (по данным 1817 и 1819 гг.)” тощо. У самому описі є посилання й на 1821 р. як на кінцеву дату упорядкування цього документа. “Ростовський повіт, внаслідок передислокації 1-ої армії в 1821 р. та пересування військ до третього піхотного корпусу, залишився не рекогносцированим, тому опис його в цьому документі відсутній” [608, с. 281]. Найбільш ґрунтовною частиною описів цієї групи є соціально-економічний розділ. У той же час, статистичні матеріали про розвиток тваринництва в регіоні, що були представлені на сторінках військово-топографічного опису Катеринославської губернії (1821 р.), суперечливі. Спочатку на с. 285 подається інформація щодо кількості голів великої рогатої худоби та коней у Катеринославській губернії (без урахування даних за Ростовським повітом), потім автор знову повертається до цього питання вже в параграфах “Скотоводство”, “Конские заводы”, “Заводы рогатого скота”. Відповідно до матеріалів, представлених у таблиці “Число жителів и дворов, исключая духовенство и сколько у них лошадей и рогатого скота”, кількість коней становила 74248 гол., великої рогатої худоби – 441988 гол. [608, с. 285]. У наступних параграфах фігурують приблизні цифри і вказано, що кількість коней не перебільшує 25930 гол., рогатої худоби – 36630 (відповідно кількість кінських заводів становила – 97; великої рогатої худоби – 207). Поряд із землеробством та тваринництвом, у Катеринославському намісництві поступово зростала кількість представників ремісничих професій. За матеріалами опису Катеринославської губернії 1821 р., кількість ремісників становила 46555 осіб. Серед ремісничих професій найбільш активно були представлені чумацький промисел – 700 осіб, ткачі – 220 осіб, візники – 215 осіб, пекарі – 60 осіб, теслярі – 90 осіб та ін. (Додаток Б, таблиця 3.1).

На жаль, деякі військово-топографічні описи цієї доби не було оформлено відповідно до вимог в єдиний твір з поєднанням описової та таблично-графічної частини (вони складаються з розрізнених частин). Наприклад, за своєю структурою “Топографическое описание Харьковской губернии Валковского, Харьковского, Изюмского, Купянского, Змиевского, Лебединского, Ахтырского, Сумского и Курской губернии: Путивльского, Суджанского и Хотмыжского уездов, рек, дорог и 53 маршрутов” (1818) являє собою коротку характеристику основних водних артерій регіону та шляхів сполучення. Опис основних водних артерій регіону був оформлений у

вигляді таблиці. Укладачі документа систематизували всю інформацію в таблицю з такими графами: “Звание мест на реке находящихся”, “Ширина”, “Глубина”, “Свойство берегов и островов”, “Дороги прибрежные и через реку переходящие”, “Переправы и способы к оным”, “О наводнениях”, “Реки и ручьи входящие в реку” [66, арк. 7].

Обов'язковим елементом цього опису був список маршрутів пересування військ територією. За вимогами державних установ, “Список маршрутов Харьковского уезда. Маршрут №1 по большой дороге почтовой из города Харькова до города Курска идущей” оформлювався в таблично-графічній формі з використанням таких граф: “Звание мест удобных для ночлега”, “Число дворов”, “Число верст в каждом”, “Звание мест при дороге и близ дороги лежащей”, “Число дворов”, “Число верст от нужного места”, “Описание дорог”. За такою схемою поступово було описано усі великі, ґрунтові та старовинні шляхи сполучення, що поєднували Слобідську Україну з іншими регіонами Російської імперії. На сторінках ВТО зустрічаються описи таких транспортних комунікацій, як поштові дороги з Харкова до Курська, Таганрога, Катеринослава, Полтави, Чернігова, Вовчанська, від сл. Липець до Вовчанська, звідти до Курського повіту, від Вовчанська до кордонів Куп'янського повіту, звідти до м. Куп'янська, від Вовчанська до Воронежа, звідти до Нового Осколу; від Белгорода Воронежської губернії до Валуйок, Яблонський шлях, що починався в Белгородському повіті та пролягав через Зміїв, до Ізюма, шлях, що починався в Харківському повіті через Харків – с. Непокрите – м. Бірюч, ґрунтова дорога Белгород – Ізюм тощо [66, арк. 58-64].

Як було зазначено вище, протягом 1817-1827 рр. топогеодезичні й описові дослідження були поширені на територію розквартирування 2-ої армії. До зони дислокації 2-ої армії в 1817 р. зараховувалися Подільська, Херсонська (Олександрійський та Єлисаветградський повіти), Київська (Липовецький та Махновський повіти), Таврійська губернії та Бессарабська область. Однією з перших територіально-адміністративних одиниць з району дислокації 2-ої армії була рекогносцирована Бессарабська область. Зацікавленість керівництва країни у вивченні цього регіону була обумовлена суто політичними причинами. Ці землі зараховувалися до категорії новоприєднаних, а тому підлягали першочерговому дослідженню.

Загальновідомо, що в 1806-1812 рр. тривала Російсько-турецька війна, основні дії якої відбувалися в Бессарабії. Уже в 1806 р., після окупації Буджака російськими військами, “царський уряд починає сприймати цю територію як державну власність, земельний фонд якої призначався для заселення державними селянами та іноземними колоністами, а також для передачі в приватну власність. Водночас, після приєднання Буджака деякі молдавські феодали захоплюють окремі території цього району. Щоб вирішити всі наявні земельні конфлікти між державними селянами, іноземними колоністами, які активно заселяли Буджак, та молдавськими господарями, російський уряд спрямував сюди комісію на чолі з полковником Генерального штабу С. Корниловичем” [1080, с. 34]. Зйомка Бессарабії відбувалась у три етапи: протягом 1817-1819 рр. підлеглі С. Корниловича знімали територію так званого Буджака (було знято 14400 верст²); у 1822-1827 рр. зйомка була поширена на “середню частину” Бессарабії; пізніше до зйомки північної частини Бессарабії долучилися підполковник К. фон Руге та полковник Гедихін (останній у 1827 р. також керував зйомками земель, що зараховувалися до Хотинського округу) [1080, с. 146-147]. К. фон Руге та Гедихін зняли територію загальною площею 28 тис. верст².

Під час роботи цієї комісії та наступних експедицій було складено декілька документів, серед них: “Полевой журнал, веденный при обходе старой черты, отделявшей до 1806 года турецко-татарские владения Бессарабии от частных владений и от спорной черты, ныне существующей”, “Генеральная карта части Бессарабской области. Составили офицеры квартирмейстерской службы Андреевский, Львов и Ушаков из топографических брульонов, снятых с 1817 по 1825 год. М.: 5 верст в дм”, “Генеральная карта Бессарабии, собственно так называемой, или Буджака. Составлена из планов произведенной съёмки в 1817 и 1819 г. полковником Корниловичем. М.: 5 в. в дм.” [80], “Генеральная карта Бессарабской области, составленная из брульонов военно-топографической съёмки, произведенной с 1817 по 1827 г. Составили офицеры Свиты Его Императорского Величества по Квартирмейстерской части. М.: 5 верст в дм.” [81]. До картографічних матеріалів додавалася “Ведомость к генеральной карте Бессарабии, собственно так называемой, или Буджака” (1817-1819 рр.) та “Ведомости, принадлежащие к плану, снятому в 1818 году, виноградным и фруктовым садам,

состоящим в Бессарабии при г. Аккермане” (відповідно й “План виноградным и фруктовым садам Бессарабии при городе Аккермане”, 1818 р.).

У цей період було створено “Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака. С приложением карты, снятой в 1817, 1818 и 1819 годах. Составлено из собранных сведений чиновниками, производившими по высочайшей его императорской воле снятие на план того края. 1820 года” [222]. Військово-статистичний огляд Бессарабії складався з двох взаємопов’язаних частин: 1) опису Бессарабії, або Буджака; 2) опису новоприєднаних цинутів (Аккерманського, Ізмаїльського, Бендерського). До складу першої частини (с.1-69) розкривалися такі питання: приєднання Буджака до Російської імперії, кордони цієї територіально-адміністративної одиниці; гідрографія регіону за окремими складовими (моря, озера, річки); кліматологія; якість ґрунту; сухопутні та водні шляхи сполучення; основні види господарської діяльності місцевого населення (землеробство, садівництво, тваринництво, рибальство, бджільництво, полювання); народонаселення; природні копалини. У другій частині опису кожний цинут (повіт) описувався за такою схемою: кордони та населення, державні та приватні володіння, форштадти, фортеці (Аккерман та Кілія), сільські поселення, села, хутори. Обов’язковим елементом опису були таблиці. За допомогою таблично-графічного методу досліджувались основні населені пункти Бессарабії (“Села и деревни, при каких оныя урочищах и речках состоят”). У кожній таблиці пропонувалося зазначити основні показники з демографії (кількість господарств, родин, осіб чоловічої та жіночої статі, їхня професійна зайнятість); кількість житлових помешкань та господарських будинків (приватних садиб, культових споруд, погребів, млинів); кількість худоби (коней, овець, корів, свиней, ослів).

Значення “Статистического описания Бессарабии собственно так называемой, или Буджака. С приложением карты, снятой в 1817, 1818 и 1819 годах...” важко переоцінити. Матеріали С. Корниловича були враховані під час створення подальших військово-топографічних описів. До них належить, наприклад, “Военно-статистическое описание Бессарабской области, составленное при съемке сей страны, производившейся с 1821 по 1828 г. Генерального штаба штабс-капитаном Розелионом-Сошальским. 1828 г.” [49]. Оновлений опис Бессарабської області (1828) складала такі розділи:

“Обозрение области в собственно историческом отношении”, “Военно-статистическое описание Бессарабской области” тощо. До першої частини опису додавалися географічний та економічний описи регіону (географічне положення, фізичні властивості поверхні, основні напрямки розвитку господарської діяльності місцевого населення, територіально-адміністративний устрій губернії, основні органи державної влади в регіоні, система доходів та зборів (зокрема доходи від митних зборів), шляхи сполучення, стан розвитку конфесій, діяльність найбільш відомих освітянських та просвітницьких установ і товариств). Другу частину складав військовий опис шести цинутів (повітів) Бессарабської області (Хотинського, Яського, Бендерського, Ізмаїльського, Аккерманського, Оргіївського). Опис кожного повіту мав логічну будову: географічне положення, народонаселення, якість місцевого ґрунту, водні ресурси, кліматичні умови, визначні місця та населені пункти регіону. Обов’язковим елементом опису Бессарабської області були таблиці (“Ведомость о количестве разного рода скота, пропущенного чрез Новосилицкую таможду в Австрию в 1821-1827 гг.”, “Ведомость о числе ремесленников в городах и местечках Хотинского цинута, находящиеся по собранным при производстве съёмки сведениям”, “Ведомость о числе селений Оргеевского цинута, принадлежащих к монастырским именам и числе дворов в них, количество земли и леса при них находящихся”) та малюнків, креслень, описів відомих пам’яток регіону (Хотинської фортеці, пам’ятника гетьману С. Жолкевському, монумент князю Г. Потьомкіну-Таврійському, руїни покинутих татарських селищ).

Окрім Бессарабської області, до району дислокації 2-ої армії зараховувалася також Подільська губернія. Тому на початку 1819 р. картографічні й описувальні роботи зачепили і її (територія Подільської губернії в цей час перебувала в зоні активного геодезичного обстеження, наприклад, там працювала експедиція Е. Штегмана). Зйомка Подільської губернії відбувалася під керівництвом полковників Е. Штегмана (Штегмана (1819 р.) – І.П.) та Й. Краузе (очолив зйомку з 1820 р. та керував загоном до 1822 р.) [1051, с. 15]. Активну участь у роботі експедиції в різні роки брали кантоніст С. Тютіков, прапорщики І. Аврамов, П. Бобрищев-Пушкін, М. Бобрищев-Пушкін, П. Рокосовський, М. Крюков, М. Загорецький, підпоручики О. Черкасов, Бутовський, П. Тучков та ін. [1080, с. 146]. Спочатку в 1819-1822 рр. було завершено

зйомку Гайсинського, Вінницького, Літинського, Брацлавського, Летичівського, частково Ольгопільського, Балтського та Кам'янецького повітів Подільської губернії. Потім повноваження експедиції було поширено й на Могильовський, Ямпільський, Проскурівський, Ушицький повіти. Однак, як зазначає Ф. Шуберт, якість цих зйомок викликала певні питання, “усі ці зйомки різних частин Поділля та Волині, зроблені досить поверхово, виявилися помилковими, окрім зйомки полковника Краузе, яка відмінно знята та відпрацьована” [1080, с. 146]. По закінченню діяльності експедиції було укладено “Топографическую карту Подольской губернии, заключающую поветы: Летичевский, Литинский, Винницкий, Брацлавский, Гайсинский и части Каменецкого, Проскуровского, Ушицкого, Могилевского, Ямпольского, Ольгопольского и Балтского 1819-1822 гг. Снята под начальством Стегмана и Краузе” (масштаб 1:42 000) [77], “Планы окрестностей города Гайсина и местечка Бершад (Подольской губ.)” (масштаб 1:21 000, 1822 р.), “Топографическую карту части Подольской губернии, снятую под руководством полковника Краузе в 1822-1823 годах” (1822-1823 рр.) та “Военно-топографическое и статистическое описание Подольской губернии” (Ф. Шуберт називає опис “двома книгами статистичних відомостей”) [61].

Як засвідчують архівні джерела, над “Военно-топографическим и статистическим описанием Подольской губернии” Й. Краузе працював протягом чотирьох років. Перший його лист на адресу Вінницького повітового маршала І. Лещинського від Подільського цивільного губернатора С. Павловського з проханням допомогти датовано 2 червня 1820 р., останній – 9 серпня 1824 р. [260, арк. 17]. Військово-топографічний опис Подільської губернії складався з кількох частин: у першій потрібно було визначити й охарактеризувати адміністративно-територіальний поділ губернії, її кордони, природно-кліматичні умови, сухопутні та водні шляхи сполучення, дослідити останні зміни, що відбувалися в демографії регіону, надати опис повітових міст і містечок Поділля та короткий історичний огляд Подільської губернії [61, арк. 3-6 зв.; 1051, с. 15]. До другої частини опису зараховувалося декілька окремих розвідок, наприклад “Военно-топографическое описание речек и ручьев, которые прилегают в части снятой генерал-майором Ф. Хоментовским и принадлежат к Днестровскому бассейну” було присвячено найбільш значущим водним артеріям регіону (Дністер,

Лімниця, Бистриця, Луква). У ВТО Й. Краузе також у таблично-графічному вигляді представлено опис рр. Синюхи, Південного Бугу, Гірського Тікичу, “Общее обозрение лагерных мест находящихся в Подольской губернии” [61, арк. 36-110], а також “Обозрение выгодных мест, находящихся в Подольской губернии для расположения пехоты и кавалерии в мирное время” [61, арк. 111 зв.]. Однак, як свідчить аналіз документа, його інформаційні можливості обмежені. Незважаючи на те, що в описі є розділи про господарство [61, арк. 15-22] та короткий історичний огляд Подільської губернії [61, арк. 29-41 зв.], усі важливі події економічного та громадського життя описані загальними фразами. Наукову цінність документ здебільшого має для сучасних українських географів, оскільки дозволяє простежити зміни в ландшафті регіону, що відбулися протягом XIX – XX ст.

Поява нових військово-топографічних описів в результаті рекогносцирувальних робіт у районах дислокації 1-ої та 2-ої діючих армій призвела до дискусії серед військових про доцільність та якість джерел цієї групи (про це свідчить документ “О предмете военных обозрений”, від 23 травня 1821 р.) [41]. Автор цього листа (російський дослідник О. Постніков вважає укладачами цього документа генерал-майора М. Гартінга та генерал-квартирмейстера Головного штабу К. Толя – І.П.) [867, с. 114] усі попередні спроби створити інформативні описи вважає нікчемними, оскільки відсутність комплексного підходу до обстеження Російської імперії (тривалий час досліджувались окремі губернії), наявність великої кількості програм, ротації в особовому складі експедицій – усе це призвело до упорядкування малоінформативних описів. Автор документа одним з перших запропонував скласти узагальнюючий військово-топографічний опис за усіма губерніями й областями Російської імперії та представив удосконалену програму обстежень (робіт з рекогносцирування територій). На його думку, майбутній опис повинен був складатися з чотирьох базових розділів: “Полезьа от народа обитающего в крае” (перший розділ), “Полезьа от движемого багатства народа” (другий розділ), “Полезьа от помещения или жилья народа” (третій) та “Полезьа от географического и топографического положения края” (четвертий). Як бачимо з назви першого розділу, його укладачі повинні були детально охарактеризувати етнічний, соціальний та кількісний склад населення регіону (особливу увагу приділити

вивченню південних губерній Російської імперії, оскільки, на думку укладача програмних документів, саме південноукраїнські землі характеризувалися строкатим етнічним складом та поширенням різних систем землекористування). У другому розділі пропонувалося надати детальний опис економічного життя регіону: перерахувати основні види господарської діяльності місцевого населення, дослідити рівень розвитку торгівлі та промисловості (використання основних здобутків місцевої промисловості для підвищення боєздатності вітчизняної армії та забезпечення її всім необхідним). У третьому розділі потрібно було зосередитися на використанні житлових та господарських приміщень місцевого населення для дислокації військових підрозділів та в якості штучних перепон під час військових дій. Заключний розділ кожного опису потрібно було присвятити дослідженню топографії регіону. Саме четвертий розділ (“Польза от географического и топографического положения края”), на думку укладача програми, повинен бути найбільш змістовним. Оскільки до кожного параграфа розділу (опису шляхів сполучення, місць дислокації військових підрозділів, фортифікаційних укріплень, маршрутів пересування військ, загальної топографії) потрібно було додати як зразок семитопографічну, топографічну карти, а також карту шляхів сполучення, плани повітових міст та фортифікаційних споруд. Наприкінці інструкції невідомий автор рекомендує запровадити персональну відповідальність офіцерів за якість наданого матеріалу [41, арк. 9].

У той же час військове керівництво країни не залишало спроб створити ВТО узагальнюючого характеру (на жаль, їх не було реалізовано). Наприклад, у 1829 р. генерал-квартирмейстер російської армії П. Сухтелен запропонував створити Особливу комісію для упорядкування військової статистики областей та губерній Російської імперії. Він зазначав, що для цього є достатня кількість матеріалів, однак “велика площа країни не дозволяє їх надрукувати без їх безпосередньої обробки та доопрацювання. Для цього необхідно залучити значну кількість офіцерів, які на даний момент у зв’язку з бойовими діями спрямувати неможливо” [1131, с. 65-66]. П. Сухтелен рекомендував по закінченню військових дій призначити комісію у складі 6-12 офіцерів, які повинні опрацювати всі існуючі документи, систематизувати додаткову інформацію, розробити форми таблиць та зразки описів. Усі ці дослідження він радив проводити неофіційно, до

військ надсилати інформацію лише про райони розквартирування. Окрім того, окремій групі офіцерів пропонувалося долучитися до упорядкування ВТО прикордонних територій іноземних країн. Наприкінці наказу було додано чорновий проект військово-топографо-статистичних описів [1131, с. 66]. Ще раніше, 9 серпня 1827 р., за наказом П. Сухтелена Христіані упорядкував формуляр Військово-топографічних таблиць, які б слугували для короткого та загального огляду будь-якої губернії, складені відповідно до резолюції його світлості на 8-й пункт інструкції для топографічної зйомки Гродненської губернії [6, арк. 1].

У 1832 р. генерал-ад'ютант О. Нейгардт, який виконував обов'язки генерал-квартирмейстера Головного штабу Й.І.В. (з січня 1834 р. був призначений командувачем 1-го піхотного корпусу), у доповідній записці "О заняттях корпусных обер-квартирмейстеров" запропонував доручити останнім протягом 1833 р. скласти "опис у військовому відношенні певної частини регіону, на якій розміщувався корпус" [1131, с. 43]. Оновлений варіант опису, за первинним уявленням О. Нейгардта, повинен був складатися "з відомостей про побут, звичаї та основні напрямки господарської діяльності мешканців; тобто про всі предмети... необхідні для обмундирування, озброєння та забезпечення військ", планування та проведення військових операцій [1131, с. 47]. Надалі планувалося на основі отриманої інформації розробити оборонні заходи в разі неочікуваного нападу супротивника (за задумом військового командування, гіпотетичні військові дії повинні відбуватися на підконтрольній Російській імперії території). Щоб своєчасно виконати покладене на обер-квартирмейстерів завдання, максимально спростити процедуру упорядкування описів, О. Нейдгарт до наказу від 15 грудня 1832 р. додав "Инструкцию генерал-квартирмейстера 1 армии обер-квартирмейстерам армейских частей о составлении описаний местности, где расквартированы их части" [226, арк. 5]. Відповідно до документа, спочатку необхідно було систематизувати відомості про гідрографію регіону (визначити напрямок течії річок, встановити їх швидкість, якість дна; виявити природні перепони на шляху водних артерій; дослідити технічний стан штучних переправ, рівень розвитку судноплавства тощо). Окрім відомостей географічного та топографічного характеру, вимагався матеріал про основні галузі господарської

діяльності місцевого населення, кількість порохових заводів, суконних та шкіряних фабрик, показники врожайності основних сільськогосподарських культур, шляхи збуту аграрної продукції. Певні вимоги в інструкції висувалися й до джерельної бази військово-топографічних описів. Так, дивізійним та обер-квартирмейстерам рекомендувалося особисто відвідати всі населені пункти губернії, що знаходились у районі дислокації військових підрозділів, дослідити архіви та поточну документацію місцевих владних установ [226, арк. 5-5 зв.].

Укладачі опису мали також врахувати маскувальні та захисні властивості місцевості; вплив типових форм і деталей рельєфу на планування військових операцій; наявність на цій території оборонних військових споруд (фортець, старовинних укріплень); напрямки і маршрути руху підрозділів під час воєнних дій. Якщо район дислокації військового підрозділу перебував у прибережній зоні, потрібно було дослідити захисні можливості цього регіону під час проведення оборонних операцій; визначити основні шляхи використання прибережних островів, приморських будинків у мирний та воєнний час для потреб армії. Надалі дивізійним квартирмейстерам на основі отриманої інформації рекомендувалося розробити превентивні заходи щодо захисту цих територій від ворога на випадок його неочікуваного нападу та представити такий план дій у ВТО [226, арк. 6-7]. Обер-квартирмейстери 1-го, 2-го, 3-го, 4-го та 5-го резервних кавалерійських корпусів повинні були описати район дислокації свого військового підрозділу та розробити заходи щодо оборони цієї території з урахуванням таких ситуацій, якщо ворог буде наступати: 1) з Полтави; 2) з Кременчука; 3) з Тирасполя; 4) з Глухова та Рильська. Обер-квартирмейстер Гвардійського корпусу (з 1831 р. до 1836 р. цю посаду обіймав П. Тучков, а з 1841 р. – В. Лівен) повинен був спланувати військові операції щодо захисту Санкт-Петербурга з урахуванням гіпотетичного наступу ворога: 1) з території остзейських губерній дорогою Санкт-Петербург – Нарва далі на Ригу чи Ревель; 2) з території Фінляндії дорогою Вільманstrand – Выборг [226, арк. 7]. Обер-квартирмейстер 1-го піхотного корпусу розробляв оборонні заходи щодо захисту Риги в разі переходу кордону армій супротивника недалеко від Ковна чи Тильзита. Для обер-квартирмейстера 5-го піхотного корпусу Горського, чий корпус боровив Житомир та Київ, потрібно було розробити

превентивні заходи в разі пересування військ ворога в напрямку від Ламберга до Заславля [226, арк. 7]. Обер-квартирмейстеру 6-го піхотного корпусу (з 1828 р. цю посаду обіймав А. Фітінгоф, з 1835 р. – Ф. Сохацький) рекомендувалося спланувати оборонні заходи по лінії Умань – Київ з урахуванням наступу ворога з Балти.

Відповідно до “Инструкции генерал-квартирмейстера 1 армии обер-квартирмейстерам армейских частей о составлении описаний местности...” передбачалося всю попередню інформацію зібрати та систематизувати взимку 1832-1833 рр. На початку 1833 р. обер-квартирмейстерам рекомендувалося особисто об’їхати та дослідити цю територію, а через три-чотири місяці вже підготовлені варіанти описів (військових записок) надіслати О. Нейдгарту. Однак, унаслідок певних причин, описування означених районів просувалося досить повільно (тривало декілька років). Протягом 1832-1836 рр. було створено “Описание края на левой стороне Днепра, служившего местом расположения войск бывшим 4 и части 5 резервных кавалерийских корпусов с изложением предположения о защите оною. Составлено на основании высочайше одобренной инструкции, обер-квартирмейстером 3 резервного кавалерийского корпуса с 17 планами” (автор К. фон Руге, 1833 р.) [75]; “Военные записки о расположении 2-го пехотного корпуса в Царстве Польском” та “Приложения к военным запискам Ушакова: подробное топографическое описание части р. Вислы от м. Завихвост до г. Варшавы, 1833 г.” (автором обох документів є полковник Н. Ушаков, з 1832 р. – начальник канцелярії намісника Царства Польського); “Военные записки о предполагаемых военных действиях Отдельного гвардейского корпуса против противника, наступающего со стороны Отзейских губерний” (1833) та “Операционная карта С-Петербургской и Эстляндской губернии и планы позиций к военным запискам” (1833) (автор обох документів – полковник П. Тучков); “Топографическое описание территории между реками Бугом и Днепром и о предлагаемых военных действиях 2-го резервного кавалерийского корпуса, расположенного на этой территории” (укладач опису – полковник Озерський, 1834 р.), “Записки о предполагаемых военных действиях в Бессарабии и ее описание” (1835 р., автор – О. Менде); “Военное обозрение территории между Гельсингфорсом, Або и Тавастгусом” (укладач – полковник Ф. Шраам, з 1833 р. командувач 2-ої бригади 23 дивізії); “Военные записки с описанием

Киевской, Черниговской и Полтавской губернии” (1835 р., укладач – Нюберг), “Военные записки о части Юго-Западного пограничного пространства, заключающей Волынскую губернию и сопредельные уезды Каменец-Подольской” (кінцевий варіант опису датований 1835 – 1836 рр., автором опису є І. Носков); “Военно-топографическо-статистическое описание края, лежащего между реками Бугом и Днепром...” (1835 р., О. Балакирев); “Военно-топографическое и статистическое описание предполагаемого театра военных действий в Московской, Смоленской, Калужской и Тульской губерниях” (упорядкування цієї пам’ятки було закінчено Ф. Сохацьким 8 серпня 1835 р., до опису додавались картографічні матеріали); “Военные записки о предполагаемых военных действиях 4-го пехотного корпуса на территории части Тульской и Калужской губерний” (30-ті роки ХІХ ст., автор – полковник Філіпович) [39].

У фондах архівосховищ та бібліотек України та Російської Федерації на сьогодні збереглося достатньо матеріалів про створення “Военных записок о части Юго-Западного пограничного пространства, заключающей Волынскую губернию и сопредельные уезды Каменец-Подольской”. Перший документ, що оповідав про цей опис, датовано 6 січня 1833 р. (цього дня було зареєстровано лист від обер-квартирмейстера 5-го піхотного корпусу Горського до Волинського цивільного губернатора А. Римського-Корсакова з проханням надати опис стародавніх військових споруд Волині, укладений ще під час перебування на посаді цивільного губернатора М. Бутовта-Андржейковича (1824-1828 рр.) [226, арк. 8-9]. Цей опис планувалося надалі використовувати для створення оновленого варіанта ВТО Волинської губернії. Також необхідна була й інша інформація: перелік населених пунктів Волинської губернії, відомості про врожайність основних сільськогосподарських культур, цінову політику місцевих поміщицьких господарств тощо. 30 січня 1833 р. А. Римський-Корсаков повідомив, що надати в систематизованому вигляді інформацію в короткі строки він не зможе через її відсутність у губернському правлінні. Цивільний губернатор інформував О. Нейгардта та Горського, що йому спочатку потрібно наказати місцевим предводителям дворянства підготувати відповіді на основні запитання інструкції. Після отримання та систематизації планувалося їх надіслати обер-квартирмейстеру. З 1 березня 1833 р. від предводителів місцевого дворянства почали надходити короткі

статистичні описи повітів. Саме 1 березня 1833 р. надіслав опис Луцького повіту місцевий предводитель дворянства Годлевський [226, арк. 14-18, 20-40], 15 березня 1833 р. – Дубенський повітовий предводитель дворянства К. Гулевич [226, арк. 10-13], 21 березня 1833 р. – Ковельський предводитель Янишевський [226, арк. 48-54 зв.], 23 квітня 1833 р. виконав доручення Острозький предводитель дворянства Зволинський [226, арк. 34-36 зв.] тощо. Однак, 2 листопада 1834 р. від Горського та І. Носкова надійшов повторний запит щодо упорядкування ВТО, оскільки надіслані варіанти описів були дуже низької якості. Тому планувалося з 1 березня 1834 р. вдруге дослідити райони дислокації деяких військових підрозділів, зокрема Волинську губернію.

О. Нейдгардт дозволяв укладачам, виходячи з особливостей ландшафту регіону та умов дислокації військових підрозділів, вільно змінювати структуру та інформаційне навантаження описів. Наприклад, І. Носков, автор Військових записок Волинської губернії, вирішив розділити опис на три тематичні частини [76]. До першого розділу увійшла характеристика природно-кліматичних особливостей регіону, його ландшафту, гідрографії, шляхів сполучення. Другий розділ було присвячено характеристиці оборонних дій російської армії проти супротивника, який гіпотетично наступає з боку Галичини в напрямку Броди – Житомир. На цей випадок більш детально було розглянуто декілька сценаріїв оборонних дій російської армії, якщо: 1) ворог наступає в напрямку поштової дороги Дубно – Острог – Новоград-Волинський; 2) ворожа армія наступає територією Південної Волині в напрямку купецького тракту Ямпіль – Старокостянтинів – Любар. До другої частини опису також обов'язково додавалась інформація інтендантського спрямування. Наприклад, про кількість складських приміщень та військових магазинів на території губернії, ціни на основні види сільськогосподарської продукції, шляхи її постачання в губернію та за її межі. Третій розділ (додатки) містив опис двох найбільш відомих сухопутних шляхів сполучення регіону: поштової дороги Радзивилів (суч. Радивилів) – Дубно – Острог – Новоград-Волинський та купецького тракту Радзивилів (суч. Радивилів) – Ямпіль – Старокостянтинів – Любар – Чуднів – Троянів. Також до структури цього опису зараховувалися загальні відомості про основні населені пункти губернії та дві таблиці по Волинській та Подільській губерніях (сільське господарство, промисловість,

демографія, площа земельних ресурсів), картографічні матеріали (карта Південно-Західного прикордонного простору між фортецями Брест-Литовський – Хотин – Київ; план м. Кременця; маршрутні карти за вищезазначеними шляхами сполучення; план розташування військових позицій) тощо.

Автор “Описания края на левой стороне Днепра, служившего местом расположения войск бывшим 4 и части 5 резервных кавалерийских корпусов с изложением предположения о защите оногo...” К. фон Руге вирішив дещо спростити структуру праці: спочатку надав загальну характеристику регіону, потім – топографічний опис території дислокації означених військових підрозділів (гідрографічний опис та огляд шляхів сполучення), статистичний опис Полтавської губернії (огляд було зроблено за стандартною схемою: народонаселення, міста та сільські поселення, будинки, хліборобство, садівництво, бджільництво, тваринництво, фабрики та заводи, віросповідання, моральність), статистичні відомості про повіти Охтирський, Лебединський, Сумський Слобідсько-Української губернії [75, арк. 1, 8]. Наприкінці – відомості про захист цивільного населення та стратегічних об’єктів під час нападу супротивника. К. фон Руге уже мав достатній досвід у проведенні топографічних досліджень і тому досить прискіпливо ставився до виконання доручення: ретельно описав основні сухопутні та водні шляхи сполучення регіону, навів детальну інформацію про демографічні процеси та основні види господарської діяльності місцевого населення. Незважаючи на те, що К. фон Руге сам провів значну евристичну роботу, в упорядкуванні опису йому активно допомагав Малоросійський генерал-губернатор, генерал від кавалерії М. Репнін. Останній сприяв налагодженню комунікаційних зв’язків з місцевими чиновниками, особисто надсилав необхідні документи. Про сумлінність та завзятість К. фон Руге у справі створення цього опису свідчать такі факти. Наприклад, під час опрацювання писемних джерел К. фон Руге виявив розбіжності в матеріалах, що систематично йому надсилали земські справники. Наприклад, матеріали ревізій повідомляли, що загальна кількість населення Полтавської губернії становила 1352061 осіб, а відомості духовної консисторії називали іншу цифру 1353531, тобто різниця становила 1470 осіб [75, арк. 54, 65]. Також він ставив під сумнів достовірність відомостей про кількість горілчаних підприємств у

регіоні та обсяги виробленої продукції. За матеріалами, надісланими земськими справами, кількість винокурних підприємств становила 717, а загальний обсяг виробленої продукції складав 2040583 відер. У той же час місцева адміністрація повідомляла, що на функціонування цієї галузі промисловості йде 1306273 чвер. сировини. Таким чином, з огляду на ці розрахунки, обсяги виробленої продукції, на думку К. фон Руге, повинні були перевищувати 3000000 відер щорічно. Отже, необхідно було перерахувати винокурні та визначити їхні промислові потужності.

Інші описи, наприклад “Записки о предполагаемых военных действиях в Бессарабии и ее описание” (автор О. Менде, 1835 р.), “Военно-топографическо-статистическое описание края, лежащего между реками Бугом и Днестром” (автор О. Балакирев, 1835 р.), “Военные записки с описанием Киевской, Черниговской и Полтавской губернии” (укладач Ньюберг, 1835 р.) мають схожу структуру й інформаційне навантаження. “Записки о предполагаемых военных действиях в Бессарабии и ее описание” складаються з двох взаємопов’язаних частин: “Военно-исторического, топографического и статистического описания театра войны” та “Мысли о вторжении неприятеля в Бессарабию и о действиях как его войск, так и обороняющих сейчас” [39, арк. 1]. Оскільки до “Военно-топографическо-статистического описания края, лежащего между реками Бугом и Днестром” додавалися окремими частинами “Маршруты войск к предполагаемым военным действиям между Бугом и Днестром против противника, завладевшего Крымом” (1835 р.) та “Предположения” о военных действиях между Бугом и Днестром” (1835 р.), то автор логічно розподілив статистичний огляд на чотири частини: “Статистическое описание края лежащего между реками Бугом и Днестром”, статистичний опис Катеринославської (Катеринославського та Верхньодніпровського повітів) та Херсонської (Херсонського, Бобринецького, Олександрійського повітів) губернії, “Статистическое описание военного поселения регулярной кавалерии” [39, арк. 37-95]. Опис О. Ньюберга (“Военные записки с описанием Киевской, Черниговской и Полтавской губернии”, 1835 р.) складався з чотирьох частин: “Общее замечание”, “Статистические сведения по Киевской губернии” (були окремі частини по Полтавській та Чернігівській губерніях), “Общее обозрение пространства предполагаемого театра военных действий”,

“Предположения освобождение Киева от осаждаемого неприятеля” [39, арк. 125-126 зв.]. До опису також додавалися операційна карта Київської, Чернігівської та Полтавської губерній, план позицій недалеко від Києва, Білгородки, Василькова, Білої Церкви.

Як засвідчує аналіз ВТО, перший розділ у кожному описі виконував здебільшого роль довідника, а отже, представлені в ньому відомості мають узагальнюючий характер. Наприклад, стан розвитку землеробства в описі О. Менде оцінюється так: “хліборобством займаються переважно болгарські й німецькі поселенці в Буджаку, які засівають більше половини противу всієї Бессарабії, в інших місцях за усієї родючості землі мешканці засівають тільки для домашнього вжитку (окрім незначної кількості поміщиків)” [39, арк. 47]. Малоінформативні відомості також зустрічаються на сторінках опису О. Балакирева. Наприклад, про розвиток промисловості в регіоні сказано загальною фразою: “фабрик у цьому краї дуже мало” [39, арк. 55]. Докладні статистичні матеріали наведені в обох описах лише за двома блоками інформації: про кількість великої рогатої худоби й коней та основні показники врожайності сільськогосподарських культур (оскільки від цього залежало ефективне функціонування інтендантської служби та рівень забезпечення війська харчами та фуражем). Так, за матеріалами опису О. Менде тільки у Хотинському повіті Бессарабської області в 1835 р. врожайність жита становила 87273 пудів, пшениці – 67298 пудів, ячменю – 28862 пудів, вівса – 20508 пудів.

Оскільки основне завдання нового обстеження Російської імперії було визначено як упорядкування “опису у військовому відношенні певної частини регіону, на якій розміщувався корпус”, з подальшим плануванням військових операцій найбільшу увагу укладачі зосереджували на організації оборонних заходів під час гіпотетичних військових дій, якщо ворог планує наступ через річку Дністер. Передбачалося, що після її форсування основний військовий контингент наступаючої армії буде просуватися або в напрямку Києва, або на Одесу (потім на Миколаїв), то для оборони цього регіону, на думку О. Менде, необхідно розбудувати укріплення по Дністру та Південному Бугу [39, арк. 59-66]. На переконання О. Балакирева (автора “Военно-топографическо-статистического описания края, лежащего между реками Бугом и Днепром”), якщо

війська противника захоплять Бессарабію і плануватимуть наступ по лінії Тирасполь – Вознесенськ, то форсувати Південний Буг вони зможуть біля містечка Кантакузівка, оскільки там довжина річки складає лише 100 сажень. Щоб затримати ворога на цій ділянці, необхідно організувати лінію стійкої оборони якраз навпроти Вознесенська. “Лівий фланг цієї позиції перекривається рікою Мертвою, правий фланг спирається на річку Південний Буг”. Оскільки в цьому місці лівий берег Південного Бугу вище за правий, пересування ворожих підрозділів не залишиться непоміченим для російського командування, а позиції артилерії таким чином будуть захищені природним укриттям. Для успішних дій в обороні біля міста Вознесенська О. Балкирев рекомендував укріпити лівий фланг позиції [39, арк. 33].

Найбільші труднощі з плануванням оборонних операцій, на думку О. Ньюберга, були в командування військових підрозділів, дислокованих у Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях, оскільки тактичні можливості цієї місцевості були обмежені: “1) край цей не має ні значних гір, ні великих лісів і боліт і тому військові позиції розташовувати в східній частині Чернігівської й Полтавської губернії або у Західній частині Київської [губернії] буде достатньо важко; 2) безліч рік, які перетинають простір, майже скрізь мають переправи чи броди й навіть ті з них, які по болотистій властивості свого ґрунту, звичайно бувають недоступними, але при тривалих посухах стають зручними; 3) великі поштові дороги, дороги торгівельні особливо в літню пору зручні для всіх родів військ; 4) міста й села взагалі розташовані на місцях рівних і побудовані неправильно, будинки в селах розкидані оточені городами, часто садами й галями, від чого займають великий простір і можуть хіба тоді вигідно втримувати ворога, коли складають частину позицій” [39, арк. 135].

Таким чином, з кінця XVIII до кінця 30-х рр. XIX ст. більшість військово-топографічних обстежень областей та губерній Російської імперії зберігали такі риси: відсутність єдиного системного підходу до їх проведення в межах усієї держави; наявність значної кількості програмних документів для упорядкування; вирішення під час проведення картографічних та геодезичних робіт певних короткотривалих завдань (наприклад, підготовка до війни з Наполеоном I Бонапартом, врегулювання проблем дислокації військових підрозділів). Під впливом цих факторів військово-топографічні

установи Російської імперії до кінця 30-х рр. XIX ст. створювали різнопланові військово-топографічні описи, які різнилися між собою структурою, інформаційним навантаженням, джерельною базою. Поступово в цей період сформувалися дві групи описів: 1) військово-топографічні, створені внаслідок проведення картографічних та геодезичних робіт на окремих територіях Російської імперії (їх головне завдання – виконувати роль ілюстративного матеріалу до карт та планів, які були підготовлені під час проведення зйомок територій); 2) описи, що створювалися здебільшого цивільними губернаторами окремих територій чи безпосередньо військовими з метою вивчення майбутнього району розміщення військового підрозділу або ведення бойових дій. Тому інформаційний потенціал цих ВТО був обмежений і визначався переліком завдань, що актуалізувались організаторами обстежень перед їх упорядниками.

3.3. “Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи...” як різновид військово-топографічних описів

Як було зазначено вище, у першій половині XIX ст. завершується процес інституалізації та юридичного оформлення військово-топографічної служби (ВТС – І.П.) Російської імперії. Останні заходи реформування ВТС – створення Корпусу військових топографів (28 січня 1822 р.), затвердження нового штатного розпису Військово-топографічного депо (28 березня 1832 р.) – сприяли активізації топографічних зйомок. На той період геодезичними та картографічними роботами було охоплено всю територію Російської імперії та деякі прикордонні території іноземних держав. У ході проведення таких обстежень створювалися військово-топографічні описи окремих регіонів Російської імперії. Однак, упорядкування таких матеріалів сприймалося військовим керівництвом країни лише як тимчасове вирішення проблеми забезпечення офіцерського складу російської армії надійною інформацією про регіон дислокації військових підрозділів. Використання ВТО під час планування операцій та дислокації військових підрозділів вимагало проведення описово-топографічних досліджень, які б охоплювали всю територію Російської імперії. Саме під впливом зазначених вище обставин наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. XIX ст. військове керівництво країни приймає рішення упорядкувати перші фундаментальні військово-

топографічні описи всіх областей та губерній російської держави – “Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи”.

Перша спроба підготувати такі документи для військового відомства припадає на кінець 1836 р. 3 грудня 1836 р. в.о. генерал-квартирмейстера Генерального штабу (ГШ – І.П.) Ф. Шуберт на засіданні першого відділення департаменту ГШ виступив із доповіддю “Об издании военно-статистических описаний всех губерний и областей империи”, у якій ще раз наголосив на необхідності запровадження систематичної практики проведення військово-статистичного обстеження Російської імперії [1, арк. 1]. На його думку, такі заходи повинні були сприяти вирішенню поточних завдань російської армії, а саме: найбільш ефективному розквартируванню військ та їх матеріально-технічному забезпеченню; плануванню наступальних та оборонних операцій; проведенню військових навчань та стройових оглядів. На цьому засіданні Ф. Шуберт та А. Скалон також продемонстрували опис та карту Віленської губернії (1836), складені напередодні, і рекомендували в ролі пробного зразка для подальших обстежень використовувати військово-топографічний опис Віленської губернії (1836) [3, арк. 1-2]. Представлений документ (повна назва – “Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний, областей и воеводств”) складався з трьох базових частин: “Краткое военно-статистическое обозрение Виленской губернии”, “Алфавитный список мест, удобных к помещению пехотных, кавалерийских и артиллерийских штабов, ротных и эскадронных дворов”, “Квартирная карта Виленской губернии, с показанием тех только мест, кои удобны для помещения штабов ротных и эскадронных дворов”.

Після обговорення структури опису й основних засад проведення майбутнього обстеження на засіданні департаменту було прийнято рішення про необхідність звернення до російського імператора Миколи I із проханням відновити практику впорядкування ВТО. 5 грудня 1836 р., після ознайомлення з описом Віленської губернії, цар дав згоду на проведення узагальнюючого військово-топографічного обстеження Російської імперії. Цього ж дня на адресу Ф. Шуберта надійшов наказ від військового міністра О. Чернишова, у якому висувались основні вимоги до проведення нового опису територій: 1) від цього часу проведення зйомок та описових робіт стає

систематичним явищем, тобто кожні три роки військове керівництво повинно оновлювати військово-топографічні описи Російської імперії; 2) до процесу підготовки оновлених описів та губернських карт залучаються як офіцери Генерального штабу (дивізійні та обер-квартирмейстери), так і представники місцевої влади. Нові описи губернії надсилаються до корпусних та дивізійних штабів, цивільних губернаторів областей та губерній Російської імперії. Після ознайомлення з ними військові та цивільні посадові особи зобов'язані перевірити наявну інформацію. Якщо вона не відповідає сучасному стану розвитку економіки та суспільного життя регіону, рекомендувалося виправити її та у відредагованому вигляді надіслати до Генерального штабу. Після ознайомлення з рекомендаціями цивільних губернаторів та дивізійних квартирмейстерів керівництво російської армії ухвалює остаточне рішення про своєчасність та необхідність упорядкування та видання нового військово-статистичного огляду; 3) незважаючи на широке коло осіб, залучених до впорядкування цього опису, військово-топографічне обстеження губерній та областей Російської імперії є заходом, що складає державну таємницю (описи є документом службового використання); 4) фінансування заходу, видання описів відбувається за рахунок Військово-топографічного депо (на ці потреби Військовим міністром О. Чернишовим було надано 3600 руб.); 5) за попередньою домовленістю між Ф. Шубертом та Миколою I, зразком для нових топографічних досліджень повинен був слугувати огляд Віленської губернії 1836 р. [1, арк. 23], кожен з укладачів повинен був чітко дотримуватися його структури.

В архівних установах Російської Федерації та України збереглися документи, за допомогою яких можна поетапно реконструювати первинний задум ініціаторів обстеження Російської імперії щодо тематичного навантаження описів цієї групи. Відомі чотири документи, у яких висувалися єдині вимоги до змісту й структури майбутніх узагальнюючих військово-топографічних описів: “Мемуар, содержащий проект для производства больших государственных военных съемок...” (1826 р., автор К.Теннер) [43]; “Инструкция для составления статистического описания” (в кінці документа є підпис К. Теннера, інструкцію можна датувати 1829 р., вона призначалася для опису Віленської губернії) [44]; військово-топографічний опис Віленської губернії 1836 р. (дата видання цього документа – 1837 р., повна назва – “Сведения об удобствах

квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний, областей и воеводств. Виленская губерния”); “Инструкция для топографической съёмки Волынской губернии” (затверждена 29 березня 1837 р.) [9] (Додаток А, документ 3.2).

Уперше детальну програму широкомасштабного заходу щодо топографічного обстеження та опису території Російської імперії було оголошено в праці К. Теннера “Мемуар, содержащий проект для производства больших государственных военных съёмок...” (1826) [43]. На той період, маючи вже певний досвід проведення астрономічних спостережень та топографічних зйомок Віленської губернії, К. Теннер вирішив його узагальнити на сторінках “Мемуару...”. У вступі до основної частини автор назвав основні завдання свого дослідження: 1) вдосконалення методики проведення топографічних зйомок та триангуляційних робіт; 2) підвищення ефективності використання бюджетних коштів; 3) розробка нової програми військово-топографічного обстеження Російської імперії [43, арк. 1-3]. З метою скорочення витрат та часу на проведення кожної топографічної зйомки автор рекомендував для картографування територій Російської імперії обрати інший масштаб, тобто збільшити його до 1-ої версти в дюймі (1:42 000) [43, арк. 1-3]. Остаточні варіанти топографічних карт губерній він радив складати в масштабі 2 версти в дюймі (1:84 000). Масштаб 250 саж. у дюймі (1:210 000) зберігати лише “для місць, які дійсно заслуговують бути знятими з усіма подробицями, як то військові позиції та положення міст” [867, с. 126].

К. Теннер популяризував запроваджену під час топогеодезичних зйомок Віленської губернії практику впорядкування військово-топографічних описів Російської імперії [717]. Створення ВТО, на його думку, повинно було сприяти вдосконаленню методики планування військових кампаній; вирішенню всіх конфліктних питань, пов'язаних з розквартируванням військ на певній території, з їх комплектуванням; забезпеченню безперервного постачання до військових підрозділів провіанту, фуражу, зброї. З метою проведення чергового військово-топографічного та описового обстежень К. Теннер розробив програму “Содержание статистического описания принадлежащие к военной карте” (складова частина “Мемуару”). Як засвідчує аналіз, “Содержание...” складалося з класичних для цієї групи пам'яток розділів: “Границы и величина

губернии и число уездов принадлежащие к оной”, “Воды”, “Обозрение природного местоположения”, “Климат”, “Дороги”, “Жители и число оных”, “Народные промыслы”, “Города”, “Военное описание” тощо [43, арк. 1-3].

Пізніше на основі “Мемуару...” К. Теннер склав “Инструкцию для составления статистического описания” Віленської губернії (приблизна дата створення цього документа – 1829 р.). Відповідно до інструкції, у статистичному огляді К. Теннер вимагав описати територіально-адміністративний устрій губернії, її водні ресурси, клімат, шляхи сполучення, зазначити кількісний та національний склад населення, його конфесійну приналежність; окреслити “народні промисли” – землеробство, скотарство, торгівлю, промисловість, надати відомості щодо забезпечення підприємств трудовими ресурсами, зазначити розмір їх заробітної плати, вказати напрями постачання сировини і збуту продукції, описати старовинні пам’ятки архітектури, повітові міста, освітянські заклади, церковні установи, лікарні, публічні бібліотеки, які там функціонують. У 15-му розділі “Военное описание” потрібно було коротко охарактеризувати військову історію краю, зазначити й описати місця дислокації військових підрозділів. Також рекомендувалося скласти чотири таблиці, які обов’язково додавалися до опису: “Сколько десятин губерния содержит пахотной земли, лесов, лугов, равно сколько квадратных верст водяной поверхности, болот и песчаных мест” (таблиця № 1), “Расстояние уездных городов от губернского между собою и всех местечек от городов” (таблиця № 2), “Для расположения войск в квартирах” (таблиця № 3), “Сведения о высевах и жатве ржи, ячменя, пшеницы, овса, гороха, гречки и картофеля и о сборе сена в каждом году, в течении 10 лет в губернии” (таблиця № 4), починаючи відлік інформації з 1816 р. [44, арк. 6].

Відповідно до “Инструкции для составления статистического описания” Віленської губернії (текст майже без змін увійшов до аналогічної інструкції з описування Волинської губернії, найбільш інформативними розділами майбутнього опису повинні були стати параграфи “Воды”, “Обозрение природного местоположения” та “Дороги”. У параграфі “Воды” укладач програмних документів вимагав надати відомості про місцезнаходження суднохідної водойми, її довжину, ширину, площу басейну, глибину, рівень, швидкість течії, місце впадіння річки, тип гирла (простий

(нерозгалужений на рукави) чи лиманний), про систематичність повеней (їх тривалість, періодичність, наслідки для економіки регіону), кількість переправ, гребель, порогів та заходів щодо їх розчищення від підводного каміння. Також військові топографи повинні були залучити матеріали про стратегічні властивості водних артерій регіону: тривалість навігаційного періоду, наявність придатних шляхів і сполучень з пристанями, обладнаних каналів, переправ, спорідненість річкових каналів та річок із сухопутними шляхами сполучення [1051, с. 16]. Актуальним залишалось питання розвитку судноплавства в регіоні, і тому упорядники повинні були визначити масштаби судноплавства, наявність суднобудівних, судноремонтних заводів та майстерень, кількість та кваліфікацію робітників річкового транспорту, основні напрями розвитку вантажного перевезення в регіоні та за його межами (експорт, імпорт); технічні властивості суден: тип судна, довжина, ширина, осадка, вантажопідйомність, швидкість; можливість використання кожного типу судна під час проведення наступальних та захисних військових операцій, для передислокації військових підрозділів [9, арк. 37-42].

У параграфі “Обозрение природного местоположения” укладачі описів також повинні були провести розвідування окремих елементів місцевості: боліт, річок, лісу, гір, рівнин тощо. Спочатку рекомендувалося вивчити всі види нерівностей земної поверхні в регіоні, їх взаєморозташування і взаємозв’язки, висоти точок місцевості, а також стрімкість, форму і довжину схилу. Потім потрібно було описати природні утворення (яри, вимивини, селі, обриви, ями, кургани) і штучні (перевали, входи у печери і гроти, скупчення каміння). Надалі укладач програмних документів радив зосередити увагу на вивченні типу ґрунту (залежно від зональності), його придатності для ведення сільського господарства; вказати найбільш поширені в регіоні види рослин, навести показники врожайності основних сільськогосподарських культур. Також у кожному описі вивчалися маскувальні можливості лісу, тому К. Теннер рекомендував дослідити прохідність лісу, визначити наявність підліска, приблизну висоту дерев, їх густоту. Під час описування болотистих ділянок регіону спочатку потрібно було встановити їх прохідність, визначити глибину болота і товщину шару торфу, описати

контури болота, підходи до нього, встановити місця проходу крізь болото. К. Теннер звертав увагу також на природні копалини регіону (торф, гіпс, вапняк).

Укладачі повинні були детально описати сухопутні шляхи сполучення та водні артерії регіону. Так, у параграфі “Дороги” автор програмних документів вимагав надати інформацію про періодичність проведення місцевою владою на основних транспортних магістралях таких заходів, як вирівнювання дорожнього полотна, риття та очищення узбічних каналів, огороження ярів, прибирання зі шляхів повалених дерев, будівництва через невеличкі річки і струмки мостів, влаштування поромних переправ. У той же час, на думку укладача програми, найбільш актуальною проблемою використання шляхів сполучення залишалась їх прохідність у різні пори року, особливо навесні, оскільки внаслідок великої кількості опадів та значного підвищення рівня води в річках та озерах рух транспорту ґрунтовими дорогами стає неможливим. Тому укладач інструкції пропонував учасникам зйомки розробити програму превентивних заходів щодо очищення шляхів сполучення від природних перепон під час пересування маршрутом та розрахувати час на проведення таких робіт (наприклад, на створення тимчасових водостоків). Якщо, на думку укладачів програмних документів, за короткий час виправити цю ситуацію було неможливо, вони повинні були розробити заходи щодо просування військ іншими шляхами. Також топографам потрібно було вивчити й описати умови просування військ гірськими районами та районами з нерівною місцевістю, вивчити маскувальні властивості місцевості, встановити загальну характеристику природних укриттів, визначити приблизну площу лісосмуг тощо.

Після затвердження тематичного навантаження військово-топографічних описів керівництво країни досить швидко визначилося з колом укладачів оглядів та узгодило з місцевою владою методику добору джерел до описових творів. 11 лютого 1837 р. Департамент Генерального штабу видав наказ, відповідно до якого збором відомостей статистичного характеру, упорядкуванням описів та картографуванням територій окремих губерній повинні були займатися співробітники цієї установи [1, арк. 33]. Утім, надалі планувалося залучити до виконання цієї справи й представників губернських органів влади, офіцерів піхотних підрозділів (останні повинні були збирати інформацію щодо місць розквартирування своїх військових частин). Також було дозволено у

віддалених районах Російської імперії залучати до виконання цього виду робіт колишніх “офіцерів, що були причетні до подій 14 грудня 1825 р. і які зараз служать рядовими в лінійних батальйонах Сибірського корпусу” [2, арк. 5]. Взагалі упорядники військово-топографічних описів повинні були здебільшого використовувати матеріали, що зберігалися в архіві Військово-топографічного депо. Однак іноді відсутність необхідної інформації змушувала співробітників департаменту Генерального штабу звертатися по допомогу до інших службовців. Так, працівники цієї установи постійно листувалися з Головним управлінням шляхів сполучення та громадських будинків (з 1833 р. до 1842 р. управління очолював К. Толь) щодо надання узагальнюючого опису про стан судноплавства в окремих регіонах Російської імперії. Також вони неодноразово зверталися: 1) до керівників зйомок Гродненської (Ф. Шуберта та І. Яковлева), Мінської (К. Теннера) та Новгородської (Ф. Шуберта та П. Тучкова) губерній з проханням надати інформацію про економічний потенціал району дослідження, оскільки в архіві ВТД була повністю відсутня інформація з цього питання; 2) до генерал-квартирмейстера 1-ої діючої армії (Ф. Берга) щодо опису Карпатського гірського масиву; 3) до Головнокомандувача 1-ої діючої армії (І. Паскевича) – про кількість та місце розташування магазинів. І хоча такі матеріали надавалися в короткий строк, вони не відповідали існуючим вимогам.

На сьогодні у вітчизняних та закордонних бібліотечних та архівних установах майже не збереглося інформації щодо упорядкування військово-топографічних описів цього періоду. Виняток складають поодинокі відомості з історії створення описів Бессарабської області, Чернігівської, Київської, Саратовської, Астраханської та Харківської губерній. Наприклад, відомо, що до створення останньої пам’ятки (дата видання – 1838 р.) долучилися невідомі автори наприкінці грудня 1836 р. 21 грудня 1836 р. до Харківського цивільного губернатора П. Трубецького з Міністерства внутрішніх справ і Військового міністерства надійшов лист, у якому повідомлялося про початок нового етапу військово-топографічного обстеження Російської імперії та рекомендувалося залучити місцевих чиновників до створення цієї групи документальних пам’яток [296, арк. 1]. На представників місцевої влади покладался обов’язок щодо збору, систематизації та редагування усієї первинної описової

інформації. Серед представників місцевої еліти активну участь у підготовці описів брали харківський поліцмейстер, губернський та повітові землеміри, городничі повітових міст, заштатні пристави, земські справники [296, арк. 3 зв.]. Однак, як свідчать архівні матеріали, місцева адміністрація грубо порушувала надані вимоги: несвоєчасно надсилала необхідні документи та надавала статистичні матеріали низької якості з безліччю помилок та пропусків. Саме тому міністр внутрішніх справ Д. Блудов неодноразово звертався до Харківського губернатора з проханням вивчити стан справ у регіоні, пов'язаних із підготовкою військово-топографічних описів, і рекомендував у подальшому надавати необхідну інформацію в чітко окреслені строки. Перший лист такого змісту Харківський цивільний губернатор В. Шереметьєв отримав 4 липня 1838 р. (пізніше листи аналогічного змісту надходили до адресата 25 липня та 17 серпня 1838 р.). В останніх листах Д. Блудов вимагав надати необхідні матеріали за формою таблиці “А” (“О вместимости войск в Харьковской губернии”), таблиці “Б” (“О количестве лугов, полей и проч. в Харьковской губернии”), таблиці “С” (“О сельской промышленности Харьковской губернии”). Після тривалого листування з місцевою адміністрацією та надходження всієї необхідної інформації остаточний варіант опису було укладено наприкінці 1838 р. [296, арк. 3 зв.].

Майже через рік після проголошення початку цього етапу військово-топографічного обстеження до канцелярії Військового міністерства з першого відділення департаменту Генерального штабу почали надходити перші екземпляри ВТО. Так, 19 грудня 1837 р. надійшли описи Смоленської, Катеринославської, Волинської, Мінської губерній, Білостоцької та Бессарабської областей [10-12, 718, 719]. 20 квітня 1838 р. – описи Гродненської, Курляндської, Лифляндської, Естляндської, Вітебської, Псковської, Новгородської та Тульської губерній [705-706, 711-713]. 23 березня 1839 р. – Архангельської, В'ятської, Тамбовської, Воронежської, Курської, Могильовської, Чернігівської, Київської, Харківської, Херсонської, Таврійської губерній [13, 19-21, 702-704, 707-710]. 22 червня 1840 р. – Санкт-Петербурзької, Тверської, Московської, Мазовецької, Плоцької, Краківської, Сандомирської, Люблінської, Подільської, Августовської губерній [691-701]. 3 травня 1841 р. надійшли до канцелярії Військового міністерства описи Рязанської, Калузької,

Орловської, Полтавської, Казанської, Астраханської, Санкт-Міхельської, Тавастгуської, Куопіоської, Вазаської, Улеборзької губерній [17, 684, 689-690]. 27 червня 1842 р. – Нюландської, Олонецької, Ярославської, Костромської, Вологодської, Пермської, Тобольської, Оренбурзької, Симбірської та Пензенської губерній [678-687]. Пізніше надійшли й інші екземпляри військово-топографічних описів губерній та областей Російської імперії [1, арк. 52-56]. Наприклад, описи територій Закавказького краю – Мінгрелії, Абхазії, Грузино-Імеретинської губернії, Кавказької (Ставропольська губернія) та Каспійської областей; Киргиз-Кайсакського степу [665-666, 669-673].

Однак після закінчення упорядкування останніх описів із цієї групи виникла необхідність підготувати оновлену редакцію пам'яток. Це пояснювалося, насамперед, закінченням трирічного терміну функціонування перших ВТО. Рішення про створення нової редакції документів було прийнято Ф. Шубертом та А. Скалоном 15 березня 1841 р. Цього ж дня представникам місцевої адміністрації та військовому керівництву країни було надіслано листи про проведення нового військово-топографічного обстеження Російської імперії. Як і в попередній період, керували процесом збору та систематизації первинної інформації дивізійні та обер-квартирмейстери, представники місцевої влади. Так, на обер-квартирмейстерів 5-го (О. Ковишевський) та 6-го (Д. Левшин) піхотних корпусів покладался обов'язок до 1 січня 1842 р. підготувати описи Бессарабської області, Смоленської, Нижегородської й Тульської губерній [40, арк. 1-6 зв.]. Обер-квартирмейстери Окремого гренадерського корпусу та 2-го резервного кавалерійського корпусу повинні були оновити описи Новгородської, Псковської та Катеринославської губерній. На місцевих губернаторів Вітебської (Н. Клементьєва), Мінської (М. Сушкова), Естляндської (П. Бенкендорфа), Ліфляндської (Є. Фелькерлана), Курляндської (Х. Бреверна), Катеринославської (А. Пеутлінга) губерній покладался обов'язок максимально сприяти дивізійним та обер-квартирмейстерам у виконанні цього доручення [40, арк. 7-9 зв.].

Утім, під час підготовки оновлених варіантів військово-топографічних описів губерній та областей Російської імперії виникало безліч проблем, які гальмували творчий процес, а саме: 1) велика завантаженість дивізійних та обер-квартирмейстерів поточними справами (дивізійні квартирмейстери повинні були оновлювати розклад

розміщення військових підрозділів, планувати маршрути пересування військ до місць навчань та військових зборів, упорядковувати карти районів дислокації військових частин тощо); 2) різна відомча приналежність установ, що займалися підготовкою військово-статистичних оглядів (іноді основною причиною відмови в наданні необхідних матеріалів цивільні інститути називали відсутність попередньої домовленості про співробітництво Генерального штабу з центральними установами держави – Міністерством внутрішніх справ, Міністерством державного майна); 3) відсутність мотивації у представників місцевої влади допомагати дивізійним квартирмейстерам; 4) неукомплектованість штатного розпису місцевих цивільних установ; 5) низька якість військово-топографічних описів (у листі до Ф. Шуберта від 29 грудня 1841 р. в.о. обер-квартирмейстера 6-ого піхотного корпусу Д. Левшин скаржився, що він був вимушений особисто переробляти опис Тульської губернії, оскільки попередній варіант, складений його підлеглими, ряснів фактологічними помилками, неправильними підрахунками, інформаційними прогалинами); б) відсутність єдиного підходу щодо методики упорядкування оновлених описових творів.

Як було зазначено вище, єдиної думки щодо методики проведення описових робіт серед військових керівників держави не існувало доти, доки на їх адресу не надійшов 29 травня 1841 р. лист від капітана І. Гангардта. Останній працював над створенням оновлених варіантів описів Ліфляндської та Курляндської губерній. З власної ініціативи для прискорення ходу описових робіт І. Гангардт особисто завітав до Риги та звернувся до місцевого генерал-губернатора Є. Фелькерлана із проханням допомогти йому зібрати інформацію для оновленого варіанту опису Ліфляндської губернії. Однак Є. Фелькерлан відмовився йому допомагати, оскільки не отримав від Військового міністерства будь-яких вказівок з цього приводу. Тому капітан І. Гангардт звернувся до Ф. Шуберта по розробку інструкції, яка б регулювала процес створення військово-топографічних описів та комунікаційні зв'язки з місцевою адміністрацією. 7 червня 1841 р. Ф. Шуберт стисло виклав основні вимоги до методики роботи укладачів: їм заборонялося самостійно залишати місце служби та звертатися до експедиційного методу добору джерел. Якщо виникала необхідність в опрацюванні відомостей з історії

цього регіону, рекомендувалося звертатися до цивільного губернатора. Усю оновлену інформацію треба було заносити до тексту старого варіанту опису, не порушуючи його структури; необхідні картографічні матеріали рекомендувалося безпосередньо отримувати з відділу впорядкування та креслення топографічних та географічних карт Військово-топографічного депо, матеріали щодо дислокації військових підрозділів – з Департаменту Генерального штабу [40, арк. 15-18 зв.].

Таким чином, у порівнянні з методикою упорядкування попередніх зразків військово-топографічної продукції ці ВТО рекомендувалося лише доопрацювати. На вимогу керівництва російської армії переробці підлягали такі питання: відомості про демографічну ситуацію в губернії (кількість населення, його соціальний стан, віросповідання); абетковий перелік населених пунктів з урахуванням останніх змін у дислокації військового контингенту; загальні відомості про площу земельних угідь у регіоні; матеріали про лісові насадження та ліси; відомості про транспортну мережу регіону (основні водні та сухопутні шляхи сполучення регіону, вплив природно-кліматичних умов на стан дороги залежно від пори року); матеріали про розвиток торгівлі та промисловості (кількість промислових підприємств, їх галузева приналежність, асортимент товарів, стан забезпечення підприємств сировиною, основні напрямки збуту готової продукції), діяльність прикордонних митниць; довідкові ціни на основні види сільськогосподарської продукції та фураж (пшениця, гречка, овес, сіно, солома); топографія губернії з урахуванням її стратегічних можливостей. Іншу інформацію, яка не входила до цього переліку, вимагати від представників місцевої влади заборонялося [40, арк. 24 зв.]. Однак деякі дивізійні квартирмейстери свідомо порушували рекомендації Ф. Шуберта, оскільки розуміли, що достовірність та комплексність залучених даних може стати запорукою майбутніх перемог російської армії, сприятиме нівелюванню конфліктів з представниками місцевої влади, кращому розумінню ментальності місцевого населення. Наприклад, І. Гангардт спеціально для характеристики релігійної ситуації в Лифляндській губернії розробив декілька таблиць, які детально висвітлювали стан свободи совісті та віросповідання в регіоні. І. Гангардт вимагав, щоб місцеві представники дворянства заповнили дві таблиці “Ведомость о составе народонаселения не подлежащим податям в Лифляндской губернии” та

“Статистическую ведомость о евангелическо-лютеранских церквях губернии” [40, арк. 25-30 зв.]. Після надсилання таких вимог до місцевого губернатора Є. Фелькерлана останній знову звернувся до Ф. Шуберта з проханням вплинути на І. Гангардта та зменшити перелік питань, необхідних для упорядкування оновленого варіанта описів. Ф. Шуберт таке прохання з часом задовольнив [40, арк. 39 зв.].

У більшості губерній та областей Російської імперії підготовку оновлених описів планувалося завершити територій до 1 січня 1843 р. Найбільш загрозлива ситуація склалася з упорядкуванням військово-топографічних описів українських губерній. До 30 вересня 1843 р. так і не було систематизовано первинних матеріалів з історії Подільської губернії та Бессарабської області. Тільки 23 вересня 1843 р. долучився до упорядкування опису Херсонської губернії М. Герсеванов. 4 грудня 1843 р. під наглядом К. фон Руге було завершено опрацювання первинних матеріалів по Чернігівській, Полтавській та Могильовській губерніях. До 23 жовтня 1843 р. так і не було розпочато упорядкування військового опису Харківської губернії. Як повідомляв у цей день новопризначений на посаду обер-квартирмейстера 1-го резервного кавалерійського корпусу полковник Брунов, його попередники – полковник О. Розеліон-Сошальський та генерал-лейтенант К. Сіверс неодноразово зверталися до місцевого керівника Харківського губернського статистичного комітету з проханням надіслати необхідну для упорядкування опису інформацію. Однак той зволікав з виконанням цього прохання.

Перші листи до голови Харківського губернського статистичного комітету та Харківського цивільного губернатора С. Муханова від генерал-лейтенанта К. Сіверса з проханням надіслати необхідні відомості почали надходити ще з 14 липня 1842 р. (другий лист датований 8 грудня 1842 р., третій – 26 лютого 1843 р.) [297, арк. 1-2]. Після тривалих перемов губернатор 31 березня 1843 р. наказав підлеглим допомогти Брунову в упорядкуванні оновленого варіанта ВТО Харківської губернії [297, арк. 2]. Однак 4 квітня 1843 р. член Харківського губернського статистичного комітету, директор училищ Харківської губернії Й. Корженіовський (Корженевський), посилаючись на відсутність необхідної інформації та неможливість за короткий час систематизувати матеріали, рекомендував губернатору долучити до виконання цього

доручення інші губернські та повітові інституції, а сам пообіцяв виконати редакторські функції [297, арк. 3]. Від 28 серпня 1843 р. на адресу Й. Корженівського (Корженевського) почали надходити від співробітників Охтирської та Куп'янської міської поліції, чиновників Охтирського земського суду, Слов'янського, Білопільського, Краснокутського, Недригайлівського приватних приставів, Валківського городничого, відомості про населені пункти, у яких рекомендувалося розмістити штаби [297, арк. 8-8 зв.]. Пізніше надійшла інформація і від інших посадовців Харківської губернії. 30 вересня 1843 р. надіслав оновлені дані про стан квартирної повинності Старобільський городничий І. Фомін [297, арк. 13]. 1 жовтня 1843 р. про місця майбутнього розташування штабів написав Ізюмський городничий К. Завадський [297, арк. 14]. З 29 лютого 1844 р. за наказом А. Скалона місцеві чиновники уточнювали “розклад військ та військових установ за містами Харківської губернії” [298, арк. 1]. Однак, як засвідчує аналіз архівних матеріалів, оновлений варіант опису Харківської губернії так і не було укладено.

Після завершення топогеодезичних та описових робіт на більшості територій Російської імперії військово-топографічні описи надійшли до типографії. Протягом 1842-1846 рр. було надруковано описи 49 губерній та областей Російської імперії. Так, у 1842 р. побачили світ оновлені описи Гродненської (у 1846 р. з'явився ще один оновлений варіант), Курляндської, Смоленської, Псковської губерній, Білостоцької області [674-676]. У 1843 р. було надруковано оновлені редакції описів Естляндської, Волинської, Катеринославської, Новгородської, Подільської, Херсонської губерній, Бессарабської області [16, 642-644, 668]; у 1844 р. – Архангельської, Віленської, Вітебської, Володимирської, Воронежської, В'ятської, Московської, Таврійської, Могильовської, Нижегородської, Тульської, Чернігівської губерній [638-641; 655-664]; у 1845 р. – Августовської, Астраханської, Варшавської, Київської, Ковенської, Люблінської, Петербурзької, Полтавської, Радомської, Тамбовської губерній [14, 18, 651-654]; 1846 р. – Нюландської, Куопіоської, Тавастгуської, Тверської, Тульської, Мінської, Гродненської губерній тощо [645-650].

Як засвідчують архівні матеріали, над другою редакцією описів працювали найбільш відомі топографи того періоду: генерал-майор К. фон Руге (у 1844 р. уклав

описи Чернігівської, Могильовської, у 1845 р. – Полтавської губерній), підполковник Брунов (опис Тверської губернії, 1846 р.), полковник Є. Любекер (огляд Тавастгуської губернії, 1846 р.), капітан І. Вуїч (опис Петербурзької губернії, 1845 р.), підполковник І. Гротенфельд (у 1845 р. описав Августовську, Радомську, Люблінську, Варшавську губернії), капітан П. Извольський (опис Тамбовської губернії, 1845 р.), підполковник А. Печковський (опис Ковенської губернії, 1845 р.), генерал-майор О. Ребиндер (опис Астраханської губернії, 1845 р.), підполковник О. Дуброво (опис Воронежської губернії, 1844 р.), капітан С. Коп'єв (опис Віленської губернії, 1844 р.), капітан О. фон Рейхель (описи Московської та Тульської губерній, 1844 р.), підполковник І. Татаринов (опис Володимирської губернії, 1844 р.) [1052, с. 308].

Рівень інформативної репрезентативності першої (кінець 30-х рр. ХІХ ст.) та другої (початок 40-х рр. ХІХ ст.) групи описів залежав передусім від джерельної бази, покладеної в основу військових оглядів та методики їх опрацювання, а також від досвіду укладачів та рівня їхньої взаємодії з місцевою владою. Найбільш інформативними є описи Віленської губернії (1836), Гродненської губернії (1837), Білостоцької області (1837). Однак інші огляди, зокрема “Сведения об удобствах квартирного размещения...”, містять прогалини. Наприклад, у військово-топографічному описі Волині (1838) відсутні відомості про розвиток промисловості в регіоні, обсяги заготівлі сіна та рівень споживання місцевим населенням сільськогосподарської продукції. Майже всі статистичні дані в двох перших таблицях опису підраховані неправильно. В описі Харківської губернії 1838 р., в таблиці “Б” (“О количестве лугов, полей и проч. в Харьковской губернии”), відсутня інформація про площу лісових насаджень, які є власністю держави та приватних осіб (хоча в таблиці відповідно до інструкцій ця графа наявна). У таблиці “С” (“О сельской промышленности Харьковской губернии”) у графах, де наводяться показники врожайності основних сільськогосподарських культур, навпроти Харківського та Вовчанського повітів написано “про промисловість відомості відсутні” [715, с. 13].

Також певні застереження в автора дослідження викликають дані про середні ціни на сільськогосподарську продукцію у військово-топографічному описі Київської губернії 1838 р. Якщо порівнювати описову інформацію з цього питання з матеріалами

інших джерел (наприклад, з “Ведомостью о торговых ценах на провиант и фураж за август 1837 г. по Киевскому уезду”), то можна виявити істотну різницю. По-перше, у таблиці “Средние цены 10-ти последних лет с 1829 г. по 1838 г. включительно” опису Київської губернії 1838 р. відсутнє чітке розмежування крупи за її основними видами (гречана, пшенична, ячна, вівсяна) [714, с. 31]. І тому, незалежно від виду продукту, ціна вказана за чверть у розмірі 15 руб. 28 коп. (хоча у “Ведомости о торговых ценах на провиант...” вартість пшеничної крупи становить 11 руб. 50 коп., а гречаної – 8-9 руб.) [285, арк. 5]. Середня ціна гречаної крупи за іншим документом (“Годовой отчет за 1838 г. по уездному городу Липовцу”) складала 9 руб. 26 коп. (8 руб. 60 коп. – у січні – квітні 1838 р.; 9 руб. – у травні 1838 р., 9 руб. 60 коп. – у червні – в грудні 1838 р.) [286, арк. 6-6 зв.]. Таку невідповідність зустрічаємо і далі. Наприклад, згідно з матеріалами щорічного звіту (за повітовим містом Липовець), вартість чверті вівса в середньому не перевищувала на той період 3 руб. 66 коп. (у січні – квітні 1838 р. ціни на овес становили 3 руб., у травні – грудні 1838 р. – 4 руб.) [286, арк. 6-6 зв.]. У військово-топографічному описі Київської губернії 1838 р. вказана цифра 6 руб. 31 коп. [714, с. 31].

Негативною ознакою військово-топографічного опису Київської губернії 1838 р. є також наявність округлених показників, що може опосередковано вказувати на приблизні підрахунки. Так, в описі зазначається, що загальна кількість підприємств у Київській губернії “не перевищує 120, на яких працює до 1500 робітників”. Кількість населення, зайнятого в сільському господарстві, “не перевищує 630 000 осіб” [714, с. 19]. Постачання основних видів сільськогосподарської продукції за межі губернії становить “пшениці – до 500 тис. чвертей, сала та солонини – до 35 тис. пуд., меду та воску – до 13 тис. пуд.” [714, с. 20].

Інші військово-топографічні описи Російської імперії цього періоду також містять недоліки. Наприклад, у ВТО Курляндської губернії (1837) відсутні узагальнюючі відомості про посіви та врожайність основних сортів зернових культур, про площу лісових насаджень у Віндавському повіті. Оскільки дослідження основних господарських занять місцевого населення (землеробство, городництво, садівництво, скотарство) не зараховувалося до основних завдань опису, ці розділи мають

здебільшого узагальнюючий характер. Наприклад, у ВТО Харківської губернії 1838 р. про розвиток сільського господарства лише повідомлялося, що “хліборобство та скотарство становлять головні промисли жителів. Висівається жито, пшениця озима та ярова, а в степовій частини губернії в значній кількості – арнаутка, ячмінь, овес, просо, гречка, горох, картопля, льон і пенька. Жито споживається здебільшого на місці, на продовольство жителів чи винокуріння, для якого ще привозиться із сусідніх губерній... Бджільництво в деяких місцях також становить прибуткове заняття. Садівництво й шовківництво розвинуте лише у Валківському повіті. Рибний лов у губернії незначний” [715, с. 12].

Найбільш змістовними з оновленої редакції описів є ВТО Полтавської (1845), Чернігівської (1844), Могильовської (1844) губерній, автором яких є К. фон Руге, Володимирської губернії (1844) (автор – капітан І. Вуїч), Віленської губернії (1844) (упорядник – капітан С. Коп’єв), Тульської губернії (1844) (автор – капітан О. фон Рейхель) та ін. За обсягом інформативного навантаження, добором та методикою опрацювання джерел ці пам’ятки вигідно вирізняються. Утім, і в них трапляються прикрі випадки компіювання попередніх праць, численні фактологічні помилки й інформаційні прогалини. Наприклад, якщо порівнювати військово-топографічний опис Київської губернії 1838 р. та аналогічний опис за 1845 р., стає очевидним, що автор пізнішої праці повністю запозичив з попередньої такі параграфи, як гідрографія регіону (в описі 1845 р. було перероблено лише частину про болотисту місцевість губернії), землеробство, абетковий перелік населених пунктів, призначених для розміщення військових підрозділів тощо. Про запозичення з ВТО Київської губернії (рік видання – 1838 р.), що зустрічаються на сторінках описового твору 1845 р., свідчать численні збіги (Додаток Б, таблиця 3.2).

Поряд із численними запозиченнями з інших джерел, в описах другої (оновленої) групи знаходимо безліч інформаційних лакун, неправильних статистичних підрахунків. Наприклад, в огляді Катеринославської губернії (1843) у таблиці “С” (“О сельской промышленности Екатеринославской губернии”) відсутні дані про обсяги посівів та споживання основних зернових культур, кількість та галузеву приналежність підприємств. Автор опису пояснював це незадовільним станом розвитку статистичного

обліку в регіоні. Саме тому в підрядкових примітках документа дуже часто трапляється припис “про інші предмети очікуються відомості” [643, с. 13]. Безліч помилок й інформаційних прогалин також в інших ВТО того періоду. Наприклад, у таблиці “С” (“О сельской промышленности Киевской губернии”) військово-статистичного огляду Київської губернії 1845 р. відсутні узагальнюючі дані про кількість промислових підприємств (винокурних заводів та суконних фабрик).

Статистичні показники опису Херсонської губернії 1843 р. в параграфі “Пространство земли” також є доволі сумнівними. Замість матеріалів Генерального межування Херсонської губернії, які на той час були вже систематизовані Новоросійською (Катеринославською) межевою конторою, авторський колектив ВТО звернувся з метою визначення загальної площі губернії, придатної та непридатної для сільського господарства землі, до праць І. Шніцлера (“La Russie, la Finlande et la Pologne, tableau statistique, géographique et historique...”, 1835 р.) [637, с. 2]. Однак у його творі були наведені лише приблизні дані. По-перше, усі статистичні показники площі земельних ресурсів, відведених під населені пункти губернії, сінокоси та луги, сільськогосподарські землі, штучні лісонасадження, були в десятинах (сажні не були зазначені). По-друге, усі цифри були округлені. Наприклад, площа землі під населеними пунктами Херсонського повіту становила 22000 десятин, земель сільськогосподарського призначення не перевищувала 219000 десятин, під сінокоси та луги було відведено 208 тис. десятин, під лісами було 7800 десятин, площа непридатної землі становила 933200 десятин [637, с. 2].

Найбільш інформативними розділами опису, як того вимагала програма, були параграфи, присвячені водним артеріям та основним шляхам сполучення (ці розділи складають більше половини твору), оскільки саме вони забезпечували функціонування господарської інфраструктури регіону та сприяли швидкому пересуванню армії та військових вантажів. К. фон Руге намагався детально описати транспортну мережу: основні види шляхів сполучення (поштові, військові, етапні дороги), шляхові розв’язки, мости, поромні переправи. Як довідуємося з опису, більшість сухопутних шляхів сполучення Чернігівщини йшла в напрямку білоруських та російських земель (Смоленськ, Москва, Санкт-Петербург), а також центральних районів України. Серед

таких доріг слід назвати: 1) Чернігів – Лоїв – Бобруйськ – Мінськ; 2) Чернігів – Гродно – Білиця – Могильов – Санкт-Петербург; 3) Чернігів – Гродно – Стародуб – Мглин – Смоленськ; 4) Чернігів – Ніжин – Полтава. Також із Чернігова починався поштовий шлях на Київ, однак у Козельці він мав три розгалуження: 1) Козелець – Київ; 2) Козелець – Остер; 3) Козелець – Ніжин. Найбільш важливою магістраллю Чернігівщини був шлях на Смоленськ, він також мав декілька розгалужень: 1) від ст. Чуровичі через м. Климов до м. Новозибків; 2) від Мглина до Суража; 3) від Мглина через заштатне місто Почеп до Брянська Орловської губернії; 4) від Стародуба через заштатне місто Погар до Трубачевська Орловської губернії; 5) від Стародуба до Новгород-Сіверського через Воронеж до Кролевця. Також на Чернігівщині знаходилися 62 військові та етапні дороги (К. фон Руге усі їх назвав та описав)[640, с. 31-37]. Крім сухопутних комунікацій, певне значення мали водні шляхи сполучення. З найдавніших часів використовувалися Дніпро, Десна, Сейм, Сож. Щоб спростити процедуру перетинання Десни транспорту з вантажами, було прийнято рішення розбудувати на ній розгалужену систему переправ. Поромне сполучення на Десні функціонувало недалеко від таких населених пунктів, як: 1) с. Камінь; 2) с. Очкине; 3) м. Новгород-Сіверський; 4) с. Пригорівка; 5) с. Радичів; 6) д. Погорілівка; 7) при д. Жернівка; 8) с. Оболоння; 9) с. Змітнів; 10) с. Кирпичне; 11) с. Спаське; 12) х. Синютинський; 13) с. Велике Устя; 14) с. Макошине; 15) с. Максаки; 16) с. Ушня; 17) с. Воловиця; 18) м. Салтикова Дівиця; 19) с. Локнисте; 20) м. Чернігів; 21) с. Количівка; 22) недалеко від с. Ладинка; 23) с. Максим [640, с. 18-19].

Також в описах Полтавської (1845), Чернігівської (1844) губерній К. фон Руге детально проаналізував економічні потужності водної артерії регіону – річки Дніпро. Як зауважив топограф, на той період можливості Дніпра були обмежені, судноплавним залишався відрізок від Смоленська вниз за течією на відстань до 200 верст. Судноплавство по Дніпру було розділено на декілька дистанцій: 1) Кременчуцька – від м. Канева (Київської губернії) до гирла р. Псел; 2) Київська – від м. Канева вгору за течією Дніпра; 3) Катеринославська – від Кременчука вниз по Дніпру. У середньому судно долало відстань від Києва до Кременчука за 10 днів, під час мілководдя – за 25 днів. Найбільші пристані знаходилися по Дніпру в Кременці, Крюкові, Стальній,

Прохорівці, Андрушах. Пристань у селі Стальна спеціалізувалася на обслуговуванні суден, призначених для перевезення великої кількості деревини. Кременчуцька та Прохорівська пристані приймали вантажі зернової продукції, солі, тютюну. Далі товари прямували до північних губерній Російської імперії – Віленської та Могильовської, звідти до Чорного моря вивозилися прядиво, смола, дьоготь, вапно, канат, метал. Протягом навігаційного періоду Дніпром сплавлено близько 350 суден (здебільшого барок та байдаків), 400 плотів. Технічні властивості суден були обмежені: байдаки піднімали на борт від 8 до 13 пудів, вантажопідйомність барок не перевищувала 18-25 пудів. Більшість суден було побудовано в Мінській, Могильовській, Чернігівській та Орловській губерніях. Некваліфіковані робітники цієї транспортної галузі за тиждень отримували заробітну плату в грошовому еквіваленті в розмірі від 3,5 до 6 руб., лоцмани – від 12 до 16 руб.

Таким чином, упорядкування узагальнюючих військово-топографічних описів Російської імперії наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. XIX ст. усвідомлювалося виключно як систематичний захід, участь у якому повинні були брати як офіцери-квартирмейстери окремих військових частин, що дислокувалися по всій території імперії, так і представники губернських адміністрацій. Основним замовником та виконавцем робіт стає Департамент Генерального штабу (1 відділення). Уточнення й перевидання описів повинно було відбуватися раз на три роки. На жаль, такі терміни не завжди виконувалися: лише в 1843 р. побачило світ наступне видання “Сведений об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах... Подольской губернии”, а також “Сведения...” Волинської та Катеринославської, у 1844 р. – Чернігівської, Херсонської, Таврійської губерній, у 1845 р. – Київської та Полтавської губерній. Після появи цих описів окремі їх екземпляри надійшли до академії Генерального штабу та його департаментів (провіантського, комісаріатського, військових поселень), корпусних штабів, цивільних губернаторів для подальшого використання та вдосконалення (поповнення новими статистичними даними щодо кількості населення та приміщень для розквартирування особового складу військових підрозділів). Однак, незважаючи на зусилля військових та місцевих чиновників, тематично збагатити описи кінця 30-х – початку 40-х рр. XIX ст. не вдалося,

інформаційні можливості деяких документів були обмежені. Ідеться про опис Курляндської губернії 1837 р., Харківської губернії 1838 р, Херсонської губернії 1843 р., Таврійської губернії 1844 р. тощо. Однак інформаційний потенціал деяких описів не залишає сумніву – це ВТО Чернігівської (1844) та Полтавської (1845) губерній К. фон Руге.

3.4. Методика упорядкування та джерельна база “Военно-статистических обозрений Российской империи...”

Наприкінці 1845 – на початку 1846 р. спливав трирічний термін від появи другої редакції військово-топографічних описів губерній та областей Російської імперії (“Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи”). Нову групу описів було створено відповідно до програми, затвердженої військовим міністром О. Чернишовим 1 жовтня 1847 р. (хоча деякі архівні матеріали свідчать про те, що чорновий варіант документа перебував на обліку місцевих установ ще з 30 вересня 1846 р., 29 жовтня 1846 р. з програмою були ознайомлені керівники зйомок). “Программа для военно-статистических обозрений губерний и областей Российской империи” складалася з шести базових розділів: “Сведения общие”, “Местность”, “Жители”, “Промышленность”, “Образованность”, “Сведения специальные”(Додаток Б. документ 3.3) [628]. Структура описів цієї групи, їх змістовне навантаження повинні були відповідати міністерській програмі, однак упорядники корегували і програму, і зміст описів, виходячи зі специфіки регіону, наявних матеріалів та особистих уподобань. Наприклад, у “Военно-статистическом обозрении Подольской губернии” (1849) більш детально (порівняно з описом Харківської губернії) було висвітлено кількісний та соціальний склад місцевих мешканців, процеси міграції та рееміграції населення, його природне зростання за певний період тощо [581, с. 35]. Водночас у “Военно-статистическом обозрении Харьковской губернии” (1850), на відміну від інших описів цієї серії, значну увагу було зосереджено вивченню економічного потенціалу регіону, розвитку основних галузей сільського господарства (землеробства, садівництва, городництва), асортименту товарів, що вироблялися місцевими цехами та фабриками [588, с. 12].

Іноді кінцевий варіант огляду істотно відрізнявся від первинного задуму його автора, оскільки піддавався сторонньому редагуванню. Наприклад, автор опису Харківської губернії 1850 р. В. Мочульський вирішив дещо змінити запропоновану військовим міністром О. Чернишовим програму, значно розширити історичний розділ, присвячений питанням господарського освоєння регіону на межі XVII – початку XVIII ст., демографічних процесів у Харківській губернії, побуту, звичаїв місцевого населення. Однак відповідальний редактор огляду Харківської губернії 1850 р. обер-квартирмейстер 1-го резервного кавалерійського корпусу Бутурлін значно скоротив текст твору. Наприклад, у порівнянні з первинним його варіантом у новій редакції була відсутня інформація про час існування Хазарського городища у Валківському повіті, Качалового городища (недалеко від місцевої р. Лопань). Також на вимогу Бутурліна з опису було виключено матеріали про час заснування у 1599 р. (за іншими даними, у 1600 р.) на правому березі р. Оскіл фортеці Цареборисів за правління Бориса Годунова [68, арк. 54-59 зв.].

Після затвердження програми опису, визначення змістовної основи джерела та їх структури було вирішено узгодити з вищим керівництвом країни кандидатури укладачів. Як свідчать архівні матеріали, основний тягар упорядкування Військово-статистичних оглядів цієї групи припадав на дивізійних квартирмейстерів. Посаду дивізійного квартирмейстера (обер-квартирмейстера) було запроваджено ще відповідно до “Устава воинского” (1716) та штатних розписів 1720 та 1772 рр. [536, с. 203-451]. Відповідно до цих документів, дивізійні квартирмейстери повинні були працювати над складанням та редагуванням розкладу розміщення військових підрозділів, планувати маршрути переміщення військ, брати участь в організації стройових оглядів військ. Керівництво військових установ щорічно вимагало надавати інформацію щодо можливості розміщення корпусних, дивізійних, полкових, батальйонних, ротних артилерійських штабів у казенних та обивательських будинках, наявності казарм у регіоні, стаєнь, приміщень для гауптвахт, можливості проведення маневрів на певних територіях, матеріали щодо кількості, етнічного та соціального складу місцевого населення, його віросповідання. Маючи вже певний досвід у впорядкуванні розкладів дислокації військових підрозділів, дивізійні квартирмейстери за невеликий проміжок

часу (на думку керівників російської армії), спираючись на допомогу місцевої влади, безперешкодно зможуть акумулювати необхідну інформацію та підготувати Військово-статистичні огляди губерній та областей Російської імперії. Такі сподівання російського командування з часом виправдалися. Протягом кінця 40-х – початку 50-х рр. XIX ст. було сформовано окремий комплекс військово-статистичних оглядів, який відрізняється від попередніх широким колом висвітлених питань, поважною джерельною базою, широкими географічними межами.

На відміну від описів попереднього періоду, керівництво цього військово-топографічного обстеження вирішило від самого початку затвердити його виконавців і, незважаючи на об'єктивні причини (призначення на нову посаду, хвороба), не змінювало їх до завершення картографічних та описових робіт. Таким чином, над описом Катеринославської губернії від початку і до кінця працював штабс-капітан В. Драчевський, Волинської губернії – штабс-капітан М. Фрітче, Подільської губернії – капітан Д. Тверетінов, Київської – капітан П. Меньков, Чернігівської – підполковник О. Міцевич, Полтавської – підполковник Н. Облеухов, Таврійської – підполковник М. Герсеванов, Харківської – капітан В. Мочульський, Бессарабської області – підполковник М. Дараган. Над Військово-статистичним оглядом Херсонської губернії 1849 р. працював авторський колектив у складі капітана О. Рогальова, штабс-капітанів А. фон Вітте та Г. Пестова. Інші території описували полковник Л. Штюрмер (Земля Війська Донського), підполковник Г. Калмберг (Гродненська губернія), капітани А. Руктешель та О. Казимирський (Воронезька губернія), підполковник О. Дуброво та капітан Рельї (Курська губернія) тощо.

Відомо, що успіх картографічних та описових робіт залежав не тільки від своєчасного вирішення організаційних питань, що виникали під час обстежень (надання відкритих листів, місць проживання для особового складу експедицій; активної співпраці з місцевою владою), але й від інтелектуальних можливостей самих укладачів описів, їх творчого підходу до опрацювання джерел, наполегливості та завзяття. Тому до цієї роботи Військове міністерство залучило найкращих офіцерів Генерального штабу. Більшість з них мали високий рівень теоретичної та практичної підготовки, оскільки були випускниками Імператорської військової академії (з 1854 р. Миколаївська

академія Генерального штабу). Цей заклад надавав знання з навчальної та вищої тактики, стратегії та військової історії, військової географії та військової статистики, геодезії, військового адміністрування, російської мови, польової та довготривалої фортифікації, артилерії, політичної історії, іноземної мови, права (основ законодавства). Перелік навчальних дисциплін постійно переглядався й уточнювався [1144, с. 83]. У літні місяці офіцери вивчали основи проведення топографічної зйомки місцевості. Як майбутні співробітники Генерального штабу, вони повинні були вміти характеризувати рельєф місцевості, навіть не маючи під рукою спеціальних інструментів. Саме тому до картографічних та описових робіт активно залучалися випускники академії, згодом автори таких військово-статистичних оглядів: Бессарабської області – М. Дараган (випуск 1835 р.), Таврійської губернії – М. Герсеванов (випуск 1836 р.), Чернігівської губернії – О. Міцевич (випуск 1836 р.), Землі Війська Донського – Л. Штюрмер (випуск 1836 р.), Київської – П. Меньков (випуск 1840 р.), Подільської – Д. Тверетінов (випуск 1843 р.), Катеринославської – В. Драчевський (випуск 1844 р.), автор описів Костромської та Ярославської губерній – А. Воронцов-Вельямінов (випуск 1844 р.), Волинської – М. Фрітче (випуск 1844 р.) та ін.

У порівнянні з попереднім періодом (епоха створення “Сведений об удобствах квартирному размещению всех родов войск в пределах Российской империи и квартирных карт губерний, областей и воеводств” (друга редакція) методика підготовки військово-топографічних описів майже не змінилася. Автори описів використовували як експедиційний метод збирання інформації, так і монографічний (обробка вже наявних у розпорядженні експедицій друкованих досліджень із соціально-економічної, політичної та військової історії регіону). Успішно поєднували у своїй діяльності експедиційний та монографічний метод збору інформації такі військовослужбовці, як В. Мочульський, М. Фрітче, Д. Тверетінов та ін. У Державному архіві Харківської області зберігається ряд архівних документів, за допомогою яких можна повністю відновити історію створення військово-статистичного огляду Харківської губернії (1850), дослідити методику збору та опрацювання статистичних матеріалів, відносини між дивізійними квартирмейстерами та місцевими чиновниками, котрі збирали первинну інформацію.

Над оглядом Харківської губернії В. Мочульський (дивізійний квартирмейстер 1-ої уланської дивізії) та Бутурлін (обер-квартирмейстер 1-го резервного кавалерійського корпусу) почали працювати 30 вересня 1846 р. Саме цього дня В. Мочульський та Бутурлін звернулися до військового губернатора Харкова та Харківського цивільного губернатора С. Муханова з проханням посприяти в наданні їм необхідної інформації та забезпечити належні умови перебування в Харкові офіцерам [299, арк. 1-18]. 9 жовтня 1846 р. С. Муханов наказав городничим повітових міст (Харкова, Валок, Богодухова, Охтирки, Лебедина, Сум, Змієва, Ізюма, Куп'янська, Вовчанська, Старобільська), земським справникам та повітовим стряпчим, приватним приставам заштатних містечок (Білопілля, Недригайлова, Краснокутська, Золочева, Слов'янська), Харківському поліцмейстеру своєчасно та в повному обсязі надавати укладачам військових оглядів усі необхідні матеріали [299, арк. 19-19 зв.].

Однак через декілька місяців стало зрозуміло, що підготовка військово-статистичного огляду Харківської губернії просувається повільно, строки виконання завдання постійно порушувались. Місцеві чиновники іноді відкрито саботували виконання цього наказу. Своє зволікання вони пояснювали декількома причинами – значною завантаженістю поточними справами, неукомплектованістю штатного розпису місцевих органів влади, відсутністю необхідної інформації, численними побутовими труднощами, нестачею матеріального забезпечення. Наприклад, Охтирський повітовий стряпчий Т. Сафонов та інші посадові особи постійно скаржилися Харківському цивільному губернатору та місцевому прокурору, що вимоги, які висуваються до змісту та якості описової інформації дивізійним та обер-квартирмейстерам, унеможливають виконання поточних службових обов'язків. На підтвердження своїх слів Т. Сафонов надіслав Харківському губернському прокурору перелік питань (програму з 25 пунктів), який отримав від капітана В. Мочульського та полковника Бутурліна [299, арк. 25-25 зв.]. З усього переліку Т. Сафонов так і не спромігся зібрати матеріали про конфесійне розмаїття в регіоні, кількість освітянських та просвітницьких установ (шкіл, народних училищ, бібліотек, зоологічних кабінетів, книжкових магазинів, музеїв), шляхи сполучення, площі сільськогосподарських угідь тощо. Унаслідок численних скарг, віце-губернатор Харківської губернії К. Данзас видає наказ: від 3 грудня 1846 р. дивізійні

квартирмейстери повинні розраховувати на допомогу лише приватних приставів, городничих та земських справників [299, арк. 31-31 зв.]. Однак скорочення кола посадових осіб, відповідальних за надання інформації, ще більш ускладнило ситуацію. До військового губернатора м. Харкова та цивільного губернатора С. Муханова почали надходити масово листи, зокрема від земських справників, які відмовлялися від подальшої співпраці з офіцерами. Незважаючи на постійні скарги земських справників, С. Муханов неодноразово вимагав від підлеглих виконати його доручення та допомогти офіцерам упорядкувати військово-статистичний огляд Харківської губернії.

Щоб спростити процес створення військово-статистичного огляду Харківської губернії, Бутурлін вирішив залучити до обстеження, окрім В. Мочульського, інших військовослужбовців. На початковій стадії упорядкування огляду та маршрутною карти Харківської губернії разом з В. Мочульським активну участь у проведенні картографічних та описових робіт брали штабс-капітан П. Чижиков (обстежував територію Сумського, Лебединського, Охтирського, Богодухівського, Валківського, Харківського повітів) та поручик Ф. Амінов (досліджував землі Зміївського, Ізюмського, Куп'янського, Старобільського та Слов'янського повітів). З 31 жовтня 1846 р. замість поручика Ф. Амінова оглядав Куп'янський та Старобільський повіти штабс-капітан Г. Пажон де Мансей. Починаючи з травня 1847 р., активну участь в упорядкуванні огляду Харківської губернії брав поручик М. Батезатул (останній виконував обов'язки дивізійного квартирмейстера 1-ої кірасирської дивізії). М. Батезатул за наказом Бутурліна та В. Мочульського відповідав за збирання та систематизацію інформації щодо таких тематичних груп: кількість старообрядницьких громад у регіоні; чисельність росіян, що мешкали на території Харківської губернії, основні показники міграційних та рееміграційних процесів серед місцевого населення; перелік шосейних доріг та назви населених пунктів, через які вони проходять; динаміка розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі в Харківській губернії, асортимент основних товарів на місцевих ярмарках; центри ярмаркової торгівлі; кількість місцевих купців (з обов'язковим зазначенням обсягів їх капіталу), існуючий баланс між експортом та імпортом; опис місцевих виставок, які відвідав великий князь Костянтин Миколайович під час подорожі; історія розквартирування військ на теренах Слобідської

України, починаючи з 1817 р.; перелік населених пунктів, мешканців яких звільнено від виконання квартирної повинності; кількість тваринницьких господарств у регіоні тощо [299, арк. 65-66].

Розширення переліку учасників топографічних експедицій за рахунок залучення офіцерів Генерального штабу, активна підтримка військового губернатора Харкова та Харківського цивільного губернатора С. Муханова з часом призвела до очікуваних результатів. На початку квітня 1847 р. до В. Мочульського почали надходити перші матеріали (у скороченому варіанті) від земських справників, городничих, приватних приставів та безпосередніх учасників експедицій. Перший на означене завдання відповів Вовчанський земський справник (усі необхідні матеріали він надіслав 10 березня 1847 р.), наступний – Богодухівський городничий (завдання було виконано частково 4 квітня 1847 р.; він надіслав інформацію про площу земель сільськогосподарського призначення в регіоні, кількість приватних та адміністративних будинків, кількість домашньої худоби в господарствах державних селян), далі – Куп'янський земський справник (відповідь датована 6 квітня 1847 р.) [299, арк. 43-46]. Пізніше, 6 червня 1847 р., військовий губернатор Харкова та Харківський цивільний губернатор С. Муханов особисто надіслав В. Мочульському інформацію про адміністративно-територіальний устрій Харківської губернії [299, арк. 59], 29 липня та 22 серпня 1847 р. надійшли відомості від Валківського та Ізюмського земських справників щодо кількості приватновласницьких селян-росіян, які мешкали на території означених повітів [299, арк. 59]. 30 жовтня 1847 р. В. Мочульський отримав від представників Харківської казенної палати та Харківської палати державного майна інформацію про кількість податного населення, обсяг рекрутського набору за останні роки, обсяг надходжень до бюджету від загальноросійських податків (гербового збору, горілчаного відкupu, соляного промислу, подушного окладу) [299, арк. 77].

Посильну допомогу в підготовці опису надавали співробітники Харківської лікарської управи. В. Мочульський 21 січня 1847 р. надіслав до Харківської лікарської управи лист із проханням надати інформацію про стан розвитку лікарської справи в регіоні (програма складалася з дев'яти базових питань) [303, арк. 1]. Перш за все, В. Мочульського цікавили матеріали про вплив природно-кліматичних умов на стан

здоров'я місцевого населення, кількість зареєстрованих випадків захворювань і смертей/одужань, причини розповсюдження інфекційних захворювань (незадовільні санітарно-гігієнічні умови, нестерпні умови праці, низька якість води, відсутність раціонального харчування тощо). Також від співробітників лікарської управи В. Мочульський вимагав надати інформацію про динаміку появи та перебігу (на окремих територіях) інфекційних захворювань (епідемії віспи, малярії, висипного тифу, холери), найбільш відомі факти спалахів цих захворювань у регіоні та шляхи подолання інфекції, відомості про проведення профілактичних заходів на Харківщині [303, арк. 1-2]. Наприкінці лютого 1847 р. з лікарської управи надійшла розгорнута відповідь на цю програму [303, арк. 9-13]. Водночас, незважаючи на це, частину надісланої інформації В. Мочульський так і не використав. Наприклад, на сторінках опису була відсутня “Ведомость о числе больных за 1846 г., составленная в пользование, как в больницах гражданского ведомства Харьковской губернии, так и частной практики” (хоча ці матеріали тематично збагатили би зміст опису, оскільки у відомості надана інформація про кількість хворих за всіма повітами Харківської губернії) [303, арк. 12].

Щоб спростити процес створення військово-статистичного огляду Харківської губернії, Бутурлін вирішив залучити до обстеження, окрім В. Мочульського, інших військовослужбовців. На початковій стадії упорядкування огляду та маршрутної карти Харківської губернії разом з В. Мочульським активну участь у проведенні картографічних та описових робіт брали штабс-капітан П. Чижиков (обстежував територію Сумського, Лебединського, Охтирського, Богодухівського, Валківського, Харківського повітів) та поручик Ф. Амінов (досліджував землі Зміївського, Ізюмського, Куп'янського, Старобільського та Слов'янського повітів). З 31 жовтня 1846 р. замість поручика Ф. Амінова оглядав Куп'янський та Старобільський повіти штабс-капітан Г. Пажон де Мансей. Починаючи з травня 1847 р., активну участь в упорядкуванні огляду Харківської губернії брав поручик М. Батезатул (останній виконував обов'язки дивізійного квартирмейстера 1-ої кірасирської дивізії). М. Батезатул за наказом Бутурліна та В. Мочульського відповідав за збирання та систематизацію інформації щодо таких тематичних груп: кількість старообрядницьких

громад у регіоні; чисельність росіян, що мешкали на території Харківської губернії, основні показники міграційних та рееміграційних процесів серед місцевого населення; перелік шосейних доріг та назви населених пунктів, через які вони проходять; динаміка розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі в Харківській губернії, асортимент основних товарів на місцевих ярмарках; центри ярмаркової торгівлі; кількість місцевих купців (з обов'язковим зазначенням обсягів їх капіталу), існуючий баланс між експортом та імпортом; опис місцевих виставок, які відвідав великий князь Костянтин Миколайович під час подорожі; історія розквартирування військ на теренах Слобідської України, починаючи з 1817 р.; перелік населених пунктів, мешканців яких звільнено від виконання квартирної повинності; кількість тваринницьких господарств у регіоні тощо [299, арк. 65-66].

Розширення переліку учасників топографічних експедицій за рахунок залучення офіцерів Генерального штабу, активна підтримка військового губернатора Харкова та Харківського цивільного губернатора С. Муханова з часом призвела до очікуваних результатів. На початку квітня 1847 р. до В. Мочульського почали надходити перші матеріали (у скороченому варіанті) від земських справників, городничих, приватних приставів та безпосередніх учасників експедицій. Перший на означене завдання відповів Вовчанський земський справник (усі необхідні матеріали він надіслав 10 березня 1847 р.), наступний – Богодухівський городничий (завдання було виконано частково 4 квітня 1847 р.; він надіслав інформацію про площу земель сільськогосподарського призначення в регіоні, кількість приватних та адміністративних будинків, кількість домашньої худоби в господарствах державних селян), далі – Куп'янський земський справник (відповідь датована 6 квітня 1847 р.) [299, арк. 43-46]. Пізніше, 6 червня 1847 р., військовий губернатор Харкова та Харківський цивільний губернатор С. Муханов особисто надіслав В. Мочульському інформацію про адміністративно-територіальний устрій Харківської губернії [299, арк. 59], 29 липня та 22 серпня 1847 р. надійшли відомості від Валківського та Ізюмського земських справників щодо кількості приватновласницьких селян-росіян, які мешкали на території означених повітів [299, арк. 63-63 зв., 75-83 зв.]. 30 жовтня 1847 р. В. Мочульський отримав від представників Харківської казенної палати та Харківської палати

державного майна інформацію про кількість податного населення, обсяг рекрутського набору за останні роки, обсяг надходжень до бюджету від загальноросійських податків (гербового збору, горілчаного відкupu, соляного промислу, подушного окладу).

Посильну допомогу в підготовці опису надавали співробітники Харківської лікарської управи. В. Мочульський 21 січня 1847 р. надіслав до Харківської лікарської управи лист із проханням надати інформацію про стан розвитку лікарської справи в регіоні (програма складалася з дев'яти базових питань) [303, арк. 1]. Перш за все, В. Мочульського цікавили матеріали про вплив природно-кліматичних умов на стан здоров'я місцевого населення, кількість зареєстрованих випадків захворювань і смертей/одужань, причини розповсюдження інфекційних захворювань (незадовільні санітарно-гігієнічні умови, нестерпні умови праці, низька якість води, відсутність раціонального харчування тощо). Також від співробітників лікарської управи В. Мочульський вимагав надати інформацію про динаміку появи та перебігу (на окремих територіях) інфекційних захворювань (епідемії віспи, малярії, висипного тифу, холери), найбільш відомі факти спалахів цих захворювань у регіоні та шляхи подолання інфекції, відомості про проведення профілактичних заходів на Харківщині [303, арк. 1-2]. Наприкінці лютого 1847 р. з лікарської управи надійшла розгорнута відповідь на цю програму [303, арк. 9-13]. Водночас, незважаючи на це, частину надісланої інформації В. Мочульський так і не використав. Наприклад, на сторінках опису була відсутня “Ведомость о числе больных за 1846 г., составленная в пользование, как в больницах гражданского ведомства Харьковской губернии, так и частной практики” (хоча ці матеріали тематично збагатили би зміст опису, оскільки у відомості надана інформація про кількість хворих за всіма повітами Харківської губернії) [303, арк. 12].

За схемою В. Мочульського та його підлеглих (поєднання експедиційного та монографічного методів для збору інформації) активно працювали й інші укладачі описів, наприклад М. Фрітче (автор опису Волинської губернії 1850 р.) та Д. Тверетінов (укладач огляду Подільської губернії 1849 р.). Так, автор огляду Подільської губернії (1849) Д. Тверетінов активно співпрацював з місцевою лікарською управою, створюючи медико-топографічний розділ. Спочатку Д. Тверетінов самостійно вивчив

усі доступні друковані матеріали, а на початку листопада 1846 р. разом із І. Гангардтом (з 1844 р. виконував обов'язки помічника начальника зйомки Подільської губернії) звернувся до керівника Подільської губернської лікарської управи з проханням надіслати відомості з історії розвитку лікарської та ветеринарної справи в регіоні [338, арк. 3]. Протягом листопада 1846 – січня 1847 рр. голова Подільської лікарської управи з підлеглими працювали над виконанням цього завдання і 27 січня 1847 р., щойно опис було закінчено, надіслали його Д. Тверетінову [338, арк. 11-13]. Медико-топографічний опис складався з таких розділів: “Народная гигиена”, “Ветеринарное лечение”, “Учреждения охраны здоровья”. Найбільш фундаментальним з них був розділ, присвячений розвитку ветеринарної справи в регіоні [338, арк. 12-16]. Спираючись на надіслані з Подільської лікарської управи матеріали, Д. Тверетінов навів інформацію про поширення інфекційних хвороб серед тварин та шляхи боротьби з ними. Також у надісланому описі детально було охарактеризовано стан розвитку лікарської справи в Подільській губернії: кількість лікарських закладів, практикуючих лікарів, місць для хворих у місцевих закладах здоров'я, аптекарських установ у повітових та заштатних містах.

До експедиційного та монографічного методів збирання інформації неодноразово повертався й упорядник опису Волинської губернії, дивізійний квартирмейстер 10-ої піхотної дивізії М. Фрітче. Для нього, як і для більшості укладачів, фундаментальною проблемою залишався пошук джерельної бази. М. Фрітче під час підготовки статистичної розвідки неодноразово наголошував, що йому з великими труднощами вдалося знайти необхідні матеріали для визначення площі орних земель, сіножатей, кількості місцевого населення. На це були об'єктивні причини: по-перше, на відміну від інших земель України (Слобідсько-Української (Харківської), Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній) на цю територію так і не було поширено дію Маніфесту про Генеральне розмежування земель (1765); по-друге, заходи Спеціального межування (уточнення земельних прав громадян шляхом проведення межування їх власним коштом) на цій території були малоефективними і не відображали загальну картину. По-третє, стан обліку та збереження картографічних матеріалів у губернській креслярні було визнано незадовільним [279, арк. 37]. Щоб подолати ці труднощі, 30

вересня 1846 р. М. Фрітче звернувся до цивільного губернатора Волинської губернії, генерал-майора І. Васильчикова з проханням надати йому матеріали для визначення загальної площі губернії, її повітів, повітових міст. Також рекомендував надати всі необхідні дані у стислі строки, оскільки до 20 січня 1847 р. він повинен був доповісти О. Чернишову про хід описувальних робіт у регіоні і повідомити про завершення стадії збирання та систематизації інформації [280, арк. 1-3]. Однак виконати поставлене завдання представники місцевої влади в зазначені строки не змогли. Наприклад, до 8 лютого 1847 р. на адресу М. Фрітче надійшла тільки відомість про загальну площу земельних ресурсів Волинської губернії. Тому 9 лютого 1847 р. було надіслано повторний запит на упорядкування матеріалів щодо площі земельного фонду Волинської губернії (з подальшою диференціацією цієї інформації за видами земельних ресурсів та окремими повітами). Цього разу упорядкування документів затягнулося. Це пояснювалося відсутністю в губернській креслярні в систематизованому вигляді необхідних даних. І тому, щоб зібрати їх, новому виконувачу обов'язків губернського землеміра Філоновичу потрібно було тривалий час листуватися з повітовими землемірами. Тільки через місяць від означеного строку губернський землемір отримав лист від Новоград-Волинського повітового землеміра Боруцького. 28 лютого 1847 р. той надіслав відомості про загальну площу повіту, кількість землі, задіяної в сільському господарстві, площу непридатної землі [280, арк. 22]. У березні 1847 р. аналогічні матеріали надійшли від Острозького повітового землеміра Лагоцького [280, арк. 24]. Також 15 березня 1847 р. виконав покладене на нього доручення Рівненський повітовий землемір Словиковський [280, арк. 28]. У березні 1847 р. – Заславський повітовий землемір Чехович [280, арк. 16].

Як бачимо, збиранням, систематизацією та редагуванням необхідної інформації укладачі описів займалися декілька років. Продуктивність праці дивізійних квартирмейстерів залежала від вдалого поєднання кількох факторів: досвіду дивізійних квартирмейстерів, що працювали над створенням описів, ефективності взаємодії з представниками місцевої влади й інтелігенції, рівня збереження документальної спадщини регіону. Деякі дивізійні квартирмейстери за невеликий проміжок часу завершили огляди кількох губерній. Наприклад, поручик А. Воронцов-Вельямінов

підготував до друку описи Костромської (1848) та Ярославської (1851) губерній; полковник Є. Любекер упорядкував огляди семи адміністративно-територіальних об'єднань – Або-Бйорнеборзької (1850), Выборзької (1850), Тавастгуської (1851) та Санкт-Міхельської (1851), Нюландської (1851), Вазаської (1851), Улеборзької (1851) губерній; підполковник К. Безносиков упорядкував описи Саратовської (1852), Самарської (1853) та Астраханської (1853) губерній.

Із часом топографічне обстеження Російської імперії підійшло до свого логічного завершення. Поступово рукописні варіанти описів почали надходити до типографії Департаменту Генерального штабу. У 1848 р. серед перших надрукованих були описи Київської, Полтавської губерній; у 1849 р. – описи Херсонської, Таврійської губерній та Бессарабської області; 1850 р. – Волинської, Харківської, Катеринославської губерній; у 1851 р. – Чернігівської губернії тощо. Із цієї серії було надруковано до початку Кримської війни (1853-1856 рр.) 69 описів губерній та областей Російської імперії (описи шести губерній та семи областей Кавказького регіону та Сибіру залишилися ненадрукованими) [541-608]).

Однак історія функціонування військово-статистичних оглядів після їх створення не завершилася. Відповідно до затвердженої у 1836 р. комплексної програми військово-топографічного обстеження Російської імперії, до опису територій Російської держави дивізійні квартирмейстери та генерал-губернатори повинні були повертатися кожні три роки [22, арк. 18]. Військовим та цивільним установам рекомендувалося, незважаючи на обсяг поточних справ, постійно редагувати, збирати й уточнювати інформацію для оновлених варіантів описів. Тому вже 30 листопада 1851 р. голова статистичного відділення Військового міністерства А. Скалон та керівник Корпусу військових топографів, генерал-квартирмейстер Головного штабу Ф. Берг надіслали в.о. генерал-квартирмейстера Діючої російської армії генерал-майору І. Фролову наказ про підготовку нової редакції описів Курляндської, Лівонської, Естляндської, Віленської, Гродненської, Могильовської, Мінської, Подільської, Волинської та всіх губерній Царства Польського. Аналогічні накази 30 листопада та 4 грудня 1851 р. було спрямовано в місця дислокації всіх військових підрозділів [23, арк. 2]. Так, 30 листопада 1851 р. наказ Ф. Берга отримали обер-квартирмейстери 1-го, 2-го та 3-го резервних

кавалерійських корпусів. На них покладался обов'язок упорядкувати нові варіанти описів Харківської, Чернігівської та Полтавської губерній [23, арк. 32]. Цього ж дня наказ Ф. Берга надійшов Головуючому окремим Сибірським корпусом Г. Гасфорду щодо перевірки описів Тобольської й Томської губерній та командуючому окремим Оренбурзьким корпусом В. Обручеву. Останньому наказували збирати оновлену інформацію для описів Оренбурзьких та Киргизьких степів [23, арк. 60-60 зв.]. 4 грудня 1851 р. наказ про перевірку описів Таврійської, Катеринославської губерній та Бессарабської області отримав командир 5-го піхотного корпусу П. Данненберг. Також Ф. Берг та А. Скалон прийняли рішення залучити до редагування описів, складених за програмою О. Чернишова, генерал-губернаторів Російської імперії: С. Кокошкіна (Чернігівського, Полтавського та Харківського генерал-губернатора), Д. Бібікова (Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора) та М. Воронцова (Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора), котрі відповідали за надання оновленої інформації про стан підвладних їм губерній [23, арк. 45-45 зв., 46-47 зв.].

Після отримання наказу Ф. Берга керівництво військових підрозділів визначило коло безпосередніх виконавців цього доручення. Так, над створенням опису Чернігівської губернії на початковому етапі працював підполковник М. Шмаков, Полтавської – капітан Г. Пестов, Харківської губернії – штабс-капітан М. Батезатул. У 1852 р. перевіркою змісту опису Таврійської губернії займався дивізійний квартирмейстер 13-ої піхотної дивізії підполковник М. Дельвіг, Катеринославської – полковник М. Герсеванов, Бессарабської області – дивізійний квартирмейстер 15-ої піхотної дивізії К. Глебов (потім цей обов'язок було покладено на барона Г. фон Гроссталя) [165, арк. 3]. Також 1 лютого 1852 р. до перевірки описової інформації були залучені дивізійний квартирмейстер 1-ої піхотної дивізії Д. Тверетінов (Волинська губернія), дивізійний квартирмейстер 12-ої піхотної дивізії К. Вільк (Люблінська губернія), дивізійний квартирмейстер 2-ої Кірасирської дивізії А. Шафонський (Київська губернія), поручик С. Стройновський (Подільська губернія) [23, арк. 172-172 зв., 177, 178 зв.]. Пізніше дійові особи, залучені до створення оновленої редакції описів, неодноразово змінювалися. Наприклад, замість М. Шмакова остаточний варіант опису Чернігівської губернії підготував штабс-капітан В. Цитович. З 8 липня 1852 р. над

описом Харківської губернії працював особисто підполковник В. Ширков (його попередник – штабс-капітан М. Батезатул – передав описи шляхів сполучення Вовчанського, Куп'янського, Ізюмського та Старобільського повітів В. Ширкову та повернувся до Санкт-Петербурга – основного місця своєї служби) [23, арк. 256]. 24 липня 1852 р. було змінено редактора опису Подільської губернії. На той період штабс-капітан С. Стройновський уже повернувся до Гомеля, де обійняв посаду ад'ютанта при штабі 3-го піхотного корпусу, а його незакінчену справу (створення оновленого варіанту опису Подільської губернії) було передано дивізійному квартирмейстеру 11-ої піхотної дивізії В. Феоктистову [23, арк. 275].

Традиційно під час упорядкування оновлених варіантів описів використовували два методи напрацювання матеріалу: експедиційний та монографічний. Ефективність використання експедиційного методу (або поєднання монографічного та експедиційного) під час створення військово-статистичного огляду була перевірена багаторічною практикою проведення описово-статистичних досліджень. Про доцільність та ефективність виїзду на місце з метою перевірки статистичних та топографічних матеріалів описів керівники експедицій неодноразово повідомляли керівника Корпусу військових топографів, генерал-квартирмейстера Головного штабу Ф. Берга. Саме тому більшість укладачів оновлених варіантів описів самостійно відвідали повітові міста з метою збору інформації, познайомилися з відомими науковцями, дослідили найбільш значущі пам'ятки місцевої історії та культури. Під час роботи в регіонах укладачі описів керувалися спеціальною інструкцією, в якій було розглянуто основні етапи проведення польового обстеження, а також прийоми архівної та бібліотечної евристики. Цю інструкцію було складено на вимогу редакторів описів Новгородської та Тверської губерній – полковників М. Кріденера та О. Жуковського [23, арк. 190, 314-315]. Надалі до цієї інструкції зверталися та популяризували її активне використання В. Ширков (автор оновленого варіанта опису Харківської губернії), А. Барковський (один з укладачів описів Херсонської губернії; за цією інструкцією досліджував Херсонський, Одеський, Тираспольський, Ананьївський повіти Херсонської губернії), А. Шафонський (перевіряв інформацію для огляду Олександрійського повіту Херсонської губернії та опису Київської губернії:

Васильківського, Київського, Канівського, Чигиринського, Черкаського, Таращанського повітів), Ф. Амінов (складав оновлений варіант огляду Курської губернії), П. фон Ріттер (брав участь в опрацюванні огляду Воронежської губернії).

Прибічником експедиційного методу перевірки інформації був дивізійний квартирмейстер 11-ої піхотної дивізії В. Феоктистов, що працював над новим варіантом опису Подільської губернії. 4 листопада 1852 р. він особисто завітав до Кам'янця-Подільського та звернувся до місцевої лікарської управи з проханням надіслати йому відповіді на деякі питання програми (наприклад, його цікавила оновлена інформація про природні ресурси регіону, кліматичні умови, демографічну ситуацію, забезпечення військових підрозділів провіантом, фуражем, амуніцією) [23, арк. 291]. Водночас керівник Подільської лікарської управи через велику завантаженість поточними справами передоручив виконання цього завдання підлеглим – повітовим лікарям Проскурівського, Могильовського, Брацлавського, Балтського та інших повітів губернії. Лише через місяць до В. Феоктистова почали надходити відомості від повітових лікарів: 24 листопада 1852 р. відгукнувся Могильовський лікар Лижницький, а 16 грудня 1852 р. – Проскурівський повітовий лікар Шабліовський [339, арк. 7-10]. Того ж 15 грудня 1852 р. Балтський лікар Дезидерій надіслав узагальнюючий медико-топографічний опис Подільської губернії [339, арк. 15-21 зв.]. До нього увійшла така інформація: флора, фауна, клімат, гідрографія, медична статистика. Після надходження цих матеріалів В. Феоктистов з метою збору та систематизації додаткових відомостей про топографію та сухопутні шляхи регіону вирішив особисто обстежити Проскурівський та Балтський повіти.

Використовував експедиційний метод під час упорядкування оновленої редакції військово-статистичного огляду Харківської губернії полковник В. Ширков. До 1 квітня 1852 р. він відвідав найбільші її міста для упорядкування описового твору та маршрутною карти. Під час роботи В. Ширков також використовував результати рекогносцирування та матеріали подорожньої розкладки, надіслані земськими справами [23, арк. 225]. З метою своєчасного виконання завдання він активно листувався з керівництвом Департаменту податків та зборів на предмет розвитку цукроваріння в Україні [23, арк. 74-75]. Значна увага В. Ширкова до висвітлення цього

питання була пов'язана з тим, що в 1848 р. у Російській імперії було запроваджено акциз на цукор, розмір якого постійно переглядався (з 1848 до 1850 р. акциз з пуда цукру становив 30 коп., з 1850 до 1852 р. – 45 коп., з 1852 до 1854 р. – 60 коп.). Щоб зафіксувати всі зміни в цій галузі, до військово-статистичних оглядів рекомендувалося залучити відомості про історію й технологію цукроваріння, кількість діючих цукроварень та площ, відведених для вирощування цукрового буряку, ринки збуту продукції тощо [1052, с. 311]. 12 та 21 січня 1852 р. з Департаменту податків та зборів надійшла відповідь на цей запит. Однак у надісланих матеріалах бракувало інформації щодо історії розвитку цукрової промисловості в Російській імперії (згадується лише факт існування двох заводів А. Герарда та І. Мальцева) [23, арк. 118-125 зв.]. Також авторам доповідної записки вдалося встановити лише приблизну площу сільськогосподарських угідь, відведених під вирощування цукрового буряку, та приблизну кількість виробленого цукру [22, арк. 124-127]. Більш-менш надійними були відомості про динаміку зростання кількості цукроварень у Російській імперії (з 340 од. у 1848 р. до 358 од. у 1850-1851 рр.).

Другий метод напрацювання інформації (монографічний) також був доволі поширеним серед дивізійних квартирмейстерів, оскільки під час його використання скорочувалися витрати часу та фінансових ресурсів на упорядкування описів. До такого методу зверталися штабс-капітан С. Кузьмін (редактор опису Тамбовської губернії), М. Орлов (один з упорядників опису Київської губернії). Спочатку вони опрацьовували попередні військово-топографічні описи губерній, а вже потім розширювали джерельну базу своїх досліджень за рахунок залучення краєзнавчої літератури. Наприклад, щоб спростити процес упорядкування нового військово-статистичного огляду Київської губернії, флігель-ад'ютант Й.І.В. ротмістер граф М. Орлов вирішив порівняти описи капітана П. Менькова (1848) та генерал-майора К. фон Руге (двотомну описову розвідку К. фон Руге упорядкував під час топографічної зйомки 1847-1849 рр., опис планувалося надрукувати в 1853 р.) [23, арк. 98-107]. Шляхом порівняння двох пам'яток М. Орлов дійшов висновку, що більш фундаментальним дослідженням є рукописний варіант опису К. фон Руге. М. Орлов запропонував до нового опису залучити з розвідки К. фон Руге інформацію про шляхи сполучення, матеріали демографічної статистики регіону,

оскільки, за спостереженням М. Орлова, К. фон Руге продемонстрував знання побуту та ментальності місцевого населення, виявив закономірні явища в процесі демографічного зростання. Також фундаментальним в описі К. фон Руге є розділ “Відомості спеціальні”, оскільки питанням розквартирування військ, опису військових позицій та місць збору присвячено левову частку дослідження [23, арк. 104-105]. З опису П. Менькова автор рекомендував залучити лише розділи з кліматології, флори та фауни регіону, огляд промисловості й торгівлі. Також М. Орлов з метою розширення джерельної бази оновленого варіанту опису Київської губернії пропонує збагатити його матеріалами зі статистичного опису Київської губернії І. Фундукля (1852) та з канцелярії місцевого генерал-губернатора, які повинні надсилатися до Департаменту Генерального штабу кожні три роки.

Виправлення військово-статистичних оглядів старого зразка та підготовка їх оновлених варіантів до друку тривали аж до початку 1853 р. Деякі губернатори, серед них В. Перовський, на той період генерал-губернатор Оренбурзької та Самарської губерній, неодноразово зверталися до Ф. Берга та А. Скалона з проханням переглянути строки упорядкування ВТО. Наприклад, В. Перовський запропонував оновлювати огляди не кожні три роки, а один раз на десятиліття. Однак представники Військового міністерства відмовилися від такої пропозиції, аргументуючи тим, що на той час уже був накопичений досвід упорядкування топографічних та географічних частин ВТО. Постійного оновлення потребували лише матеріали демографічної, промислової та військової статистики. Тому вважалося, що за сприяння місцевої влади укладачі у стислі строки зможуть упорядкувати інформаційні огляди [23, арк. 218].

Незважаючи на всі зусилля керівника Департаменту Генерального штабу, більшість дивізійних квартирмейстерів несвоєчасно виконали покладене на них завдання. На це були як об’єктивні, так і суб’єктивні причини. Зволікання з упорядкуванням описів можна пояснити такими факторами: відмовою місцевої адміністрації від активної співпраці з дивізійними квартирмейстерами; перманентними адміністративно-територіальними реформами в Російській імперії; некомплектованістю штатного розпису військових частин та цивільних установ Російської імперії тощо. На жаль, більшу частину новоукладених описів так і не було

надруковано, оскільки в 1853 р. розпочалася Кримська війна і до практики упорядкування ВТО було вирішено повернутися вже після її закінчення. На сьогодні збереглася інформація про те, що протягом 1852-1854 рр. були відредаговані і спрямовані до Департаменту Генерального штабу рукописи оновлених військово-статистичних оглядів Ковенської губернії (1852 р., О. Нарбут), Августовської (1852 р., М. Ліхутін), Херсонської (1852 р., К. фон Руге), Мінської (1854 р., К. Будогоський), Могильовської губернії (1852 р., Ритковський), Калузької губернії (1854 р., К. Стієрнсканц), Тифліської губернії (1850 р., М. Радич). У деяких випадках описи надавалися у вигляді незакінчених описово-статистичних творів (доповнень до попереднього видання). Такої якості матеріали надійшли в 1852 р. від Г. фон Гросталія на Бессарабську область та від Г. Цитлядзева на Тверську губернію, у 1853 р. від підполковника О. Граматіна на Костромську губернію, від Ф. Краєвського на Рязанську губернію, від Й. Волошинського на Тамбовську губернію [24].

Дослідження проблеми атрибуції та інформативної репрезентативності військових оглядів актуалізує питання встановлення їх джерельної бази. Коли цей захід (упорядкування військово-топографічних описів) був ще на стадії планування та розробки інструктивних документів, О. Чернишов вирішив приділити належну увагу питанням добору джерел до військово-описових творів. У примітках до окремих блоків питань “Программы для военно-статистических обозрений губерний и областей Российской империи” (1847) О. Чернишов висловив рекомендації з пошуку документів, методики опрацювання джерел, визначення рівня їх повноти, достовірності та репрезентативності. Так, для отримання ґрунтовної інформації про природно-кліматичні умови О. Чернишов радив використовувати “метеорологічні спостереження”, які збирали та систематично друкували в місцевій пресі співробітники регіональних лікувальних та освітніх закладів (гімназій) [628, с. 21]. З метою підготовки параграфу “Естественные произведения” (розділ “Местность”) та отримання відомостей про родовища корисних копалин укладачам оглядів рекомендувалося звертатися до організаторів місцевих господарських виставок.

Однак, незважаючи на всі рекомендації О. Чернишова щодо залучення різнопланових джерел до Військово-статистичних оглядів, їх документальну основу

переважно складали щорічні звіти місцевих губернаторів. Як різновид діловодної документації вони з'явилися ще в період правління Катерини II. У першій половині XIX ст. практика надання звітів імператорським особам набула регулярного характеру. Губернські звіти складалися з двох частин – власне звіту (як різновиду діловодної документації) та додатків до нього. Структура звітів постійно змінювалася. З 1804 р. губернаторський звіт мав три розділи – адміністративний, господарський та загальний. З 1828 р. відомості розподіляли на чотири частини: поліцейський департамент, господарський департамент, департамент державного майна та розділ, присвячений розвитку лікарської справи в губернії. У 1837 р. звіт знову складався з трьох розділів: судово-поліцейської частини та охорони здоров'я, господарської частини, а також загальних зауважень. Здебільшого звіти губернаторів за цей хронологічний період представляють достатній обсяг інформації: географічний опис губерній, відомості про населення (із вказівкою кількості народжених та померлих у звітному році), матеріали про стан сільського господарства, промисловості, внутрішньої та зовнішньої торгівлі [952, 1011]. Кожний звіт завершували статистичні таблиці “Відомості”. Їхня кількість у різні часи коливалася від 8-ми до 16-ти – залежно від того, які матеріали та в яких обсягах вимагав уряд. Як основне джерело звіти губернаторів використовувалися у більшості військово-статистичних оглядів кінця 40-х – початку 50-х рр. XIX ст., наприклад, в описах Таврійської, Катеринославської, Київської та Харківської губерній.

Основним джерелом для написання військово-статистичного огляду Київської губернії 1848 р. (автор П. Меньков) слугував щорічний звіт місцевого губернатора за 1846 р. На нього П. Меньков неодноразово посилається під час опрацювання матеріалів з демографічної статистики регіону [580, с. 76]. Однак, незважаючи на активне цитування документа, дослідник критично ставиться до його змісту. З метою встановлення рівня достовірності пам'ятки він намагається порівняти звітні дані з матеріалами, що надійшли від земських справників Київської губернії. Під час проведення такого порівняльного аналізу П. Меньков виявляє істотні розбіжності в підсумкових розрахунках загальної кількості населення губернії. Наприклад, відповідно до звітної документації 1846 р. кількість населення Київської губернії становила 1730124 осіб жіночої та чоловічої статі, за матеріалами земських справників – 1736333

осіб (тобто різниця складала 6209 осіб) [1056, с. 160]. Надалі, щоб збагатити демографічний нарис Київської губернії 1848 р. статистичною інформацією, П. Меньков залучає до опису метричні книги Київської духовної консисторії за аналогічний період, звіти за військовим поселенням Київської губернії, документи Київської губернської лікарської управи тощо. Так, на основі залучених джерел із Київської духовної консисторії він створює таблицю про середні показники смертності та народжуваності серед місцевого населення за останні десять років [580, с. 84]. Аналізуючи матеріали демографічної статистики за Київською губернією, автор говорить про зростання за останні роки дитячої смертності в регіоні [1056, с. 160]. Із загальної кількості померлих чоловічої статі у 1846 р. (26827 осіб) діти до 1 року становили 7595 та діти до 5 років – 13106 осіб (77,2%) [580, с. 85].

Під час добору та систематизації інформації до топографічного та географічного розділів військово-статистичного огляду Київської губернії 1848 р. П. Меньков виявив істотні прогалини в документальній традиції регіону. Наприклад, під час написання розділу “Местность” йому так і не вдалося виявити в губернській креслярні генеральних планів населених пунктів, атласів та географічних карт (ці документи П. Менькову були необхідні для визначення загальної площі губернії, площі земель сільськогосподарського призначення, непридатної землі). Відсутність такої інформації автор пояснює перш за все відмовою царського уряду від поширення на територію Правобережної України Генерального межування. До цього в українських губерніях активно працювали лише три межові контори: Слобідська (1767/1769-1777/1781 рр.), Катеринославська (1797/1798-1828/1829 рр.), Сімферопольська (1829/1830-1841/1843 рр.). Під час їх роботи були створені картографічні матеріали Харківської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній, економічні примітки до Генерального межування, плани окремих дач [580, с. 6]. Також брак описово-статистичної інформації пояснювався поширенням на українських землях різних систем вимірювання земельної площі. Наприклад, активне використання інвентарів, укладених ще за панування Речі Посполитої на Правобережній Україні, забезпечило поширення на цій території західноєвропейської системи вимірювання площі ґрунту, відповідно до якої основними одиницями були морги (литовський, холмський). На лівобережній

частині Київської губернії побутувала давньоруська система вимірювання площі (десятини, сажні) [580, с. 6]. І тому, щоб реконструювати дійсний стан у поземельних відносинах губернії, уникнути плутанини в системах вимірювання, визначити ступінь забезпечення населення плодючими ґрунтами, П. Меньков був вимушений звертатися до результатів триангуляції на теренах губернії. Ці роботи на Київщині під керівництвом К. Теннера тривали з 1840 р. до 1846 р. Також до цього розділу з метою визначення площі губернії П. Меньков долучив наукові дослідження Б. Швейцера (майбутнього керівника обсерваторії Московського університету) [580, с. 6], праці німецького географа та статистика І. Гасселя [580, с. 6], розвідки відомого російського статистика К. Арсенєва (зокрема “Начертание статистики Российского государства”, 1818-1819 рр.) [580, с. 6].

Досить зважено до добору матеріалів підійшов М. Фрітче, автор військово-статистичного огляду Волинської губернії (1850) [1056, с. 160]. Для нього, як і для більшості укладачів описів, фундаментальною залишалася проблема пошуку джерел. Тому з метою отримання необхідної інформації він постійно листувався з цивільним губернатором Волинської губернії, генерал-майором І. Васильчиковим, виконуючим обов'язки губернського землеміра Філоновичем, Луцьким повітовим землеміром Шмигельським (пізніше також в.о. губернського землеміра) [280, арк. 53], а також відвідував цивільні установи, релігійні та освітянські заклади Волинської губернії. Завдяки активній евристичній діяльності М. Фрітче вдалося залучити до опису численні писемні пам'ятки й історичні праці, а саме: 1) законодавчі акти (“Устав об обеспечении народного продовольствия”, 1832 р. [582, с. 84]; 2) діловодну документацію – щорічні звіти Волинської губернської лікарської управи за останні роки (1845, 1846 рр.) [582, с. 61, 69-70] та Волинської комісії народного продовольства (1847 р.) [582, с. 82]; 3) описово-статистичні матеріали: військово-топографічний опис Волинської губернії 1838 р. (“Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи”) [582, с. 16], люстрації Кременецького замку 1542 та 1552 рр. часів володіння ним польською королевою Боною Сфорца, дружиною польського короля Сигізмунда I Старого [582, с. 148-149]; люстрацію Житомирського староства 1622 р. [582, с. 133]. Усі замкові люстрації, на які посилається М. Фрітче, містили опис

замкових споруд, перелік основних категорій міщан, обсяги повинностей, які останні виконували на користь замку; 4) історичні праці М. Стрийковського “Хроника польская, литовская, жомойская и всей Руси” (1582 р.) [582, с. 127], А. Нарушевича “История польского народа” (надрукована 1836 р.) [582, с. 130] тощо.

На відміну від М. Фрітче, який відкрито демонстрував та цитував залучені документи, підполковник О. Міцевич в описі Чернігівської губернії (1851) майже не посилається на первинні джерела, що склали основу його праці, він лише згадує про використання “Повісті минулих літ” літописця Нестора та опису міста Чернігова (1766). Повна назва документа – “Опись города Чернигова в Черниговском Магистрате сочиненная 1766 г. мая 29 дня, по данной от Комиссии Его Сиятельства Малороссийского Губернатора П. Румянцева инструкции”. Цю описово-статистичну пам’ятку було знайдено М. Білозерським під час розбору архіву Чернігівського магістрату XVII-XVIII ст. і надруковано на шпальтах “Черниговских губернских ведомостей” у 1847 р. Цілком можливо, що саме з цього періодичного видання О. Міцевич запозичив опис Чернігова 1766 р. для написання своєї розвідки [589, с. 113-127]. Посилання на “Повість минулих літ” та опис міста Чернігова (1766 р.) зустрічаємо в розділах “Сведения общие” (§“Краткий исторический взгляд”) та “Образованность” (§“Описание городов и замечательнейших мест в Черниговской губернии”).

Віднайти джерельну основу більшості розділів опису Чернігівської губернії, зокрема демографічного розділу, автору монографічного дослідження так і не вдалося. О. Міцевич на початку свого твору повідомляє, що, незважаючи на всі зусилля, так і не зміг подати в систематизованому вигляді інформацію про загальну кількість населення губернії (з подальшою її диференціацією за окремими соціальними прошарками). Він неодноразово звертався по допомогу до місцевих представників владних інституцій, однак відповіді так і не отримав. Відсутність у Чернігівській губернській канцелярії необхідних даних можна пояснити системними порушеннями в упорядкуванні щорічної звітності (про це свідчать численні документи – І.П.) [1056, с. 161]. Як було зазначено вище, більшість інформації для демографічного огляду губернії офіцери-квартирмейстери запозичували з відповідних розділів щорічних звітів губернаторів. До оформлення та змістовного навантаження останніх завжди висувалися певні вимоги,

укладачі звітів повинні були обов'язково їх дотримуватись. Але представники місцевих поліцейських установ Чернігівщини, надаючи первинні відомості про загальну кількість населення окремих повітів губернії, не завжди дотримувалися цих рекомендацій. Іноді вони відмовлялися надавати статистику про кількість населення повітів за окремими соціальними станами та прошарками, пояснюючи це відсутністю потрібної інформації в місцевих органах державної влади. Надісланий на підпис у такому вигляді чорновий варіант звіту за 1846 р. був розкритикований Чернігівським цивільним губернатором П. Гессе [1056, с. 161]. Він навіть наказав підлеглим переробити цей розділ відповідно до існуючих вимог та його зауважень. По-перше, П. Гессе рекомендував усі статистичні матеріали щодо населення губернії надавати окремо за всіма станами з подальшим виокремленням у їх структурі прошарків. Наприклад, дані про загальну кількість представників такої категорії, як священики та духівництво, потрібно було навести з подальшою диференціацією за типом віросповідання: православне духівництво, римокатолицьке, лютеранське [366, арк. 1]. Також цю статистику потрібно було надавати відповідно до існуючого адміністративно-територіального устрою губернії (окремо за кожним повітом). Надалі П. Гессе рекомендував досить зважено добирати інформацію до звіту губернатора і в жодному разі не використовувати матеріалів, що ґрунтувалися лише на висновках співробітників земської поліції [1056, с. 161]. Він наголошував, що відомості за кожним прошарком населення потрібно було збирати за допомогою службовців різних гілок влади. Наприклад, матеріали про землевласників губернії повинні були надавати повітові представники дворянства; про державних селян – окружні начальники, про приватновласницьких селян – окружні та приватні пристави; про кількість народжених та померлих – керівники закладів опіки губернії.

Отже, якщо порівняти демографічну статистику, представлену у військово-статистичному огляді та рапортах міської поліції та земських судів, то можна виявити розходження. Наприклад, за описом О. Міцевича в Чернігівському повіті губернії мешкало 47214 осіб чоловічої статі та 46680 осіб жіночої [589, с. 62]. В аналогічних відомостях про стан народонаселення Чернігівського повіту та губерньського міста Чернігова кількість населення була набагато меншою, а саме: 44505 осіб чоловічої статі та 42551 осіб жіночої (демографічна інформація в обох джерелах надається на 1846 р.)

[1056, с. 162]. Такі самі розходження були виявлені під час порівняння демографічних показників за іншими повітами губернії. Так, за матеріалами опису О. Міщевича, кількість населення Ніжинського повіту становила 51823 осіб чоловічої статі та 53268 осіб жіночої. За матеріалами “Ведомостей городских полиций и земских судов статистических сведений о населении по городам и уездам Черниговской губернии”, у цьому повіті мешкало 50257 осіб чоловічої статі та 49344 осіб жіночої [365, арк. 13-14 зв.]. Тобто різниця становила 1566 осіб чоловічої статі і 3924 особи жіночої.

Достовірність та репрезентативність статистичної інформації інших тематичних груп військово-статистичного огляду Чернігівської губернії 1851 р. (середні показники врожайності основних сільськогосподарських культур, ціни на основні види продовольства) не викликає сумнівів. Наприклад, ціни на основні види продукції, які представлені на сторінках опису та у “Ведомости о торговых ценах на провиант, фураж и другие предметы по городам и уездам Черниговской губернии, существовавшие в июне месяце 1847 г.”), збігаються. Наприклад, у військово-топографічному описі Чернігівської губернії (1851) та “Ведомости о торговых ценах на провиант...” зазначені такі ціни на основні види продукції сільського господарства: за чверть житнього борошна селянам та поміщикам покупці пропонували 2 руб. 60 коп., за чверть житньої крупи – 3 руб. 45 коп., за чверть вівса – 1 руб. 45 коп., за пуд сіна – 11 коп., соломи – 3 коп. [589, с. 78-79]. Не збігаються тільки ціни на м'ясо-молочну продукцію, зокрема телятину. Наприклад, в описі О. Міщевича зазначена роздрібна ціна за 1 пуд телятини у розмірі 1 руб. 15 коп., у відомості – 1 руб. 30 коп. [365, арк. 57-58 зв.].

З основного переліку військово-статистичних оглядів, побудованих на поважній джерельній базі, виокремлюється опис Харківської губернії (1850) В. Мочульського. Як було зазначено вище, автор під час добору матеріалів використовував експедиційний та монографічний методи. Незважаючи на підтримку Генерального штабу та Харківського цивільного губернатора С. Муханова, більшість описової інформації В. Мочульський та його підлеглі збирали самотужки. З 10 січня до 22 жовтня 1847 р. укладач майже постійно перебував у Харкові, вів постійне листування з представниками Харківського навчального округу, спілкувався з місцевою інтелігенцією, відвідував губернські та повітові установи. До опису В. Мочульський намагався залучити найбільш надійні

пам'ятки, серед них: законодавчі акти (“Уставы о податях, пошлинах, питейном сборе и акцизе” (1832, 1842 pp.), “Высочайше утвержденный устав рекрутский” (28 червня 1831 р., № 4677); діловодна документація – звіт Харківського цивільного губернатора (1845 р.) [588, с. 8], звіт харківського губернського поштмейстера [588, с. 37], звіт корпусного лікаря П. Григоровича [588, с. 62]; статистичні матеріали: історико-статистичний опис Харківської губернії В. Пассека (1836), матеріали перебування Слобідсько-Української губернії (1769-1777/1781 pp.) [588, с. 9], топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою І. Переверзева (1788), праця О. Рославського “Руководство к статистике”, матеріали статистики відомства державного майна за 1836 р. [588, с. 78], опис Українського (Харківського) військового поселення кавалерії (1845); опис військових поселень лікаря К. Даллера [588, с. 37]; матеріали преси – “Земледельческая газета” (стаття Г. Раковича “Исследование причины бедности и неустроенности состояния жителей Малороссийского края” 1839-1840 р.) [588, с. 9], наукові дослідження з природничих наук – праці професора кафедри фармакології та фармації Харківського університету Є. Гордієнка, зокрема “Описание соляных озер г. Славянска и химический состав их” (1844).

З усіх перерахованих вище джерел найбільш активно В. Мочульський звертався до звіту цивільного губернатора С. Муханова за 1845 р. [301]. Наприклад, частина інформації про товарообіг на ярмарках Харківської губернії (№17 “О оборотах на ярмарках”) була запозичена зі звіту губернатора 1845 р. та додатків до нього [301, арк. 33]. Це стосується й довідкових та торгових цін на зернову продукцію (№22 “О справочных и торговых ценах на разные роды хлеба в течении года”) [301, арк. 58-59], а також відомостей про кількість населення за віросповіданням [301, арк. 68-69] тощо.

Окрім звіту Харківського цивільного губернатора, для упорядкування, наприклад, медико-топографічного розділу опису Харківської губернії (1850) В. Мочульський активно використовував дослідження Є. Гордієнка “Описание соляных озер г. Славянска и химический состав их” (1844) тощо [588, с. 31]. Наукові твори професора кафедри фармакології та фармації Харківського університету на той час були досить поширені на Харківщині [1052, с. 310]. Є. Гордієнко активно займався не тільки викладацькою та лікарською діяльністю, але й дослідженням рекреаційних

можливостей регіону, виробництвом штучної мінеральної води (дозвіл на це він отримав від Медичного департаменту при МВС 23 грудня 1843 р.) [1052, с. 310]. З метою популяризації використання мінеральної води з лікувальною метою Є. Гордієнко розповсюджував серед лікарських закладів Слобідської України свою книгу “О действии и употреблении натуральных и искусственных минеральных вод” (1844) (вона зберігалася в особистих бібліотеках Лебединського міського лікаря П. Добронравова, Валківського повітового лікаря О. Менякова, Сумського повітового лікаря Белицького, Богодучівського міського лікаря М. Котлярова та ін.) [302, арк. 25-31].

Автори інших ВТО, зокрема В. Драйчевський, Н. Облеухов, М. Герсеванов, також поступово засвоїли методи бібліотечної та архівної евристики. Готуючи опис Таврійської губернії (1849), М. Герсеванов спочатку опрацював останні дослідження в галузі демографічної статистики регіону, далі – поточну діловодну інформацію цивільних та військових установ Таврії. Науковець неодноразово демонстрував на сторінках опису та в інших наукових студіях (“О направлении промышленности в особенности земледельческой в Таврической губернии”) певний рівень знань з різних галузей науки й техніки, а також військової справи [778, 931-932]. Так, він активно цитував праці К. Арсеньєва (зокрема “Начертание статистики Российского государства”, 1818-1819 рр.) [584, с. 11], грецького вченого Клавдія Птолемея (“Руководства по географии”) [584, с. 15], Х. Штейна (“Краткая всеобщая география, принятая для руководства в гимназиях Московского учебного округа”, 1842 р.) [584, с. 11], опис Таврійської губернії 1844 р. (“Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Таврическая губерния”) [584, с. 11]. Під час створення окремих розділів військово-статистичного огляду він неодноразово звертався до щорічної звітної документації Таврійського цивільного губернатора В. Пестеля (наприклад, до звіту за 1846 р.) [584, с. 145]; матеріалів Сімферопольської губернської лікарської управи; звітної документації інспекції сільського господарства Півдня Росії [584, с. 91]; звітів місцевих військових службовців про стан казарм у фортеці Судак (зокрема керівника управління Шостого округу корпусу військових інженерів та командира внутрішнього Таврійського гарнізонного батальйону) [584, с. 34].

Однак, як засвідчив аналіз, можливості військово-статистичного огляду Таврійської губернії 1849 р. з питань соціально-економічного розвитку дещо обмежені. Дані, представлені на його сторінках, потребують уточнення та доповнення. Якщо порівняти описову інформацію про стан промисловості в регіоні з матеріалами документа “О фабриках и заводах в Таврической губернии” (1846) у категорії “Відомості про кількість підприємств”, то можна побачити розбіжності. Наприклад, в описі М. Герсеванова зазначено, що в Мелітопольському повіті в 1846 р. працювало 5 цегляних заводів та 1 черепичний [584, с. 177-178]. У документі “О фабриках и заводах в Таврической губернии” (1846) аналогічна кількість цегляних заводів, проте ані слова про черепичний. При цьому в описі відсутня інформація про салотопний завод, який активно працював у Мелітопольському повіті, проте у “Відомості...” надається детальна його характеристика. Надалі М. Герсеванов говорить про функціонування в Бердянську 14 цегляних, 4 черепичних, 2 салотопних та свічних заводів, 1 галетної та макаронної фабрик. У відомості “О фабриках и заводах в Таврической губернии” зазначені ці самі підприємства [236, арк. 15]. Однак в описі М. Герсеванова взагалі відсутня інформація про функціонування двох нових закладів з переробки шкіри, хоча в документі “О фабриках и заводах в Таврической губернии” вони згадуються [584, с. 177-178].

Змістове навантаження військово-статистичних оглядів засвідчує, що кожна українська губернія виконувала певну роль у стратегічних планах Російської імперії. Наприклад, Херсонщина сприймалася командуванням як важливий плацдарм, оскільки тяжіла до Османської імперії; територія, на якій можна було розмістити стратегічні запаси держави; транзитна ділянка, через яку пролягали найбільш значущі торговельні шляхи та транспортувалися великі обсяги промислової та сільськогосподарської продукції. Внутрішні райони Російської імперії (Харківська, Катеринославська, Полтавська, Чернігівська губернії) використовувалися виключно як райони розквартирування військ і забезпечення їх основними видами продовольства, обмундирування, зброї, транспортними засобами, тягловою силою. Прикордонні губернії України західного простору (Подільська, Волинська, Київська) були територією майбутніх військових дій у разі нападу Австрійської чи Османської імперій на Росію.

Відповідно до “Программы для военно-статистических обозрений губерний и областей Российской империи”, більшість необхідної для військових інформації була систематизована в трьох базових розділах описів “Местность”, “Жители”, “Сведения специальные”. Як відомо, вирішальну роль під час прийняття рішення про проведення бойових дій або розташування військових підрозділів на марші відігравала інформація про тактичні можливості місцевості. Артилерійські, інженерні, тилові, кавалерійські та інші підрозділи виконували різні функції в бою, і тому військові командири досліджували та оцінювали елементи місцевості, виходячи з можливостей застосування своїх бойових засобів. Щоб надати командувачам вичерпну військово-топографічну інформацію, укладачі оглядів намагалися визначити кількісні та якісні характеристики місцевості за маршрутом руху, у районі дислокації або безпосередніх бойових дій. Під час дослідження тактичних властивостей місцевості базовим питанням залишалося вивчення всіх типових форм рельєфу, поширених на означеній території. Як відомо, тактичні властивості рельєфу, в першу чергу, залежать від його основних морфометричних показників: абсолютної висоти, вертикального та горизонтального розчленування й крутизни схилів. Тому під час обстеження гірських районів Російської імперії укладачам оглядів було запропоновано детально описати всі хребти та їхні відроги, зазначити наявність гірських проходів, які можна використовувати для пересування військ; встановити мережу доріг та її тип (вузька, прокладена вздовж річок міжгір'ями, проходить через перевали), вказати місце розташування перевалів на ділянках гірських маршрутів, дослідити вплив кліматичних умов на прохідність місцевості, відмітити ділянки, небезпечні для розміщення й руху військ. Учасники експедиції досліджували рівень складності пересування цією територією військовими підрозділами (піхотою, кавалерією, артилерією), оскільки велика розчленованість рельєфу та повсюдне поширення кам'янистих ґрунтів у край обмежувало прохідність гірської місцевості поза дорогами [628, с. 5].

Особливо гостро питання вивчення тактичних можливостей місцевості поставало в оглядах прикордонних губерній. Починаючи з епохи наполеонівських війн, уряд Російської імперії приділяв значну увагу формуванню розгалуженої системи фортифікаційних укріплень на Західному прикордонному просторі (Волинська,

Подільська, Київська губернії); вдосконаленню карт та планів ділянок державного кордону, плануванню заходів оборони цієї території від зовнішнього ворога тощо. Така увага військових до правобережних губерній України пояснювалася не тільки близькістю до кордонів сусідніх держав, але й постійною дестабілізацією регіону внаслідок внутрішніх політичних чинників (польського повстання 1830-1831 рр., повстання під проводом У. Кармалюка (1813-1835 рр.), соціальних заворушень після інвентарної реформи 1847-1848 рр.). Тому М. Фрітче, автор огляду Волинської губернії (1850), дослідивши тактичні властивості її території, рекомендував російському командуванню розміщувати операційні лінії оборони водними артеріями, оскільки розгалужені ділянки річок з великою кількістю широких проток, островів, мілин ускладнювали для ворога організацію всіх видів переправи. За цих умов супротивникові доводилося форсувати не одну, а декілька річок, розташованих на невеликій відстані одна від одної, нерідко розділених заплавами. При цьому немало часу займало розгортання та згортання переправних засобів, а також облаштування гатей. Основною перепорою на шляху ворога, який рухався з боку Польщі вглиб України, була річка Стир. Захист українських земель у разі наступу австрійських військ лінією Радзивилів (суч. Радивилів) – Дубно становила річка Іква. Перекривали обидва шляхи наступу військ на Київ річки Горинь, Тетерів і Случ [582, с. 46]. Роль додаткової лінії перешкод під час наступу супротивника виконували озера: “У військовому відношенні озера ці звертають на себе увагу лише тією мірою, що положенням своїм серед боліт посилюють непрохідність країни, в якій знаходяться” [582, с. 47].

Важливим стратегічним районом на шляху просування ворога (армії Оттоманської Порту) вглиб Російської імперії була Подільська губернія. Перші оборонні бої проти армії супротивника завжди відбувалися на кордоні двох держав. На той період кордон Російської імперії з Туреччиною частково проходив по Дністру. Проте перетятий характер ландшафту лівого берега річки робив усі оборонні дії російської армії малоефективними, оскільки вимагав значних людських ресурсів для переміщення артилерії, тоді як з правого боку (потенційно ворожого) таких проблем не було – плаский бессарабський берег та розвинута транспортна мережа регіону дозволяли ворогу швидко маневрувати [581, с. 38-39]. Основним опорним пунктом під час

оборони державного кордону Д. Тверетінов називав фортецю Жванець. У 1844 р. російський уряд викупив замок з надією спорудити там велику військову фортецю. Для відновлення боєздатності Жванецької фортеці 17 листопада 1844 р. з Хотина було переведено інженерну команду у складі 21 особи та частину військово-робочої інженерної роти №10 (52 особи) [581, с. 76]. Однак плани перебудови фортеці залишилися нереалізованими, і замок занепадав. Щоб не допустити форсування Дністра біля Жванця, автор ВТО наполягав на перекритті дороги, котра веде до Кам'янця-Подільського, за 1,5 версти від переправи. Оскільки правий фланг лінії оборони Жванецької фортеці прилягав до господарського двору, а лівий – до лісу, на цій ділянці рекомендувалося розмістити декілька дивізій загальною кількістю 30-40 тис. військовослужбовців. Резерв планувалося розмістити на високому плато на дорозі біля с. Руда [581, с. 59].

Поряд із вивченням тактичних властивостей місцевості укладачі оглядів зосередили увагу на проблемі формування військового контингенту російської армії та забезпечення її підрозділів матеріально-технічною базою, санітарно-гігієнічним майном, продовольством. Для того, щоб сформувавши загальне уявлення про потенційні мобілізаційні резерви держави, Військовий міністр О. Чернишов рекомендував укладачам описів у розділі “Жители” надати інформацію: 1) про загальну чисельність населення (з урахуванням представників титульної нації та етнічних меншин з характеристикою їх побуту та моральних якостей); 2) про соціальну стратифікацію місцевого населення (з виокремленням категорій, на які не поширювалися квартирна та рекрутська повинності); 3) про динаміку чисельності населення, статево-вікову та соціальну структури, природний рух населення – народжуваність, смертність, тенденції в природному й механічному (міграційному) прирості населення.

Основні засади рекрутської системи комплектування військ у Російській імперії на той час регулювалися Рекрутським статутом, який було затверджено 28 червня 1831 р. (юридичної сили набув з 1 січня 1832 р.) [1144, с. 63; 966, с. 21-28]. У 1842 р. було здійснено публікацію нової редакції “Свода законов Российской империи...”, зокрема “Свода уставов о повинностях” з певними доповненнями. Відповідно до статуту (“Уставы рекрутские”), рекрутська повинність була обов’язковою для всього податного

населення Російської імперії (“рекрутській повинності підлягають у державі всі стани, які платять в казну податок подушний або відповідний подушному, а саме: міщани, державні селяни різних найменувань, удільні селяни, селяни поміщицькі, вільні хлібороби та інші, котрі до 1 січня 1832 р. рекрутчини підлягали і за статтею 13 від оної не позбавлені”) [534, с. 4]. Рекрутська повинність існувала, як і раніше, у двох основних формах: натуральній та грошовій. Безпосереднє виконання завдань рекрутських наборів у губернії було покладено на губернські рекрутські комітети та повітові рекрутські присутствія. Рекрутський комітет призначав кількість та місця розташування рекрутських присутствій – тимчасових комісій, що склалися з чиновників губернської та повітової адміністрацій, військового приймальника та лікаря. Вони перевіряли правильність подання людей в рекрути (відповідність сімейним чергам та жеребкуванню), а також відповідали за проведення медичного огляду новобранців. У 1846 р. з Подільської губернії було поставлено 3403 рекрутів, з яких було 83 міщан-християн, 375 міщан-євреїв, 315 державних селян, 2187 поміщицьких селян, 403 однодвірців, громадян – 34, міських та поїзуїтських селян. За військово-статистичним оглядом Таврійської губернії, у 1849 р. рекрутів набиралося “дуже мало, адже татари та караїми, які складають близько двох третин населення, звільнені від рекрутської повинності” [584, с. 108]. Загалом кількість податного населення в Таврійській губернії становила 90078 осіб, з яких було набрано у 1846 р. у рекрути 454 особи. Однак, як вказано в огляді Таврійської губернії, з цієї кількості було забраковано 162 особи (через хвороби – 103 особи, через неповноліття – 16 осіб, а через старість ще 2 особи). Рекрутські присутствія в губернії розташовувалися в Олешках, Мелітополі та Сімферополі [584, с. 108].

Окрім рекрутської за військовим відомством, громадяни Російської імперії виконували квартирну повинність. На початку 30-х рр. XIX ст. у натуральному вигляді квартирну повинність було збережено лише в 10 губерніях Російської імперії: Тобольській, Костромській, Пермській, Орловській, Іркутській, Кутаїській, Тверській, Єнісейській, Омській та ін. Статут про земські повинності в редакції 1842 р. визначав квартирну повинність як таку, для якої надавалися всі громадські будинки та будинки приватних осіб, в тому числі й ті, що належали дворянам, чиновникам і канцелярським

службовцям [534, с. 170-171]. Поступово зростала кількість прихильників переведення квартирної повинності з натуральної форми у грошову. У 1830-1840-х рр. 28 міст (у подальшому їх було збільшено до 48) отримали спеціальні положення про відбування цієї повинності за рахунок збору коштів з місцевого населення (зразковим Положенням у цьому випадку був закон про постій в м. Стара Русса (1831)). З українських міст Російської імперії таке право отримали: у 1833 р. – Єлисаветград та Ольвіополь, у 1838 р. – Харків та Полтава, у 1839 р. – Сімферополь і Севастополь, у 1841 р. – Кременчук, у 1848 р. – Миколаїв, у 1850 р. – Херсон [917, с. 56-63]. З часом керівництво країни ініціювало заходи щодо поширення казарменого розквартирування військ, оскільки воно мало низку переваг перед розміщенням військових у будинках громадян (наприклад, можливість цілорічного навчання військовослужбовців, відкриття шкіл з підвищення грамотності нижчих чинів, контроль за військовослужбовцями). Казарми будувалися здебільшого в Санкт-Петербурзі та його околицях, у Москві, Варшаві, Києві та в окремих фортецях (казарми знаходились в 202 містах та містечках Російської імперії, однак, більшість з них була призначена для розміщення інвалідних та етапних команд, і тільки в 65 пунктах були дислоковані польові війська) [917, с. 56-63]. За інформацією укладачів військово-статистичних оглядів, у Києві були три казарми, розраховані на 3026 осіб, в Аккермані – двоповерхова казарма з флігелем для офіцерів, в Одесі – сім казарм на 4600 осіб, у Херсоні – 11 казарм для 4213 осіб, у Миколаєві – 40 казарм, розрахованих на 5069 осіб, в Очакові – дві казарми на 50 осіб, в Умані – одна казарма на 25 осіб. У Таврійській губернії казарми знаходилися в таких населених пунктах: Карасу-базар, Бахчисарай, Феодосія, Судак, Євпаторія та Кінбурн.

Досліджуючи основні умови розквартирування військ у регіоні, М. Фрітче (автор Військово-статистичного огляду Волинської губернії) залежно від природно-кліматичних умов, рівня активності демографічних процесів, розвитку економіки та соціальної інфраструктури регіону поділив його на Північ та Південь. У Північній частині Волинської губернії (“Полісся”) М. Фрітче не рекомендував розміщувати численний військовий контингент, оскільки щільність населення була невеликою, рівень його життя перебував на межі бідності, врожайність основних сільськогосподарських культур низька. Натомість Південь губернії М. Фрітче вважав

більш перспективним для “постачання, розквартирування, переміщення та військових дій великих загонів.., бо в цій місцевості були більш родючі землі, достатня кількість населених пунктів, зручні шляхи сполучення” [582, с. 3]. У Південному регіоні Волинської губернії рекомендувалося дислокувати всі роди військ: кавалерію, піхоту й артилерію. Єдиним негативним фактором, що міг вплинути на розміщення резервних підрозділів кавалерії, була низька якість питної води в деяких населених пунктах губернії. За підрахунками М. Фрітче, які він оприлюднив на сторінках військово-статистичного огляду (таблиця “Возможного и действительного расположения войск на квартирах Волынской губернии”), планувалося розмістити на “просторах” квартирах у Житомирському повіті – 3390 осіб особового складу піхотних підрозділів, 980 осіб зі складу кавалерійських підрозділів, 230 осіб зі складу артилерійських підрозділів; у Новоград-Волинському – 2090 осіб зі складу піхотних підрозділів, 1290 осіб зі складу кавалерійських, 990 осіб зі складу артилерійських підрозділів; у Заславському – 2906 (1199 – кавалерії, 467 – артилерії), Острозькому – 2293 (671 – кавалерії, 184 – артилерії), Дубенському – 2572 (475 – кавалерії, 270 – артилерії), Кременецькому – 2121 (1830 – кавалерії, 516 – артилерії), Володимирському – 3374 (118 – кавалерії, 257 – артилерії), Ковельському – 2714 (701 – кавалерії, 208 – артилерії), Луцькому – 2059 (547 – кавалерії, 253 – артилерії), Старокостянтинівському – 1742 (1864 – кавалерії, 450 – артилерії), Рівненському – 1399 (1459 – кавалерії, 879 – артилерії), Овруцькому – 2468 осіб особового складу піхотних підрозділів. Більш детальну схему розквартирування військ М. Фрітче розмістив в “Алфавитном списке мест удобных к помещению различных штабов, ротных и эскадронных дворов”.

Не менш важливе питання, яке вимагало негайного вирішення, було забезпечення підрозділів матеріально-технічним, санітарно-гігієнічним майном та продовольством. Цій проблемі було присвячено розділ кожного опису “Сведения специальные” (параграфи “По предметам Провиантского Департамента” та “По предметам Коммисариатского Департамента”). До параграфа “По предметам Провиантского Департамента” офіцери Генерального штабу, що працювали над упорядкуванням описів, повинні були залучити інформацію про стан продовольчої служби в російській армії: 1) основні умови якісного та своєчасного харчування військових підрозділів; 2)

наявність у регіоні продовольчих складів та магазинів, їх санітарно-гігієнічний стан; 3) обсяги продовольчих запасів, що перебувають на обліку у військових магазинах; 4) шляхи постачання продукції; 5) середні ціни в регіоні на основні види сільгосппродукції (пшениця, овес, крупи, м'ясо). До параграфу “По предметам Коммисариатского Департамента” офіцери-квартирмейстери повинні були систематизувати таку інформацію: 1) перелік усіх необхідних речей для військового службовця (обмундирування, взуття, озброєння та ін.); 2) основні напрямки транспортування речового майна до регіону; 3) перелік підприємств губернії, які спеціалізувалися на виробництві обмундирування для військових (натільної білизни, військової форми, взуття, озброєння), санітарно-господарського майна.

Як свідчить аналіз військово-статистичних оглядів, їх укладачі сприймали внутрішні райони Російської імперії (Харківську, Катеринославську, Полтавську, Чернігівську губернії) як надійне джерело забезпечення армії основними видами сільськогосподарської продукції, зброї, обмундирування, тяговою силою. У цьому контексті неабияке значення приділялося вивченню економічних можливостей Полтавської губернії (підполковник Н. Облеухов, автор опису цього регіону, назвав його “зерноховищем Росії”). Як доводить аналіз джерел, більшість промислових підприємств губернії спеціалізувалися на постачанні продукції до військових підрозділів російської армії. Так, наприклад, у с. Ряшки Прилуцького повіту знаходилася фабрика кн. Юсупова, яка забезпечувала сукном Київську комісаріатську комісію (виробляла товару 30300 аршинів на 18 тис. руб.). У с. Оленівка працювала фабрика капітана М. Милорадовича, яка тільки в 1845 р. на потреби армії поставила 500 аршинів сірого солдатського сукна на 250 крб. [590, с. 65]. Велика кількість підприємств Полтавської губернії виготовляла селітру (одну зі складових пороху). Це заводи в Зіньківському повіті (29 із загальними обсягами виробництва у 21145 пуд. селітри на рік); Гадяцькому (20, загальний обсяг виробництва – 11625 пуд.); Золотоноському (9, щорічні обсяги – 6460 пуд.); Прилуцькому (5, щорічні обсяги – 4220 пуд.); Лубенському (3, щорічні обсяги – 2550 пуд.); Роменському (3, щорічні обсяги – 2300 пуд.); Переяславському (2, щорічні обсяги – 1305 пуд.); Кобеляцькому (1, щорічні обсяги –

1000 пуд.); Пирятинському (2, щорічні обсяги – 800 пуд). Загалом же на 74 заводах губернії в 1845 р. було вироблено 58425 пудів селітри [590, с. 63].

Таким чином, наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХІХ ст. з'являється друком нова серія ВТО, створена за програмою Військового міністра О. Чернишова. На відміну від попередніх періодів, основні настанови програми були реалізовані в повному обсязі: за нею було укладено 69 описів губерній та областей Російської імперії (інші шість описів губерній та сім областей Кавказького регіону та Сибіру залишилися ненадрукованими). Також уперше було витримано трирічний термін підготовки оновленого варіанта опису. Однак більшість цих документів так і не була надрукована у зв'язку з початком Кримської війни (1853-1856 рр.). Ці описи є певним етапом у розвитку військово-статистичної думки того періоду. По-перше, спеціально для проведення нового обстеження Російської імперії співробітники Військового міністерства розробили програму комплексного військово-топографічного дослідження. По-друге, у ній було детально викладено основні вимоги до змістовної частини опису. По-третє, поряд із висвітленням окремих питань, пов'язаних з розвитком військової справи, документ надавав інформацію щодо розвитку економіки, використання природних ресурсів та транспортних комунікацій у регіоні. За допомогою оглядів дивізійні та обер-квартирмейстери, військові інженери, представники інтендантської служби могли визначити прохідність місцевості для транспорту, артилерії, кавалерії, піхотних підрозділів; встановити стан доріг, мостів; визначити характер водних перешкод і умови їх форсування; виявити захисні та маскувальні властивості місцевості, характер природних схованок; визначити потайні підходи до об'єктів супротивника; з'ясувати стан водопостачання, забезпечення продуктами першої необхідності; дослідити основні засади розквартирування військ; виявити зміни рельєфу місцевості в порівнянні із зазначеними на карті. На жаль, рекомендації щодо розробки основних оборонних заходів, наданих дивізійними квартирмейстерами, не завжди враховувалися вищим командуванням, і це можна розцінювати як грубу тактичну помилку з боку керівництва країни.

РОЗДІЛ 4

КАМЕРАЛЬНІ ТА ТОПОГРАФІЧНІ ОПИСИ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

4.1. Методика впорядкування описів України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.

У 1775 р. було підготовлено та впроваджено “Учреждение для управления губерний Всероссийской империи”, яке повністю зреформувало колишню політичну систему й поширило єдиний адміністративний устрій на всі підвладні російській державі землі. Нові територіальні одиниці формувалися з урахуванням кількості податного населення: у кожній губернії мало мешкати від 300 до 400 тис. людей, у повіті – від 20 до 30 тис. [1033, с. 69]. Завершення адміністративних перетворень у Російській імперії, зокрема міського апарату управління, було пов’язане з указом Катерини II Грамота про права та вольності містам Російської імперії (1785 р.). Цей документ обмежував функції ратуші судовими питаннями, адміністративні питання покладав на міські думи, запроваджував герб як обов’язковий атрибут кожного міста. Паралельно відбувалося загальноросійське обстеження новостворених територіальних одиниць, кінцевою метою якого було впорядкування топографічних і камеральних описів Російської імперії.

Оскільки першою до складу Російської імперії була інкорпорована Слобідська Україна, то заходи щодо вивчення економічного та людського потенціалу були спрямовані передусім на цю та сусідні території. Тривало обстеження впродовж 1776-1778 рр. 18 листопада 1776 р. до Є. Щербініна та П. Свистунова надійшов наказ про впорядкування опису (ініціатива створення документа належала П. Рум’янцеву) [200, арк. 1]. Розвідка повинна була відображати “опис кожного міста чи зазначеного села і слободи, розташування, біля якої річки або озера, великої дороги лежить, скільки має церков кам’яних або дерев’яних, суспільної і партикулярної будови, понад двох будинків, де яка зручність або труднощі в отриманні будівельних матеріалів; скільки обивателів... за статями, скільки дворян, духовенства, купецтва і міщан. Пояснити... про різні фабрики, своїми продуктами і людьми, отриманими або населеними, роботи

проводяться, і купці куди і чим торг ведуть, і наскільки великі їхні капітали, а міщани яким ремеслом і промислами обходяться... Також треба докласти свою примітку про правління, а особливо про краще розмежування повіту...” [200, арк. 21, 49]. 10 вересня 1778 р. харківський цивільний губернатор Д. Норов розробив форму для опису цієї території і спрямував її до комісаріатств. З 12 серпня 1778 р. комісари почали рапортувати про отримання документа, а вже 19 серпня 1778 р. – про виконання наказу, як це зробив, наприклад, харківський комісар Я. Белозьоров [194, арк. 2-2 зв.]. 23 серпня 1778 р. впорався із завданням липецький комісар І. Меркулов, 29 серпня 1778 р. – ольшанський комісар В. Пономарьов, 28 серпня 1778 р. відповідний опис надійшов з Острогозької провінційної канцелярії від О. Дебрякова, 31 серпня 1778 р. – з Ізюмської, 4 вересня 1778 р. – із Сумської (Додаток В, документ 4.1).

До вивчення інкорпорованих територій долучилися й інші установи Російської імперії. Так, досліджували природні, демографічні й економічні ресурси українських земель Четвертий департамент Сенату. 14 грудня 1775 р. він ініціював обстеження сухопутних та водних шляхів сполучення Російської імперії. Однак надіслані губернаторам анкети містили набагато ширше коло запитань. Чиновникам разом з обер-офіцерами місцевих гарнізонних батальйонів пропонувалося “кожному у своїй губернії наказати, почавши від губернського міста до провінційних і повітових, а від них до перших і ближніх суміжних інших губерній міст, і від кожного до Москви і Санкт-Петербурга, дорогам зробити правильні описи, які по тих дорогах є селища і на яких річках, звідки ті річки початок свій мають і куди впадають, де є мости і переправи, у кожному селищі скільки дворів зроблено для полків маршрутів і якими шляхами зручніше вести... і на заготівлі на такому марші провіанту і фуражу... і скласти тим дорогам карту” [200, арк. 2-2 зв.]. На місцевому рівні було прийняте рішення, що О. Прозоровський спрямує на виконання цього доручення підпорядкованих йому 5 офіцерів із піхотних та кавалерійських полків для упорядкування картографічних матеріалів. Збирати статистичні й описові джерела мали чиновники Харківського, Липецького, Мереф’янського, Валківського, Хотомлянського й Ольшанського комісаріатств. Також останнім рекомендувалося “до перших суміжних ближніх міст Липецькому до Белгорода, Мереф’янському до Нової Водолаги, Валківському до

Полтави, Ольшанському до Богодухова, Хотомлянському за Салтівським і Острогозьким, Харківському за всіма трактами свого відомства зробити описи”[200, арк. 4]. 22 квітня 1776 р. у доповіді А. Мартинова й А. Анненкова було зазначено про надходження оглядів з Харківського комісаріатства (надійшов 10 лютого 1776 р. від комісара Я. Белозерьова), Ольшанського комісаріатства (4 січня 1776 р. за підписом І. Ковалевського), Хотомлянського комісаріатства (9 січня 1776 р. за підписом О. Сопарова), Мерэф’янського комісаріатства (12 січня 1776 р.), Валківського комісаріатства (14 січня 1776 р.), Липецького комісаріатства (16 січня 1776 р. за підписом депутата М. Тихоцького), з Острогозької провінційної канцелярії (2 березня 1776 р. за підписом асесора І. Трісмінського), з Охтирської провінційної канцелярії (11 березня 1776 р.), Ізюмської провінційної канцелярії (24 березня 1776 р.). 30 травня 1776 р. надійшов опис шляхів сполучення із Сумської провінційної канцелярії.

На території колишньої Гетьманщини активно працювала комісія на чолі з А. Милорадовичем [175], яка за особистим наказом П. Рум’янцева (від 3 липня 1779 р.) протягом 1779-1781 рр. обстежувала три намісництва – Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Комісія складалася з двох груп. До першої увійшли представники місцевої політичної еліти: М. Милорадович, І. Маркович, Г. Ковалевський, бунчукові товариші Я. Гамалія, М. Скаржинський, І. Каневський, П. Милорадович, К. Нестелій, М. Кіряк та Л. Лук’янович. Іншу групу становили співробітники Другої Малоросійської колегії: Д. Пащенко, І. Хорошкевич, П. Левченков, І. Соболевський, П. Устимович [1110, с. VI-VII]. Відповідно до настанов, спочатку комісія А. Милорадовича мала дослідити територію Гадяцького, Миргородського, Полтавського і частково Лубенського, Прилуцького та Ніжинського полків. Далі – західну частину Лівобережної України (райони Київського, Переяславського, Стародубського, Чернігівського, а також частини Лубенського, Ніжинського і Прилуцького полків) [1148, с. 51-52; 177, 178, арк. 60].

Для забезпечення високого ступеня інформативності описів А. Милорадович розробив спеціальну інструкцію: “1. Жодного поселення не оминати, для чого в кожному сотенному правлінні брати правильні описи й не тільки ті, які за ревізією написані, але якщо при сотнях таких немає, то й про них власноруч достовірно

визначивши й особисто оглянувши, описувати без усілякого винятку. 2. Робити точний опис кожного міста, села, селища, слободи, хутора, заводу й усякого поселення і де вони розташовані – біля річки або озера, великої, повітової або міжселищної дороги. 3. Яка в цих [поселеннях] кількість церков кам'яних і дерев'яних, кам'яних та дерев'яних публічних і партикулярних будівель, скільки будинків із понад двома великими кімнатами..., яка в тих містах, селах, селищах, слободах, хуторах, заводах і всякому поселенні кількість обивателів... 4. Визначити пристані й різні фабрики, при перших якого виду судна і з якою вагою вантажів вниз і вгору річок ходять, а в других – чи своїми продуктами й людьми або покупними або ж найманими роботи проводяться, а купці куди й чим торгівлю ведуть, і наскільки великі їхні капітали, а міщани якими ремеслами і промислами займаються... 5. Коли б у навколишніх сотнях, які під час об'їзду оглянуті були, виявляться пропущеними хоча б найменші селища, то будь-хто має їх оглянути, у якому б місці не трапилося таке пропущене селище, й описати неодмінно... 6. Села, які при річках, лісах і різних угіддях розташовані, в описах своїх відзначати, що окремої примітки гідно, не оминувши й того, село або селище й усіляке поселення лежить у чистих полях, на високих місцях або в низьких і болотистих і які оточуються рікою або ж всередині протікають... 7. Ніякого міста й містечка не описувати й в них не в'їжджати, оскільки усіх їх я сам свідчити буду... 8. Завжди через дві доби й зазвичай на третій день хто куди для опису від мене відправлений буде, то до мене короткими рапортами давати з додатком описаних у який день і яких саме селищ” [178, арк. 57-58 зв.; 1110, с. VIII-IX]. Чітка організація обстеження, постійне вдосконалення його методики забезпечили топографічним експедиціям досить швидке просування територією України. На основі зібраного матеріалу були впорядковані три описи (на сьогодні збереглися лише два): Новгород-Сіверського намісництва, виданий 1931 р. [617], та Чернігівського, передрук якого зберігається в ІР НБУВ [218]. О. Лазаревський у 1867-1868 рр. надрукував описи лише двох повітів у “Черниговских губернских ведомостях” [624-626].

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. до проблеми публікації опису Чернігівського намісництва 1779-1781 р. повернувся П. Федоренко. Він виготовив машинописну копію з рукопису, з яким до нього працював О. Лазаревський, і відтворив у ній описи

Чернігівського, Березинського, Ніжинського, Борзенського, Роменського, Глинського, Гадяцького, Лохвицького, Зіньківського повітів. Опис Прилуцького повіту було відтворено за матеріалами фонду Канцелярії чернігівського губернатора. Опис Городнянського повіту не було знайдено, його було передруковано за працею О. Лазаревського. Як зауважив П. Федоренко, частина опису Городнянського повіту, надрукована О. Лазаревським у “Записках Черниговского губернского статистического комитета”, закінчується описами хутора Киянка та села Буровіца, решту було надруковано “за витягом із зведення людності, що склала комісія Милорадовича” [218, арк. 539]. Ця машинописна копія рясніє численними правками П. Федоренка. Він корегував друкарські помилки, неправильне написання назв географічних об’єктів: річок, озер (наприклад, Татарин замість Таран [218, арк. 397], населених пунктів (наприклад, було виправлено назву хутора Тищенков замість Мищенков (Чернігівський повіт), село Мелехов замість Лемехов (Лохвицький повіт) [218, арк. 39, 408], прізвищ та імен мешканців намісництва (наприклад, прізвище колезького асесора Івана Галагана замість Даладана; військового товариша Андрія Ющенка замість Єщенка [218, арк. 207, 217]. Робив зауваження щодо неточних підрахунків чисельності населення (наприклад, містечка Монастирище Ніжинського повіту) [218, арк. 153]. Також до машинописної копії П. Федоренко оформив підрядкові примітки. Так, до опису хутора козака виборного Івана Сіплого написав, “що на с.420 б розібрати дуже важко, бо атрамент вицвів. Більшу частину тексту пощастило реставрувати за допомогою зведення людськості трьох намісництв 1779-1781 рр. Крапками зазначено місця нерозібраного тексту” [218, арк. 480].

Оригінал Опису Київського намісництва 1779-1781 рр. дослідниками досі не виявлений [1148, с. 68]. На сьогодні в ІР НБУВ зберігається “Описание Киевского наместничества по разделению онаго на одиннадцать уездов именно Киевский, Козелецкий, Остерский, Переяславский, Золотоношский, Пирятинский, Лубенский, Миргородский, Хорольский, Голтвянский и Городницкий с показанием каких полков и сотен в какие селения и в которой уезд вошло”, який, цілком можливо, є стислою версією опису, впорядкованого комісією А. Милорадовича [216, арк. 34]. Опис було підписано полковим писарем І. Соболевським та бунчуковим товаришем А. Дергуном.

Оцінивши досить позитивно наявний досвід в обстеженні регіонів (упорядкування описів Московської губернії 1776 р., Воронежської із зазначенням числа міст провінційних та повітових 1777 р. [50], описів, складених комісією А. Милорадовича), Катерина II у 1784 р. започатковує нові заходи щодо вивчення територій. Вона створює комісію на чолі зі статс-секретарем Кабінету Її Величності П. Соймоновим. Останній для уніфікації процесу збирання статистичного матеріалу розробив єдину програму (“План топографическому описанию”). Вона мала три блоки запитань: 1) “наместничества вообще” (25 запитань); 2) “описание города” (16 запитань); 3) “описание уезда” (20 запитань) [1075, с. 133-134]. Здебільшого впорядковували такі описи (за програмою П. Соймонова) в кілька етапів: спочатку повітові землеміри та земські справники збирали первинну інформацію на місцях, губернські землеміри узагальнювали її, а секретарі намісницьких канцелярій редагували. Такий підхід підтверджують і наявні варіанти топографічного опису Харківського намісництва 1785 р. Чернетка свідчить про те, що документ готувався не однією людиною. Так, спочатку, очевидно, на основі наявних джерел складалися відповіді на запитання, на які можна було відповісти без довідок із місць, а для відповідей на запитання, що потребували різної інформації, зокрема про річки, озера тощо, залишалося вільне місце, яке заповнювалося після отримання необхідних довідок. Заповнювалися ці пропуски вже іншим почерком. У кінцевому результаті опис Харківського намісництва вичитувався, редагувався та підписувався. Наприкінці першої частини є підпис генерал-губернатора В. Черткова, а на відредагованих аркушах – секретаря намісницької канцелярії В. Антоновича [1068, с. 109]. Тривалий час у радянській науці вважали, що опис було складено капітаном російської армії М. Загоровським. На цьому наполягає М. Литвиненко в праці “Джерела з історії України” (1970 р.) [844, с. 130].

За такою самою схемою у намісницьких канцеляріях було впорядковано “Историческое и топографическое описание Киевского наместничества...” (1775-1786 рр.) (у 1785 р. було упорядковано “Топографическое описание Киевского наместничества по уездам рек, озер, болот и гор”) [55-56, 176, 611, 1030, с. 5-12], топографічні описи Воронежського (1785 р.) [620], Рязанського (1784 р.) [1150], Тобольського (1784-

1785 pp.) [623; 1023], Калузького (1784 р.) [720], Пермського (1789 р.) [820, с. 123], Іркутського [820, с. 123] (1792 р.) намісництв, “Описание Курского наместничества из древних и новых разных о нем известий вкратце собранное” [621] та ін.

У деяких губерніях до впорядкування топографічних описів долучилися представники освітянських і релігійних установ. Наприклад, історики-аматори І. Бошилов, І. Переверзев, О. Шафонський уклали так звані “авторські описи” [1043, с. 139]. Над аналогічним “авторським” описом Новгород-Сіверського намісництва працювали губернський стряпчий І. Лишень, прокурор верхньої управи І. Халанський та протоколіст дворянської опіки Т. Калинський [1140, с. 103; 179, арк. 5]. Укладачі цього опису намагалися залучити велику кількість джерел [180, арк. 1; 1140, с. 107-108; 370, арк. 2-3 зв.]. Однак, до 29 грудня 1786 р. опис так і не було укладено. На думку О. Гринь, упорядники не встигли систематизувати зібрану інформацію та скомпонувати її в кінцевий текст [1140, с. 112]. Частково заповнив існуючу прогалину А. Пригара – автор “Особого или топографического описания города губернского Новгорода-Северского, с признанием к оному от древности принадлежащих стран, по российским и по иностранным историям, також отдавна досель оставшимся очевидным знакам и доказательством; разделяя оное на три части, а именно: о натуральном местоположении, о примечаниях древних и новых, а на остаток и о выгодах при том городе находящихся, и верными показаниями и примечательными параграфами извлеченное” [938, с. 30].

У 1788 р. з'явилося друком “Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим уведомлением...” (пізніше його неодноразово перевидавали) [729-730]. Найбільш актуальною проблемою, пов'язаною із цим описом, є встановлення його атрибуції та інформативної репрезентативності джерел. Наприклад, упорядник “Словаря русских светских писателей” митрополит Київський Євгеній (Болховитінов) автором опису вважає вихованця Харківського колегіуму, пізніше директора місцевого народного училища І. Переверзева (останній також є автором “Кратких правил российского правописания для употребления малороссиян по свойству украинского диалекта”) [768, с. 43; 1016, с. 38-43]. Інший дослідник історії Слобідської України Д. Багалій, готуючи в 1888 р. пам'ятку до перевидання, також неодноразово звертається до проблеми її ідентифікації. Після аналізу всіх гіпотез він утвердився в

думці, що автором документа або більшої його частини є директор Харківського народного училища І. Переверзєв.

Не менш дискусійною є проблема співвідношення документа з топографічним описом Харківського намісництва 1785 р. М. Литвененко стверджує, що І. Переверзєв, упорядковуючи розвідку, користувався описом 1785 р. Нібито він, поклавши за основу свого твору топографічний опис 1785 р., додав архівні документи, офіційні дані та свої спостереження. Однак це твердження авторки не є аргументованим. Більшість статистичних матеріалів опису І. Переверзєва, особливо про населення повітових міст і повітів, не збігається з описом 1785 р. Наприклад, чоловіче населення Харкова за описом 1785 р. становить 5480 осіб, у І. Переверзєва – 5338 осіб, Білопілля – 4558 осіб (опис 1785 р.), за описом 1788 р. – 4551 осіб, Хотмизька – 855 осіб та відповідно 840 осіб. Таке розходження можна пояснити тим, що в І. Переверзєва ці відомості подані згідно з даними ревізії 1781-1787 р. (в описі є посилання на 1782 р.), а в офіційному описі 1785 р. матеріали надані повітовими землемірами на рік складання документа. Також переверзєвський опис не збігається за своєю структурою, а тому можна говорити про його автентичне походження [1068, с. 108].

В останній чверті XVIII ст. відбувається впорядкування скорочених варіантів топографічних описів (привід – подорож Катерини II до Криму) [181; 793, с. 5-6; 915, с.132]. У 1787 р. намісницькі канцелярії впорядкували “Сокращенное особенное географическое описание Киевской губернии с частными краткими описаниями уездов ее составляющих с приложением при оных губернских и уездных карт” (1787 р.) [1134, с. 191], “Историческое и топографическое описание Киевской губернии с частным описанием городовым и уездом оные и с приложением карт как губернской, так городам и уездам, сочиненные по высочайшему повелению 1787 года генваря 20 января” (1787 р.), топографічний опис Харківського намісництва (“Атлас Харьковского наместничества” 1787 р.) [727; 540; 731], “Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года” [612-613] та “Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо (1787 р.) (частиною останнього був “Атлас Черниговского наместничества со специальными каждого уезда картами” (1787 р.). Усі описи за змістом і структурою наближаються до

передніх творів, хоча мають певні відмінності, особливо в презентації статистичного матеріалу. Показовим у цьому плані є “Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо” (1787 р.) [71; 1148, с. 174; 232, арк. 8 зв.]. Також у межах підготовки до візиту Катерини II у 1787 р. було укладено атласи Новгород-Сіверського (1787 р.) та Катеринославського (1787 р.) намісництв [51; 52; 902, с. 9, 1140, с. 157-158]; “Атлас Таврической области, состоящий из семи генеральных уездных планов” (1787 р.) із відповідним описом.

Робота над укладанням описів Катеринославського намісництва та картографічних матеріалів до них тривала й надалі. Існує думка, що наступна спроба створити атлас цієї адміністративної одиниці припадає на кінець 1790-1791 рр. [902, с. 19]. Про впорядкування цього атласу та його активне використання розповідається в декількох документах. По-перше, в наказі віце-губернатора Катеринославського намісництва І. Тебікіна від 10 листопада 1790 р. Катеринославській духовній консисторії (згадка про атласи Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній, що склалися на замовлення генерал-губернатора Г. Потьомкіна-Таврійського, з детальним описом усіх населених пунктів, вказівкою чисельності осіб жіночої та чоловічої статі, заводів і фабрик, церковних і монастирських установ), а по-друге, у листі правителя Катеринославського намісництва В. Каховського від 13 квітня 1792 р. до В. Попова [902, с. 19]. На жаль, історикам не відома подальша доля Атласу 1790-1791 рр., його не було виявлено в результаті архівної евристики, через це запорізький дослідник А. Бойко припустив, що “Атлас 1791 р. трансформувався в Атлас 1793 р.” [902, с. 19, 22]. Останній було впорядковано не пізніше від лютого 1793 р. та презентовано правителем Катеринославського намісництва В. Каховським російській імператриці Катерині II. Атлас Катеринославського намісництва 1793 р. складався з двох частин: “з генеральною картою, планами повітів та міст, розташованих на правому боці Дніпра: Катеринослав, Херсон, Берислав, Миколаїв, Олександрія, Єлисаветград, Новомиргород, Григоріополь; і на лівому боці Дніпра: Новомосковськ, Олексопіль, Градизьк, Кременчук, Костянтиноград, Слов’янськ, Бахмут, Донецьк, Павлоград, Маріуполь, Таганрог, Нахичевань й Азовська фортеця” [902, с. 19, 22; 906, с. 128]. Опис також мав дві частини.

Більш детальну інформацію дослідники мають про “Атлас Екатеринославского наместничества, состоящего из четырнадцати уездов: оставшихся за открытием Вознесенского двенадцати и двух уездов, просоединенных от Киевского наместничества. Сочинено по открытии Вознесенского наместничества в Екатеринославе, мая 1795 г.” [53, арк. 3], який на сьогодні зберігається в Російському державному військово-історичному архіві (м. Москва). Робота над створенням Атласу Катеринославського намісництва 1795 р. була розпочата 31 жовтня 1793 р. Саме цього дня Катеринославській межовій експедиції надійшов відповідний наказ генерал-губернатора Катеринославського й Таврійського П. Зубова [326, арк. 12]. Укладали атлас і камеральний опис повітові землеміри або їх помічники з місцевої межової експедиції. Оскільки одночасно вони обмірювали ділянки, справа з описами просувалася повільно. Спочатку помічник Херсонського землеміра П. Полозов упорядкував для атласу плани Херсонського та Новомиргородського повітів (про це він повідомив керівництво 13 липня 1793 р.). Потім до виконання доручення долучився Єлисаветградський землемір І. Горбаненко (працював над планом повітового міста й повіту, камеральним описом повіту). Завершили створення опису лише в травні 1795 р. [326, арк. 12]. Атлас Катеринославського намісництва 1795 р. складався з двох частин, до першої були віднесені плани повітових міст, повітів, атлас; до другої – топографічний та камеральний опис до атласу. В описі була презентована інформація за кожним населеним пунктом 14 повітів: Катеринославського, Олександрійського, Новомосковського, Олексопольського, Градизького, Хорольського, Миргородського, Полтавського, Костянтиноградського, Слов’янського, Бахмутського, Донецького, Павлоградського та Маріупольського. Основні графи описової частини – це назва населеного пункту (земельної ділянки), чисельність населення, кількість землі під садибою, під сінокосами, лісом, непридатної, площа землі сільськогосподарського призначення, примітки.

Новий етап в упорядкуванні топографічних і камеральних описів починається із вступом на престол 6 листопада 1796 р. Павла І. Новий монарх заявив про необхідність проведення в Російській імперії політичних, адміністративних, соціально-економічних та військових реформ. Протягом 1796-1801 рр. Павло І реорганізував військові

інститути: затвердив нову систему підготовки військ, сформував чотири боєздатні армії на основних стратегічних напрямках, створив інженерний та фельд'єгерський підрозділи, 12 територіальних військових інспекцій, запровадив мінімальні соціальні гарантії для інвалідів війни та звільнених за вислугою років (наприклад, 23 грудня 1800 р. запропонував усіх солдатів, які прослужили в російській армії 25 років, перевести до розряду вільних хліборобів з наданням у власність 10 десятин землі у Саратовській губернії), заборонив залучати до роботи в садибах солдатів, не пов'язаних з військовою службою. Одним із заходів Павла I на шляху реформування старої військової системи Російської імперії стало створення 13 листопада 1796 р. першої централізованої картографічної установи Росії – Креслярні для Його Імператорської Величності (її першим керівником було призначено генерал-ад'ютанта Г. Кошелева). Надалі, 7 серпня 1797 р., за рекомендацією вищого керівництва країни було створено Особисте Його Імператорської Величності Депо карт (очолив установу відомий картограф та військовий інженер К. Опперман) [1013, с. 13; 1128, с. 5-9].

Павло I повністю реформував існуючу модель спадкоємства престолу, запропонував оновлену систему територіально-адміністративного устрою та центральних органів державного управління, відновив раніше зліквідовані права національних провінцій Російської імперії, зокрема України, Лівонії та Естляндії. Крім того, реорганізував судову гілку влади: за його наказом було змінено порядок розгляду судових справ Сенатом, зроблено спробу повернути судочинство колишньої Гетьманщини (Лівобережна Україна). Також у межах адміністративно-територіальної реформи були ліквідовані намісництва, засновані в 1781-1782 р., і на теренах колишньої Гетьманщини утворювалася велика Малоросійська губернія. До її складу ввійшли райони Чернігівського, Новгород-Сіверського, частково Київського намісництв, полтавський полк колишньої Катеринославської губернії, місто Кременчук та його околиці (у минулому – територія Миргородського полку). Повітовими адміністративними центрами були визначені міста Хорол, Кременчук, Стародуб, Мглин, Новгород-Сіверський, Ромни, Глухів, Полтава, Сосниця, Пирятин, Козелець, Переяслав, Золотоноша, Зіньків, Гадяч, Лубни, Прилуки, Ніжин, Конотоп, Чернігів (останнє виконувало функції губерньського центру) [420, с. 709]. 29 серпня 1797 р.,

згідно з документом “О назначении границ губерниям”, на теренах Правобережної України утворилися три губернії (Волинська, Подільська, Київська). Відповідно до документів “О новом разделении государства на губернии” (від 12 грудня 1796 р.) [436, с. 229-230] та “О назначении границ Слободско-Украинской губернии и об учреждении слобод Змиева и Старобельска” (1 травня 1797 р.), було прийнято рішення відтворити Слобідсько-Українську губернію в адміністративно-територіальних кордонах 1765 р. (однак, без територій, що на той час уже перебували у складі “великоросійських губерній... Уфимської, Кавказької, Воронежської, Орловської та Курської”) [421, с. 602]. Новими повітовими центрами ставали Харків, Суми, Охтирка, Богодухів, Ізюм, Острогозьк, Куп'янськ, Богучар, Зміїв та Старобільськ. Адміністративні перетворення охопили й Південну Україну. У 1797 р. була створена Новоросійська губернія.

У зв'язку зі створенням нових адміністративних одиниць на місцеві органи влади, зокрема на губернську креслярню, були покладені обов'язки провести чергове розмежування повітів, поінформувати мешканців щодо їхньої приналежності до того чи іншого повіту, упорядкувати атлас та узагальнюючий опис нової губернії. Історію створення цієї групи пам'яток Л. Милов пов'язує з указом від 23 січня 1797 р. і називає їх “Павлівськими примітками” [852, с. 96] (вважаємо більш коректним вживати термін “топографічні описи” – І. П.). На думку Л. Милова (оригінал документа Л. Миловим не було виявлено, і він цитує витяги з нього, базуючись на протоколі засідання Нижньгородської межової контори від 2 листопада 1797 р.), в указі наголошувалося на упорядкуванні “Генеральних планів, атласів і карт із усіма до них належностями, як-от: економічними примітками, алфавітами, каталогами, табелями й описами по-новому тих губерній і їхніх повітів розмежування” [852, с. 98]. Для впорядкування нових описово-статистичних джерел було розроблено “Начертание”, яке складалося з 9 пунктів і мало на меті слугувати основою для цих документів (оригінал “Начертания” також не зберігся). Досліднику Ю. Власову вдалося реконструювати зміст документа за допомогою наказу О. Куракіна, який було спрямовано до місцевих губернаторів (цей документ фігурує в листі К. Модераха до пермського губернського землеміра А. Данилова від 22 лютого 1797 р.) та Опису Пермського краю 1800 р. Ці описи й атласи склалися з інформативною метою на особисте прохання Павла І, після

ознайомлення з описами Павла І вони відправлялись на зберігання до Депо карт. Відповідно до інструкцій, атлас із топографічним описом мав відповідати таким вимогам: “1. Генеральну географічну карту всієї губернії з розподілом на повіти, межі яких зробити різними кольорами. 2. План губернського міста з усіма будівлями та описом кожної. Які є публічні або казенні будівлі, як-от: фабрики, заводи, церкви, монастирі та інші, яким, якщо можливо, докласти види. 3. Буде проєктоване місто до перебудови за новим планом, який конфірмований, то докласти. 4. Перед кожним повітовим планом покласти план повітового міста на такій підставі зробленим, як і губернський, з додатком буде можна видів. 5. Плани всіх повітів показати, якщо можна, на одному аркуші, позначивши кожного селища межі, якщо буде дуже дрібно, то розділяти їх на стільки частин, на скільки потрібно, щоб приватні дачі були не надто малі... Кожна дача повинна мати свій номер... т. ч. можна буде бачити як загальний зв'язок, так і фігуру кожної дачі. 6. Якщо й тоді якісь дачі вийдуть надзвичайно дрібні, такі виносити на окремий лист під тими самими номерами. 7. До цього атласу має бути опис губернії, її кордонів, клімату властивості землі, судноплавних рік, звідки і де вони протікають і куди впадають. Які будуються на них і де саме судна і відправляються торги, також і малих річок та млинів. Які риби, звірі, птахи, промисли. Торги, ярмарки, які фабрики, заводи. Чи є ліси і якого виду. Та інші потрібні відомості написані...” [1136, с. 110-112]. 8 та 9 питання присвячені опису повітів та повітових міст. Наприклад, в описі останніх рекомендувалося відобразити: “число... церков кам'яних і дерев'яних при них священиків, монастирів та монахів; народних училищ, у них учителів та учнів...; скільки публічних та казенних будівель і крамниць, фабрик, заводів, водяних та вітряних млинів..., скільки в місті шляхти та купців, різночинців та інших категорій...; у які дні бувають торги та ярмарки, з яких місць із якими товарами до них приїжджають та скільки вони тривають...; які при місті є річки та яка в них риба; звідки отримують вони потрібні для життя речі, чи є сади... які мають промисли” [1136, с. 110-112]. Пізніше вимоги до змістовного навантаження опису було збільшено (нова анкета потрапила до губернських креслярень не раніше від 18 лютого 1798 р.). Наприклад, у розділі “О городах” пропонувалося надати відповідь на 17 запитань замість 5-6 пунктів початкової програми. Надалі (з 22 травня 1798 р.) дійсний таємний радник, генерал-

прокурор О. Куракін планував усі надіслані матеріали систематизувати за кожною губернією у три частини: 1) описи потрібно було відокремити від зразків картографічної продукції, оправити в окремі книги формату “малого олександрійського аркуша”; 2) на складених повітових планах, що становили другу частину необхідних картографічних матеріалів, потрібно було відобразити всі приватні та державні земельні дачі (тільки так, на думку О. Куракіна, можливо було досягти топографічної точності); 3) до планів повітових міст рекомендувалось обов’язково додавати плани найбільш відомих у місті архітектурних пам’яток [1134, с. 110-112; 367].

У Російській імперії підготовка картографічних матеріалів та описів до них тривала кілька років. Наприклад, у Пермській – до 1800 р., у Малоросійській – до 1800 р. За упорядкування опису Волинської губернії відповідав В. Кудрявцев. На посаду губернського землеміра його було призначено 27 травня 1797 р., однак до виконання службових обов’язків він долучився лише 28 серпня 1797 р. [268, арк. 1-2 зв.]. Відповідно до поширеної практики, первинну інформацію збирали й обробляли повітові землеміри та чиновники нижніх земських судів, вони складали описи повітів, потім матеріали передавали губернському землеміру на остаточну редакцію [1134, с. 86]. Перші описи повітових міст і повітів, первинна інформація про кількість населення почали надходити В. Кудрявцеву ще наприкінці 1797 р. – на початку 1798 р. Так, 18 грудня 1797 р. надійшли дані про кількість поселень, церковних установ від Володимирського нижнього земського суду [268, арк. 7]. 12 січня 1798 р. Луцький городничий передав дані про чисельність жителів повітового міста, кількість будинків та заводів [270, арк. 1]; 18 січня 1798 р. надійшов опис повітового міста Старокостянтинова; 24 січня 1798 р. – опис міста Дубна, 11 лютого 1798 р. – опис Острога, 15 лютого 1798 р. – Овруча [269, арк. 1-4 зв.]. 27 лютого 1798 р. – географічний та економічний опис Володимира-Волинського [270, арк. 6]. Паралельно землеміри працювали над створенням Топографічної карти Волинської губернії із зазначенням усіх пунктів, кількості дворів та населення за останньою ревізією, Поштової карти Волинської губернії, а також Гідрографічної з описом річок і струмків (інструкції опрацював таємний радник Я. Сіверс) [268, арк. 3-3 зв.]. Однак не всі представники місцевої влади працювали над описами злагоджено й ефективно. Не

виконали завдання співробітники Рівненського, Ковельського, Кременецького, Новоград-Волинського нижніх земських судів [271, арк. 1-2 зв.]. Також показовим є випадок із землеміром П. Рибаківим. Неодноразово до В. Кудрявцева надходили скарги на дубенського землеміра П. Рибаків, який систематично нехтував службовими обов'язками. Так, 13 січня 1798 р. останній після зйомки шляхів сполучення на кордоні з Литовською губернією відмовився виконувати черговий наказ губернського правління й обстежувати ділянки, що належать уніатським монастирям. В. Кудрявцев був вимушений відправити на виконання цього завдання іншого землеміра, а П. Рибаків оголосити догану [272, арк. 1-1 зв.]. Після створення огляду волинський губернський землемір В.Кудрявцев продовжив укладати описово-статистичні джерела. 16 листопада 1800 р. йому надійшло чергове розпорядження про впорядкування камерального опису Волинської губернії на прохання Комерц-колегії. 11 січня 1801 р. київський губернатор М. Коробін отримав наказ про укладання нового опису й атласу Київської губернії, який було надіслано 9 вересня 1801 р. до Сенату. Однак уже 27 травня 1804 р. надійшло рішення про створення нової описово-статистичної розвідки. Так завдяки В.Кудрявцеву з'явилося “Краткое описание Вольнской губернии. Сочинение 1810 года”. Праця містила два тематичні розділи: загальну описову частину та плани 12 повітових міст.

На кілька років розтягнулося й упорядкування опису Київської губернії. Спочатку очолював роботи над описом київській губернський землемір Я. Байер фон Вейсфальд. Кінцевий варіант опису, що призначався для Його Величності, було скріплено підписами генерал-губернатора та новопризначеного губернського землеміра, колезького асесора О. Масловського [60, арк. 123]. Остаточний варіант опису Київської губернії надійшов на адресу В. Мілашевича 14 травня 1800 р. і складався з топографічного опису, “Алфавіту всіх дач... повіту”, “Алфавіту прізвищ власників... повіту”. Також додавався “Атлас Киевской губернии, состоящей из Генеральной карты двенадцати городовых планов и двенадцати поветовых карт”. Безпосередньо до складу цього документа ввійшли: “Карта Киевской губернии, состоящая в двенадцати поветах. Сочинена 1800 года” (з підписами губернського землеміра, колезького асесора О. Масловського та землеміра Якова [Тюнькова]), “Карта Богуславского повета”, яку “копіював богуславський повітовий землемір

Й. Шокальський”, “Карта Васильковского повета” (копіював титулярний радник Є. [Старцов]), “Карта Звенигородского повета” (копіював землемір Я. Тюньков), “Карта Киевского повета” (копіював землемір В. Отенов), “Карта Липовецкого повета” (копіював землемір В. Отенов), “Карта Махновского повета” (копіював землемір Я. Тюньков), “Карта Пятигорского повета” (копіював землемір Г. [Пінаєв]), “Карта Радомысльского повета” (копіював землемір П. Ваулін), “Карта Сквирского повета” (копіював землемір А. Холодилов), “Карта Уманского повета” (копіював землемір Й. Шокальський), “Карта Черкаского повета” (копіював землемір А. Холодилов), “Карта Чигиринского повета” (копіював землемір С. Горшков) [743]. До складу атласу також увійшли плани повітових міст: “План города Радомысля” (скопійований землеміром П. Вауліним та підписаний О. Масловським), “План города Богуслава” (копіював Я. Тюньков), “План города Василькова” (копіював землемір Є. Попцов), “План города Звенигородки” (копіював “Сквирського повіту землемір провінційний секретар І. Лопухін”), “План города Липовца” (копіював землемір В. Отенов), “План города Махновки” (копіював Я. Тюньков), “План города Пятигор” (землемір Г. [Пінаєв]), “План города Сквиры” (копіював Я. Тюньков), “План города Умани” (копіював Я. Тюньков), “План города Черкас” (копіював землемір А. Холодилов), “План города Чигирина” (копіював землемір С. Горшков), “План губернского города Киева” (підписаний О. Масловським; до цього плану додавались “Описание существующему строению”, “Описание подтвержденному проекту”). У цей же період було впорядковано також декілька зразків картографічної продукції: “Почтовые карты Киевской губернии с описанием почтовых станций и с показанием числа лошадей” (1797 р.) [281, арк. 39-41 зв.], “Карта Киевской губернии, составленной из частей Киевской, Волынской, Брацлавской и Вознесенской губерний, коя разделена на 12 уездов” (1797 р.).

Упорядкування описів Київської губернії тривало й надалі. 22 лютого 1801 р. від київського військового губернатора А. Фенша надійшов черговий наказ упорядкувати опис цієї губернії, а також додати до нього атлас (останній призначався для Сенату). 9 вересня 1801 р. О. Масловський звітував про виконання доручення. У 1802 р. за завданням П. фон Сухтелена О. Масловський знову долучився до упорядкування опису

Київської губернії, але вже для Депо карт. У документі необхідно було надати “відомості з позначенням, у якому повіті перебувають за розподілом губернії з 1796 р. по 1801 р. і скільки кожне селище має осіб чоловічої статі за останньою ревізією та кількість дворів” [229, арк. 5]. 22 вересня 1802 р. доручення було виконане.

Паралельно зі створенням топографічних описів Волинської й Київської губерній велася робота над аналогічними матеріалами в місцевих установах Південної та Слобідської України. “Описание Слободско-Украинской губернии” складалося з традиційних для цього виду документів розділів: 1) “Описание Слободско-Украинской губернии”; 2) “Табель о числе земель состоящих в Слободско-Украинской губернии с показанием порознь всех угодьев и с разделением оных на статьи по владениям, к которому роду принадлежат”; 3) “Таблицы расстояний городов Слободско-Украинской губернии по близлежащие между оными дорогами”; 4) “План губернского города Харькова по которому оный выстроен, утвержден 1797 г.”; 5) “План и фасад казенного дома, в котором жительство имеет сам губернатор”; 6) “План и фасад недостроенного дома для всех присутственных мест каменного корпуса” (з додаванням планів першого та другого поверхів); 7) “План и фасад каменного хлебного магазина”, 8) “План и фасад каменного корпуса, в котором помещено губернское правление”; 9) “План и фасад каменного дому губернской аптеки”, 10) “План и фасад каменного дому, в котором помещена губернская почтовая контора”; 11) “План и с другой стороны фасад недостроенного каменного корпуса” (копіював О. Чернишов); 12) “Описание губернского города Харькова”; 13) “Описание Харьковского уезда”; 14) “Ведомость Слободско-Украинской губернии Харьковского уезда с описанием всех обмежеванных в уезде сем дач под каким номером состоящие на генеральном плане, сколько в них десятин земли порознь во всех угодьях, какое число в селениях по 5 ревизии душ и кому оные принадлежат” тощо. Опис кожного повіту, окрім відповідних картографічних матеріалів, містив, наприклад, “Описание города Сум”, “Описание Сумского уезда” та “Ведомости Слободской Украинской губернии Сумского уезда с описанием всех обмежеванных в сем уезде дач...”. До загального опису Слобідсько-Української губернії 1797 р. додавалися також абеткові переліки, а саме: “Алфавит владения казенных обывателей слободами, деревнями, хуторами и пустошами,

расположенные по их названиям с означением в которых уездах и под какими номерами на генеральных планах оные состоят”, “Алфавит владения однодворцев, деревнями и пустошами, расположенных по их названиям с означением в которых уездах и под какими номерами на генеральных планах состоят” тощо. Також до опису докладалися Генеральна карта Слобідсько-Української губернії 1797 р. та “Вид города Харькова с полуденной стороны из-за реки Харькова с Воскресенской площади” [172, арк. 135].

“Описание Слободско-Украинской губернии” було оформлене у вигляді таблиці. Вона відображала інформацію такого характеру: назва селища та прізвище власника; відстань від Харкова; кількість осіб чоловічої та жіночої статі за V ревізією; площа землі в десятинах і сажнях; топографічний та економічний опис окремих дач. Методика впорядкування цього документа майже нічим не відрізнялася від згаданих вище. До авторського колективу входили місцеві повітові землеміри. Так, над плані Сумського повіту є засвідчувальний підпис землеміра О. Рязанова (план повіту було впорядковано 1797 р., а Сум – 1786 р.), на плані Охтирського – П. Головачова (скопіював також план Охтирки 1786 р.). Копіював план Богодухова (1786 р.) та впорядковував зменшений геометричний генеральний план Богодухівського повіту (1797 р.) В. Лобачевський, план Змієва та повіту (останній датовано 1797 р.) – укладав М. Драгомир, на плані Куп’янська (датується 20 квітня 1786 р.) та Куп’янського повіту є підпис М. Драгомира (копіював план Куп’янська І. Лесной, план Куп’янського повіту “укладав та копіював” І. Лесной); на плані Богучара (1786 р.) є засвідчувальний підпис І. Гриньова, план Богучарського повіту “укладав та копіював” І. Гриньов [173, арк. 75, 77]. На описі Ізюмського повіту, плані Ізюма та “Уменьшенном геометрическом плане Слободской Украинской губернии” є засвідчувальні підписи губернського землеміра М. Драгомира [173, арк. 3]. Генеральний план Харківського повіту Слобідсько-Української губернії засвідчили ізюмський повітовий землемір П. Тертишний (Тертишников) та харківський губернський землемір М. Драгомир. Плани губернської поштової контори, Харкова, будинку цивільного губернатора, хлібного магазину, а також “План Слободской Украинской губернии города высочайше подтвержден в

1786 году апреля 20 дня” [173, арк. 1] копіював учень Харківського казенного училища Б. Чернишов.

Як бачимо, частина укладачів картографічних матеріалів та цього опису були співробітниками губернської креслярні [185, 186]. Так, харківський губернський землемір, полковник Г. фон Буксгевден упродовж 1770-1781 рр. працював у Слобідській межовій конторі, у 1781 р. його було призначено губернським землеміром Харківського намісництва. Протягом 1794-1795 рр. посаду вовчанського повітового землеміра обіймав секунд-майор П. Протопопов, який до цього теж працював у Слобідській межовій конторі. Інший укладач картографічних матеріалів, В. Лобачевський, був білопільським повітовим землеміром (його підпис зустрічаємо на планах Богодухова та Богодухівського повіту). П. Тертишний з 1791 р. перебував на посаді недригайлівського повітового землеміра, після чергової адміністративно-територіальної реформи – ізюмського. Підпис миропільського повітового землеміра О. Рязанова засвідчує план Сумського повіту. Брати Микола та Михайло Драгомири відповідно перебували на посадах харківського (з 1780 р.) та чугуївського (з 1787 р.) повітових землемірів.

Під час аналізу інформаційних можливостей “Описания Слободско-Украинской губернии” виникає питання про співвідношення документа з Економічними примітками до картографічних матеріалів Генерального межування. Про наявність запозичень або автентичність походження опису може засвідчити тільки порівняльний аналіз пам’яток. Він довів, що ці джерела не мають текстових збігів, отже, є автентичними, створювалися відповідно до різних програм, мають неоднакове інформативне навантаження (Додаток В, таблиця 3.1).

“Описание Атласа Новороссийской губернии, составленное из двенадцати уездов и разделенного на две части. В Новороссийске 1799 года” детально розглянуте в численних працях А. Бойка [767], В. Константинової [1004, 1116-1120], Ю. Коник [1002]. Так, відомо, що атлас складався, як і попередні описи Слобідсько-Української, Волинської, Київської губерній, на вимогу Павла І. 23 лютого 1797 р. Новоросійський військовий і цивільний губернатор М. Бердяєв спрямував листи губернському землеміру І. Пивоварову та повітовим землемірам з наказом негайно розпочати

створення атласу [327, арк. 2]. До ордера додавалася записка, яка пояснювала формуляр атласу та змістове навантаження опису. Атлас мав складатися з генеральної географічної карти губернії, поділеної на повіти, докладного плану губернського міста, планів повітових міст, повітових планів, докладного камерального опису губернії, повітів, повітових міст та інших населених пунктів губернії, планів визначних споруд, наприклад фортець [327, арк. 6; 902, с. 27]. Для реалізації програми 30 березня 1797 р. від М. Бердяєва надійшов повторний запит, і з Новомиргорода до Катеринослава виїхала група чиновників у складі семи землемірів та шести землемірських помічників Вознесенської межової канцелярії. Частина з них за приписом новоросійського губернського землеміра П. Чуйка відразу вирушила в повіти складати плани міст та збирати додаткові відомості. Губернатор М. Бердяєв наказав представникам місцевої влади сприяти землемірам в отриманні необхідних даних. У підсумку опис складався з двох частин [902, с. 27].

Активно над описами за наказом Павла I для Депо карт працювали й на Поділлі. 23 січня 1797 р. до Подільського губернського правління надійшло прохання генерал-прокурора О. Куракіна про впорядкування атласу губернії з відповідним топографічним описом населених пунктів. Після ретельної евристики у вітчизняних та закордонних архівних установах дослідники стверджують, що біловий варіант камерального й топографічного опису Подільської губернії не зберігся. У Російському державному історичному архіві лише є три чистовики описів Вінницького, Брацлавського та Ямпільського повітів [724]. Державний архів Хмельницької області містить чернетки Вінницького [353], Брацлавського [347], Балтського [341], Могилів-Подільського [342], Проскурівського [343], Ушицького [344], Ольгопільського, Кам'янець-Подільського, Літинського, Летичівського [345, 352] повітів. Паралельно землеміри працювали над створенням численних зразків картографічної продукції (планів шляхів сполучення Подільської губернії [360], упорядкування адміністративних кордонів із Київською, Подільською та Новоросійською губерніями [357-359], описів поштових станцій [363]).

Хронологічні межі даної групи джерел – 1797-1812 рр. Однак на дату укладання кожного опису є різні погляди. Ситуацію ускладнює і той факт, що інформативне

навантаження документа не завжди відповідає року, зазначеному на титульному аркуші. Відомий дослідник Поділля В. Дячок пояснює це тим, що іноді між первинним збиранням даних і появою цілісного твору могло минути кілька років [955-956, 958-959]. Такого висновку він доходить у результаті співставлення інформації з описів та наявних матеріалів щодо власників окремих поселень. Наприклад, Топографічний та камеральний опис Могилів-Подільського повіту історик датує 1798 р., оскільки чимало сіл у повіті, зокрема Ольчедаїв-Нижній, Борщівці, Каньова, Садова, Воєводчинці та інші, в описі записані як власність кам'янецької каштелянші Катерини (Катажини) Коссаківської, що походила з роду Потоцьких. Як зазначає В. Дячок, за співчуття та допомогу полякам-учасникам повстання 1792 року під проводом Т. Костюшка проти російського уряду її землі та маєтки були конфісковані та передані у власність лояльним до російської влади особам. Помирає К. Коссаківська 21 березня 1803 р. у Христинополі (сучасний Червоноград Львівської області). В описі вона ще вказується як власниця вищезгаданих подільських маєтків [957, с. 39].

В іншій науковій розвідці В. Дячок намагається встановити атрибуцію опису Летичівського повіту (на титулі позначено 1812 р. як можлива дата укладання). Історик вважає, що документ виник наприкінці 1797-1799 рр. [954, с.39]. На підтвердження своєї думки порівнює інформацію в описі із Кліровими відомостями Зіньківського (1796 р.) та Летичівського (1800 р.) повітів. Автор зазначає, що власницею сіл Старі та Нові Нетечинці, згідно з Кліровими відомостями за 1796 р., була Катерина Тиравська, проте вже 1800 р. власником Нових Нетечинців фіксується Михайло Тиравський. В описі Летичівського повіту власницею Старих і Нових Нетечинців записана Тиравська [954, с. 39].

За структурою, інформативним навантаженням описи окремих повітів Подільської губернії наближаються до описів, які були створені в цей самий період (Волинської, Київської, Слобідсько-Української). Документ починається або із загального “О уезде вообще”, або з інформації про повітове місто. Основна частина подана в таблично-графічній формі з шести колонок (іноді вони варіюються) [1009, с. 10]. Наприкінці опису кожного повіту презентовано “Алфавіт усіх дач... повіту” та “Алфавіт прізвищ власників... повіту”. У першому списку за абеткою розташовувалися

прізвища землевласників. Далі додавалися номери поселень, які перебували в їхній власності і які відповідали номерам генерального плану [1009, с.15]. Чорновий варіант “Топографического и камерального описания Летичевского уезда” (на титулі зазначено 1812 р. як ймовірну дату створення документа) розпочинає опис повітового міста Летичів (зберігається табличний формуляр). Після зазначення номера населеного пункту, його назви дається кількість дворів (кам’яних та дерев’яних), склад населення обох статей (чоловіки/жінки), презентовано опис економічного потенціалу міста.

Паралельно з підготовкою атласу Подільської губернії з відповідним топографічним описом населених пунктів, який призначався для Депо карт російського імператора Павла I, у губернській креслярні впорядковували описи на замовлення представників місцевих органів державної влади. На запит А. Розенберга губернський землемір К. Екстер уклав “Топографическое и камеральное описание Подольской губернии” (1800 р.). Також аналогічний опис було підготовлено за наказом Комерц-колегії (наказ про впорядкування документів з’явився 25 жовтня 1800 р., і вже 23 січня 1801 р. губернський землемір К. Екстер рапортував про виконання покладеного на нього доручення) [361, арк. 1]. Одночасно місцева влада готувала історичний опис міст Подільської губернії, серед них ті, які перебували за штатом [356]. Накопичення матеріалів у губернській креслярні, які надалі можна було використовувати в якості первинної основи для описів, тривало й далі. У 1803 р. К. Екстер розпочав роботу над черговим описом [362, арк. 1]. 20 березня 1806 р. він повідомляв губернське правління про надсилання до місцевої казенної палати й губернської прикордонної поштової контори опису “поштових станцій та верст із відстанню за поштовими дорогами”.

У 1797 р. місцеві землемірні установи долучилися до проведення широкомасштабних картографічних та описових робіт у Малоросійській губернії. Першим етапом на шляху впорядкування атласу й узагальнюючого опису губернії було розмежування новостворених повітів, затвердження й упорядкування їхніх кордонів, розміщення межових знаків, упорядкування планів населених пунктів, укладання генеральної карти Малоросійської губернії із зазначенням усіх селищ та міст. Листом від 19 червня 1797 р. (за підписом військового губернатора Малоросійської губернії І. Салтикова) місцевим землемірам було рекомендовано залишити Чернігів і

повернутися до повітів, завершити облік земельних ресурсів та населених пунктів, встановити окружні межі та зробити повітові карти. Місцевій владі для виконання цього доручення рекомендувалося надати повітовим землемірам необхідну кількість допоміжного персоналу (зі складу солдатів та місцевих селян), транспортних засобів [368, арк. 2-2 зв.]. Наприкінці серпня 1797 р. мглинський землемір Шпіловський почав розмежовувати та картографувати кордон Мглинського повіту зі Стародубським. Водночас Стародубський землемір Соколов описував кордон свого повіту з Новгород-Сіверським, колезький реєстратор Палевич (новгород-сіверський землемір) – кордони цього повіту з Чернігівським. Глухівський землемір Баженов розмежовував території колишніх Кролевецького та Погарського повітів, які увійшли до складу новоствореного Глухівського. Сосницький землемір Карповський описував кордони Новгород-Сіверського, Конотопського та Ніжинського повітів, прилуцький титулярний радник Я. Хоменков обстежував колишні Борзнянський та Глинський повіти, які увійшли до складу нового Прилуцького. Хорольський землемір Тарасов досліджував відокремлені райони від Миргородського та Олексопільського повітів, що увійшли до складу Хорольського, та кордони з Лубенським, Гадяцьким, Зіньківським, Полтавським, Кременчуцьким, Золотоніським повітами та з Київською губернією [368, арк. 2-2 зв.]. Керував усіма роботами губернський землемір С. Копилов.

Доки тривало розмежування кордонів Малоросійської губернії, земські справники та городничі закінчували складати попередні описи повітових міст. Першим про виконання цього доручення рапортував козелецький городничий О. Федоров. Він 15 листопада 1797 р. надіслав до повітового землеміра П. Стопоновського (Степановського) опис міста із зазначенням кількості міських церков, народних училищ, державних установ, переліком основних напрямків торгових потоків [367, арк. 355-356 зв.]. Після ознайомлення з надісланими матеріалами П. Стопоновський рекомендував О. Федорову перевірити інформацію щодо забудови міських пустирів та останніх угод з міською нерухомістю. 23 грудня 1797 р. О. Федоров надіслав на його ім'я “Ведомость, чия земля в городе Козельце до 1784 р. была застроена, а сейчас пребывает в пустоши”. Після закінчення розмежування 22 березня 1798 р. з Козелецького нижнього земського суду надійшло “Описание поселений Козелецкого

уезда, составленное за предписанием Малороссийского правления для камерального описания” [368, арк. 188-194 зв.]. До складу документа увійшли описи 156 населених пунктів. Однак, як засвідчує подальше листування повітового землеміра П. Стопоновського з місцевими земськими справниками, цей перелік був неповним, і тому 17 березня 1798 р. надійшов опис ще 79 поселень. Пізніше засідатель В. Неуровський повідомив про кількість мешканців Козелецького повіту [368, арк. 263; 1060]. Топографічний опис Малоросійської губернії відрізняється від описів Волинської, Подільської та Київської губернії формуляром [728]. Він не має таблично-графічної складової і за інформативним навантаженням наближається до групи так званих описів “соймоновської групи” [1061, с. 93]. До нового варіанта Топографічного опису Малоросійської губернії 1798-1800 р. зараховувалися три розділи: “Топографическое описание Малороссийской губернии вообще”, “Топографическое описание города Чернигова”, “Топографическое описание повета Черниговского” (далі було презентовано описи повітових міст та повітів губернії). Доповненням до цього опису слугував “Атлас Малороссийской губернии (с планами городов и 20 поветов: Черниговского, Козелецкого, Переяславского, Пирятинского, Золотоношского, Хорольского, Кременчугского, Полтавского, Зеньковского, Гадячского, Лубенского, Роменского, Прилуцкого, Нежинского, Сосницкого, Конотопского, Глуховского, Новгород-Северского, Стародубского и Мглинского)”. Пізніше, під час наступного етапу обстеження територій, цей опис та атлас почали використовувати як зразок.

Нова серія топографічних та камеральних описів України, які охоплюють майже усю територію Російської імперії, з’являється лише починаючи з 1805 р. Новопризначений міністр юстиції, голова Державної ради та Кабінету міністрів П. Лопухін розіслав усім губернаторам листи з вимогою підготувати описи та карти до них (за зразок рекомендувалося брати Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр.). До описів та до картографічної продукції висувалися такі вимоги: “1. Спочатку має бути генеральна карта всієї губернії в масштабі 20 в. в 1 д. з позначенням не тільки міст і містечок, а й усіх важливих селищ. 2. У тому ж масштабі карта всіх річок, озер, проток, каналів та водних комунікацій губернії, з нанесенням губерньського та повітового міст і усіх селищ, розташованих на річках й озерах. 3.

Поштова карта всієї губернії, з позначенням відстаней міст одне від одного і з призначенням великих шляхів та інших доріг, з описом, які на них є міста, містечка й селища, поштові станції. Зазначити відстані та кількість кур'єрських і поштових коней;

4. План губернського міста в масштабі в 1 д. 100 саж., з позначенням його розташування за Височайше конфірмованим планом, що в ньому існує і залишається без знищення, що підлягає знищенню чи перенесенню, и що належить влаштувати... 5. Плани повітових міст з таким самим поясненням і розподілом як губернського. 6. За планом кожного міста має бути план повіту, якомога більш ясний і докладний. 7. Масштаб повітових планів в 1 д. 5 в.” [1136, с. 132-133].

Першим виконав доручення чернігівський цивільний губернатор І. Френсдорф. У листі до П. Лопухіна від 18 листопада 1805 р. він повідомив, що на розпорядження від 25 жовтня 1805 р. надсилає карту з топографічним описом (“Топографическое описание Малороссийской Черниговской губернии 1805 г.”, автором якого є повітовий землемір Кондратович). Пізніше, 3 грудня 1805 р., було надіслано аналогічні матеріали з Харкова (“Описание Слободско-Украинской губернии 1805 г.”). 25 грудня 1805 р. було упорядковано київським губернським землеміром О. Масловським опис Київської губернії. У 1805 р. також активно працювали над створенням топографічного та камерального опису Херсонської губернії. Ольвіопольський повітовий землемір, титулярний радник Анадонський (Анідовський) складав перелік населених пунктів із зазначенням площі земельних ресурсів, які використовувалися для рільництва та випасу худоби (пізніше до виконання цього доручення долучилася й Катеринославська межова контора) [334]. За наказом П. Лопухіна, протягом 1805-1807 рр. була створена нова серія топографічних описів, а саме “Описание Слободско-Украинской губернии 1805 г.”; “Статистическое обозрение Пермской губернии (1805 г.)” [207], “Екатеринославской губернии топографическое описание по обе стороны реки Днепра с изъяснением ее расстояния, местоположения, выгод торговли и упражнения жителей и прочего. Составил губернский землемер, коллежский ассесор Матвей Неелов”, “Топографическое описание Малороссийской Черниговской губернии. Подписал правящий должность губернского землемера, поветовый землемер Кондратович”, “Топографическое описание Слободской Украинской губернии. Подписал губернский

землемер Драгомир”, “Краткое экономическое описание Киевской губернии [с описанием городов]. Составил Киевский губернский землемер А. Масловский” [201], “Топографическое описание Ярославской губернии вообще и порознь каждого города и уезда, оную составляющих” [204], “Топографическое описание Рязанской губернии. Подписал губернский землемер Андрей Аргиландер” [205], “Топографическое описание Могилевской губернии. Подписал губернатор Бакунин”, “Описание Иркутской губернии. Сочинено иркутским губернским землемером седьмого класса Антоном Лосевым в Иркутске 1805 года в декабре месяце. Получено при рапорте гражданского губернатора Алексея Корнилова от 26 февраля 1806 года” [208], “Географическое и топографическое описание Нижегородской губернии. Получено при рапорте гражданского губернатора Андрея Руновского от 21 февраля 1806 года”, “Описание Таврической губернии, учиненное в 1807 году” [211] та ін. “Топографическое описание Малороссийской Черниговской губернии 1805 г.” з картою губернії разом з описами Київської, Слобідсько-Української, Орловської, Курської, Нижньогородської губерній становлять на сьогодні єдину справу.

Як додатки до зазначених вище документів створювалися “Карта Малороссийской Черниговской губернии. Подписал правящей должность губернского землемера, поветовый землемер коллежский асессор Кондратович” (1805 р.), “Генеральная карта Киевской губернии с разделением на 12 уездов. Копировал Уманского повета землемер, титулярный советник Иван Кедрин. Подписал губернский землемер, надворный советник Масловский” (1805 р.), “Генеральная географическая карта, представляющая Иркутскую губернию, разделенную на шесть уездов и одну область... Сочиненная с разных описаний в Иркутске 1805 г. Губернский землемер восьмого класса Антон Лосев”, “Генеральная карта Рязанской губернии по последнему в 1802 году на XII уездов поделению [1805-1806 гг.]. Подписал губернский землемер Агиландер. Скопировал уездный землемер Петр Васильев”, “Карта Минской губернии [1805-1806 гг.], разделенная на 10 поветов. Подписал губернский землемер Петр Нестеровский. Снимал уездный землемер Антон Глинский”, “Генеральная карта Калужской губернии [1805-1806 гг.]. Составил губернский землемер, титулярный советник Богомазов” тощо.

Під час створення описів для Міністерства юстиції автори керувалися зазначеною вище програмою, однак за обсягом і повнотою документи різняться. Опис Чернігівщини містив 4 аркуші, Київщини – 18. Праця “Географическое гидрографическое топографическое и экономическое описание Подольской губернии и к оному атлас сочинено подольским губернским землемером Экстером 1806 года” була велика за обсягом (135 аркушів) [174]. До її структури входив зміст, зведені відомості про загальну площу окремих повітів і губернії загалом, кількості мешканців і платників податків серед них та ін., карти Подільської губернії та її повітів, плани усіх повітових міст, виконані в кольорі [619]. Преамбула до опису адресована подільському цивільному губернатору В. Чевкіну, який обіймав цю посаду в 1801-1808 рр. [1005, с. 64-65].

Як було зазначено вище, опис Подільської губернії складався з 25 розділів, серед них: “О преобразовании губернии с кратким историческим описанием. О границах губернии, долготе, широте, пространстве и числе жителей. О поверхности и поливе земли, и климате. Мнение о происхождении горизонтального положения параллельных слоев земли, направления рек и речек и произведений скал. О металлах, минералах, рудах и камнях. О землетрясениях”, “О реках и судоходстве. О течении и глубине реки Днестра от селения Лядавы до устья реки Збруча. О рыбах”, “О лесах и дикорастущих деревьях”, “О зверях, птицах, пресмыкающихся и насекомых”, “О народе населяющем Подольскую губернию и его наречии. О дворянстве. О купцах и мещанах. О крестьянах или подданных”, “О дворовом скоте, домашних птицах и о скотоводстве”, “О хлебопашестве, произрастаниях от земледелия и урожаях”, “О плодовых и виноградных садах и огородах”, “О пчеловодстве”, “О табаке и разведении оногo”, “О шелководстве”, “О кунжуте или сезаме. О скумпии. О червце”, “О ремеслах и рукоделии”, “О заводах и фабриках”, “О торговле и ярмарках”, “О соли”, “О таможах и карантинных”, “О доходах и расходах по Подольской губернии и о народе платящем и неплатящем подати”, “О всемилостивейше пожалованных имениях в вечное и потомственное владение разным лицам. О казенных побереженных имениях отданных с публичных торгов в 12 летнюю арендную посессию. О казенных старостах. О поезуитских имениях”, “О вере, монастырях, церквах, кляшторах, костелах и

духовенстве”, “О больницы”, “Об училищах”, “О сельских запасных магазинах”, “О почтовых дорогах”, “О разделении губернии на уезды. О городах, местечках и числе селений”.

До опису додавалися “Генеральная карта Подольской губернии”, “Почтовая карта Подольской губернии”, “Карта Каменецкого уезда”, “План губернского города Каменца-Подольского”, “Карта Проскуровского уезда”, “План уездного города Проскурова”, “План Летичевского уезда”, “План уездного города Летичева”, “Карта Ушицкого уезда”, “План уездного города Ушицы”, “План заштатного города Вербовца”, “Карта Литинского уезда”, “План уездного города Литин”, “План заштатного города Хмельника”, “Карта Могилевского уезда”, “План уездного города Могилева”, “Карта Винницкого уезда”, “План уездного города Винницы”, “Карты Ямпольского уезда”, “План уездного города Цекиновки”, “Карта Брацлавского уезда”, “План уездного города Брацлава”, “Карта Гайсинского уезда”, “План уездного города Гайсина”, “Карта Ольгопольского уезда”, “План уездного города Ольгополя”, “Карта Балтского уезда”, “План уездного города Балты”.

Цілком можливо, що до впорядкування твору в якості збирачів первинної інформації долучалися місцеві землеміри: Вінницького повіту – колезький асесор Я. Мешков, Ольгопільського – титулярний радник І. Юдин, Кам’янецького – титулярний радник В. Рудлицький, Брацлавського – титулярний радник М. Пагет, Літинського – титулярний радник С. Дятлов, Летичівського – колезький секретар М. Короленков, Ушицького – губернський секретар П. Степанович, Проскурівського – колезький реєстратор І. Боярський, Балтського – колезький реєстратор С. Ліпинський (31 січня 1808 р. звільнився), Могильовського – губернський реєстратор Л. Мешков, Ямпільського – І. Кришковський, Гайсинського повіту – С. Токаржевський-Карашевич [348]. Пізніше один із землемірів В. Рудлицький у 1819 р. упорядкував “Топографическое и статистическое описание Подольской Губернии сочиненное 1819 года”.

З часом до зони активного обстеження потрапляє і Таврійська губернія. 11 липня 1808 р. міністр внутрішніх справ О. Куракін спрямував до Таврійського цивільного

губернатора А. Бородіна наказ про впорядкування атласу губернії. Документ мав містити карту Таврійської губернії з позначенням усіх населених пунктів; географічну карту з усіма водними комунікаціями; поштову карту з презентацією основних сухопутних шляхів та описом усіх населених пунктів, прилеглих до них, інформацією про відстань між населеними пунктами губернії, кількість поштових станцій, відстань між ними, чисельність на станціях поштових коней; плани губернського міста, повітових міст і повітів. Однак до впорядкування атласу співробітники губернської креслярні долучилися лише 21 червня 1809 р. (попереднє звернення А. Бородіна до губернського землеміра Абакумова залишилося без відповіді). Новий губернський землемір Мухін пояснював це об'єктивними чинниками: відсутністю планів повітових міст, неуккомплектованістю штатного розпису губернської креслярні (на всю губернію було зайнято лише три посади повітових землемірів, які займалися межуванням ділянок, вирішенням поземельних суперечок, активно співпрацювали з Комісією для вирішення суперечок про право на володіння землями на Кримському півострові). Тому Мухін звернувся до Таврійського цивільного губернатора А. Бородіна з проханням укомплектувати вакантні посади повітових землемірів та надіслати в губернію ще чотирьох помічників землемірів. Однак до 22 червня 1811 р. співробітники губернської креслярні так і не виконали наказу О. Куракіна, незважаючи на допомогу А. Бородіна (надав губернському землеміру плани кордонів губернії, плани міст, фортець, пам'яток архітектури регіону). Лише 23 червня 1811 р. губернський землемір Мухін наказав з'явитися повітовим землемірам Чугутову, С. Меленцову до Сімферополя для виконання цього завдання. 16 листопада 1811 р. губернський землемір отримав карту Таврійської губернії та плани міст Сімферополя, Бахчисарая, Балаклави, Севастополя, Перекопу, Олешків, Кінбурнської фортеці, Єнікалі, Керчі, Тамані, Катеринодара, Феодосії, Старого Криму, Євпаторії. 25 березня 1812 р. в остаточній редакції до А. Бородіна надійшов атлас Таврійської губернії 1812 р. Комплект містив Генеральну карту Таврійської губернії, Генеральну карту Таврійської губернії річкам, озерам, протокам, Генеральну поштову карту, карти Сімферопольського, Феодосійського, Євпаторійського, Перекопського повітів.

1809 р. датується відомий твір полтавського краєзнавця, учителя Полтавської гімназії (з 1809 р. Новгород-Сіверської) Ф. Каруновського “Топографическое описание Полтавской губернии 1809 г.”. Для упорядкування цього описово-статистичного твору Ф. Каруновський, на думку М. Борисенка, використовував “власну програму дослідження, оскільки структура його праці відрізняється від аналогічних описів” [905, с. 112-115]. Опис складається з таких базових розділів: “Границы Полтавской губернии”, “Горы”, “Почва земли”, “Воды”, “Минеральные воды”, “Климат”, “Естественные произведения”, “Жители Полтавской губернии”, “Разделение Полтавской губернии”, “О сельском хозяйстве”, “Садоводство”, “Лесоводство”, “Скотоводство”, “Домашние птицы”, “Звериная ловля”, “Рыбная ловля”, “Сельские промыслы”, “Фабрики”, “Заводы”, “Число жителей в Полтавской губернии”, “Ярмарки”, “Малороссийский язык”. До опису додавалися два додатки: “Ведомость о пчеловодстве Полтавской губернии, за 1809 г.” і “Табель о конских заводах за 1808 г.”. Найбільш ґрунтовним розділом є опис природно-географічного середовища Полтавської губернії (опис ґрунтів, клімату, флори та фауни). Увагу саме до цих аспектів можна пояснити тим, що Ф. Каруновський викладав природознавчі дисципліни. Також на сторінках опису відображено духовну та матеріальну культуру українського народу. Укладачу вдалося відтворити процес формування чоловічого та жіночого традиційного вбрання, охарактеризувати особливості усної народної творчості, календарних свят й обрядів, зміни в архітектурній забудові селянських поселень, визначити конструктивні особливості житлових та господарських приміщень, встановити режим харчування українського населення та приготування страв. Опис Полтавської губернії було надруковано 1997 р. в серії “Описово-статистичні джерела” разом з такими документами: “Топографическое описание Малороссийской губернии” (1798-1800 рр.); “Ведомость, состоящим в Малороссийской губернии селениям, с показанием, в каких оные поветах и сколько в каждом платящих подати мужеска пола душ” (1799-1801 рр.), “Топографическое описание Малороссийской Черниговской губернии” 1805 р., “Ведомость о положении и пространстве городов Малороссийской Черниговской губернии” 1810 р. (видання “Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.”).

Від 1815 р. триває активна робота над створенням “Статистического обозрения Слободско-Украинской губернии в 1817 г.” (автор О. Розеліон-Сошальський). Ще над одним варіантом опису працює харківський губернський землемір [І.] Мочульський. 12 листопада 1814 р. він отримує від місцевого цивільного губернатора І. Бахтіна та міністра внутрішніх справ Й. Козодавлева наказ із вимогою упорядкувати в найкоротший термін статистичні карти кожного повіту Слобідсько-Української губернії та описи до них, хоча перше повідомлення про створення опису до цивільного губернатора надійшло ще 30 жовтня 1814 р., але воно залишилося поза увагою місцевої адміністрації. Програма, якою керувалися укладачі, була затверджена ще 26 жовтня 1814 р. Наприклад, пропонувалося на картах висвітлити “А. За характером землеробства: 1. Властивість землі, яка буває чорною, сірою, червонуватою тощо. 2. Положення з поверхні: гори, височини. 3 Річки й озера. 4. Стан найголовніших лісів з огляду на застосування: щогловий, корабельний, будівельний, дров’яний. Сінокоси й пасовиська. 6. Орні землі за найменуванням злаків. 7. Промисли: рибні, мисливські, садівництво тощо. 8. Селища за їхнім розміром. Б. За характером мануфактур. 1. Виноробні заводи, їхній розмір. 2. Населені пункти з мануфактурами. 3. Заводи, фабрики, мануфактури помічати особливим знаком. В. За характером торгівлі. 1. Головні торговельні шляхи. 2. Поштові дороги і станції. 3. Головні водні дороги, перевантажувальні станції. Ярмарки” [1136, с. 134].

Для виконання цього завдання усі повітові землеміри мали повернутися на місце служби, особисто оглянути підконтрольну територію, залучити до впорядкування опису та статистичної карти повітів поліцмейстерів та городничих. На останніх покладался обов’язок упорядкувати опис повітового та губернського міст, службовці земських судів укладали описи повітів. У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського збереглися “Статистические сведения Слободско-Украинской губернии по городу Богодухову и уезду его. 1814 г.” (автор документа – богодухівський повітовий землемір [С.] Мочульський) [214, арк. 4-8 зв.], “Статистические сведения Слободско-Украинской губернии по городу Валкам и уезду его. 1814 г.” (автор опису Валок – городничий Бабаєв) [214, арк. 8 зв.] та “Реестр статистическим сведениям, коим следует поместить в уездных картах относительно

Лебединского уезда, учиненный 1814 года ноября 30 дня” (укладачі – співробітник Лебединського земського суду П. Кулешов та повітовий землемір Дмитрієв) [214, арк. 8 зв.]. До кожного опису повіту потрібно було систематизувати інформацію за такими розділами: “По предмету земледелия”, “По предмету мануфактуры”, “По предмету торговли”. До активної фази впорядкування опису (особистого огляду територій та спілкування з місцевою адміністрацією) губернський та повітовий землеміри долучилися 6 листопада 1814 р. (саме цим днем датується інструкція [І.] Мочульського повітовим землемірам з роз’ясненням методики опрацювання статистичних матеріалів) [368, арк. 33-34 зв.]. Поступово стадія збирання й систематизації інформації добігала кінця. 14 грудня 1814 р. валківський повітовий землемір Жуков надіслав відомості про економічний стан Валківського повіту. 30 грудня 1814 р. завершили роботу над створенням статистичних матеріалів про Лебединський повіт співробітник Лебединського земського суду П. Кулешов та повітовий землемір С. Дмитрієв. 7 червня 1815 р. на адресу [І.] Мочульського надійшла інформація від поштмейстера Яновського про кількість поштових станцій у Слобідсько-Українській губернії. 14 червня 1815 р. опис Слобідсько-Української губернії було надіслано міністру внутрішніх справ.

14 січня 1827 р. в харківській губернській креслярні тривала робота з упорядкування статистичного опису з додаванням планів повітів (Харківського, Богодухівського, Валківського, Вовчанського, Охтирського, Сумського, Лебединського, Чугуївського, Ізюмського, Зміївського, реформованих Золочівського, Недригайлівського, Білопільського, Миропільського, Краснокутського) та міст Слобідсько-Української губернії [139]. Опис було надіслано до Межової канцелярії губернського землеміра Чернишова. На сторінках документа відтворено історію регіону, його демографічну ситуацію та економічний потенціал.

Вивчення економічних та людських ресурсів країни тривало і надалі. У 1815 р. до Бессарабської області приїхав П. Сви́ньїн для виконання особистого прохання князя М. Салтикова – зібрати інформацію про стан управління краєм та шляхи його вдосконалення. У 1816 р. усі систематизовані матеріали він виклав на сторінках опису Бессарабської області (історики вважають, що редагування опису було завершено 1 червня 1816 р.) [220]. Структура й інформативне навантаження документа мало чим

відрізнялися від аналогічних зразків. Так, П. Свиньїн повинен був систематизувати дані за такими розділами: “Естественное состояние Бессарабской страны”, “Политическое, нравственное и гражданское состояние Бессарабской области”, “Описание торговых, почтовых и арестантских трактов”. Найбільш фундаментальними є перший і другий розділи, оскільки надають детальну характеристику природно-кліматичних умов регіону, його суспільного життя, економічних та демографічних ресурсів. Для впорядкування цих розділів П. Свиньїн користувався офіційними відомостями, отриманими від Бессарабського обласного уряду. Твір починається з опису географічних умов, місця розташування області, її кордонів, сухопутних і водних, озер, річок, рельєфу місцевості, клімату, ґрунту, лісів, а також звірів, риб і птахів. Переходячи до опису економічного життя, П. Свиньїн стисло характеризує землеробство, виноградарство, садівництво, скотарство, бджільництво. Наприкінці дає оцінку корисним копалинам і мінеральним водам області. Третю частину опису (“Специальное описание цинутов”) упорядковано за питальником з 10-12 пунктів. Тут представлено інформацію про 9 цинутів Бессарабської області: Оргієвський (Кишинівський), Хотарничанський, Кодрський, Томаровський (Ізмаїльський), Гречанський, Яський, Бендерський, Сорокський, Хотинський з коротким історичним нарисом. Також в оригіналі були додаток у вигляді 60 таблиць і карта, згодом втрачені. Повний текст опису вийшов друком у 1867 р. в “Записках Одесского общества истории и древностей”. Надалі його працю із вивчення економічного та людського потенціалу регіону продовжив І. Батьянов [669].

У 1820-1823 р. вітчизняна наукова традиція збагатилася ще одним твором – “Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej w 3t” (Статистичний, топографічний та історичний опис Подільської губернії в трьох томах). Його автором є В. Марчинський. Відомий польський дослідник Поділля народився 1779 р. [1113, с. 97] в місті Каліші (Польща) в збіднілій шляхетській родині. Тривалий час працював ксьондзом в с. Чернокозинцях на Кам’яниччині, потім на аналогічній посаді в Петропавлівському кафедральному костьолі Кам’янця-Подільського. До видання опису Подільської губернії протягом 1816-1820 рр. підготував декілька компілятивних історичних творів: “Історія від створення світу і до 1816 року, нарис загальної історії всіх

народів у хронологічному порядку з додатком про відомих учених і докладно описом баталії в останню епоху”, 1817 р.; “Записна книжка історична, яка містить найважливіші події від початку світу до паризького миру, укладеного 14 березня”, 1815-1817 pp.).

Над створенням “Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej w 3t” В. Марчинський почав активно працювати з 1819 р. (про це свідчать документи, що зберігаються в Державному архіві Вінницької області). Для створення детальних оглядів повітів Подільської губернії (Кам’янецького, Літинського, Могильовського, Ямпільського, Летичівського, Проскурівського, Ушицького, Вінницького, Брацлавського, Гайсинського, Ольгопільського та Барського) В. Марчинський неодноразово звертався до місцевих повітових предводителів дворянства з проханням надати йому описи підвладних територіально-адміністративних одиниць. Таке звернення від В. Марчинського надійшло до вінницького предводителя дворянства 18 червня 1819 г. У цьому зверненні В. Марчинський та цивільний губернатор Подільської губернії С. Павловський рекомендували надіслати польському досліднику опис Вінницького повіту за 1806 р. та 1807 р. [260, арк. 10]. Наступне звернення С. Павловського датується вже 8 січня 1821 р., він вимагав надати В. Марчинському перелік старостинських та “духовних” маєтків, інформацію про кількість кріпосних селян чоловічої статі з зазначенням прізвищ та посад їх власників [260, арк. 78]. Однак, вінницький повітовий предводитель дворянства І. Лещинський неодноразово повідомляв, що не може надати у повному обсязі інформацію, оскільки 22 економії не надіслали необхідні матеріали, серед них місцевий чиновник називає: Тяжилів, Гуменну, Радівку, Юзвин, Юзвинський Майдан, Сабарів, Тютьки, Пиляву, Кустівці, Кудіївці та ін.

Описово-статистичний твір В. Марчинського має цілком логічну структуру. У першій частині надано інформацію про державні інституції, відмінності в системі управління, органи управління в губернії (наприклад, магістратський суд, казначейство, економічні комісії); представлено соціальну структуру населення (шляхта, священики, купецтво тощо); єпархії православної церкви, старообрядців; природно-кліматичні умови регіону, демографічну ситуацію, історію Поділля. Крім того, описано міста та містечка Кам’янецького, Ушицького, Проскурівського, Летичівського повітів. У другій

частині йдеться про розвиток церковних інституцій, сфери освіти Подільської губернії (навчальні установи Бару, Немирова, парафіяльні школи, приватні пансіони), сільського господарства, промисловості, торгівлі, системи оподаткування; надається опис міст і містечок Літинського, Могилівського, Ямпільського, Ушицького повітів. У третьому розділі представлено характеристику рослинності регіону, соціально-економічного статусу вірменської спільноти, добродійних закладів, а також міст і сіл Вінницького, Брацлавського, Гайсинського, Ольгопільського та Балтського повітів. Наприкінці третього розділу подається опис поштових шляхів сполучення та перепис 1822 р. (проводила Податкова палата). Велика кількість таблиць відображає загальну демографічну ситуацію, кількість міст, містечок і сіл у Подільській губернії.

Незважаючи на доцільність і цінність матеріалу, видання В. Марчинського, на думку відомого подільського краєзнавця Л. Баженова, мало серйозні недоліки [1160]. Наприклад, “поза увагою автора залишилися давньоруські та пізньосередньовічні літописи, численні актові книги, стародруки. Тому в розділі про міста і села є фактичні помилки, значні прогалини й неточності” [1160].

Декілька описових творів присвячено заснуванню міста Маріуполя. У 1807 р. барон Б. Кампенгаузен упорядкував “Топографическое и статистическое описание торгового города Мариуполя и принадлежащих к оному селений. 1807 г.” (документ виявлений у Російському державному історичному архіві м. Санкт-Петербурга та введений у науковий обіг донецькою дослідницею А. Гедьо) [926, с. 347]. У пам’ятці наведені статистичні дані про майже всі сфери розвитку міста та навколишніх сіл упродовж 1801-1806 рр. Крім традиційних свідчень про географічне розміщення, клімат Північного Приазов’я, опис містить досить цікаві відомості про влаштування греків на нових місцях. У 1826 р. було створено “Камеральное описание города Мариуполя с выгонною землею”. Його упорядник – повітовий землемір, учасник краєзнавчого руху Я. Калоферов – висвітлює історію регіону, заселення його греками та вірменами, природні й економічні ресурси повітового міста й околиць, розвиток промисловості та стаціонарної торгівлі Маріуполя, його адміністративний склад, демографічну ситуацію, побут і традиції місцевого населення, політичні вподобання, ставлення до представників інших етнічних груп.

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. з'являється велика група камеральних описів (господарських і статистичних), частина з яких була впорядкована відомими вченими. Серед них “Статистическое описание России” (1790 р.) І. Германа, “Историко-статистическая картина Российского государства в конце XVIII ст.” (1797-1803 рр.) А. Шторха, “Статистическое описание Российской империи в нынешнем ее состоянии с предварительными понятиями о статистике и о Европе вообще в статистическом виде” (1808 р.) Є. Зябловського, “Статистические исследования относительно Российской империи” (1819 р.) К. Германа, тощо. Праця Є. Зябловського складалася із загальної характеристики статистики та статистичних джерел, а також опису природно-кліматичних умов, населення, мовної ситуації, розвитку сільського господарства та промисловості Європи. Твір “Землеописание Российской империи: Для всех состояний” (1810 р.) містить такі складові: “О границах государства, его пространстве, морях, озерах, реках и водяном сообщении”, “О качестве земли, климате и естественных произведениях”, “О числе жителей и их поколениях, языках и шаманской вере”, “О народных промыслах в царстве прозябаемом”. У наступному розділі представлена інформація про “Образ правления, титул государя и прочих особ императорского дома”, “Государственное народосостояние”, “Государственный герб”, “Вера”, “Народное просвещение”, “Торговля”, “Внешняя торговля”, “Разделения”, “Транзитный торг”, “Внутренняя торговля”, “Разделение на губернии”, “Разделение государства на епархии”, “Разделение на государственные университетские округа”. До розділу додано економічну, демографічну й етнографічну характеристику Московської, Санкт-Петербурзької, Тверської, Смоленської, Псковської, Новгородської, Олонецької, Архангельської та інших губерній.

Українські адміністративні одиниці описані в п'ятій (Слобідсько-Українська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська) та шостій (Київська, Полтавська, Чернігівська, Волинська, Подільська) [609] частинах твору. Кожна губернія описана за єдиною схемою: територіальні кордони, площа, водні артерії, природно-кліматичні умови, якість ґрунту, чисельність населення, промисловість, становлення системи управління (історичний огляд), опис найбільших міст. Так, для Київської губернії це Київ, Звенигородка, Умань, Липовець, Тараща, Махнівка, Васильків, Богуслав, Черкаси,

Чигирин, Сквиря, Радомишль. Полтавську губернію представили Полтава, Зіньків, Гадяч, Ромни, Пирятин, Лохвиця, Миргород, Лубни, Переяслав, Миргород, Золотоноша, Хорол, Кобеляки. За Чернігівською губернією – Чернігів, Городня, Сосниця, Новозибков, Сураж, Мглин, Новгород-Сіверський, Глухів, Кролевець, Конотоп, Борзна. У межах Подільської – Кам'янець-Подільський, Проскурів, Летичів, Літин, Брацлав, Гайсин, Ямпіль, Ольгопіль.

Описово-статистичний твір Є. Зябловського рясніє фактологічними помилками (неправильні дати заснування Харківського університету й колегіуму). З метою впорядкування опису Є. Зябловський використовував здебільшого друковані матеріали, наприклад, звіт Лісового департаменту за 1806 р., звіти Міністерства внутрішніх справ за 1802, 1803 та 1804 рр. (врожайність основних господарських культур), Топографічний опис з історичною передмовою (1788 р.). Робота має компілятивний характер, про що свідчать численні запозичення з попередніх творів:

Зябловский Е.Ф. Землеописание Российской империи: Для всех состояний (1810)	Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предуведомлением о бывших в сей стране с древних времен переменах (1788)
С. 282-283. Кроме еженедельных торгов, бывает в Харькове четыре годовых ярмонки. Две из них могут причислены к первой степени, т.е. оптовые, а две средние или второй степени. Ярмарка 6 генваря называемая Крещенская и 15 августа, называемая Успенскою свойственно принадлежат к первой степени. На сии годовые торжища кроме иностранных разного звания товаров, привозится множество в дел или в не дел меди, железа, чугуна, хрустальной и стеклянной посуды, знатное количество рыбы и икры, лошадей, рогатого и мелкого скота, соленого и топленого сала, кож, овчин, мягкой рухляди, сермяжного сукна овчинных шуб, шерстяных ковров, овечьей шерсти, воску, меду, деревянной всякого звания утвари, льну, российских рукоделий, холста, рогож, конопляного масла, дегтю, бечевы и сушеного овоща. А сверх того пригоняется множество лошадей, рогатого и мелкого скота.	С. 55. Бывает в Харькове четыре в год ярмонки, две из них причислятся могут к первой степени, т. е. оптовые, о чем прежде упомянуто; а две средние или второй степени. Ярмонка 6 генваря называемая Крещенская и 15 августа – Успенская свойственно обе принадлежат к первой степени. На сих торжищах кроме иностранных разного звания товаров, в мелочную, а более в оптовую продажу назначаемых, стекается много российских экономических потребностей, как-то в деле и не в деле меди, железа, чугуна, хрустальной и стеклянной посуды, нарочитое количество волжской, донской и днепровской рыбы и икры, лошадей, рогатого и мелкого скота, соленого и топленого сала, выделанных и сырых лошадиных и говяжьих кож, овчин и курпеков или смушковых заячьих и прочих звериных кож, овчинных шуб как калмыцкого так и украинского шитья, сермяжной самоделки, суконных кафтанов, шерстяных ковров, овечьей шерсти, воску, меду, деревянной всякого звания утвари, льну, российских рукоделий, холста, рогож, конопляного масла, дегтю, бечевы, разного звания сушеного.

Наприкінці 1828 р. відомий дослідник К. Арсен'єв починає роботу над “Статистическими очерками России”. До цього він видає двотомну працю “Начертание статистики Российской империи” (1818-1819 рр.). 31 грудня 1828 р. (повторний лист датується 10 лютого 1829 р.) він вимагає від цивільних губернаторів упорядкувати та надіслати йому 11 статистичних табелів, серед яких: “1) про народонаселення та простір міст губернії; 2) про народонаселення та простір повітів губернії; 3) про народну освіту губернії з її повітами; 4) про фабричну промисловість губернії з її повітами; 5) про різні галузі народного господарства за губерніями з її повітами ...” [283, арк. 5], які сформулюють основу майбутнього статистичного огляду Російської імперії. Також К. Арсен'єв вимагав дослідити стан розвитку сільського господарства в регіонах: за кожним повітом губернії визначити площу земель сільськогосподарського призначення, встановити врожайність таких культур, як пшениця, жито, ячмінь, овес, гречка, коноплі, картопля; визначити обсяги виробленої сільськогосподарської продукції за останні 10 років у регіоні (в межах губернії, повіту), за окремими видами господарств (господарства поміщиків, державних селян, однодворців, духовенства, вільних хліборобів тощо); встановити обсяги внутрішнього споживання сільськогосподарської продукції та продажу її за кордон, кількість і розміщення в регіоні хлібних магазинів, млинів та їх продуктивність, щорічний чистий прибуток. На збирання й систематизацію необхідного матеріалу відводилися три місяці.

До впорядкування статистичних таблиць були залучені співробітники місцевих губернських і повітових установ, священнослужителі. Наприклад, у Київській губернії цим займалися представники Луцької греко-уніатської духовної консисторії, Могильовської римо-католицької духовної консисторії, керівник 5 округу Шляхів сполучення, городничі всіх повітових міст, київський поліцмейстер, співробітники Київської лікарняної управи, директор училищ Київської губернії, Головного штабу 1-ї армії та ін. Укладаючи таблиці, місцеві чиновники відчували брак необхідних матеріалів. Так, 6 червня 1829 р. директор училищ Київської губернії, статський радник Г. Петров, надаючи “Статистические сведения об учебных заведениях в Киевской губернии, подведомственных Киевской дирекции училищ”, повідомляв: “Необхідних відомостей про визначні рослини, час заснування міст та історичні пам'ятки в губернії

не було знайдено, окрім Умані, Махновки та заштатного міста Канева” [283, арк. 127]. У разі відсутності інформації Г. Петров рекомендував звернутися до праці Є. Зябловського “Землеописания” та Історичного опису Києва Г. Берлінського.

Поступово вже в систематизованому вигляді статистичні матеріали почали надходити на адресу київського цивільного губернатора В. Катеринича. Так, 16 березня 1829 р. із Київського магістрату від бургомистра С. Балабухи були надіслані відомості “про позови і кримінальні справи” [283, арк. 63]. 5 липня 1829 р. – “Сведения по части врачебной Киевской губернии служащие к составлению статистики”. 30 березня 1830 р. у своєму листі голова Київського головного суду цивільного департаменту К. Мазаракі зазначив кількість кримінальних правопорушень різного ступеня тяжкості за останні три роки (1826-1828 рр.) [283, арк.66]. 7 вересня 1830 р. протоієрей К. Соколовський надіслав “Статистические сведения духовной части Киевской епархии 1830 года” [283, арк. 94]. 29 липня 1833 р. В. Катеринич отримав “Ведомость войскам 1-й армии, расположенным в Киеве и Киевской губернии, с показанием сколько в оных числятся всех вообще воинских чинов по 1 июля сего года, и особо квартирующихся в Киеве чинов Главного штаба армии. Кроме интендантства, уведомляя при том, что в армии сей не состоят ныне учебных заведений, а типография находится одна при Главном штабе” [283, арк. 140].

У завершеному вигляді “Статистические очерки России” (1848 р.) склалися з таких розділів: “Рассмотрение границ России”, “Постепенное приращение России в пространстве”, “Постепенное устройство в губерниях”, “Топографическое рассмотрение России по качеству почвы”, “Поземельное богатство России” [539]. У першому розділі наявна характеристика південного кордону Російської імперії з такими містами, як Ізмаїл, Кілія, Кінбурн, Севастополь. У другому оповідається про інкорпорацію сусідніх територій до складу російської держави за царя Олексія Михайловича (“найважливішим придбанням є Малоросія”), за Катерини II – “договори Кючук-Кайнарджійський та Ясський, залучивши до імперії Азов, обидві Кабарди, Кінбурн і ділянку від Дніпра до Бугу (1774 р.), славну Тавриду та Тмутаракань, і весь простір від Азова до Кубані (1783 р.), і весь взагалі північний берег моря Чорного (1792 р.) від Дністра до Бугу з правом безперешкодного плавання водами Понта”), за

Олександра I – “Бессарабія і з частиною Молдови приєднана (1812 р.) назавжди до Імперії” [539, с. 49]. Третій розділ присвячено адміністративно-територіальним змінам, що відбувалися на теренах російської держави, наприклад реформа 1775 р. У параграфі “Карпатское пространство” четвертого розділу проаналізовані природно-кліматичні умови, якість ґрунту Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської губерній; у параграфі “Степное пространство” – Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній та Бессарабської області. Розділ “Поземельное богатство России” презентує інформацію про розвиток землеробства, тваринництва, садівництва, овочівництва, шовківництва, промисловості, зокрема цукрової, селітроварні заводи.

10 лютого 1841 р. в подільській губернській креслярні за наказом місцевого губернатора К. Фліге було розпочато роботу над створенням “Атласа Подольской губернии” (1842 р.) із топографічним описом до нього [346, арк. 2]. Відповідно до надісланих рекомендацій, місцеві чиновники повинні були впорядкувати такі картографічні матеріали: “1): Нарис губернської карти з позначенням, із ким межує, розподілом на повіти та позначенням повітових міст; 2) Докладну повну карту Подільської губернії; 3) Поштову карту, на якій, окрім річок, слід позначити всі поштові шляхи, станції і біля кожної станції позначити червоним чорнилом, скільки там коней, і впродовж шляху чорним - кількість верст. Карта повинна бути звичайного розміру, на ній позначити кількість верст за всіма поштовими шляхами в губернії, кількість коней і станцій; 4) плани всіх міст за одним розміром (виняток – губернське місто); 5) карти всіх повітів; 6) герби всіх повітових міст; 6) течію річки Дністер; 7) течію річки Буг” [346, арк. 3-3 зв.]. Окрім того, на повітових картах рекомендувалося додатково позначити давні укріплення, урочища та городища. 22 лютого 1841 р. К. Чайковський надіслав до місцевих землемірів циркуляр про підготовку опису “станів... повіту з позначенням, кому належать селища, кількість осіб обох статей і відстань таких від повітового міста й місця перебування станового пристава. А також відомостей, скільки на кожній поштовій станції коней” [346, арк. 5-5 зв.].

Основний обсяг роботи щодо збирання та систематизації первинної інформації для опису й атласу покладался на губернського (К. Чайковський) та повітових

землемірів, співробітників місцевих земських судів. За необхідності К. Чайковський звертався по допомогу й до інших чиновників. Наприклад, до бессарабського обласного землеміра Ейтнера (останній повинен був надати карту річки Дністер від австрійського кордону до впадіння в Чорне море), Однак, як і в попередні періоди, робота просувалася повільно. Ямпільський землемір М. Журавський та брацлавський повітовий землемір О. Тустановський жалілися на зайнятість поточними справами, ушицький землемір О. Асланович та вінницький землемір Крошицький – на стан здоров'я. Попри такі обставини, К. Чайковський зазначав, що описування та картографування Подільської губернії повинно відбуватися у визначені губернатором терміни.

Архівні документи засвідчили, що починаючи із червня 1841 р. до К. Чайковського почали надходити необхідні для впорядкування опису й атласу матеріали. 12 червня 1841 р. могилів-подільський землемір Піотровський надіслав план із фасадом церкви у с. Лядової. 25 вересня 1841 р. від ольгопільського землеміра надійшли вісім планів давніх пам'яток фортифікаційної архітектури та сучасної монументальної скульптури [346, арк. 18-19]. 20 вересня 1841 р. від ушицького землеміра О. Аслановича надійшли чотири плани старовинних споруд та фортифікаційних укріплень [346, арк. 18-19]. 4 липня 1841 р. – план Хмільницького замка від літинського повітового землеміра Фронцкевича [346, арк. 37]. 10 грудня 1841 р. ямпільський землемір М. Журавський надіслав план м. Яруги й топографічний опис до нього [346, арк. 40], 22 грудня 1841 р. – плани м. Сокільця та Китайгорода. Над мапою Подільської губернії працював землемір Рачинський, він упорядковував плани річок Дністер та Буг; Шубський склав 12 повітових генеральних карт, Місюрович – план повітового міста Летичів з околицями, ситуаційний план річки Дністер від австрійського кордону до впадіння в Лиман.

Протягом 1853-1855 рр. у “Журнале Министерства внутренних дел” було надруковано сім нарисів про міста й повіти Поділля як пояснення до “Атласа Подольской губернии” 1842 р.”. До того ж завдяки часопису в окреслений період побачили світ “Историческая записка о городе Каменец-Подольском”, “Ольгопольский уезд и его жители”, “Литинский уезд и его жители”, “Могилев-на-Днестре и жители его уезда”, “Ямпольский уезд Подольской губернии и город Ямполь”, “Жители

Каменецкого уезда Подольской губернии”. До атласу додавалися зображення традиційного одягу українського населення Балтського, Вінницького, Літинського, Ямпільського, Могилівського, Кам’янецького повітів (автором малюнків є П. Ферілууд); монументальні скульптури у структурі поховальних комплексів, описи та плани старовинних культових і фортифікаційних споруд, їх зображення (сучасний вигляд Кам’янець-Подільської фортеці (1841 р.), бастіонів, “Вид дома Витославского в с. Чернятин” (малював Р. Гундризер), “Вид Каменецкого замка со стороны реки Смотрича (1. Тринитарский костел. 2. Бульвар. 3. Турецкий мост. 4. Замок. 5. Застава), перепис витворів мистецтва, що зберігаються в Кам’янець-Подільській фортеці, “Вид замка известного доктора палаца м. Сатанов в Проскуровском уезде” (Н. Брезе).

У бібліотеках та архівах України збереглися описи вузькопрофільного характеру. До таких слід зарахувати “Описание топографическое о жительствующим уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов, учинено 1785 года марта 12 дня” [219], “Обозрение Малороссии в лето 1812 г.”, “Топографическое описание острова Фидонисия и острова Березани”, “Описание топографическое о жительствующим уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов, учинено 1785 года марта 12 дня” (Додаток В, документ 4.2), “Описание города Валок” (Додаток В, документ 4.3). Так, “Обозрение Малороссии в лето 1812 г.” [225] присвячене аналізу економічного та військового потенціалу українських земель під час Вітчизняної війни 1812 р. Праця була надрукована в якості додатка до статті І. Павловського “Малороссийское казачье ополчение по достоверным источникам” (журнал “Киевская старина”, 1906 р.) та у збірнику документів “Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г.” (1962 р.). Інша розвідка – “Топографическое описание острова Фидонисия и острова Березани” [224] – складається з трьох частин: “Топографическое описание острова Фидонисия”, “Остров Фидонисия. Выписка из письма к главному командиру Черноморского флота профессора Круга”, “Выписка из дел гидрографического Депо об острове Березани” (сер. XIX). Готуючи доповідь до засідання Академії наук, професор Круг вирішив сформулювати анкету з 17 запитань, яка допомогла б йому встановити деякі факти, пов’язані з історією та топографією острова.

Таким чином, за останню чверть XVIII – першу половину XIX ст. нагромадився масив топографічних і камеральних описів різних як за часом походження, методикою збирання інформації, так й інформативними спроможностями. Виходячи з названих положень, документи комплексу доцільно поділити на кілька груп. Перші описи сформувала комісія О. Прозоровського та А. Милорадовича, яка за особистим наказом П. Рум'янцева протягом 1779-1781 рр. описала Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва. За програмою П. Соймонова, у 1785 р. створюється опис Харківського намісництва (автор В. Антонович) та інші документи. У 1787 р. були укладені Короткий особливий географічний опис Київської губернії, Топографічний опис Харківського намісництва, Короткий топографічний опис Новгород-Сіверського намісництва, Історичний та географічний опис Київського намісництва та Скорочений історичний опис Чернігівської губернії. Поява останніх документів пов'язана з подорожжю Катерини II до Криму. Указ від 23 січня 1797 р. розпочав новий етап у становленні практики описування територій. Поштовхом для проведення нового обстеження територій Російської імперії стали події початку XIX ст. У 1805 р. новопризначений міністр юстиції, голова Державної ради та Кабінету міністрів П. Лопухін було укладено нову групу документів. Протягом 20-40-х рр. XIX ст. з'явилися група топографічних і камеральних описів, упорядковані як на замовлення владних структур, так і за ініціативи науковців: “Статистика Бессарабии. Составлена в 1817 г. по поручению военного губернатора Бахметьева” (П. Свиньїн, 1817 р.), “Статистичний, топографічний та історичний опис Подільської губернії в трьох томах” (В. Марчинський, 1820-1823 рр.), “Камеральное описание города Мариуполя с выгонною землею” (1826 р., Я. Калоферов) “Статистический очерк России” (К. Арсеньєв, 1848 р.) та ін. Усі вони висвітлюють історію регіону, природні й економічні ресурси повітового міста й околиць, розвиток промисловості та стаціонарної торгівлі повітових міст, адміністративний склад, демографічну ситуацію, побут і традиції місцевого населення, політичні вподобання, ставлення до представників інших етнічних груп.

4.2. Достовірність та інформативний потенціал топографічних і камеральних описів України

Топографічні та камеральні описи на тлі численних пам'яток того часу постають окремим комплексом, який своїми географічними межами охоплює майже всю територію Російської імперії та надає систематизовану інформацію про природно-кліматичні умови регіонів, загальні тенденції становлення й розвитку центральних і місцевих органів влади, розвиток основних галузей сільського господарства і промисловості, відомості про склад робочої сили, райони закупівлі сировини та збуту готової продукції. Окремі розділи описів присвячені формуванню етнографічних районів та антропологічних областей Російської імперії, становленню та розвитку системи традиційних обрядів та звичаїв місцевого населення, народної архітектури й одягу.

Найбільшу увагу укладачі приділили вивченню аграрних відносин [1134, с. 114]. Перспективною технічною культурою автор Топографічного опису Подільської губернії 1805 р. К. Екстер називає тютюн. На Поділлі вже був накопичений досвід з вирощування цієї рослини, що дало змогу детально описати технологію виробництва тютюнових виробів. К. Екстер зазначає, що вирощування тютюну як розсадної культури є трудомістким заняттям. Вегетаційний період залежно від сорту та умов догляду становить 115-140 днів (від проростання насіння до настання зрілості всього листя), а до утворення насіння – 140-170 днів. Для одержання розсади тютюн слід сіяти до 1 березня, для прискорення появи сходів насіння треба пророщувати – класти в землю в черепку або зав'язувати в тканину, поливаючи теплою водою. Після сівби насіння варто присипати дрібним просіяним перегноем. Розсаду весняної сівби висаджувати після приморозків (для Подільської губернії – кінець квітня та перша декада травня). Розсаду регулярно поливати вранці або вночі, підживлювати та проводити підчищення, вершкування і пасинкування. Тютюн збирають у фазі технічної стиглості листя, коли воно набуває жовтого кольору, має щільну тканину, краї та верхівка загинаються вниз. У зв'язку з тим, що листя тютюну дозріває ярусами, його збирають по декілька разів, залежно від сорту і району вирощування. Сушать тютюн здебільшого у два способи – сонячний або тіньовий [209, арк. 17].

Серед інших технічних культур, які були поширені майже в усіх районах України, топографічні описи останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. називають льон і коноплі. Їх на Правобережній та Лівобережній Україні сіяли для власних потреб за винятком сіл графа С. Потоцького, гетьмана К. Розумовського, “у коїх було багато льону та коноплі по причині полотняної фабрики” [723, с. 103; 1060, с. 82]. Із насіння конопель та льону били олію, а з волокна виготовляли тканину для одягу, канати для морського й річкового флотів, господарську віршовку. На Поліссі коноплі вирощували у спеціальних сівозмінах після зернових культур – жита, кукурудзи, під які вдосталь вносили органічних добрив. Для конопель, як засвідчують описи, селяни намагалися вибирати ділянку в низьких місцях городу чи поля і двічі, восени та навесні, глибоко орати плугом. На Слобожанщині для льону восени розорювали твердий переліг. У більшості льонарських районів оптимальний термін посіву наставав у першій половині квітня, після сівби ранніх зернових, але обов’язково в ґрунт, який добре розроблявся і не прилипав до робочих знарядь. Збирали льон-довгунець у фазі технічної стиглості з подальшим ручним в’язанням у снопи і встановленням їх у бабки для висушування. Первинна переробка складалася з кількох процесів: підбирання однотипних партій соломи, виготовлення та м’яття трести, тіпання сирцю і його м’яття, сортування та зв’язування довгого волокна [725, с. 33].

Топографічні та камеральні описи, окрім демографічної статистики, містять цінні дані для формування джерельної бази спеціальних історичних дисциплін – сфрагістики та геральдики. Деяким укладачам краєзнавчих розвідок вдалося досконало описати процес формування гербів та печаток за польських королів, українських гетьманів та Російської імперії. Найбільш інформативним джерелом з історії геральдичних традицій міст Лівобережної України є топографічний опис Чернігівського намісництва О. Шафонського (1786 р.) [69]. Високий рівень інформаційних можливостей документа, зокрема з історії української геральдики та сфрагістики, пояснюється авторським підходом до збирання та систематизації джерел. Окрім студіювання відомих на той час історичних творів (“Скорочене повідомлення про Малу Росію” В. Рубана, “Скорочений опис про козацький Малоросійський народ та його військові справи” П. Симоновського, “Хронологію високопоставлених ясновельможних гетьманів”),

О. Шафонський залучив велику кількість архівних матеріалів. Під час топографічних обстежень Чернігівського намісництва в листопаді – грудні 1784 р. він опрацював архіви повітових канцелярій Чернігівського, Ніжинського, Сосницького, Гадяцького, Лохвицького, Глинського, Роменського, Зіньківського повітів. З власної ініціативи відвідав архіви найзаможніших представників козацької старшини регіону, бібліотеки православних монастирів та церковних храмів, магістратський архів міста Гадяча, архів Ніжинського грецького братства тощо. Також з метою одержання додаткових відомостей про визначних діячів минулого О. Шафонський постійно листувався з київським вікарієм Ф. Шияновим, істориками М. Бантиш-Каменським та О. Рігельманом [1104, с. 150].

Як довідуємося з опису, Чернігівське намісництво утворилося відповідно до указу Катерини II від 27 вересня 1781 р. До нього ввійшло 59 сотень Київського, Ніжинського, Лубенського, Гадяцького, Чернігівського і Стародубського полків. Складалося з 11 повітів – Березнянського, Борзнянського, Гадяцького, Глинського, Городнянського, Зіньківського, Лохвицького, Ніжинського, Прилуцького, Роменського й Чернігівського. 4 червня 1782 р. були затверджені герби повітових міст [506, с. 576-577]. Більшість з них була впорядкована відповідно до давніх геральдичних традицій Чернігівщини. Так, Прилуки символізувала на блакитному полі золота голова бика, пробита шаблею, Березну – береза, пробита навхрест золотою шаблею та стрілою, вгорі обабіч по срібному рогатому місяцю та по чотири шестикутні зірки, Борзну позначав на червоному тлі золотий чотирикутний хрест над срібним рогатим місяцем, Гадяч – архангел Михаїл, що вбиває золотим списом чорного диявола, Глинськ – на червоному полі золота корона над золотим серцем, на якому перехрещені дві чорні стріли, Городню – якір і три восьмипроменеві зірки, Зіньків – на блакитному полі золотий хрест на срібному рогатому місяці, вгорі – дві срібні шестикутні зірки, Лохвицю – на золотому тлі міські ворота з трьома вежами, увінчаними флюгерами. Намісницьке місто Чернігів відповідно до указу 1782 р. отримало герб “у срібному полі чорний коронований одноголовий орел із золотим хрестом у лапі” [1092, с. 1-2]. Як бачимо, царська влада відмовилася від стародавнього герба Чернігова – святого Владислава в обладунку з червоною хоругвою в руках, як засвідчують магістратські печатки

починаючи з 1623 р., тобто з часу пожалування магдебурзького права польським королем Сигізмундом III, і віддало перевагу земельному гербу Чернігівського воєводства – коронованому орлу (останній помічений ще в “знаменному” гербарі в 1729-1730 рр.) [1048, с. 79; 785, с. 371].

Окрім загальних описів міських гербів, затверджених 4 червня 1782 р, у праці чернігівського краєзнавця ідеться про поетапне формування геральдичних традицій регіону. Так, О. Шафонський зазначає, що повітове місто Ніжин у 1782 р. отримало герб, “щит якого був розділений справо наліво навскіс, у верхній червоній частині дві з’єднані руки, а в нижній – золотий Меркурій жезл на блакитному полі” [732, с. 300]. До 1782 р. це зображення зберігали здебільшого печатки Ніжинської полкової канцелярії й, на думку О. Шафонського, було затверджене місцевими полковниками на початку XVIII ст. з метою “від Ніжинського магістрату відрізнитися” [732, с.261]. Однак, як зазначає дослідник, ще за польського короля Сигізмунда III гербом Ніжина був святий Георгій-змієборець (Юрій-змієборець). Він був дарований разом з магдебурзьким правом 26 березня 1625 р. (саме цю дату надання грамоти про самоврядування називає О. Шафонський). Після обрання на польський престол Владислав IV та Ян Казимир (який хотів повернути це місто під свою юрисдикцію) підтвердили права Ніжина на самоврядування. Водночас автор опису Чернігівського намісництва 1786 р. стверджує, що за часів ніжинського полковника І. Хрущова, починаючи з 1729 р., у вжитку була й інша печатка із зображенням “відсіченої руки з булавою, крізь лікоть якої пройшов жезл Юпітера, унизу розташовані литаври, а навколо – напис “печатка міста Ніжина канцелярії судова” [732, с. 150]. Таким чином, було обрано не давній герб міста зі святим Юрієм, а символ з полкових знамен і печаток із зображенням кадуцеїв та рукостискання.

Герб іншого повітового міста, Ромен, “у зеленому полі золотий мальтійський хрест на двоступінчастій основі”, також мав стародавню історію [732, с. 370]. Як стверджує О. Шафонський, у роменській ратуші, місцевій сотенній канцелярії та повітовому суді тривалий час використовувалася печатка із зображенням хреста на могилі. Цю символіку О. Шафонський пояснював існуванням на околиці міста значної кількості поховань. Автор опису також висунув гіпотезу, що колишній власник міста,

Ієремія Вишневецький, дозволив ратуші використовувати цю символіку в пам'ять про мешканців, які загинули в боротьбі з монголо-татарами. У 1239 р. роменський край потрапив під тяжкий гніт золотоординських ханів, але 1362 р. був звільнений українсько-литовськими військами князя Ольгерда [1048, с. 79].

Герб містечка Березни (береза, пробита навхрест золотою шаблею та стрілою, вгорі обабіч по срібному рогатому місяцю та по чотири шестикутні зірки), на думку О. Шафонського, теж має тривалу історію становлення. Як зазначає автор топографічного опису 1786 р., це зображення з'явилося в 1767 р., коли сотник Я. Сохновський додав на сотенній печатці до міського символу (берези) елементи зі своєї печатки – перехрещені шаблю та стрілу, дві півмісяці та зірки [732, с. 375-376; 785, с. 76]. О. Шафонський також зафіксував зміни, що відбулись у гербі м. Глинська (на червоному полі золота корона над золотим серцем, на якому перехрещені дві чорні стріли). Так, автор зазначає, що цей герб є частиною герба Я. Вишневецького, колишнього власника міста, лише з однією різницею: “дві стріли не на поверхні серця лежать, а хрестоподібно його згори донизу наскрізь простромили” [732, с. 540]. Водночас у документі йдеться, що на грамотах місцевих сотників (за 1672, 1695, 1700, 1705 рр.) був відбиток печатки “на щиті хрест, а внизу, під щитом, хрестик маленький і біля хреста букви: П. М. Г. Г.” [732, с. 540]. За повідомленням О. Шафонського, майже такий герб із додаванням біля хреста місяця та зірки мав глинський сотник М. Жуковський. Також тривалий час у місцевій ратуші використовувалася печатка” із зображенням вежі, на якій написано слово “вежа”, а коло слова букви: П. П. С. Г.” [732, с. 540].

Однак, попри всі намагання, О. Шафонський так і не зміг встановити джерела походження герба Зінькова, тому стисло зазначив: “цей герб здавна в колишньому сотенному зіньківському правлінні та зіньківській ратуші в печатці використовувався, але коли і ким він місту піднесений – невідомо” [732, с. 662]. Про герб Гадяча в описі зафіксовано, “що в колишньому міському гадяцькому суді була мідна печатка із зображенням на ній архангела Михаїла, який уражає списом диявола, що під ногами лежить і навколо якого цей напис: “Вірного Царській Пресвітлій величності міста Гадяча магістратова печатка”, яким государем і в якому році вона піднесена – немає

ніяких письмових видів” [732, с. 627]. Герб Лохвиці (на золотому тлі міські ворота з трьома вежами, увінчаними флюгерами) “здавна в Лохвицькій колишній ратуші на печатці використовувався, тільки квітів на ній не було видно. Коли і від кого започаткований – невідомо” [732, с. 596].

Як свідчить Географічний опис Києва та Київського намісництва (1775-1786 рр.) (упорядники – підпоручик І. Миронов та колезький асесор П. Симоновський), герби повітових міст цієї частини Лівобережної України також були затверджені в 1782 р. [505, с. 576-577]. Більшість міст Київського намісництва зберегли за собою давні герби – Говтва (на червоному полі перехрещені срібні стріла та шабля вістрям угору), Городище (на синьому полі перехрещені золоті ключ та шабля, над ними срібна 6-променева зірка), Золотоноша (на пурпуровому полі золотий хрест із сяйвом), Миргород (на синьому полі золотий хрест над 8-променевою зіркою), Остер (на зеленому полі срібна міська брама з трьома вежами), Переяслав (на срібному полі триступінчаста вежа, увінчана церковною главою та короною), Хорол (на червоному полі перехрещені срібні стріла та шабля вістрям угору), Козелець (на червоному полі срібний козел із золотою державою на спині), Пирятин (на червоному полі золотий лук із натягнутою вниз стрілою). Останній герб увінчував дві фортеці на землях колезького асесора М. Щербака. За його словами, першу сім'я отримала 26 квітня 1665 р., другу – 19 березня 1662 р. [611, с. 65-66].

На відміну від більшості повітових міст Київського намісництва, деяких змін зазнали герби Лубен та Києва. 4 червня 1782 р. був затверджений герб Києва: “на блакитному полі архангел Михаїл, що стоїть на горі у воїнському вбранні, у правій руці він тримає меч, у лівій руці щит, голова покрита вінцем” [611, с. 15]. Водночас у топографічному описі Київського намісництва (1775-1786 рр.) ідеться про місто Поділ, “де живуть міщани, була печатка до цього із зображенням давньої стрільби зі зброї на кшталт лука з тятивою, що має назву куша, проте нині вона більше не застосовується” [611, с. 46]. Тривалий час серед російських та українських дослідників не згасала дискусія стосовно історії походження київського герба. Одні пов'язували виникнення київської символіки з поширенням на князівських печатках зображення архангела Михаїла. Так, дореволюційний історик О. Лакієр вважав причиною перетворення

архангела Михаїла на символ Київського князівства те, що “Київ, мати міст Руських, був центром православ’я” [933, с. 4-5]. М. Максимович ототожнював походження герба з побудовою в Києві Михайлівського Золотоверхого монастиря. Також образ св. Михаїла прикрашав хоругви козацького війська під час Національної революції XVII ст. Після приєднання України до Московської держави герб з’явився у праці “Велика государева книга, або Корені російських правителів” (1672 р.) серед 32 інших гербів царств, князівств і земель, назви яких фігурували в царському титулі. З цього часу архангела Михаїла зображали з піднятим мечем і щитом, в обладунку, схожому на давньоримський панцир. З 1712 р. на ротних прапорах Київських піхотного й драгунського полків фігура архангела виконувалася золотом на червоному полі. Подібним гербом, як стверджує український дослідник К. Гломозда, користувалася й канцелярія Київського козацького полку, на печатці 1738 р. цієї установи герб зображено з мантиєю та імператорською короною. Після упорядкування Знаменного гербовника (1729-1730 рр.) герб описувався так: усередині ангел у білій одежі з мечем, саяво жовте, поле лазурове” [933, с. 4-5]. Однак поряд із зображенням св. Михаїла на гербі Києва автори “Географічного опису Києва та Київського намісництва (1775-1786 рр.)” згадують про існування “на Подолі, де мешкають міщани, магістратської печатки із зображенням лука з тятивою, що називається куша” [611, с. 15]. Львівський дослідник Я. Дашкевич пояснював походження куші так: лук або арбалет визначав охоронну функцію міста, оскільки в литовський період “Київ був окраїнним сторожовим містом, форпостом для боротьби зі степовиками” [947, с. 1-2]. Крапку в дискусії поставив А. Гречило, який зауважив, що з “кінця XV до третьої чверті XVIII ст. міським гербом Києва було спершу зображення двох рук, що виходять із хмари й натягують лук зі стрілою (чи двома стрілами), а пізніше воно видозмінилось у зображення самостріла арбалета, який тримає рука... Архангел Михаїл у цей же період відіграв роль територіального герба Київського воєводства та Київського полку, ... проте функцій герба міста до 1782 р. не виконував” [785, с. 176].

Про походження інших гербів у топографічному описі Київського намісництва (1775-1786 рр.) подано дуже стисло інформацію. Наприклад, про геральдику Козельця автор оповідає, що “герб цього міста – цап з маленькими ріжками, із хрестом на білому

полі зображений, що впливає із привілею, даного тодішнім королем Яном Казимиром у 1663 році. А нині після апробації Її Імператорської Величності із Київського намісницького правління надісланий герб: цап, який має на хребті державу золоту з хрестом на червоному тлі” [611, с. 55]. А. Гречило зазначає, що козлик із державою на спині фігурував на міській печатці ще в 1665 р. [785, с. 185]. Первинною інформацією про походження герба Пирятина дослідник не володіє. Однак підкреслює, що на документах 1665 та 1692 рр. щодо маєтків пирятинського повітового скарбничого М. Щербака прикладена печатка із зображенням “лука зі стрілою, герб, який і досі в місті Пирятині використовується” [611, с. 65]. А. Гречило зазначає, що королівський привілей на магдебурзьке право Пирятин отримав у 1591 р., саме в ньому вперше було зафіксовано герб – стрілу.

Найбільш інформативним джерелом з історії герботворення Сіверської землі є Особливий та топографічний опис Новгород-Сіверського А. Пригари (1786 р.). Герби повітових центрів Новгород-Сіверського намісництва – Сосниці, Глухова, Стародуба, Конотопа, Кролевця, Коропа, Погара, Мглина, Суража, Нового Міста – також були затверджені 4 червня 1782 р. [507, с. 577-578]. Новостворені Сураж і Нове Місто отримали такі емблеми: перший – на золотому полі кущ дозрілих конопель, другий – на зеленому полі 6 золотих вуликів, складених у піраміду, навколо них – золоті бджоли. Більшість повітових міст Новгород-Сіверського намісництва отримали свої давні символи. Конотоп – зберіг на червоному полі золотий хрест, під ним срібний рогатий місяць, а вгорі шестикутну зірку, Короп – на блакитному полі срібний короп, над ним золоту корону, Кролевець – на синьому полі архангел Михаїл у войовничому вбранні на чорній змії, в одній руці він тримає меч, в іншій – золоті терези, Погар – на синьому полі золотий хрест, під ним ромбоподібний камінь, Сосниця – на срібному полі сосна з вуликом на вершині, на яку вилазить чорний ведмідь, довкола золоті бджоли, Мглин – на зеленому полі три з’єднані золоті вежі, середня з воротами, Стародуб – на срібному полі старий дуб [786, с. 73]. Щодо походження двох останніх гербів у сучасній історичній науці існують суперечливі погляди. Російський дослідник С. Думін стверджує, що магдебурзьке право Стародуб отримав від польського короля Сигізмунда III 15 лютого 1620 р. Відповідно до цього привілею, Стародубу було пожалувано герб із

зображенням дуба з орлиним гніздом. Однак 27 травня 1625 р. мешканцям повітового міста було надіслано інший привілей на магдебурзьке право й новий герб із зображенням Святого Георгія. На жаль, останній герб так і не отримав застосування, і XVII ст. на стародубських печатках траплялося зображення дуба [951, с. 100-101]. Інша дослідниця, В. Румянцева, пов'язує історію походження емблеми стародубського герба з малюнком на печатці місцевих князів.

Досить інформативними джерелами з історії становлення та розвитку геральдичної традиції міст Слобідської України є Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою (автор І. Переверзев), Топографічний опис Харківського намісництва 1785 р., Топографічний опис Харківського намісництва 1787 р. Ці документи відобразили істотні зміни у вигляді міських гербів в останній чверті XVIII ст. Саме в цей період російські герольдмейстери здійснили спробу об'єднати символіку кожного повітового міста із символікою намісницького (губернського) центру. У 1778 р. товариш герольдместера І. фон Енден, упорядковуючи нові герби для повітових міст Ярославського намісництва, поєднав елемент намісницького герба (“фігуру ведмедя із сокирою”) з міською символікою [880, с. 104]. У середині 1779 р. з'являється нова серія міських гербів – Костромського та Рязанського намісництв (автор – герольдмейстер, статський радник О. Волков), де були збережені ці традиції. У верхній частині герба міста Макар'єва відображена “корма галерна з трьома ліхтарями та спущеними сходами” (герб намісницького міста Костроми), у нижній частині “на блакитному полі два золотих дзвони” (символ Макар'єва). У гербах повітових міст Рязанського намісництва (Зарайськ, Михайлів, Пронськ, Скопін, Данков, Рязьськ, Спаськ, Сапожок, Елатьма, Єгорівськ, Касимов) помічаємо у верхній частині “сріблястий меч та піхви, покладені навхрест, над ними зелена шапка, подібна до княжої в намісницькому гербі” [880, с. 104]. Під час упорядкування наступної серії гербів – Курського та Харківського намісництв – використання у верхній частині герба намісницького міста стає обов'язковим.

21 вересня 1781 р. були затверджені герби міст Харківського намісництва. Більшість гербів були новоствореними знаками [532, с. 273-275]. Так, для Харкова в зеленому полі подано ріг добробуту та кадуцей, що мало характеризувати місто як

значний торговельний центр (щорічно тут відбувалися гуртові ярмарки – Хрещенська та Успенська). При цьому вживаний раніше герб “у золотому полі напружений лук зі стрілою чорного кольору” не враховувався [726, с. 58-119]. Автор топографічного опису Харківського намісництва 1785 р. так тлумачив появу кадуцея та рога достатку на гербі Харкова: “в зеленому полі покладені хрестоподібно ріг достатку з плодами та квітами, а також кадуцей, або жезл Меркурія, є символами великої кількості країн довкола цього міста й торгівлі на тутешніх ярмарках” [726, с. 76]. В інших новотворах у верхній половині зображувався харківський символ, а в нижній – знак конкретного міста. Під час відбору фігур для нових гербів бралася до уваги або назва поселення (вовк у Вовчанська, лебідь у Лебедина, засіяне житом поле – у Миропілля), або природні багатства (груші Золочева, черешні Краснокутська, сливи Недригайлова, Богодухова та Валок), або основний вид заняття мешканців (водяні млини Білопілля, плуг Хотмизька). Для Чугуєва, Охтирки, Ізюму та Сум було прийнято герби без намісницького знака. Так, на гербі повітового міста Ізюму були “на золотому полі три виноградні лози з плодами, які символізують найменування цього міста та той факт, що при цьому місті є казенний виноградний сад”. Щит герба Чугуєва “був поділений на три частини: у першій – дві схрещені шаблі на золотому полі; у другій – на червоному полі три срібні рогаті місяці, а в третій – на срібному полі підвішене на жердині виноградне гроно з листками” [726, с. 81]. Герб Сум також зберіг свою попередню символіку – на срібному полі “три чорні суми з ременями та золотими гудзиками” [726, с. 87]. Герб Охтирки мав такий вигляд: “на блакитному тлі золотий хрест із сяйвом на знак слави цього міста через велику кількість прочан, що наїжджають туди” [726, с. 84]. Вважається, що ці міста були полковими і мали свої символи, які було перезатверджено верховною владою. У сучасній історіографії побутує думка, що герб Чугуєва російського періоду був взятий з полкового прапора, наданого Чугуївському полку 14 березня 1752 р.

Інформація про геральдичні традиції українських міст презентована також і в Топографічному описі Малоросійської губернії 1798-1800 рр. На сторінках цього твору представлені описи гербів таких міст як: Чернігів, Козелець, Переяслав, Пирятин, Золотоноша, Хорол, Кременчук, Полтава, Зіньків, Гадяч, Лубни, Ромни, Прилуки, Ніжин, Сосниця, Конотоп, Глухів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Мглин. Інформація

про герби повітових та заштатних міст губернії збиралася від місцевих органів влади (про що свідчать численні документи). Так, 19 червня 1798 р. датується рапорт губернського землеміра Соколова до М. Міклашевського з проханням посприяти в отриманні зображень гербів позаштатних міст Миргорода, Градизька, Алексополя, Константинограда від Новоросійського губернського правління [183, арк. 1]. Ці міста перейшли до складу Малоросійської губернії в результаті адміністративно-територіальної реформи Павла I, зображення цих гербів планувалося використати на упорядкованих планах міст.

Аналіз і наукове опрацювання комплексу джерел з теми дослідження дає підстави зробити такі висновки. Незважаючи на те, що питання соціально-економічного характеру на сторінках топографічних описів висвітлені докладно, в інформативному відношенні цінність таких відомостей є не завжди однаковою. Про високий ступінь достовірності та репрезентативності камеральних та топографічних описів ми можемо говорити лише в контексті вивчення геральдичної традиції Лівобережної та Слобідської України. Деяким укладачам цих краєзнавчих розвідок удалося досконало описати процес формування гербів та печаток за часів правління польських королів, українських гетьманів та Російської імперії. У той же час слід зазначити, що не всі відповіді на питання про геральдичні та сфрагістичні традиції міст Лівобережної та Слобідської України мають однаковий ступінь достовірності. Наприклад, автор Скороченого топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва 1787 р. виявив досить нестійкий інтерес до геральдичних традицій України, окрім того, припустився цілого ряду фактологічних помилок – неправильно датував наказ про затвердження міських гербів за часів правління Катерини II (замість 4 червня 1782 р. указував іншу дату – 1783 р.)

РОЗДІЛ 5

ПЕРВИННІ МАТЕРІАЛИ РЕВІЗІЙНИХ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

5.1. Становлення системи адміністративного обліку населення в Російській імперії у XVIII – першій половині XIX ст.

Окрему групу серед описово-статистичних джерел становлять ревізькі “сказки” (матеріали первинного обліку населення), що є продуктом адміністративної діяльності влади. Як зазначає Ю. Легун, під час виконання владних функцій перед державними інститутами “поставали різні питання: організації обліку населення, контролю за пересуванням громадян, забезпечення комплектації війська, збору податків, отримання статистичних відомостей” [839, с. 155]. Вирішення цих завдань спровокувало появу різноманітних архівних джерел, серед яких провідне місце посідають матеріали ревізій (ревізькі “сказки”; перелічні відомості, окладні книги, генеральні таблиці). Появу та функціональне призначення цього комплексу документів відомий російський статистик О. Фортунатов пов’язує з “...бажанням державної влади знати кількість мешканців, здатних тримати зброю, і мати відомості для розподілу податків” [890]; дослідник В. Ден – із потребою “...в грошах російського уряду ... необхідністю покривати усе зростаючі військові видатки...” [789, с. 20-21].

Історія державного обліку населення Російської імперії нараховує кілька століть. Перші спроби реформувати цю систему були за правління Петра I. Для визначення основних засад комплектації російського війська з 26 листопада 1718 р. було вирішено розпочати ревізію [402, с. 597]. Нею було охоплено Московську, Петербурзьку, Нижньогородську, Казанську, Архангельську, Смоленську, Сибірську, Азовську та Київську (Белгородська, Севська та Орловська провінції) губернії. Для проведення ревізійного перепису та обробки матеріалів було створено спеціальну установу – Канцелярію генерального ревізора В. Зотова. Відповідно до указу “О введении ревизии, о распределении войска по числу душ, об определении воинских и избрании Земских

комиссаров для заведывания всех сборов с крестьян для содержания войска...”, упорядкування ревізських “сказок” повинно було тривати три роки, після їх збирання та систематизації наступні три роки відводилися на перевірку. Однак, замість запланованого, ревізія завершилася лише 1727 р. Відтермінування пояснювалося як об’єктивними, так і суб’єктивними чинниками, наприклад, порушенням строків затвердження методичних засад проведення ревізії, постійним оновленням переліку категорій населення, що підлягали обліку, саботуванням місцевою владою основних ревізійних заходів. Відповідно до указу “О введении ревизии...”, підлягали обліку “палацові, державні, патріарші, архієрейські, монастирські, церковні, поміщицькі, ясачні селяни й однодворці” (поза обліком залишалися “до особого визначення астраханські й уфимські татари, башкири та сибірські ясачні іновірці”). Пізніше перелік соціальних прошарків, на які поширювалися ревізійні заходи, постійно зростав. Наприклад, відповідно до указу “О помещении в ревизских сказках не одних крестьян...” (5 січня 1720 р.), обліку також підлягали церковні причетники та “дворові люди” [462, с. 1]. Надалі ревізійні заходи були поширені також на священнослужителів, які вже не перебували на службі, а також на їхніх найближчих родичів (дітей, онуків, племінників), вільновідпущеників, посадських людей, різночинців, “робочих людей”, візників та інші категорії населення.

На жаль, місцеві органи влади, які відповідали за збирання, систематизацію та надсилання до Канцелярії ревізських “сказок” (зокрема додаткових “сказок” – реєстрів на пропущених осіб), не завжди якісно виконували свою роботу. Тому царський уряд був вимушений запровадити жорстку систему покарання посадовців за несвоєчасне подання ревізських “сказок” (наприклад, воєвод, які систематично порушували термін доставки первинних документів адміністративного обліку, було арештовано, їхні маєтки (вогчини) конфісковано на користь державної казни й імператора) [455, с. 290-291].

Запровадження єдиної системи оподаткування призвело до того, що населення вдавалося до різних форм спротиву. Однією з найпоширеніших спроб ухилення від ревізійних переписів серед росіян було оголошення себе приналежним до представників національних меншин або фіксація себе як особи, “яка не знає свого роду та племені”. Відмова від визнання себе росіянином була наслідком затвердження п. 14

Інструкції про проведення II ревізії, де значилося, що на українців (“малоросіян”), згідно з указами від 21 травня та 3 липня 1742 р., поширюється право звільняти від кріпосної залежності своїх дружин разом із дітьми, якщо ті належали до приватновласницьких селян. Цими ж указами було суворо заборонено поширювати кріпосну залежність на українців, а за виявлення під час II ревізії випадків незаконного покріпачення вимагалось негайно відпустити їх [394, с. 972]. Царський уряд на законодавчому рівні намагався вирішити проблему ухиляння населення від ревізії шляхом запровадження штрафних санкцій. Так, протягом XVIII ст. вийшли укази, які регулювали дії чиновників у разі, коли населення масово повідомляло про свою належність до представників інших національних спільнот або відмовлялося надавати таку інформацію [496, с. 637-641; 486, с. 117-118; 434, с. 127-129; 487, с. 179 ; 515, с. 260-261; 396, с. 179-181; 431, с. 356-359].

У разі фіксації фактів приховування осіб, що підлягали обрахуванню, на винуватця чекали такі види покарання: 1) каторжні роботи на галерах; 2) зарахування до складу рекрутів; 3) накладання штрафу за кожну приховану особу чоловічої статі (спочатку поміщики сплачували 1-10 руб., потім 250-500 руб.). Під час I ревізії, якщо звинувачений у приховуванні осіб поміщик, його прикажчик чи староста доводив, що він злидений, або ж він взагалі втік чи помер, штраф накладався на селян [504, с. 301]; 4) смертна кара (в указі від 22 січня 1719 р. було написано “сказки” подавати без жодного приховування, але якщо від когось з’явиться будь-яке в душах приховування, й за це заподіяти прикажчикам, старостам й виборним людям усім смертну кару без ніякого жалю) [519, с. 618-620]; 5) конфіскація майна; 6) тілесні покарання (пізніше, у 1744 р., Єлизавета I наказала покарати старост та виборних у Білозерській провінції, які приховали від обліку 176 осіб (“написаних від того перепису [I ревізії] живих мертвими 176 душ”) публічним побиттям батогами, а простим селянам, яким також загрожувало побиття батогами, дарувала царське прощення) [424, с. 191]. Однак такі суворі заходи не дали очікуваних результатів. Зважаючи на кількість прихованих від перепису осіб та системність цього явища, держава вирішила матеріально стимулювати осіб, які постійно повідомляли про порушення під час ревізії. За інформацію про оподатковану особу, не вписану до ревізії, той, хто повідомляв органи державної влади, мав

можливість отримати премію. Також досить поширеною була передача у власність сумлінного громадянина закріпаченої особи.

14 червня 1738 р. Сенат видав указ, яким зобов'язував надавати ревізькі відомості про кількість осіб чоловічої статі після рекрутського набору 1736 року. Ці дані мали ґрунтуватися на “сказках” останньої ревізії з кількісними змінами населення за час, що сплинув після її проведення. Відомості потрібно було надіслати разом з інформацією про канцелярських чиновників, які збиралися згідно з наказом від 28 червня 1737 р. [444, с. 193-193]. Після складання потрібних списків оригінали ревізьких “сказок” потрібно було надати військовій колегії. Також висувалася вимога робити так відтоді постійно [474, с. 537-538].

Другу ревізію на теренах Російської імперії було розпочато указом “О генеральной ревизии” від 16 грудня 1743 р. [406, с. 962-964]. Дії ревізійної команди поширювалися на Московську, Новгородську, Белгородську, Казанську, Воронежську, Архангельську, Нижньогородську, Астраханську, Смоленську, Сибірську губернії, Інгерманландію та Санкт-Петербург [825, с. 61]. Тривала друга ревізія до 1747 р., хоча планувалося завершити збирання та систематизацію ревізьких “сказок” до 1 січня 1745 р. Загальне керівництво кампанією було покладено на Сенат. Як і в попередні роки, до регіонів надсилалися комісії у складі гвардійських генералів та штаб-офіцерів (наприклад, одним з активних учасників цього перепису був М. Хрущов, який мав досвід проведення приватної ревізії на теренах Слобідської України в 1732 р.). Для офіцерів-ревізорів було розроблено особливу інструкцію, яка регламентувала їхні дії під час обліку населення [394, с. 964-977]. Відповідно до цього документа, офіцери повинні були отримати з губернських та воєводських канцелярій зведені відомості за результатами I ревізії (так звані генералітетські книги). Після прибуття комісії в регіон військовим протягом тижня передавалися для перевірки впорядковані на місцях ревізькі “сказки”, далі тривало впорядкування перелікових відомостей та надсилання їх до Сенату. У разі виявлення не обрахованих за I ревізією осіб їх допитували на предмет місця перебування під час ревізії та причин відсутності в ревізьких “сказках”. Офіцери повернулися до місць дислокації своїх військових підрозділів лише 1747 р., поточна перевірка матеріалів перепису (створення переписних книг, виявлення втікачів,

наведення довідок про переселених селян до інших населених пунктів) тривала надалі вже під керівництвом місцевої адміністрації.

Відповідно до умов проведення II ревізії, перепису підлягали лише особи чоловічої статі. З цього часу ревізії “сказки” впорядковувалися місцевими органами влади та особами, які представляли ті чи інші соціальні групи населення. На удільних, державних та церковних селян приписи складали прикажчики, управителі, старости та виборні люди. Ревізії “сказки” на кріпаків заповнювали їхні власники, управителі маєтків та сільські старости. Міщан та різночинців записували до ревізійних “сказок” магістрати, ратуші. Якщо в місті були відсутні такі органи влади, ревізії “сказки” заповнювали управителі та воєводи. Одиодворці, рейтарі, копійники, пушкарі та інші чини ландміліційних (тобто іррегулярних) військових частин складали “сказки” самостійно. Відставні офіцери, солдати та матроси, які проживали при монастирях, переписувались окремо. Відомості про неповнолітніх солдатських дітей потрібно було надати до Військової колегії. Іноземці, що перебували в Російській імперії під час ревізії, підлягали перепису лише з інформаційною метою. Представники дворянського стану вносилися до ревізійних “сказок” разом з дітьми. У п. 21 Інструкції про ревізію зазначалася вимога усім дворянам, старшим за 11 років, які не перебували на обліку в Герольдмейстерській конторі, з’явитися до Сенату в Санкт-Петербурзі чи до Сенатської контори в Москві. На всіх дворянських дітей до 11 років потрібно було скласти списки та відправити до Герольдмейстерської контори [394, с. 975].

Незважаючи на те, що в Інструкції від 16 грудня 1743 р. намагалися прорахувати всі технічні питання, чітко визначити категорії населення, які підлягали обрахуванню, під час II ревізії виникали юридичні казуси, що потребували негайного втручання. Тільки протягом 1744 р. було затверджено 19 нормативно-правових актів, присвячених оформленню формуляра ревізійної “сказки” [456, с. 31-32] та правильному написанню прізвищ та імен осіб, що підлягають обрахуванню в ревізійних “сказках” [451, с. 164]; обліку окремих категорій населення, наприклад, іноземців-неофітів, що прийняли православ’я [446, с. 155-157], священнослужителів та їхніх дітей [433, с. 161-162], старообрядців [443, с. 198-199], відставних солдатів та їхніх дітей [450, с. 164-166]; неповнолітніх незаконнонароджених дітей солдатів [449, с. 167-169], дворян, які за

попередні ревізії були записані до категорії однодворців [408, с. 178-179], купців, що змінили місце проживання [452, с. 179]; представників національних меншин (поляків [487, с. 179], українців [379, с. 179-181]) або тих, хто ідентифікує себе з цими групами населення; канцеляристів, підканцеляристів, копіїстів, які працювали в місцевих органах влади і в попередню ревізію були зараховані до купецтва та монастирських селян [412, с. 187-190]; незаконнонароджених (зарахування незаконнонароджених до соціальних категорій, до яких належать їх вихователі) [413, с. 191-192]; іноземців, що переселилися на постійне місце проживання до Російської імперії [411, с. 192-193].

Між першою та другою загальноросійськими ревізіями царський уряд у національних районах організував локальні переписи. Так, 10 травня 1722 р. була затверджена доповідь Сенату про початок ревізії українського населення Слобідської України та інших районів Російської імперії, де компактно проживали українці (окрім Гетьманщини) [448]. Дещо пізніше (11 вересня 1722 р.) була затверджена “Инструкция о переписи на Великороссийских землях малороссиян, также и в Слободских полках помещичьих деревень” [393]. Для проведення перепису були спрямовані: до Охтирського та Харківського полків – майор Д. Лихарьов, до Острогозького полку, Азовської губернії, Тамбовської, Єлецької, Воронежської провінцій – майор В. Шишкін; до Ізюмського полку, Белгородської та Бахмутської провінцій – майор С. Головін; до Сумського полку та Орловської і Севської провінцій – капітан О. Хрипунов.

Надалі царський уряд неодноразово звертався до практики обрахування певних категорій населення українських земель шляхом ревізій та переписів. Ревізії та переписи Гетьманщини проводились у 1712, 1713, 1721, 1723-1757, 1763-1764 рр. [829, с. 92-93]. Як зазначає М. Литвиненко, спершу їх називали компутами, але за своїм характером це були ревізії [844, с. 74]. Так, 1723 р. проводився особливий перепис населення Азовської губернії з пошуком та занесенням до податного складу стрілецьких дітей (нащадків страчених Петром I бунтівних стрільців), залишків підрозділів Булавіна, самозваних солдатів місцевих гарнізонів та ін. [460, с. 163]. У 1732 р. був виданий указ про перепис українського населення в Белгородській губернії [447, с. 858-859]. Для цього були відряджені майор М. Хрущов та три гвардійські офіцери Семенівського полку. В указі окремо акцентувалося на проведенні роз'яснювальної

роботи серед населення: “На початку перепису... в належних місцях оголосити..., аби мешканці, не боячись того перепису, не полишали своїх поселень... що податей з них, як з великоросіян, брати не будуть, а будуть [вони] жити на тих самих умовах, як і в Малоросії та в Слобідських полках мешкають” [447, с. 858]. Облік населення регіону відбувався за загальною схемою: ревізії підлягали лише чоловіки незалежно від віку та звання. Так, наприклад, після ревізії м. Ізюму М. Хрущов записав: “Полковник Лаврентій Іванов син Шидловський 50; у нього діти Роман 18, Григорій 15... У дворі сотник Василь Петров Капніст 35 р., у нього син Данило... Двір Святолуцького сотника Федора Фоміна Краснокутського... У дворі хорунжий Тимофій Яковлев Сагун, у нього син Григорій 7... Полковий писар, у дворі, Петро Павлов Башинський 30, у нього діти Григорій 2 р., Михайло 10 тижнів, ратушний писар Герасим Павлов Тимошенко 18 р... Підпрапорний Федір Пилипів Тимошенський 35 р., у нього син Семен 9 р.” [610, с. 34-35]. Результати перепису 1732 р. лягли в основу деяких адміністративних рішень уряду щодо українського населення. Саме з цього часу дозволялося приймати українців на вакантні місця підпомічників у слобідських полках; вимагалось відстежувати поточний рух українського населення з фіскальною метою; після перепису 1732 р. заборонялось українцям вільно селитися на російській території (запроваджувалася система штрафних санкцій, за кожную особу чоловічої статі власник земель, який дасть згоду на поселення на своїх землях українців, повинен сплатити штраф у розмірі 5 руб.). Також були повернуті гроші на порції та рації до Ізюмського дистрикту з Новохопюрської фортеці за 17 з 28 тих осіб, які після перепису 1732 р. самовільно полишили Слобожанщину й переселилися до цієї фортеці; наказувалось провести додаткову перевірку ревізьких “сказок” у тих місцях Белгородської губернії, де було виявлено зменшення українського населення і, якщо виявиться утаювання душ, оштрафувати винних [416, с. 746-747]. Після смерті гетьмана Данила Апостола в 1734 р. імператриця Єлизавета I, керуючись заходами, спрямованими на обмеження автономії Гетьманщини, вирішила провести ревізію населення та земельного фонду Лівобережної України [494, с. 395-398; 458, с. 384].

Третя ревізія за Єлизавети I, Петра III та Катерини II тривала 5 років (1761-1765 рр.). Як зазначалося в указі від 28 листопада 1761 р., її метою було виявлення змін

кількісного складу податного стану, оскільки спливав встановлений ще у 1743 р. міжревізійний п'ятнадцятирічний термін. Було вирішено не відряджати в регіони спеціальних ревізорів, а всі обов'язки щодо перепису населення покласти на місцеві органи державної влади – губернські, провінційні та воєводські канцелярії. Первинну інформацію про податне населення отримували так: “пропалацових та інших державних, синодальних, архієрейських і монастирських, церковних вотчин від управителів, державних же чорносошних селян у виборних і сотників, а поміщиків у них самих, де поміщиків самих немає, від прикажчиків і старост і виборних же, а про посадських і про приписних до посад, від магістратів і ратуш, також в однодворців, у татар і в ясачних” [477, с. 834]. Дворянство, духовенство, чиновники обраховувалися за окремими вимогами. Відповідно до сенатського указу від 29 лютого 1764 р., місцева влада повинна була переписати поміщиків, їх приватновласницьких селян і скласти узагальнювальні відомості [825, с. 66]. Сенатський указ від 31 жовтня 1771 р. [475, с. 359-366] рекомендував губернським та воєводським канцеляріям, герольдмейстеру надіслати три списки дворян: 1) генеральні іменні та за чинами; 2) “хто з них до справ годиться і застосований буде, і потім залишиться” [475, с. 359]; 3) чи є діти, зокрема чоловічої статі, скільки років [475, с. 359]. Якщо дворянин був відсутній за місцем перебування, прапорщики і старости збирали лише інформацію особистого характеру: ім'я, прізвище, чин, з ким одружений, скількох має дітей “чоловічої та жіночої статі, де перебувають, і кількість осіб у тому повіті, звідки сказка подана” [475, с. 360]. До указу додавався “Образец, каким образом писать списки о служащих и неслужащих дворянах из каждого уезда”.

Спочатку термін подання “сказок” становив 5 місяців. Після отримання ревізських “сказок” місцеві воєводи проводили їх первинну систематизацію, створювали іменні та перелікові відомості про кожну верству населення в підконтрольному місті та повіті й надавали губернським канцеляріям, а ті зводили відомості до генеральних погубернських списків трьох видів: за кожним містом окремо, іменні та стислі (перелікові). Останні вимагалося невідкладно надіслати до Сенату в грудні 1762 р. Після подання “сказок” давалися 2 місяці для внесення необлікованих. Після цього ревізори виїжджали на місця й карали винних у приховуванні осіб [477, с. 835]. Окремо

в указі наголошувалося на неприпустимості протиправних дій під час ревізійних заходів: “при отриманні сказок від губернаторів, воєвод і приказних служилих людей обивателям тяганини не чинити та хабарів зовсім не брати” [477, с. 835].

Відповідно до затверджених документів, третій ревізії підлягали чоловіки із жінками. Наголошувалося, що повітові канцелярії повинні провести зносини для встановлення дійсного місця проживання переселенців з метою запобігання подвійному запису в ревізію [477, с. 837]. Царський уряд неодноразово був вимушений призупиняти проведення ревізійних заходів. Це було зумовлено внутрішньополітичними чинниками: поширенням соціальних заворушень, зміною правлячих еліт. 5 серпня 1762 р. для стабілізації ситуації в країні Сенат видав указ про призупинення збирання та перевірки ревізійних відомостей – “оскільки вже нині цей термін сплинув, а сказки... не від усіх зібрані, відповідно в цьому від Канцелярій на обивателів чиниться примус, до повітів відряджають [ревізорів], від чого обивателі обтяжуються, через те... про кількість осіб сказок, від кого й донині не надано, до майбутнього надалі указу не приймати й до їх надання не змушувати, а вже прийняті зберігати до указу” [435, с. 39]. У 1763 р. ревізійні заходи було поновлено, оскільки їх “закінчення... дуже потрібно для багатьох державних потреб” [512, с. 158-160]. Відповідно до указу від 13 лютого 1763 р., планувалося завершити збирання та перевірку ревізійних “сказок” до грудня 1763 р. Для цього було дозволено надавати до місцевих органів державної влади ревізійні “сказки” особисто, надсилати поштою чи за допомогою третіх осіб. З метою уніфікації “сказок” вимагалось надрукувати для них бланки і “надіслати на місця, хоча й дозволялося писати... на простому папері” [512, с. 159]. Проте в квітні 1764 р. урядовці мушили констатувати, що місцеві органи у визначений термін знову не вквалися, і встановити новий термін подання “сказок” – 1 січня 1765 р. [489, с. 725]. Уже після ревізії, у 1766 р., до губернських, провінційних та воєводських канцелярій надійшов указ із вимогою оригінали ревізійних “сказок” залишити на зберіганні в повітових воєводських канцеляріях, а копії надіслати до Камер-Колегії [491, с. 245].

Під впливом об’єктивних обставин російській уряд був змушений знов уточнювати матеріал ревізії. У 1770 р. в Російській імперії спалахнула епідемія чуми. У Києві загинуло до 6 тис. осіб, у Москві лише з 4 по 7 жовтня 1771 р. – 1984 особи [371,

с. 419]. У 1772 р. Катерина II наказала провести ревізію в місцевостях, що були охоплені хворобою. Відомості збиралися “на тих самих засадах, як за останньої ревізії подібні сказки по всій державі подавалися” [490, с. 619]. З “чумних сказок” потрібно було скласти перелікові відомості та надіслати до Сенату. На підставі указу “О сборе рекрут с тех селений, где заразительная болезнь была, не с положенного по ревизии, но с наличного числа душ” від 30 жовтня 1772 р. за цими “сказками” і повинно було проводити рекрутський набір [488, с. 619]. Паралельно з III ревізією, а також після її завершення на українських землях тривали регіональні переписи населення [516, с. 650-652; 399, с. 1011-1012; 829, с. 128; 517, с. 306].

IV ревізія проводилася за правилами, згідно з якими військові підрозділи та ревізори не надсилалися в регіони для проведення перепису населення; ревізькі “сказки” про церковнослужителів України збиралися за особливими формами [492, с. 443-444]; упорядкування ревізьких “сказок” покладалося на самих жителів імперії (за державних селян “сказки” складали виборні та сотники, за кріпаків – їхні власники (за їх відсутності – прикажчики, старости, виборні), за міщан – ратуші та магістрати); ревізії підлягали і жінки; перепис проводився за кожним населеним пунктом окремо, кожна родина також записувалася окремо; якщо підданий не мав змоги подати ревізьку “сказку” особисто, йому дозволялося надіслати її поштою до місцевого повітового нижнього земського суду; відпущені на волю кріпосні селяни повинні були переписуватися на підставі Маніфесту від 17 березня 1775 р. з обов’язковим вибором суспільного стану, до якого їх належало прописати; збиранням і систематизацією ревізьких “сказок” (створенням стислих перелікових відомостей) щодо міського населення займалися представники магістратів, сільського – нижні земські суди. Після впорядкування стислі перелікові відомості надсилалися до місцевих органів влади (губернських канцелярій і казенних палат) для узагальнення статистичної інформації за окремими соціальними категоріями. Так, про населення ревізькі відомості передавалися до казенних палат, а про дворянські маєтки та їх населення – до повітових і далі до вищих земських судів. Міські магістрати надавали відомості губернським магістратам. Губернські канцелярії та казенні палати перевіряли ревізькі відомості й після цього надсилали їх Сенату та повітовим скарбничим [517, с. 305-306]. Такий порядок

узагальнення й обробки первинного ревізького матеріалу став прогресивним явищем у становленні методики обліку населення. Воєводські, провінційні й губернські канцелярії, які відповідали за проведення ревізії, не мали можливості внаслідок своєї завантаженості приділяти ревізії належної уваги. Новий підхід дозволяв суттєво економити державні кошти та запобігав конфліктам з місцевим населенням (влада відмовилася використовувати під час проведення ревізії військові підрозділи). Головними органами державної влади, що відповідали за подальше опрацювання ревізьких “сказок” та стислих зведених відомостей, були місцеві казенні палати. Вони були створені за законом 7 листопада 1775 року, за яким казенна палата вважалася єдиним органом, що об’єднував функції Камер- та Ревізіон-колегій. У підпорядкуванні казенних палат перебували повітові скарбниці, які збирали податки з населення.

Іншою особливістю IV ревізії було вивчення міграційних процесів в усіх регіонах Російської імперії. Висувалася вимога записувати відомості про новостворені поселення (з вказівкою, звідки переселилися чи переведені були мешканці) та зліквідовані населені пункти з причинами їх ліквідації [517, с. 305]. Кошти від продажу бланків ревізьких “сказок” ішли на добротинність. Кінцевим терміном подання заповнених бланків було 1 липня 1782 р., а для віддалених регіонів імперії – 1 січня 1783 р.

Необхідно зазначити, що IV ревізія не обліковувала повністю неподатні категорії населення, як це було за I та II ревізій. Дворяни, наказні чиновники, різночинці не входили до складу ревізьких “сказок”, відомості про них збиралися неревізьким шляхом у губернських канцеляріях. Матеріали про чисельність станів, що не підлягали ревізькому обліку, досить повно збереглися в топографічних, статистичних та камеральних описах губерній і намісництв 80-х рр. XVIII ст. [825, с. 68]. Як засвідчують архівні матеріали, IV ревізія була найбільш ліберальною за всі попередні. Суворі покарання за приховування осіб чоловічої статі були замінені штрафом у 5 коп. з кожної прописної особи. Тривала ревізія з 1781 р. по 1787 р. Цікаво, що В. Кабузан зазначає інші терміни (1781-1782 рр.) [825, с. 69] і зараховує IV ревізію до “найбільш успішних за весь період існування адміністративного обліку” [825, с. 69], оскільки вона вперше одночасно охопила всю територію Росії, обрахувала всі податні та більшість неподатних категорій населення, була відповідно підготовлена та проведена. Недоліком

цієї ревізії можна вважати відсутність державних перевірок щодо правильності заповнення ревізських “сказок” та вірогідності зібраних матеріалів. Утім, це буде властиво й подальшим ревізіям.

За IV ревізії актуалізувалася проблема обрахування священнослужителів. Зменшити вплив церкви на суспільне життя країни прагнув ще Петро I, який намагався скоротити чисельність цієї категорії населення. Під час перших ревізій священнослужителі підлягали обліку. Після проведення цих заходів царський уряд планував вдосконалити систему призначення на посади священників та відрегулювати кількість осіб, які не сплачували податків. Згідно з доповіддю Сенату й Синоду “О записке в ревизию людей духовного звания, которые объявятся без мест и в отставке” від 4 квітня 1722 р., священники, диякони, пономарі, які служили при церквах, підлягали обліку, проте “до окладу не вносилися”. Ті священники, які “не потрапили до потрібної за обрядами кількості службовців при церкві або не вчили дітей при церковних школах (діти, онуки, племінники тих священнослужителів та самі священники, котрі не служили вже служби)”, повинні були сплачувати податки державі та записатися до категорії власницьких селян чи вступити до міської громади [415, с. 524]. 12 червня 1722 р. Сенат видав окремий указ, згідно з яким священники, що не мають місця служби, повинні були записатися до міщан (“в посад”), ремісників, селян будь-якої форми підлеглості, тобто до податного населення. Утім, якщо вони за власним бажанням записувалися до військової чи цивільної служби, приватної – до поміщиків, у служіння до вищого духовенства (архієреїв та служителів Синоду), їх потрібно було переписати з інформаційною метою і не зараховувати до податного населення. Окремо наголошувалося, щоби вони обов’язково приписалися де-небудь, “оскільки від таких, котрі ходять без служіння, державної служби сподіватися марно, але лише примножується злодійство” [414, с. 720]. Це саме підтверджував указ від 13 березня 1723 р. та виданий на його підставі сенатський указ від 29 травня 1724 р. [453, с. 289-291].

Напередодні наступної ревізії знову порушувалося питання обліку священнослужителів. 28 вересня 1736 р. Єлизавета I видала указ (2 січня 1737 р., його основні положення продублював Кабінет Міністрів) про перепис священнослужителів.

Вони та їхні діти, за документом, не зараховувалися до податного стану. Служителі релігійного культу, які ще не встигли скласти присягу, разом з дітьми віддавалися до солдатської служби. Паралельно досліджувалися виробничі потужності кінських заводів, що перебували у власності церковних та монастирських установ. В указі було зазначено, що “священнослужителів усіх рангів, у власності яких перебували кінські заводи, на потреби армії забирали одного коня з п’яти, а у кого було багато верхових, то одного з десяти” [428, с. 4]. Також від представників Київської, Переяславської та Белгородської єпархій надійшов запит щодо статусу піддияконів та пономарів, які, за українськими традиціями, не передавали свої чини у спадок і служили при церквах зі змінами по два-три місяці, а більшість з них належала до козацького стану. На цей запит Сенат, а потім і Кабінет міністрів відповіли, що священнослужителів і церковнослужителів та їхніх дітей на українських землях не потрібно переписувати [428, с. 5].

Сенатський указ від 9 квітня 1744 р. забороняв оподатковувати дітей духовенства, які навчалися в семінаріях або інших закладах [442, с. 75]. Інші категорії церковнослужителів рекомендувалося “не переписувати і до окладу не вносити, якщо навіть за даними I ревізії в окладі й були записані” [442, с. 75]. Дітей зазначених вище церковнослужителів потрібно було вносити в оклад “на тих місцях, де колись мешкали їхні батьки-священики” [442, с. 75]. Проте дітей, народжених у священиків після посвяти в сан, рекомендувалося обраховувати разом з церковнослужителями і “до окладу не писати”. Усіх піддияконів та пономарів, тобто нижчих духовних чинів, які були при церквах на державних, монастирських, поміщицьких землях, “записувати разом з дітьми до податного стану, а на ці звільнені місця призначати надлишкових священнослужителів, якщо такий надлишок буде виявлений під час перепису за ревізькими “сказками” [433, с. 161-162].

У п. 12 “Инструкции – посланным для учинения вновь ревизии” від 16 грудня 1744 р. (II ревізії) вказувалася квота для церковно- та священнослужителів: “при великих соборах – 1 архієрей, 1 протопоп, 5 попів, 2 ключарі, 1 протодиякон, 4 диякони, 2 псаломщики, 2 пономарі; при менших соборах – 1 протопоп, 2 попи, 2 диякони, 2 піддиякони, 2 пономарі, 2 сторожі; при менших соборах, але великих парафіях – те ж

саме, але дозволялися 3 попи, 3 піддиякони, 3 пономарі. Відповідно до цього правила, під час ревізії потрібно було “як у містах, так і по повітах їх [священиків] залишити лише ту кількість й переписати їх і дітей їхніх окремо; а понад це, які є не дійснослужбові, протопопівські, попівські та дияконські діти, й позаштатні причетники, і їх діти також: усіх переписати осібно ж і в якому віці, і котрі до подушного окладу не покладені, тих допитавши, хто куди бажає, на посаду, в ремісники, на фабрики та заводи або на державні, й синодальні й монастирські й інші удільні орні землі, тих за їх бажанням і призначити та в нинішній перепис записувати в тих місцях” [394, с. 971].

17 лютого 1766 р. було оприлюднено указ, наданий Сенату, “О собрании ведомостей по каждой губернии и епархии о священно и церковнослужителей”, в якому рекомендувалося “зібрати про кожну губернію та єпархію відомості тими зручними засобами, які від нас про збирання до нинішньої ревізії сказок приписані, скільки в яких містах та інших всякого звання всеросійських селищ, при яких іменних церквах, архієрейських будинках, у семінаріях та інших яких школах нині дійсно білого священства; церковних у яких саме званнях служителів, жонатих, вдівців і холостих, їхніх дітей. Якого віку не занесених до подушного окладу, скільки з них уміє і не вміє читати й писати, з іменним про ті показання, якщо хто якими порушеннями підпав під підозру, недостойну сану духовного” [493, с. 585]. Необхідність систематизації таких даних пояснювалася розробкою методики розподілу представників цього прошарку населення за окремими релігійними установами.

Згідно із сенатським указом від 11 квітня 1783 р., який стосувався розподілу священнослужителів і був доповненням до імператорського указу від 29 березня 1783 р., знову проводилася своєрідна люстрація осіб релігійного культу. Зміст документа полягав у тому, що семінаристи, священнослужителі, їхні повнолітні нащадки, які після розподілу опинилися поза церковними штатами або державною службою у вигляді канцелярських служителів, повинні були записати себе в податний стан. Єпархії були зобов'язані надати до казенних палат поіменні списки штатних та позаштатних священнослужителів, інформація в яких мала збігатися з ревізькими “сказками”, поданими ще в 1782 році [324, арк. 1]. Якщо за термін, що сплинув від часу подання ревізьких “сказок”, священики перейшли в інше місце або померли, то треба

було вказати, “хто, коли та куди і до якого звання вибув” [324, арк. 1 зв.]. Казенні палати після отримання списків мали визначити, до якого стану записувати позаштатних після розподілу по церквах священнослужителів. Цей розподіл мав урахувати їхні бажання. Ті, хто хотів стати казенним поселянином, мали очікувати на потрібний про це наказ. Ті ж особи, що бажали вступити на державну службу чи до міського стану як купці, міщани або цеховики, мали отримати дозвіл на це швидко й безперешкодно [324, арк. 1 зв.]. Копії “сказок” IV ревізії про священнослужителів і церковнослужителів та їх дітей від нижніх земських судів потрапляли до казенних палат, а звідти – до Харківського намісницького правління [324, арк. 2].

21 травня 1784 року Харківське намісницьке правління зобов’язало казенну палату після отримання з єпархій та консисторій поіменних відомостей про позаштатних священників та церковнослужителів скласти та надіслати до Сенату перелікові списки осіб, які вибрали ту чи іншу соціальну групу (міщани, ремісники, державні поселяни, купці) [325, арк. 3]. Списки мали складатися за кожною соціальною групою. Для того, аби “ніде ніякого з таких людей [позаштатних священників] у ледарстві не залишилося”, єпархії повинні були підняти відомості ревізьких “сказок”, що стосувалися духовенства і були відправлені до Синоду в 1782-1783 рр. [325, арк. 6 зв.-7]. Якщо за тими ревізіями належні штати духовенства, приписаного при церквах, були неповні, треба було перевести позаштатних з інших єпархій та приходів або надати право бути священниками повнолітнім (15-річним і старше) нащадкам нині чинних священнослужителів, добре обізнаним в обрядах. Але якщо всюди був надлишок позаштатних священників, то архіереям наказувалося призначити у своїх єпархіях, окрім Астраханської та Чернігівської, священників на посаду диякона, а дияконів – на посаду під диякона [325, арк. 7 зв.-8]. Синод вимагав від генерал-губернаторів тих губерній, “до яких семінаристи за мешканням батьків і ревізькими “сказками” приналежні”, надати поіменні списки з вказівкою “хто, звідки, чий син, якого року й у яких школах навчався” [325, арк. 9]. Адже семінаристів передбачалося скеровувати до церковної або державної служби як канцеляристів, а також використовувати як учителів у народних школах [325, арк. 8 зв.]. Ревізькі “сказки” слугували підґрунтям для вирішення питань соціальної мобільності нижнього духовенства. Так, на думку синодального управління,

повинні були позбавлятися сану всі позаштатні священики, які “по ревізії записані 15 років і більше”, серед них каліки, старі, неосвічені, без свого приходу або втікачі, були прописані в ревізських “сказках” за поточною ревізією, вели аморальний спосіб життя [325, арк. 9 зв.]. Немічних, старих і калік, а також дітей таких священнослужителів потрібно було віддавати родичам або у благодійні установи.

Правила й методика проведення V ревізії (1794-1808 рр.) не відрізнялися від попереднього обліку населення, визнаного Катериною II зразковим [518, с. 529]. Підставою для цієї ревізії було бажання врегулювати розподіл податкового тягара та з'ясувати інформацію про наявне населення – “зادля полегшення народного, щоб вибулих різними випадками вилучити, а прибулих де треба записати...” [518, с. 529]. Строк подачі ревізських “сказок” був встановлений до початку 1796 р. (хоча до 17 листопада 1796 р. з Вознесенської, Таврійської, Іркутської, Пермської та Коливанської губерній так і не надійшли) [372, с. 71-72]. Після завершення цієї ревізії було виявлено велику кількість прихованих осіб, особливо в національних районах Російської імперії. За отриманими від казенних палат відомостями про виявлених і внесених до окладу прописних V ревізії В. Ден підрахував, що найбільше прихованих було на землях Новоросійської губернії (29646 осіб), Війська Донського (5818 осіб), Слобідсько-Української губернії (2947 осіб) [789, с. 114]. Тому уряд був змушений двічі (у 1799 та 1808 рр.) видавати укази про безкарне надання ревізських “сказок” щодо прихованих осіб. Також влада порівняла ревізійні списки з метричними книгами і виявила велику кількість прописних і прихованих осіб.

VI ревізія, указ про проведення якої було надруковано 18 травня 1811 р., на відміну від попередньої, поширювалася тільки на осіб чоловічої статі й охоплювала всю Російську імперію, за винятком Білостоцької, Тарнопільської областей, Фінляндії, а також Грузії [419, с. 651-653]. Правила проведення цієї ревізії, згідно з указом імператора Олександра I, враховували основні положення Маніфесту 16 листопада 1781 р. Перепису підлягали ті самі соціальні категорії, що й за IV ревізії. Відповідно до нових вимог, міські голови та старости (за відсутності таких – магістрати й ратуші) упорядковували ревізські “сказки” про купців та міщан, поміщики та землевласники – про дворових людей та селян, виборні старшини збирали відомості про державних

селян, а в казенних поселеннях, якими керували тимчасові власники, – самі власники [419, с. 651]. Ревізькі “сказки” готували у двох примірниках та надавали або особисто, або заочно через інших осіб. Для прийняття ревізьких “сказок” та впорядкування стислих відомостей за кожним повітом створювалася ревізька комісія у складі повітового керівника дворянства, стряпчого та кількох канцеляристів [419, с. 652]. Один примірник перелікових відомостей передавався повітовому скарбничому, інший – казенній палаті. Казенна палата складала зведені перелікові відомості й надсилала їх до Сенату. У Міністерстві фінансів зі зведених перелікових відомостей щорічно формували загальноросійські “окладні книги” про чисельність і склад населення чоловічої статі, а також про податки, що збирали фіскальні установи. Однією з найбільш ліберальних реформ імператора Олександра I стала ліквідація каральних заходів (окрім штрафів) за приховування осіб. Крім того, скасовувалися будь-які покарання за виявлені новою ревізією прописні душі, які були пропущені під час попередніх ревізій. Натомість штрафи посилювалися (до 500 руб. за кожного необлікованого чоловіка) і стягувалися або з власника прописної особи, або з громади чи органа місцевого самоврядування [419, с. 653]. Таким чином, запроваджувалася кругова порука, яка стимулювала самих же селян під загрозою штрафів тиснути на охочих ухилитися від ревізії. Однак указ дозволяв кріпакові стати вільним з усією родиною, якщо той викаже прихованих осіб, що перебували в маєтку свого власника. Міських або сільських старшин, через недогляд яких сталася “прописка душі”, відправляли на річні примусові роботи (полегшений вид каторги). Подання ревізьких “сказок” було призначене на 1 жовтня 1811 р. (окрім Тобольської, Іркутської та Томської губерній; ревізькі заходи там тривали до 1 квітня 1812 р.), а з штрафною пенєю ревізькі “сказки” можна було подавати до 1 січня 1812 р. (у сибірських губерніях – до 1 липня 1812 р.). VI ревізія була найкоротшою за всі попередні – 2 роки (1811-1812 рр.), адже була перервана черговим етапом Наполеонівських війн – Вітчизняною війною 1812 р. Загалом VI ревізію можна віднести до найменш вдалих: вона знову не враховувала осіб жіночої статі, проводилася поспіхом, окрім цього, так і не закінчилася, а відомості у зв’язку з війною не отримали належної перевірки.

Завданням сьомої та десятої ревізій було вивчення демографічної ситуації після двох масштабних війн. Вітчизняна 1812 р. та Кримська (1853-1856 рр.) тривали на теренах Російської імперії, призвівши до значних втрат серед мирних громадян і військових. VII ревізія обраховувала все податне населення разом із жінками. Згідно з указом від 20 червня 1815 р. [470, с. 207-213], перепис поширювався на всю територію Росії, за винятком Білостоцької області, Бессарабії, Грузії та Фінляндії. Загальні положення, методи і засади лишилися незмінними і ґрунтувалися на указах про ревізії від 1781 та 1811 рр. Планувалося завершити збирання ревізьких “сказок” до 15 березня 1816 р., а з пенею – до 15 серпня 1816 р. Основні заходи VII ревізії тривали впродовж 1815- 1826 рр. Перевірка результатів затягнулася до 1835 р. Навіть після опублікування в 1833 р. указу про проведення наступної ревізії уряд усе ще виявляв прописні душі за сьомою. У березні 1834 р. та листопаді 1835 р. були надруковані укази “О прекращении производства дел о людях, пропущенных в 7 ревизии” [470, с. 216-217] та “О прекращении в Казенных палатах поверки числа душ по 7 ревизии” [469, с. 1137], на підставі яких перевірка ревізьких “сказок” і відомостей була зупинена. VII ревізія, як і всі переписи першої половини XIX ст., не враховувала низки категорій населення, зокрема дворян, чиновників, іноземців тощо. Попри те, що зведені матеріали – перелікові відомості й окладні книги VII-X ревізій – відображають чисельність і склад усіх цих станів, інформація була отримана неревізьким шляхом [825, с. 72]. У цьому полягає істотна перевага зведених матеріалів VII-X ревізій над документами III-VI ревізій. Останні окладні й перелікові відомості VII ревізії за 1830-1834 рр. містять дані про все населення Росії, за винятком мешканців територій, не охоплених ревізією. Слід зазначити, що з 1828 р. окладні книги VII ревізії почали фіксувати все населення Бессарабії, а з 1832 р. – “громадян і однодворців західних губерній”, до яких зараховувалися дрібна шляхта та почесні громадяни Правобережної України.

Окрема увага з боку уряду приділялася вивченню новоприєднаних земель: Правобережної України, Білорусі, Литви, Бессарабії. У 1804 р. відбувся перепис вільного населення у Волинській губернії. За клопотанням державного скарбничого, тайного радника та сенатора Ф. Голубцова, було переглянуто тамтешнє вільне населення (міщани, козаки, купці), адже від місцевого губернського управління в особі

віце-губернатора М. Грохольського надійшов запит, у якому повідомлялося про незаконний запис поміщиками Волині кріпаків до категорії “вільних людей” [445, с. 283-284]. У 1805 р. за ініціативи Київської казенної палати та державного скарбничого також було переписане вільне (незакріпачене) населення Київської губернії з внесенням його до податкового реєстру (“на оклад”) [528, с. 1293-1294]. У 1817 р. царський уряд прийняв рішення провести перепис у Бессарабській області. Екстракти перепису мали такі графи: “назва округів і селищ”, “стан села за розрядами (розряд А – заможне; розряд В – посереднє; розряд Г – недостатнє)”, “статистика духовенства: священники, їхні вдови, дякони, їхні вдови, дячки, їхні вдови, пономарі, їхні вдови”, “мазили та їхні вдови”, “рупташі та їхні вдови”, “статистика нижчого стану: царани, їхні вдови й бурлаки (холостяки)”, “підсумок чоловічих господарств”, “підсумок удовиних господарств”, “додаткові відомості: кому належала вотчина села, скільки в ній землі, які на ній угіддя, відстань до найближчих сіл”. Перепис зафіксував 491 679 осіб (серед яких 250 879 чоловіків і 240 800 жінок) [1146, с. 77].

10 липня 1823 р. було прийняте рішення переписати росіян, які належали до соціального прошарку кріпосних селян та проживали на теренах Бессарабської області. Це пояснювалося тим, “що дехто з кріпосних людей після виїзду з господарями своїми в Бессарабію до 1815 року не був записаний 7-ою ревізією тому, що в Бессарабській області не подавалися ревізькі “сказки” [167, арк. 2]. Власники кріпосних селян, відповідно до зазначеного вище указу, зобов’язувалися надати Бессарабській казенній економічній експедиції до 1 серпня 1824 р. ревізькі “сказки” та сплатити від дати проведення VII ревізії (20 червня 1815 р.) до 1 липня 1824 р. необхідні податки. Порушників обкладали штрафом у вигляді подвійної суми податі та пені за кожну прописну особу. Спеціально для цього перепису було вирішено змінити формуляр ревізької “сказки”, рекомендувалося: “1) в першому заголовку про чоловічу й жіночу стать замість слів “такої-то губернії такого-то повіту й села” написати так: “ревізька “сказка” Тверського піхотного полку Федора Василева сина Стрешіва про дворових людей і кріпосних людей його, які за давнім при ньому перебуванні не надійшли в сьому ревізію на місцях колишнього проживання; 2) у заголовку 3 графи про чоловічу стать замість слів “за останньою ревізією становило” і після цієї “прибуло” пояснити

так: “де записаний був за шостої ревізії”; 3) у заголовку 4 графи про чоловічу стать замість слів “із такого чину вибуло” пояснити так: “у наявності перебуває або вибув, коли саме” [167, арк. 3 зв.]. Планувалося до 1 вересня 1824 р. надіслати до Міністерства фінансів матеріали про кількість осіб чоловічої та жіночої статі, що підлягали обрахуванню за новими нормативно-правовими актами; відомість про обсяги податків, які планувалося стягнути з обрахованого населення; відомість “про суму прийнятої в забезпеченні податі в установленому порядку Міністерством фінансів для передання в Державний позиковий банк” [167, арк. 6 зв.].

10 липня 1824 р. надійшов наказ М. Воронцова про збирання й систематизацію інформації про чисельність населення Бессарабської області “окремо за кожним містом, містечком і селищем з розподілом на класи і стани... з позначенням їхніх привілеїв” [166]. У кожному цинуті для проведення перепису створювалася комісія з місцевих дворян і чиновників. Протягом шести місяців кожна комісія повинна була завершити перепис населення та надати у двох примірниках російською мовою відомості до обласної комісії. Обрахуванню підлягало все податне населення Бессарабської області. Особлива увага приділялася особам, не обрахованим під час ревізії 1817 р. 18 серпня 1824 р. Ізмаїльська комісія відправила перші відомості.

Досить обережно уряд поведився з польською шляхтою Правобережжя, яка тривалий час не оподатковувалася. Під час ревізії до шляхетського стану прописувалися тисячі поляків, які різними шляхами доводили своє дворянське походження. Такі “шляхтичі” мали б сплачувати податки та повинності, як, наприклад, великоросійські однодворці, але уряд, намагаючись добитися від польської шляхти лояльності, віддавав перевагу регіональному спокою над значною фіскальною вигодою. Така ситуація тривала до 1830 р. Після польського повстання з'явилася низка указів, за якими ревізійні заходи мали поширитися на всі стани Правобережжя, зокрема і на польську шляхту. Згідно з указом від 19 жовтня 1831 р. “О разборе Шляхты в Западных губерниях, и об устройстве сего рода людей”, особи, які не змогли належним чином довести свою шляхетність, переходили до податного стану [481, с. 135]. Кількість усіх шляхтичів, громадян й однодворців повинна була “негайно зведена в точну відомість, зі створенням їхніх посімейних списків” [481, с. 135], тобто запроваджувалася локальна

ревiзiя шляхетського стану. За указом вiд 1 грудня 1831 р., посiмейнi списки подавалися нарiзно вiд кожної родини або одинакiв, якi мешкали в окремих хатах або в окремих кiмнатах великого будинку, маючи власне вогнище або кухню. Списки заповнювалися лише росiйською. До них повиннi були вноситися особи обох статей та будь-якого вiку. Для збирання й систематизацiї цих документiв створювалася спецiальна комiсiя у складi голови повітового дворянства, стряпчого й урядового чиновникiв вiд губернського правлiння [466, с. 235-238]. Чiткi iнструкцiї для впорядкування посiмейних спискiв були виданi в сiчнi наступного року [495, с. 25-26]. Усiх, хто не пiдтвердив свого шляхетського походження, заносили в оклад для сплати традицiйного для Правобережної України подимного податку [480, с. 8]. За прописку частини родини стягувався полуторний подимний збiр, а за пропуск цiлої сiм'ї – подвiйний [417, с. 925]. Для тих жителiв Волинської, Київської та Подiльської губернiї, якi не були записанi ані в спецiальну ревiзiю, ані у VIII-му загальноiмперському, передбачався стандартний штраф у 250 руб. за прописну душу [407, с. 650-651].

На початку VIII ревiзiї (пiсля видання Манiфесту вiд 16 червня 1833 р.) вiдповiдно до окремого указу Миколи I Малоросiйському вiйськовому губернатору вiд 21 червня 1833 р. був проведений спецiальний перепис українських козакiв [478, с. 367-368], за результатами якого була зреформована iснуюча система оподаткування та визначення кiлькостi набору на дiйсну службу козакiв (на основi закону вiд 25 червня 1832 р.) [438, с. 398-401]. Згiдно з останнiм указом вiд 25 червня 1832 року, на козацькi громади Чернiгiвської та Полтавської губернiї, окрiм загальних повинностей та податкiв (з кожної ревiзької душі по 2 руб. сiблом на рiк [438, с. 398-401]), покладався обов'язок спрямовувати до кавалерiйських полкiв додатково щорiчно по 5 козакiв iз 1000 мешканцiв та “утримувати iх у розмiрi 3 руб., трьохмiсячного пайка та грошей на одяг” [438, с. 398-401]. Козаки, якi пiсля 15-рiчного термiну служби поверталися в рiднi мiсця хворими чи калiками, також повиннi були утримуватися козацькими громадами.

Рiшення про проведення VIII ревiзiї було оприлюднено 16 червня 1833 р. (“О производстве по всей Империи новой народной переписи”). Захiд тривав упродовж 1833-1835 рр. на всiй території Росiйської iмперiї, окрiм Фiнляндiї, Польщi, Закавказзя i Бессарабiї [479, с. 344-360]. Урядовi заклади та чиновники були зобов'язанi попередити

населення про ревізію, зокрема, три рази зачитати відповідний указ у церквах). На початку документа зазначалося: оскільки “з часу проведення в державі останнього перепису 1816 року в кількості людей відбулася значна зміна.., вирівнювання як різних казенних та громадських повинностей, так і поставки рекрутів вимагає нового народного обрахунку...” [355, арк. 2]. Перепису підлягали всі податні стани: купці, міщани, цехові, ремісники, робітники, вільні люди (різочинці), почесні громадяни, селяни (державні, удільні, кріпаки), вільні хлібороби, солдати-землероби (окрім колишніх військових поселян), однодворці, іноземні колоністи, українські козаки та військові обивателі, слуги, ямщики, остейзькі селяни, сибірські поселяни, звільнені від робіт, але не від заслання каторжани та ін. Відпущені на волю кріпаки чи дворові повинні були вибрати собі заняття та прописатися в оклад. Дворові люди, які перебували з господарями в Грузії, Вірменії, Польщі, Фінляндії або за кордоном, а також кріпаки, куплені можновладцями Грузії чи Вірменії, підлягали перепису. Вихованців торговельних, медичних училищ, школи межувальників, училища торговельного мореплавства, технологічного практичного інституту, священнослужителів та штатних служок при релігійних закладах, дітей покалічених на війні солдатів, яких виключили з військового відомства й забезпечували матеріальною підтримкою за указом від 6 грудня 1828 р., вихрещених у православ'я мусульман та язичників (якщо вони і раніше не сплачували податків) теж потрібно було зазначати в ревізьких “сказках”, хоча на ці категорії не поширювались основні умови загального оподаткування. Перепис священнослужителів разом з їхніми дружинами та дітьми обох статей проводився за окремими правилами.

Неоднозначна ситуація склалася з обрахуванням мусульманського духовенства Таврійської губернії. Так, ще 1832 р. таврійський муфтії повідомляв про аморфність мусульманського духовенства, оскільки до нього під час ревізій записувалися люди, які не виконували релігійних функцій, а священники, які традиційно бойкотували урядові заходи, до духовного стану не були записані взагалі. Унаслідок цього, муфтії клопотав про спеціальну ревізію духовенства. Проте імперський уряд, аби не викликати “невдоволення народу”, вирішив зберегти “навічно в духовному стані” всіх не затверджених муфтієм мусульманських священників (загалом 864 особи), наказавши під

час проведення VIII ревізії їх разом з дружинами не записувати у ревізькі “сказки” [476, с. 546], а дітей вносити в податний стан.

Не обраховувалися за VIII ревізії дворяни, чиновники, спадкові та особисті почесні громадяни та їхні діти, особи, що перебували на державній службі, домашні вчителі, неосілі народності та священники-лами Сибіру. Оскільки Російська імперія весь час проводила загарбницькі війни, імперське керівництво дуже прискіпливо ставилося до перепису верств, пов’язаних з військовою службою (власне, для військових цілей і проводилися спочатку ревізії). Варто зазначити, що податкові пільги (не запис до ревізії) отримували не лише військовослужбовці та їхні діти, діти відставних солдатів та інвалідів, але й незаконнонароджені діти солдатів або солдатських дружин, удів і навіть дочок солдатів. Не записувалися до ревізії також військові поселенці та солдати-землероби, яких перевели до іншої групи населення. В указі про перепис наголошувалося, що хоча для записаних у громадяни колишніх шляхтичів західних губерній імперії був уже призначений окремий перепис (указ від 19 жовтня 1831 р.), проте вони також підлягали ревізії [355, арк. 3 зв.].

Восьма ревізія створювала додаткові труднощі в соціальній мобільності населення імперії. Так, згідно з §88 Вимог про проведення VIII ревізії, під час первинного терміну подання ревізьких “сказок” заборонялося переселятися приватновласницьким та державним селянам і поселенцям; переселяти міщан або селян до Сибіру; переходити селянам у міські стани, переводити міщан та купців з однієї губернії до іншої. Згідно з §90 документа, звільнення селян від кріпосної залежності та обмін приватновласницьких селян дозволялися лише за попереднього подання про них ревізьких матеріалів [479, с. 359]. Після закінчення первинного терміну надання документів ревізького обліку така мобільність була можливою. 26 вересня 1833 р. Микола I дозволив зарахувати до духовенства та виписати з податного стану осіб, які на час оприлюднення Маніфесту про VIII ревізію вже мали дозвіл на вихід із власних громад і провели необхідні духовні обряди. Але якщо такі особи не мали дозволів та не були висвячені в духовний сан на час проголошення Маніфесту і подали клопотання вже після нього, то рекомендувалося рахувати їх ревізькими “душами”. Аналогічна ситуація була зафіксована із вільновідпущениками. Так, за запитом Московського

наглядного суду до міністра фінансів, а від нього – до Сенату щодо приватновласницьких селян, яких відпускали на волю, останній дозволив надати волю всім, хто встиг подати клопотання про позбавлення від кріпосної залежності до прийняття Маніфесту про VIII ревізію. Звільнені таким чином особи самостійно надавали “сказки” відповідно до § 75 правил про ревізію. З тими, хто подав клопотання вже після оприлюднення Маніфесту, потрібно було діяти згідно з § 90 правил. Селяни, що були звільнені від кріпосної залежності, відпускалися з відповідними документами, які підтверджували внесення до ревізької “сказки”. Проте під час проведення ревізії в деяких районах Російської імперії, наприклад, у Подільській губернії, виникла проблема, коли сільські громади та поміщики відмовлялися приписувати до себе вільновідпущеників, а також колишню шляхту, а нині однодворців через побоювання у відмові сплачувати податки.

Для запобігання поширеній практиці необрахування осіб чоловічої статі встановлювалися такі штрафні санкції: для власника прописної душі – подвійний податковий оклад; для необлікованої людини – штраф у розмірі 3 руб.; штраф, який сплачувала громада в разі виявлення необлікованих осіб, дорівнював 250 руб. Якщо “прописна” душа була не врахована через неухважність, то винні в цьому міські або сільські старшини відправлялися до “робочого будинку” на три місяці, а якщо ж пропуск був зроблений навмисно – віддавалися в рекрути або засилалися до Сибіру. Однак репресивні заходи не торкалися прописних за попередньою ревізією. Параграф 10 правил наголошував: “Усі прописні в останню ревізію люди, нині наявні особисто, вносяться до нинішнього перепису, без жодного... осуду або покарання” [355, арк. 5 зв.].

Основний обсяг повноважень щодо обліку населення виконували ревізькі повітові комісії, цей інститут було запроваджено ще під час проведення VI ревізії. Місцеві повітові ревізькі комісії створювалися відповідно до указу Миколи I “про проведення в імперії, окрім Грузії, Вірменської області взагалі Закавказької провінції народного перепису” та “Правил для производства восьмой народной переписи” (16 червня 1833 р.). Вони відповідали за систематизацію та перевірку “сказок”. Якщо комісія знаходила помилки, вона повертала “сказку” на доопрацювання. Проте указ забороняв “прискіпуватися до дрібниць”, тобто несуттєвих помилок [479, с. 353]. Члени ревізьких

комісій створювали особливі журнали, до яких вносили відомості про неправильно заповнені ревізькі “сказки” із зазначенням причин, через які їх було повернуто на доопрацювання. Якщо ж “сказка” була визнана такою, що відповідає встановленим вимогам, ревізька комісія надсилала сказкоподовачу квитанцію, що підтверджувала факт прийняття документа. Кожна комісія приймала подвійні матеріали (ревізькі “сказки”, журнали та книги), а після її закриття один екземпляр залишався в повітового казначея, інший – спрямовувався до казенної палати) [479, с. 352]. Після завершення роботи ревізьких комісій “сказки” приймалися казенними палатами зі штрафною пенєю ще три місяці (до 1 серпня 1834 р.). Після завершення граничного терміну отримання ревізьких “сказок” казенні палати починали їх власну перевірку, яка тривала протягом року – до 1 серпня 1835 р. Якщо у членів казенної палати після вивчення матеріалів попередніх ревізій, записів окладних книг та інших документів виникала підозра щодо фальсифікації, то за їх клопотанням адміністрація спрямовувала окремого чиновника для проведення перевірки. Він вилучав з місцевої скарбниці ревізьку “сказку” і проводив перевірку її правильності, за потреби для цього використовував метричні книги [479, с. 356].

Під час систематизації та перевірки “сказок” за VIII ревізією майже відразу комісії зіткнулися з проблемами, які гальмували своєчасне подання матеріалів первинного обліку до вищих інстанцій та перевірку. Наприклад, представники ревізької комісії в Подільській губернії (її діяльність є показовою в цьому випадку) називали: 1) невирішеність кадрового питання (відмова деяких службовців від участі в роботі повітових ревізьких комісій, саботування чиновниками основних заходів, несвоєчасне виконання покладених доручень); 2) відсутність необхідної кількості примірників “Правил для производства восьмой народной переписи”, які, відповідно до §§ 2, 3, потрібно було надіслати до всіх місцевих органів влади, брак спеціального “форменого” паперу для запису ревізьких “сказок”; 3) відсутність детальних роз’яснень щодо заповнення формуляра “сказок” на окремі категорії населення (виходячи з регіональної специфіки) та методики проведення ревізії. Для подолання проблем та забезпечення ефективного функціонування керівництво комісії вирішило розробити серію заходів. Розуміючи, що земські справники, городничі та судді, які разом з предводителем

повітового дворянства та стряпчим повинні були долучитися до роботи ревізійної комісії, не будуть ефективно працювати через “велику зайнятість поточними справами”, Подільське губернське правління вирішило (29 серпня 1833 р.) зарахувати до складу місцевих комісій позаштатних чиновників. Так, до Кам’янецької ревізійної комісії було спрямовано чиновника 9-го класу Сингалевича, до Проскурівської – колезького асесора Білецького, до Летичівської – титулярного радника Лобоцького, до Літинської – губернського секретаря Вутиновича, до Вінницької – губернського секретаря Чарнуцького, до Брацлавської – відставного майора Вашпольського, до Гайсинської – колезького реєстратора Комарницького, до Ольгопільської – колезького секретаря Ніжинського, до Балтської – титулярного радника Крайвоновича, до Ямпільської – колезького секретаря Бачинського, до Могильовської – титулярного радника Барановського, до Новоушицької – титулярного радника Ковалевського [355, арк. 27]. Ці чиновники проводили ревізію власним коштом, це зараховувалося, як дійсна служба, і давало в майбутньому переваги під час призначення на посади. Замість канцеляристів, правління рекомендувало вимагати від предводителів дворянства їх “письмоводителів”, а за потреби виписати ще канцеляристів з губернського правління, але не більше двох на комісію [355, арк. 27]. Однак залучення додаткового персоналу на початковому етапі не підвищило ефективності роботи інституцій, оскільки не всі працівники своєчасно з’являлися на місце служби, а дехто відкрито саботував засідання. Так, з рапорту новоушицького повітового стряпчого губернському предводителю дворянства від 16 вересня 1833 р. довідуємося, що повітовий предводитель дворянства Вишамовський та титулярний радник Ковалевський так і не взялися до виконання своїх обов’язків, через що комісія не може розпочати роботу [355, арк. 30-30 зв.]. Губернський предводитель дворянства вже у жовтні вимагав від обох негайно з’явитися на службу.

Утім, найбільше труднощів у членів повітових комісій та укладачів “сказок” викликали заповнення формуляра та правила ревізії. Так, наприклад, у 1833 р. відбулося довготривале листування між подільським губернським предводителем дворянства (статським радником К. Пршездзецьким), губернською казенною палатою та губернським правлінням. Тульчинський комендант, підполковник Макен, звернувся до вищих інстанцій із запитанням про запис у ревізійку “сказку” опікуваного ним

незаконнонародженого єврейського хлопчика Якова Іванова (Ротенберга), який на момент ревізії досяг повноліття. Оскільки його батько був вільним лікарем з практикою, опікун не знав, куди записувати дитину – до податного стану чи ні. Унаслідок цього губернське правління, посилаючись на указ Сенату від 21 вересня 1815 р. та думку Державної ради від 29 вересня 1829 р., наказало записати Якова Іванова (Ротенберга) до податного стану в міщани, державні селяни або робітники державного підприємства чи промислу [355, арк. 35-36]. Інший випадок: у вересні 1833 р. ямпільський предводитель дворянства надіслав запит до подільської казенної палати щодо роз'яснень правил перепису, а остання переадресувала запит губернському правлінню. Суть проблем, на думку ямпільського предводителя дворянства, полягала ось у чому: “одnodворці самі подають про себе “сказки” або ж місцеві економічні управління, чи можуть одnodворці, які не з'явилися у розборочні комісії, надати ревізійні списки безпосередньо до повітової ревізійної комісії, чи потрібно іноземцям, які мешкають в губернії без строкових паспортів, лише за окремими контрактами з поміщиками, самим за себе подавати ревізійні “сказки”; щодо § 20 – чи повертається власникам дворівих кріпаків застава у 240 руб. за кожну душу і чи з відсотками, якщо власники сумлінно сплачували податі й повинності за них; щодо § 44 – чи рахується пеня за прописні жіночі душі нарівні з чоловічими”. Губернське правління на цей запит відповіло, що одnodворці самі про себе подають ревізійні “сказки” згідно з §18 та сенатськими указами від 27 грудня 1831 р. та 21 січня 1832 р., а “сказки” про іноземців подають поміщики чи громади, у яких вони мешкають; заставні за дворіві душі гроші будуть повернуті з відсотками; пеня в 1 руб. встановлюється лише з чоловічої душі [355, арк. 37-37 зв.]. Щоби такі запити не повторювалися, 28 листопада 1833 р. губернське правління постановило надіслати ці роз'яснення до всіх повітових ревізійних комісій.

Як було зазначено вище, певні проблеми виникли під час VIII ревізії з переписом польської шляхти Правобережжя. Так, 10 квітня 1834 р. на ім'я Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора В. Левашова від Кам'янецької ревізійної комісії надійшов лист №1852, у якому вимагалось роз'яснити, чи потрібно колишній шляхті, а нині дворянам подавати про себе ревізійні “сказки”, якщо в розбірних комісіях наявні списки дворянських родин, а додаткове в такому разі

“збирання відомостей обтяжить зайвою роботою як дворян, так і членів комісії” [355, арк. 64]. Колишня польська шляхта, згідно з імператорським указом від 19 жовтня 1831 р., була піддана ревізії своїх шляхетських прав. Були створені розбірні комісії, у яких та чи інша особа могла довести право на дворянство за допомогою документів. Ті, хто зміг це зробити, отримували дворянські права й не сплачувати податків. Решта була записана до однодворців або громадян. У зазначеному вище листі зазначалося, що Подільське губернське правління дозволило не подавати ревізських “сказок” лише шляхті-дворянам, вписаним до Герольдії [355, арк. 66], але кам’янецький предводитель дворянства бажав пересвідчитися, чи правильно вони розуміють суть питання, і рекомендував роз’яснити від вищого начальства цю проблему.

Ще раніше (31 березня 1834 р.) вінницький предводитель дворянства звернувся до виконувача обов’язків губернського предводителя дворянства Раковського з листом, у якому скаржився, що жінки з польської шляхти занепокоєні приписуванням їх до соціального стану. Зміст справи полягав у тому, що коли в 1831 році проводився розбір шляхетських прав, голови шляхетських родів відмовились отримати письмові “свідоцтва про шляхетство” для всіх членів родини (свідоцтва від депутатських зборів польської шляхти, у яких підтверджувалися права тієї чи іншої родини на шляхетство), обмежившись свідоцтвами лише для самих себе. Через це під час ревізії виникло питання, до якого стану відносити особу, яка вважає себе належною до дворянського стану, але в неї немає офіційних документів, які б це підтверджували. Для бюрократизованого апарату управління Російської імперії це було досить дратівливим питанням. Тому вінницький предводитель дворянства звернувся з проханням надати дозвіл приписувати жінок та інших членів шляхетських родин до дворянського стану [355, арк. 72-72 зв.]. Від 5 квітня 1834 р. подільське губернське правління вимагало від повітових ревізських комісій збирати родинні списки лише від тієї частини колишньої польської шляхти, котра не була приписана Герольдією до дворянського стану, тобто від шляхти, яку перевели до однодворців та громадян [355, арк. 75]. На це брацлавський предводитель дворянства своїм листом до Раковського від 9 квітня запитував: 1) на якому папері заповнювати посімейні списки; 2) як чинити з дворянами, що обіймають цивільні та військові посади, адже для чиновників за попередньої ревізії склали

окремі списки; 3) куди надсилати списки – до повітових комісій чи казенних палат зі сплатою потрібних штрафів, адже час подання ревізських відомостей спливав, і шляхта могла фізично не встигнути до 1 травня [355, арк. 75 зв.]. 19 квітня 1834 р. вимагав відтермінування на подання посімейних списків шляхти вінницький предводитель дворянства [355, арк. 82].

Виконуючи наказ губернського правління, повітові ревізські комісії звернулися до земського суду та міської поліції, аби ті сповістили всю шляхту (навіть шляхту-дворян, які ще не отримали від Герольдії офіційних документів на підтвердження їхнього дворянського походження) про надання посімейних списків [355, арк. 85]. Проте 16 квітня 1834 р. з управління справами Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора губернському предводителю дворянства з Києва надійшов лист за №4239, у якому наголошувалося, що наказ губернського правління від 5 квітня не відповідає правилам проведення ревізії, а також наказам уряду імперії від 19 жовтня 1831 р., 11 жовтня 1832 р. і 9 липня 1833 р. Тому від губернського правління вимагалось “не завантажувати ревізські комісії не належними до них справами” [355, арк. 75]. Схожий лист за №4240 від 16 квітня 1834 р. надійшов подільському губернському правлінню [355, арк. 81]. Таким чином, вище керівництво дозволило шляхті-дворянам не подавати про себе ревізські “сказки” та інші відомості, а керуватися наявними у предводителів дворянства списками. Це ж розпорядження було продубльоване листом подільського цивільного губернатора від 29 квітня 1834 р. [355, арк. 88].

2 травня 1834 р. балтський предводитель дворянства листом за №734 звітував в.о. губернського предводителя дворянства Раковському про закриття ревізської комісії та стан справ з відомостями. Так, він скаржився, що на малу кількість ревізських відомостей, отриманих комісією, вплинули: 1) запізній дозвіл на використання простого паперу за дефіциту спеціального; 2) тяганина із визначенням, чи подають дворяни “сказки” про себе, чи ні [355, арк. 90]. Тому, як стверджував балтський предводитель дворянства, усі особи, які в призначений додатковий для подання “сказок” трьохмісячний термін нададуть у повіті до казенної палати ревізські відомості зі сплатою встановленого штрафу [355, арк. 90 зв.], “zasлужують на полегшення від уряду, адже вони і так бідують через торішній неврожай” [355, арк. 90 зв.].

Іншою проблемою була нестача “Правил для производства восьмой народной переписи” та спеціального паперу для запису ревізських “сказок”. 29 березня 1834 р. з ямпільської ревізкої комісії до губернського предводителя дворянства надійшов запит за №2765 від 25 березня 1834 р. щодо відсутності потрібної кількості бланків та спеціального паперу для оформлення ревізських “сказок”. За словами ямпільського предводителя дворянства Тита Старжинського, бланків немає ніде, навіть у скарбницях, через що люди не можуть заповнити “сказки”, отже, наражаються на штрафи. Так, однодворці, приїхавши до комісії цілими громадами, “змушені були повернутися, так і не заповнивши ревізських відомостей і згаявши такий потрібний для весняних робіт час” [355, арк. 57]. Саме тому ямпільський предводитель дворянства звернувся із проханням відтермінувати кінцевий час надання ревізських “сказок” хоча б до 1 липня, а якщо можливо – то і до 1 серпня 1834 р. [355, арк. 57 зв.]. На початку квітня казенна палата розіслала припис, яким дозволялося надавати ревізські “сказки” на простому папері зі сплатою подавачами потрібних коштів за спеціальний папір [355, арк. 87 зв.].

Усе це позначилося на строках упорядкування “сказок”. У березні 1834 р. предводитель дворянства і голова ревізкої комісії Балтського повіту Подільської губернії клопотав перед вищим керівництвом про продовження строку прийняття ревізських “сказок” до 1 серпня 1834 р., мотивуючи це незначною кількістю поданих до комісії відомостей, наближенням великодніх свят (з 19 по 30 квітня 1834 р.) та боротьбою з наслідками посухи 1833 р., яка начебто відволікає всі сили господарів [355, арк. 53]. Тому, якщо накласти на господарів ще й штрафні санкції, то це, як стверджував голова балтської ревізкої комісії, ще більше зашкодить “знедоленим” поміщикам та однодворцям [355, арк. 53 зв.]. Унаслідок цього клопотання, предводитель дворянства Подільської губернії звернувся до цивільного губернатора Г. Лошкарьова з проханням відтермінувати подання ревізських “сказок”, адже, за його словами, велика кількість людей податного стану розійшлася на заробітки, отже, виплата штрафів обтяжить кожного поміщика губернії, а найбільше – Балтського повіту [355, арк. 54-54 зв.]. На це Г. Лошкарьов у листі за №5007 від 5 травня 1834 р. визнав недоречним відтермінування до 1 серпня 1834 р.

11 січня 1850 р. було оголошено ІХ ревізію. Вона не поширювалася на Закавказзя і встановлювала спеціальні правила для Бессарабії. Відповідно до нормативного акта, перепис тривав з 1 листопада 1850 р. до 1 лютого 1851 р. (для Ставропольської та Сибірських губерній – до 1 червня 1851 р.). ІХ ревізія не торкалася “громадян і однодворців західних губерній”, тобто дрібної шляхти та почесних громадян Правобережжя. Було значно збільшено перелік осіб, на яких поширювався “Устав о производстве девятой переписи”. Це: “1) купці всіх гільдій (у разі їхнього переходу до міщан), міщани, цехові, робітники та інші, до міст приписані, люди; 2) поселяни всіх найменувань, а саме: а) поселяни маєтків, що належать Імператорському дому, тобто власні, палацові й удільні; б) поселяни маєтків державних усіх найменувань; в) поселяни Управління державного конярства; г) лоцмани; д) поселяни маєтків поміщицьких й однодворці; 3) ямщики (звільнені з поштової їзди та зараховані до державних селян); 4) однодворці внутрішніх губерній; 5) державні селяни на власних землях і селяни в губерніях: Ліфляндській, Курляндській, Естляндській; 6) вільні люди, які в селищах живуть, половники, євреї-землероби та зобов’язані поселяни, що живуть на землях поміщицьких та інших власників; 7) солдати-хлібороби, крім перейменованих в це звання з військових поселян, перепис яких надається начальству; 8) малоросійські козаки та військові обивателі; 9) селяни, приписані як до казенних, так і приватних до заводів; 10) поселяни, приписані до міст, шпиталів, адміралтейств, пасторатів, форстеїв, училищ і різних інших відомств, і поселяни маєтків, що перебували на праві майорату в губерніях, від Польщі повернених; 11) поселяни, вихованці Імператорських виховних будинків; 12) іноземні в Росії поселенці (колоністи); 13) кріпосні дворові люди” [384, с. 13-14]. Серед останніх перепису підлягали дворові селяни, власники яких проживали на теренах Бессарабської області, Закавказзя, Фінляндії, Царства Польського або які виїхали за межі Російської імперії, а також “дворові люди грузинського походження” [384, с. 14]. Також обрахуванню підлягали особи податного стану, які перебували на державній службі і тимчасово були звільнені від оподаткування та запису до ревізьких “сказок” (якщо під час проведення перепису залишали державні посади, повинні були записатися до складу якогось податного стану з обов’язковим поданням ревізької “сказки”). Якщо посадовці залишали державну службу вже після перепису, їм

надавалося півроку на запис до податного стану та подання ревізької “сказки”. Обрахуванню підлягало також мусульманське духовенство (ця вимога не поширювалася на нащадків, за винятком священнослужителів Таврійської губернії. До ревізьких “сказок” вписувалися вихованці та студенти, що належали до податного стану і на час ревізії навчались у “комерційних училищах, Санкт-Петербурзькому практичному технологічному інституті, училищі Торговельного мореплавства, Головному училищі садівництва, школах межувальників (при Лісовому інституті), фельдшерів (при Приказах громадської опіки та Санкт-Петербурзької Обухівської школи); Московському виховному будинку при Ремісничому навчальному закладі, Медико-хірургічній академії, університетах. Переписували дітей чоловічої статі відставних військових нижніх чинів, державних злочинців, що перебувають на поселенні, та їхніх дітей, звільнених від роботи каторжан та їхніх дітей; поселенців у Сибіру та їхніх дітей, державних злочинців та їхніх дітей, представників так званих “інородних племен” (окрім мусульман, що кочували Ставропольською губернією) тощо. Численну групу також становили особи, які в передревізійний період змінили соціальний стан. Відповідно до Статуту, їм пропонувалося самостійно визначити свою соціальну приналежність і записатися до одного з податних станів (до такої категорії зараховувалися вільновідпущеники (положення не поширювалося на звільнених від кріпосної залежності за указом від 12 червня 1844 р.); вихованці сирітських та виховних будинків, що на час ревізії досягли 21 року; підлеглі Приказу громадської опіки, які виховувалися представниками податних станів і досягли 18-річного віку; діти випускників виховних будинків, звільнених з адміралтейських робочих екіпажів; діти почесних громадян західних губерній Російської імперії, які досягли 21 року та не були зараховані до інших соціальних станів; діти випускників комерційних училищ із податних станів; діти лікарів із податних станів, якщо їхні батьки не отримали “чинів чи звання почесного громадянина”; особи, виключені зі стану священнослужителів з різних причин (скорочення штату, аморальні вчинки); іноземці, що прийняли громадянство Російської імперії; євреї, мусульмани та “інші іновірці”, котрі охрестилися” тощо [384, с. 16-17].

Під час ІХ ревізії деякі категорії населення обраховувалися з інформативною метою. Серед них – відставні придворні служителі та їхні діти, що не були зараховані до цієї категорії; сироти, що походять із податних станів і перебувають у сирітських будинках до випуску; звільнені з адміралтейських робочих екіпажів, випускники виховних будинків; непрацездатні особи, позбавлені духовного сану і передані під опіку родичів або Приказу громадської опіки; вихованці Приказу громадської опіки до виповнення повноліття; штатні службовці з державних поселян, що перебувають при церквах, монастирях, архієрейських будинках, та їхні діти, яким не виповнилося 20 років; штатні службовці при римо-католицьких монастирях, маєтки яких було передано у власність державної казни; “вільні матроси”, записані до цехів; ніжинські греки; “селяни-білопашці” Петрозаводського та Повенецького повітів Олонецької губернії; хлібороби Костромської губернії; селяни, зараховані до округів військових поселенців, однак “окончательно в оные не поступившие”; адміралтейські поселяни (охтінські та чорноморські); селяни, приписані до палаців Санкт-Петербурзької губернії, Київської Межигірської фабрики, Ельтонських соляних озер, Павлівської суконної фабрики та майстри з Павлівської волості, тульські зброярі; усі особи податного стану, що перебували в установах Приказу громадської опіки; особи, що сповідували іслам та язичництво й прийняли християнство у візантійській версії; державні злочинці під поліцейським наглядом. Окрім того, ревізії з інформативною метою за особливими правилами підлягали священно- та церковнослужителі християнського віросповідання разом із жінками та дітьми, римо-католицькі та протестантські священики підлягали перепису на загальних засадах. Так само обраховували євреїв.

Не підлягали обліку спадкові й особисті дворяни; вчителі та всі, хто перебував на державній службі, зокрема нижчі військові чини; спадкові та особисті почесні громадяни (якщо останні належали до купецтва, за ними складались окремі списки, які передавались до міських дум та казенних палат); діти лютеранських пасторів, народжені під час перебування батьків на посадах та зарахованих до почесних громадян; відставні канцеляристи, що пішли у відставку до публікації указу 22 листопада 1828 р.; службовці поштового й театрального “відомств”; відставні придворні служителі та їхні діти, не записані до придворного відомства чи податного стану; особи

з науковим та медичним ступенем (навіть якщо походили з податного стану); парафіяльні вчителі, кімнатні наглядачі, помічники інспекторів університетських студентів, наглядачі за вихованцями навчальних закладів Міністерства народної освіти, класні наглядачі виховних будинків Відомства опікунських рад; лікарі, аптекарі та їхні учні. Останні звільнялися від ревізії та оподаткування лише на час перебування на посаді, навіть якщо до цього зараховувалися до податних станів; після звільнення з посади учні аптекарів повинні були протягом 6 місяців надати ревізьку “сказку”. Звільненими від перепису були також мусульмани Таврійської губернії, зокрема муфтії, кадї-ескери, хатипи, імами, мулли, муедзини, їхні діти, звільнені з релігійних посад за віком чи станом здоров’я, священнослужителі караїмів; штатні лами в Сибіру; осілі інородці в колоніях російсько-американської компанії; “киргизи внутрішньої орди”; майстри й робітники державних гірничих та соляних заводів, монетного двору, а також їхні діти, що належать Кабінету Його Імператорської Величності; усі прошарки в підпорядкуванні військового відомства (діти, народжені від солдатів, що перебували на службі; діти відставних солдатів (за певних умов); незаконнонароджені діти солдатських дружин та їхніх дочок тощо).

Десята ревізія проводилася за указом від 3 червня 1857 р. та тривала впродовж 1857-1861 рр.) [385, с. 435]. Відповідно до “Высочайше утвержденного Устава о производстве десятой народной переписи”, обрахуванню підлягали на загальних засадах 25 категорій населення, з інформативною метою – 24 категорії, не обраховувалися – 18 категорій. Термін надання ревізьких “сказок” – 12 місяців з часу оголошення ревізії (за Ставропольською та Сибірськими губерніями – 14 місяців). За сплати пені термін збільшувався на 3 місяці, для Ставропольської та Сибірських губерній – на 4 місяці. “Сказки” спрямовувалися до (тимчасових) ревізьких комісій, а далі – до місцевих казенних палат. На комісії, як і раніше, покладалася перевірка заповнення документів відповідно до затверджених вимог. Матеріали з порушеннями поліцейські органи влади повинні були протягом трьох днів повернути подавачам для виправлення. Оновлені варіанти ревізьких “сказок” подавалися не на бланковому папері, а на гербовому. Наступного дня після закінчення термінів подання документів комісія припиняла роботу, складала журнал із зазначенням усіх напрямків діяльності.

Додаткові “сказки” (протерміновані) приймали місцеві казенні палати. Протягом року результати перевіряли за допомогою польового методу (в регіон відправлялися чиновники, призначені з цією метою цивільними губернаторами). Обов’язковим було застосування метричних книг, методу опитування голів патріархальних родин та сторонніми особами, проведення зборів селян, співробітників земської та міської поліції. Про необлікованих осіб повідомляли губернське правління, окрім цього, заповнювали спеціальний документ, що фіксував усі неточності. Якщо додаткові “сказки” були надані до прибуття чиновників, за кожну прописну особу чоловічої статі стягували 90 коп., після прибуття – 75 руб.

Таким чином, ревізії (як загальнодержавні, так і локальні на українських землях) були унікальним явищем у світовій практиці статистичних досліджень. Оскільки головним завданням ревізій у практиці адміністративних заходів Російської імперії було обрахування податного стану населення Російської імперії (ревізькі “сказки” також активно використовувалися під час формування рекрутських партій і як інформаційна база для різноманітних довідок, звітів, планів та карт), була розроблена низка заходів щодо пошуку та фіксації прописних душ, запровадження каральних заходів відносно систематичних порушників норм законодавства (подвійні податкові обкладання, штрафи, конфіскації рухомого чи нерухомого майна). Незважаючи на схожість організації переписів, кожна ревізія мала специфічні риси (характер, терміни проведення, виконавці, категорії населення, що підлягали обрахуванню, періодичність). Попри обмежені завдання, що висувалися урядом до ревізій, сукупність ревізьких “сказок” є досить важливим та цінним джерелом вивчення демографічних та соціально-економічних процесів у межах локальних територій.

5.2. Ревізькі “сказки” як джерело соціально-етнічної історії України (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.)

Ревізії в Російській імперії тривалий час залишались одним із головних елементів організації обліку населення, забезпечення комплектації війська та збору податків. Протягом XVIII – 50-х рр. XIX ст. на теренах Російської імперії було проведено 10 ревізій: перша – у 1718-1727 рр., друга – у 1743-1744 рр., третя – у 1761-1765 рр.,

четверта – у 1781-1787 рр., п'ята – у 1794 – 1808 рр., шоста – у 1811-1812 рр., сьома – у 1815-1816 рр., восьма – у 1833-1835 рр., дев'ята – 1850-1851 рр., десята – у 1857-1858 рр. [1055, с. 127; 1010, с. 346]. Російські стандарти адміністративного обліку населення поширювалися на українські землі поступово, оскільки ці заходи поряд із ліквідацією залишків автономної системи управління, уніфікацією територіально-адміністративного устрою в межах держави сприймалися як один з елементів інкорпорації українських земель до складу Російської імперії. На частину Слобідської (офіційно населення Слобідської України під час проведення I ревізії не підпадало під адміністративний облік, однак у структурі Київської губернії перебували Белгородська та Севська провінції, до складу яких зараховувалися міста Недригайлів і Миропілля, населення яких підлягало обліку) та Південної України (Бахмутська провінція Азовської губернії) загальноросійські стандарти обліку населення були поширені під час проведення I ревізії, на більшу частину Лівобережної України – під час IV ревізії, на Правобережну Україну – під час V ревізії [1055, с. 127].

У результаті проведення ревізійних переписів населення було сформовано окремий комплекс описово-статистичних джерел, до складу якого ввійшли: 1) ревізські “сказки” (первинні документи адміністративного обліку населення); 2) відомості, які склалися на основі “сказок” за повітами (повітові відомості здебільшого презентували інформацію про час надання “сказки”, назву населеного пункту та загальну чисельність чоловіків та жінок, що в ньому мешкали); 3) перелікові відомості (упорядковувались у масштабах повіту, провінції та губернії, систематизували дані про соціальний стан населення та суму податку, яку воно сплачувало); 4) окладні книги (загальноросійські зведені матеріали ревізії, призначені тільки для вирішення фіскальних завдань, наприклад, розрахунку податних зборів; упорядковувались з IV ревізії); 5) генеральні таблиці, що представляють зведені матеріали в загальноросійському масштабі про чисельність населення після завершення ревізій [925, с. 554; 1010, с. 346].

Оскільки на сьогодні триває дискусія щодо групової приналежності ревізських “сказок” (площина дискусії: описово-статистичні джерела чи облікова документація), потрібно дослідити основні етапи становлення формуляру документа і прослідкувати його еволюцію від описового до табличного формуляру. Традиції документування

переписів формувалися поступово. Тривалий час єдиного формуляра ревізької “сказки” не існувало, оскільки за I ревізії в нормативно-правових актах (“О введении ревизии, о распределении содержания войска по числу душ, об определении воинских и избрании Земских комиссаров...” (26 листопада 1718 р.) [402, с. 597] та “Об учинении общей переписи людей податного состояния и подачи ревизских сказок та взыскании за утайку душ” (22 січня 1719 р.) рекомендувалося в документах первинного обліку лише зазначати, “скільки, де і в якій волості, в селі або селищі є селян, бурлак, задворних та ділових людей (які мають свою ниву) на ім’я, чоловічої статі, не залишаючи поза увагою ні старого, ні останнього немовляти з роками їхніми” [519, с. 618]. Тому за формою та змістом ревізькі “сказки” 1718-1727 рр. наближалися до писарських (“писцовых”) книг. Здебільшого формуляр являв собою опис сім’ї, табличної форми документ набув пізніше. Відомості про кожний населений пункт наводилися суцільним текстом, а вік записувався літерами, наприклад: “Миропільського повіту села Боровик односторців солдатського чину Матвій Радіонов син Бабков... шістдесяти років, у мене в дворі діти Сидір тридцяти п’яти, Фома тринадцяти років...” [88, арк. 9 зв.]. Із часом збільшення категорій, що підлягали обрахуванню, та виявлення під час ревізії великої кількості необлікованих осіб призвело до появи так званих оглядових (“смотровых”) “сказок”. Вони впорядковувалися під час прибуття ревізора до того чи іншого регіону з метою перевірки результатів попередньої ревізії. Наприклад, у фонді 350 “Ландратские книги и ревизские сказки” Російського державного архіву давніх актів зберігаються оглядові “сказки”, укладені ревізором О. Мякініним, головою комісії з перевірки матеріалів ревізійного перепису населення Азовської губернії [1055, с. 129]. Структура цієї “сказки” відрізнялася від попередніх зразків тим, що спочатку надавався реєстр – перелік імен та прізвищ осіб, що підлягали обрахуванню, на звороті документа розміщувалася “сказка”. Її текст складався з таких обов’язкових елементів (“Сказка жителей работных людей солеварных заводов, гарнизонных солдат, пушкарей, гулящих людей и других жителей города Бахмута”): 1) вступ (дата проведення перевірки; ім’я, по батькові, прізвище ревізора, місце його служби; 2) основна частина – антропонімічні дані особи, яку не врахували під час проведення I ревізії (наприклад, Іван Григорович Леонов); місце народження (с. Молодовато Салтівського повіту); клятвене засвідчення

правильності заповнення “сказки”; пояснення про всі місця перебування (де та в кого проживала особа протягом усього життя); склад сім’ї (із зазначенням осіб чоловічої статі); місце перебування на час проведення ревізії з вказівкою причини, внаслідок якої особу не було обраховано; 3) заключна частина: підпис особи, що підлягала обрахуванню (якщо людина була неписьменна, то від її імені документ візував писар, наприклад, Семен Лумянов, та посадовець, що приймав “сказку”, наприклад, поручик Боруков) [87, арк. 11]. Надалі запровадження інституту оглядових “сказок”, удосконалення системи перевірки зразків первинної документації сприяло збільшенню кількості облікованих осіб. Наприклад, за підрахунками В. Дена, після перевірки результатів ревізії було виявлено, що за Азовською, Київською, Московською, Нижньогородською, Смоленською, Петербурзькою губерніями необрахованими залишилось 455 тис. 448 осіб чоловічої статі [789, с. 529].

Другий ревізійний перепис на теренах Російської імперії було розпочато указом “О генеральной ревизии” від 16 грудня 1743 р. Під час проведення II ревізії, як і в попередній період, не було затверджено єдиного формуляра ревізійної “сказки” [406, с. 962-964]. Лише після виникнення конфліктних ситуацій в Інгерманландії та Санкт-Петербурзі були надані рекомендації щодо впорядкування документів у цих регіонах. Так, до “Формы о подаче сказок к ревизии в Санкт-Петербурге” потрібно було залучити таку інформацію: “1744 року лютого, будинку такого-то пана, управитель, або кому тут господарством наказано відати, за генеральної ревізії, заснованої в Санкт-Петербурзі, Інгерманландії, сказав: цього пана його будинок є в такому-то урочищі, а пан нині перебуває в Москві або де інше, а в тому будинку мешкає сам управитель, йому стільки-то років, у нього діти чоловічої статі, хто саме і скільки років, також хто є свояки та інші дворові люди, або різночинці, в тому ж будинку хто пожильці, не оминаючи жодної особи чоловічої статі до останнього немовляти; окрім того, показати, хто з того будинку при цьому пані перебуває, і оголошувати, хто з них у подушний оклад і де саме покладений, або не покладений і чому, і чи був у попередньому переписі зазначений, чи ні; поміщики, які перебувають у Санкт-Петербурзі, повинні за визначеною інструкцією 2 пункту “сказки” подавати власноруч [за своїм підписом – І.П.]. Від купецтва, Санкт-Петербурзький житель купецький чоловік, той іменем, по батькові та прізвищем, при

генеральній ревізії, заснованій у Санкт-Петербурзі, сказав. Йому років, де живе, чи своїм двором, чи винаймає куток і в кого, чи записаний в санкт-петербурзьке купецтво, з яких чинів і як давно, або ще не записаний, і чи зазначений в подушному окладі, де, якщо не зазначений, то чому; й, якщо хто в подушний оклад записаний, то чи сплатив він подушні гроші, рекрут і коней, і чи має про це квитанції, діти в нього та свояки – хто саме і скількох років, і чи в купецтві, чи в інших яких чинах? Потім – хто з них відсутній і чому? Потім же показує... найманих робітників і тих, хто мешкає в будинках чи в особливих покоях пожитків, із яких чинів і хто саме” [456, с. 31-32].

Подальший джерелознавчий аналіз первинних документів ревізії, що зберігаються у фонді №350 “Ландратские книги и ревизские сказки” Російського державного архіву давніх актів, дає можливість виокремити в їхній структурі три частини: 1) вступ (інформація про укладача “сказки”, час та місце укладання); 2) основна частина (ім’я, прізвище, станова та професійна належність особи чоловічої статі, яка підлягає обліку); 3) заключна частина (підпис засвідчувача “сказки”, здебільшого це була особа, яка уклала “сказку” і відповідала за правдивість даних). За зовнішнім виглядом формуляр ревізької “сказки”, що використовувався під час проведення II ревізії, є перехідним етапом до табличної форми: відомості про людей тут наводяться у вигляді таблиці, але всі необхідні посилання на матеріали I ревізії представлені в текстовому вигляді перед описом сім’ї: “записаний у колишню ревізію”, “переведений з такого-то села”. Особливістю інформативного навантаження “сказок” I та II ревізій було те, що тексти містили дані про фізичні та психічні вади людини (сліпота, каліцтво, психічні хвороби тощо) [1055, с. 130]. Ця норма запроваджувалася указом 1722 р.: “Коли при свідченні й розташуванні полків... з’являться сліпі, і дуже калічені, і старезні, і дурні, які хоча звичайно діяльності та прохарчування самих для себе ніяких не мають, тих усіх, не обходячи нікого, переписати” [486, с. 755]. Узагалі I та II ревізії іноді надавали відомості, які не фігурували у “сказках” III перепису: місце проживання та соціальна приналежність батька жінки, яка перебувала у шлюбі; назва населеного пункту, до якого належала жінка до шлюбу [1157, с. 40].

Третя ревізія за часів Єлизавети I, Петра III та Катерини II тривала 5 років (1761-1765 рр.). Відповідно до указу “О произведении новой ревизии” (28 листопада 1761 р.),

обрахуванню підлягали особи як чоловічої, так і жіночої статі. За збирання та систематизацію ревізьких “сказок” відповідали губернські, воєводські та провінційні канцелярії. Відомості збиралися за такою схемою: на селян, що перебували у власності палацових та державних маєтків, монастирських та церковних земель “сказки” надавали управителі. За кріпаків – їхні власники, а за відсутності на місці – прикажчики, старости, виборні, за міщан – ратуші та магістрати [477, с. 834-837]. Для спрощення процедури збирання та систематизації ревізьких “сказок” 13 лютого 1763 р. уряд дозволив надавати їх особисто, а також надсилати поштою та відправляти через третіх осіб. Первинний термін подання “сказок” становив 5 місяців, однак у квітні 1764 р. уряд був вимушений продовжити строк до 1 січня 1765 р. На відміну від “сказок” I та II ревізій, документи первинного обліку III ревізії мали друковану форму. Формуляр складався з трьох частин (клаузул). Перша частина – це вступ, де зазначалася причина складання “сказки” та готовність укладача документа відповідати перед законом у разі приховування душ. Друга частина – це текст “сказки”, де представлені відомості про всіх осіб чоловічої і жіночої статі – прізвище, ім’я, по батькові, вік, станова належність, місце проживання. Також у цій частині було представлено результати порівняння відомостей III ревізії з матеріалами попередньої за такими категоріями, як: “за останньою ревізією в подушний оклад записані”; “з них після ревізії внаслідок різних випадків вибули”; “скільки на сьогодні є людей з урахуванням новоприбулих та померлих” [1010, с. 347]. Третя частина ревізької “сказки”, заключна, містила дані про загальну кількість записаних ревізором, окремо новонароджених, вибулих тощо.

Рішення про початок проведення IV ревізії було оголошено 16 листопада 1781 р. [517, с. 304-306]. 10 грудня 1781 р. Сенат затверджує указ “О распоряжениях касательно подачи ревизских сказок по приложенным формам”. Документ оприлюднює оновлені вимоги до структури та правил заповнення формуляра. По-перше, від цього часу ревізькі “сказки” слід було укладати за кожним селищем і кожною родиною окремо. По-друге, як і в попередні роки, необхідно було дослідити і надати відомості про зміни, що відбулися в територіально-адміністративних кордонах населених пунктів після останньої ревізії – які населені пункти виникли, які знищені чи переведені і куди. По-третє, змінилася процедура заповнення ревізької “сказки” та її структура. Оскільки цю

ревізію було поширено й на осіб жіночої статі, до “сказки” додавалися графи, в яких фігурувала інформація про жінок: “за останньою ревізією були записані”, “з тієї кількості після ревізії й донині різними випадками вибули”, “нині в наявності з прибулими та новонародженими”. З цього часу кожний соціальний прошарок податного населення (священики та церковнослужителі, ямщики, міщани, цехові, купці та інші категорії) підлягав окремому обрахуванню (“їх потрібно окремо записувати”). Під час заповнення ревізійної “сказки” на представників купецького стану, окрім стандартної інформації, яку потрібно було представляти (прізвище, ім’я, по батькові, наявність запису до подушного окладу, кількість осіб чоловічої та жіночої статі, які вибули в порівнянні з попередньою ревізією із зазначенням причини вибуття, кількість осіб, яка мешкала в населеному пункті з урахуванням новоприбулих і новонароджених), обов’язковій фіксації підлягали відомості, “з якими наказами чи повеліннями і коли їх було записано до купецтва, за звільненнями від команд чи власників або ж без звільнення, чи записані до подушного окладу і де саме, чи не записані” [485, с. 344-352]. Також було оголошено й додаткові вимоги до заповнення ревізійних “сказок” на приписних селян до фабрик і заводів, однодворців та дворових селян. Наприклад, під час оформлення “ревізійної сказки” приписних селян потрібно було надати інформацію про номер та дату наказу переведення селян до цієї категорії, зафіксувати, до якого податного стану вони належали раніше. Щодо дворових селян, які перебували в кріпосній залежності, також необхідно було вказати дату, коли, від кого й за яких обставин ці селяни потрапили в приватну власність. Формуляр ревізійної “сказки” IV ревізії наведений в Додатку Г (документ 5.1).

Для земель колишньої Гетьманщини (на час проведення ревізії – Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське намісництва), а також Харківського, Могильовського, Полоцького намісництв, Новоросійської, Азовської, Ризької, Ревельської та Выборзької губерній був розроблений спрощений формуляр ревізійних “сказок” [1055, с. 131]. Для означених територій ревізія виконувала лише інформативну функцію – збору інформації про чисельність населення в регіоні. У той же час “О распоряжениях касательно подачи ревизских сказок по приложенным формам” зазначалося, що на всіх новоприєднаних територіях росіян потрібно було переписувати відповідно до

загальноприйнятих форм ревізських “сказок”, додатково фіксувати, звідки і коли ці люди переселилися до етнонаціональних районів Російської імперії, а також чи сплачують вони податки до державної казни [485, с. 344-352]. Спрощена форма ревізських “сказок” складалася з трьох граф: перша – це персональні відомості про особу чоловічої або жіночої статі, її вік на момент перепису; друга графа надавала інформацію про чоловіків, третя – про жінок. За організацію та проведення ревізії на території колишньої Гетьманщини відповідали Друга Малоросійська Колегія; у Новоросійській та Азовській губерніях – губернські канцелярії; у Харківському, Могильовському та Полоцькому намісництвах – провінційні намісницькі канцелярії; на землях Війська Донського – генерал-аншеф іррегулярних військ Г. Потьомкін-Таврійський. Формуляри ревізської “сказки” для українських губерній виготовляли в Чернігівській та Київській друкарнях, продавали 12 аркушів за 1 копійку. Приклад заповнення ревізської казки IV ревізії за спрощеною формою наведений у Додатку Г. (документ 5.3).

Як було зазначено вище, проведення IV ревізії актуалізувало проблему обрахування священнослужителів, що позначилося на оформленні відповідної документації. Хоча загалом формуляр на священнослужителів був подібний до тогочасних “сказок”, у 1783 році він набув спеціальної форми. Прикладом може слугувати ревізська “сказка” Харківського намісництва за 1782 р. (Додаток Г, документ 5.4) [324, арк. 55-55 зв.]. До неї додавалася окрема відомість, яка узагальнювала дані про церковників. Її відображає наведений формуляр у Додатку Г. (документ 5.5).

На підставі окремих “сказок” створювалися зведені відомості церковно- та священнослужителів за кожним округом у такій формі [324, арк. 836]:

№	Мцы числа		Состоящих в штате		За штатом	
			мужеска	женска	мужеска	женска
1	июня 20	В слободе Высшей Сыроватке	14	11		
2	20	В слободе Низшей Сыроватке	16	12	4	7

У 1783 році створювана згідно з наказом від 29 березня 1783 р. ревізська відомість про духовенство мала такий вигляд [325, арк. 35-35 зв.]:

Звание мест, церквей, чинов и сколько при тех церквях по числу дворов по указанному положению быть надлежит	Число			В указанное число по нынешнему распределению в штате состоящих при подаче к ревизии сказок оставлено	Число людей	К этому в дополнение назначено кто где при ревизии состоял	лет	Число людей
	церквей	дворов	людей					
Церковь Успения Богородицы Подгорная. При ней приходских По штату быть надлежит Попу Диакону Дьячку Пономарю	4	141				На праздно до ревизии диаконское место назначен города Чугуева Зачугувской Николаевской церкви безместный поп Матвей Третьяков На пономарское праздно до ревизии место произведен в пономаря после ревизии города же Чугуева Зачугуевской Успенской церкви где и в ревизию состоял Иоанна Фаворова сын Иван	59	1
			1	Поп Иван	1			
			1	Гутников				
			1	Дьячок Иван				
			1	Гутников	1			
Итого			4	Итого	2	Итого	24	1

У XIX ст. форма ревізійної “сказки” про духовенство була подібною до звичайної. Прикладом є “сказка” орієнтовно 1839 р. щодо священнослужителів казенного селища Томаківки Катеринославського повіту Катеринославської губернії (Додаток Г, документ 5.6) [262, арк. 207 зв.-208]. До “сказки” додавалася одноаркушева статистична відомість щодо церковнослужителів та церковного майна с. Томаківка, що мала назву “Екатеринославской губернии и уезда 2^й части Благочиния Ведомость за 1839 год” [262, арк. 206-206 зв.]. До “сказки” додавалася одноаркушева статистична відомість щодо церковнослужителів та церковного майна с. Томаківка, що мала назву “Екатеринославской губернии и уезда 2^й части Благочиния Ведомость за 1839 год” (Додаток Г, документ 5.7) [262, арк. 206-206 зв.].

23 червня 1794 р. було надруковано іменний указ, наданий Сенату про проведення V ревізії. Формуляр “сказки” було вирішено залишити незмінним, “оскільки досвід двох [ревізій] у царювання наше доводить, що за правилами, наданими у тому маніфесті [Маніфест від 16 листопада 1781 р.], з належною точністю, кращою зручністю та без тягаря народного [ревізії] були проведені” [518, с. 529]. Однак пізніше з’явилися рекомендації щодо заповнення формулярів ревізійних “сказок” й перелікових

відомостей [425, с. 556-564]. Наприклад, рекомендувалося обраховувати палацових, економічних селян, представників національних меншин (татар, мордву, черемисів (марійців), вотяків (удмуртів) лише як державних селян. У ревільких “сказках” необхідно було подавати інформацію за кожним селищем та містом, за кожною сім’єю із означенням віку всіх осіб. Рекомендувалося особливу увагу звертати на населені пункти, що були засновані (або знищені) після 16 листопада 1781 р. (вказувати причини та час заснування чи ліквідації). Представниць жіночої статі обраховувати за формою 13 травня 1754 р. З метою уникнення подвійного обліку осіб, які під тиском обставин переселилися в інший регіон, проводити тривале листування з представниками місцевої влади. Перелікові відомості рекомендувалося впорядковувати за певною формою із зазначенням кількості населення за окремими соціальними станами. Наведемо у Додатку Г (документ 5.8) у якості прикладу заповнену “сказку” (V ревільія) [635].

Залишився незмінним формуляр “сказки” і під час VI ревільії. Єдиною особливістю було те, що обрахуванню не підлягали особи жіночої статі, отже, вони не фігурували в первинних документах ревільського обліку. Приклад такої “сказки” (VI ревільія) наведений у Додатку Г, документ 5.9 [636].

Утім, для проведення VII ревільії було вирішено змінити структуру “сказки” та правила її заповнення згідно з Маніфестом “Об учинении новой ревизии. С приложением наставления о сочинении ревизских сказок и форм оным” (20 червня 1815 р.) [499, с. 207-213]. Оновлений бланк використовувався без змін аж до X ревільії (1857-1858 р.). Вступна частина формуляра “сказки” значно скоротилася. Якщо під час VI ревільії її оформлювали так: “Ревільька “сказка” 1811 року, місяця, дня, такої-то губернії, такого-то повіту, такого-то міста або села, такого-то поміщика, чин, ім’я, по батькові, прізвище податних чоловічої статі дворових людей і селян або купців і міщан, або такого-то найменування казенних селян або вільних хліборобів” [1010, с. 347] (наприклад, “Ревільька “сказка” 1811 року вересня – дня Слобідсько-Української губернії Охтирського повіту Слободи Білки поміщиці капітанші Марфи Семенової доньки Оносіївої про наявних чоловічої статі слобідських селян”) [636, с. 74], то під час VII ревільії вона мала такий вигляд: “Ревільька “сказка” 1816 року серпня 5 дня Слобідсько-Української губернії Вовчанського повіту слободи Мартової” [629, с. 7]. Формуляр

складався з двох частин: для обліку населення чоловічої статі – ліва половина аркуша, жіночої – права. Під час роботи над ревізькою “сказкою” потрібно було заповнити п’ять граф. Перша – “№ сім’ї” (з цього часу сім’ї записувалися за дворами, опис кожної виокремлювався межею, обрахування сімей дворових кріпаків проводився окремо від поміщицьких селян). Друга графа – “чоловіча стать” (у ній вписувалося прізвище, ім’я, по батькові облікованої особи чоловічої статі). Було розроблено спеціальну ієрархію обрахування цієї категорії: спочатку записували найстаршого чоловіка в сім’ї, нижче – його синів та онуків навпроти їхніх матерів, далі фіксувалися зяті з їхніми сім’ями, потім пасинки з їхніми сім’ями, незаконнонароджені з їхніми сім’ями і лише після – рідні брати та племінники патріарха із сім’ями (за умови, якщо останні мешкають зі своїми родинами в одному дворі з головою родини), потім записувалися всиновлені діти з їхніми сім’ями. У третій графі (“за останньою ревізією було і після неї прибуло. Роки”) зазначався вік облікованої особи на час проведення VI ревізії [1055, с. 132]. Якщо це був новонароджений, писали так: “[немовля] трьох тижнів”, “[немовля] півроку”, “чотирьох місяців”, “одного місяця” тощо. Також у цій графі оприлюднювалася інформація щодо осіб чоловічої статі, не облікованих за попереднього перепису (“зарахований казенною палатою у 1812 р. з прописних”) або внаслідок втечі від власника (якщо людину повертали, потрібно було вказати дату повернення) [1055, с. 132]. Четверта графа (“з тієї кількості вибуло. Коли саме”) описувала природний та механічний рух населення в порівнянні з попередньою ревізією 1811-1812 рр. із зазначенням основної причини скорочення кількості людей: унаслідок природної чи насильницької смерті або нещасного випадку, “зник безвісти”, самовільно залишив місце проживання (“утік”), “відданий у рекрути або в ополчення” чи “в кріпосну роботу та не повернувся”, “був споряджений в армію підводчиком або лопатником для перевезення полонених та не повернувся”) [1055, с. 132]. Також у цій графі рекомендувалося записувати, “хто, коли, кому був проданий або перейшов у спадок”. У п’ятій графі (“нині в наявності”) вказувався вік оподаткованої особи [499, с. 210]. Під час обрахування купців, міщан, державних селян рекомендувалося фіксувати дату й антропомічні показники тих, кого було зараховано до нових соціальних прошарків. Аркуш для реєстрації жінок був поділений на чотири стовпчики: перший –

це порядковий номер запису сім'ї; другий – прізвище та ім'я, третій – причини відсутності облікованої особи (“у тимчасовій відлучці, з якого часу”) та четвертий – вік особи на момент ревізії (“нині в наявності, роки”) [1055, с. 130]. Таким чином, “сказки” цього періоду представляли інформацію про антропонімічні параметри жінки, записаної до ревізії, вік, соціальний стан (за даними її чоловіка) та загальну чисельність жінок у селищі. Крім того, надавалися відомості про випадки втечі жінок [1055, с. 130].

Заключна частина містила загальну чисельність населення та підписи осіб, які впорядковували “сказку”. Проте і тут була відмінність у порівнянні з попередньою ревізією. Так, наприкінці “сказок” VI ревізії підсумковий запис мав такий вигляд: “Усього до сплати податі... а того ж німічних і старих до роботи не придатних... а до того ж калік, до роботи не придатних...”. Під час проведення VII ревізії підсумковий запис робили і для чоловічої, і для жіночої статі; сумарні показники фіксували також за становою належністю (в ревізійних “сказках” були записані різні соціальні групи: “усього селища... козаків..., військових поселян...”). Наприкінці “сказки” подавалася загальна кількість населення за кожною статтю окремо: “А загалом у селищі... душ чоловічої (жіночої) статі...”. У “сказках” VII ревізії зазначався розмір податків: “малоросійські козаки, що сплачують окладу по 5 руб.”, “монастирські селяни, що сплачують по 6 рублів”, “відставні солдати не покладені в оклад” тощо. Отже, під час VII ревізії було затверджено оновлений формуляр “сказки”, який відображає Додаток Г, документ 5.4. Аналогічно заповнювалися ревізійні “сказки” щодо іноземних колоністів. Це підтверджує Додаток Г, документ 5.5 [261, арк. 4 зв.-5]. Так, запис “прибув через господарство” означав, що людина перемістилася з однієї колонії в іншу. При цьому не завжди зазначалося, з якої саме. Але якщо такі відомості надавалися, то робився, наприклад, такий запис: “прибув через господарство 1814 року з Березанської колонії Рорбах”, котрий стосувався прибулого разом із сім'єю в 1806 р. жителя колонії Великий Лібенталь Якоба Меніха [261, арк. 7 зв.].

За особливою формою складалися ревізійні “сказки” переселенців. Ці документи мали додаткові графи, а саме: 1) звідки прибули переселенці; 2) № за ревізійною “сказкою” на колишньому місці помешкання; 3) дата прибуття на нове поселення (Додаток Г, документ 5.12-5.13) [265, арк. 69].

Під час VIII ревізії документація була уніфікована: “сказки” заповнювалися лише на друкованих бланках. Їх продавали по 6 коп. за аркуш при повітових казначействах [479, с. 348]. Прибутки від реалізації поповнювали державну скарбницю, а не йшли на благодійність, як це було за IV-V ревізій [517, с. 304-306]. Кінцевий термін подання “сказок” становив 1 травня 1834 р. Документи заповнювалися виключно російською мовою. На титульному аркуші прописом зазначалися відомості про дату, місце (губернія, повіт, населений пункт або маєток), особу, про яку подається “сказка”. Зліва на бланку записувалися дані про чоловіків, а праворуч – про жінок. Державні селяни та міщани вносилися до списку подвірно й посімейно, кріпаків-селян описували осібно від кріпаків-дворових людей. Кожна родина записувалася окремо. Спершу надавалися відомості про голову родини, а навпроти нього – про дружину. Якщо в голові родини була мати-вдова, її записували першою, а навпроти неї робили пробіл. Якщо голова родини або хтось із рідні був удівцем, то навпроти них у жіночій частині ревізької “сказки” теж робили пробіл. Незаміжніх та нежонатих дітей (братів і сестер) писали навпроти один одного. Одружені сини записувалися за віком (спочатку старші, потім молодші). Навпроти заміжніх дочок вписували зятя голови родини із вказівкою роду, з якого той походив. Далі записувалися онуки, брати і племінники голови родини, пасинки, байстрюки та всиновлені. Потім зазначався вік усіх чоловіків за попередньою ревізією. Вказувалися також зміни в кількості людей у сім’ї: збільшення (у третій графі ревізької “сказки”) та зменшення (у четвертій графі) з вказівкою часу та причин (у такий-то рік народилися або померли, куплені-продані, втекли або повернулися, переведені до іншого маєтку, віддані в рекрути, були пропущені в попередній ревізії, а в чинній записані, перейшли до іншого стану тощо). Наприкінці кожної сторінки потрібно було фіксувати загальне число осіб, зазначених на ній. Приклад такої “сказки” наведено в Додатку Г, документ 5.6. На прописні душі, виявлені після ревізії, складалася додаткова ревізька “сказка” за тими ж формами, за якими заповнювалися основні ревізькі “сказки”.

Відповідно до затверджених нормативно-правових документів, що регулювали основні заходи проведення VIII ревізії, міщани, купці, ремісники, “громадяни західних губерній імперії та інші вільні люди” заповнювали ревізькі “сказки” особисто під

наглядом місцевих старост; про палацових та удільних селян “сказки” складало під наглядом місцевого управління удільного відомства їхнє сільське керівництво; казенних селян, однодворців, ямщиків, вільних хліборобів, українських козаків, військових обивателів фіксували сільські керівники (для цього дозволялося наймати сторонніх осіб); про колоністів та сиріт писали старшини під наглядом чиновників відповідних управлінь; про “половників” та вільних селян, що мешкали на землях поміщиків, про солдатів-хліборобів, дітей відставних солдатів “сказки” складало сільське керівництво; про приватновласницьких селян – поміщики або їх довірені особи; казенні чиновники та вільновідпущеники складали “сказки” особисто; засланих, сибірських поселенців та іногородців записувало місцеве начальство. Далі ревізькі “сказки” про міське населення спрямовувались у магістрати, думи чи ратуші; про палацових та удільних селян – в удільні контори, прикази та управління; про казенних селян – у волосні правління; про колоністів – у колоністські управління; про поміщицьких селян – безпосередньо до ревізьких комісій. Під час VIII ревізії було запроваджено нововведення: перш ніж надати ревізькі “сказки” далі за інстанціями з метою систематизації та перевірки, їх тричі прочитували на сільських (“мирських”) зборах, учасники яких розписувалися в тому, що документи складені правильно.

Детальні вимоги до заповнення формуляра ревізької “сказки” містив “Устав о производстве девятой переписи (№23817 от 11 января 1850 г.)” [384, с. 16-17]. Бланки ревізьких “сказок” друкувалися за розпорядженням Міністерства фінансів (продавалися по 2 коп. за аркуш). У документі рекомендувалося (більшість із вимог залишилася незмінною, хоча й були новації): “а) на всіх аркушах для “сказок” у графах мають бути друковані назви; б) на верхньому аркуші ревізької “сказки” зі звичайного паперу для письма писати: рік, місяць, дата, підпис “сказки”, губернія, повіт або місто, або село, сільце, селище, якого відомства чи поміщика; чи імена купців чи міщан та ін., про яких подається “сказка”; в) у самій “сказці” чоловічу статть писати на лівій сторінці, а навпроти цього, на правій, жіночу; г) внесених осіб... писати з позначенням імені, по батькові, прізвища, подвірно, у повному складі сімей з показом, у перших графах обох сторінок для чоловічої та жіночої статі визначених, номери кожного будинку або сімейства, відокремлюючи одне від іншого рисою через обидві сторінки. 1. Сімейства

міщан, державних і приписаних до різних відомств селян вносять подвірно, на цей час після їхнього відокремлення, якщо воно законне; інакше всі відокремлені частини сімейства вважати, як і раніше, одним сімейством, хоча би жили в різних будинках і самовільних роздроблень зовсім не допускати” [384, с. 21]. Були й додаткові умови для заповнення ревізських “сказок”. Наприклад, у маєтках поміщиків окремо оформлювати “сказки” на дворових та поміщицьких селян. Якщо людина перебувала під арештом або у психічній лікарні, то таку особу зараховували до категорії наявних. На початку ревізської “сказки”, у другій графі, потрібно було зазначати особисті дані голови сім’ї, якщо в нього мати ще була жива, то її особисті дані зафіксувати в першій строфі, а навпроти, у чоловічій графі, ставити пропуск, унизу писати вже інформацію про голову сім’ї. Жінок рекомендувалося записувати навпроти чоловіків, навпроти вдів та вдівців ставити пробіл; якщо хтось із синів був одружений або вдівець, то навпроти незаміжніх сестер зазначати пропуск, а далі писати за віком його синів та онуків; потім потрібно зафіксувати сім’ю зятя, пасинків та незаконнонароджених, далі братів та племінників, наприкінці фіксувати прийомних дітей. На сторінках ревізських “сказок”, де фіксували чоловіків, у третій графі вказати вік людини на час проведення минулої ревізії, потім – обставини, за яких людина оселилася на цій території: народження, переселення з іншого маєтку, внаслідок договору купівлі-продажу, спадку, дарування, пропуск під час попередньої ревізії, залишила місцепроживання без дозволу поміщика, повернулася (або була повернена) до населеного пункту. У четвертій графі здебільшого фіксували зміни, що відбувались у населеному пункті (сім’ї): смерть, формування рекрутських партій, зарахування до складу військових переселенців, виголошення вироку за кримінальні правопорушення, відправлення для перевезення товарів, полонені, що не повернулися. У цій самій графі зазначалася кількість народжених та відпущених на волю за міжревізійний період. У ревізських “сказках”, у яких обрахуванню підлягали купці, міщани, цехові, державні селяни, в обох графах коли, хто зарахований до нового прошарку населення (у тих містах, де цехові не відокремлені від міщан, писати їх до останніх). У ревізських “сказках” про міщан та купців єврейського походження рекомендувалося наводити детальну інформацію особистого походження, навіть про тих, хто був відсутній за місцем постійного проживання (наприклад, внаслідок

професійної діяльності) та не мав паспорта, що підтверджував особу. Діти, що втратили батьків, фіксувалися за місцем проживання батьків. В останніх графах ревізьких “сказок” писали вік облікованих осіб, наприкінці сторінки – їхню кількість. Місцем проживання дворових людей можна було зазначити їхні будинки або будинки їхніх власників. Додаткові умови були викладені для осіб та установ, що відповідали за збирання та систематизацію ревізьких “сказок”. Купці, міщани, цехові та робітники самостійно заповнювали первинні документи за допомогою Міських дум, магістратів і ратуш. Про купців-євреїв та міщан надавали інформацію здебільшого рабини. Про палацових, удільних селян та відомства Управління державного конярства ревізькі “сказки” подавалися під контролем місцевого управління. Про державних селян, односторонців, військових обивателів писали місцеві очільники під керівництвом Окружного управління. Інформацію про поміщицьких та дворових селян збирали їхні землевласники. Заповнений формуляр ревізької “сказки” (IX ревізія) наведений у Додатку Г (документ 5.15) [264].

Під час X ревізії використовувався попередній формуляр ревізької “сказки”. Його дозволялося заповнювати не тільки російською мовою, а й німецькою (останнє правило поширювалося лише на остзейські губернії – Курляндську, Естляндську та Ліфляндську. Спочатку термін подання ревізьких “сказок” було встановлено на 3 червня 1858 р. Для Ставропольської та Сибірських губерній - на 3 серпня 1858 р. Якщо населення не вкладалося, термін збільшувався на 3-4 місяці відповідно до регіону (за несвоєчасне подання стягувалася пеня). Пізніше для віддалених районів Російської імперії строки неодноразово змінювалися: у північних районах Сибіру – до 1859 р., у Приморській області Східного Сибіру “сказки” дозволялося надавати безтерміново. Це призвело до того, що ревізійні заходи були завершені до 1874 р. [825, с. 76]. Екземпляри “сказок” повинні були мати малий державний герб та друковані назви всіх граф. На верхній частині аркуша ревізької “сказки” потрібно було зазначити рік, місяць і дату підписання первинної документації, губернію, повіт, місто чи село, селище, кому належить чи якій установі підпорядковуються (наприклад, прізвище власника). У лівій частині “сказки” рекомендувалося записувати осіб чоловічої статі, у правій частині – жіночої. Були розроблені рекомендації щодо внесення “відданих за судовими вирокami,

на час до виправних арештантських рот громадянського відомства або засуджених на тимчасове ув'язнення в робітничі або гамівні будинки”, їх рекомендувалося зазначати як наявних із поясненням причин свого стану [385, с. 445-470], й тих осіб, які зараховувалися до рекрутських партій. Усіх осіб, які були зараховані до складу рекрутських партій, показували вибулими. Якщо під час ревізії відбувався рекрутський набір, то чисельність населення фіксували за останньою ревізією (IX ревізією), після її завершення всі вони виключалися зі “сказок”. Як і в попередні періоди, купці, міщани, цехові, робітники надавали ревізькі “сказки” самостійно (під контролем місцевого керівництва), за палацових та удільних селян матеріали первинного обліку надавало “сільське їх керівництво під особливим управлінням” [385, с. 447]. Окремо обговорювалася методика обрахування населення, яке мешкало в маєтках, розподілених ексдивізорськими судами (останні розподіляли землеволодіння неплатоспроможного боржника між його кредиторами). Якщо на час ревізії не минуло десяти років від розподілу маєтку або минуло, але не було сплачено податків до Приказу благочестя чи державної казни, ревізькі “сказки” подавалися від усього маєтку (спочатку складалися за кожним кредитором, а потім зазначалася загальна кількість населення за всім маєтком). Окремо від кріпосних селян обраховувалися вільні люди, навіть якщо вони мешкали на землях, що перебували у приватній власності.

Наприкінці кожна ревізька “сказка” обов’язково підписувалася людиною, яка її складала, або особою, яка її надавала до комісії (якщо обрахуванню підлягали вільні люди); матеріали первинного обліку кріпосних чи дворових селян підписували їхні власники чи уповноважені особи. Вільні люди особисто підписували “сказку”. Якщо ж були неписьменні, документ на їхнє прохання підписував укладач. У Курляндській, Естляндській, Ліфляндській губерніях ревізькі “сказки” на селян поміщицьких, міських, патримоніальних маєтків підписували мирські суди. Підпис був такого змісту: “Що в цій ревізькій “сказці” всі душі, до такого-то числа (місяць, число й рік, на верхньому аркуші “сказки” проставлені) наявні колишні, показані та прописаних немає, в тому такий-то (чин або звання, ім’я, по батькові та прізвище) руку приклав, або: замість такого-то, за докладеної при цьому довіреності, такий-то руку приклав, або замість такого-то руку приклав, або: замість такої-то, докладеної при цьому довіреності, такий-

то руку приклав; або за відсутністю такого-то управитель його, або староста такий-то руку приклав; або опікун, або адміністратор такий-то руку приклав” [385, с. 450].

Поряд із проблемою вивчення етапів становлення формуляра ревізських “сказок” важливим залишається питання їх інформативної репрезентативності й достовірності. Авторка цього дослідження, спираючись на аналіз ревізських “сказок”, визначила декілька дискусійних аспектів. Це: 1) вік облікованої особи; 2) антропонімічні відомості мешканців населеного пункту; 3) наявність великої кількості необлікованих осіб та ймовірність повторного обліку населення. З метою встановлення ступеня інформаційних можливостей матеріалів первинного обліку були проаналізовані ревізські “сказки” селища Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської губернії за 1816-1817, 1835-1836 рр., слободи Мартової Чугуївського повіту Харківського намісництва (з 1796 р. – Вовчанського повіту Слобідсько-Української губернії; суч. Мартове Печенізького району Харківської області) за 1782-1835 рр.; села Тернівки Черкаського повіту Київської губернії (до цього входило до складу Вознесенського намісництва) за 1795-1834 рр.

Найбільш дискусійним є встановлення вікових, а також антропонімічних показників облікованої особи. Як було зазначено вище, у фонді 131 “Маріупольське повітове казначейство”) Державного архіву Донецької області перебувають на обліку ревізські “сказки” селища Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської області за 1816-1817, 1835-1836 рр. Навіть при формальному порівнянні ревізських “сказок” за 1816 та 1835 рр. казенного селища Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської губернії авторка дослідження виявила певні розбіжності. Так, наприклад, єдиний брат Козьми Федоровича Сиротиліна в VII ревізії записаний Степаном, а у VIII ревізії – Стефаном. Можна припустити, що перший раз його ім’я було зафіксовано некоректно – переписувач не зорієнтувався в новому для нього, але поширеному в Смоленській губернії імені Стефан і назвав чоловіка більш звичним для українського середовища іменем Степан. У VIII ревізії помилку вже виправили, адже ім’я Стефан повторюється в записі синів цього чоловіка.

Такі “перекручування” імені та прізвища були досить поширеним явищем під час ревізійних заходів і в інших регіонах Російської імперії. Дослідники V ревізії (1794-1796

рр.) на Правобережжі, де документи склалися з російськомовного та польськомовного варіантів (прикладом може слугувати ревізька “сказка” села Ободівка, Бершадського повіту Брацлавського намісництва). Ю. Легун та О. Петренко стверджували, що “в російськомовній частині ревізьких “сказок” спостерігалось прагнення записувати імена українських селян на російський взірєць: Остапа називали Євстафієм, Параску – Євпраксією, Хому – Єфімієм. Натомість польський варіант ревізьких “сказок” частіше зберігав правдиве звучання імен” [840, с. 19]. Однак, за спостереженням дослідників, на точність фіксації мешканців населеного пункту впливав конкретний переписувач, оскільки в деяких ревізьких “сказках” у польському варіанті зустрічались імена українських селян, які були записані польською транслітерацією.

Проблему точної фіксації антропонімічних показників особи російський уряд намагався вирішити нормативним шляхом. Під час проведення I ревізії було прийнято сенатський указ від 2 червня 1724 р. “Об оказавшемся несходстве имен в поданных ревизских сказках при свидетельстве душ...”, у якому наголошувалося, що “котрі люди й селяни по свідченню з’явилися проти попередніх поданих “сказок” і донесень іменами та по батькові невідповідні, таких записувати тими іменами, як вони нині по справжньому свідченню з’явилися” [511, с. 295]. У 1744 р. Сенату знову довелося вирішувати питання невідповідності імен та по батькові під час проведення ревізії, оскільки знову поставали ситуації, коли “виявляються в наданих сказках, з попередніми Генералітетськими книгами, в іменах та по батькові різниця..., а при розгляді та розпитуванні, точно ті люди наголошують, що так їх звати, як у нинішніх сказках написані, до того ж і прізвищами подібні..., і подушні гроші... платили” [451, с. 164]. Було наказано писати до ревізьких “сказок” цих осіб так, як вони нині відрекомендуються, але для контролю за їх словами взяти відомості від місцевих священників та старожилів. Ухвалення зазначених вище нормативно-правових актів не вирішило проблеми: у ревізьких “сказках” і надалі було чимало невідповідностей у написанні прізвищ та імен облікованих осіб.

Актуальним питанням також залишається визначення вікового показника населення. Наприклад, у документах первинного обліку стверджувалося, що мешканцю

селища Темрюк Козьмі Кіндратовичу Дудникову на час VII ревізії в 1816 р. виповнилося 28 років, а за VIII ревізією (рік упорядкування “сказки” – 1835 р.) у графі, де фіксувався вік особи за попередньою ревізією, було написано 26 років, крім того, якщо додати до вказаних у записі років життя К. Дудникова час, що сплинув з останньої ревізії (а це 19 років), то йому повинно було бути принаймні 45 років, а не 37, як ідеться в ревізії. Визначення вікового показника облікованої особи, попри його деталізацію, А. Гедьо вважає найбільш недостовірним пунктом ревізьких “сказок” [925, с. 553]. “Він фіксувався з точністю до року, а в деяких випадках (переважно малолітніх дітей) – до місяця. Однак зіставлення його зі свідченнями інших документів (у першу чергу – метричних книг) вказує на систематичне спотворення вікового показника” [925, с. 553]. Дослідниця пояснює такі неточності поспіхом переписувачів і небажанням заглиблюватись у деталі. Історики Ю. Легун та О. Петренко доводять інше: “селяни (найбільше – старшого покоління) просто не знали точно власних літ; ревізійні списки були інформативним джерелом для проведення рекрутського набору, намагаючись уникнути якого чоловіки додавали або віднімали собі роки” [841, с. 9]. Історик Ю. Волошин стверджує, що мешканці ранньомодерної Полтавщини, як і мешканці інших регіонів Центрально-Східної Європи, слабо орієнтувалися в тому, скільки років їм виповнилося [920, с. 15]. З тим самим стикалися і земські статистики XIX ст. – деяким літнім патріархам родин допомагали вирахувати свій вік або вік їхніх дітей, онуків та правнуків односельці, спираючись на знаменні події в історії села чи країни. Голови родин (бувши часом у досить поважних роках), що й були сказкоподавачами, не завжди пам’ятали не лише вік онуків, але і їх кількість чи приналежність до власних нащадків (особливо щодо дівчаток).

Ще однією проблемою становлення системи перепису є велика кількість необрахованих осіб та ймовірність повторного обліку населення. Як засвідчив аналіз ревізьких “сказок”, часом наявні формулювання “був пропущений у попередній ревізії” і потім внесений (наприклад, слобода Мартова, VII ревізія). Так, за VII ревізією (перевірка тривала до 1834 р.) кількість прописних осіб у межах Російської імперії становила 887880 о.ч.с., 68260 біглих о.ч.с. та 28588 о.ч.с. повторно облікованих. Ситуація під час VIII ревізії не змінилася, тільки за 1835 р. було додатково обраховано

56250 о.ч.с., у 1836 р. – 52555 о.ч.с. (перевірка тривала до 1843 р., однак із кожним роком скорочувалася кількість осіб, які вносилися в так звані додаткові ревізські “сказки”) [825, с. 71-72]. Найменше прописаних та прихованих осіб було зафіксовано після VI ревізії. Чисельність податних на теренах Російської імперії була збільшена лише на 142 тис. о.ч.с., або на 0,75%. Однак останнє пояснюється тим, що перевірка тривала з 1812 р. до 1814 р., а в 1815 р. було прийняте рішення припинити її у зв’язку з початком VII ревізії [825, с. 71-72].

Задіяні під час написання розділу архівні документи зафіксували численні випадки необрахованих осіб. В Олександрівському повіті Катеринославської губернії в першій третині XIX ст. займався виявленням прописних душ чиновник місцевої казенної палати титулярний радник Микола Бут. Так, у червні 1817 р. він знайшов 3 прописні особи чоловічої статі, у вересні 1828 р. – 4 прописні особи (2 чоловічої та 2 жіночої статі) у селищі Темрюк; у листопаді 1835 р. – 3 прописних жінок у родинах міщан міста Олександрівська; у грудні 1835 р. – 20 необрахованих осіб (переважно жіночої статі) у селищах Юльівка, Комишуваха, Павлівка, Жеребець, Пологи, Преображенське, Карлівка; у березні 1836 р. він виявив 62 прописні душі в населених пунктах Олександрівського повіту – 9 осіб у с. Іванівка, 9 осіб у с. Гаврилівка, 8 осіб – у с. Мала Михайлівка, 1 – у с. Велика Михайлівка, 15 – у с. Успенівка, 6 осіб – у с. Покровському, 13 – у с. Григорівка, 1 особу в с. Олександрівка, що належала спадкоємцям надвірного радника Клевцова [265, арк. 77-79, 81 зв., 84, 85, 89-99; 266, арк. 26, 36].

До проблеми великої кількості необрахованих осіб додавалася інша – відсутність єдиної системи обліку жіночого населення. Навіть за тими ревізіями, де облік жіночого населення проводився (III-V, VII-X), досить складно встановити точні демографічні дані про чисельність, динаміку зростання й основні напрямки міграційних та рееміграційних процесів серед жінок. На це саме вказували і відомі російські демографи С. Новосельський і А. Рашин. Так, С. Новосельський стверджував, що “серед православного населення на початку XIX ст. спостерігалася менш прийнятна реєстрація серед народжених (імовірно, і померлих) дівчат, аніж хлопців, оскільки “чоловіча душа” відігравала більшу роль як податна одиниця в поміщицькому побуті, аніж “душа жіноча” [829, с. 47-48]. Аналогічної думки дотримувався А. Рашин. Науковець

наголошував, що “реєстрація народжених дівчаток у перші три десятиріччя XIX ст. була, безсумнівно, не повною” [1024, с. 71-82].

Однак, незважаючи на певні інформаційні прогалини, ревізькі “сказки” разом з іншими джерелами (метричними книгами, сповідальними відомостями) можна використовувати для реконструкції історико-демографічних процесів у Російській імперії. Спробуємо відтворити демографічну ситуацію на українських землях в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст.

З “Історії міст та сіл Української РСР. Донецька область” довідуємося, що селище Темрюк (зараз с. Старченкове Володарського району Донецької області) “було засноване на початку XIX ст. збіглими селянами із Західної України” (водночас більшість краєзнавців Донецької області вважають, що Темрюк було засновано у 1807 р. переселенцями із Смоленської губернії) [816, с. 266]. У селищі Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської губернії VII загальнодержавну ревізію провели в січні 1816 р. Тоді, згідно з документами первинного ревізького обліку, в населеному пункті проживало 305 осіб чоловічої і 279 осіб жіночої статі (серед них більшість – особи працездатного віку). Протягом 1816-1835 рр. чисельність населення зросла на 218 % і на час проведення VIII ревізії (1835 р.) становила 1859 осіб чоловічої та жіночої статі. Отже, кількість населення селища за 19 років зросла на 1275 осіб. Чисельність і склад мешканців Темрюка змінювалися в результаті міграційних процесів та природного руху населення, коли показники народжуваності значно перевищували рівень смертності. Від січня 1816 р. до 1835 р. в селі народилося 315 осіб. Кількість осіб до 16 років зросла з 216 осіб у 1816 р. до 964 осіб у 1835 р., вікової категорії 17-34 років – до 494 осіб (на 1816 р. ці показники становили 225 осіб), вікової категорії 35-59 – зі 111 осіб у 1816 р. до 363 осіб у 1835 р. Таким чином, співвідношення дітей та підлітків до осіб працездатного віку становило в 1816 р. 2:3, у 1835 р. – 1:1 [1055, с. 133]. Водночас з 1811 р. до 1815 р. у селищі Темрюк було зареєстровано 79 випадків смерті, що в середньому становило 15,5 осіб на рік. З 1816 р. до 1835 р. показники смертності від хвороб та нещасних випадків сягнули 158 осіб, тобто 8 осіб на рік. Показники дитячої смертності в селі залишалися стабільно високими. З 1811 р. до 1815 р. померло 32 дітей та підлітків, з січня 1816 р. до березня 1835 р. – 37. Таким чином, вікова категорія до 16

років серед померлих становила в 1811-1815 рр. – 40,5 % від загальної кількості летальних випадків, у 1816-1835 рр. – 23,4% [1055, с. 133]. Такі високі показники дитячої смертності пояснювалися передусім відсутністю належного медичного обслуговування жінок репродуктивного віку та новонароджених, сталої системи заходів профілактики інфекційних захворювань, незадовільними санітарно-гігієнічними умовами, незбалансованим харчуванням, відсутністю контролю за дітьми [1055, с. 133].

Зростання чисельності мешканців Темрюка відбувалося не тільки за рахунок природного руху населення, але й завдяки процесам його механічного просторового переміщення. Наприклад, лише в 1830 р. з Курської губернії було переселено 40 однодворців, а в 1843 році – 92 однодворці з Подільської та Віленської губерній [265, арк. 69-70 зв.]. Наприклад, із села Великий Теленек Гайсинського повіту Подільської губернії в 1843 р. переселилася сім'я Вруцьких у складі семи осіб: Івана Вруцького, його сина Григорія та доньки Матрони, невістки Ірини, онука Семена, онучок Марії та Ганни. Із села Теплика Гайсинського повіту Подільської губернії переїхала сім'я Йосифа Дмичаковського у складі трьох осіб: його жінки Лукерії та сестри Терези. З додаткової ревізійної “сказки” від 12 вересня 1828 р. довідуємося, що принаймні ще четверо мешканців Темрюка прибули з інших місцевостей: 45-річний Мойсей Бородавка – з Миргородського повіту Полтавської губернії, 11-річний Пилип Короленко зі своєю 35-річною матір'ю – з Болховського повіту Орловської губернії, а 30-річна “уродженка міста Москви” Парасковія Семенівна Сорокіна “відлучилася під час нашестя ворога”, тобто у 1812 р. [266, арк. 36]. Збільшення мешканців Темрюка відбулося також за рахунок переселення з одного селища до іншого в межах губернії та повіту. Так, наприклад, до селища Темрюк у 1824 р. перейшли на постійне місце проживання козацька родина у складі 5 осіб із Щербатівського хутора Бахмутського повіту Катеринославської губернії та 207 козаків та поселенців селища Миколаївка Павлоградського повіту Катеринославської губернії [266, арк. 30]. Роком раніше (у червні 1823 р.) відбулося переселення до Темрюка в межах одного Олександрівського повіту – 12 козаків та поселян із селища Гаврилівка та 19 осіб козаків із селища Велика Михайлівка [266, арк. 30]. Загалом демографічні процеси в Темрюку відповідали загальним тенденціям на Півдні України (Додаток Г, діаграма 5.1). Так, В. Ликова на

основі ревізських “сказок” за 7 селищами Олександрівського повіту Катеринославської губернії (Велика і Мала Михайлівка, Жеребець, Кінські Роздори, Григорівка, Благовіщенське, Пологи) довела, що здебільшого потік переселенців на Південь України відбувався з Полтавської, Слобідсько-Української, Смоленської та Чернігівської губерній [1010, с. 349]. Російський демограф В. Кабузан також пояснював збільшення населення Катеринославської губернії за рахунок зростання міграційних процесів населення Полтавської, Чернігівської, Смоленської, Слобідсько-Української, Воронежської та Курської губерній [824, с. 297-301]. За даними В. Кабузана, між VII та VIII ревізіями Катеринославську губернію як постійне місце перебування обрали 17 тис. 762 особи [824, с. 281].

Формування статеві-вікового складу населення селища Темрюк залежало, як від демографічних факторів (народжуваності, смертності, міграційних процесів), так і тих, що на них впливають – історичних та соціально-економічних. Статеві-вікове співвідношення в соціальній групі державних селян Темрюка у 1816 р. було таке: особи чоловічої статі переважали в першій віковій категорії (0-16 років) на 42 особи (144:102), у віковій категорії від 35 до 59 років особи жіночої статі переважали чоловічу на 15 осіб (63:48), статеві-віковий паритет спостерігався у вікових категоріях 17-34 років (112 чоловіків:113 жінок) та понад 60 років (1:1) [1055, с. 135]. Загальне співвідношення було на користь чоловічої статі (перевага у 26 осіб). У 1835 р. статеві-вікове співвідношення в соціальній групі казенних селян Темрюка змінилося на користь чоловічої статі: у трьох вікових категоріях (від новонароджених до 16 років, від 35 до 59 років та від 60 і старше років) чоловіча стать переважала на 10, 11 та 12 осіб відповідно. Проте жіноча стать переважала у віковій категорії 17-34 років на 36 осіб. Таким чином, перевага жіночої статі над чоловічою в 3 особи не є критичною: загальне співвідношення статей було 1:1 [1055, с. 135].

За ревізськими “сказками” також можна встановити масштаби рекрутування чоловіків до лав імперської армії за різними селищами. Наприклад, у 1811-1816 рр. (дані VII ревізії) із селища Темрюк було рекрутовано 9 осіб, що становило у приблизному співвідношенні як 1 рекрут на 10 чоловік призовного віку (зазвичай до цієї категорії відносили молодих хлопців та чоловіків від 17 до 34 років) або на 30 усіх

осіб чоловічої статі цього селища. З 1817 по 1835 рр. було рекрутовано 37 осіб, тобто майже кожного сьомого темрюківця призовного віку.

При порівнянні ревізьких “сказок” можна простежити трагічну долю декількох родин селища Темрюк. Виснажлива праця на землі, хвороби, відсутність належного медичного обслуговування, незбалансоване харчування, відсутність контролю за дітьми провокувала велику кількість смертей серед місцевого населення. Наприклад, порівнюючи ревізькі “сказки” Темрюка за 1816 і 1835 рр., можна побачити, що приймак Козьми Дудникова Іван Іванов помер у 30-річному віці, Козьма Федорович Сиротилін – у 45 років (залишилася невідомою доля його дружини Матрьони, адже у “сказці” за 1835 р. вона вже не фігурує). Померли також два його пасинки – 10-річний Іван і 5-річний Тит (в одному році, можливо, через нещасний випадок), а от Ісає Опанасович Чебуріхін помер у поважному 67-річному віці. У ревізькій “сказці” за 1835 р. (у порівнянні з 1816 р.) відсутні імена жінок – Феодосії з родини Дудникова, Агрипини і Параскеви Сиротиліних (можливо, вони повиходили заміж і їхні особи записано у складі родин чоловіків). Із самих текстів ревізьких “сказок” подальшу долю цих жінок встановити неможливо, адже при записі зазначалися тільки їхні імена. Лише залучаючи широкий діапазон інших джерел, зокрема метричні книги, можна дослідити подальшу долю жінок.

Ревізькі “сказки” також відображають історико-демографічну ситуацію в селі Тернівка Смілянського району Черкаської області. На жаль, нині збереглося обмаль інформації про історію населеного пункту. У “Сказании о населенных местностях Киевской губернии” (1864) Л. Похилевича читаємо: “Село Тернівка розташоване уздовж річки Ташлик нижче від села Попівки, від якого відділяється тільки невеликим яром. Село Смілянка лежить іще нижче вздовж Ташлику за 3 версти. Жителів обох статей – 859. Землі в окружній межі – 1809 десятин. Поблизу села є могили й викопують черепки якихось посудин з нерозбірливими літерами. Один з таких черепків зберігається в церкві. Село належить генерал-майору Владиславу й підпоручику Олександрю Християновичам Гревсам, батько яких купив цей маєток у графа Самойлова. Церква Дмитрівська, дерев’яна, 7-го класу; землі має 38 десятин; побудована 1822 року невеликим коштом покійного батька власників генерал-майора

Християна Гревса [дерев'яна церква Дмитра Солунського – І.П.]” [627, с. 512]. Також є згадки про цей населений пункт в “Історії міст і сіл Української РСР. Черкаська область” [815, с. 516].

Як було зазначено вище, основними демографічними показниками, що характеризують стан і якісний склад населення локальної території (у нашому випадку – села Тернівки), є чисельність, статеві-вікова й етнічна структури, народжуваність, смертність, природний та механічний приріст населення тощо. Розглядаючи демографічні процеси серед власницьких селян Тернівки за ревізькими “сказками”, слід зазначити, що протягом 1795-1834 рр. чисельність цієї соціальної групи неухильно зростала. Якщо в 1795 р. в населеному пункті мешкало 578 селян, у 1816 р. – 631, то в 1834 р. – 747 осіб (Додаток Г, діаграма 5.2). Найбільші темпи приросту населення в Тернівці спостерігалися протягом 1816-1834 рр. Наприклад, чисельність селян зросла на 116 осіб (або на 18,4% у порівнянні з попереднім періодом). Найнижчі темпи приросту населення було зафіксовано в 1795-1816 рр. [1046, с. 18]. У цей період загальна кількість селян Тернівки збільшилася лише на 53 особи, або на 9,1%. Основними причинами, що гальмували темпи приросту населення, були різке зменшення показників народжуваності та збільшення смертності внаслідок поширення різних захворювань [1046, с. 18].

Протягом 1796-1811 рр. серед категорії селян чоловічої статі села Тернівки був зареєстрований 71 летальний випадок [1046, с. 18]. Найвищі показники смертності відображають ревізькі “сказки” в 1798 р. – 12 осіб та в 1799 р. – 9 осіб (Додаток Г, діаграма 5.3). Упродовж 1811-1815 рр. було зафіксовано 39 випадків смерті серед чоловіків. Найбільші показники смертності становили в 1813 р. – 13 випадків. Матеріали VI ревізії засвідчують, що найвразливішою категорією населення були діти до одного року [1046, с. 18]. Так, серед осіб, народжених 1810 р., вмерли: у 1811 р. – 1 особа, у 1812 р. – 3 особи, у 1813 р. – 1 особа, у 1814 р. – 1 особа, у 1815 р. – 4 особи. Тобто з 39 померлих осіб чоловічої статі 19 осіб становили діти та підлітки до 16 років (або 48,7% від усієї кількості померлих) (Додаток Г, діаграма 5.4). Упродовж 1816-1834 рр. померло 105 осіб чоловічої статі (втрати становили 32,23% від загальної чисельності осіб чоловічої статі), з яких 21 особа були діти та підлітки до 16 років (Додаток Г,

діаграма 5.5). Причому піковими періодами втрат стали 1816, 1817, 1826 та 1831 рр. з кількістю померлих у 10, 12, 8 і 8 осіб чоловічої статі відповідно. Найбільші показники смертності становили в 1817 р. – 12 випадків. Серед причин, що призводили до втрат серед місцевого населення, було зростання випадків інфекційних захворювань, фізичних травм, перинатальних смертей, нещасних випадків.

На динаміку чисельності населення села впливало збільшення випадків утеч. Між V та VI ревізіями Тернівку залишила 31 особа (15 осіб чоловічої та 16 осіб жіночої статі) [1046, с. 19]. Втечі здебільшого були поодинокі, хоча ревізії фіксували також масові випадки. Так, наприклад, Василь Петрович Лихочас у 1811 р. у віці 56 років втік із села (його син Василь втік іще раніше – у 1809 р.). Обидва повернулися до рідного села. У 1812 р. повернувся Василь Петрович і наступного року помер. Син Василь з'явився в селі 1814 р. У Василя Тихоновича Мирошника мати Євгенія Гаврилівна (в оригіналі – Євгенія Гаврилова) втекла 1813 р., а її онука Катерина – у 1815 р. [289, арк. 601]. У 1813 р. втекла ціла родина – Михайло Петрович Белянський, його дружина Авдотья, його діти Єлисей, Дар'я та Акулина [289, арк. 618 зв.-619]. У 1803 р. (так записано у “сказці”) втекли дві племінниці Афанасія Івановича Ремеза – Ганна і Устинья [289, арк. 619]. За міжревізійний період (1816-1834 рр.) чисельність осіб, які самовільно залишили Тернівку, становила 12 осіб чоловічої та 8 осіб жіночої статі. Причому в 1817 р. втекли відразу 36-річна мати Наталія і 20-річна сестра Марія померлого того ж року Опанаса Григоровича Яценка [290, арк. 67]. Єдиним випадком переселення в Тернівку між 1811-1816 рр. було примусове привезення купленого в 1814 р. у поміщика Лохвицького повіту Полтавської губернії Льва Петровича Корсуня 33-річного кріпака Федора Остаповича Дмитренка з 28-річною дружиною та 8-річним сином, котрих записали до дворових людей [289, арк. 599 зв.].

Найчастіше втікачів повертали до їхніх колишніх власників (або вони самостійно поверталися), після чого особи чоловічої статі здебільшого потрапляли до складу рекрутських партій. Це пояснювалось особливостями проведення й організації призовних кампаній у той період – набір рекрутів з власницьких селян повністю залежав від волі поміщика. Саме за рахунок втікачів землевласники намагалися виконати норми рекрутського набору. Так, наприклад, Максим Корнійович

Надгребельний втік з Тернівки 1801 р. у 15 років. У 1812 р. він повернувся додому й одразу був відданий у рекрути [289, арк. 616 зв.]. Так само вчинили з Данилом Михайловичем Слободяником, який у віці 35 років втік у 1811 р. з Тернівки (ще раніше, у 1810 р., село залишив його рідний брат Василь, коли йому виповнилося 25 років). У 1813 р. Данило Михайлович Слободяник повернувся додому, тоді ж його зарахували до складу рекрутської партії [1046, с. 20]. Можливо, уникаючи такої долі, Василь Михайлович Слободяник у 1815 р. повернувся додому й тоді ж залишив село [289, арк. 617 зв.]. Аналогічно зробили з Екимом (Юхимом) Федоровичем Кранцеусом, який втік 1809 р., а повернувся 1813 р. Того ж року його віддали в рекрути [289, арк. 620 зв.]. Рекрутська доля чекала також на Кіндрата Олексійовича Наконечного, який у віці 33 років втік у 1811 р. з села і того ж року повернувся. Його віддали в рекрути 1813 р. [289, арк. 622]. У 1815 р. повернувся до Тернівки Герасим Гнатович Казенний, у 1816 р. його віддали в рекрути [289, арк. 624 зв.]. Протягом 1796-1811 рр. із Тернівки до складу рекрутських партій було зараховано 21 особу (Додаток Г, діаграма 5.6). У міжревізійний період найбільша кількість осіб, яка поповнила лави рекрутів із села Тернівки в 1806 р., – 7 осіб (під час чергової російсько-турецької війни 1806-1812 рр.). У міжревізійний період (VI та VII ревізії) в рекрути чи козаки було віддано 19 осіб, пік рекрутчини припав на розпал Вітчизняної війни 1812 р. У 1812-1813 рр. було рекрутовано 16 осіб (Додаток Г, діаграма 5.7). Вік рекрутів був різним, двом особам виповнилося 19 років, одній – 20 років, двом – 21 рік, одній – 22 роки, двом – 23 роки, двом – 24 роки, двом – 25 років, одній – 26 років, одній – 27 років, одній – 29 років, одній – 30 років, двом – 35 років, одній – 37 років. За 1816-1834 рр. лави рекрутів поповнили 15 жителів Тернівки (або 4,5% від усього чоловічого населення села) (Додаток, діаграма 5.8).

Оскільки первинний облік – ревізькі “сказки” V (1794-1808 рр.) та VII (1815-1826 рр.) ревізій – фіксував інформацію про осіб жіночої статі, то за допомогою цих документів можна реконструювати статево-вікову структуру поміщицьких селян Тернівки. Статево-вікова піраміда показує динамічний розвиток соціальної верстви селян Київщини на прикладі Тернівки та досить збалансовану статево-вікову структуру місцевого соціуму на час проведення ревізії. Молодь і діти становили переважну

більшість жителів села (Додаток Г, діаграма 5.9). Виходячи з даних статеві-вікової піраміди, майже ідентичним у 1795 р. є співвідношення осіб чоловічої та жіночої статі у вікових категоріях 0-4, 5-9, 15-19, 35-39, 45-49, 55-59 років; значне перевищення кількості осіб жіночої статі над чоловіками спостерігається в категоріях 20-24 років (на 12 осіб кількість жінок перевищує кількість чоловіків удвічі), 25-29 років (на 11 осіб або на 44%), 50-54 років (на 7 осіб); перевищення кількості осіб чоловічої статі над особами жіночої статі спостерігається в категоріях 10-14 років (на 17 осіб або на 42,5%), 30-34 років (на 8 осіб або на 47%), 40-44 років (на 4 особи або на 33%), 60-64 (на 3 особи або більше, ніж удвічі), 70-79 років (на 3 особи або в три рази більше, ніж жінок), а в категоріях 65-69 та 80 і більше років за відсутності жінок узагалі чоловіків було в два рази більше (на 2 особи в кожній віковій категорії).

Статеві-вікова піраміда селян, за матеріалами VII ревізії, знов ілюструє динамічний розвиток населення Тернівки, зокрема домінування категорії дітей та молоді (Додаток, діаграма 5.10). Цікаво, що немовлят та малечі обох статей до 5 років нараховувалося по 50 осіб [1046, с. 21]. Також паритет спостерігався у віковій категорії 55-59 років – по 4 особи обох статей. У вікових категоріях 5-9, 10-14, 15-19, 25-29, 30-34, 40-44, 45-49, 70-79 років домінували жінки. У вікових категоріях 20-24, 35-39, 50-54, 60-64, 60-69, 80 і більше років домінувала чоловіча стать. Загалом жінок було на 39 осіб більше, ніж чоловіків.

Під час аналізу матеріалів ревізських “сказок” 1795 та 1816 рр. нами було виявлено велику кількість осіб, вік яких закінчувався на “5” чи “0” (так званих ювілярів). На такий недолік переписів у Російській імперії (неточне відображення віку – І.П.) неодноразово звертав увагу полтавський дослідник Ю. Волошин [921, с. 6]. Виникали сумніви щодо відповідності статистичних записів реальному біологічному вікові людей і в І. Сердюка, який вважав, що частка ювілярів повинна перебувати в межах 9%. Однак підрахунки вказували на перевищення цієї норми втричі. Учений дійшов висновку, що оскільки головною подією в житті людей з релігійною свідомістю є не народження, а смерть, то впродовж життя частина людей просто забувала точну дату свого народження і тому під час переписів округлювала свій вік [1087, с. 57]. У Тернівці в 1795 р. спостерігалася така тенденція щодо відображення віку населення: 30-річних

чоловіків було найбільше серед усіх вікових категорій – 23 особи. Причому в найближчих до 30-річних категорій (від 25 до 35 років) 29, 31, 33 та 34-річних не було жодної особи чоловічої статі і лише по три особи 26 та 28-річних і дві особи 32-річних. А серед осіб жіночої статі найбільшу вікову категорію становили 25-річні (23 особи або 8% усього жіноцтва).

На тлі якісних змін у складі населення локальної території відбувалися перетворення у структурі окремих селянських родин Тернівки. За цими процесами можна відтворити історію роду. Так, у ревізії 1795 р. сімейство Лихочасів було записане у складі 40-річного голови родини Василя Петровича Лихочаса, його дружини, 35-річної Агафії Петрівни, та двох синів – 15-річного Василя та 6-річного Григорія. Рід занять їх був записаний як “харчуються від чорної роботи” [287, арк. 855]. Василь Петрович Лихочас 1811 р. у віці 56 років втік із села (його син Василь втік ще раніше – у 1809 р.) [288, арк. 228]. У 1812 р. повернувся батько і наступного року помер, а син повернувся лише у 1814 р. Василь Васильович Лихочас одразу по поверненню вдруге одружився, а можливо, прибув додому з новою дружиною Устинією, оскільки на час ревізії 1816 р. мав дворічного сина Симеона, записаного як сина від другої дружини, та трьох падчірок – Хавронію 9 років, Агафію 6 років та Катерину 4 років [289, арк. 600 зв.]. Увесь цей час господарством опікувалися 51-річна дружина Лихочаса Агафія та молодший син Василя Петровича Лихочаса Григорій (на момент ревізії 1811 р. йому виповнилося 22 роки). Григорій Лихочас у 1816 р. мав дружину Пелагею (25 років), двох синів Іванів (3 та 1 років) та 5-річну доньку Парасковію. У ревізії 1834 р. родини братів записані окремо під №1 та №2. 54-річний Василь Васильович Лихочас мешкав разом зі своїм 20-річним сином Симеоном, дружиною Устинією, двома народженими від Устинії дочками – 16-річною Федосією та 14-річною Агафією та дочкою когось із падчірок (у ревізії записано “Его же второй жены внука Марфа”) – трирічною Марфою [290, арк. 30 зв.-31]. Можна лише здогадуватися, яка доля спіткала матір Марфи – чи померла вона, чи втекла, народивши позашлюбну дитину, чи втекла з чоловіком, якщо була одружена, полишивши доньку на бабцю Устинію. Родину Григорія Васильовича Лихочаса після смерті батька у 1822 р. (на той час Григорію виповнилося 32 роки) та старшого брата Івана у 1832 р. (на той час Іванові Григоровичу виповнилося 19 років)

очолив 19-річний другий син Іван, котрий мав опікуватися двома молодшими братами – 16-річним Ігнатієм та 7-річним Трохимом, а також матір'ю – 43-річною Пелагеєю [290, арк. 30 зв.-31]. Що сталось із сестрою Івана Парасковією, невідомо, але можна сподіватися, що вона вийшла заміж і мешкала в іншій родині [1046, с. 23].

Записаний у ревізії 1795 р. 65-річний Роман Самійлович Бугера мав статус хлібороба. У нього були 50-річна дружина Настасія Іванівна та 18-річний син Олексій [287, арк. 862 зв.]. Десь у 1800 р. в Олексія народилася донька Варвара. Проте невдовзі Олексій овдовів. Принаймні інші нащадки (народжені у 1808, 1809, 1810 рр. доньки Авдотія, Агафія та син Михайло) були записані в ревізії 1816 р. як діти від другої дружини. У 1816 р. Романові Самійловичу Бугері було 85. Між цими ревізіями він втратив дружину, тобто був вдівцем. Його син, 38-річний Олексій, уже до цього часу двічі був вдівцем і на 1816 рік був одружений утретє. Від першої дружини у нього була 17-річна донька Варвара, від другої – 8-річна Авдотія, 7-річна Агафія та 6-річний Михайло, від третьої дружини (34-річної Агафії) – 5-річна Тетяна, 4-річна Домна, 3-річна Авдотія та однорічна Катерина [289, арк. 622 зв.-623]. У 1818 р. у 87 років помирає Роман Самійлович Бугера. В Олексія народжуються між ревізіями ще принаймні дві дочки – на час ревізії 1834 р. в нього були 8-річна Марина та 4-річна Зіновія [290, арк. 60 зв.-61]. Між ревізіями з родини зникає Варвара. Можливо, вона вийшла заміж, але привертає увагу незвична для українського села ситуація, коли в родині було багато дорослих дівчат – 26-річна Авдотія, 25-річна Агафія, 23-річна Тетяна, 22-річна Домна, 21-річна Авдотія та 19-річна Катерина, коли в інших родинях в цей час набагато молодші дівчата вже мали чоловіків [1046, с. 24].

Родина записаного в ревізії 1795 р. під №6 40-річного Василя Прокоповича Третяка мала такий склад: дружина – 38-річна Авдотія Федорівна, четверо синів (16-річний Іван, 6-річний Яків, 4-річний Федір, 2-річний Матвій), донька (15-річна Парасковія), рідний брат-вдівець (30-річний Ісаак), у якого було троє дітей (7-річна Федосія, 6-річний Григорій, 4-річний Степан) [287, арк. 855 зв.]. Ця родина мала тяжку долю. У 1799 р. в 6-річному віці помирає найменший син Василя – Матвій, а 1806 р. – найстарший Іван. Сам Василь Прокопович Третяк помер 1809 р. У 1806 р. був відданий у міліцію Ісаак Прокопович Третяк, найстарший син якого Григорій Ісаакович, напевно,

раніше втік з дому, був розшуканий, але “залишений за колишнім власником” [288, арк. 229]. На час проведення ревізії 1816 р. головою родини вважався 26-річний Яків Васильович Третяк, який мав 23-річну дружину Ганну та однорічного сина Омеляна. Мати Якова Третяка, напевно, померла між 1800 та 1816 рр., оскільки на час ревізії в родині Якова Третяка рахувалася його молодша сестра 16-річна Парасковія, 1800 р.н. Старша сестра, також Парасковія, втекла з дому 1815 р. У родині також мешкали неодружені 20-річні брати Якова – рідний брат Федір Васильович та двоюрідний брат Степан Ісаакович [289, арк. 601 зв.-602]. Куди поділася за цей час Федосія Ісааківна, невідомо. Можливо, вийшла заміж. У ревізії 1834 р. записаний під №8 44-річний Яків Васильович. Він мав сімох дітей. 19-річного сина Омеляна та шістьох інших дітей, народжених від другої дружини, 37-річної Федосії – 14-річну Авдотію, 13-річного Семена, 12-річного Якова, 8-річну Федосію, 4-річну Параскеву, однорічного Каленика. Його брат, 42-річний Федір Васильович, був записаний в тій самій родині і мав 36-річну дружину Матрону та двох дітей – 12-річного Никифора та однорічну Варвару [290, арк. 31 зв.-32]. Родина Степана Ісааковича Третяка записана була вже окремо під №9 ревізької “сказки”. Степан мав дружину, 32-річну Марію, та трьох дітей – 5-річного Федора, 3-річного Льва й однорічну Ганну [290, арк. 32 зв.-33].

Ревізькі “сказки” також є джерелом інформації про зміни в соціальній структурі населення. Наприклад, ревізькі “сказки” слободи Мартової (за 1782, 1795, 1816, 1835, 1858 рр. [630-634]) зафіксували поетапний процес ліквідації такого прошарка населення України, як військові обивателі. Відомо, що соціальні трансформації у структурі слобідського козацтва, зокрема юридичне оформлення категорії військових обивателів, відбуваються на початку 60-х рр. XVIII ст. Протягом 1762-1764 рр. на теренах Слобідської України працювала комісія Є. Щербініна, скерована російським урядом з метою перевірки скарг Калачівського сотника П. Каневецького [850, с. 141-156]. Відповідно до доповіді senatorів (князя Я. Шаховського, генерал-аншефа М. Паніна й таємного радника А. Олсуф’єва) “Об учреждении из всех слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение слободских легких полков” від 16 грудня 1764 р. та маніфесту Катерини II від 28 липня 1765 р. (“Об учреждении в Слободских полках приличного гражданского устройства, и о местопребывании

канцелярий губернской и провинциальной”), на теренах Слобожанщини ліквідувався військово-полковий устрій, створювалася Слобідсько-Українська губернія; запроваджувався загальноросійський державний податок – подушне [524-525]. Також відповідно до Маніфесту було прийнято рішення утворити нову соціальну категорію населення – військових обивателів (“полкові слобідські містечка, які до сьогодні називалися козацькими, а їх мешканців [називали] козаками, підпомічниками, підсусідками та козацькими родичами, у зв’язку з тим, що козацька служба зреформована в інший регулярний стан, ті поселення називати військовими слободами”) [750, с. 86]. Деякий час військові обивателі згідно з чинним законодавством “зберігали за собою низку станових привілеїв колишнього слобідського козацтва (хоча із певними обмеженнями): право на вільне володіння займанщинними землями, на вільну торговельну, ремісничу та промислову діяльність, вільне та безмитне винокуріння” [1153, с. 14]. Однак поступово російський уряд суттєво обмежив або взагалі позбавив військових обивателів станових привілеїв колишнього слобідського козацтва. Так, протягом 1765-1810 рр. було обмежено право винокуріння: спочатку в містах та селах переважно з російським населенням військові обивателі позбавлялися цього права та були зобов’язані сплачувати подушне у розмірі 85 коп., у населених пунктах з українським населенням обивателі володіли правом вільного винокуріння, однак при цьому вони сплачували подушне у розмірі 95 коп. [878, с. 293-294]; у 1783 р. розмір подушного податку для військових обивателів було збільшено: обивателі, які користувалися правом вільного винокуріння, мали відтоді сплачувати на рік 1 руб. 20 коп., а позбавлені цього права – 1 руб. У 1810 р. в губерніях Російської імперії, де діяв привілей на вільне винокуріння, було запроваджено шістдесятикопійчане мито з продажу одного відра горілки [1093, с. 56]. У 1795 р., після затвердження указу “О сборе рекрутов по губерниям: Киевской, Черниговской, Новгород-Северской, Харьковской, Воронежской, Тамбовской, Саратовской, Екатеринославской, Вознесенской и Таврической с мещан и крестьян казенного ведомства и помещичьих, с назначением для срока службы 15 лет”, на військових обивателів було поширено рекрутську повинність. З цього часу вони повинні були постачати рекрутів не лише до слобідських гусарських полків, а й до інших підрозділів

російської регулярної армії. 18 грудня 1797 р. в межах виконання указу “О собирании с дворянских именей особых сумм на содержание по губерниям судебных мест;... о возвышении подушного оклада” військові обивателі були обкладені грошовим оброком у розмірі 3 руб. У 1797 р. внаслідок поширення на Слобідсько-Українську губернію “Положения о волостях” було уніфіковано систему адміністративного підпорядкування й самоврядування військових обивателів (7 серпня 1797 р. Павло I затвердив доповідь Експедиції державного господарства “О разделении казенных селений на волости и о порядке внутреннего их управления”) [1153, с. 15]. Таким чином, на думку українського дослідника В. Склокіна, у 1798 р. відбулося завершення “інтеграції військових обивателів до російського суспільства, у якому вони втратили ключові ознаки станової окремішності” [1153, с. 3].

Основними демографічними показниками, що характеризують стан та якісний склад населення локальної території (у нашому випадку – слободи Мартової), є чисельність і статеві-вікова структура населення, народжуваність, смертність, природний та механічний приріст населення, етнічна структура тощо. Розглядаючи стан демографічних процесів серед військових обивателів слободи Мартової за ревізькими “сказками”, слід зазначити, що протягом 1782-1835 рр. чисельність цієї соціальної групи неухильно зростала. Якщо 1782 р. в населеному пункті мешкало 2449 військових обивателів, у 1795 р. – 2551, 1816 р. – 3384, то у 1835 р. – 3510 осіб. Найбільші темпи приросту населення у слободі Мартовій спостерігалися протягом 1795-1816 рр., коли чисельність військових обивателів зросла на 833 особи (або на 32,7% порівняно з попереднім періодом) [1045, с. 48]. Найменші темпи приросту населення було зафіксовано в 1782-1795 рр. та 1816-1835 рр. Протягом 1782-1795 рр. загальна чисельність військових обивателів слободи Мартової збільшилася лише на 102 особи, або на 4,1%, протягом 1816-1835 рр. – на 126 осіб, або на 3,7 % [1045, с. 48].

Основними причинами, що вплинули на зниження темпів приросту населення у цей період, були різке зменшення показників народжуваності, збільшення смертності внаслідок поширення інфекційних хвороб, інтенсифікація міграційних процесів тощо. Наприклад, у категорії військових обивателів за ревізькими “сказками” у 1782 р. було зафіксовано 127 дітей до 1 року, а у 1795 р. – лише 65 осіб. Протягом 1782-1795 рр.

серед категорії військових обивателів у слободі Мартовій було зареєстровано 595 випадків смерті (з них діти віком до 1 року становили 149 осіб). Найвищі показники смертності були зафіксовані ревізькими “сказками” у 1788-1789 рр. (Додаток Г, діаграма 5.11). За цей час від імовірного локального спалаху епідемії чуми (масові спустошливі епідемії чуми були зафіксовані в Україні в 1770-1774 рр. та 1784-1785 рр.) померло 223 особи, тобто 37% від усієї кількості зареєстрованих ревізькими “сказками” випадків смерті протягом 1782-1795 рр. [1045, с. 49]. Існуючі заходи боротьби з інфекційними захворюваннями: використання симптоматичних ліків, ізоляція хворих у карантинних закладах, уникнення контактів з ними, знезараження зачумлених об’єктів, організація застав навколо зараженої місцевості, хоч і уповільнювали темпи поширення хвороби, однак надавали результати лише через деякий час [910, с. 82-90]. Аби уникнути зараження на морову виразку, місцеві мешканці, попри заборону, намагалися покинути небезпечну зону. У 1788 р. слободу Мартову залишили 29 осіб обох статей або більше половини від усіх утікачів за весь межревізійний період. Залишали постійне місце проживання здебільшого сім’ями. Так, у 1788 р. покинув слободу Мартову 38-річний Корній Тихонович Бондар разом із 39-річною дружиною Агафією та чотирма дітьми (19-річною Мотроною, 14-річною Марфою, 8-річним Омеляном та 6-річною Марією) [631, с. 40]. Того ж року втік 44-річний Петро Іванович Шаповаленко з 46-річною Агафією та чотирма синами (14-річним Йосипом, 13-річним Юхимом, 10-річним Олексієм, 8-річним Миколою) [631, с. 169]. Також у 1788 р. залишила слободу родина 46-річного Михайла Федоровича Запари – 42-річна жінка Катерина, 13-річний син Пантелеймон та доньки: 18-річна Єфросінія, 15-річна Параскевія, 11-річна Євдокія, 9-річна Марія. Дві старші з шістьох доньок, записаних у IV ревізію, Варвара та Домінікія, вийшли заміж до 1788 р. [631, с. 700]. У 1788 р. слободу залишили також троє синів Сергія Колісніченка – Пантелеймон, Артем та Сидір. Причому старший з братів – Пантелеймон кинув дружину Марію [631, с. 179]. Траплялися також зворотні випадки: у 1788 р. жінка Марина втекла з 6-річною донькою Уляною, залишивши чоловіка Василя Івановича Чепурного, який до часу своєї смерті у 1794 р. вдруге так і не одружився [631, с. 71].

Зростання смертності протягом 1782-1795 рр. призводило до збільшення у загальній структурі населення слободи Мартової частки вдів та вдівців. У 1782 р. частка вдів серед військових обивателів становила 2,7% (61 особа), вдівців – 0,9% (20 осіб). У 1795 р. – вдів 3,7% (84 особи), вдівців 2,17% (49 осіб). Найбільше постраждала у 1782 р. вікова категорія 51-60 років (25 осіб), у 1795 р. – 41-50 років (41 особа) [1045, с. 50]. За християнськими традиціями, вдівець та вдова були рівноправні і могли скласти нову подружню пару. Але оскільки вдови переважали (наприклад, у 1782 р. їх співвідношення становило 3:1, у 1795 р. – 1,7:1), це зменшувало їхні шанси вийти заміж [909, с. 20]. Показовим у цьому випадку є життєвий шлях військових обивателів слободи Мартової – Лаврентія Савовича Білоуска та Максима Семеновича Бойка. У 1789 р., після смерті 45-річної дружини Олени, Лаврентій взяв шлюб з донькою козака слободи Хотімля (Хотомля) Григорія Тараненка Агрипіною, яка була молодша за чоловіка на 16 років. Сам же Лаврентій помер у 1794 р. у віці 53 років. Дітей від нової дружини, якій на час ревізії виповнилося 38 років, у нього не було [631, с. 60]. Максим Бойко втратив дружину Марфу в 1788 р., коли їй виповнилося 36 років. Нова дружина Тетяна Миколаївна Ткаченко також походила з козацької родини зі слободи Хотімлі (Хотомлі) і була молодшою за чоловіка на 19 років. Тож одна дитина Бойка, трирічний Андрій, була народжена Тетяною. Максим Бойко помер у 1794 р. у 43-річному віці, залишивши 24-річну дружину вдовою [631, с. 63]. Невідомо, як склалася подальша доля Тетяни Бойко, але в 1816 р. (під час чергової ревізії) її син жив у родині брата Івана і не був одружений. Старші брати – діти Максима Бойка (обидва Івани, Григорій) мали дружин і дітей, а один з братів – Федір, напевно, загинув, бо до родини старшого Івана Бойка був записаний його племінник Василь Федорович Бойко [632, с.112].

Незважаючи на означене вище, у 1795-1816 рр., на відміну від попереднього періоду, було зареєстровано зростання темпів приросту військових обивателів. За 1795-1816 рр. ця соціальна група у слободі Мартовій збільшилася на 833 особи, або 32,7%. У наступний період (1816-1835 рр.), незважаючи на відносне зростання кількості військових обивателів слободи Мартової, знову спостерігається зменшення темпів приросту населення (кількість військових обивателів протягом 1816-1835 рр. збільшилася лише на 126 осіб, або на 3,7%). Серед основних причин, що впливали на

демографічну ситуацію в регіоні протягом 1816-1835 рр., є створення на території Слобідсько-Української губернії Українського (Харківського) військового поселення кавалерії, збереження високих показників смертності населення (наприклад, демографічні втрати серед військових обивателів чоловічої статі за цей період становили 889 осіб), активізація міграційних процесів за межі Слобідської України. Наприклад, тільки 12 травня 1830 р. зі слободи Мартової Вовчанського повіту Слобідсько-Української губернії виїхали 114 чоловіків та 105 жінок до урочища Великий Узин Вольського повіту Саратовської губернії. Загальна кількість переселених до Саратовської губернії військових обивателів слободи Мартової становить 143 особи чоловічої статі. Основна хвиля міграції до цього регіону, за матеріалами ревізьких “сказок”, припадає на 1828-1833 рр. Іншим напрямком руху населення зі Слобідської України була Кавказька область з адміністративним центром у Ставрополі. Протягом 1823-1834 рр. її обрав для постійного місця проживання 51 військовий обиватель чоловічої статі слободи Мартової. Наприклад, на територію Ставропольського повіту Кавказької області у 1823 р. переселився Іван Діденко з родиною у складі 6 осіб чоловічої статі (синів Микити, Івана, Василя та онуків Петра та Романа) [1045, с. 52-53].

Наявність механічної міграції домінувала в інших районах Слобідської України. Наприклад, між V та VI ревізіями зі слободи Білка було переселено 135 осіб чоловічої статі, що складало майже 10% від наявного у 1811 р. чоловічого населення (Додаток Г. таблиця 5.1-5.4). Василь Артемович Кривошия подав клопотання на переведення його у слободу Джигун Лебединського повіту у родину своєї дружини [635]. Інших переводила казенна палата. Напрямки були різні – слобода Святолуцька Куп'янського повіту (1803, 1804, 1806, 1808, 1809, 1810 рр.), слобода Кам'янка Старобільського повіту (1802 р.), слобода Олешня (1811 р.), слобода Боромля Охтирського повіту (1811 р.), слобода 15-та рота Ізюмського повіту (1800 р.), а також у невизначені населені пункти різних повітів та губерній – у Воронежську губернію (1802 р.), у Старобільський повіт (1796 р.), у Бахмутський повіт Катеринославської губернії (1796 та 1801 рр.), у Куп'янський повіт (1800, 1803, 1804, 1805, 1809, 1810 рр.).

На зміни в чисельності військових обивателів слободи Мартова також впливало зростання кількості осіб, що ставали рекрутами. Так, слобода військових обивателів

Мартова Слобідсько-Української губернії поставила в рекрути у 1811-1816 рр. 111 своїх мешканців, тобто 1 з 5 мешканців призовного віку (зазвичай до цієї категорії належали молоді хлопці та чоловіки віком від 17 до 34 років) або 1 з 16 усіх мешканців чоловічої статі. А за час 1817-1835 рр. зі слободи Мартова було забрано в рекрути 51 чоловіка або кожного одинадцятого чоловіка призовного віку (це без урахування, що за той же час із цього населеного пункту було переведено у військові поселення Белгородського уланського полку 151 особу чоловічої статі різного віку від дітей до старих). Для порівняння ще одна слобода військових обивателів Слобідсько-Української губернії – слобода Білка за 1817-1835 рр. поставила до армії 76 рекрутів, тобто одного з шести чоловіків призовного віку. За той же час (1811-1816 рр.) у селищі Темрюк було рекрутовано 9 осіб, що становило приблизне співвідношення як один рекрут на десять чоловік призовного віку або на 30 усіх осіб чоловічої статі. За час з 1817 по 1835 роки із селища Темрюк було рекрутовано 37 осіб, тобто майже кожного сьомого темрюківця призовного віку.

Значних демографічних втрат слобода Мартова зазнала в результаті організації на теренах Слобідсько-Української губернії Українського (Харківського) військового поселення кавалерії. Рішення про влаштування у Зміївському та Вовчанському повітах 3-ої уланської дивізії (18 вересня 1818 р. перейменована на 2-гу уланську) було прийняте 6 квітня 1817 р. Під Таганрозький (Белгородський) уланський полк відійшли населені пункти: Печеніги, Базаліївка, Кицівка з хуторами, де мешкало 5750 ревільських душ, до 3-го Борисоглібського – Андріївка, Мохнач, Шелудьківка, Гнилиця, Геніївка, Малинівські та Граковські хутори, до 4-го Серпухівського – Балаклія, Андріївка, хутори цих та інших сіл – Великі Кринки, Міскрин, Челомбїтків, Олійників. Пізніше було переведено на військове поселення й Чугуївський полк (під поселення 2-ої уланської дивізії було передано Чугуїв і 28 селищ) [1123, с. 81]. Другий етап формування військових округів Українського (Харківського) військового поселення кавалерії припадає на кінець 20-х рр. XIX ст. 10 листопада 1828 р. імператор Микола I затвердив “Положение” про нове влаштування поселень 2-ої уланської дивізії в Слобідсько-Українській губернії. На основі чотирьох уланських полків – Белгородського, Чугуївського, Борисоглібського та Серпухівського – створювались округи з перших

трьох полків з приєднанням до округу Белгородського уланського полку двох хуторів Вовчанського повіту (Стариков і Шматків), а округ Серпухівського полку формувався заново [1045, с. 48]. До складу цього округу були зараховані державні поселення Зміївського та Ізюмського повітів. Вирівнювання чисельного складу і поземельного фонду полків відбувалося шляхом переселення військових усередині округів дивізії та переведення мешканців державних селищ до категорії військових поселенців [997, с. 19-25]. Під нову реорганізацію округів Українського (Харківського) військового поселення кавалерії підпадало населення Мартової. У 1829 р. зі слободи в округ поселення Белгородського уланського полку був переведений 151 військовий обиватель.

Оскільки первинний облік (ревізкі “сказки”) IV (1781-1787 рр.) та V (1794-1796 рр.) ревізій фіксував інформацію про осіб жіночої статі, то за допомогою цих документів можна реконструювати статеві-вікову структуру військових обивателів. Вона формується під впливом трьох факторів: співвідношення кількості народжених живими хлопчиків і дівчаток, вікової диференціації смертності у чоловіків і жінок, статеві-вікового складу мігрантів. За даними статеві-вікової піраміди, у 1782 р. особи чоловічої статі соціальної категорії військових обивателів слободи Мартової переважали у віці 0-4 роки (на 20 осіб), 10-14 років (на 12 осіб), 15-19 років (на 14 осіб), 20-24 роки (на 26 осіб), 35-39 років (на 17 осіб), 45-49 років (на 20 осіб), 55-59 років (на 17 осіб), 65-69 років (на 7 осіб). Особи жіночої статі переважали у вікових категоріях 5-9 років (на 48 осіб), 25-29 років (на 9 осіб), 30-34 роки (на 16 осіб), 40-44 років (на 16 осіб), 50-54 років (на 11 осіб), 60-64 років (на 9 осіб), 70-79 років (на 5 осіб), 80 і більше років (на 2 особи) (Додаток Г, діаграму 5.12). Статеві-вікова піраміда за 1795 р. відображає ідентичне співвідношення осіб чоловічої та жіночої статі у вікових категоріях 10-14, 15-19, 50-54, 60-64 років; перевищення кількості осіб жіночої статі над чоловіками зареєстроване в категоріях від 0 до 4 років (на 26 осіб, або 16%), 20-24 років (на 84 особи, або більше ніж удвічі), 25-29 років (на 44 особи, або трохи менше ніж удвічі), 30-34 років (на 18 осіб, або 21%), 35-39 років (на 28 осіб, або 44%), 40-44 років (на 6 осіб, або 10%), 45-49 років (на 6 осіб, або 13%); перевищення кількості осіб чоловічої статі засвідчують категорії 5-9 років (на 21 особу, або 13%), 55-59 років (на 10

осіб, або 59%), 65-69 років (на 4 особи, або 66%), 70-79 (на 5 осіб, або 56%), 80 і більше років (на 1 особу, або вдвічі більше) (Додаток Г, діаграма 5.13). Як бачимо, у 1782 р. загальна перевага у структурі соціальної категорії військових обивателів належала чоловікам (співвідношення 1233:1216). У 1795 р. спостерігається зворотна тенденція. Населення слободи Мартової поступово фемінізується (співвідношення чоловіків і жінок серед категорії військових обивателів становить 1192:1359, тобто коефіцієнт фемінізації цієї соціальної групи дорівнює 114). Співвідношення осіб працездатного та непрацездатного віку протягом 1782-1835 рр. зберігалось 1:3. Однак, якщо домогосподарство зараховувалось до категорії розширеного, таке співвідношення могло становити 1:10 [1045, с. 51].

Вивчення частки дітей (0-14 років) та осіб літнього віку (65 років і старших) у загальній структурі населення може надати інформацію про масштаби неповної реєстрації людей. Вважається, що частка дітей у загальній структурі населення повинна наближатися до 40%, а літніх осіб – не перевищувати 3-3,5 %. Населення слободи Мартової відповідало цим критеріям. Так, згідно з ревізькою “сказкою” 1782 р., частка дітей становила 45,4%, а літніх осіб – 1,6%. За ревізькою “сказкою” 1795 р., дітей цієї соціальної групи було 40,7%, літніх осіб – 1,6%. Таким чином, ці джерела хоч і достатньо інформативні, проте мають використовуватись у поєднанні з іншими документами (наприклад, метричними книгами та сповідальними розписами).

За матеріалами ревізьких “сказок” можна не лише відтворити історико-демографічні процеси, що відбувалися в межах однієї соціальної групи або локальної території, але й дослідити родовід військових обивателів. Так, головою однією із сімей Старикових, що фіксувалися IV ревізією у соціальній групі військових обивателів у слободі Мартова, був записаний 82-річний вдівець Іван Григорович Старіков. Він мав принаймні чотирьох дітей (оскільки доньки не фігурували в цих ревізьких матеріалах, можна припустити, що їх або не було, або вони вже повиходили заміж). На час IV ревізії троє із синів (38-річний Микола, 36-річний Микита та 10-річний Прокофій) були живі, а їх брат Петро помер, адже в “сказці” запис “Онуки його Івана Петрова діти Іван, 23 [років], Ефим, 20 [років]” вказує на те, що їх батьки найімовірніше померли. Ці онуки на той час вже були одружені – Іван Петрович з 22-річною Мариною

Савеліївною (від цього шлюбу в нього була дворічна донька Параскевія), а Єфим Петрович із 20-річною Дарією Федорівною. Найстарший із живих синів Івана Старикова Миколай був одружений з 39-річною Агафією Іванівною і мав 7 дітей: Катерину (16 років), Якова (14 років), Мотрону (13 років), Єфима (9 років), Кіндрата (5 років), Дмитра (2 років) та двомісячного Василя. Другий син, Микита, був одружений з 32-річною Марією Омелянівною і мав 5 дітей: Ксенію (13 років), Ірину (11 років), Вассу (8 років), Ганну (4 років) та меншу Ганну (2 років)[630, с. 6]. Таким чином, на 1782 рік в одній родині проживали і працювали 9 дорослих (5 чоловіків та 4 жінок) та 14 дітей віком до 16 років (6 хлопців та 8 дівчат). Проте за час, що минув між ревізіями, старші чоловіки родини померли: Микола Іванович – у 1783 р., Іван Григорович – у 1786 р., Микита Іванович – у 1787 р. У сім'ї останнього ще встигли народитися двоє дітей – Афанасій та Пелагея. Одного з онуків Івана Старикова – Єфима Петровича у 1788 році було взято в козаки. У 1790 р. в козаки було забрано і сина Миколи Івановича Старикова – 17-річного Єфима. Після того як у козаки було забрано ще й наймолодшого з нащадків Івана Григоровича – Старикова Прокофія, родину очолив старший онук Іван Петрович Стариков, у якого після ревізії народилося троє синів: Андрій, Степан та Григорій. За час, що сплинув між IV та V ревізіями, п'ятеро дівчат роду були видані заміж: Катерина Миколаївна (у слободу Хотомлю за козака Данила Волосенка), Мотрона Миколаївна (у слободу Печеніги за козака Івана Корнієнка), Ксенія Микитівна (у слободу Мартову за козака Данила Балабая), Ірина Микитівна (у слободу Мартову за козака Конона Моргуна), Васса Микитівна (у слободу Мартову за козака Василя Соколенка). За цей же час одружилися Яків та Єфим Миколайовичі. Яків взяв собі жінку у слободі Мартовій у вдови Киящихи. На час проведення п'ятої ревізії у 27-річного Якова Миколайовича і 25-річної Софії Савінової була 12-річна донька Мотрона, у Єфима Петровича (взятого в козаки в 1788 р.) та його 33-річної дружини Дар'ї Федорівни були два сини Івани 10 та 3 років, а в Єфима Миколайовича (узятго в козаки у 1790 р.) і 25-річної Агафії Єфимівни був 2-річний син Роман. Таким чином, на час V ревізії (1795 р.) родина Старикових складалася: 1) з вдови Миколи Івановича 52-річної Агафії, її одруженого сина Якова, невістки Софії та онуки Мотрони, другої невістки-дружини Єфима Миколайовича й онука Романа, трьох її неодружених синів:

18-річного Кіндрата, 15-річного Дмитра та 13-річного Василя; 2) з вдови Микити Івановича 45-річної Марії Омелянівни та її дітей: 17-річної Ганни, 15-річної меншої Ганни, 12-річного Афанасія та 6-річної Пелагеї; 3) з Івана Петровича, його дружини Марини, 15-річної доньки Параскевії та трьох синів: 7-річного Андрія, 5-річного Степана та 2-річного Григорія; 4) з дружини узятого в козаки Єфима Петровича та двох їх синів – Іванів [631, с. 8-9]. Отже, на 1795 р. родина складалася із 10 дорослих (7 жінок та 3 чоловіків) та 12 дітей до 16 років (3 дівчат та 9 хлопців), тобто із 22 осіб (проти 23 за попередньою ревізією). На 1811 рік (VI ревізія) Яків Миколайович Стариков уже мав 4 синів: Андрія (який помер у 1815 р.), Івана, Омеляна, Козьму та 2 доньок: Анісію та Наталю (старша Мотрона, напевно, вже була видана заміж). На момент VII ревізії (1816 р.) склад цієї гілки Старикових, що проживала окремою родиною (у “сказці” записана під №461), налічувала 4 дорослих (Яків, його дружина Софія, 20-річна донька Анісія та 17-річна донька Наталя) та 5 дітей (15-річний Іван, 10-річний Омелян, 8-річний Козьма, 5-річний Лаврентій, 3-річний Яків). Брат Якова Єфим Миколайович, відслуживши в козаках, повернувся в сім’ю. Проте в “сказці” за 1816 р. він мав уже іншу дружину – Катерину (напевно, Агафія померла). На 1816 р. ця родина (записана у “сказці” під №464) налічувала 4 дорослих (43-річний Єфим, 40-річна дружина Катерина, 23-річний син Єфима від першої дружини Роман, 17-річна донька Євдокія) та 4 дітей (12-річна Катерина, 10-річний Степан, 8-річна Єфросинія, однорічний Федір). Їхній брат Кіндрат Миколайович на 1811 р. мав 5 дітей: Андрія, Івана, Василя, Тетяну та Федора (останній помер у 1812 р. у трирічному віці). На 1816 р. ця гілка Старикових, записана у “сказці” під №462, мала такий склад: 39-річний Кіндрат, 37-річна дружина Ганна, 18-річний Андрій, 14-річний Іван, 12-річний Василь, 6-річна Тетяна. Ще один їхній брат Василь Миколайович на 1816 р. був одружений з 31-річною Надією та мав сина Василя 5 років і доньку Устинію 2 років. Один із синів Миколи Івановича Старикова Дмитро ніде не фігурує, що наводить на думку про його передчасну загибель або рекрутування чи втечу. Інша гілка династії Старикових теж розрослася. Іван та Єфим Петровичі Старикови стали головами власних родин (№465 та 466 у “сказці” за 1816 р.). На 1816 р. старші сини Івана та Марини Андрій та Степан були одружені, Григорій був забраний у рекрути в 1812 р., а народжений вже після V

ревізії Тимофій був ще неповнолітній (14 років). 28-річний Андрій Іванович мав 26-річну дружину Ганну і 4 дітей: 13-річну Ганну, 7-річного Павла, 5-річного Івана, 1-річну Марію. 26-річний Степан Іванович мав 21-річну дружину Тетяну та 2 доньок: Прасковію (7 років) та Домну (3 роки). Старшу доньку – Параскевію було, напевно, віддано заміж. Єфим Петрович Стариков теж повернувся з козаків. На 1816 рік двоє старших синів Єфима були вже одружені (31-річний Іван з 30-річною Наталею, а 24-річний Іван з 25-річною Євгенією) і мали власних дітей. У старшого Івана Єфимовича було двоє синів: Семен (4 років) і Семен 2-й (2 років). Другий Іван Єфимович мав трьох дітей: Наталю (6 років), Михайла (4 роки) та Данила (2 роки). Окрім двох старших синів, 51-річний Єфим та 50-річна Дар'я мали ще 16-річного сина Дмитра та 13-річну доньку Акіліну [632, с. 115-117]. Здається, гілки династії Старикових від Микити Івановича та Прокофія Івановича занепали, адже немає ніяких відомостей про їхніх нащадків, зокрема, про записаного у V ревізії Афанасія Микитовича Старикова.

Таким чином, дослідження нормативно-правових актів (Маніфестів, указів Сенату) дозволило встановити, що розвиток формуляра ревізських “сказок” завершився в 1815-1816 рр. Формуляр ревізської “сказки” передбачав фіксацію антропонімічних даних, географічної атрибуції та соціального статусу населення тощо. Тому за матеріалами ревізій можна дослідити динаміку чисельності населення, статево-вікову та соціальну структуру, природний рух населення – народжуваність, смертність; тенденції в природному й механічному (міграційному) прирості. Однак використовувати ревізські “сказки” як історичне джерело можливо лише в комплексі з іншими документами, наприклад, із метричними книгами, урядовими звітами. Звичайно, вірогідність даних ревізій залежала від багатьох факторів, одним з яких можна вважати сумлінність укладачів “сказок”, посадових осіб, що перевіряли документацію і вносили до ревізії прописних. За слободою Мартовою (VII ревізія) часом фігурують формулювання на кшталт “був пропущений у попередній ревізії” і потім внесений. Це свідчить не лише про бажання ухилитися від запису в ревізії, але й про недбалість, адже важко уявити, що дорослий чоловік навмисно записався у “сказку”, а всі його діти – ні.

ВИСНОВКИ

На сучасному етапі, коли регіональна історія стає популярним і динамічним напрямком наукових досліджень, особливого значення набуває розширення її джерельної бази. Це потребує поглибленого вивчення її ознак, з'ясування інформаційних можливостей документів та встановлення їх першотворів. Останнє зауваження стосується описово-статистичних матеріалів останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. Саме вони відображають становлення та розвиток аграрних відносин у Російській імперії, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, формування основних районів промислової спеціалізації підконтрольних російській державі українських земель, побутування в українському середовищі елементів традиційної культури, поступове проникнення в українське суспільство ідей модернізації всіх сфер його буття. Окрім того, ОСД являють собою цілісний джерельний комплекс, оскільки охоплюють майже всю Російську імперію, а отже, допомагають сформувати всебічне уявлення про найбільш значущі соціально-економічні та політичні процеси на її теренах. Формувався цей комплекс на тлі істотних змін, що охопили всі сфери життя українського суспільства. Проведення топогеодезичних та описових досліджень на території України цілком відповідало політиці, яка здійснювалася урядами Катерини II, Павла I, Олександра I та Миколи I з метою цілковитої інкорпорації українських земель до складу Російської імперії та вивчення їхнього економічного та людського потенціалу.

Серед фундаторів геодезичних та описових досліджень у Російській імперії слід назвати Військово-топографічної та Межової служб Російської імперії, процес їх інституалізації та юридичного оформлення припав на останню третину XVIII – першу половину XIX ст. Спеціально для проведення Генерального межування в 1765 р. було створено розгалужену систему центральних і місцевих межових установ (Межова експедиція – провінційна (губернська) межова канцелярія – межова контора). Серед українських губерній під заходи Генерального межування підпали Слобідсько-Українська (Харківська) (1767/1769-1777/1781 рр.), Катеринославська (1797/1798-1828/1829 рр.), Херсонська (1797/1798-1828/1829 рр.),

Таврійська (1829/1830 -1841/1843 рр.) губернії та Бессарабська область (1817/1819-1891 рр.). 13 листопада 1796 р. була заснована централізована картографічна установа Росії – Креслярня для Його Імператорської Величності. 7 серпня 1797 р., за рекомендацією вищого керівництва країни було створено Особисте Його Імператорської Величності Депо карт. 28 січня 1822 р., після вирішення всіх організаційних питань, проголошено про створення Корпусу військових топографів.

Аналіз описово-статистичних джерел останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. дозволив визначити такі їхні риси: поєднання в документах описової та статистичної частин; наявність програми, анкети або формуляра – нормативної підстави для створення; цільова спрямованість, яка передбачає наявність первинних матеріалів обліку та подальше їхнє зведення в єдиний текст з метою більш якісної характеристики явищ і процесів, на вивчення яких було спрямоване джерело; використання великої кількості першоджерел, залучення для виконання проекту на різних етапах певної категорії службовців. Визначити ступінь інформативності описово-статистичних пам'яток авторка намагалася шляхом дослідження історії створення документів та використання інших джерел. На якість уміщеної в ОСД інформації впливали умови та особливості збирання матеріалу, жорстка підпорядкованість державним інституціям та програмним документам, які регулювали їх інформативне навантаження, рівень освіти та професійної підготовки укладачів, розвиток тодішніх статистичних і топогеодезичних досліджень.

У своєму розвитку кожна група ОСД пройшла певну еволюцію. Так, у першій третині XIX ст. з'явилися дві групи військово-топографічних описів: 1) військово-топографічні як результат проведення топогеодезичних зйомок окремих територій Російської імперії (виконувати роль ілюстративного матеріалу до карт і планів, створених під час проведення топогеодезичних робіт); 2) описи, сформовані здебільшого цивільними губернаторами окремих територій на замовлення військових під час укладання чергового розкладу розквартирування військ, або ВТО територій, на яких дислокувався той чи інший підрозділ з подальшим плануванням військових операцій. У 1836-1837 рр. була започаткована друга серія військово-топографічних описів – “Сведения об удобствах квартирного размещения всех

родов войск в пределах...”. Наступний етап військово-топографічного обстеження припадає на кінець 40-х рр. XIX ст. (саме в цей період з’являється друком нова серія військово-статистичних оглядів, яка була створена за програмою 1847 р. військового міністра О. Чернишова). Останні ВТО разом із топографічними картами та результатами рекогносцирувальних робіт у разі бойових дій були для військових надійними джерелами вивчення місцевості. За допомогою оглядів дивізійні та оберквартирмейстери, військові інженери, представники інтендантської служби могли визначити прохідність місцевості для транспорту, артилерії, кавалерії, піхотних підрозділів; встановити стан доріг, мостів; визначити характер водних перешкод і умови їх форсування; виявити захисні та маскувальні властивості місцевості, характер природних схованок; визначити потайні підходи до об’єктів супротивника; з’ясувати стан водопостачання, забезпечення продуктами першої необхідності; дослідити основні засади розквартирування військ; виявити зміни рельєфу місцевості в порівнянні із зазначеними на карті.

Джерельна база виявлених ОСД різноманітна. В основу пам’яток (окрім первинних матеріалів адміністративного обліку населення) покладені численні історичні, наукові, описово-статистичні дослідження, діловодна документація, законодавство, мемуари. Найбільш надійним джерелом інформації для укладачів ВТО були щорічні звіти місцевих губернаторів. В основу Економічних приміток лягли: 1) полюбовна “сказка” (письмово закріплений кордон полюбовного розмежування; її створювали здебільшого повірені від селян); 2) польові записки (до них вносили основні відомості про межувальні роботи); 3) економічний журнал. Дбаючи про достовірність і репрезентативність, укладачі ОСД наголошували на суб’єктивності деяких матеріалів. На якість уміщеної в ОСД інформації впливали суспільно-політична ситуація, в якій створювалося та функціонувало джерело; умови та особливості збирання матеріалу, жорстка підпорядкованість державним інституціям і програмним документам, які регулювали їхнє інформативне навантаження, рівень освіти та професійної підготовки укладачів, розвиток тодішніх статистичних і топогеодезичних досліджень, первинні документи, що склали

джерельну основу ВТО, Економічних приміток до картографічних матеріалів Генерального межування.

Структура ОСД, їхнє змістове навантаження здебільшого задовольняли програмним документам. Однак упорядники деяких груп ОСД іноді корегували програму та зміст ОСД, виходячи зі специфіки регіону, наявних матеріалів та особистих уподобань. Вони вдосконалювали структуру описово-статистичних творів, розширювали їхню інформаційну базу, представляли власне бачення політичної, економічної ситуації в регіоні, самостійно поширювали військово-топографічні описи серед місцевої громадськості шляхом їх публікації в регіональній пресі. Наприклад, автор опису Харківської губернії 1850 р. В. Мочульський вирішив дещо змінити запропоновану військовим міністром О. Чернишовим програму, значно розширити історичний розділ, присвячений питанням господарського освоєння регіону на межі XVII – початку XVIII ст., демографічних процесів у Харківській губернії, побуту, звичаїв місцевого населення.

До упорядкування ОСД залучалися різні категорії військослужбовців (корпусні обер- та дивізійні квартирмейстери, співробітники Військово-топографічного депо), представники місцевих (земські справники, окружні начальники, поліцмейстери, повітові стряпчі, городничі, губернські та повітові землеміри) та центральних(конторські службовці) органів влади, інтелектуальна еліта регіону. В якості укладачів цієї групи документів були залучені М. Дараган, П. Менькова, М. Герсеванов, Д. Тверетінов, М. Фрітче, В. Драчевський, О. Міщевич, Н. Облеухов та В. Мочульський, які мали належну фахову підготовку (закінчили Імператорську військову академію (з 1854 р. – Миколаївська академія Генерального штабу). Під час упорядкування ОСД автори описів використовували як експедиційний метод збирання інформації, так і монографічний (обробка наявних у друкованих досліджень із соціально-економічної, політичної та військової історії регіону).

Описово-статистичні матеріали останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. мають потужний потенціал з таких питань: дослідження історії окремих населених пунктів і родоводів селянських і поміщицьких родів, еволюції аграрних

відносин в українських губерніях, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, формування основних районів промислової спеціалізації, побутування в українському середовищі елементів традиційної культури, поступове проникнення в українське суспільство ідей модернізації всіх сфер його буття. Дослідницька цінність ОСД вагома, оскільки вони являють собою цілісний джерельний комплекс, охоплюючи майже всі українські землі у складі Російської імперії, що допомагає сформувати всебічне уявлення про найбільш значущі соціально-економічні та політичні процеси на цих теренах. Водночас інформативні можливості деяких груп документів за певними блоками питань обмежені. Наприклад, викликають сумнів матеріали демографічної статистики, представлені на сторінках ЕП, наприклад, за дачами Катеринославської та Херсонської губерній. Попри те, що наприкінці кожних приміток за дачами повітів розміщені узагальнені демографічні показники, у тексті є посилання на матеріали V (1794 – 1808 рр.) та VII ревізій (1815-1816 рр.). Це можна пояснити лише специфікою методики впорядкування Економічних приміток. Також відрізняються від подальших редакцій низьким ступенем репрезентативності, значною кількістю фактологічних помилок, неправильних розрахунків військово-топографічні описи України кінця 30-х – початку 40-х рр. XIX ст. Таблиці рясніють інформаційними прогалинами (наприклад, у примітках іноді зазначається, що деякі дані відсутні внаслідок несвоєчасного їх опрацювання місцевою адміністрацією). Щодо інформативної репрезентативності й достовірності ревізських “сказок” також можна виокремити декілька дискусійних аспектів. Це: 1) вік облікованої особи; 2) антропонімічні відомості мешканців населеного пункту; 3) наявність великої кількості необлікованих осіб та ймовірність повторного обліку населення.

Серед перспективних напрямів студювання ОСД є підготовка рукописів військово-топографічних джерел з історії Правобережної України, розширення географії архівної евристики, опрацювання ОСД, що уклалися на теренах західноукраїнських земель, створення бази даних ОСД.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. ДЖЕРЕЛА

1.1. АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

Російський державний військово-історичний архів, м. Москва

Ф. 1. Канцелярия Военного министра

Оп. 1.

1. Д. 10496. По представлению генерального квартирмейстера Главного штаба Его Величества об издании военно-статистических описаний всех губерний и областей империи (4 декабря 1836 г. – 8 мая 1844 г.). 56 л.

2. Д. 10889. По письму князя Горчакова, исправающего разрешения на употребление для военно-топографических описаний по разным пунктам пограничной линии и других подобных предметов, требующих знания математики и литературы, офицеров, прикосновенных к происшествию 14 декабря 1825 г., служащих ныне рядовыми в линейных батальонах Сибирского корпуса (10 июля – 25 июля 1836 г.). 11 л.

Ф. 38. Департамент Генерального штаба

Оп. 2.

3. Д. 24. Об объявлении Высочайшего благоволения генерал-лейтенанту Шуберту и капитану Генерального штаба Скалону за составленное военно-статистическое описание Виленской губернии (6-12 декабря 1836 г.). 3 л.

4. Д. 26. Приказы Департамента Генерального штаба (2 января – 31 декабря 1837 г.). 223 л.

5. Д. 81. Приказы по Департаменту Генерального штаба (10 января – 31 декабря 1839 г.). 378 л.

Оп. 5.

6. Д. 49. Военно-топографическое, статистическое обозрение Бессарабской области, по составлению 1828 г. 254 л.

7. Д. 719а. Ведомости сведений для составления статистических описаний губерний европейской части России и Царства Польского и переписка с военным министром и генерал-квартирмейстером Генерального штаба по этому вопросу (23 ноября 1856 г. – 14 декабря 1857 г.). 417 л.

Ф. 40. Военно-топографическое депо**Оп. 1.**

8. Д. 162. Об отчетах по Военно-топографическому депо и геодезических работах за 1837 г. с предложением на 1838 г. 117 л.

9. Д. 167. О топографической съемке Волынской губернии (12 января 1837 г. – 21 октября 1837 г.). 48 л.

Ф. 414. Статистические, экономические, этнографические и военно-топографические сведения о территории бывшей Российской империи**Оп. 1.**

10. Д. 19. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Бессарабская область / [сост. при 1 отд-нии деп. Ген. штаба], 1837 г. 52 л.+1 карта.

11. Д. 36. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Волынская губерния, 1837 г. 46 л. +1 карта.

12. Д. 50. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Екатеринославская губерния, 1837 г. 29 л. +1 карта.

13. Д. 57. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Киевская губерния, 1838 г. 56 л. +1 карта.

14. Д. 58. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Киевская губерния, 1845 г. 55 л. +1 карта.

15. Д. 112. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Подольская губерния, 1837 г. 38 л. +1 карта.

16. Д. 113. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Подольская губерния, 1843 г. 38 л. +1 карта.

17. Д. 114. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Полтавская губерния, 1840 г. 54 л. +1 карта.

18. Д. 115. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Полтавская губерния, 1845 г. 28 л. +1 карта.

19. Д. 138. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Таврическая губерния, 1838 г. 44 л. +1 карта.

20. Д. 153. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Харьковская губерния, 1838 г., 41 л. +1 карта.

21. Д. 154. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Херсонская губерния, 1838 г. 26 л. +1 карта.

22. Д. 171. Переписка департамента Генерального штаба с центральными и местными военными учреждениями, со штабами войсковых частей и авторами военно-статистических описаний губерний о составлении, доставке в ДГШ и выпуск описаний и приложений к ним (4 марта 1850 г. – 29 ноября 1851 г.), Т. 1. 546 л.

23. Д. 172. Переписка департамента Генерального штаба с центральными и местными военными учреждениями, со штабами войсковых частей и авторами военно-

статистических описаний губерний о составлении, доставке в ДГШ и выпуск описаний и приложений к ним (30 ноября 1851 г. – 4 ноября 1853 г.), Т. 2. 846 л.

24. Д. 173. Переписка департамента Генерального штаба с центральными и местными военными учреждениями, со штабами войсковых частей и авторами военно-статистических описаний губерний о составлении, доставке в ДГШ и выпуск описаний и приложений к ним (4 ноября 1853 г. – 18 августа 1856 г.), Т. 3. 461 л.

25. Д. 285. Военно-статистическое описание населенных пунктов Киевской губернии (1810 г.). 6 л.

26. Д. 490. Распоряжение военного министра, генерала от инфантерии Барклая де Толли М.Б., управляющим квартирмейстерскою частью генерал-майору Вистицкому М.С. и генерал-адъютанту Волконскому П.М., рапорты генерал-майора Берга Барклаю де Толли о военно-статистическом и топографическом описании западных губерний и поиске мест на их территории для укрепленных позиций (31 марта – 4 сентября 1810 г.). 14 л.

27. Д. 491. Рапорты подполковника Эйзена 2-го военному министру генералу от инфантерии Барклаю де Толли М.Б. о ходе поисков мест для укрепления лагеря между Динабургом, Якобштадтом и Ригой (22 апреля – 13 июня 1810 г.). 9 л.

28. Д. 492. Рапорты инженер-генерал-майора Оппермана К.И. военному министру генералу от инфантерии Барклаю де Толли М.Б. о результатах военно-статистического и топографического изучения местности между Березиной и Днепром (7 мая – 24 мая 1810 г.). 8 л.

29. Д. 493. Донесения подполковника Дибича И.Н. военному министру генералу от инфантерии Барклаю де Толли М.Б. о военно-статистических и топографических особенностях местности между Динабургом и Вильно, 2 июля 1810 г. 6 л.

30. Д. 494. Рапорт генерал-майора Берга генералу от инфантерии Барклаю де Толли М.Б. о возможности устройства, укрепленных позиций при местечке Чуднов и Любар, распоряжение Барклаю де Толли управляющему квартирмейстерскою частью генерал-адъютанту Волконскому П.М. о поиске мест для укрепленных позиций между Курляндией и Рижской крепостью и др. (3-26 октября 1810 г.). 10 л.

31. Д. 45009. Список населенных пунктов Киевской губернии с указанием количества домов, 25 ноября 1808 г. 54 л.

Ф. 846. Военно-ученый архив

Оп. 16.

32. Д. 16760. Описание, в которой губернии с удобствами и выгодами обывателей, так и войск, может быть расположено на временных квартирах полков, пехотных и кавалерийских, также артиллерийских и запасных рекрутских с показанием штабных и батальонных квартир по губерниям, сделанное на основании Высочайшего повеления с отношением господ гражданских губернаторов, генерал-майором Вистицким 2 (1808-1809 гг.). 26 л.

33. Д. 16775. Описание разных губерний с указанием мест, удобных для расположения войск на квартирах 1808 г. и 1809 г. 380 л.

34. Д. 16779. Письмо новгородского губернатора к гр. Аракчееву, о составлении новой губернской дислокационной карты, с приложением ведомости о местах, удобных для расположения войск 1809 г. 23 л.

35. Д. 17181. Дело о доставлении географического и статистического описания российских нерегулярных войск, а именно Астраханского, Оренбургского и Сибирского с принадлежащему к оному ведомостью (3 мая 1823 г. – 8 октября 1827 г.). 198 л.

36. Д. 17234. Мнение Слободско-Украинского губернатора относительно распоряжения войск в вверенной ему губернии с приложением описания квартир. 32 л.

37. Д. 17292. Карта, означающая границы земель казачьих войск: Уральского, Ставропольского, Башкирского и Мещерского, причисленных к Оренбургскому отдельному корпусу, с разделением их на кантоны, дистанции и роты 1826 г. М. 20 в. 12 л.

38. Д. 17333. Мнение Екатеринославского гражданского губернатора, в каком месте удобнее расположить на квартирах кавалерийские полки, в каких пехотные и в каких артиллерийские роты. 49 л.

39. Д. 17417. Военные записки о разных местностях, в которых были расположены войска, в 1833-1837 гг. 389 л.

40. Д. 17518. Дело о проверке и исправлении металлографированных при Департаменте Генерального штаба статистических описаний по доставленным сведениям от военного и гражданского ведомств, с 1841-1846 гг. (15 марта 1841 г. – 2 октября 1846 г.). 249 л.

41. Д. 17804. О предмете военных обозрений. 10 л.

42. Д. 17957. О должности офицеров Квартирмейстерской части находящихся при корпусах и дивизиях в мирное время. 2 л.

43. Д. 18006. Мемуар, содержащий проект для производства больших государственных военно-топографических съемок, написанный генерал-майором Теннером (14 февраля 1826 г.). 179 л.

44. Д. 18092. Инструкция для составления статистического описания, 7 л.

45. Д. 18363. Статистическое описание части Украинской линии, от крепости Слободской до крепости Алексеевской, Слободско-Украинской губернии, в Змиевском уезде, и Екатеринославской губернии, в Павлоградском уезде, 56 л.

46. Д. 18365. Описание, показывающее число домов в некоторых городах и местечках Киевской, Волынской, Подольской и Херсонской губерний, равно как местоположение оных и состояния рек, дорог и переправ. 39 л.

47. Д. 18394. Топографическое описание Орловской и Курской губерний: Дмитровского и Фатежского уездов, с статистическим описанием и 65 маршрутами. Составлено офицерами Квартирмейстерской части в 1817 и 1818 гг. 45 л.

48. Д. 18398. Топографическое описание Минской губернии Речицкого, Мозырского и частей Бобруйского и Слуцкого уездов и Волынской губернии – Овручского и Житомирского уездов, 1819 г. 45 л.

49. Д. 18589. Военно-статистическое описание Бессарабской области, составленное при съемке сей страны, производившееся с 1821 г. по 1828 г. (составил штабс-капитан Розальон-Сошальский). 128 л.

50. Д. 18666. Описание Воронежской губернии, в котором повествуется о количестве городов провинциальных и уездных, состав и смежность каждого города

и других городов и губерний, количество в губернии дворянских фамилий (1777 г.). 67 л.

51. Д. 18723. Описание Екатеринославского наместничества [1784], 11 л.

52. Д. 18725. Атлас Екатеринославского наместничества. Составленный из одной генеральной карты и пятнадцати уездных с назначением каждого владения дач, к коим присоединены подробные изъяснения и купно пятнадцати уездных, двух приписных и одного портового городов планы. 54 л.

53. Д. 18728. Атлас Екатеринославского наместничества, состоящего из четырнадцати уездов: оставшихся за открытием Вознесенского двенадцати и двух уездов, присоединенных от Киевского наместничества. Сочинено по открытии Вознесенского наместничества в Екатеринославе, мая 1795 г., 194 л.

54. Д. 18733. Описание Екатеринославской губернии с приложением мнения гражданского губернатора с описанием квартир, 1808 г. 43 л.

55. Д. 18767. Топографическое описание Киевского наместничества по уездам рек, озер, болот и гор (1785). 44 л.

56. Д. 18768. Топографическое описание Киевского наместничества (1786). 158 л.

57. Д. 18770. Военно-топографо-статистическое описание Киевской губернии. 110 л.

58. Д. 18814. Топографическое описание Курской губернии, уездов, рек, дорог и 80 маршрутов. Сост. офицерами Квартирмейстерской части в 1818 г. 91 л.

59. Д. 18851. Топографическое описание Могилевской губернии уездов, городов, рек и 36 маршрутов. Сост. офицер квартирмейстерской части в 1818 г. 84 л.

60. Д. 18860. Описание г. Киева и Киевского уезда. 123 л.

61. Д. 18940. Военно-топографическо-статистическое описание Подольской губернии (Сост. Краузе), 340 л.

62. Д. 18952. Военно-топографическо-статистическое описание Полтавской губернии. 56 л.

63. Д. 18953. Расписание Полтавской губернии городам и местечкам, селениям и деревням, в коих военный постой для трех полков назначен быть может (1808 г.). 34 л.

64. Д. 18954. Подробное описание Малороссийско-Полтавской губернии, с приложением письма гражданского губернатора Казакевича к графу Аракчееву 1808 г. 45 л.

65. Д. 19019. Описание Саратовской губернии всем имеющимся в оной селениям, с наименованием их по алфавиту, с означением числа дворов и расстоянием каждого от городов верст и ведомств оной же губернии, с показанием от штаб-квартир числа верст селений и в них домов, обязанных постоем, 1808 г. 39 л.

66. Д. 19134. Топографическое описание Харьковского наместничества 1785 р. 162 л.

67. Д. 19143. Топографическое описание Харьковской губернии Валковского, Харьковского, Волчанского, Изюмского, Купянского, Змиевского, Лебединского, Ахтырского, Сумского и Курской губернии: Путивльского, Суджинского, Хотмыжского уездов, рек, дорог и 53 маршрутов (1818 г.). 153 л.

68. Д. 19144. Военно-статистическое описание Харьковской губернии. 327 л.

69. Д. 19161. Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из частей которой оное наместничество составлено (1786). 517 л.

70. Д. 19162. Особое и топографическое описание Новгорода Северска (А. Пригара) 1787 г. 32 л. +1 л.

71. Д. 19166. Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо. О числе живущаго в ней народа, о торгах и промыслах. Сочиненное 1787-го года. 27 л.

72. Д. 19169. Военно-топографическо-статистическое описание Черниговской губернии. 168 л.

73. Д. 19171. Описание Малороссийско-Черниговской губернии городам, посадам, местечкам, селам и деревням, учиненное согласно печатной форме при предписании г. военного министра 18 апреля под №403 препровожденный [1809 г.]. 101 л.

74. Д. 19172. Топографическое описание Малороссийско-Черниговской губернии Черниговского, Нежинского, Козелецкого и всех прочих уездов, [1820 г.]. Соч. офицеры Квартирмейстерской части. 53 л.

75. Д. 19245. Описание края на левой стороне Днепра, служившего местом расположения войск, бывшим 4 и части 5 резервных кавалерийских корпусов с изложением предположения о защите онаго. Составлено на основании высочайше одобренной инструкции, обер-квартирмейстером 3 резервного кавалерийского корпуса с 17 планами. 150 л.

76. Д. 19248. Военные записки о части Юго-Западного пограничного пространства, заключающегося Волынскую губернию и сопредельные уезды Подольской губернии (1835-1836 гг.). Сост. полковник Носков. 109 л.

77. Д. 19768. Топографическая карта Подольской губернии, заключающая поветы: Летичевский, Литинский, Винницкий, Брацлавский, Гайсинский и части Каменецкого, Проскуровского, Ушицкого, Могилевского, Ямпольского, Ольгопольского и Балтского 1819-1822 гг. Снята под начальством Стегмана и Краузе. 12 л.

78. Д. 20201. Подробная генеральная карта Южной части России, состоящей под распоряжением 2-й армии, заключающая губернии Подольскую, Херсонскую, части Киевской, Екатеринославской, Таврической и Бессарабскую область. Сост. при Главном штабе 2-ой армии в местечке Тульчине на основании инструментальных съемок офицеров квартирмейстерской службы с 1819 по 1823 год. в М.: 10 верст в дм. 6 л.

79. Д. 20697. Генеральная карта Бессарабской области, составленная при Главном штабе 2-й армии с инструментальной съемки офицеров квартирмейстерской части. Рук. М.: 10 в. 12 л.

80. Д. 20698. Генеральная карта Бессарабии, собственно так называемой, или Буджака. Сост. из планов произведенной съемки в 1817 и 1819 гг. полковником Корниловичем. М.: 5 в. в дм. 2 л.

81. Д. 20699. Генеральная карта Бессарабской области, составленная из брьюонов военно-топографической съемки, произведенной с 1817 по 1827 гг. Сост.

офицеры Свиты Его Императорского Величества по Квартирмейстерской части. М.: 5 верст в дм.

Російський державний архів давніх актів, м. Москва

Ф. 248. Межевая экспедиция Сената. Сенат и его учреждения (объединение фондов)

Оп.104.

82. Д. 124. Рапорт землемера Дьякова за сентябрьскую треть от 14 мая 1782 г. 1 л.

83. Д. 209. Известие межевой экспедиции об экзаменовании двух учеников Серебрякова и Дистона от 29 апреля. 1 л.

84. Д. 320. Сообщение чертежной из казначейства об отпуске на материалы землемерам 75 руб. от 14 июня 1782 г. 1 л.

Ф. 350. Ландратские книги и ревизские сказки

Оп. 1.

85. Д. 9. Сказки, допросы, расспросные речи, доношения, копии крепостных актов и другие документы по переписи новопоселенных и розыску беглых в Валуйском, Двуреченском, Купянском и других уездах Азовской губернии. 481 л.

86. Д. 38. Сказки и расспросные речи новопоселенных помещичьих крестьян (кн. А.Д.Меньшикова) русских и черкасс, монастырских крестьян (Солотчинский монастырь), детей боярских, церковнослужителей. Л.201-371, 380-492, 496-546, 700, 717.

Оп. 2.

87. Д. 240. Сказки жителей работных людей солеварных заводов, гарнизонных солдат, пушкарей, гулящих людей и других жителей города Бахмута (1722-1723 гг.). 154 л.

88. Д. 1246. Сказки однодворцев-служилых людей г. Мирополья и уезда, г. Каменного и уезда, г. Недригайлова и уезда, г. Суджи и уезда. 481 л.

89. Д. 1247. Сказки однодворцев города Недригайлова. 509 л.

Ф. 1294. Межевая канцелярия**Оп. 2.**

90. Д. 1201. По доношению Слободской межевой конторы об увольнении в армию поручика фон Вестфалина и подпоручика Фохта; да о награждении чинами подпоручиков Милорадовича и Датькова, да учеников Карповских, Бигаевских и канцеляриста Ковалевского и об отставке Рудометова (23 декабря 1770 г. – 12 октября 1771 г.). 32 л.

91. Д. 1142 р. По доношению Слободской межевой конторы о прибавке в оную землемеров и учеников (6 мая – 9 мая 1770 г.). 8 л.

92. Д. 1537. О прибавке в оную контору приказных служителей против прочих провинциальных межевых контор (15 января 1773 г.). 4 л.

93. Д. 1970. Дело при коем присланы на Сумской, Ахтырский и Богодуховский уезды Генеральные планы и экономические примечания (24 сентября 1775 г. – 23 мая 1789 г.). 43 л.

94. Д. 2060. Об увольнении полковника Слободской межевой конторы первого члена Неелова за слабостью его здоровья от должности и определение на его место полковника Пашкова (29-30 октября 1775 г.). 10 л.

95. Д. 2284. По прошению Слободской межевой конторы землемера Милорадовича об увольнении с межевых дел с награждением чином (31 июля 1775 г.). 15 л.

96. Д. 2502. Доношение Слободской межевой конторы, при котором представлена поданная от землемера Милорадовича челобитная об увольнении его за болезнью от межевых дел (30 июля 1776 г.). 2 л.

97. Д. 2728. По рапорту Слободской конторы и по указу Сенатской межевой экспедиции о малом решении тою конторою у всем лете дел малой раздаче планов с книгами (29 ноября 1776 г. – 26 января 1777 г.). 37 л.

Ф.1299. Бессарабская межевая контора. Материалы Генерального и Специального межевания Межевой канцелярии и местных межевых учреждений по Бессарабской губернии 1815-1917 гг. (коллекция)

Оп.1.

98. Д. 506. Дело о приведении в известность границ вотчины Малинцы (Малиницы) (16 апреля 1824 г. – 28 ноября 1870 г.). 1 часть. 556 л.

99. Д. 509-510. Дело о приведении в известность границ вотчины Малинцы (Малиницы) (16 апреля 1824 г. – 28 ноября 1870 г.). 3 часть. 22 л.

100. Д. 918. Дело о приведении в известность границ вотчины Чепанос (26 июля 1819 г. – 18 октября 1822 г.). 1 часть. 569 л.

101. Д. 5636. Дело о приведении в известность границ вотчин Радукан, Добряне, Бросконешт и Циркан со стороны межевания (21 марта 1819 г. – 1 марта 1832 г.). 176 л.

Ф.1308. Новороссийская/Екатеринославская межевая контора. Материалы Генерального и Специального межевания Межевой канцелярии и местных межевых учреждений по Екатеринославской губернии 1777-1913 гг. (коллекция).

Оп. 2.

102. Д. 1. Правила при межевании по сообщению Новороссийского губернского правления о предписании Новороссийского межевой конторы с доставлением в оное правление сведений о встретившихся при межевании Новороссийской губернии казусах (1 декабря 1798 г. – 3 января 1799 г.), 6 л.

103. Д. 70. По указу Новороссийского губернского правления о дачах: сел Краснополя, Звонецкого, деревни Малой Васильевки, слободы Алексеевской, деревни Солонецкой, села Волоского; сельц Нижней Алексеевки, Влесло, церковной земли села Звонецкого, владения г. Синельниковых, Хорвата и казенных поселян (31 мая 1789 г. – 7 сентября 1801 г.). 23 л.

Оп. 3.

104. Д. 9. По рапорту Екатеринославской межевой конторы о буйственных землемера Нилова поступках при межевании им дач болгарского селения Большого Куливника, села Николаевки, деревни Вербовой Костич, владелицы госпожи Бурзыловой (24 мая 1809 г. – 10 ноября 1816 г.). 86 л.

105. Д. 11. По рапорту Екатеринославской межевой конторы о неправильном землемера Нилова межевании деревни Медиуполя и Павловской сельца Павловки, села Ульяновки владении графини Северины Потоцкой, гг. Сазонова и Овсянникова (3 октября 1810 – 10 сентября 1817 г.). 137 л.

Оп.5.

106. Д. 106-107. Ведомость о оставшихся и сгоревших делах в Екатеринославской межевой конторе. 207 л.

107. Д. 109. По рапорту Екатеринославской межевой конторы. О случившемся в занимаемом означенною конторою доме пожаре (3 марта 1816 г. – 23 октября 1819 гг.). 24 л.

108. Д. 110. О учинении исследования о случившемся пожаре (15 февраля 1816 г.). 82 л.

109. Д. 2243. Протоколы Екатеринославской межевой конторы за 1798 г. 814 л.

Ф. 1339. Симферопольская межевая контора и Таврическая межевая комиссия (1830-1843 гг.). Материалы Генерального и Специального межевания Межевой канцелярии и местных межевых учреждений по Таврической губернии 1791-1914 гг. (коллекция).

Оп 5.

110. Д. 228. Протоколы Симферопольской межевой конторы за 1830 г. 598 л.

Ф. 1348. Слободская межевая контора и Вотчинный департамент Слободской губернской канцелярии. Материалы Генерального и Специального межевания

Межевой канцелярии и местных межевых учреждений по Харьковской губернии 1761-1913 гг. (коллекция).

Оп.2.

111. Д. 738. По прошению подпрапорного Ивана Татарчукова к размежеванию пахотной и сенокосной его земли и хутора Харченкова с назначением всего к даче села Бранцовки во владения помещика Пархомова (2 октября 1779 г. – 29 июля 1791 г.). 32 л.

Оп. 3.

112. Д. 1. По промемории Канцелярии Конфискации, о продаже из казенной выморочной земли части к слободке Федеровка во владение Скрипова (6 июня – 27 июня 1777 г.). 6 л.

113. Д. 10. Продажное по прошению майора Еграфа Магина о продаже ему выморочной казенной земли к пустоши Дьяконовской (22 августа 1775 г.). 4 л.

Оп.5.

114. Д. 10. По указу Правительствующего Сената об отобрании при размежевании сведений от владельцев, сколько за ними по ревизии состоит душ (16 мая 1777 г. – 6 июня 1777 г.). 118 л.

115. Д. 1428. Оригинальная межевая книга сельцо Малые Буераки без штампея и подписи присутствующих (7 июля 1809 г.). План на оную дачу. 5 л.

116. Д. 2201. Книга журналов и протоколов №1 Вотчинного департамента Слободской губернской канцелярии и Слободской межевой конторы за 1769 г. 258 л.

117. Д. 2205. Книга журналов и протоколов Слободской межевой конторы за 1773 г. 258 + 18 л.

118. Д. 2206. Книга журналов и протоколов Слободской межевой конторы за 1774 г. 316+14 л.

119. Д. 2207. Книга журналов и протоколов Слободской межевой конторы за 1775 г. 423+19 л.

120. Д. 2208. Книга журналов и протоколов Слободской межевой конторы за 1776 г. 423+21 л.

121. Д. 2209. Книга журналов и протоколов Слободской межевой конторы за 1777 г. 409+19 л.

122. Д. 2215. Книга журналов и протоколов Слободской межевой конторы за 1781 г., 433+19 л.

Ф. 1349. Материалы Генерального и Специального межевания Межевой канцелярии и местных межевых учреждений по Херсонской губернии 1778-1909 гг. (коллекция).

Оп. 3.

123. Д. 4. По предложению прокурора сей Канцелярии о землемере Ваганове в перечитке и переправке полевых записок на разные дачи и о сделании нового рукоприкладства в означенных записях (17 сентября 1806 г. – 10 декабря 1809 г.). 147 л.

124. Д. 5. По предложению губернского прокурора о неотмечании землемера Ваганова в списках штрафованных (17 июля 1807 г. – 9 сентября 1907 г.). 7 л.

Ф. 1354. Планы дач Генерального и Специального межевания, 1746-1917 гг. (коллекция).

Оп. 561.

125. Д. 31. План Доброславовки деревня 1-я на той земли, владения города Ахтырки цехового Трофима Павлова Хорошуна (2 сентября 1774 г. – 15 марта 1876 г.). 1 л.

126. Д. 32. Та же Деревня [План Доброславовки – I.П.], 2-я владения Ахтырского Троицкого монастыря, настоятеля с братиею. 1 л.

Ф. 1355. Экономические примечания к планам дач Генерального межевания, 1765-1843 гг. (коллекция).

Оп. 1.

127. Д. 182. Экономические примечания на 183 дачи, описание города Мирополья, рек и речек и каталог к генеральному плану. 176 л.

128. Д. 350. Экономические примечания на 149 дач, описание города Новомосковска, алфавит дач и владельцев и табель. 75 л.

129. Д. 360. Экономические примечания и каталоги к генеральным планам на дачи, обмежеванные в 1798-1818 гг., Верхнеднепровского, Екатеринославского, Новороссийского уездов. 427 л.

130. Д. 369. Экономические примечания на 163 дачи, описание г. Бахмута и алфавиты дач и владельцев. Табель. 89 л.

131. Д. 372. Экономические примечания и каталоги к генеральному плану на дачи, обмежеванные в 1798-1806 гг. 333 л.

132. Д. 375. Экономические примечания на 234 дачи. Описание Верхнеднепровска, алфавиты дач и владельцев. 100 л.

133. Д. 385. Экономические примечания на 154 дачи, описание Павлограда, алфавиты дач и владельцев и табель. 85 л.

134. Д. 392. Экономические примечания на 130 дач, описание г. Славяносербска, алфавиты дач и владельцев и табель. 64 л.

135. Д. 1353. Экономические примечания на дачи Таврической губернии Днепровского уезда, поселенные на прежде бывшей казенной пустопорожной земле, именуемой Перекопской степью. 6 л.

136. Д. 1360. Экономические примечания на 15 дач Феодосийского уезда, обмежеванные в 1831 г. 27 л.

137. Д. 1559. Экономические примечания на разные дачи, размежеванные в 1798-1809 гг. [Перекопский уезд]. 142 л.

138. Д. 1666. Экономические примечания на разные дачи [Ялтинский уезд]. 50 л.

139. Д. 1891. Отношение губернского землемера и при оном статистическое обозрение Слободско-Украинской губернии, сочиненное в 1826 г. 23 л.

140. Д. 1892. Ведомость о переменах, происшедших в земельных владениях после генерального межевания в Слободско-Украинской губернии по Богодуховскому и Волчанскому уездах в 1829 г. 4 л.

141. Д. 1901. Экономические примечания на 213 дач, каталог к генеральному плану с указанием дач, земель и населения. Описание города Ахтырки, рек и речек. 119 л.

142. Д. 1910. Экономические примечания на 103 дачи (итоговые данные с экономическими примечаниями №1901 разные), описание города Белополья, рек, речек и озер. Каталог к генеральному плану с указанием дач, земли и населения. 94 л.

143. Д. 1913. Экономические примечания на 103 дачи (итоговые данные с экономическими примечаниями №1909 одинаковые) и алфавиты дач и владельцев. 16 л.

144. Д. 1918. Экономические примечания на 129 дачи (итоговые данные с экономическими примечаниями №1917 разные), описание города Богодухова, рек, речек и озер. Каталог к генеральному плану с указанием дач, земли и населения. 124 л.

145. Д. 1926. Экономические примечания на 100 дач, каталог к генеральному плану и описание города Волчанска, рек и речек и озер. 108 л.

146. Д. 1927. Экономические примечания на 29 дач (без конца). 6 л.

147. Д. 1928. Экономические примечания на 100 дач (итоговые данные на 100 дач с №1923 одинаковые), алфавиты дач и владельцев. 22 л.

148. Д. 1936. Экономические примечания на 67 дач, описание гор. Золочева, рек, речек и островов и каталог к генеральному плану. 65 л.

149. Д. 1938. Экономические примечания на 70 дач, описания гор. Золочева, рек, речек и островов. Перечневый табель и каталог к генеральному плану, 75 л.

150. Д. 1952. Экономические примечания на 257 дач (итоговые данные с экономическими примечаниями №257 дач (итоговые данные с экономическими №1951 равные), описание города Краснокутска, рек и речек). 194 л.

151. Д. 1953. Экономические примечания на 257 дач (итоговые данные с данными №951 одинаковые), алфавиты дач и владельцев. 47 л.

152. Д. 1954. Экономические примечания на 257 дач (итоговые данные с данными №951 одинаковые), алфавиты дач и владельцев. 33 л.

153. Д. 1969. Экономические примечания на 216 дач и алфавиты дач и владельцев. 12 л.

154. Д. 1970. Экономические примечания на 217 дач. Описание города Лебедина, рек; речек и озер, каталог к генеральному плану на 216 дач. Для перечневых табелей (сведения разные). 157 л.

155. Д. 1972. Экономические примечания на 216 дач (итоговых данных нет) и алфавиты дач и владельцев. 37 л.

156. Д. 1994. Экономические примечания (№ дач разрознены). 4 л.

157. Д. 1995. Экономические примечания на 38 дач (итоговые данные с экономическими примечаниями №1991 одинаковые). Описание города Недригайлова, рек и речек. Каталог к генеральному плану. 53 л.

158. Д. 2005. Экономические примечания на 326 дач (итоговые данные с экономическими примечаниями №2004) и алфавиты дач и владельцев. 34 л.

159. Д. 2006. Экономические примечания на 326 дач, описание города Сум, рек и речек и каталог к генеральному плану. 176 л.

160. Д. 2027. Экономические примечания на 238 дач (итоги с экономическими примечаниями №2026 разные). Описание города Чугуева, рек и речек. Каталог к генеральному плану. 285 л.

161. Д. 2028. Экономические примечания на 245 дач (итоговые данные с экономическими примечаниями №216 одинаковые), алфавиты дач и владельцев. 44 л.

162. Д. 2052. Экономические примечания на 165 дач (общего итога нет), алфавиты дач и владельцев. 70 л.

Національний архів Республіки Молдова, м. Кишинів

Ф.2. Канцелярия Бессарабского губернатора

Оп. 1.

163. Д. 1507. Переписка с Новороссийским и Бессарабским генерал-губернатором, уездными землемерами о составлении проекта правил общего межевания владельческих земель Бессарабской области (16 ноября 1830 – 11 апреля 1833 г.). 5 л.

164. Д. 2113. Переписка с Новороссийским генерал-губернатором и областной межевой конторой о проекте правил по размежеванию земли в Бессарабской области (23 января 1835 г. – 15 марта 1835 г.). 20 л.

165. Д. 5770. Циркуляры Бессарабского военного губернатора, рапорты земских судов, городской полиции об оказании содействия офицерам Генерального штаба барону фон Гросталю, полковнику Голубову в исправлении статистического описания Бессарабской области (1 февраля 1852 г. – 15 апреля 1854 г.). 31 л.

Оп. 2.

166. Д. 907. Переписка с уполномоченным наместником Бессарабской области и градскими полицмейстерами о проведении переписи населения (29 апреля 1824 г. – 14 августа 1825 г.). 119 л.

167. Д. 932. Переписка с Бессарабским областным правительством о проведении дополнительной переписи русских крепостных крестьян в Бессарабии (26 января 1824 г. – 6 ноября 1825 г.). 6 л.

Ф.121. Бессарабская губернская (областная) межевая контора

Оп. 1.

168. Д. 69. Журнал постановлений за декабрь 1828 г., 57 л.

169. Д. 248. Историко-статистический очерк о деятельности Межевой конторы с момента ее образования по 1890 г. и другая переписка по вопросу деятельности межевой конторы (23 ноября 1889 г. – 25 октября 1890 г.). 170 л.

Ф.134. Бессарабская казенная палата

Оп. 3.

170. Д. 981. Прошения жителей Бессарабии, пропущенных по переписи населения о внесении в ревизские сказки, 1835 г. 187 л.

171. Д. 1282. Ревизские сказки жителей с. Буцены Кишиневского уезда (15 февраля 1819 г.) 16 л.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. КМФ №11. Документи по истории городов и сел Украины (Коллекция). Фотокопии

Оп. 1.

172. Спр. 166. Географическое, гидрографическое, топографическое и экономическое описание Подольской губернии и к оному атлас. 323арк.

Оп. 2.

173. Спр. 20. Описание Слободско-Украинской губернии. 135 арк.

174. Спр. 21. Описание Слободско-Украинской губернии. С приложением карт. 1797 г. 78 арк.

Ф. 54. Друга Малоросійська колегія

Оп. 3.

175. Спр. 11819. По указу Правительствующего Сената по силе во все здешние присутственные места, в полковые канцелярии, магистраты, киевскому обер-коменданту Елчанинову указов и о представлении суду генеральному, чтобы оной от себе дал знать всем судам городским, подкоморским и земским о все милостивейшем повелении генералу поручику Андрею Милорадовичу быть в Малой России губернатором и присутствовать в сей коллегии (1779 г.). 62 арк.

Ф. 193. Київське намісницьке правління

Оп. 1.

176. Спр. 2863. Описание Киевской губернии вообще и по уездам рек, озер, болот и гор (1785 г.). 48 арк.

Ф.204. Чернігівське намісницьке правління

Оп. 1.

177. Спр. 5. Описание 11 уездов Черниговского наместничества с указанием количества населения (1781 г.). 72 арк.

Оп.2.

178. Спр. 815. Ведомость о количестве душ населения в сотнях полков согласно ревизии 1764 года, о количестве хат в уездах наместничества, опись местечек, полков, разная переписка Милорадовича [1781]. 96 арк.

Ф. 207. Новгород-Сіверський губернський магістрат

Оп. 3.

179. Спр. 925. Книга поданных указов [1785]. 422 арк.

180. Спр. 928. Журналы [1785]. 571 арк.

Ф. 736. Канцелярія київського, чернігівського та новгород-сіверського генерал-губернатора

Оп. 1.

181.Спр. 695. Ордера графа Румянцева-Задунайского наместническим правлениям о подготовке к встрече императрицы Екатерины II, приезжающей на Украину (январь – 26 декабря 1786 г.). 90 арк.

182.Спр. 972. Рапорт губернатора Милорадовича об издании статским советником Шафонским книги “Топографическое описание Черниговского наместничества” (21 января 1787 г.). 2 арк.

Ф. 1336. Малоросійське губернське правління

Оп. 1.

183.Спр. 109. Дело по требованию губернского землемера о высылке из Новороссийской губернии копий гербов городов Миргорода, Градижска, Алексополя и Константинограда, присоединенных к Малороссийской губернии (25 июня 1798 – 19 сентября 1798 г.). 12 арк.

Ф.1709. Харківське намісницьке правління**Оп. 2.**

184.Спр. 146. Дело о составлении плана размежевания земли Харьковского наместничества с Курским (1780-1782 гг.). 42 арк.

185.Спр. 2450. Послужные списки губернских и уездных землемеров Харьковского наместничества (1794 г). 10 арк.

186.Спр. 2629. Формулярный список губернских и уездных землемеров Харьковского наместничества. (1795 г.). 38 арк.

Ф.1710. Слобідсько-Українська губерньська канцелярія**Оп.1.**

187. Спр. 2016. Предложения губернатора, доношения, рапорты, мемории, сообщения, рапорты о предоставлении провинциальным канцеляриям сведений о суммах межевых сборов (1779-1780 гг.). 14 арк.

Оп.2.

188. Спр. 407. Дело о представлении из Белгородской губернской канцелярии крепостные книги, необходимые для размежевания земель в Сумской провинции (1768). 13 арк.

189. Спр. 527. Указы, предложения, доношения, рапорты о размежевании земель, об отводе земель колонистам (1763-1770 гг.). 138 арк.

190. Спр. 619. Сообщения, рапорты, ведомости о разграничении уездов и размежевании земель в Слободско-Украинской губернии. 43 арк.

191. Спр. 917. Промемории Слободской межевой конторы, сообщения, рапорты: о межевании земель и об оказании содействия землемерам (1772 г.). 4 л.

192. Спр. 922. Предложения губернатора, доношения, рапорты, ведомости: о выморочном имуществе, о размежевании земель, о корчемстве, об укрывательстве гайдамаков князем Туркестановым (1772 г.). 65 арк.

193. Спр. 1012. Дело о разборе жалобы обывателей сл. Ямной на неправильное межевание земли прапорщиком Вакулиным. 6 арк.

194. Спр. 1344. Дело о составлении карт и описания Слободско-Украинской губернии. 93 арк.

195. Спр. 1479. Указы Сената, промемории, доношения, рапорты, ведомости: о межевании земель в Острогожской провинции, о количестве поселений в Слободско-Украинской губернии (1776-1780 гг.). 21 арк.

196. Спр. 1719. Промемории Азовской губернской канцелярии и Слободской межевой конторы, доношения и рапорты о размежевании земель, о назначении землемеров (1778 г.). 9 арк.

197. Спр. 1874. Рапорты и ведомости провинциальных канцелярий и состоящих на службе чиновниках и получаемом жаловании (1779 г.). 140 арк.

198. Спр. 1995. Предложение губернатора, доношения Слободской межевой конторы о назначении учеников землемеров, о размежевании земель. 98 арк.

199. Спр. 2108. Дело о присоединении части Слободско-Украинской губернии к Воронежскому наместничеству (1780 г.). 123 арк.

200. Спр. 2293 б. Описание Слободско-Украинской губернии 1778 г. 48 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України

імені В. І. Вернадського

Ф.1. Літературні матеріали

Оп. 1.

201. Спр. 808. Краткое экономическое описание Киевской губернии [с описанием городов]. Сост. Киевский губернский землемер А. Масловский. 12 арк.; Топографическое описание Курской губернии. Сост. по приказу Министра внутренних дел в 1805 году губернским землемером Козиновым, 115 арк.; Топографическое описание малороссийской Черниговской губернии. Подписал правящий должность губернского землемера поветовый землемер Кондратович (1805 р.). 9 арк.; Топографическое описание Орловской губернии, 18 арк.; Топографическое описание Слободской Украинской губернии. Подписал губернский землемер Драгомир (1805 р.). 23 арк.; Географическое и

топографическое описание Нижегородской губернии. Получено при рапорте гражданского губернатора Андрея Руновского от 21 февраля 1806 года. 55 арк.

202. Спр. 1044. Описание Лифляндской губернии вообще. Перевел секретарь Лифляндского губернского правления, коллежский секретарь Герасим Чернявский [на картами 9-ти повітів видання 1791-1798 років]. 59 арк.

203. Спр. 1045. Описание Финляндской губернии [1802-1803 років]. 254 арк.

204. Спр. 1046. Топографическое описание Ярославской губернии вообще и порознь каждого города и уезда, оную составляющих (1805 р.). 502 арк.

205. Спр. 1047. Топографическое описание Московской губернии. Подписал московский губернский землемер Жилин. Получено при рапорте гражданского губернатора Николая Баранова от 16 ноября 1805 года, 38 арк.; Топографическое описание Тульской губернии, 72 арк.; Топографическое описание Калужской губернии. Подписал губернский землемер Богомазов (1805 р.), 40 арк.; Топографическое описание Рязанской губернии. Подписал губернский землемер Андрей Аргиландер (1805 р.). 22 арк.

206. Спр. 1048. Экономическое описание, извлеченное из генерального межевания в Саратовской губернии земель с таблицью о свободных землях и под населением. Получено при рапорте гражданского губернатора П. Белякова от 21 января 1806 года. 478 арк.

207. Спр. 1049. Статистическое обозрение Пермской губернии (1805 р.). 67 арк.

208. Спр. 1050. Топографическое описание Тобольской губернии. Подписал [гражданский] губернатор Богдан Гермес [1804 року]. 48 арк.; Краткое описание Томской губернии. Получено при рапорте гражданского губернатора Василия Хвостова от 12 января 1806 года. 14 арк.; Описание Иркутской губернии. Сочинено иркутским губернским землемером седьмого класса Антоном Лосевым в Иркутске 1805 года в декабре месяце. Получено при рапорте гражданского губернатора Алексея Корнилова от 26 февраля 1806 года. 319 арк.

209. Спр. 1548. Топографическое описание Подольской губернии 1805 года. 52 арк.

210. Спр. 1657. Топографическое описание Подольской губернии. Сочинил подольский губернский землемер Экстер (1805 г.). 56 арк.

211. Спр. 1665. Екатеринославской губернии топографическое описание по обе стороны реки Днепра с изъяснением ее расстояния, местоположения, выгод торговли и упражнения жителей и прочего. Сост. губернский землемер, коллежский асессор Матвей Неелов (1805 г.). 11 арк.; Описание Таврической губернии, учиненное в 1807 году. 18 арк.; Топографическое описание Симбирской губернии. Свидетельствовал землемер, титулярный советник Иван Рожицкий. 14 арк.

212. Спр. 1667. Общее и каждого города с его поветом топографическое описание Минской губернии, состоящей из десяти поветов. Сочинено в Минске попечением тайного советника, Минского гражданского губернатора, почетного командира Корнеева. 156 арк.; Топографическое описание Могилевской губернии. Подписал губернатор Бакунин. 26 арк.

213. Спр. 3961. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Ч. I. (1786 г.). 56 арк.

214. Спр. 45010. [Материалы о Харьковской губернии военно-статистического характера землемера Мочульского и др]. 4, 38 арк.

215. Спр. 60130-31. Описание Новгород-Северского и Черниговского наместничеств после разделения его сначала на 11, а позже 12 уездов (1781 г.). 147 арк.

Ф. II. Историчні матеріали

Оп.1.

216. Спр. 4294. Описание Киевского наместничества по разделению онаго на одиннадцать уездов именно Киевский, Козелецкий, Остерский, Переяславский, Золотоношский, Пирятинский, Лубенский, Миргородский, Хорольский, Голтвянский и Городницкий с показанием каких полков и сотен в какие селения и в который уезд вошло (1781 г.). 68 арк.

217. Спр. 5960. Краткое географическое описание Екатеринославского наместничества [начала 1790-х годов]. Подписал вице-губернатор, статский советник Иван Тибекин. (1790 р.). 12 арк.

218. Спр. 13697. Опис Чернігівського намісництва [1779-1781]. 551 арк.

219. Спр. 20857. Описание топографическое о жительствующих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов. Учинено 1785 года марта 12 дня (1785 р.). 7 арк.

Ф. V. Архів Одеського товариства історії та старожитностей

Оп. 1.

220. Спр. 667. Свињин. Статистика Бессарабии. Сост. в 1817 г. по поручению военного губернатора Бахметьева (Описание Бессарабии, 1-я четверть XIX ст.). 190 арк.

221. Спр. 669. Батьянов И. Статистическое описание Бессарабии 1828-1831 гг. Копия середины XIX в. 56 арк.

222. Спр. 688. Корнилович. Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака. С приложением гражданской карты, снятой в 1817, 1818 и 1819 гг. Сост. из собранных сведений чиновниками, производившими снятие на план того края (20-е гг.). 230 арк.

223. Спр. 712. Камеральное описание Крыма [с ведомостью о населении, составленной в 1802 году]. 282 арк.

224. Спр. 716-718. Топографическое описание острова Фидонисия и острова Березани [сер. XIX ст.]. 10 арк.

225. Спр. 861. [Лобанов-Ростовский, В.И.] Обозрение Малороссии в лето 1812 г. 16 арк.

Ф. VI. Матеріали Інституту економіки УРСР

Оп. 1.

226. Спр. 4092-4105. Предписание и инструкция генерал-квартирмейстера 1 армии обер-квартирмейстерам армейских частей о составлении описаний местности,

где расквартированы их части, описание уездов Волынской губернии (ноябрь 1832 г. – март 1833 г.). 65 арк.

Ф. VIII. Київський університет Святого Володимира

Оп.1.

227. Спр. 185/58. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России из частей коей оное наместничество составлено. Действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским (1786 г.). Ч. I. 200+26 арк.; Ч. II. 457 арк.

228. Спр. 186 /Бунге 2754/. Исторические сведения о Чернигове. Сочинение Шафонского. 28 арк.

Ф. X. Архів ВУАН

Оп.1.

229. Спр. 10193-10195. Отношение инженер генерала фон Сухтелена Киевскому военному губернатору Феньшину о невысылке Киевским губернским правлением необходимых карт Императорскому Депо, запрос Феньшина и ответ губернского правления по этому вопросу (август – сентябрь 1802 г.). 5 арк.

230. Спр. 14951-14953. Горбань М. “Записки о Малой России” О. Шафонського (Статья) (1926 г.). 33+30 арк.

231. Спр. 15019-15020. Ершов А. До ведомостей “Черниговского наместничества топографического описания” О. Шафонського (Статья) (1928 г.). 4+4 арк.

Ф. XXIII. Бережков М.М.

Оп. 1.

232. Спр. 251. Выписки, характеристика и цитаты рукописей, касающихся Черниговской губернии и хранящихся в Военно-ученом архиве. [Б.д.]. 47 арк.

Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. 26. Канцелярія Таврійського губернатора

Оп. 1.

233. Спр. 9353. По отношению генерала Винярского, о побуждении к скорейшему доставлению поручику Шредеру сведений нужных для статистического описания (6 мая 1833 – 18 мая 1833 г.). 6 арк.

234. Спр. 10236. По рапорту Симферопольской межевой конторы землемера Попова о буйствах татар деревень Айвасиль и Дерекой, учиненных при межевании (7 мая 1834 – 13 мая 1834 г.). 9 арк.

235. Спр. 12825. О содействии штабс-капитану Глебову при съемке на план Симферополя (18 июня 1842 г. – 20 июня 1842 г.). 4 арк.

236. Спр. 15251. Ведомость о фабриках и заводах в Таврической губернии за 1846 г. 158 арк.

Ф. 27. Таврійське губернське правління

Оп. 1.

237. Спр. 471. По сообщению комиссии по разбору споров о землях и для определения повинностей на Крымском полуострове с препровождением для сведения трех печатных экземпляров указа об учреждении оной комиссии и о начертании правил ее (8 июня 1803 – 11 июня 1803 г.). 15 арк.

238. Спр. 900. По сообщению комиссии по разбору споров о землях об исполнении решения определенного в оной о завладении генерал-лейтенантшей Вимфеной землями Симферопольского уезда деревни Калмук Кары, жителям принадлежащей (3 января 1807 – 20 апреля 1808 г.). 30 арк.

239. Спр. 901. По сообщению той же комиссии о выполнении решения, учрежденного в оной по жалобам Симферопольского уезда деревни Битак жителей-татар о завладении статским советником Нотарою и слободы Подгородне-Петровской поселянами их земель (4 января 1807 – 5 февраля 1807 г.). 6 арк.

240. Спр. 1102. По рапорту Екатеринославской межевой конторы об отобрании Днепровского уезда селений Каир от поверенного подписи и доставлении о земле документов (18 января 1810 – 9 апреля 1810 г.). 7 арк.

241. Спр. 1431. По рапорту Екатеринославской межевой конторы о представлении одиннадцати планов о межевании книгами для раздачи владельцам и взыскании печатно-пошлинных и за бумагу денег (23 января 1814 – 17 марта 1827 г.). 26 арк.

242. Спр. 1613. По рапорту Екатеринославской межевой конторы с присылкою планов и межевых книг для рассылки владельцам по Таврической губернии (5 декабря 1816 – 5 июня 1819 г.). 4 арк.

243. Спр. 1980. О пропущенном по 7 ревизии в деревне Карачой ногайца Сатхина сына Борали (6 ноября 1820 – 26 июля 1826 г.). 20 арк.

244. Спр. 2078. По прошению Никопольского жителя Семена Малою о поновлении межевых знаков по земле в Днепровском уезде Никопольского общества и о споре за присвоение земли общества селения Водянского и Большой и Малой Знаменки (27 апреля 1820 – 29 апреля 1820 г.). 16 арк.

245. Спр. 2522. О пропущенных по ревизии о деревне Биюк-Яшлав (1825 г.). 4 арк.

246. Спр. 2525. О пропущенных по ревизии о деревне Эдешеле (1825 г.). 2 арк.

247. Спр. 2533. О пропущенных по ревизии о деревне Виюк-Узенбаш (1825 г.). 2 арк.

248. Спр. 2538. О пропущенных по ревизии о деревне Марсур (1825 г.). 4 арк.

249. Спр. 2541. О пропущенных по ревизии о деревне Алушта (1825 г.). 8 арк.

250. Спр. 2543. О пропущенных по ревизии о деревне Тавель (1825 г.). 2 арк.

251. Спр. 2751. О неверности ревизских сказок по волостям Евпаторийского уезда и о присылке подлинных сказок из Симферопольского казначейства (1825 г.). 61 арк.

252. Спр. 3142. По указу Сената об открытии межевания в Таврической губернии и прочее (19 февраля 1829 – 20 февраля 1837 г.). 754 арк.

253. Спр. 3273. По отношении межевой канцелярии о доставлении ей сведений, нужных для сочинения генеральных планов на Днепровский и Мелитопольский уезды (12 августа 1830 – 23 мая 1834 г.). 142 арк.

254. Спр. 3653. По предложению гражданского губернатора о том, чтобы землемеры самопроизвольно не вмешивались в дела поземельные (6 апреля 1834 – 5 марта 1843 г.). 15 арк.

255. Спр. 4310. По отношению Таврической межевой комиссии об отыскании и доставлении в межевую контору решения бывшей в Крыму для разбора споров комиссии о землях города Старого Крыма (22 октября 1839 – 31 декабря 1847 г.). 45 арк.

256. Спр. 6829. По предложению начальника губернии о доставлении разных сведений штабс-капитану Генерального штаба Шнитникову (13 января 1859 – 25 февраля 1859 г.). 9 арк.

Ф. 68. Таврійська губерньська казенна палата

Оп. 5.

257. Спр. 1. Ревизские сказки Евпаторийского уезда (31 января 1835 – 17 апреля 1835 г.). 90 арк.

258. Спр. 1а. Ревизские сказки о крестьянах города Бахчисарая Симферопольского уезда (9 августа 1811 г.). 59 арк.

Ф. 377. Таврійська губерньська креслярня Таврійського губерньського правління, м. Сімферополь

Оп. 1.

259. Спр. 512а. Ведомости с камеральным примечанием за 1802 год (1802 г.). 264 арк.

Державний архів Вінницької області

Ф. Д-274. Вінницька повітова опіка

Оп. 3.

260. Спр. 9. Переписка с маршалами уездов по вопросам сбора статистических сведений по уезду для составления историко-географического и статистического сборника. Статистические данные об урожае, посевах и промышленных предприятиях (18 июня 1819 г. – 9 августа 1824 г.). 205 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. 134. Катеринославська контора іноземних поселенців Півдня України

Оп. 1.

261. Спр. 464. Ревизская сказка о количестве колонистов в колонии Большой Либенталь Херсонской губернии Тираспольского уезда (начато 12 марта 1816 г. – окончено 12 марта 1816 г.). 13 арк.

Ф. 193. Благовещенская церковь села Томаковка Екатеринославского уезда и губернии

Оп. 1.

262. Спр. 101. Приходно-расходная книга поступлений и расходования церковных денег, ревизская сказка о количестве церковнослужителей и их семей за 1839 год (5 января 1793 г. – 17 января 1843 г.). 211 арк.

Ф. 648. Катеринославська межова контора

Оп. 1.

263. Спр. 64. Рапорт уездного землемера Васильева о снятии планов, составлении межевых книг и экономических примечаний на деревни Шенвиц, Вознесенскую и на выгонные земли Александровского посада (4 декабря 1798 г.). 1 арк.

Державний архів Донецької області

Ф. 131. Маріупольське повітове казначейство Маріупольського повіту Катеринославської губернії

Оп. 1.

264.Спр. 61. Ревизские сказки греческих селений Комары и Богатырь (1812-1850 гг.). 146 арк.

265.Спр. 94. Ревизские сказки селения Темрюк (1835-1836 гг.). 114 арк.

266.Спр.186. Ревизские сказки селения Темрюк (январь 1816 – 7 июля 1823 гг.). 42 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. 263. Волинський губернський землемір. м. Житомир. Волинської губернії

Оп. 1.

267. Спр. 1. О назначении Кудрявцева губернским землемером в Волинскую губернию и принятии им дел от бывшего землемера Арсеньева (3 июня 1797 г. – 10 июля 1797 г.). 8 арк.

268. Спр. 8. О снабжении губернского и уездного землемеров казенными инструментами, о составлении губернской и уездных карт (18 августа 1797 г. – 30 декабря 1798 г.). 19 арк.

269. Спр. 9. О составлении табеля всем уездным городам (22 января 1798 г. – 18 февраля 1798 г.). 4 арк.

270. Спр. 12. О составлении табелей по описанию городов Луцка, Владимира и Ровно (20 января 1798 г. – 19 марта 1798 г.). 19 арк.

271. Спр. 15. О составлении сведений о количестве в каждом уезде селений, местечек, городов и населения и какого он вероисповедания (26 января 1798 г. – 8 февраля 1798 г.). 2 арк.

272. Спр.16. О назначении на место Рыбакова в Дубенский уезд другого землемера (12 февраля 1798 г.). 3 арк.

273. Спр. 27. О составлении географического описания Кременецкого и Заславского уездов (19 февраля 1798 г. – 28 июня 1798 г.). 7 арк.

274. Спр. 52. О составлении Волынской губернии камерального описания (21 ноября 1800 г.). 4 арк.

275. Спр. 198. О составлении карты Волынской губернии с подробным описанием (1 мая 1808 г. – 13 мая 1808 г.). 5 арк.

276. Спр. 263. О составлении губернской и уездной карт Волынской губернии с подробным описанием (8 мая 1812 г. – 26 ноября 1812 г.). 9 арк.

277. Спр. 441. О помощи офицера, командированных для обозрения некоторых местах Волынской губернии (21 февраля 1819 г. – 20 июня 1819 г.). 6 арк.

278. Спр. 913. О доставке сведений, нужных при тригонометрической съемке Волынской губернии, полковнику Гецелю (19 октября 1833 г. – 15 октября 1837 г.). 5 арк.

279. Спр. 1415. Об устройстве Волынской губернской чертежной и губернской межевой части (17 января 1844 г. – 25 апреля 1844 г.). 97 арк.

280. Спр. 1595. Статистические сведения, представляемые начальнику губерний и должностным лицам по их требованию (14 декабря 1846 г. – 12 июня 1857 г.). 421 арк.

Державний архів Київської області

Ф. 2. Канцелярія Київського губернатора

Оп. 3.

281. Спр. 377. Дело о составлении планов губернии и уездов и представление их на рассмотрение (8 ноября 1797 г. – 9 мая 1802 г.). 65 арк.

282. Спр. 1905. Копия предписания военного министра об отправке карты Киевской губернии с подробным описанием городов, местечек и селений, удобных для размещения пехотных полков, и переписка по этому вопросу с киевским губернским землемером (28-29 апреля 1808 г.). 23 арк.

283. Спр. 3219. Переписка с казенной палатой, предводителями дворянства, священниками о предоставлении ведомостей Арсеньеву (31 декабря 1828 г. – 21 июня 1833 г.). 183 арк.

284. Спр. 3576. Дело, переписка с казенной палатой о командировании в Бессарабскую область двух поветовых землемеров (29 апреля 1817 г. – 31 декабря 1819 г.). 31 арк.

285. Спр. 6298. Ведомость о торговых ценах на провиант и фураж за август 1837 г. по Киевскому уезду. 6 арк.

286. Спр. 6816. Годовой отчет за 1838 г. по уездному городу Липовцу Киевской губернии (6 февраля 1839 г.). 75 арк.

Ф.280. Київська казенна палата

Оп. 2.

287. Спр. 63. Ревизская сказка 1795 года, декабря 16, Вознесенского наместничества Черкасского уезда села Тарнавки [Терновки] принадлежащего дедичному владельцу его сиятельству, высокопревосходительному господину, действительному тайному советнику, генерал-прокурору Ея императорского величества, действительному камергеру и разных орденов кавалеру графу Александру Николаевичу Самойлову и находящийся в его действительном владении, уполномоченный от него надворный советник и кавалер Андрей Прожика по сим состоявшего 1794 года, июня 23 дня; Ея императорского величества и в народе опубликованного указа дал сию сказку о состоящих в упомянутом селе жителях мужеска и женска пола душах не исключая самых малолетних и престарелых по самой истине без всякой утайки и будь-кем впредь обличен явлюсь и по сей действительному найдется что кого-либо утаил, то по вине положенному по указам и штрафу без всякого послабления. Арк. 855–864 зв.

288. Спр. 286. Ревизская сказка 1811 г. сентября 23 дня, Киевской губернии Черкасского уезда села Терновки помещика генерал-майора Крестьяна Крестьяновича Гревса о состоящих мужеска пола дворовых людях и крестьянах. Арк. 228–249 зв.

289. Спр. 369. Ревизская сказка 1816 г. марта 10 дня, Киевской губернии Черкасского повета помещика генерал-майора и кавалера Крестьяна Крестьяновича

Гравса селения Терновка, о состоящих мужского женского пола дворовых людях и крестьянах. Арк. 598–626

290. Спр. 687. Ревизская сказка 1834 года, апреля 12 дня, Киевской губернии Черкасского уезда села Терновки, помещиков отставного подпоручика Александра и гвардии и штабс-капитана Владислава Крестьяновых Гравсов состоящих мужеска и женска пола дворовых людях и крестьян. Арк. 28–72.

Державний архів Харківської області

Ф. 3. Канцелярія Харківського губернатора

Оп. 35.

291. Спр. 3. Дело о доставлении статистических сведений в штаб 1 армии о Слободско-Украинской губернии и предложения о размещении в оной войск с теми б оныя противу ныне квартирующего количества увеличить или уменьшить потребовалось. 549 арк.

292. Спр. 7. Дело по отношению полковника Шица о доставлении разных сведений офицерам, составляющим статистическое описание и столитовую карту России (1 июня – 20 августа 1818 г.). 48 арк.

Оп. 43.

293. Спр. 149. По требованию квартирмейстерской части полковника Шица о доставлении ему статистических сведений за уезды Волчанский и Купянский (1 августа – 12 сентября 1821 г.). 8 арк.

Оп. 47.

294. Спр. 146. По требованию квартирмейстерской части полковника Данинберга о доставлении со стороны земских исправников Харьковского, Валковского, Изюмского, Змиевского и Купянского о числе селений в уездах их и хуторов, и в них душ и дворов (3 августа – 30 октября 1821 г.). 12 арк.

295. Спр. 147. Дело по отношению обер-квартирмейстера 3-го резервного кавалерийского корпуса полковника Шица о доставлении статистических сведений (5 августа 1821 г. – 27 февраля 1822 г.). 30 арк.

Оп. 111.

296. Спр. 35. О военно-статистических обозрениях (16 марта – 4 июля 1837 г.).
12 арк.

Оп. 133.

297. Спр. 156. Дело о доставлении командиру 1-го кавалерийского резервного корпуса статистических сведений о здешней губернии (31 марта – 3 сентября 1843 г.).
30 арк.

Оп. 136.

298. Спр. 356. О доставлении генерал-квартирмейстеру сведений о числе военных чинов, находящихся в каждом городе и прочее (23 марта– 6 июня 1844 г.). 49 арк.

Оп. 145.

299. Спр. 325. О собрании сведений для военно-статистических описаний (30 сентября 1846 г. – 23 декабря 1847 г.). 163 арк.

Оп. 146.

300. Спр. 92. Отчет Государю о состоянии Харьковской губернии за 1845 г. 1013 арк.

301. Спр. 92а. Приложение к отчету Военного губернатора г. Харькова и Харьковского гражданского губернатора за 1845 г. 80 арк.

Ф. 12. Харківська лікарська управа**Оп. 1.**

302. Спр. 94. Об открытии профессором Гордиенком в г. Харькове заведения минеральных вод (5 января 1844 г. – 1 ноября 1845 г.). 31 арк.

303. Спр. 290. Дело о доставлении сведений Генерального штаба капитана Мачульского обер-квартирмейстера 1-го кавалерийского корпуса военного поселения для составления статистического описания Харьковской губернии (21 января – 18 февраля 1847 г.). 18 арк.

Ф.24. Канцелярія Харківського губернського землеміра**Оп. 1.**

304. Спр. 1. Экономические примечания Ахтырского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]. 112 арк.

305. Спр. 4. Экономические примечания Валковского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]. 121 арк.

306. Спр. 5. Экономические примечания Изюмского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]. 99 арк.

307. Спр. 6. Экономические примечания Краснокутского (Богодуховского) уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]. 138 арк.

308. Спр. 7. Экономические примечания на Купянский уезд (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]. 127 арк.

309. Спр. 8. Экономические примечания Лебединского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]. 134 арк.

310. Спр. 9. Экономические примечания Миропольского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.] (1785 г.). 113 арк.

311. Спр. 10. Экономические примечания Недригайловского (Лебединского) уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.] (1785 г.). 62 арк.

312. Спр. 11. Экономические примечания Сумского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.] (1785 г.). 174 арк.

313. Спр. 12. Экономические примечания Харьковского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]. 117 арк.

314. Спр. 13. Экономические примечания Ахтырского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.] (1804 г.). 111 арк.

315. Спр. 14. Экономические примечания Богодуховского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.] (1804 г.). 119 арк.

316. Спр. 15. Экономические примечания Валковского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.] (1804 г.). 135 арк.

317. Спр. 16. Экономические примечания Змиевского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.] (1804 г.). 102 арк.

318. Спр. 17. Экономические примечания Изюмского уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.] (1804 г.). 100 арк.

319. Спр. 18. Экономические примечания на Лебединский уезд (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.] (1804 г.). 137 арк.

320. Спр. 19. Экономические примечания на Старобельский уезд (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.] (1804 г.). 50 арк.

321. Спр. 20. Экономические примечания на Сумской уезд (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.] (1804 г.). 134 арк.

322. Спр. 21. Экономические примечания на Харьковский уезд (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.] (1804 г.). 95 арк.

323. Спр. 22. Экономические примечания на Волчанский уезд (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.] (1805 г.). 52 арк.

Ф. 31. Харківська казенна палата

Оп. 141.

324. Спр. 45. Ведомости на служителей церквей Харьковского наместничества за 1782 г. 836 арк.

325. Спр. 46. Ведомости на служителей церквей Харьковского наместничества за 1784 г. 35 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф. 14. Херсонська (Новоросійська) губерньська креслярня

Оп 1.

326. Спр. 257. Ордера и рапорты Херсонского уездного землемера о составлении плана и атласа Екатеринославского наместничества (31 мая 1793 – 15 февраля 1794 г.). 13 арк.

327. Спр. 320. Переписка с Екатеринославской межевой экспедицией о составлении планов и уездов, губернии (26 марта – 26 мая 1797 г.). 12 арк.

328. Спр. 350. Указы Новороссийского губернского правления, рапорты уездных землемеров и переписка с ними о производстве работ по размежеванию земельных дач, при командировании писаря на период полевых работ к землемеру [Зерваницкому] и другим вопросам (25 июня 1798 г. – 1 августа 1799 г.). 36 арк.

329. Спр. 353. Указы Сената, Новороссийского губернского правления о межевании земель в губернии, наставление уездным землемерам о межевании земель в уездах. Справки и сведения о количестве земли и численности населения в населенных пунктах Херсонского уезда (25 июня 1797 – 6 октября 1799 г.). 69 арк.

330. Спр. 372. Ордера уездному землемеру о передаче планов земель уезда. Описи переданных планов и межевых книг (20 июня 1798 г. – 6 июля 1799 г.). 8 арк.

331. Спр. 459. Рапорты прокурора Новороссийской межевой конторы об условиях жизни землемеров в период летних полевых работ (28 июня 1800 г. – 25 сентября 1810 г.). 16 арк.

332. Спр. 499. Указы Новороссийского губернского правления, рапорты землемеров о проведении Генерального межевания губернии. План Екатеринославского уезда (15 апреля 1802 г. – 26 февраля 1804 г.). 65 арк.

333. Спр. 523. Указы Херсонского губернского правления и переписка с Елисаветградским уездным судом о разрешении земельных споров, формальном межевании земельных дач и составлении планов (31 июля 1803 г. – 24 февраля 1804 г.). 65 арк.

334. Спр. 603. Указ Херсонского губернского правления, рапорт Ольвиопольского уездного землемера и переписка с уездным земским судом о

составлении экономических сведений на земли уездов (23 мая 1805 г. – 12 августа 1806 г.). 8 арк.

335. Спр. 866. Прошение казенных крестьян с. Кривое озеро Ольвиопольского уезда министру юстиции рапорты Херсонского губернского правления и переписка с ним Министерства юстиции об отрезке крестьянской земли в пользу помещика Любинского и Асеева (27 сентября 1815 г. – 29 декабря 1817 г.). 23 арк.

336. Спр. 1083. Указы Херсонского губернского правления и казенной палаты, рапорты губернского землемера об отводе земель в оброчное состояние государственных крестьян Тираспольского уезда. Книга входящей корреспонденции губернского землемера (20 сентября 1824 г. – 9 мая 1825 г.). 75 арк.

337. Спр. 1253. Предписание Херсонского губернского правления губернскому землемеру и рапорт землемера о состоянии межевания по губернии (29 марта – 5 апреля 1828 г.). 5 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. 69. Подільська губерньська лікарська управа

Оп. 1.

338. Спр. 338. По отношению помощника начальника съемки Подольской губернии, программы для полного военно-статистического описания губерний и областей (25 октября 1846 г. – 1 апреля 1847 г.). 35 арк.

339. Спр. 396. О доставлении дивизионному квартирмейстеру по программе сведений для составления военно-статистического описания Подольской губернии. Краткий обзор губернии в медико-топографическом отношении (5 ноября 1852 г. – 7 января 1853 г.). 22 арк.

Ф. 115. Подільська губерньська креслярня

Оп. 1.

340. Спр. 2. Топографическое и камеральное описание Подольской губернии за 1800 г. 32 арк.

341. Спр. 4. Описание города Балты, местечек и ее сел Балтского уезда. 237 арк.

342. Спр. 11. Камеральное и топографическое описание Подольской губернии Могилевского повета. 244 арк.

343. Спр. 12. Камеральное и топографическое описание Проскуровского уезда Подольской губернии за 1797 г. 87 арк.

344. Спр. 13. Описание уезда Ушицкого 1797 г. 97 арк.

Оп.2.

345. Спр. 2. Камеральное и топографическое описание Летичевского уезда 1812 г. 225 арк.

346. Спр. 3. О составлении статистического атласа Подольской губернии (1841 г.). Державний архів Хмельницької області. 63 арк.

347. Спр. 6. Камеральное и топографическое описание Подольской губернии Брацлавского уезда 1798 г. 63 арк.

348. Спр. 12. Послужные списки уездных землемеров Подольской губернии (13 июня 1807 г.). 13 арк.

349. Спр. 13. Полевой журнал на учиненную межу Летичевского и Могилевского поветов (6 мая 1808 – 7 мая 1808 г.). 8 арк.

350. Спр. 35. Отношения губернской контрольной палаты и почтовой конторы о предоставлении сведений и расстояниях между различными населенными пунктами (2 февраля – 21 октября 1836 г.). 215 арк.

351. Спр. 42. Предписание губернатора и запросы контрольного отделения о предоставлении сведений о расстоянии между городами и селениями губернии; маршруты для передвижения рекрутских партий (3 января 1842 – 2 декабря 1842 г.). 39 арк.

352. Спр. 109. Камеральное и топографическое описание Летичевского уезда. 225 арк.

353. Спр. 215. Камеральное и топографическое описание Винницкого уезда. 1800 г. 66 арк.

354. Спр. 2697. Рапорты Гайсинского городского, магистрата, уездного стряпчего, суда и городской полиции, резолюция губернского правления о доставлении сведений, документов и плана городской земли и хутора, находящихся на городской земле (16 марта 1835 г. – 4 июня 1849 г.). 300 арк.

Ф. 123. Подільський губерньський предводитель дворянства

Оп.2.

355. Спр. 5. Дело по указу Правительствующего Сената, об учреждении уездных комиссий для составления ревизских сказок (27 июля 1833 г. – 29 июня 1836 г.). 105 арк.

Ф. 227. Подільське губерньське правління

Оп.1.

356. Спр. 2. О доставлении исторического описания городам Подольской губернии (16 июля 1797 г.). 10 арк.

357. Спр. 9. О положении границы Подольской губернии между Волынской, Киевской и Новороссийскими губерниями (8 ноября 1797 – 15 января 1817 г.). Т. 1. 121 арк.

358. Спр. 9а. О положении границы Подольской губернии между Волынской, Киевской и Новороссийскими губерниями. Т. 2. 113 арк.

359. Спр. 9б. О положении границы Подольской губернии между Волынской, Киевской и Новороссийскими губерниями. Т. 3. 258 арк.

360. Спр. 11. Об отправлении землемеров для снятия планов дорог в Подольской губернии (6 марта– 27 апреля 1797 г.). 27 арк.

361. Спр. 111. Дело по сообщению в государственную Камерц-коллегию [о предоставлении] о присылке в оную камерального описания [каждой губернии]. 41 арк.

362. Спр. 287. По рапорту Подольского губернского землемера Экстера о доставлении ему сведений о поизуитских имениях и доходах с них полученных, с означением владельцев, богодельнях, смирительных и прочих доходах, надомных

училищах, монастырских и церковных доходах и пр. (10 января – 12 мая 1803 г.). 10 арк.

363. Спр. 433. По рапорту Подольского губернского землемера Экстера с представлением двух описаний Подольской губернии почтовых станций и расстояние по оных (20 марта 1803 г. – 24 апреля 1806 г.). 7 арк.

364. Спр. 2697. Рапорты Гайсинского городского, магистрата, уездного стряпчего, суда и городской полиции, резолюция губернского правления о доставлении сведений, документов и плана городской земли и хутора, находящихся на городской земле (16 марта 1835 г. – 4 июня 1849 г.). 300 арк.

Державний архів Чернігівської області

Ф. 128. Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора

Оп. 1.

365. Спр. 11134. Переписка с Черниговскими губернскими учреждениями о получении статистических сведений по губернии за первую половину 1847 г. (5 августа – 12 августа 1847 г.). 51 арк.

366. Спр. 11135. Рапорты и ведомости городских полиций и земских судов о статистических сведениях о населении и по городам и уездам Черниговской губернии (20 марта – 21 июня 1847 г.). 168 арк.

Ф. 365. Козелецкий повітовий землемір

Оп. 1.

367. Спр. 1. Предписание Черниговского губернского правления о разграничении земель Козелецкого уезда с землями других смежных уездов. 373 арк.

368. Спр. 2. Дело об определении границ поветов для составления генеральной карты Малороссийской губернии согласно административному делению. 43 арк.

369. Спр. 4. Описание уездному г. Козельцу, учиненное после приказа Малороссийского губернского правления. 356 арк.

Ф. 679. Чернігівська духовна консисторія

Оп. 1.

370. Спр. 35. Дело о топографическом описании Новгород-Северской губернии [1784]. 11 арк.

1.2. ОПУБЛІКОВАНІ АРХІВИ

371. Архив Государственного совета. Совет в царствование императрицы Екатерины II. 1768-1796 гг. Т. I. Санкт-Петербург: Тип. второго отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1868. 1074 с.

372. Архив Государственного совета. Совет в царствование императора Павла I. 1796-1801 гг. Т. 2. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1888. 500 с.

373. Історія міста Хмельницького: документи і матеріали / Упоряд. С.М. Єсюнін. Хмельницький, 2006. 80 с.

374. Материалы для истории колонизации и быта Степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI – XVIII столетии (собранные в разных архивах и отредактированные Д. И. Багалеем). *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Т. 1. 1886. Харьков. С. I – XXI.

375. Отечественная война 1812 г. Материалы Военно-ученого архива Главного (Генерального) штаба. Отд. 1. Переписка русских правительственных лиц и учреждений. Санкт-Петербург: Тип. “Бережливость”, 1900. Т. 1. Ч. 1. Подготовка к войне 1810 г. IX, 120, VII XI, XV с.

376. Отечественная война 1812 г. Материалы Военно-ученого архива Главного (Генерального) штаба. Отд. 1. Переписка русских правительственных лиц и учреждений. Санкт-Петербург: Тип. “Бережливость”, 1900. Т. 1. Ч. 2. Подготовка к войне 1810 г. XII, 349, XXXVII с., 2 л. ил., карт.

377. Отечественная война 1812 г. Материалы Военно-ученого архива Главного (Генерального) штаба. Отд. 1. Переписка русских правительственных лиц и учреждений. Санкт-Петербург: Тип. “Бережливость”, 1902. Т. 2. Подготовка к войне в 1811 г. (январь – май). 379 с.

378. Отечественная война 1812 г. Материалы Военно-ученого архива Главного (Генерального) штаба. Отд. 1. Переписка русских правительственных лиц и учреждений. Санкт-Петербург: Тип. “Бережливость”, 1908. Т. 10. Подготовка к войне в 1812 г. (март месяц). 277 с.

1.3. ЗАКОНОДАВЧИ АКТИ

379. В объяснении как поступать при переписи людей объявляющих себя малороссиянами. – Сенатский (№9003 от 26 июля 1744 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С. 179-181.

380. Высочайше утвержденная докладная записка Генерал-квартирмейстера. О учреждении при Военно-топографическом Депо особого геодезического отделения (№21898 от 17 января 1848 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1849. Собр. II. Т. XXIII. Отд-ние 1. С. 45-47.

381. Высочайше утвержденное дополнение к начертанию правил Комиссии, учрежденной в Крыму для разбора споров по землям (№21275 от 23 апреля 1804 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXVIII. С. 288-294.

382. Высочайше утвержденное Положение о Корпусе топографов. – Сенатский (№28901 от 28 января 1822 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXXVIII. С. 48-49.

383. Высочайше утвержденный проект образования Военного Министерства (№5318 от 1 мая 1832 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1833. Собр. II. Т. VII. С. 225-240.

384. Высочайше утвержденный Устав о производстве девятой переписи (№23817 от 11 января 1850 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-

Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1834. Собр. II. Т. XXV. Отделение I. С.13-44.

385. Высочайше утвержденный Устав о производстве десятой народной переписи. Именной указ, данный Сенату (№31918 от 3 июня 1857 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1834. Собр. II. Т. XXXII. С.445-470.

386. Высочайше утвержденный Устав Рекрутский (№4677 от 28 июня 1831 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1833. Собр. II. Т. VII. С. 501-658.

387. Высочайше утвержденное учреждение Военного министерства (№24971 от 27 января 1812 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXXII. С. 23-39.

388. Высочайше утвержденное учреждение Военного министерства (№9038 от 29 марта 1836 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1837. Собр. II. Т. XI. Отд-ние I. С. 247-312.

389. Дополнение к положению Корпуса Топографов (№29038 от 14 мая 1822 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXXVIII. С. 195-198.

390. Инструкция землемерам к генеральному всей империи размежеванию (№12570 от 13 февраля 1766 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собрание I. Т. XVII. С. 560-585.

391. Инструкция Межевым губернским канцеляриям и провинциальным конторам (№12659 от 25 мая 1766 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XVII. С. 716-794.

392. Инструкция межевщикам (№10237 от 13 мая 1754 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XIV. С.104-161.

393. Инструкция о переписи на Великороссийских землях малороссиян, также и в Слободских полках помещичьих деревень (№4090 от 11 сентября 1722 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. VI. С. 771-772.

394. Инструкция – посланным для учинения вновь ревизии (№8836 от 16 декабря 1743 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XI. С. 964-977.

395. Инструкция Слободской губернии губернатору с губернскими и провинциальными канцеляриями (№12430 от 6 июля 1765 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XVII. С. 181-189.

396. Как поступать при переписи людей, объявляющих себя малороссиянами. – Сенатский указ (№9003 от 26 июля 1744 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С. 179-181.

397. Манифест о генеральном размежевании земель во всей Империи. – С приложением генеральных правил, данных Межевой Комиссии и Высочайше утвержденного реестра о ценах на продажу земли в губерниях и провинциях (№12474 от 19 сентября 1765 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XVII. С. 332. С. 329-339.

398. Наставление правительствующего Сената из Межевой экспедиции определенным к государственному земель размежеванию землемерам, с изъяснением, какою методою и верными правилами оное размежевание производить, дачи с ситуациею снимать, и с того генеральный и специальный планы сочинять, с приобщением форм всем письменным землемерами производствам, и что сверх того вследствие конфирмованных инструкций землемерам же и Межевым канцеляриям с конторами исполнять должно; что разделяется на пять частей (№12711 от июля 1766 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XVII. С. 876-910.

399. О бытии Киевскому Магистрату в ведении Гетманском и о неисклучении Киевских мещан из общенародных повинностей. – Именной указ, данный Сенату (№11541 от 20 мая 1762 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XV. С. 1011-1012.

400. О бытии учрежденному при Слободской губернии Канцелярии Вотчинного департамента по размежеванию земель под ведомством Межевой экспедиции. Сенатский указ (№12993 от 25 октября 1767 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XVIII. С. 370-371.

401. О вакуфских в Крыму имениях. – Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (№2761 от 22 марта 1829 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. II. Т. IV С. 189-191.

402. О введении ревизии, о распределении содержания войска по числу душ, об определении воинских и избрании земских комиссаров для заведования всех сборов с крестьян для содержания войска, и о счет земских комиссаров в собираемых ими деньгами и припасах. – Именной указ (№3245 от 26 ноября 1718 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. V. С. 597.

403. О вступлении в должность Московской губернской Межевой канцелярии с конторами; о печати для межевых книг и планов и об отдаче в ведомство оной канцелярии с конторами; о печати для межевых книг и планов и об отдаче в ведомство оной канцелярии продажи засек и пустых земель. – Высочайше утвержденный доклад Сенатской Межевой экспедиции (№12540 от 11 декабря 1765 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XVII. С. 478-479.

404. О возвращении Слободским полкам заселенных помещиками земель. – Именной указ, данный Сенату (№12356 от 15 марта 1765 г.). *Полное собрание законов*

Российской империи. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XVII. С. 87.

405. О возложении размежевания Мелитопольского и Днепровского уездов Таврической губернии на Межевую Канцелярию и Главного ея Директора. – Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. (№ 2755 от 20 марта 1829 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. II. Т. IV. С. 174.

406. О генеральной ревизии. – Именной указ (№8835 от 16 декабря 1743 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XI. С. 962-964.

407. О гражданах и однодворцах, не подавших о себе посемейных списков. – Сенатский указ, по Высочайшему повелению (№10453 от 14 июля 1837 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1838. Собр. II. Т. XII. Отд-ние 1. С. 650-651.

408. О дворянах, записанных в однодворцы по прежним переписям. – Сенатский (№9000 от 24 июля 1744 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С. 178-179.

409. О единовременном поземельном налоге для вознаграждения издержек по размежеванию Крыма. – Именной данный Сенату (№15333 от 25 февраля 1842 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1843. Собр. II. Т. XVII. Отд-ние I. С. 142-143.

410. О закрытии Таврической Межевой Комиссии. – Именной данный Сенату (№16993 от 30 июня 1843 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1844. Собр. II. Т. XVIII. Отд-ние I. С. 414-415.

411. О записании в ревизию выведенных в Россию иноверцев. – Сенатский, вследствие доношения генерала Фермора (№9012 от 3 августа 1744 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С. 192-193.

412. О записании в ревизию на прежних жилищах помещичьих и других податного состояния людей, вступивших в приказную службу без увольнительных видов. – Сенатский (№9008 от 30 июля 1744 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С. 187-190.

413. О записи незаконорожденных в одном звании с их воспитателями, если сии последние не из дворян. – Сенатский (№9011 от 3 августа 1744 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С. 191-192.

414. О записке в подушный оклад безместных церковнослужителей. – Сенатский (№4035 от 12 июня 1722 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. VI. С. 720.

415. О записке в ревизию людей духовного звания, которые объявятся без мест и в отставке. – Высочайше утвержденный доклад Сената общее с Синодом (№3932 от 4 апреля 1722 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. VI. С. 524.

416. О запрещении вышедшим из Слободских полков малороссиянам селиться в отдаленных местах, где до переписи 1732 года поселений не существовало; о непринимании беглых из Великороссийских Губерний; об оштрафовании за утайку душ или неподачу в срок сказок; о воспрещении как монастырям и церквам, так и всем тем, кому по Уложению не положено владеть землями и деревнями; об учреждении почт в Слободских полках. – Именной, данный Генерал-Адъютанту Князю Шаховскому (№6891 от 11 февраля 1736 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. IX. С. 745-748.

417. О количестве взыскания подымного сбора с семейных граждан и однодворцев за прописные по ревизии души. – Именной, объявленный Сенату Министром Финансов (№8367 от 12 августа 1835 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1836. Собр. II. Т. X. Отд-ние 2. С. 925.

418. О мерах вызываемых окончанием генерального межевания Бессарабской губернии. – Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (№7744 от 27 мая 1891 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Государственная типография. 1894. Собр. III. Т. XI. С. 304-305.

419. О мерах к приведению в известность вакуфских в Крыму имений. – Сенатский (№9245 от 31 мая 1836 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1837. Собр. II. Т. XI. Отд-ние I. С. 634-636.

420. О назначении границ губерниям Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской. – Высочайше утвержденный доклад Сената (№18117 от 29 августа 1797 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXIV. С. 706-709.

421. О назначении границ Слободско-Украинской губернии и об учреждении слобод Змиева и Старобельска. – Высочайше утвержденный доклад Сената (№17948 от 1 мая 1797 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXIV. С. 601-603.

422. О назначении столовых денег депутату, приглашаемому в Таврическую Межевую Комиссию со стороны Магометанского духовенства. – Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (№ 8478 от 15 октября 1835 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1836. Собр. II. Т. X. Отд-ние II. С. 1027-1028.

423. О назначении суммы на содержание землемеров по Комиссии, учрежденной в Крыму для разбора споров о землях. – Высочайше утвержденный доклад Министра Внутренних дел (№ 22.547 от 1 июля 1807 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1836. Собр. I. Т. XXIX. С. 1212-1213.

424. О наказании за утайку душ. – Сенатский (№9010 от 3 августа 1744 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С. 191.

425. О напечатании формы ревизских сказок и перечневой ведомости и о рассылке оных во все губернии для продажи сказкоподателям. – Сенатский (№17253 от 21 сентября 1794 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXIII. С. 556-564.

426. О начатии в Тульской и Калужской Провинции Генерального земель межевания. – Сенатский указ (№14450 от 19 марта 1776 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XX. С.366-368.

427. О начатии межевания в Саратовской, Оренбургской, Новороссийской и Симбирской губерниях. – Сенатский указ (№18.019 от 25 июня 1797 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXIV С. 638-641.

428. О невключении в перепись служителей архиерейских и монастырских домов, равно как и детей священно- и церковнослужительских в Малороссии; о переписи оных в Санкт-Петербурге, в Ингерманландии, в Выборгском и Кексгольмском уездах, и о записании в солдаты не бывших у присяги. – Резолюция Кабинета Министров на сообщение Сената (№7144 от 2 января 1737 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. X. С. 4-5.

429. О невозвращении в крепостное состояние людей, кои окажутся между возвратившимися в подданство России запорожцами, и об исключении из ревизии тех из них, кои поступят в казачье войско. – Сенатский указ, с прописанием Именного (№2736 от 15 марта 1829 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. II. Т. IV. С. 161.

430. О невыступлении землемерам ни под каким видом из предписанных им границ, о неделании никому никаких обид и притеснений. – Сенатский указ (№14843 от 22 февраля 1779 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-

Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XX С. 792-793.

431. О невысылке бродяг, не помнящих родства, для поселения в Санкт-Петербург, и об оставлении их при настоящей переписи в тех местах, где кто находится. – Сенатский указ (№9136 от 1 апреля 1745 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С. 356-359.

432. О непечатании и неиздании карт и планов земель Российской империи без дозволения Географического Департамента и Императорского Депо карт и о невыпуске оных за границу. – Именной, данный Сенату. (№18778 от 9 декабря 1798 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXV. С. 471.

433. О неписании в подушный оклад выбывших в духовный чин после прежней переписи и об оставлении в податном состоянии детей их, родившихся на прежних жилищах до вступления отцов их в оный чин. – Сенатский (№8981 от 2 июля 1744 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С. 161-162.

434. О неписании в подушный оклад вышедших из-за рубежа после переписи, о записавшихся дворовых людях в посад; о взыскании с помещиков, уволивших кабальных людей без явки в Приказах, о распределении безземельных однодворцев и пришлых людей, не помнящих родства и прежнего их жительства. – Сенатский (№4318 от 1 октября 1723 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. VII. С. 127-129.

435. О нетребовании сказок о числе ревизских душ впредь до указа. – Сенатский (№11632 от 5 августа 1762 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XVI. С. 38-39.

436. О новом разделении государства на губернии. – Именной, данный Сенату (№17634 от 12 декабря 1796 г.). *Полное собрание законов Российской империи*.

Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXIV. С.229-230.

437. О обмежевании казенных земель Бессарабской области и разделении оных на участки. – Именной, объявленный Сенату Министром Юстиции (№26719 от 7 марта 1817 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXXIV. С. 101-102.

438. О обязанностях малороссийских казаков относительно военной службы и прочих повинностей. – Именной указ, данный Сенату (№5458 от 25 июня 1832 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1833. Собр. II. Т. VII. С. 398-401.

439. О передаче межевых дел Бессарабской области из второго в Межевой Сената Департамент. – Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (№ 1494 от 30 октября 1827 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. II. Т. II. С. 930.

440. О переводе межевых контор и о межевании некоторых губерний. – Именной, объявленный генерал-прокурором (№17901 от 1 апреля 1797 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXIV С. 522.

441. О переносе дел на апелляцию из Бессарабского Областного Гражданского Суда во 2-й Департамент Сената и о решении оных по местным узаконениям и обычаям Бессарабской Области. – Именной, данный Сенату (№30439 от 3 августа 1825 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XL. С. 409-410.

442. О переписи в ревизии особо протопопских, поповских, диаконских и других церковников детей, записанных в семинариях и школах. – Сенатский (№8914 от 9 апреля 1744 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С.75.

443. О переписи в ревизию раскольников и о наказании за утайку душ. – Сенатский общее с Синодом (№9021 от 31 августа 1744 г.). *Полное собрание законов*

Российской империи. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С. 198-199.

444. О переписи во всех Губерниях, Провинциях и городах Секретарей, подьячих и детей их, для определения в те места, где в оных существует недостаток. – Сенатский (№7298 от 28 июня 1737 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. X. С. 192-193.

445. О переписи вольных людей по Волынской Губернии. – Сенатский указ, по Высочайше утвержденному докладу (№21268 от 18 апреля 1804 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXVIII. С. 283-284.

446. О переписи иноземцев, восприявших веру греческого исповедания и пожившихся на крестьянских девках. – Сенатский (№8974 от 20 июня 1744 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С. 155-157.

447. О переписи малороссиянам и слободским полкам в Белгородской губернии. – Именной указ, данный Сенату (№6099 от 20 июня 1732 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. VIII. С. 858-859.

448. О переписи на Великокороссийских землях малороссиян, также и в Слободских полках помещичьих деревень, и о нерасписывании их деревень на полки. – Сенатский указ, вследствие Высочайшей резолюции на доклад Сената 11 апреля (№4000 от 10 мая 1722 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. VI. С. 675-676.

449. О переписи незаконнорожденных солдатских детей, с показанием лет, об отдаче малолетних на воспитание, их матерям и всякого чина людям, и о записке их по возрасту в гарнизонную школу. – Сенатский (№8989 от 11 июля 1744 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С. 167-169.

450. О переписи отставных солдат и детей их. – Сенатский (№8986 от 2 июля 1744 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С. 164-166.

451. О переписи являющихся несходными именами против прежней ревизии. – Сенатский (№8985 от 2 июля 1744 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С. 164.

452. О писании в Главный магистрат ревизорам о делах, касающихся до перевода купцов из одного посада в другой. – Сенатский (№9001 от 24 июля 1744 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С. 179.

453. О писании в службу о состоящих за штатом солдат; о безместных церковниках; о взыскании штрафа за прописку и утайку душ и о назначении сумм на расходы офицерам, обретающимся у свидетельства душ. – Сенатский (№4515 от 29 мая 1724 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. VII. С. 289-291.

454. О поверке дач в натуре с планами, в случае жалобы на землемеров, точно ли то число отмежевано, какое присуждено. – Сенатский указ (№22622 от 16 сентября 1804 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXIX. С. 1284-1286.

455. О подаче ревизских сказок, о взятии воевод в Санкт-Петербурге к розыску за невысылку сказок, об отписании у них поместей и вотчин на государя, и о посылке подтвердительных указов в провинции, чтобы сказки о городских попах и причетниках были доставлены. – Сенатский (№3707 16 января 1721 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. VI. С. 290-291.

456. О подаче ревизских сказок по приложенной при сем форме. – Сенатский (№8884 от 1 марта 1744 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-

Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С. 31-32.

457. О подтверждении межевым конторам, чтобы члены оных, землемеры и канцелярские служители обывательских квартир не занимали, без отвода от местного начальства. – Сенатский указ (№14720 от 13 марта 1778 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XX. С. 604.

458. О подтверждении прежде данных в Слободские полки о податях жалованных грамот; о бытии судным и военным делам оных полков под владением князя Шаховскаго; об оставлении при Бахмутских соляных заводах указанного числа солеваров и об определении на убылые места их детей и свойственников и об оставлении Таможенных сборов в ведомстве Полковой Канцелярии; об учреждении в Слободских полках почт и дач подвод; о знаменах и гербах Слободским полкам; о неотходе Малороссиянам, живущим по желанию своему в услугах и для наук, прежде урочных лет, и о позволении Жидам по ярмаркам продавать свои товары врознь на локти и фунты. – Именной, данный Генерал-Лейтенанту Князю Шаховскому (№6610 от 31 июля 1734 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. IX. С. 383-387.

459. О поземельном праве в Таврическом полуострове и об облегчении в оном межевания. – Именной данный Сенату (№5994 от 21 февраля 1833 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1834. Собр. II. Т. VIII. Отд-ние I. С. 105-108.

460. О положении в подушный оклад стрелецких и подьяческих детей и о написании гарнизонных солдат в гарнизоны, а негодных к службе в оклад. – Сенатский указ (№4372 от 28 ноября 1723 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. VII. С. 163.

461. О положении в счет слепых, увечных и дураков, при расположении полков на души. – Сенатский указ (№4068 от 31 июля 1722 г.). *Полное собрание*

законов Российской империи. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. VI. С. 755.

462. О помещении в ревизских сказках не одних крестьян, но также дворовых людей и церковных причетников. – Именной, данный Сенату (№3481 от 5 января 1720 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. VI. С.1.

463. О порядке решения дел о вакуфах в Крымском полуострове, на кои своевременно не предоставлено документов. – Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (№8435 от 30 сентября 1835 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1836. Собр. II. Т. X. Отд-ние II. С. 989-991.

464. О правилах в разрешении казусов, встретившихся при производимом в Екатеринославской и Херсонской губерниях генеральном земель размежевании. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (№28171 от 27 февраля 1820 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXXVII. С. 75-84.

465. О правилах генерального размежевания земель в Новороссийской, что ныне Екатеринославская, Херсонская и Таврическая губерний, о разрешении споров и о выдаче планов. – Сенатский указ (№20219 от 7 апреля 1802 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXVII. С. 91-94.

466. О правилах для приведения в точную известность граждан и однодворцев Западных Губерний. – Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (№4977 от 1 декабря 1831 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1832. Собр. II. Т. VI. Отд-ние 2. С. 235-238.

467. О правилах, по коим следует поступать с бывшими помещичьими людьми, зашедшими в Новороссийский край и в Бессарабскую Область. – Именной указ, данный Сенату (№1521 от 9 ноября 1827 г.). *Полное собрание законов*

Российской империи. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. II. Т. II. С. 957-958.

468. О прекращении беспорядков при межевании земель и о производстве следствий по лихоимству. – Сенатский указ (№14952 от 4 декабря 1779 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XX. С. 886-890.

469. О прекращении в Казенных палатах поверки числа душ по 7 ревизии. – Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (№8662 от 26 ноября 1835 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1836. Собр. II. Т. X. С. 1137.

470. О прекращении производства дел о людях, пропущенных в 7 ревизии. – Сенатский указ (№6905 от 13 марта 1834 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1835. Собр. II. Т. IX. С. 216-217.

471. О преобразовании Симферопольской Межевой Комиссии с переименованием Таврической и о переводе оной в Одессу. – Сенатский указ (№5995 от 21 февраля 1833 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1834. Собр. II. Т. VIII. Отд-ние I. С. 108-109.

472. О приготовлении документов и планов на земли, по случаю имеющего быть Генерального межевания. – Именной объявленный Сенату (№9948 от 28 февраля 1752 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XIII. С.610.

473. О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны, под Российскую державу. – Манифест (№15708 от 8 апреля 1783 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXI. С. 897-898.

474. О присылке в Военную Коллегию, по окончании рекрутских наборов, в месяц подлинных сказок и ведомостей о числе душ, показанных по генеральной переписи и прибылых по дачам и крепостям. – Сенатский (№7596 от 14 июня 1738

г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. X. С. 537-538.

475. О присылке из всех присутственных мест списков служащих и неслужащих дворян, по прилагаемой форме. – Сенатский (№13609 от 31 октября 1771 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XIX. С.359-366.

476. О причислении к Духовенству тех только Магометан податного состояния, кои исправляют Духовные должности. – Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (№6466 от 3 октября 1833 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1834. Собр. II. Т. VIII Отд-ние I. С. 545-547.

477. О произведении новой ревизии. – Сенатский указ (№11364 от 28 ноября 1761 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XV. С.834-835.

478. О производстве на особенных правилах новой переписи Малороссийских казаков. – Именной, данный Малороссийскому военному губернатору (№6277 от 21 июня 1833 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1834. Собр. II. Т. VIII Отд-ние I. С. 367-368.

479. О производстве по всей Империи новой народной переписи. – Манифест (№6265 от 16 июня 1833 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1834. Собр. II. Т. VIII. Отд-ние I. С. 344-360.

480. О пропущенных в особую перепись граждан и однодворцев Западных губерний. – Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (№6686 от 2 января 1834 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1835. Собр. II. Т. IX. Отд-ние 2. С.8.

481. О разборе Шляхты в Западных губерниях, и об устройстве сего рода людей. – Именной указ, данный Сенату (№4869 от 19 октября 1831 г.). *Полное*

собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1832. Собр. II. Т. VI. Отд-ние 2. С. 134-138.

482. О размежевании вакуфов в Таврическом полуострове. – Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (№8202 от 31 мая 1835 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1836. Собр. II. Т. X. Отд-ние I. С. 687-689.

483. О размежевании вновь присоединенных к Харьковскому наместничеству селений и земель от Курского наместничества. – Сенатский указ (№15149 от 16 апреля 1781 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXI. С. 110.

484. О размежевании земель в Ингерманландии и о разделении по дачам чухон и латышей. – Высочайшая резолюция на доклад Сената (№8937 от 11 мая 1744 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С. 101-104.

485. О распоряжениях касательно подачи ревизских сказок по приложенным формам. – Сенатский (№15296 от 10 декабря 1781 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXII. С. 344-352.

486. О распределении пришлых людей из разных городов и уездов, явившимися в Казанской губернии, также во дворцовых и ясачных волостях. – Сенатский (№4307 от 20 сентября 1723 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. VII. С. 117-118.

487. О расспросе людей, сказывающихся при переписи поляками. – Сенатский указ (№9002 от 24 июля 1744 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С. 179.

488. О сборе рекрутов с тех селений, где заразительная болезнь была, не с положенного по ревизии, но с наличного числа душ. – Именной данный Сенату (№13898 от 30 октября 1772 г.). *Полное собрание законов Российской империи*.

Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XIX. С. 619.

489. О скорейшем окончании начатой в 1761 году ревизии; и о сборе подушных денег по поданным вновь сказкам. – Именной, объявленный из Сената (№12141 от 28 апреля 1764 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XVI. С. 724-725.

490. О собирании из всех селений, где была заразительная болезнь, сказок о наличных людях. – Именной данный Сенату (№13899 от 30 октября 1772 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XIX. С. 619.

491. О собирании Камер-Коллегии из всех мест копий с подлинных сказок о числе душ по прошедшей ревизии. – Сенатский (№13587 от 26 марта 1771 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XIX. С. 245-246.

492. О собирании ревизских сказок о священно- и церковнослужителях не по генеральной форме, но по особой, составленной для Малороссии, Лифляндии и Эстляндии и других губерний об одних только наличных. – Сенатский указ (№15374 от 23 марта 1781 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXI. С. 443-444.

493. О собирании ведомостей по каждой губернии и епархии о священно- и церковнослужителях. – Именной, данный Сенату (№12575 от 17 февраля 1766 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XVII. С. 585-586.

494. О содержании в Малороссии артиллерии доходами города Коропа; о порядке сбора с тамошних обывателей раций и порций для драгунских лошадей; о переводе Малороссийских прав на российский язык; о бытии в Малороссии Третейским судам по прежнему обыкновению; о производстве в оной ревизии душ, с означением звания людей, которых положить в оклад следует; о нечинении одиноким казакам в повинностях облегчения; о невзимании на мостах и перевозах

никакой пошлины; о продаже грунтов; о числе значковых товарищей в Малороссийских полках; о попах и дяках, посвященных без подлежащих аттестатов и о невступании Архиереев в гражданские дела; о имении Греческим купцам, в Нежине живущим, расправы в делах между собою, по прежнему обыкновению. – Именной указ, данный Генерал-Лейтенанту князю Шаховскому (№6614 от 8 августа 1734 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. IX. С. 395-398.

495. О составлении посемейных списков, каковые должны подавать о себе граждане и однодворцы Западных губерний. – Сенатский указ, по Высочайшему повелению (№5094 от 21 января 1832 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1833. Собр. II. Т. VII. Отд-ние 2. С. 25-26.

496. О сыске беглых людей и крестьян, о возвращении их прежним помещикам с женами и детьми, и со всеми их пожитками, о наказании старост и приказчиков за держание беглых, и о взыскании с владельцев деревень за позволение принимать беглых людей и за водворение оных. – Именной, состоявшийся в Сенате (№3939 от 6 апреля 1722 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. VI. С. 637-641.

497. О учреждении особой Комиссии для составления правил генерального размежевания земель Бессарабской области. – Сенатский указ (№23578 от 17 октября 1849 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния, 1850. Собр. II. Отд-ние II. Т. XXIV. С. 94-106.

498. О учинении новой по всему Государству ревизии. – Манифест (№24635 от 18 мая 1811 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXXI. С. 651-653.

499. О учинении новой ревизии. – Манифест (№25882 от 20 июня 1815 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXXIII. С. 207-213.

500. О учреждении Слободской Межевой Конторы в Харькове. – Сенатский указ (№13293 от 7 мая 1769 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XVIII. С. 883-886.

501. О числе землемеров и канцелярских служителей, потребных для размежевания земель Слободско-Украинской губернии и о прибавке в Вотчинный департамент другого секретаря. – Сенатский указ (№ 13.058 от 16 января 1768 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XVIII. С. 433-434.

502. О штате Бессарабской губернской межевой конторы. – Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (№502 от 4 ноября 1881 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Гос. тип. 1885. Собр. III. Т. I. С. 336-337.

503. О штатах Симферопольской Межевой Конторы и Межевой Комиссии. – Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (№3032 от 24 июля 1829 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. II. Т. IV. С. 531.

504. О штрафах, взыскиваемых при подаче сказок с духовных управителей, с помещиков и их приказчиков. – Сенатский (№4528 от 4 июня 1724 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. VII. С. 301.

505. Об гербах Киевского наместничества. – Высочайше утвержденный доклад Сената (№15422 от 4 июня 1782 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXI. С. 575-576.

506. Об гербах Черниговского наместничества. – Высочайше утвержденный доклад Сената (№15423 от 4 июня 1782 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXI. С. 576-577.

507. Об гербах Новгород-Северского наместничества. – Высочайше утвержденный доклад Сената (№15424 от 4 июня 1782 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXI. С. 577-578.

508. Об изменениях в порядке производства межевых дел в Бессарабской области. – Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 10 июня (№48382 от 18 мая 1870 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1874. Собр. II. Отд-ние I. Т. XLV. С. 668.

509. Об изменении порядка размежевания земель Бессарабской губернии. – Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (№1591 от 19 мая 1883 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург. Тип.: Гос. тип., 1886. Собр. III. Т. III. С. 249.

510. Об обязанности землемеров обходить земли по спорным отводам и о строгом наказании владельцев и крестьян за насильство и недопущение землемеров к межеванию земель их. – Сенатский указ (№14184 от 1 сентября 1774 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XIX. С. 1011-1014.

511. Об оказавшемся несходстве имен в поданных ревизских сказках при свидетельстве душ; о разборе старых служб солдат; о явившихся в дворцовых волостях, сверх свидетельства, утаенных душах; о невыключке из ревизии сысканных при свидетельстве беглых и о штрафах и наказаниях за необъявление беглых крестьян. – Сенатский указ (№ 4520 от 2 июня 1724 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. VII. С. 295.

512. Об окончании подачи ревизских сказок, с приложением формы оных. – Именной (№11755 от 13 февраля 1763 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XVI. С.158-160.

513. Об оставлении владельцев Таврической области в свободном распоряжении их поместьями, вотчинами и тому подобными дворянскими именьями с сохранением права сего и на их наследников. – Сенатский указ (№17265 от 9 ноября 1794 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXIII. С. 585-589.

514. Об отвращении затруднений, встреченных при межевании Крымского полуострова, по исполнению общих межевых правил. – Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета (№5639 от 4 октября 1832 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1833. Собр. II. Т. VII. С. 651-652.

515. Об отсылке не помнящих родства и называющих себя поляками и незаконнорожденных, являющихся в казачьих городках людей, на поселение в Петербург, в силу 10-го пункта инструкции о ревизии. Сенатский указ (№9065 от 14 ноября 1744 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XII. С. 260-261.

516. Об учинении в Малороссийских раскольничьих слободах новой переписи, и о наблюдении, чтоб в оных слободах не было беглых людей и шпионов. – Сенатский указ (№11.205 от 15 февраля 1761 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XV. С. 650-652.

517. Об учинении во всей Империи новой ревизии. – Манифест (№15278 от 16 ноября 1781 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXI. С. 304-306.

518. Об учинении новой генеральной в Государстве ревизии. – Именной указ, данный Сенату (№17221 от 23 июня 1794 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXIII. С. 529.

519. Об учинении общей переписи людей податного состояния, о подаче ревизских сказок, и о взыскании за утайку душ. – Именной, объявленный из Сената (№3287 от 22 января 1719 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-

Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т.V. С.618-620.

520. Об учреждении в Крыму Комиссии для разрешения споров о праве на владение земель на Крымском полуострове. – Именной, данный Сенату (№20276 от 19 мая 1802 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXVII. С. 149-155.

521. Об учреждении в Симферополе Межевой Конторы и Комиссии для размежевания земель в Таврической губернии. – Именной, данный Сенату (№2617 от 24 января 1829 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. II. Т. IV. С. 50-59.

522. Об учреждении в Слободских полках приличного гражданского устройства, и о местопребывании Канцелярии губернской и провинциальной. – Манифест (№12440 от 28 июля 1765 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XVII. С. 194-195.

523. Об учреждении генерального размежевания в Малороссийской губернии. – Именной, данный Сенату (№19717 от 16 января 1801 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXVI. С. 497-499.

524. Об учреждении из всех Слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение Слободских легких войск. – Высочайше утвержденный доклад сенаторов князя Шаховского, генерал-аншефа Панина и тайного советника Олсуфьева (№12293 от 16 декабря 1764 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XVI. С. 1003-1007.

525. Об учреждении из слободских полков 5 полевых гусарских; о комплектовании и содержании оных. – Высочайше утвержденный доклад Военной комиссии. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XVII. С. 77.

526. Об учреждении Комиссии для преобразования Слободских полков в особливую губернию. – Сенатский указ (№12442 от 28 февраля 1765 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XVII. С. 74-75.

527. Об учреждении Комиссии для разрешения споров по землям на Крымском полуострове. – Именной, данный Государственному Казначею (№20270 от 19 мая 1802 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXVII. С. 143-144.

528. Об учреждении новой ревизии вольным людям по Киевской губернии. – Сенатский указ (№21.950 от 16 ноября 1805 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXVIII. С. 1293-1294.

529. Об учинении общей переписи людей податного состояния и подачи ревизских сказок и о взысканиях за утайку душ. – Именной, объявленный Сенату (№3287 от 22 января 1719 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. V. С.618.

530. Об учреждении Сенатской Межевой экспедиции и о прочих постановлениях для приведения к окончанию размежевания всех земель в государстве (№12488 от 8 октября 1765 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XVII. С. 353-356.

531. Об устройстве новоучрежденной Слободской губернии. – Высочайшая резолюция на доклад сенаторов князя Шаховского, Панина, Олсуфьева (№12397 от 20 мая 1765 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XVII. С. 133-136.

532. Об утверждении гербов городам Харьковского наместничества. – Высочайше утвержденный доклад Сената (№15238 от 21 сентября 1781 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXI. С. 273-275.

533. Положение для татар-поселян и владельцев земель в Таврической губернии. – Именной указ, данный Сенату (№1417 от 28 сентября 1827 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. II. Т. II. С. 850-854.

534. Свод уставов о повинностях. Уставы рекрутские. Уставы о земских повинностях. *Свод законов Российской империи повелением государя императора Николая Павловича составленный*. Уставы о повинностях. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1842. Т. IV. 403+35 с.

535. Утвержденное временное Положение о Главном штабе (№42845 от 31 декабря 1865 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1868. Собр. II. Т. XL. С. 401-403.

536. Устав воинский (№ 3006 от 30 марта 1716 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. V. С. 203-451.

537. Устав образования Бессарабской области (№27357 от 29 апреля 1818 г.). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. XXXV. С. 222-281.

538. Штат Бессарабской области по внутреннему управлению (29 апреля 1818 г. от №27357). *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Том XLIV. Ч. 2. Кн. штатов. Отд-ние III, IV. С. 22.

1.4. ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ

539. Арсеньев К. К. Статистические очерки России. Санкт-Петербург: в тип. Имп. акад. наук, 1848. [8], 503 с.

540. Атлас Харьковского наместничества 1787 г. с топографическим описанием. Посвящается XII Археологическому съезду / Изд-е Харьковского губернского статистического комитета под ред. В. В. Иванова. Харьков, 1902. 7 с.

541. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т.1. Ч. 2: Куопиоская

губерния / [сост. полковник барон Любекер]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1851. 44 с.: 3 табл.

542. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 1. Ч. 3: Абоско-Биернеборгская губерния / [сост. полковник барон Любекер]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1850. 94 с.: 6 табл.

543. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 1. Ч. 4: Тавастгусская губерния / [сост. полковник барон Любекер]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1851. 48 с.: 3 табл.

544. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 1. Ч. 5: Санкт-Михельская губерния / [сост. полковник барон Любекер]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1851. 45 с.: 2 табл.

545. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 1. Ч. 6: Выборгская губерния / [сост. полковник барон Любекер]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1850. 60 с.: 4 табл.

546. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 1. Ч. 7: Нюландская губерния / [сост. полковник барон Любекер]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1851. 70 с.: 5 табл.

547. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 1. Ч. 8: Вазаская губерния / [сост. полковник барон Любекер]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1851. 53 с.: 5 табл.

548. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 2. Ч. 1: Архангельская губерния / [сост. капитан Циммерман]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1853. 282 с.: 12 табл.

549. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 2. Ч. 2: Олонецкая губерния / [сост. капитан Циммерман]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1853. 130 с.: 5 табл.

550. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 2. Ч. 3: Вологодская губерния / [сост. капитан Услар]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1850. 382 с.; сведения специальные. 36 с.: 9 табл.

551. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 2. Ч. 4: Вятская губерния / [сост. поручик Коведяев]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1850. 109 с.: 3 табл.

552. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 3. Ч. 1: Санкт-Петербургская губерния / [сост. полковник Жуковский]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1851. 415 с.; сведения специальные. 109 с.: 19 табл.

553. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 3. Ч. 2: Псковская губерния / [сост. полковник Семека]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1852. 407 с.

554. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 3. Ч. 3: Новгородская губерния / [сост. капитан Кисловский]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1849. 176 с.; сведения специальные. 72 с.: 7 табл.

555. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 4. Ч. 2: Ярославская губерния / [сост. поручик Воронцов-Вельяминов]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1851. 141 с.: 6 табл.

556. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 4. Ч. 3: Костромская

губерния / [сост. поручик Воронцов-Вельяминов]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1848. 104 с.; сведения специальные. 20 с.: 18 табл.

557. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 4. Ч. 4: Нижегородская губерния / [сост. капитан Тверетинов]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1852. 137 с.: 3 табл.

558. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 4. Ч. 4б: Тверская губерния / [сост. штабс-капитаны Услар и фон-Минстер]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1848. 326 с.: 27 табл.

559. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 5. Ч. 1: Казанская губерния / [сост. штабс-капитан Ромишевский]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1850. 136 с.; сведения специальные. 44 с.: 9 табл.

560. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 5. Ч. 2: Симбирская губерния / [сост. штабс-капитан Буйвид]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1853. 183 с.: 17 табл.

561. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 5. Ч. 3: Самарская губерния / [сост. подполковник Безносиков]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1853. 185 с.: 14 табл.

562. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 5. Ч. 4: Саратовская губерния / [сост. подполковник Безносиков]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1852. 211 с.: 12 табл.

563. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 5. Ч. 5: Астраханская губерния / [сост. майор Безносиков]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1852. 176 с.; сведения специальные и приложения. 37 с.

564. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 6. Ч. 1: Московская губерния / [сост. капитан Свечин]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1853. 306 с.: 16 табл.

565. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 6. Ч. 2: Владимирская губерния / [сост. полковник Талызин]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1852. 319 с.: 24 табл.

566. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 6. Ч. 3: Рязанская губерния / [сост. подполковник фон-Рейхель]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1848. 78 с.; сведения специальные. 31 с.: 15 табл.

567. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 6. Ч. 4: Тульская губерния / [сост. капитан Гвоздев]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1852. 168 с.: 5 табл.

568. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 6. Ч. 5: Орловская губерния / [сост. капитан Кузьмин]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1853. 158 с.: 35 табл.

569. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 6. Ч. 6: Калужская губерния / [сост. поручик Феокистов]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1849. 158 с.; сведения специальные. 33 с.: 32 табл.

570. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 7. Ч. 1: Курляндская губерния / [сост. капитан фон-Грандидиер]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1848. 59 с.: 5 табл.

571. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 7. Ч. 2: Лифляндская

губерния / [сост. полковник Минквиц]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1853. 636+16 с.: 24 табл.

572. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 7. Ч. 3: Эстляндская губерния / [сост. полковник Минквиц]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1852. 370+61 с.: 29 табл.

573. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 8. Ч. 1: Витебская губерния / [сост. генерал-майор Безкорнилович]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1852. 267 с.: 9 табл.

574. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 8. Ч. 2: Смоленская губерния / [сост. полковник Стиерисканц]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1852. 208 с.: 3 табл.

575. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 8. Ч. 3: Могилевская губерния / [сост. капитан Черницкий]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1848. 79 с.; сведения специальные. 61 с.: 5 табл.

576. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 9. Ч. 1: Ковенская губерния / [сост. капитан фон-Грандидиер]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1848. 48 с.; сведения специальные. 18 с.: 1 табл.

577. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 9. Ч. 2: Виленская губерния / [сост. подполковник Норденстренг]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1848. 56 с.: 9 табл.

578. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 9. Ч. 3: Гродненская губерния / [сост. подполковник Калмберг]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1849. 142 с.: 8 табл.

579. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 9. Ч. 4: Минская губерния / [сост. поручик Стренг]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1848. 60 с.: 3 табл.

580. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 10. Ч. 1: Киевская губерния / [сост. капитан Меньков]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1848. 253 с.: 11 табл.

581. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 10. Ч. 2: Подольская губерния / [сост. капитан Тверитинов]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1849. 159 с.; сведения специальные. 93 с.: 16 табл.

582. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 10. Ч. 3: Волынская губерния / [сост. штабс-капитан Фритче]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1849. 158 с.; сведения специальные. 32+19 с.: 20 табл.

583. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 11. Ч. 1: Херсонская губерния / [сост. капитан Рогалев, штабс-капитан фон Витте и Пестов]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1849. 229 с.; сведения специальные. 85 с.: 15 табл.

584. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 11. Ч. 2: Таврическая губерния / [сост. подполковник Герсеванов]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1849. 225 с.; сведения специальные. 50 с.: 13 табл.

585. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 11. Ч. 3: Бессарабская губерния / [сост. подполковник Дараган]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1849. 162 с.; сведения специальные. 90 с.: 21 табл.

586. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 11. Ч. 4: Екатеринославская губерния / [сост. штабс-капитан Драчевский]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1850. 168 с.: 9 табл.

587. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 11. Ч. 5: Земли Войска Донского / [сост. полковник Штюмер]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1852. 234 с.: 10 табл.

588. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 12. Ч. 1: Харьковская губерния / [сост. капитан Мочульский]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1850. 193 с.; сведения специальные. 151 с.: 27 табл.

589. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 12. Ч. 2: Черниговская губерния / [сост. подполковник Мицевич]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1851. 183 с.: 4 табл.

590. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 12. Ч. 3: Полтавская губерния / [сост. подполковник Облеухов]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1848. 90 с.; сведения специальные. 22 с.: 4 табл.

591. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 13. Ч. 1: Тамбовская губерния / [сост. штаб-капитан Кузьмин]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1851. 146 с.; сведения специальные. 24 с.: 30 табл.

592. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 13. Ч. 2: Воронежская губерния / [сост. капитаны Руктешель и Казимирский]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1850. 126 с.: 8 табл.

593. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 13. Ч. 3: Курская

губерния / [сост. подполковник Дуброво и капитан Рельи]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1850. 214 с.: 37 табл.

594. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 13. Ч. 4: Пензенская губерния / [сост. штабс-капитан Деконский]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1849. 111 с.: 14 табл.

595. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 14. Ч. 1: Пермская губерния / [сост. штабс-капитан Макшеев]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1852. 212 с.: 18 табл.

596. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 14. Ч. 2: Оренбургская губерния / [сост. штабс-капитан Герн и поручик Васильев]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1848. 121 с.: 14 табл.

597. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 14. Ч. 3: Земли Киргиз-Кайсаков Оренбургского ведомства / [сост. полковник Бларамберг]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1848. 27+119 с. + приложения.

598. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 15. Ч. 1: Августовская губерния / [сост. штабс-капитан Ростковский]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1850. 131 с.: 1 табл.

599. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 15. Ч. 2: Плоцкая губерния / [сост. поручик Крузе]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1849. 165 с. ; сведения специальные. 30 с.: 11 табл.

600. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 15. Ч. 3: Варшавская губерния / [сост. штабс-капитан Астафьев]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1850. 282 с.; сведения специальные. 64 с.: 18 табл.

601. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 15. Ч. 4: Люблинская губерния / [сост. штабс-капитан Витковский]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1851. 266 с.; сведения специальные. 47 с.: 7 табл.

602. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 15. Ч. 5: Радомская губерния / [сост. капитан Коньев]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1849. 318 с.: 12 табл.

603. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 16. Ч. 1: Ставропольская губерния / [сост. капитан Забудский]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1851. 274 с.: 8 табл.

604. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 16. Ч. 5: Кутаисское генерал-губернаторство / [сост. штабс-капитан Лаврентьев]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1858. 334 с.: 1 карта.

605. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 16. Ч. 6: Эриванская губерния / [сост. капитан Услар]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1853. 300 с.

606. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 16. Ч. 10: Восточная часть Черного моря / [сост. полковник Карльгоф]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1853. 45 с.

607. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Т. 17. Ч. 1: Тобольская губерния / [сост. полковник барон Сильвергельм]. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1849. 87 с.: 6 табл.

608. Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии. 1821 г. *Джерела з історії Південної України*: Т. 10: Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / упоряд. А. Бойко. Запоріжжя, 2009. С.141-395.

609. Зябловский Е.Ф. Землеописание Российской империи: Для всех состояний. Санкт-Петербург: Печатано в типографии Ф. Дрехслера, 1810. Ч. 5. С.262-426; Зябловский Е.Ф. Землеописание Российской империи: Для всех состояний. Санкт-Петербург: Печатано в типографии Ф. Дрехслера, 1810. Ч. 6. С.1-29, 29-63, 63-89, 359-382, 382-398.

610. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Изюмский, Купянский и Старобельский уезды; Купянские и Старобельские округа военного поселения. Отд-ние 5. Харьков: В университетской типографии, 1858. 398 с.

611. Историческое и топографическое описание Киевского наместничества 1775-1786 гг. *Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: опис.-стат. джерела* / АН Української РСР, Археогр. коміс., Ін-т історії [та ін.]; [упоряд.: Г. В. Болотова та ін. ; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1989. С. 11-63.

612. Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года / [підгот. до друку і пер. О. Коваленка та І. Петреченко]. *Сіверянський літопис*. 1995. № 5. С. 149-156.

613. Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 г. *Черниговские губернские ведомости*. 1851. № 45. Часть неофициальная. С. 381-384; № 46. С. 391-395; № 47. С. 399-402.

614. Ливрон В. Статистическое обозрение Российской империи, составил В. де Ливрон, действительный член Императорского русского географического общества. Санкт-Петербург: Тип. “Общественная польза”, 1874. 307 с., 46 с. прил.

615. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. Ч. 1. [сост. капитан А. Защук]. Санкт-Петербург: Тип. Э. Веймера, 1862. 582 с.

616. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Калужская губерния. Ч. 2. / [сост. М. Попроцкий]. Санкт-Петербург: Тип. Э.Веймара, 1861. 770 с.

617. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). Київ: Археографічна комісія ВУАН, 1931. XXI, 593 с.

618. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / Упоряд. Ю.С. Земський, В.В. Дячок. Хмельницький: ХНУ, 2005. 106 с.

619. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. /Уклад., авт. вступ. ст. С.А. Копилов, А.Б. Задорожнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 124 с.

620. Описание Воронежского наместничества 1785 г. / [сост. Т.Б. Ананьева]. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1982. 147 с.

621. Описание Курского наместничества из древних и новых разных о нем известий вкратце собранное Сергеем Ларионовым того наместничества Верхней Расправы прокурором. Москва: Вольная типография Пономарева, 1786. [8], 188, [4] с.

622. Описание Слободско-Украинской губернии. *Харьковский сборник*. Харьков, 1889. С. 67-111.

623. Описание Тобольского наместничества. Новосибирск: Наука. Сибирское отд-ние, 1982. 321 с.

624. Описание Черниговского наместничества (1781 г.). *Черниговские губернские ведомости*. 1867. № 44. Прибавление. С. 215-216; № 45. С. 217-218; № 46. С. 224-226; № 47. С. 230-232; № 48. С. 235-237; 1868. № 1. С. 1-2; № 4. С. 21-22; № 6. С. 29-30; № 7. С. 31-32; № 9. С. 37.

625. Описание Черниговского наместничества 1779-1781 гг. *Записки Черниговского губернского статистического комитета*. Чернигов, 1867. Кн. II. Вып. 3-4. 123 с.

626. (Пащенко Д.Р.) Описание Черниговскаго наместничества (1781 г.). Чернигов: В губернской типографии, 1868. 110 с.

627. Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2005. 642 с.

628. Программа для военно-статистических обзрений губерний и областей Российской империи. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1847. 24 с.

629. Ревизская сказка 1816 года августа 5 дня Слободско-Украинской губернии Волчанского уезда слободы Мартовой / ред. А.Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011.

630. Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартовая Чугуевского уезда 1782 года / ред. А.Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2010. 87 с.

631. Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартовая Чугуевского уезда 1795 года / ред. А.Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 186 с.

632. Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартовая Чугуевского уезда 1816 года / ред. А.Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 155 с.

633. Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартовая Волчанского уезда 1835 года / ред. А.Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 156 с.

634. Ревизская сказка государственных крестьян слободы Мартовая Волчанского уезда 1858 г. / ред. А.Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 123 с.

635. Ревизские сказки населения сл. Белка Ахтырского уезда. Конец XVIII ст. / ред. А.Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. 108 с.

636. Ревизские сказки населения сл. Белка Ахтырского уезда. Первая четверть XIX ст. / ред. А.Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2009. 75 с.

637. Сведения об удобствах квартирному размещению всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Херсонская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. [2-е изд.]. Санкт-Петербург, 1843. 45 с.

638. Сведения об удобствах квартирному размещению всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Полтавская губерния: по материалам оберквартирмейстера 4-го пех. кор. ген. майора фон Руге / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. [2-е изд.]. Санкт-Петербург, 1845. 16+26+12 с.

639. Сведения об удобствах квартирному размещению всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Киевская губерния: по материалам гражд. начальства / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. [2-е изд.]. Санкт-Петербург, 1845. 36+19 с.

640. Сведения об удобствах квартирному размещению всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Черниговская губерния: по материалам оберквартирмейстера 4-го пех. кор. ген. майора фон Руге / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1844. 52+10 с.

641. Сведения об удобствах квартирному размещению всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Таврическая губерния: по материалам гражд. ведомства / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1844. 42+5 с.

642. Сведения об удобствах квартирному размещению всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Подольская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1843. 19+9 с.

643. Сведения об удобствах квартирному размещению всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Екатеринославская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1843. 16+6 с.

644. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Бессарабская область / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1843. 23+5+18 с.

645. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Тверская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1846. 64+12 с.

646. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Тавастгусская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1846. 73 с.

647. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Куопиоская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1846. 58 с.

648. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Гродненская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1846. 48 с.

649. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Минская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1846. 64 с.

650. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Нюландская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1846. 31+9 с.

651. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Санкт-Петербургская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1845. 40+13 с.

652. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Августовская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1845. 17+6 с.

653. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Радомская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1845. 20+12 с.

654. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Ковенская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1845. 16+12 с.

655. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Воронежская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1844. 32+13 с.

656. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Нижегородская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1844. 32+14 с.

657. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Виленская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1844. 23+8 с.

658. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Витебская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1844. 22+6 с.

659. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Московская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1844. 39+9 с.

660. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Тульская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1844. 41+10 с.

661. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Могилевская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1844. 42+12 с.

662. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей.

Владимирская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1844. 34+13 с.

663. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Архангельская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1844. 38+4 с.

664. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Вятская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1844. 36+8 с.

665. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Мингрелия / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1843. 29+2 с.

666. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Абхазия / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1843. 26 с.

667. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Абоско-Биернеборгская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1843. 41+8 с.

668. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Волынская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1843. 20+12 с.

669. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Киргиз-Кайсакская степь / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1842. 97 с.

670. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Каспийская область / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1842. 81+11 с.

671. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Кавказская область / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1842. 61+12 с.

672. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Черномория / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1842. 29+4 с.

673. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Грузино-Имеретинская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1842. 117 с.

674. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Гродненская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1842. 28+9 с.

675. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Смоленская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1842. 43+14 с.

676. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Псковская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1842. 29+8 с.

677. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Курляндская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1842. 29+5 с.

678. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Саратовская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1841. 57+19 с.

679. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Оренбургская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1841. 48+25 с.

680. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Пермская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1841. 59+39 с.

681. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Вологодская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1841. 97+11 с.

682. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Тобольская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1841. 62+18 с.

683. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Томская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1841. 55+16 с.

684. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Нюландская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1841. 39+9 с.

685. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Олонецкая губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1841. 75+7 с.

686. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Ярославская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1841. 69+9 с.

687. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Костромская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1841. 63+9 с.

688. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Выборгская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1840. 27+7 с.

689. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Санкт-

Михельская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1840. 34+5 с.

690. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Куопиоская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1840. 35+3 с.

691. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Санкт-Петербургская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1839. 41+13 с.

692. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Тверская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1839. 64+12 с.

693. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Московская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1839. 51+9 с.

694. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Владимирская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1839. 35+12 с.

695. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Люблинская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1839. 19+9 с.

696. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Плоцкая губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1839. 23+5 с.

697. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Калишская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1839. 20+7 с.

698. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей.

Сандожежская губерния (Сандомирська губернія – І.П.) / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1839. – 16+6 с.

699. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Краковская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1839. 14+5 с.

700. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Мазовецкая губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1839. 25+10 с.

701. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Курляндская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1837. 41+5 с.

702. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Нижегородская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1838. 40+17 с.

703. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Тамбовская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1838. 20+11 с.

704. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Херсонская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1838. 22+3 с.

705. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Эстляндская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1838. 27+4 с.

706. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Псковская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1838. 39+8 с.

707. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Воронежская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1838. 46+12 с.

708. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Курская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1838. 32+15 с.

709. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Могилевская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1838. 68+14 с.

710. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Черниговская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1838. 72+11 с.

711. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Тульская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1838. 48+11 с.

712. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Гродненская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1837. 43+10 с.

713. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Новгородская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1837. 102+26 с.

714. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Киевская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1838. 35+19 с.

715. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Харьковская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1838. 31+10 с.

716. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Таврическая губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1838. 48+3 с.

717. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Виленская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1837. 42 с.

718. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Волынская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1838. 31+12 с.

719. Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Екатеринославская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1837. 22+6 с.

720. [Соймонов П.А.]. Топографическое описание Калужского наместничества. Санкт-Петербург: При Императорской Академии наук, 1785. [2], 69 с., 13 л. к.

721. Сокращенное описание Харьковского наместничества. *Харьковские губернские ведомости*. 1878. № 15-16. С. 2-5.

722. Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо 1787 г. / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петреченко. *Сіверянський літопис*. 1995. № 2. С. 82-95.

723. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798 р. *Описи Лівобережної України кінця XVIII-початку XIX ст.* / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського; сост. Т. Б. Ананьєва; відп. ред. П. С. Сохань. Київ: Наук. думка, 1997. С. 24-128.

724. Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти / за ред. Ю.В. Легуна, Вінниця: ТОФ "Нілан-ЛТД", 2017. 396 с.

725. Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою. *Описово-статистичні джерела* / Упоряд.: В. О. Пірко, О. І. Гуржій; Ред. кол.: П. С. Сохань (відп. ред.), В. А. Смолій (заст. відп. ред.), Ф. П. Шевченко, Г. В. Боряк. АН Української РСР. Археографічна комісія, Інститут історії України; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві; Центральний державний військово-історичний архів СРСР; Донецький державний університет. Київ: Наук. думка, 1991. С. 15-56.

726. Топографічний опис Харківського намісництва 1785 р. *Описово-статистичні джерела / Упоряд.: В. О. Пірко, О. І. Гуржій; Ред. кол.: П. С. Сохань (відп. ред.), В. А. Смолій (заст. відп. ред.), Ф. П. Шевченко, Г. В. Боряк. АН Української РСР. Археографічна комісія, Інститут історії України; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві; Центральний державний військово-історичний архів СРСР; Донецький державний університет. Київ: Наук. думка, 1991. С. 58-119.*

727. Топографічний опис Харківського намісництва (“Атлас Харьковского наместничества” 1787 р.). *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упоряд.: В. О. Пірко, О. І. Гуржій; Ред. кол.: П. С. Сохань (відп. ред.), В. А. Смолій (заст. відп. ред.), Ф. П. Шевченко, Г. В. Боряк. АН Української РСР. Археографічна комісія, Інститут історії України; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві; Центральний державний військово-історичний архів СРСР; Донецький державний університет. Київ: Наук. думка, 1991. С. 119-131.*

728. Топографическое описание городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Чернигов, 1902. С. 137-222.*

729. Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предуведомлением о бывших в сей стране с древних времен переменах, взятым к объяснению деяний и хронологии из татарской истории Баядур-хана-Абулгядзи, российской истории князя Щербатова, начертания европейской истории Готфрида Ахенвала, и политической истории Самуила Пуффендорфа. Москва, 1788. 61 с.

730. Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предуведомлением о бывших в сей стране с древних времен переменах, взятым к объяснению деяний и хронологии из татарской истории Баядур-хана-Абулгядзи, российской истории князя Щербатова, начертания европейской истории Готфрида Ахенвала, и политической истории Самуила Пуффендорфа. *Харьков. 1865. № 2. С. 15-30.*

731. Топографическое описание Харьковского наместничества 1787 г. Харьков: Изд-во Харьковских губернских ведомостей, 1878. 34 с.

732. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая Россия, из частей коей наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским / Изд. М. Судиенка. Киев: Тип. ун-та, 1851. 697 с.

733. Экономические примечания на Ахтырский уезд 1782 г. / [под. ред. А.Ф. Парамонова]. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2008. 216 с.

734. Экономические примечания на Харьковский уезд. 1782 г. / Под ред. А.А. Парамей, А.Ф.Парамонова. Харьков: ХЧМГУ, Изд-во САГА, 2006. 152 с. ил.

1.5. МЕМУАРИ, ЩОДЕННИКИ, СПОГАДИ

735. Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина / под. ред. засл. орд. проф. военной академии Генерального штаба Г.Г. Христиани. Т. I. Томск: Изд-во Военной академии, 1919. 435 с.

736. Дневник Д.А. Милютина / [ред., биогр. очерк ["Д. А. Милютин", с. 5-72] и прим. П. А. Зайончковского ; текст подгот. к печати А. В. Аскарянц; указ. имен сост. В. Г. Лапшиной / Гос. ордена Ленина б-ка СССР им. В. И. Ленина. Отд. рукописей]. Т. 1. Москва: Тип. журн. "Пограничник", 1947. 254 с.

737. Записки из некоторых обстоятельств жизни и службы действительного тайного советника и сенатора И.В. Лопухина, составленные им самим / С предисл. Искандера. Лондон: Trubner & C., 1860. 2, VIII, 212 с.

1.6. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

738. Журнал Министерства внутренних дел. 1853 № 43 (часть 2).

739. Записки Военно-топографического депо. 1849. № 12.

740. Записки Императорского русского географического общества. 1846. №1.

741. Записки Императорского общества сельского хозяйства Юга России. 1848. №11-12.

742. Университетские известия. 1886. №10.

1.7. КАРТОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ

743. Атлас Киевской губернии, состоящей из Генеральной карты двенадцати городовых планах и двенадцати поветовых карт / [сост.]. Александр Масловский и др. Копировал Яков [Тюньков] и др. [1:840 000], 20 верст в дюйме. [К.]: Б. изд-ва [1800]. 29 фот.: 1 цв., табл. стат. данных; 24×18 см. – Фотокоп.

744. Генеральная карта Киевской губернии, разделенной на 12 поветов [1:420 000], 10 верст в дюйме. [Черкассы]. изд-ва [1808 г.]. 1 к. (4 л.): 1 цв., табл. расстояний; 18×24 см. – Фотокоп.

745. Карта Киевской губернии. Составлена из частей Киевской, Волынской, Брацлавской, Вознесенской губерний, коя разделена на двенадцать уездов. [1:420 000], 10 верст в дюйме. Б.М.: Б. изд-ва [1797]. 1 к. (6 л.): 1 цв., табл. стат. данных ; 18×24 см. – Фотокоп.

1.8. ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ТА ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ

746. Державний архів Житомирської області: Путівник. Т. 1. Житомир: Вид-во “Волинь”, 2014. 120 с.

747. Державний архів Житомирської області: Анотований реєстр описів: Фонди дорадянського періоду. Житомир: Вид-во “Волинь”, 2009. 164 с.

748. Державний архів Хмельницької області: Путівник. Т. 1 / Відп. ред. Г. Осадча; наук. ред. П. Слободянюк; авт.-упоряд.: Л. Баланюк, І. Бортник, Н. Кузьміна, О. Миськова, С. Михайлова, Ю. Олійник, Г. Осадча, В. Рага, Ю. Руденко, П. Слободянюк, Л. Снігур. Державний комітет архівів України; Державний архів Хмельницької області. Київ; Хмельницький, 2007. 610 с.

749. Центральный государственный архив древних актов СССР: Путеводитель: В 4 т. / Сост.: Ю.М. Эскин, М.В. Бабич, Е.Ф. Желуховцева. Москва: Главрхив СССР, 1992. Т. 2. 1992. 520 с.

750. Енциклопедія історії України / Під. ред. В.А.Смолія. Київ: Наук. думка, 2003. 671 с.

II. ЛІТЕРАТУРА

2.1. МОНОГРАФІЇ, ПОСІБНИКИ, ПІДРУЧНИКИ, БРОШУРИ, ЗБІРНИКИ СТАТЕЙ

751. Абсалямов Ю. М., Иванов В. А., Сиразитдинов З. А. Компьютерные технологии в исторических и лингвистических исследованиях: препринт доклада. Уфа: УНЦ РАН, 1994. 32 с.

752. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія. Сучасність. Перспективи / Авт. кол.: В. С.Куйбіда, В. П. Павленко, В. А.Яцюк, О. Я.Матвіїшин, А. Ф.Ткачук, В. А.Негода, Ю. О.Карпінський, М. О.Пухтинський, Ю. І. Ганущак, О. М. Бабич, О. Ю. Лебединська, Т. М. Матійчик, Т. А. Кравець. Секретаріат Кабінету Міністрів України. Київ, 2009. 618 с.

753. Академия Генерального штаба: история Военной Ордена Ленина Краснознаменной Ордена Суворова I степени Академии Генерального штаба Вооруженных сил Российской Федерации. 170 лет / ред. В. С. Чечеватов. М.: Защитники Отечества, 2002. 558 с.

754. Акманов А.И. Земельная политика царского правительства в Башкирии (вторая половина XVI – начало XX вв.). Уфа: Башкирское изд-во Китан, 2000. 208 с.

755. Акманов А. И. Земельные отношения в Башкортостане и башкирское землевладение во второй половине XVI – начале XX в. Уфа: Китан, 2007. 358 с.

756. Аранович А. В. Интендантское снабжение русской армии во второй половине XIX – в начале XX вв. Санкт-Петербург: ИПЦ СПбГУТД, 2005. 426 с.

757. Багров Л. С. История географической карты : очерк и указ. лит. [на рус. и иностр. яз.]. Петроград: Синод.тип., 1917. 136 с.

758. Багров Л. С. Карты Азиатской России: ист. заметки. Петроград: Артист. заведение т-ва А.Ф. Маркс, 1914. 28 с.

759. Багалея Д. И. Заметки и материалы по истории Слободской Украины. Харьков: Тип. губ. правл., 1893. 176 с.

760. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Дельта, 1993. 256 с.

761. Барсукова Г. Н., Юрченко К. А., Радчевский Н. М. История земельных отношений и землеустройства: учебное пособие. М-во сельского хоз-ва РФ, ФГОУ ВПО “Кубанский гос. аграрный ун-т”. Краснодар: Кубанский гос. аграрный ун-т, 2011. 463 с.

762. Берг Л. С. Очерки по истории русских географических открытий. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1946. 358 с.

763. Берг Л. С. Очерки истории русской географической науки (вплоть до 1923 г.). Ленинград: Изд-во АН СССР, 1929. 285 с.

764. Бережков М. А.Ф. Шафонский и его труд “Черниговского наместничества топографическое описание” (Заметки к истории Черниговской губернии и Малороссии вообще). Нежин: Типо-литография насл. В.К. Меленевского, 1910. 120 с.

765. Бескровный Л. Г. Очерки по источниковедению военной истории России. Москва: Изд-во АН СССР, 1957. 453 с.

766. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX веке: военно-экономический потенциал России. Москва: Наука, 1973. 616 с.

767. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: Аналіз джерел. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2000. 308 с.

768. Болховитинов (Евгений митрополит). Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших о России. Москва, 1838. Т. 1. С. 272-275.

769. Бушен А. Б. Об устройстве источников статистики в России. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К^о, 1864. 122 с.

770. Бунге Н. Х. Курс статистики, составленный в первой половине 1876 года для студентов императорского университета св. Владимира. Киев: Универ. тип., 1876. 175 с.

771. Быковский Н. М. Картография: исторический очерк. Москва-Петроград, 1923. 207 с.

772. Водарский Я.Е. Население России в конце XVII – начале XVIII в. (Численность, сословно-классовый состав, размещение). Москва: Наука, 1977. 263 с.
773. Воронов В. І. Джерелознавство історії України: курс лекцій. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. 336 с.
774. Гаврилов С. В. Эволюция системы материального снабжения русской армии в первой четверти XIX в. Санкт-Петербург: ВАТТ, 2008. 290 с.
775. Газенкампф М. Устройство и служба русского Генерального штаба. Санкт-Петербург, 1888. 349 с.
776. Гейсман П. А. Генеральный штаб. Краткий исторический очерк его возникновения и развития. Санкт-Петербург, 1903. 121 с.
777. Герман И.Е. История русского межевания. Изд. 2-е. Москва, 1910. 302 с.
778. Герсеванов Н. Д. О железной дороге из Харькова в Севастополь. Санкт-Петербург: Тип. “Общественная польза”, 1867. 37 с.
779. Глиноецкий Н. П. История русского Генерального штаба. Санкт-Петербург: Тип. штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1883. Т. I. 427 с.
780. Глиноецкий Н. П. История русского Генерального штаба. Санкт-Петербург: Военная тип., 1894. Т. II. 284 с.
781. Глушков В. В. История военной картографии в России (XVIII – начало XX в.). Москва: ИДЭЛ, 2007. 528 с.
782. Гозулов А.И. Очерки по истории отечественной статистики. Москва: Статистика, 1972. 312 с.
783. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX в. Київ: Наук. думка, 1988. 213 с.
784. Горская Н.А. Историческая демография России эпохи феодализма. Итоги и проблемы изучения. Москва, 1994. 213 с.
785. Гречило А.Б. Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення: [альбом]. Київ: Родовід, 2018. 399 с.
786. Гречило А.Б. Українська міська геральдика. Київ, Львів: УГТ, 1998. 192 с.
787. Гросул Я. Крестьяне Бессарабии (1812-1861 гг.). Кишинев: Гос. изд-во Молдавии, 1956. 397 с.

788. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 207 с.

789. Ден В.Э. Население России по пятой ревизии. Подушная подать в XVIII веке и статистика населения в конце XVIII века. Т. I. Москва: Универ. тип., Страстной бульвар, 1902. 377 с.

790. Дерев'янкін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: текстильне виробництво. Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. 127 с.

791. Джерелознавство історії України: довідник / заг. ред. М. А. Варшавчик. Київ, 1998. 212 с.

792. Дитмар А.Б. Над старинными рукописями (“Топографические описания” Ярославского края конца XVIII века). Ярославль: Верхне-Волжское книжное изд-во, 1972. 128 с.

793. Добровольский П.М. Путешествие императрицы Екатерины II через Черниговский край (по делам Черниговских архивов). Чернигов: Тип. губернского правления, 1903. 95 с.

794. Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР. Київ: Головне вид-во вид-го об'єднання “Вища школа”, 1986. 240 с.

795. Долгов Е. И., Сергеев С. В. История частей топографической службы. Москва: Изд-во “Аксиом”, 2012. 642 с.

796. Донцов А. В. Картографирование земель России: история, научные основы, состояние, перспективы. Москва: Картгеоцентр-Геодезиздат, 1999. 374 с.

797. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. / ред. А. Н. Фадеев. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. 277 с.

798. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800-1825 гг. Москва: Наука, 1970. 383 с.

799. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. Москва: Наука, 1981. 215 с.

800. Дутлова Е. И., Никонов П. Н. Земля города Москвы в контексте отечественной и мировой истории. Очерки межевания, кадастрового учета и градостроительства. Москва: Изд-во Главархива Москвы, 2007. 486 с.

801. Едиційна археографія в Україні у ХІХ – ХХ ст. : Плани, проекти, програми видань / Академія наук України. Інститут української археографії. [упоряд. О. Журба, М. Капраль, С. Кіржаєв, Г. Папакін, С. Рильков; відп. ред. П. Сохань; наук. ред. Г. Боряк]. Київ, 1993. Вип. 1. 232 с.

802. Есаков В. А. География в России в ХІХ – начале ХХ века: открытия и исследования земной поверхности и развитие физической географии. Москва: Наука, 1978. 307 с.

803. Есаков В. А. География в Московском университете: (с основания до орг. геогр. фак.: 1755-1938). Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2004. 182 с.

804. Есаков В. А., Плахотник А. Ф., Алексеев А. И. Русские океанические и морские исследования в ХІХ – начале ХХ в. Москва: Наука, 1964. 160 с.

805. Есаков В. А., Соловьев А. И. Русские географические исследования в Европейской России и Урала в ХІХ – начале ХХ в. Москва: Мысль, 1964. 178 с.

806. Есаков В. А. Теоретические проблемы физической географии в России ХІХ – начале ХХ в. Москва: Наука, 1987. 208 с.

807. Журавский Д. П. Об источниках и употреблении статистических сведений. Москва: Госпланиздат, 1946. 119 с.

808. Златолинский В. А. Методы и приемы выполнения статистических работ. Петербург: Гос. изд-во, 1921. 142 с.

809. Золотарев А. М. Записки военной статистики : курс старшего класса Николаевской академии Генерального Штаба. Санкт-Петербург: Тип. Худякова, 1894. Т. 1. 450+135 с.

810. Золотарев А. М. Записки военной статистики : курс старшего класса Николаевской академии Генерального Штаба. Санкт-Петербург: Тип. Худякова, 1898. Т. 2. 484 с.

811. Иванов [П. И.]. Описание топографических и картографических работ, произведенных в Европейской и Азиатской России Корпусом военных и частью соединенными средствами с межевым ведомством. Санкт-Петербург, 1872. 39 с.

812. Иванов П. Опыт исторического исследования о межевании земель в России. Москва: Тип. С. Селивановского, 1846. 178 с.

813. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (1991-2011). Київ: Укр. письменник, 2011. 417 с.

814. Исаченко А. Г. Развитие географических идей. Москва: Мысль, 1971. 416 с.

815. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Черкаська область / Ред. кол. тому: О. Л. Стешенко (гол. редкол.), Є. М. Гольцев, А. І. Горкун, О. М. Дудник, М. С. Зайцев, С. М. Зверєв, Г. М. Зудіна, В. Я. Коваленко, С. М. Кузнецов, Ю. О. Курносів, Ф. М. Непійвода, А. О. Степаненко, О. В. Тканко (заст. гол. редкол.), Г. Ю. Храбан, О. А. Червінський (відп. секр. редкол.), В. Т. Шпак. АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 788 с.

816. История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область / Под ред. Г. П. Ерхова. Киев: Глав. ред. УСЭ, 1976. 810 с.

817. История народного хозяйства Молдавской ССР (1812-1917 гг.) / Под ред. Я.С. Гросула. Кишинев:Штиинца, 1977. 351 с.

818. История российской государственной статистики: 1811-2011 / Росстат. Москва: ИИЦ “Статистика России”, 2013. 143 с.

819. Исторический очерк деятельности корпуса военных топографов 1822-72. Санкт-Петербург: Б. и., 1872. 616+151+8 с.

820. Историческое краеведение Урала. Учеб. пособие для студентов / под ред. проф. Г. Е. Корнилова; ФГБОУ ВПО “Урал. гос. пед. ун-т”. Екатеринбург, 2015. 254 с.

821. Історичне джерелознавство: підруч. / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко. Київ: Либідь, 2002. 488 с.

822. Источниковедение истории СССР / ред. И. Д. Ковальченко. Москва: “Высш. школа”, 1981. 494 с.

823. Источниковедение. Теория. История. Метод. источники российской истории : учебн. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская и др. Москва: Рос. гос. гум. ун-т, 2004. 702 с.

824. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.). Москва: Наука, 1976. 307 с.

825. Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам ревизий). Москва: Изд-во АН СССР, 1963. 231 с.
826. Кавелин С. П. Межевание и землеустройство. Теоретическое и практическое руководство. Москва: Изд-во Межевого ин-та, 1914. 339 с.
827. Кашин Л. А. Топографическое изучение России (исторический очерк). Москва: Картгеоцентр. Геоиздат, 2001. 116 с.
828. Кеппен П. О народных переписях в России. Санкт-Петербург: Тип. МВД, 1889. 94 с.
829. Клименко П. Компуты та ревізії XVIII ст. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1930. 241 с.
830. Ковальский Н. П. Методические указания по источниковой эвристике в курсе источниковедения истории СССР. Днепропетровск: ДГУ, 1988. 35 с.
831. Коверский Э. А. Краткий обзор картографии России. Санкт-Петербург: Типо-лит. К. Биркенфельда, 1904. 40 с.
832. Козлов В. П. Основы теоретической и прикладной археографии. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. 224 с.
833. Костяев Ф. В. Краткий очерк деятельности корпуса военных топографов за время его существования (с 1822 по 1923 г.). Москва, 1923. 56 с.
834. Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків: Основа, 1996. 376 с.
835. Кремляков П. В. Памятка о КВТ. Рига: [б.и.], 1900. 64 с.
836. Кудрявцев М. К. 150 лет военно-топографической службе, 1797-1947 гг. Москва: Ред. изд. отдел и ВПК ВТС, 1948. 28 с.
837. Кушко А. Бессарабия в составе Российской империи, 1812-1917. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. 392 с.
838. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. Киев: Наук. думка, 1989. 116 с.
839. Легун Ю. Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. Монографія. Вінниця: О. Власюк, 2005. 516 с.

840. Легун Ю., Петренко О. Ревізійні переписи населення 1795 р.: Брацлавська губернія. Вінниця: Консоль, 2003. 284 с.

841. Легун Ю., Петренко О. Матеріали ревізійного перепису населення 1795-1796 рр. у фондах Державного архіву Вінницької області. Навч. посіб. Вінниця: О.Власюк, 2005. 72 с.

842. Ливрон В. Исторический очерк деятельности корпуса военных топографов в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича: 1855-1880 гг. Санкт-Петербург: Военная типография, 1880. 130 с.

843. Лиодт Г. Н. Картоведение. Краткий очерк истории картографии. Москва: Учпедгиз, 1948. 432 с.

844. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. Харків: Вид-во ХДУ, 1970. 204 с.

845. Лукашевич А. М. Западный пограничный регион в военно-стратегических планах Российской империи. Минск: ИВЦ Минфина, 2012. Кн. 2. 359 с.

846. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Львів: Світ, 1999. 352 с.

847. Макшеев А. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Санкт-Петербург: Тип. Ф. С. Сущинского, 1867. 306 с.

848. Макшеев А. Конспект лекций военной статистики в 1878/79 году. Санкт-Петербург: Лит. Пазовского, [1879]. 176 с.

849. Макшеев Ф. А. Русский Генеральный штаб. Санкт-Петербург: Военная типография, 1912. 126 с.

850. Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур (дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст.). Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. 400 с.

851. Матвеева Т. П. Русские географы и путешественники (фонды архива Географического общества СССР). Ленинград: Наука, 1971. 176 с.

852. Милов Л.В. Исследование об “Экономических примечаниях” к генеральному межеванию (к истории русского крестьянства и сельского хозяйства второй половины XVIII в.). Москва: Изд-во Московского ун-та, 1965. 310 с.

853. Милютин Д. Первые опыты военной статистики. Санкт-Петербург: Военная типография, 1848. Кн. 2. 299 с.

854. Мордухай-Болтовский В. П. Межевые законы с изложением и объяснением. Санкт-Петербург: Паровая скоропечатня П. О. Явлонского, 1893. 189 с.

855. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості в Україні. Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. Т. 1. 495 с.

856. Никитин С. А. Источниковедение истории СССР XIX в. (до начала 90-х гг.): курс источниковедения истории СССР. Москва: Гос. соц.-эконом. изд-во, 1940. 227 с.

857. Новокшанова З. К. Карл Иванович Теннер – военный геодезист. Москва: Изд-во геодезической литер., 1957. 101 с.

858. Новокшанова-Соколовская З. К. Картографические и геодезические работы в России в XIX – начале XX в. Москва: Наука, 1967. 265 с.

859. Новокшанова З. К. Федор Федорович Шуберт – военный геодезист. Москва: Геодезиздат, 1958. 79 с.

860. Новосельский С. А. Смертность и продолжительность жизни в России. Санкт-Петербург: Типография МВД, 1916. 207 с.

861. Очерки истории географической науки в СССР / И. П. Герасимов, Л. Г. Каманин, Б. Н. Полевой. Москва: Наука, 1976. 192 с.

862. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / С. И. Бобылева, Н. В. Бочарова, О. В. Безносова и др. Днепропетровск: Арт-пресс, 1999. 232 с.

863. Папковский П. П. Из истории геодезии, топографии и картографии в России. Москва: Наука, 1983. 158 с.

864. Пинаевский Д. И. Народонаселение дореволюционной России: источники и методы работы с ними. Сыктывкар: Изд-во Сыктывкарского ун-та, 2003. 187 с.

865. Постников А. В. Географическая традиция в российской и советской крупномасштабной картографии (XVIII-XX вв.). *Институт истории естествознания и техники им. С.И. Вавилова. Годичная научная конференция, 2002.* Москва: Диполь-Т, 2002. С. 86-98.

866. Постников А. В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт / отв. ред. И. А. Федосеев. Москва: Наука, 1985. 214 с.: ил., карт.

867. Постников А. В. Развитие крупномасштабной картографии в России / отв. ред. И. А. Федосеев; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники. Москва: Наука, 1989. 229 с.: ил.

868. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913 гг.). Статистические очерки / под ред. С. Г. Струмилина. Москва: Гос. стат. изд-во, 1956. 351 с.

869. Ровинский Д. А. Подробный словарь русских граверов XVI-XIX ст. Санкт-Петербург, 1895. Т. 2. 1248 с. ил.

870. Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. Киев: Наук. думка, 1986. 127 с.

871. Рудин С. Д. Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет. 19 сентября 1765 г. – 1915 г. Петроград, 1915. 547 с.

872. Савицкий П. Н. Из прошлого русской географии. Периодизация истории русских открытий. Прага, 1931. 26 с.

873. Салищев К. А. Основы картоведения. Историческая часть. Москва: Изд-во геодезической и картографической литературы ГУГК при СНК СССР, 1943. 238 с.

874. Семевский В. И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II / В. И. Семевский. Санкт-Петербург: Тип. Ф. С. Сущинского, 1881. Т. 1. LIII, [3], 504 с.

875. Сидов Э. фон. Очерк современного положения картографии и в особенности специальных топографических работ в Европе до конца 1856 г. Санкт-Петербург, 1857. 45 с.

876. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731-1823. Ч. 1. С 1731-го по 1796-й г. / подзаг.: Составлено Аполлоном Скальковским, Коллежским Ассессором, Кандидатом Прав, Членом Общества Сельского Хозяйства Южной России. Одесса: Городская типография, 1836. XI, 289 с.

877. Слюсарський А. Г. Слобідська Україна [історичний нарис XVII – XVIII ст.]. Харків: Харківське книжково-газетне вид-во, 1954. 279 с.

878. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины (XVII – XVIII). Харьков: Харьковское книжное изд-во, 1964. 460 с.

879. Смирнова В. К. Краткий курс истории советской исторической науки. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮФУ, 2007. 160 с.

880. Соболева Н. А. Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX вв. Москва: Наука, 1981. 220 с.

881. Соколовская З. К.: материалы к библиографии / сост. А. А. Жидкова, С. С. Илизаров, М. В. Мокрова. Москва: Янус-К, 2009. 76 с.

882. Сосса Р. І. Історія картографування території України від найдавніших часів до 1920 р. Київ: Наук. думка, 2000. 248 с.

883. Состояние землевладения в Александрийском уезде Херсонской губернии в эпоху генерального межевания / Стат. отд-ние Александр. зем. управы. Александрия: Тип. Ф.Х. Райхельсона, 1898. Херсон, 42 с.

884. Столетие Военного министерства (1802-1902). Главный штаб. Исторический очерк возникновения и развития Генерального штаба до конца царствования Александра I включительно / ред. Д. А. Скалон, Н. М. Михневич, П. А. Гейсман. Санкт-Петербург: Тип. поставщиков двора Его Императорского Величества, 1902. Т. IV. Ч. 1. Кн. 2. Отд-ние 1. 415 с.

885. Столетие Военного министерства (1802-1902). Главный штаб. Исторический очерк возникновения и развития в России Генерального штаба в 1825-1902 гг. / ред. Д. А. Скалон, П. А. Гейсман. Санкт-Петербург: Тип. поставщиков двора Его Императорского Величества, 1910. Т. IV. Ч. 2. Кн. 2. Отд-ние 1. 414 с.

886. Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI – XVIII ст. дипломатичним і популярним методом та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового та науково-популярного типу (проект). Київ: Ін-т укр. археографії, 1992. 23 с.

887. Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР. Київ: Вища школа, 1976. 129 с.

888. Танфильев Г. И. География России. Ч. I. Введение. Одесса: Mathesis, 1916. VIII+222 с.

889. Філінюк А. Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті рр. XIX ст.: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. ун-т: редакційно-видавничий відділ, 2006. 316 с.

890. Фортунатов А. Ф. О статистике: учеб. пособие. Москва: 1907. 53 с.

891. Ходский Л. В. Записки статистики, составленные по лекциям, читанным в С.-Петербургском лесном ин-те. Л. В. Ходским. 1886-1887 г. Санкт-Петербург: типолит. С. Ф. Яздовского, 1887. 293 с.

892. Цубенко В. Л. Військові поселення кавалерії на території України: особливості та загальні тенденції існування. Одеса: Астропринт, 2008. 456 с.

893. Чижов Ф. Топографическое описание Черниговскаго наместничества, составленное Афанасием Шафонским. Москва: Университетская типография, 1852. 36 с.

894. Шафонский А. Ф. Краткие наставления, каким образом скотский падеж отвращать, сочиненное от Комиссии для предохранения и врачевания от моровой заразной язвы в Москве 1774 г. Санкт-Петербург, 1774. 6 с.

895. Шибанов Ф. А. Очерки по истории отечественной картографии. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1961. 160 с.

896. Штубендорф О. Э. Геодезия: записки Акад. Ген. штаба проф. ген.-майора Штубендорфа 1878/9 года. Санкт-Петербург: Лит. Пазовского, 1879. 288 с.

897. Штукенберг И.Ф. Статистические труды. Санкт-Петербург: Типография И.И. Глазунова, 1860. Т. 2. Описание 21 губернии, Закавказского края, Великого княжества Финляндского, Царства Польского и Сибири, с дополнением к предыдущим статьям и смесь. 560 с.

898. Яцунский В. К. Социально-экономическая история России XVIII – XIX вв.: Избранные труды. Москва: Наука, 1978. 302 с.

2.2. НАУКОВІ СТАТТІ, КОНФЕРЕНЦІЙНІ ТЕЗИ

899. Акіншева І.А. Основні аспекти розглядання соціальної історії в історичній освіті. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Київ, 2005. Вип.11. С.195-203.

900. Ананьева Т.Б. “Топографическое описание Воронежскому наместничеству” 1785 г. Общая характеристика документа и проблема авторства. *Воронежский край на южных рубежах России (XVII – XVIII вв.)*. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1981. С. 108-116.

901. Арсеньев К. И. Исследования о численном соотношении полов в народонаселении России. *Журнал Министерства Внутренних дел*. 1844. № 1.4. 5. С. 5-47.

902. Атласи Південної України останньої чверті XVIII ст. *Джерела з історії Південної України*. Т. 10. Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. / Упоряд. А. Бойко. Запоріжжя, 2009. 434 с.

903. Багалея Д. И. Введение. *Топографическое описание Харьковского наместничества с предисловием и примечаниями Д. И. Багалея*. Харьков: Типография губернского правления, 1888. С. I – X.

904. Бобров И. В., Филатов В. Н. История становления военно-топографической службы в России. *Геопрофи*. 2012. № 1. С. 5-11.

905. Борисенко М. “Топографічний опис Полтавської губернії Коруновського 1809” і початок становлення нового Українознавства. *Українознавство*. 2011. №2. С.112-115.

906. Бойко А.В. Атласи Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII ст. *Південна Україна XVIII – XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету*. Запоріжжя: РА “Тандем У”, 1998. Вип. 3. С. 122-135.

907. Бойко А. В. Описи Катеринославського намісництва кінця XVIII ст. *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Матеріали до республіканської наради*. Київ, листопад 1988. Київ: Інститут історії АН УРСР, 1988. С. 95-96.

908. Большов А. А. Картографические издания Главного штаба на Парижской выставке. *Русский инвалид*. 1900. №136. С. 3-4.

909. Бороденко О. Самотня жінка села Диканьки полтавського полку другої половини XVIII ст.: історико-демографічний аспект (за матеріалами сповідних розписів 1775 р.). *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: Історія. 2012. Вип. 20. С. 18-22.

910. Бородій М.К. До історії боротьби з чумою на Україні XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1984. №5. С.82-90.

911. Борщик Н.Д. Землевладение в Курском крае в XVIII веке: по материалам ревизских сказок. *Аграрное и продовольственное развитие России в XVIII-XX вв.: пороги безопасности*: Сб. статей. Оренбург: ОР-ЛИТ-А, 2008. С. 50-54.

912. Брянцева Т. П. Топографічні описи губерній Правобережної України 1798-1799 рр. як джерело до вивчення історії міст. *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Матеріали до республіканської наради*. Київ, листопад 1988. Київ: Інститут історії АН УРСР, 1988. С. 86-89.

913. Бунге Н. Х. Курс статистики, составленный в 1864-65 учебном году для студентов императорского университета св. Владимира профессором Бунге Н. Х. *Университетские известия*. 1865. Вып. 1. 156 с.

914. Бутич І. Л. Література до історії української археографії. *Історичні джерела та їх використання* / ред. кол.: І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Катренко (відп. секр.) АН Української РСР; Ін-т історії ; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. Вип. 3. Київ: Наук. думка, 1968. С. 161-177.

915. Бутич І. Л. Географічні описи Київського намісництва. *Історичні джерела та їх використання*. Київ: Наук. думка, 1964. Вип. 2. С. 129-136.

916. Вальская Б. А. Об экономико-географическом изучении России в первой половине XIX ст. *Вопросы географии*. 1948. №10. С. 41-52.

917. Вещиков П. И. Опыт расквартирования в Российской империи в XVIII – XIX вв. *Военно-исторический журнал*. 2011. №1. С. 56-63.

918. Вісин В. В. Зміни в територіально-адміністративному устрою Волині у кінці XVIII – початку XIX ст. *Слов'янський вісник*: Зб. наук. праць. Рівне: Рівненський ін-т слов'янознавства, 2011. Вип. 11. С. 5-8.

919. Вихованець В. Й. “Военно-статистическое обозрение Волынской губернии” – важливе історичне джерело. *Актуальні питання культурології: альм. наук. т-ва “Афіна” каф. культурології РДГУ: зб. наук. праць*. Рівне: О.Зень, 2010. Вип. 9. С. 18-45.

920. Волошин Ю. Жінка-вдова у полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Рум'янцевського опису Малоросії). *Київська старовина*. 2011. №1. С. 13-32.

921. Волошин Ю. В. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття. *Історична пам'ять*. 2011. №1. С.5-24.

922. Воронов А. Г., Холопова Н. Т. Деятельность Московского филиала Географического общества СССР за время его существования. *Вопросы географии*. 1970. Сб. 83. С. 198-206.

923. Гедьо А. Значення картографічних матеріалів у вивченні історії Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XIX ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. №8. С. 165-178.

924. Гедьо А. В. Іноземні колоністи Північного Приазов'я кінця XVIII-XIX ст.: аналіз українських архівосховищ. *Чорноморський літопис*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. №2. С. 64-67.

925. Гедьо А. Матеріали ревізійного перепису населення як джерело з історії іноземних колоністів Донбасу (за матеріалами Державного архіву Донецької області. *Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Т. 19 (у 2-х кн.). Тематичний вип. “Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація”. Кн. I. Київ, 2009. С.551-562.

926. Гедьо А. Топографічні описи як джерело з історії грецьких громад України (кін. XVIII – поч. XIX ст.). *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2006. №9. С. 347-365.

927. Герасимов Г.С. Генеральное межевание уральских губерний в отечественной исторической литературе. *Вестник ЮУрГУ*. 2006. №17 (72). С.112-115.

928. Гердт Я. В. Принципы “военно-статистического изучения” государственных ресурсов в трудах Д. А. Милютина. *Вестник Челябинского гос. ун-та*. 2008. №18. С. 66-75.

929. Герінбург О. В. Стан демографічної ситуації в Херсонській губернії за працями російських статистиків другої половини XIX ст. *Південний архів: зб. наук. пр.* Вип. XXV. Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. С. 30-37.

930. Герман И. Ф. О народонаселении в России. *Статистический журнал*. Санкт-Петербург, 1806. Т.1. С. 29-44.

931. Герсеванов Н. Д. О направлении промышленности в особенности земледельческой в Таврической губернии. *Зап. императорского общества сельского хозяйства Юга России*. 1848. №5. С. 209-211.

932. Герсеванов Н. Д. Статистические заметки о сельском хозяйстве Таврической губернии. 1. Лесоводство. 2. Садоводство. 3. Виноделие. *Зап. императорского общества сельского хозяйства Юга России*. 1848. №11-12. С. 16-27.

933. Гломозда К. До історії київських гербів. *Знак*. 1993. №2. С. 4-5.

934. Глушков В. В. Военная картография в России XVIII – начала XX вв. *Сб. статей по итогам торжественного заседания, посвященного 20-летию Российской военной топографической службы*. Москва: Изд-во МИИГА и К, 2012. С. 26-33.

935. Голубинский А. А., Хитров Д. А., Черненко Д. А. Полевые записки Генерального межевания как источник для изучения грамотности крестьян Нижегородско-костромского Поволжья. *Вестник Московского университета*. Сер. 8. История. 2008. №6. С. 83-91.

936. Гольденберг Л. А. Картографические материалы как исторический источник и их классификация (XVII – XVIII ст.). *Проблемы источниковедения*. Вып. 7. Москва, 1959. С. 296-348.

937. Гольденберг Л. А. Первый академический атлас России и картографические работы Географического департамента Академии наук. *Известия Академии наук СССР. Серия географическая*. 1975. №4. С. 124-136.

938. Гринь О. Два нововиявлені описи Новгород-Сіверського намісництва. *Сіверянський літопис*. 2010. №6. С. 30-35.

939. Гринь О. Історія створення опису Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр. *Вісник Черкаського університету. Історичні науки*. Черкаси, 2003. Вип. 50. С. 32-37.

940. Гринь О. Невідомий опис Новгород-Сіверського намісництва. *Сіверянський літопис*. 2003. №1. С. 204-208.

941. Гринь О. Описи Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. (історія створення та інформаційний потенціал). *Сіверянський літопис*. 2001. №6. С. 38-45.

942. Гринь О. Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. як джерело з історії міст Лівобережної України. *Сумська старовина*. 2002. №10. С. 218-224.

943. Гринь О. Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва (80-ті рр. XVIII ст.): історіографія проблеми. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2004. Вип. 14. С. 53-65.

944. Гринь О. Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва 1780-х рр. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. Вип. 20-21. С. 108-121.

945. Гринь О., Коваленко О. Неопублікована студія кінця XVIII ст. про німецьких колоністів на Чернігівщині. *Літературний Чернігів*. 2002. №2. С. 118-128.

946. Гуржий И. А. Сельские и городские базары на Украине в конце XVIII – первой половине XIX в. и их роль в развитии товарного производства. *Вопросы*

истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России: сб. статей к 75-летию акад. Н. М. Дружинина. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. С. 96-105.

947. Дашкевич Я. За стародавні традиції нового герба. *Знак*. 1993. №2. С. 1-2.

948. Димитриев В. Д. О динамике численности татарского и чувашского населения Казанской губернии в конце XVIII – начале XX вв. *История, этнография, социология: Ученые записки ЧНИИ*. Чебоксары, 1969. Вып. 47. С. 242-245.

949. Дитмар А. Б., Дегтяревский В. К. Очерк истории географического изучения Ярославского края. *Природа и хозяйство Ярославской области*. Часть первая. Природа Ярославской области. Ярославль: Ярославское книжное изд-во, 1959. С. 5-38.

950. Дитмар А. Б. О “топографических описаниях” Ярославского края конца XVIII века. *Краеведческий сборник. Ученые записки Ярославского педагогического института*. Ярославль, 1968. Вып. 71. С. 129-141.

951. Думин С. В. Социально-политическое развитие городов Смоленского воеводства в составе Речи Посполитой (1618-1654 гг.). *Проблемы истории античности и средних веков*. Москва: МГУ, 1980. С.34-45.

952. Дятлова Н. П. Отчеты губернаторов как исторический источник. *Проблемы архивоведения и источниковедения*. Ленинград: Наука, 1964. С. 227-245.

953. Дяченко Т. Герб міста Лубен. *Знак*. 1996. №11. С. 6-7.

954. Дячок В. Зіньків в топографічному і камеральному описі Подільської губернії кінця XVIII століття. *Віньковеччина в історії Поділля: Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Віньківці, 2015. С. 34-42.

955. Дячок В. В. Камеральні і топографічні описи поселень-володінь Ігнація Мархоцького кінця XVIII століття. *Наукові записки Центру мархоцькознавства*. Хмельницький: ФОП Цюпак, 2014 Т.6. С. 209-221.

956. Дячок В. В. Копистин та Лісоводи в топографічному і камеральному описі Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX століття. *Хмельницькі краєзнавчі студії*. Хмельницький: “ПП Мельник А.А”, 2015. Т.2. С. 154-163.

957. Дячок В. Маловідомі джерела про розселення вірмен у Подільській губернії кінця XVIII століття. *Актуальні питання вірменознавства*. Випуск III-IV /

Матеріали Всеукраїн. науково-практич. конф. “Вірмени України: на зламі століть”, присвяченої 400-річчю першої документальної згадки про вірмен Язловця (Київ, 11 грудня 2015 р.); Матеріали Міжнар. наук.-практич. конф. “Вірмени Поділля: історія і сучасність”, присвяченої 225-й річниці спорудження Вірменської церкви в Могилеві-Подільському (Вінниця, 9 вересня 2016 р.) / Редколегія: Д. А. Давтян (голова), С. Д. Гальчак (співголова) та ін. Наук. ред. Л. В. Баженов, С. С. Казаров та ін. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2016. С. 39.

958. Дячок В. Меджибіж і його передмістя в камеральному та топографічному описі Летичівського повіту Подільської губернії кінця XVIII-XIX століття. *Науковий вісник “Межибіж”*: Матеріали Другої наук. конф. “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України”. Хмельницький: ПП. Мельник А.А., 2009. Ч.І. С. 241-255.

959. Дячок В. В., Дячок О. Я. Містечко Дунаївці в топографічному і камеральному описі Ушицького повіту 1797 року. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій*: Збір. наук.-краєзн. праць. Вип. 5 / Ред. кол. В. С. Прокопчук (голова) та ін. Кам’янець-Подільський: Вид. Зволейко Д.Г., 2013. С. 123-131.

960. Дячок В. Поселення Проскурівського повіту в кінці XVIII століття (за камеральним і топографічним описом Подільської губернії). *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий зб.* / редкол. Л.В. Баженов (голова), Ю.І.Блажевич (співголова), С.М. Єсюнін (відп. секр.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2016. Вип. 9. С. 97-123.

961. Дячок О.Я. Містечко Віньківці та поселення Віньковецького ключа в Топографічному і камеральному описі Подільської губернії 1797 року. *Віньковеччина в історії Поділля: матеріали наук. іст.-краєзн. конф. 9-10 жовтня 2015 року* / ред. кол. Л.В. Баженов, О.П. Григоренко, О.М. Завальнюк та ін. Віньківці, 2015. С. 43-50.

962. Жупанський Я. І. Топографо-картографічні дослідження в Україні в нові часи (кінець XVIII – початок XX ст.). *Вісник геодезії та картографії*. 1994. №1. С. 81-86.

963. Зайончковский П. Выдающийся ученый и реформатор русской армии. *Военно-исторический журнал*. 1965. №12. С. 33-43.

964. Зацепин В. Б. О военной статистике в России (к 150-летию 4-го Международного статистического конгресса). *Вопросы статистики*. 2010. №9. С. 77-80.

965. Иванищев Г. Т. Основные этапы развития русской картографии до 1917 г. *Сб. науч.-техн. и производственных ст. по геодезии, картографии, топографии, аэро съемке и гравиметрии*. 1944. Вып. 6. С. 35-47.

966. Иванов Ф. Н. Льготы и “изъятия” от рекрутской повинности в России в XVIII – XIX вв. *Вестник Тюменского гос. ун-та*. 2010. №1. С. 21-28.

967. Кабузан В. М. Некоторые материалы для изучения исторической географии России XVIII – начала XIX в. (по фондам Центр. гос. архивов и библиотек Москвы и Ленинграда). *Проблемы источниковедения*. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. Вып. XI. С. 153-196.

968. Кабузан В. М. Источники для составления карт этнического состава населения России XVIII – первой половины XIX веков. *Вопросы географии*. Москва: Госгеографиздат, 1970. Сб. 83. С. 126-132.

969. Кабузан В. М., Махнова Г. П. Матеріали для історичного атласу України XVIII ст., що зберігаються в центральних державних архівах Москви та Ленінграда. *Український історичний журнал*. 1967. №3. С. 132-142.

970. Кабузан В.М. Материалы ревизий как источник по истории населения России XVIII – первой половины XIX в. (1718-1858 гг.). *История СССР*. 1959. №5. С. 128-140.

971. Кабузан В. М. Некоторые материалы для изучения исторической географии России XVIII – начала XIX вв. *Проблемы источниковедения*. Москва: Издательство АН СССР, 1963. Вып. XI. С. 153-195.

972. Кайпш Е. И. Движение народонаселения в России с 1848 по 1852 год. *Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского Русского географического общества*. Санкт-Петербург, 1858. Кн. III. С. 429-464.

973. Картыков А. Краткий исторический очерк деятельности военных топографов в Западной Сибири. *Топографический и геодезический журнал*. 1910. №7. С. 104-106; №9. С. 134-136; №10. С. 150-155.

974. Катаев И. Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в Военно-ученом архиве в С.-Петербурге. *Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII Археологического съезда*. Харьков: Типо-Литография “Печатное дело”, 1902. Т. II. Ч. I, II. С. 32-90.

975. Катионов О. Н., Смагин Р. Ю. Система подготовки военных топографов в Российской империи. *Пишем времена и случаи: материалы Всероссийской практ. конф., посв. 70-летию кафедры ОИ НГПУ*. Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2008. С. 111-116.

976. Калініч Т. Дореволюційний період вивчення історії територіального поділу Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. *Український археографічний збірник*. 2007. № 10. С. 346-353.

977. Коваленко О. Б. Археографічна діяльність В. В. Тарновського. *Матеріали ювілейної конф., прис. 150-річчю Київської археографічної комісії*. Київ: СП “Українська книга”, 1997. С. 195-205.

978. Коваленко О. Невідома сторінка наукової діяльності Федора Туманського. *Сіверянський літопис*. 2000. №5. С. 144-150.

979. Коваленко О. Неопублікована праця Андрія Пригари “Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского”. *Сіверянський літопис*. 1999. №4. С. 160-165.

980. Коваленко О.Б. О.Ф. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині. *Минуле Сосниці та її околиць*. Чернігів: Облстат, 1990. С. 5-8.

981. Коваленко О. Б. Павло Федоренко як архівіст і археограф. *Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доповіді Всеукраїн. конф.: у 2-х ч.* Київ: Друкарня Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1997. Ч. 1. С. 199-204.

982. Коваленко О.Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII – XVIII ст. *Старожитності Північної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару “Чернігів і його округа в IX-XIII ст.”* Чернігів: Сіверянська думка, 1993. С. 169-176.

983. Коваленко О. Регіональна історіографія Північного Лівобережжя: витоки, еволюція, спадщина. *Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Зб. наук. праць*. Київ: Стилос, 1999. С. 11-18.

984. Коваленко О. Федоренко Павло Костянтинович. *Українські архівісти: Біобібліографічний довідник* / [упоряд. О. М. Коваль, І. Б. Матяш, В. С. Шандра]: У 3-х вип. Київ, 1999. Вип. перший (XIX ст. – 1930-ті рр.). С. 325-326.

985. Коваленко О. Б., Петреченко І. Є. Нові відомості до біографії О. Ф. Шафонського. *VII Всеук. наук. конф. “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”*: Матер. пленарного та секційного засідань. Київ, 1995. Ч. II. С. 490-491.

986. Коваленко О.Б., Петреченко І. Є. Описи Чернігівського намісництва 70-80-х рр. XVIII ст. як джерело з історії міст регіону. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. стат.* Київ – Донецьк: Рідний край, 2001. Вип. 19. С. 311-319.

987. Коваленко О. Описи Чернігова 60-х років XVIII ст. / [підг. до друку і передм. О. Коваленко, І. Петреченко]. *Сіверянський літопис*. 1997. №4. С. 165-173.

988. Коваленко О. Петреченко І. Невідома праця кінця XVIII ст. з історії Стародуба. *Сіверянський літопис*. 2000. №3. С. 160-166.

989. Коваленко О. Б., Ткаченко В. В., Бережков М. М. *Репресоване краєзнавство (20-30-ті рр.)*. Київ: Рідний край, Хмельницький ред-вид. відділ, 1991. С. 334.

990. Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Єршов А. Г. *Репресоване краєзнавство (20-30-ті рр.)*. Київ: Рідний край, Хмельницький ред-вид. відділ, 1991. С. 341.

991. Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Покликання – краєзнавець (М. В. Горбань). *Репресоване краєзнавство (20-30-ті рр.)*. Київ: Рідний край, Хмельницький ред-вид. відділ, 1991. С. 225-228.

992. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Три справи і одне життя (П. К. Федоренко). *Репресоване краєзнавство (20-30-ті рр.)*. Київ: Рідний край, Хмельницький ред.-вид. відділ, 1991. С. 228-233.

993. Кодан С.В., Февралев С.А. Формирование и развитие местного права в Бессарабии в составе Российской империи (1812-1917 гг.). *Вопросы права и политики*. 2013. №4. С.230-285.

994. Кожевников М. Материалы для истории корпуса военных топографов и их работ. *Топографический и геодезический журнал*. 1911. №24. С. 292-293.

995. Козлов С. П. Становление и перспективы развития Топографической службы Вооруженных сил Российской Федерации. *Сб. статей по итогам торжественного заседания, посв. 20-летию Рос. военной топографической службы*. Москва: Изд-во МИИГА и К, 2012. С. 5-8.

996. Козлова Н. П. Топографическое описание Вологодского наместничества как исторический источник. *Археография и источниковедение истории Европейского Севера РСФСР*. Вологда: Вологодский пед. ин-т, 1989. Ч. II. С. 40-44.

997. Колеватов О.О. Зміни в структурі і функціонуванні Слобідсько-Українських військових поселень внаслідок реформи 1827 р. *Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва*: зб. наук. праць. Кривий Ріг, 2004. С. 19-25.

998. Колоколов П. Описание составления Специальной карты Западной России генерал-лейтенанта Шуберта. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1840. Ч. 27. С. 149-199.

999. Коник Ю. Використання солдатів у межових роботах у другій половині XVIII – першій третині XIX ст. (на прикладі південноукраїнських губерній). *Південний архів. Історичні науки: Зб. наук. праць*. Вип. 31-32. Херсон, 2010. С. 279-288.

1000. Коник Ю. Еволюція губернських межових установ Півдня України останньої третини – у першій третині XIX ст.: від Новоросійської межової експедиції до Херсонської губернської креслярні. *Південний архів. Зб. наук. праць. Історичні науки*. Вип. XXX. Херсон: Вид-во ХДУ, 2009. С. 77-86.

1001. Коник Ю. О. Павло Блажейович Гречина – Херсонський губернський землемір (1817-1829) та архітектор (1822-1824). *Південний архів. Зб. наук. праць. Історичні науки*. Вип. XXVIII, XXIX. Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. С. 82-93.

1002. Коник Ю.О. Складання генеральних карт і планів як напрямок діяльності губернської межевої служби Півдня України в останній третині XVIII – першій третині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2011. №3. С.75-94.

1003. Коновалова Е.Н., Попов В.А. Атласы Тобольской губернии во второй половине XVIII-XIX вв. *ИНТЕРЭКСПО ГЕО-СИБИРЬ*. 2010. Т. 6. С.2-6.

1004. Константінова В. М. Інформативні можливості джерел щодо торговельного розвитку південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX століття. *Наук. праці іст. факультету Запорізького держ. ун-ту*. Запоріжжя: Просвіта, 2005. Вип. XIX. С. 74-80.

1005. Копилов С.А., Задорожнюк А.Б. Історія створення описів Поділля кінця XVIII – початку XIX ст. Карла Екстера та їх значимість як історичного джерела. *Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України: наук. зб. за підсумками Всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 20-21 верес. 2012 р.* / Держ. архів. служба України, Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені І. Огієнка, Держархів Хмельниц. обл. [та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 49-67.

1006. Кукушкина О.В., Алябина И.О., Голубинский А.А., Хитров Д.А. Материалы Генерального межевания как источник картографической информации для характеристики землепользования в Балахнинском уезде Нижегородской губернии. *Известия РАН. Серия географическая*. 2018. №2. С. 103-117.

1007. Кузнецова Е.И. Алексинский уезд Тульской губернии в экономических примечаниях Генерального межевания. *История. Историки. Источники*. 2015. №2. С. 58-66.

1008. Лапин В. В. Постоянная повинность в России. *Английская набережная, 4. Ежегодник Санкт-Петербургского научного общества историков и архивистов*. 2000. Санкт-Петербург, 2001. С. 117-131.

1009. Легун Ю. Вступ. *Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти* / за ред. Ю. В. Легуна. Вінниця: ТОФ “Нілан-ЛТД”, 2017. С. 3-21.

1010. Ликова В. В. Ревізькі сказки як джерело до соціально-економічної історії Південної України першої половини ХІХ ст. (1795-1835 рр.). *Наук. праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту*. Запоріжжя: Просвіта, 2007. Вип. ХХІ. С. 345-351.

1011. Литвак Б. Г. О закономерностях эволюции делопроизводственной документации в XVIII – XIX вв. (К постановке вопроса). *Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин: статьи и материалы* / ред. Г. О. Ковальченко. Москва: Наука, 1984. С. 48-55.

1012. Лобко Н.В. Матеріали загальноросійських переписів: інформаційний потенціал та особливості використання у генеалогічних дослідженнях. *Сумський історико-архівний журнал*. №ХІІ-ХІІІ. 2011. С.36-42.

1013. Лукашевич А. М. Картографические депо России и их роль в подготовке к войне 1812 г. *Веснік БДУ (Навуковы часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта)*. Серія 3. Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. 2007. №2. С. 13-17.

1014. Л-ч А. Главные основания военной статистики и военно-статистические труды Генерального штаба. Материалы для географии и статистики. *Военный сборник*. 1861. №1. С. 225-252.

1015. Макшеев А. О военной статистике России. *Вестник Императорского Русского географического общества*. Санкт-Петербург: Тип. Морского министерства, 1858. Ч. 24. С. 1-27.

1016. Маслійчук В. Л. До біографії Івана Переверзева – харківського історика та мовознавця кінця ХVІІІ ст. *Вісник Нац. техн. ун-ту “ХПІ”*: зб. наук. пр. Темат. вип.: *Актуальні проблеми історії України*. Харків: НТУ “ХПІ”. 2015. № 56 (1165). С. 38-43.

1017. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Губернии: 1) Екатеринославская, сост. капитан В. Павлович;

2) Смоленская – штабс-капитан М. Цебриков; 3) Курляндская – полковник А. Орановский; 4) Воронежская – подполковник В. Михалевич; 5) Бессарабская обл. – капитан А. Защук. *Военный сборник*. 1863. №4. С. 521-528.

1018.Махнова Г.П. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1965. №2. С. 111-116.

1019.Милов Л.В. О вариантах “экономических примечаний” второй половины XVIII в. *История СССР*. 1957. №2. С. 96-121.

1020.Милов Л.В. К истории создания экономических примечаний конца XVIII – начала XIX века. *Проблемы источниковедения*. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. Вып. X. С. 104-134.

1021.Милов Л. В. “Сказки” крестьян как исходный материал для экономических примечаний генерального межевания. *Археографический ежегодник за 1959 г.*. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. С. 164-178.

1022.Новикова З. М. Список топографических описаний и атласов наместничеств, хранящихся в Центральном государственном военно-историческом архиве (ЦГВИА) в Москве. *Вопросы географии*. Москва: Госгеографиздат, 1953. Сб. 31. С. 106-108.

1023.Окладников А. П. Предисловие. *Описание Тобольского наместничества*. Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1982. С. 7-19.

1024.Орлова А. К вопросу об изучении третьей ревизии. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина*. Вып.3. Т. IV. 2013. С. 71-82.

1025.Павленко В., Землянська К. Єврейські землеробські колонії на Півдні України в кінці XVIII – на початку XIX ст. *Південний архів: зб. наук. праць. Історичні науки*. Херсон: Вид-во ХДУ, 2002. Вип. IX. С. 45-53.

1026.Павленко В. В. О порядке составления топографических описаний наместничеств конца XVIII в. (на примере Вятского). *Археография и источниковедение истории Европейского Севера РСФСР*. Вологда: Вологодский пед. институт, 1989. Ч. II. С. 35-38.

1027. Путилова Е. В. Военные реформы А. А. Аракчеева и М. Б. Баркляя де Толли в преддверии 1812 года. *Война 1812 года: события, судьбы, память: мат-лы междунар. науч.-практ. конф., Витебск, 17-18 мая 2012 г.* / Вит. гос. ун-т; редкол.: А. П. Косов (отв. ред.) и др. Витебск: УО “ВГУ им. П. М. Машерова”, 2012. 293 с.

1028. Папакін Г. В. Особливості герменевтичного аналізу джерел з історії ОУН і УПА. *Сумський історико-архівний журнал*. 2011. №XII-XIII. С. 7-19.

1029. Парамонов А. Вступление. *Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1 отделении Департамента Генерального штаба. Харьковская губерния*. Т. XII. Ч. 1. 1850 г. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2010. С.1.

1030. Передмова. *Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.* / Упоряд. Г. В. Болотова та ін. Київ: Наук. думка, 1989. С. 5-12.

1031. Перковский А. Л. Кризис демографического воспроизводства крепостного крестьянства в России в первой половине XIX столетия. *Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР*. Москва: Наука, 1977. С. 189-193.

1032. Перковский А. Л. Топографічні описи як джерело з історичної демографії Лівобережної України другої половини XVIII ст. *Демографічні дослідження*. Київ, 1975. Вип. 3. С. 121-132.

1033. Петреченко І. Адміністративно-територіальні перетворення останньої чверті XVIII – початку XIX ст. на теренах Північного Лівобережжя. *Сіверянський літопис*. 2015. №5. С. 69-75.

1034. Петреченко І. Історія створення описів Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. *Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Київ, 2001. Т. 7. С. 142-181.

1035. Петреченко І. Є. Короткі описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. *Людина, суспільство, культура, історія та сучасність: Мат. ювілейної наук. конф., присв. 80-річчю Чернігівського держ. пед. інституту ім. Т. Г. Шевченка*. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. С. 42-46.

1036. Петреченко І. Є. Любеч у другій половині XVIII ст. (за даними описово-статистичних джерел). *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Мат. Міжнарод. наук. конф., присв. 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі*. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. С. 207-209.

1037. Петреченко І. Є. Маловідомий опис Чернігівського намісництва кінця XVIII ст. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Зб. ст.)*. Київ: Рідний край, 2000. Вип. 11. С. 61-70.

1038. Петреченко І.Є. Неопублікований Опис Чернігівського намісництва 1787 р. *Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI – XVIII століть*. Київ, 1995. С. 143-144.

1039. Петреченко І. Є. Нововиявлений опис “О продуктах и произведениях” Чернігівського намісництва 1785 р. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст.* Київ: Рідний край, 1999. Вип. 6. С. 337-343.

1040. Петреченко І. Нововиявлені документи до біографії Опанаса Шафонського. *Сіверянський літопис*. 1999. №5. С. 98-107.

1041. Петреченко І. Нові відомості з історії створення праці О.Ф. Шафонського “Черниговскаго наместничества топографическое описание”. *Сіверянський літопис*. 1999. №3. С. 111-116.

1042. Петреченко І. О. Лазаревський і описи Чернігівського намісництва кінця XVIII ст. *О. Лазаревський (1834-1902). Доповіді та матеріали наук.-практ. конф. “Українська археографія: проблеми і перспективи”, присв. 160-річчю від дня народження О. М. Лазаревського*. Київ, 2003. Вип. 1. С. 52-56.

1043. Петреченко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення. *Сіверянський літопис*. 2005. № 6. С. 61-77.

1044. Петреченко І. Програми опису Чернігово-Сіверщини кінця XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2003. №1. С. 78-95.

1045. Петрова І.В. Військові обивателі слободи Мартової: зміни у демографічній структурі населення (1782-1835 рр.). *Гуманітарний журнал*. 2015. №1-2. С. 46-54.

1046. Петрова І.В. Генеалогія селянських родин с. Тернівка Черкаського повіту Київської губернії за матеріалами ревізійних переписів кінця XVIII – середини XIX ст. *Історичні та політологічні дослідження*. 2020. №1. С. 153-185.

1047. Петрова І.В. Генеральне межування Південної України (історико-правовий аспект). *Схід*. 2014. №6 (125). С.158-164.

1048. Петрова І.В. Геральдичні традиції міст Лівобережної та Слобідської України (за матеріалами топографічних описів останньої чверті XVIII ст.). *Схід*. 2010. №2. С.77-82.

1049. Петрова І. В. Еволюція військово-топографічних описів наприкінці XIX ст. як системний принцип розвитку військової статистики Російської імперії. *Волинські історичні записки. Зб. наук. праць*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2013. Т.10. С.34-43.

1050. Петрова І.В. Економічні примітки до генеральних планів та атласів як джерело з історії України. *Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2013. Вип.2. Ч.2. С.255-261.

1051. Петрова І. В. Історія проведення топографічних зйомок та триангуляційних робіт у Подільській, Київській та Волинській губерніях (перша половина XIX ст.). *Гуманітарний журнал*. 2013. №3. С. 11-19.

1052. Петрова І. В. Картографічні та військово-топографічні дослідження Харківської (Слобідсько-Української) губернії у XIX ст. *Грані історії: Зб. наук. праць*. Горлівка: Вид-во ГПМ ДВНЗ “ДДПУ”, 2013. С. 303-317.

1053. Петрова І.В. Олександр Оттович Шмідт (1833-1916): штрихи до біографії та наукової діяльності. *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник*. Вип. 10. Дніпропетровськ: НГУ, 2013. С. 158-167.

1054. Петрова І.В. Повсякденне життя українських селян за матеріалами військово-топографічних описів XIX ст. *Краєзнавство*. 2010. №3. С.123-132.

1055. Петрова І. В. Ревізькі “сказки” як джерело історичної демографії локальних територій України (на прикладі села Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської губернії). *Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту імені*

Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 3. С. 135-147.

1056. Петрова І. В. Реконструкція джерельної бази військово-топографічних описів України кінця 40 – початку 50-х рр. XIX ст. *Схід*. 2013. №5 (125). С.158-164.

1057. Петрова І. В. “Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи” як різновид військово-статистичних оглядів. *Гілея*. 2013. №77 (10). С.89-92.

1058. Петрова І. В. Теоретичні та методичні засади Генерального межування в Російській імперії. *Гуманітарний журнал*. 2013. №4. С.122-128.

1059. Петрова І. В. Топографічні описи України в працях радянських істориків (50-80-ті рр. XX ст.). *Наука. Релігія. Суспільства*. 2008. №2. С.73-83.

1060. Петрова І. В. Топографічні та військово-топографічні описи територій XVIII – XIX ст. як джерельна база для вивчення становлення і розвитку льонарства та тютюництва в Україні. *Схід*. 2010. №3. С.81- 85.

1061. Петрова І.В. “Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр.” як основа реконструкції соціально-економічної історії Лівобережної України кінця XVIII ст. *Схід*. 2010. №4. С.90-96.

1062. Петрова І.В., Петров О.О. Діяльність Бессарабської обласної межевої контори (1818-1891 рр.): законодавчі новації та повсякденна практика. *Історичні та політологічні дослідження*. 2018. №1. С. 35-55.

1063. Петрова І. В., Петров О. О. Значення військово-топографічних описів для реконструкції рівня життя населення українських міст у XIX ст. *Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – XIX ст. Зб. наук. праць*. Київ, 2013. С.173-186.

1064. Петрова І. В., Петров О. О. Катеринославська губернія у стратегічних планах військового командування Російської імперії. *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник*. Дніпропетровськ: Нац. гірничий університет, 2017. Вип. 13. С. 60-69.

1065. Петрова І. В., Петров О. О. Методика упорядкування військово-топографічних описів України та їх джерельна база (30-60-ті рр. XIX ст.). *Наукові*

записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Т.19 (у 2-х кн.). Темат. вип. “Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація”. Кн. I. Київ, 2009. С.563-576.

1066. Петрова І.В., Петров О.О. Описи Київського (1869 р.), Одеського (1871 р.) та Харківського (1871 р.) військових округів: історія створення та джерельна основа документів. *Історичні та політологічні дослідження*. 2017. №1. С. 153-185.

1067. Петрова І. В., Петров О. О. Слобідська межева контора (1769-1781/1782 рр.): структура, особовий склад, функції. *Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей*. Кн. 27 / Гол. ред. О. В. Стяжкіна. Донецький національний університет ім. В. Стуса. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. С.236-255.

1068. Петрова І.В., Пірко В.О. Атрибуція описів Харківського намісництва XVIII ст. *Схід*. 2011. №2. С. 103-109.

1069. Петрова И.В. Деятельность Симферопольской межевой конторы (1829-1843 гг.). *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2013. №12(38). Ч. 3. С. 162-166.

1070. Пірко В. О., Бондаренко І. В. Топографічні описи губерній та намісництв кінця XVIII – початку XIX ст. як різновид масових джерел з історії України. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія історія та археологія*. Вип. 8. 2000. С. 171-175.

1071. Пірко В. О. Описи України XVIII ст. *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Мат. до республіканської наради*. Київ, листопад 1988. Київ: Інститут історії АН УРСР, 1988. С. 84-86.

1072. Пірко В. О. Передмова. *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* Київ: Наук. думка, 1991. С. 5-8.

1073. Пирко В.А. Описания наместничеств Украины как исторический источник (проблема типологии и информационных возможностей). *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории*. Днепропетровск, 1985. С. 93-97.

1074. Пирко В. А. Топографическое описание Харьковского наместничества 1785 г. *Проблемы исторической географии России: Сб. статей*. Москва: Изд-во АН СССР, 1983. Вып. 4. С. 157-167.

1075. План топографічного опису. *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* / [упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій]. Київ: Наук. думка, 1991. С. 133-134.

1076. Подъяпольская Е. П. Ревизские сказки как исторический источник. *Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия. Сб. статей* / ред. В. П. Волгин и др. Москва: Изд-во Академии Наук СССР, 1952. С. 310-321.

1077. Пономаренко Л. А. Офіційні описи губерній XVIII – першої половини XIX століття. *Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів*. Київ, 1993. Вип. 1. С. 59-69.

1078. Пономаренко Л. А. Топографічні описи Києва кінця XVIII ст. – початку XIX ст. *Історичні дослідження: Вітчизняна історія*. Київ: Наук. думка, 1982. Вип. 8. С. 39-42.

1079. Постников А. В. Роль Военно-топографической службы Российской империи XVIII – XIX вв. в открытии ранее не изученных территорий Евразии. *Сб. статей по итогам торжественного заседания, посвящ. 20-летию Российской военной топографической службы*. Москва: Изд-во МИИГА и К, 2012. С. 16-25.

1080. Предисловие. Геодезические работы. *Записки Военно-топографического депо*. 1837. №1. С. IV-VII, С. 72-363.

1081. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913 гг.). *Статистические очерки* / под ред. С. Г. Струмилина. Москва: Гос-ное статистич. изд-во, 1956. 351 с.

1082. Рославский А. П. О движении народонаселения в России, сравнительно с некоторыми из Европейских государств. *Журнал Министерства Внутренних дел*. 1841. №5. С. 211-227.

1083. Рубинштейн Н. Л. Некоторые вопросы сельскохозяйственной статистики XVIII века. *Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России: Сб. статей к 75-летию академика Н. М. Дружинина*. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. С. 81-87.

1084. Рубинштейн Н. Л. Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в. – памятники географического и экономического изучения России. *Вопросы географии*. Москва: Госгеографиздат, 1953. Сб. 31. С. 39-89.

1085. Рычков С. Ю. Депо карт и Квартирмейстерская часть накануне Отечественной войны 1812 г. *Военно-исторический журнал*. 2006. №4. С. 35-39.

1086. Севастьянова А. А. К вопросу об истории анкет топографических описаний второй половины XVIII в. *Проблемы исторической географии России: Сб. статей*. Москва: Изд-во АН СССР, 1983. Вып. 4. С. 151-156.

1087. Сердюк І. О. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Рум'янцевському описі Малоросії. *Вісник Черкаського університету. Серія "Історичні науки"*. 2008. №33-34. С.55-62.

1088. Серeda В. Н. К истории создания топографического описания Тверского наместничества в 70-80-х годах XVIII в. *Археографический ежегодник за 1985 год*. Москва: Наука, 1990. С. 72-79.

1089. Серeda В.Н. О некоторых вопросах проведения описания Тверского наместничества 1777 г. *Историческое краеведение: вопросы преподавания и изучения*. Тверь: Тверской гос. университет, 1991. С. 81-88.

1090. Сивков К. В. Источники по истории сельского хозяйства Европейской России во второй половине XVIII века. *Проблемы источниковедения*. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. Вып. VIII. С. 144-190.

1091. Сидорук С. А. Рекрутчина в системі державних повинностей мешканців Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Вісник Кам'янець-Подільського ун-ту ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2010. Вип. 3. С. 177-187.

1092. Ситий І. Герб Чернігова. *Знак*. 1993. №3. С. 1-2.

1093. Склокін В.В. Винокуріння військових обивателів Слобідської України: правовий аспект (1765-1810 рр.). *Київська старовина*. 2007. №2. С. 47-58.

1094. Смагин Р. Ю. Историография Военно-топографической службы Сибири XIX – начала XXI вв. *Вестник Новосибирского гос. пед. ун-та*. 2013. №1 (11). С. 55-62.

1095. Смирнов Г. С., Смирнов С. С. Организация Генерального межевания в России. *Социум и власть*. 2009. №1 (21). С. 104-110.

1096. Смирнов Г. С. Смирнов Г.С. Генеральное межевание уральских губерний в отечественной исторической литературе. *Вестник ЮУрГУ*. 2006. №17 (72). С. 112.

1097. Смирнов Г. С. “Экономические примечания” к Генеральному межеванию как источник по аграрной истории Урала первой половины XIX века. *Вестник Челябинского государственного университета. Серия “Востоковедение Евразийство Геополитика”*. 2006. №3 (76). С. 81-89.

1098. Соколов А. В. Хроника. Обзор деятельности Отделения истории географических знаний и исторической географии за период с октября 1947 г. – по декабрь 1949 г. *Вопросы географии*. Москва: Госгеографиздат, 1950. Сб. 17. С. 241-254.

1099. Соколов А. В. Отделение истории географических знаний и исторической географии (с декабря 1949 г. по апрель 1950 г.). *Вопросы географии*. Москва: Госгеографиздат, 1950. Сб. 20. С. 333-337.

1100. Соколов А. В. Отделение истории географических знаний и исторической географии (с мая 1950 г. по декабрь 1953 г.). *Вопросы географии*. Москва: Госгеографиздат, 1953. Сб. 31. С. 274-285.

1101. Соколов А. В. Отделение истории географических знаний и исторической географии с февраля 1953 г. по май 1958 г. *Вопросы географии*. Москва: Госгеографиздат, 1960. Сб. 17. С. 238-252.

1102. Соколов А. В. Отделение истории географических знаний и исторической географии с октября 1958 по декабрь 1963 г. *Вопросы географии*. Москва: Госгеографиздат, 1970. Сб. 83. С. 173-189.

1103. Сохань П. Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР в світлі сучасних вимог перебудови. *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Матеріали до республіканської наради. Київ, листопад 1988*. Київ: Інститут історії АН УРСР, 1988. С. 3-14.

1104. Стороженко Н. История составления “Топографического описания Черниговского наместничества”. *Университетские известия*. 1886. №10. С. 135-168.

1105. Струве В. Я. Обзор географических работ в России. *Записки Императорского русского географического общества*. 1846. №1. С. 43-58.

1106. Сурева Н. В. До історії генерального межування Південної України (джерелознавчий аспект). *Зб. наук. праць Бердянського держ. пед. інституту ім. П.Д. Осипенко. Історія*. Бердянськ, 2000. С. 27-35.

1107. Сурева Н. В. Поміщицька колонізація Південної України в останню чверть XVIII – в першу чверть XIX ст.: рух фондоутворення документів. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII – XIX ст.* Запоріжжя, РА “Тандем-У”, 2000. Вип. 5. С. 83-94.

1108. Тимошенко Л. Описи Дрогобича XIX ст. *Старожитності Дрогобиччини* / Науково-популярний часопис історичного факультету ДДПУ імені Івана Франка. 2006. №1. С. 6-10.

1109. [Тучков П. А.] История Военно-топографического депо и геодезических работ Генерального штаба с 1835 по 1847 г. *Записки Военно-топографического депо*. 1847. Ч. 10. С. 1-26.

1110. Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 pp.) *Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 pp.)*. Київ: Археографічна комісія ВУАН, 1931. С. III-XXI.

1111. Филатов В. Н., Бобров И. Н. История возникновения и развития топогеодезического обеспечения русской армии. *Сб. статей по итогам торжественного заседания, посвящ. 20-летию Российской военной топографической службы*. Москва: Изд-во МИИГАиК, 2012. С. 9-15.

1112. Філіпова М. Масово-формулярні матеріали як джерело для історично-антропологічних досліджень болгарського населення Буджаку першої половини XIX століття. *Український історичний збірник*. Вип. 13. 2010. С. 76-84.

1113. Холковська Т. Ю. Польський дослідник Поділля Вавжинець Марчинський та його “Статистично-топографічний і історичний опис Подільської губернії”. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: Географія. 2011. Вип. 22. С. 96-99.

1114. Христова Н. М. Архівна евристика: практичні аспекти. *Архіви України*. 2010. №5. С. 281-286.

1115. Цветков М.А. Картографические материалы Генерального межевания. *Вопросы географии*. Сб. 31, 1953. С. 93-94.

1116. Циберт В.М. Атлас Новоросійської губернії 1799 року як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України першої половини XIX століття. *Південна Україна XVIII-XIX століття: Зап. наук.-досл. лабораторії історії Південної України Запорізького держ. ун-ту*. Вип. 4(5). Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2000. С. 232-234.

1117. Циберт В. М. Військово-топографічні описи Катеринославської губернії, зібрані офіцерами Генерального штабу, як джерело із соціально-економічної історії міст Південної України першої половини XIX століття. *Зб. наук. праць Бердянського держ. пед. ун-ту*. Бердянськ: Б. в., 2001. С. 44-52.

1118. Циберт В. М. Військово-топографічні описи Південної України першої половини XIX століття. *Південна Україна XVIII-XIX століття: Зап. наук.-досл. лабораторії історії Південної України Запорізького держ. ун-ту*. Вип. 6. Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2001. С. 228-229.

1119. Циберт В. М. Етнічний склад населення міста Нікополь (остання чверть XVIII – перша половина XIX століття). *Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Київ, 2001. Т. 6. С. 254-257.

1120. Циберт В. М. Особливості розвитку міст Херсонської губернії у першій половині XIX ст. *Південний архів: зб. наук. праць. Історичні науки*. Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. Вип. XII. С. 154-157.

1121. Циганенко Л. Ф. Формування дворянської власності на землю у другій половині XVIII – XIX ст. (на матеріалах Таврійської губернії). *Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту*. 2009. Вип. XXVII. С. 28-33.

1122. Цубенко В. Л. Огляд військового поселення кавалерії на території Київської і Подільської губерній (1836-1857). *Історичний архів. Наукові студії*. 2011. Вип. 6. С. 58-60.

1123. Цубенко В.Л. Територіальний устрій Українського (Харківського) військового поселення кавалерії. 1817-1857 рр. *Інтелігенція і влада: гром.-політ. наук. зб.* Вип.8. Серія: Історія. Одеса: Астропринт, 2006. С. 77-87.

1124. Чечеватов В. С. Военная академия Генерального штаба: прошлое и современность. *Военно-исторический журнал.* 2002. №11. С. 13-21.

1125. Шандра В. С. До вивчення діяльності Комісії для описання губернії Київського учбового округу. *Архіви України.* 1990. №6. С. 49-60.

1126. Шафонский Г. Биография А.Ф. Шафонского. *Черниговские губернские ведомости.* 1851. №12. Часть неофициальная. С. 101-103.

1127. Шафонский А. *Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России, сочинение митрополита Евгения.* Москва: В Университетской типографии, 1845. Т. II. С. 248.

1128. Шуберт Ф. История военно-топографического депо и геодезических работ Генерального штаба. *Записки Военно-топографического депо.* 1837. Ч. 1. С. 1-71.

1129. Щукін В. В. До питання про ефективність єврейської сільськогосподарської колонізації в Новоросійському краї (XIX – поч. XX ст.). *Південний архів: зб. наук. праць. Історичні науки.* Херсон: Вид-во ХДУ, 2005. Вип. XIX. С. 154-161.

1130. Яцунский В. К. О выявлении и публикации источников по социально-экономической истории России XVIII-XIX вв. *Археографический ежегодник за 1957 г.* / ред. М. Н. Тихомиров. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. С. 169-188.

2.3. ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ

1131. Абсалямов Ю. М. Массовые источники по социально-экономической истории Башкирии первой половины XIX века (создание базы данных): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / Моск. Гос. ордена Ленина и ордена Трудового Красного Знамени ун-т им. М В. Ломоносова, Москва, 1990. 126 с.

1132. Андреев Н. В. Географические труды офицеров Генерального штаба (1836-1868) и их значение для развития географии в России: дис. ... канд. географ. наук: 25.00.33 / Моск. Гос. ордена Ленина и ордена Трудового Красного Знамени ун-т им. М В. Ломоносова, Москва, 1963. 359 с.

1133. Білівненко С. М. Джерела з історії відкупів півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / ДВНЗ “Запорізький нац. ун-т”, Запоріжжя, 2008. 200 с.

1134. Бондаренко І. В. Топографічні описи України кінця XVIII – початку XIX ст. (проблема атрибуції та інформативної репрезентативності джерел): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський національний ун-т, Дніпропетровськ, 2003. 266 с.

1135. Бухерт В. Г. История архива Межевой канцелярии (Центрального межевого архива): 1768-1939 гг.: автореф. дис.... канд. ист. наук: 05.25.02 / Рос. государ. гум. ун-т, Москва, 2010. 20 с.

1136. Власов Ю. А. Картография Среднего Урала в дореволюционный период: дис... канд. географ. наук: 11.00.00 /Перм. гос. ун-т им. А.М. Горького. Пермь, 1967. 410 с.

1137. Габелко Д. Е. Д. А. Милютин – государственный деятель и историк русской армии: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Воронеж. гос. пед. ун-т. Воронеж. 2002, 194 с.

1138. Гедьо А. В. Соціальний статус і розвиток господарства грецьких громад України середини XVII – 1875 р.: джерелознавчий аспект : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 /Донецький національний ун-т. Донецьк, 2006. 431 с.

1139. Глушков В. В. Становление и развитие военной картографии в России (XVIII – начало XX в.): дис. ... д-ра географ. наук: 07.00.10 /Российская акад. наук, Ин-т истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. Москва, 2003. 457 с.

1140. Гринь О. В. Описи Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення та інформаційний потенціал: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка. Чернігів, 2004. 224 с.

1141. Захаренко И. А. История географического изучения и картографирования Дальневосточного пограничного пространства России и Китая (середина XVII – начало XX в.): дис. ... д-ра географ. наук: 07.00.10/Российская акад. наук, Ин-т истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. Москва, 2009. 424 с.

1142.Иванов Ф. Н. Рекрутская повинность населения России в 1831-1874 годах: на материалах Европейского Севера: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Сыктывкар: Сыктывкар. гос. ун-т, 2006. 220 с.

1143.Илюшина Т. В. Формирование кадастра природных ресурсов в России: X – начало XX вв.: дис. ... д-ра геогр. наук: 07.00.10 / Российская акад. наук, Ин-т истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. Москва, 2012. 438 с.

1144.Козинець О. Г. Підготовка кадрів російської армії у другій чверті XIX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка. Чернігів, 2004. 205 с.

1145.Коник Ю. О. Губернська межова служба Південного Правобережжя України (остання третина XVIII – перша третина XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Держ. арх. служба України, Укр. НДІ арх. справи та документознавства, 2011. Київ. 320 с.

1146.Кузьміна С. Б. Трансформація етнонаціональної структури населення Бессарабії (перша половина XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.01/ Чернівецький націон. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2015. 348 с.

1147.Маркова М. А. Первичные документы по учету населения Санкт-Петербургской губернии в XVIII – первой половины XIX вв. как исторический источник (метрические книги, исповедные росписи, ревизские сказки): дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.09 / С.-Петерб. гос. ун-т. Санкт-Петербург, 2005. 183 с.

1148.Петреченко І. Є. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення та інформаційний потенціал: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2004. Київ, 244 с.

1149.Прилепішева Ю. А. Археографічна діяльність архівних установ України (1946-1991): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2003. 345 с.

1150.Сергеев В. А. Топографические описания Рязанско-Тульско-Калужского региона во второй половине XVIII – в начале XIX вв.: дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02, 07.00.09 / Брян. гос. пед. ун-т им. И.Г. Петровского, Брянск, 2003. 220 с.

1151. Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794-1874 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2010. 256 арк.

1152. Силин В. И. История географических и краеведческих исследований Европейского северо-востока России: дис. ... д-ра географ. наук: 07.00.10 /Российская акад. наук, Ин-т истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. Москва, 2004. 717 с.

1153. Склокін В. В. Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства (1765-1798 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. Харків, 2009. 24 с.

1154. Смагин Р. Ю. Военно-топографическая служба в Сибири в XIX – начале XX века: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Ом. гос. пед. ун-т. Омск, 2015. 366 с.

1155. Смирнов Г. С. Государственное межевание уральских губерний (конец XVIII – первая половина XIX века): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02/РАНХиГС, Челябинский фил. Челябинск. 2010. 270 с.

1156. Сотникова С. И. Источниковедение русских карт XVII – начала XX вв. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.09 / Моск. ист.-арх. ин-т. Москва, 1990. 383 с.

1157. Троицкая И. Ревизии населения России как источник демографической информации (методологические проблемы): дис. ... канд. экон. наук: 08.00.18 /МГУ. Экономич. Факультет. Москва, 1995. 123 с.

1158. Яковлева Л. Е. Развитие постоянной повинности в России в XVIII-XIX вв.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Саратов. гос. соц.-эконом. ун-т. Саратов, 2008. 223 с.

2.4. ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

1159. Неизвестный Харьков: Архитектор Степан Чернышев. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://dozor.com.ua/news/fakti/1214243.html> [дата звернення: 6.02.2019]

1160. Баженов Л.В. Вавжинець Марчинський – один з перших дослідників Поділля в XIX столітті. Електронний ресурс. Режим доступу:

https://tovtry.com/ua/history/statti/postati/vavzhynec_marchinski.html[дата звернення:
6.02.2019]

ДОДАТКИ

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ 2
ЕКОНОМІЧНІ ПРИМІТКИ ДО КАРТОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ
ГЕНЕРАЛЬНОГО МЕЖУВАННЯ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ
ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

Документ 2.1

Полюбовна угода про розмежування ґрунтів Хорошівського [Архангело-Михайлівського] монастиря та жителів військових казенних слобід Хорошеве та Безлюдівка Харківського повіту (1770 р.)

1770 году августа 7 дня ныне же подписавшиеся Харьковского уезду войсковых казенных слобод Хорошево и Безлюдовки выбранные для полюбовных разводов поверенные Максим Рудой, Петро Оленяк, Иван Карноух, Иван Зозуля, Терентий Гайденко, Филипп Горюшко дали сию полюбовную сказку в Хорошево девичий монастырь игуменьи Марфы Авьентьевой в том, что против поданного от оного монастыря сказки об имеющихся землях в Хорошевской и Безлюдовской округе между смежными наших земель владения оного монастыря с принадлежащими пустошами с показанное игуменью полюбовно разведясь наперед из поконвечному и бесспорному между нами и по нас собственными наследниками тем, кому оные в дачу придут и неоспорному владению положили и тут определили между присланными от монастыря для того разводу монастырским атаманом Федором Бондаренко и обывателем Моисеем Небоженко: начиная от межи владения оным монастырем сенокосной Гусиной поляне понад лесом Хорошева и Безлюдовской обязать вновь выкопанную и нарубленную граням от 1 ямы, которая выкопана под лесом близ ивового куста, от которого на дуб, на коем дубе насечена грань и подле того дуба, а на от той ямы на два дуба, на коих дубах насечены грани и между оными дубами выкопана яма, а от оных двух дубов на дубе же, на котором насечена грань и подле оного дуба яма, а от оного дубка до ямы, которая выкопана близ старинного монастырского хуторища, а от той ямы оставя хуторище мало вправо понад лесом же на липовой куст, который стоит подле реки Уды и под тем кустом [Арк. 1зв.] // выкопана яма от вышеписанной же первой грани, от которой межа началась, и до реки Уды показанным граням направо сенокосная поляна, а налево общий обывательской тоже и монастырский лес, а за теми гранями в оном лесе как монастырские поданные, так Хорошевские и Безлюдовские обыватели, сколько ныне расчищено на сенокос тем и владеет, а более того леса никому не расчищать. Да оному же монастырю завладением того монастыря поданными черкас между Хорошевскими и Безлюдовскими обывателями чрез полосно земель отведено в Хорошевских дачах в трех местах пахотного поля, в первом на померках взявши от дачи капитана Ивьева понад лежащим яром, а от той ямы поворота вправо понад сенокоснями Хорошевских обывателей луками на ольховый рог и понад тем ольховым рогом до ямы, а от той ямы поворот вправо до

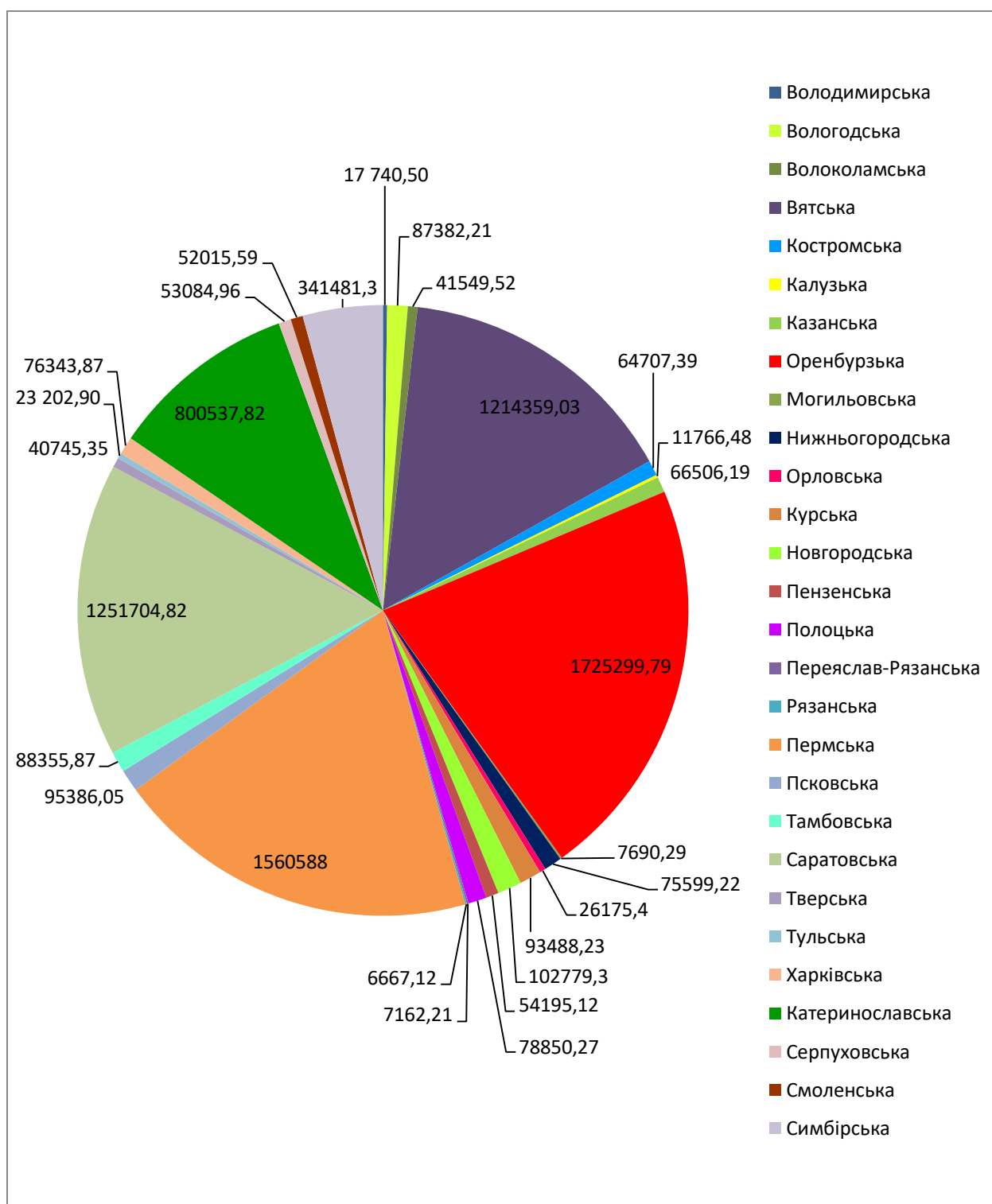
прежней ямы до лебяжьего яра триста восемьдесят шесть трехаршинных сажений; во 2-м взявши от смоляного буерака триста, а от той ямы до буерака тридцать шесть трехаршинных сажений; в третьем от дачи майора Щербинина понад космочам до ямы двести пятьдесят, а от той ямы, до которых ему пятьдесят, а отной ямы поворот влево вкруте до ямы сто пятнадцать, от оной же ямы поворот влево до прежней ямы триста три аршинных сажений, да в четвертом в Безлюдском поле взявши о земле монастырского Петра Острогожского понад Харьковскою межею, которая началась от речки Жихора, до ямы двести двадцать семь, а от той ямы поворот вправо до ямы сто двадцать шесть с половиною, а от той ямы поворот вправо // [Арк. 2] до ямы и до земли означенного священника Острогожского двести двадцать семь и понатой земле да в прежней яме до Харьковской межи сто двадцать шесть с половиною трех аршинных сажений и что тому монастырю в данной описи написано и душеписанной гусиной поляне частью черного леса, то в том лесе монастырском Хорошевским и Безлюдовским обывателям такого в общественном обывательском лесе монастырским поданным для рубли дров въезжать и в том ни от кого никого запрещения ни чинить, в чем подписываемся.

Вместо вышеписанных поверенных Максима Рудого, Петра Оленяка, Ивана Карноуха, Ивана Зозули, Терентия Гайденко, Филипп Горюшко, коих прошен писарь Афанасий Петров подписал.

Джерело: Отрывок дела о разделе земли между Хорошевским монастырем и обывателями сл. Хорошево и Безлюдовой. *Центральний державний історичний архів (м. Київ)*. Ф.785.Слобідсько-Український вотчинний департамент, м. Харків. Оп. 2. Спр. 514, 2 арк.

Діаграма 2.1¹

Витрати на утримання окремих межових контор на середину XIX ст. (у руб.) із загальної суми у 8045362 руб. 67 коп.

¹Діаграма створена на основі праці П. Іванова (Опыт исторического исследования о межевании земель в России. Москва: Тип. С. Селивановского, 1846. С. 106).

Правила межування земель Таврійської губернії (1829 р.)

На подлинном написано собственно Его императорскою рукою тако:
«Быть по сему»

Николай

С-Петербург,
24 января 1829 г.

Правила для межевания земель в Таврической губернии**Глава первая****Положения общие****Отделение первое****Предварительные к межеванию распоряжения**

§ 1. Симферопольская межевая контора прежде всего имеет истребовать следующие сведения для снабжения ими землемеров при отправлении их на межевание:

1) От Таврического губернского правительства и казённой палаты: а) выписи и ведомости о всех числящихся в оброчном окладе и казенном ведомстве землях по сведениям Крымской для разбора по землям споров Комиссии, б) сведения о землях, поступивших во владение казны после существования сей Комиссии;

2) От таврического муфтия посредством Губернского Начальства подробные описи вакуфных земель, принадлежащих Магометанским мечетям и Училищам с означением: когда и кем каждый участок земли был оным отказан, где находится, какие заключает в себе угодья и какое занимает пространство Татарскою мерою.

§ 2. Межевая Контора при отправлении землемеров извещает те Начальства, под ведомством коих состоят имущества, к межеванию назначенные, дабы благовременно отрядили депутатов, долженствующих быть при производстве межевания.

§ 3. Землемеры, по прибытии на места, требуют для отводов и для присутствия при межевании всех тех лиц, кои по общим правилам при сем быть должны; к владельцам же межуемых ими дач, селений и угодий, и к смежным с ними посылают повестки о высылке поверенных и понятых людей. При чем наблюдается, чтобы на подлинных повестках делаемы были подписи самими владельцами или их поверенными; в отсутствии же их приказчиками или сельскими начальниками, а за безграмотных Татар их Муллами.

Примечание: К Татарам означенные повестки и требования посылаются с переводом на Татарский язык.

§ 4. Отводные сказки, по коим Землемеры производят межевание, подаются от древних Крымских владельцев и коренных поселян, по форме, при сем под буквой

А. прилагаемой: а от помещиков и поселян, по присоединении Крыма там водворившихся, по форме под буквою Б, при сем находящейся.

ОТДЕЛЕНИЕ ВТОРОЕ.

О доказательствах, при межевании приемлемых.

§ 5. К утверждению прав на владение приемлются в Крымском полуострове следующие доказательства:

[Арк. 2] //

1) Письменные крепостные всякого рода документы, спору не подверженные. В числе сих документов приемлется и древние грамоты, до присоединения Крыма к России, от бывшего там Правительства выданные, ежели только на оные не будет предъявлено никакого законного сомнения и опровержения.

2) Планы, выданные владельцам на земли, обмежеванные по решению учрежденной в 1802 году Комиссии.

3) Планы и межевые книги, выданные некоторым из новых помещиков после отвода им земель по пожалованию высшего Правительства или по предписаниям Главного местного Начальства.

5) Давность спокойного и бесспорного владения Давностью для древних природных Крымских владельцев приемлется владение до 1783 года; а для новых такое же спокойное и бессрочное владение в течение последних десяти лет, до открытия настоящего межевания.

§ 6. Давность спокойного и бесспорного владения утверждается обыском, а обыск производится на основании общих правил, чрез понятых достоверных сторонних людей с приведением к присяге. Причем Магометане приводятся к присяге, Юч-далак именуемой, с подтверждением им, что нарушители оной как клятвопреступники, подвергнутся суду по всей строгости законов, формы присяги для Христиан и Магометан прилагаются при сем под буквами В. и Г.

§ 7. Как межевание под ведомством Екатеринославской Межевой Конторы в некоторых Крымских владениях произведенное, основано было на общих межевых правилах, без применения их к местному особенному положению сего края; то межевание сие и не может быть принято в числе доказательств к утверждению владения, и участки, таким образом обмежеванные, подлежат перемежеванию вновь наравне с другими.

§ 8. Как в разборе прав на владение часто открываются затруднения, от разнообразных именований одного и того же урочища или дачи происходящие, то в отвращение сих затруднений Землемеры при межевании обязаны у владельцев и поселян, а также и у понятых сторонних людей спрашивать, какое было название межуемого ими участка до присоединения Крыма к России, и показания их вносить в полевой журнал, и означить как прежнее, так и новое на плане.

§ 9. Как в показаниях или документах будут означаемы Татарские меры; то для приведения их в Российскую следовать объяснению, под литерою Д у сего прилагаемому.

§ 10. Если древние и новые помещики, также и казенные поселяне в спорах по землям примирятся и подадут о том полюбовные сказки, с означением количества десятин земли или границ, каждым на часть свою приемлемых: то землемерам хотя таковые полюбовные сказки от них и принимать, но не утверждая по оным в натуре меж, представлять с планами на рассмотрение Межевой Конторы, которой в сем рассмотрении и утверждении земель руководствоваться общими постановлениями, в Межевой Инструкции и других последовавших узаконениях изображенными.

§ 11. Во всех селениях Русских казенных поселян и в помещичьих дачах, где находятся Грекороссийские церкви или где, по общим [Арк. 2зв.] // правилам. Могут быть оные устроены, при производстве ныне межевания вымежевать для содержания священно- и церковнослужителей нужную пропорцию земли с тем, чтобы земли сия имели всегда наименование церковной, и там, где церкви еще нет, составляла оброчную статью в пользу селения или помещика.

Примечание: Определение, какое количество земли, по местному положению и выгодам, к которой церкви должно быть вымежевано, представляется усмотрению и определению Межевой Комиссии.

ГЛАВА ВТОРАЯ.

Особенные положения.

ОТДЕЛЕНИЕ ПЕРВОЕ.

О лесах и землях, казне принадлежащих.

§ 12. Леса, в особенности казны отдельно состоящие, межевать особо по отводу Лесничих или Землемеров лесного ведомства.

§ 13. Леса, принадлежащие казенным селениям, межевать к оным по отводу самых жителей, при лесном Чиновнике и при Депутате с казенной стороны. При чем выдел из сих лесов пятой части в заказные рощи не подлежит действию настоящего межевания.

§ 14. Леса, состоящие в общем владении казны и частных лиц, межевать от пахотных и других земель особо по отводам, как лесных Чиновников, так и самых тех владельцев, кои означенными лесами пользуются, или их поверенных.

§ 15. Лицам, имеющим общее с казною в лесах владение, отводить следующие им участки особо, к одним отдельным местам не чрезполосно и отвод сей делать полюбовно. Если же на полюбовный отвод не согласятся, то отводить и без оного: но с вознаграждением, как в количестве, так и качестве леса.

§ 16. Леса казенные под видом дикопоросших земель во временное владение и пользование частных лиц без полного права собственности по открытым листам бывшего в Крыму Губернского Начальства отданные по отводу лиц, ими пользующихся, или их поверенных, межевать особо при лесном чиновнике и депутате, но обмежевав оные, надлежит во-первых, владельцам воспретить рубку оных впредь до рассмотрения прав их; во-вторых, обязать их подпискою представить листы сии в Межевую Контору; в-третьих, Контора, рассмотрев листы сии, представит с мнением своим в Комиссию, а Комиссия, сообразив вообще силу и твердость прав сего рода, представит с мнением своим Министерству Финансов для испрошения общего на сии случаи правила, порядком для сего установленного.

§ 17. Таким же образом поступать и с теми в казенных лесах участками, на пользование коими без права полной собственности откроется притязание от Мурз и простых Татар.

§ 18. Оброчные казенные земли обмежевать особыми округами по отводу оброкосодержателей и Депутатов с казенной стороны, на основании 25-й главы 2-го пункта Межевой Инструкции.

ОТДЕЛЕНИЕ ВТОРОЕ.

О землях, принадлежащих селениям казенного ведомства.

§ 19. Земли, принадлежащие целым селениям Татар, межевать общею округою по отводу их поверенных, при лицах быть при том должествующих, означая на планах количество десятин каждого качества порознь и число мужеского пола душ по последней ревизии.

[Арк. 3] //

§ 20. Если внутри общественных дач Татарских селений будут состоять участки кому-либо из живущих в том селении Татар или из находящихся в других селениях в собственность принадлежащие и законным образом к ним дошедшие, или же, если кто при межевании оные будут отыскивать, таковые участки, приняв на них отводы при понятых сторонних людях и поверенных, как смежных дач, так и самих селений, в землях коих участки сии находятся, надлежит положить в планы и обязать подпискою, документы, как от присвояющих сии участки, так и от тех, в чьих дачах оные находятся, представить в Межевую Контору.

§ 21. Когда по сим документам владение будет утверждено, то участки вымежевать особою чертою во владение тех, кому они принадлежат.

§ 22. Земли, принадлежащие селениям Российских казенных крестьян и иностранных колонистов, межевать соответственно 1-й статье утвержденных 27-го февраля 1820 года правил для межевания Екатеринославской и Херсонской губернии, т.е. в том точно количестве, какое по отводу местного начальства во владение сих селений состоит; а как известно, что некоторые из Российских казенных поселян в горной части Крымского полуострова, будучи поселены в Татарских деревнях, имеют в земле недостаток: то недостаток сей привести при межевании в известность и сделать предположение о пополнении оногo, представив о сем на разрешение Высшего Начальства чрез Межевую Комиссию.

ОТДЕЛЕНИЕ ТРЕТЬЕ.

О землях, принадлежащих Татарам лично.

§ 23. Если Татары при межевании станут показывать, что владемые ими земли принадлежат не всему селению вообще, но каждому из них лично, то, принимая о том от них объяснения, межевать однако же земли сия общею по отводу их окружную межею, а не порознь; но по окончании окружной межи сделать при них и при поверенных смежных дач обыск и обязать Татар подпискою представить доказательство их на частную собственность земель в данной срок в Контору; когда же доказательства их найдены будут основательными, тогда земли утверждать, к

селению общею округою, с означением токмо в Экспликации плана, а не в самой его площади, принадлежащего каждому поселянину в частную собственность количество земли. Особые планы на каждый участок, кто иметь их пожелает, не иначе могут быть выданы, как посредством Уездных Землемеров, порядком для сего установленным.

ОТДЕЛЕНИЕ ЧЕТВЕРТОЕ.

О землях, принадлежащих в собственность древним и новым помещикам.

I. О ЗЕМЛЯХ, ПРИНАДЛЕЖАЩИХ ДРЕВНИМ ПОМЕЩИКАМ.

§ 24. Земли, принадлежащие в собственность древним Татарским Мурзам, межевать по отводам их самих или тех поверенных; а по окончании межевания делать при находящихся у тех лицах обыск: действительно ли сии дачи и земли принадлежат означенным помещикам, с которого времени и каким образом поступили в их владение. В дальнейших же действиях поступать на основании общих правил, в главе первой изложенных.

[Арк. 3зв.] //

§ 25. Землемерам воспрещается делать при межевании изыскание: в вечное ли или только временное владение даны были прежним Крымским Правительством Мурзам земли им присвоаемые.

§ 26. Земли и дачи Мурз по повелению Высшего Начальства, или при бывшем в том краю в 1799 году Генеральном межевании уже обмежеванные, обходить только для проверки планов в натуре дабы удостовериться, в тех ли границах остается настоящее их владение.

II. О ЗЕМЛЯХ, ПРИНАДЛЕЖАЩИХ ПОМЕЩИКАМ.

§ 27. Земли, пожалованные новым помещикам по присоединении Крыма к России и потом отмежеванные с выдачею им планов и межевых книг, поверять по отводам самих помещиков или их поверенных, чрез понятых, при депутатах при том находящихся, по границам, на выданных планах означением, если при отводе со стороны смежных дач и казенных депутатов никаких споров не будет. В противном же случае: приняв отводы и изложив на планы, представить в Межевую Контору, обязав спорящихся подписками о доставлении в оную в узаконенный срок крепостных документов и выданных планов, для надлежащего рассмотрения и разрешения.

ОТДЕЛЕНИЕ ПЯТОЕ.

О землях, состоящих во владении людей разных племен и разных званий, не имеющих дворянства.

§ 28. Земли, состоящие во владении людей, не имеющих дворянства, межевать порознь на имя каждого владельца, по отводам их самих, или их поверенных, спрашивая под присягою понятых и поверенных смежных дач, на каком праве

каждый из них владеет землями, и показания сии записывая в полевой журнал, утверждать оный рукоприкладством всех лиц, при том бывших.

§ 29. Земли таким образом обмежеванные, хотя бы и оказались при межевании споры, до разрешения оных установленным выше сего порядком в Межевой Конторе и Комиссии, оставлять во владении тех, у кого они до межевания находились.

ОТДЕЛЕНИЕ ШЕСТОЕ.

Об участках, принадлежащих Татарам внутри дач казенных и помещичьих.

§ 30. Участки земли, состоящие из садов, огородов, лугов и из небольших загороженных пашен, именуемых по Татарски Тогаями, принадлежащие в собственность Татарам, внутри дач казенных и помещичьих межевать по отводам их владельцев особо.

§ 31. Если о границах сего рода участков произойдут при межевании споры, то, сделав вернейший обыск о том, в чьем владении находились они до 1783 года и в чьем теперь действительно состоят, отсылать спорящихся для представления их доказательств в данный срок в межевую контору; а до решения спора оставлять земли у тех, во владении коих они действительно до настоящего межевания состояли.

§ 32. При решении споров сего рода в недостатке письменных документов принимать главным основанием право, доказанное при обыске под присягою владение, до 1783 года бывшее, или то, в коем по присоединению Крыма участок таковой находился и в коем Российское Правительство его застало.

[Арк. 4] //

§ 33. По разрешении споров, когда доказательства на право владения найдены будут основательными, выдавать на таковые участки планы и межевые книги установленным порядком.

ОТДЕЛЕНИЕ СЕДЬМОЕ.

О землях вакуфных.

§ 34. Земли, приписанные к мечетям и магометанским училищам и называемые вакуфными, состоящие в садах, лугах и пахотных полях, частью при жизни владельцев, частью же по завещаниям, отданным для содержания из доходов с них мечетей и училищ, составляя неприкосновенную собственность сих заведений, по всей их целости, за исключением токмо того, что из оных актами передано в частное владение, должны быть обмежеваны особо по отводам поверенных Муфтия, и, если найдет их с описями сходными и при том бесспорными, то утверждает их и выдает на них планы и межевые книги установленным порядком.

§ 36. Если же планы с описями будут не согласны, то утверждать владение по крепостным документам, когда против оных не будет предъявлено при межевании споров.

§ 37. В случае споров, рассматривая письменные документы, если найдены будут оные не достаточными, сносится с Муфтием, не имеет ли он других документов, и если он отзовется неимением оных: то наполняя оказавшийся у спорящихся по ясным доказательствам недостаток, прочие за тем участки оставлять при мечетях и Училищах по доказанному под присягою понятых владению, поступая впрочем в разрешении споров по общим правилам, в Главе первой сего положения изображенным.

Подлинные подписал: Председатель Государственного Совета граф В.Кочубей.
[Арк. 4зв.] //

А.

ФОРМА

Сказкам, для древних владельцев земель и коренных поселян Татар.

Такого-то года, месяца и дня при межевых делах (имярек) чрез сие объявляю, что состоящие за мною в таком-то уезде, деревни такой-то, земли и всякие угодыя, принадлежащие мне по пожалованию или по наследству от предков моих, или по покупке (и буде у кого письменные на то документы имеются, то прописать оные) в вечное и потомственное владение отводить буду по самой сущей справедливости, по границам, описанным в тех документах (у кого оные есть), и по владению, происходящему до присоединения Крыма к России, то есть: до 1783 года, и как точно ныне владею, не захватывая чужих земель и не уступая свои в постороннее владение для получения других; а в случае с соседями споров поступать буду со всякою тихостю и объявлю самую истину; при том отводе ничего принадлежащего казне, на основании изданных ныне для размежевания Таврической губернии правил, не утаю; во время межевания на межу являться стану непременно в указанное время, и с межи без ведома Землемера не отлучусь; на межу больше требуемого Землемером числа людей брать не буду, и по требованию Землемера, как под команду, так и под дела и инструменты, надлежащее число подвод, равно и в понятые, также сколько надобно будет рабочих людей, давать должен без всякого отрицания; к полевым межевым запискам и по окончании межевания к межевым книгам и планам руку прикладывать стану, разве встретятся в сочинении сих документов какие-либо правильные сомнения, тогда вместо рукоприкладства, имею в то же время письменно Землемеру, и не пропуская законного срока Конторе объяснить; ссор, драк и никаких худых и противных указам поступков оказывать не буду, в противном же случае подвергаю себя всем предписанным в межевых инструкциях положениям. Татар, поселенных на собственной моей земле, в такой-то деревне по последне поданным ревизским сказкам, столько-то дворов в них мужеска пола столько-то душ (а у кого есть крепостные люди, о тех писать также) смежные со мною владельцы и селения суть такие-то под сим руку приложить.

Примечание. Сия форма поставлена для владельцев, но таким же образом писать от поверенных их, приказчиков, старост и выборных, равномерно и от

старост и выборных Татарских селений, кто при межевании будет, с переменою по сходству речей.

Подлинную подписал: Председатель Государственного Совета Граф В.Кочубей.
[Арк. 5] //

Б.

ФОРМА

Сказкам, для новых помещиков и казенных поселян Русских и Иностранных.

Такого-то года, месяца и дня при межевых делах (имярек) чрез сие объявляю, что состоящие за мною в таком-то уезде, деревни такой-то, земли и всякие угоды, принадлежащие мне в вечное потомственное владение по пожалованию Правительства и отводу местного Губернского Начальства или по покупке на что имею у себя письменные документы (кои следует тут описать) отводить буду по самой сущей справедливости, по тем самым местам и урочищам по которым оным отвод сделан и кои в выданных на те земли документах означены, как владение простиралось с начала отвода и как точно ныне владею, не захватывая чужих земель и не уступая своих в постороннее владение для получения от других; и в случае с соседями споров, поступать буду со всякою тихостью и объявлю самую истину; при том отводе ничего принадлежащего казне, на основании изданных ныне для размежевания Таврической губернии правил, не утаю; во время межевания на межу являться стану непременно в указанное время и с межи без ведома Землемера не отлучусь; на межу больше требуемого Землемером числа людей брать не буду, и по требованию Землемера, как под команду, так и под дела и инструменты, надлежащее число подвод, равно и в понятые, также сколько надобно будет рабочих людей, давать должен без всякого отрицания; к полевым межевым запискам и по окончании межевания к межевым книгам и планам руку прикладывать стану разве встретятся в сочинении сих документов какие-либо правильные сомнения, тогда вместо рукоприкладства, имею в то же время письменно Землемеру и, не пропуская законного срока, Конторе объяснить; ссор, драк и никаких худых и противных указам поступков оказывать не буду, в противном же случае подвергаю себя всем предписанным в межевых инструкциях положениям. Татар, поселенных на собственной моей земле, в такой-то деревне по последне поданным ревизским сказкам, столько-то дворов в них мужеска пола столько-то душ (а у кого есть крепостные люди, о тех писать также) смежные со мною владельцы и селения суть такие-то под сим руку приложить.

Примечание. Форма сия, составленная для новых помещиков, может обращена быть и на поверенных, управителей, приказчиков и старост, равно как и на выборных, от казенных поселян Российских и Иностранных, кто при межевании будет, с переменою по сходству речей.

Подлинную подписал: Председатель Государственного Совета Граф В.Кочубей.

[Арк. 5зв.] //

В.

ФОРМА

Присяги, по которой приводить понятых людей Магометанского закона

Я, нижеименованный, обещаюсь и клянусь Всемогущим Богом и Великим Пророком Магометом пред четырьма Священными книгами: Инджин, Теврат, Зебур и Куран, (*) что во время произведения Государственного межевания, снятия планов и поверки прежде межеванных дач, также при спорах о принадлежности земель и по каким точно местам каждого владельца и казенного селения владение происходило до 1783 года, то есть: до присоединения Крыма к России, и как оно после распространено будет, имею показать самую истину, не уважая родства, дружбы, корысти, ниже какой вражды, как перед Богом и Судом Его страшным всегда ответ в том дать могу; буде же в чем против совести докажу неправду или утаю: то подвергаю себя казни Божией и строжайшему по Государственным законам наказанию, и сверх того по природной моей вере глаголю: Юч-далак, Бож-алсун, то есть: лишиться имею навсегда законных моих жен и в заключение сей моей клятвы, целую Священную книгу Куран. Аминь. Аминь. Аминь.

Подлинную подписал: Председатель Государственного Совета Граф В.Кочубей.

(*) Сии четыре книги суть: Ветхий Завет, Новый Завет, Псалмы Давидовы и Алкоран.

[Арк. 6] //

Г.

ФОРМА

Присяги, по которой приводить понятых людей Христианского закона

Я, нижеименованный, обещаюсь и клянусь Всемогущим Богом, пред Святым Его Евангелием в том, что о всем случившемся при мне во время произведения Государственного межевания и снятия планов, также при спорах о принадлежности земель и по каким точно местам и урочищам каждого владельца и казенного селения владение происходило, то есть: у Татарских мурз и поселян до 1783 года, которое Российское Правительство застало (буде мне то известно), а у новых помещиков и новых казенных поселян, как от Начальства отвод земель им сделан был равно и о всем том, о чем у меня спрашивано будет, показывать имею самую истину, так как пред Богом и Судом Его страшным всегда ответ в том дать могу. В заключение же сей моей клятвы целую слова и крест Спасителя моего. Аминь.

Примечание: Поелику сверх Христиан и Магометан находятся в Крыму и Евреи, владеющие земельными участками и разными угодьями; то и сии будучи взяты в понятия, должны присягать соответственно форме сей по своему закону.

Подлинную подписал: Председатель Государственного Совета Граф В.Кочубей.
[Арк. 6 зв.] //

Джерело: По указу Сената об открытии межевания в Таврической губернии и прочее. *Державний архів в Автономній Республіці Крим*. Ф. 27. Таврійське губернське правління. Оп. 1. Спр. 3142. Арк.2-6 зв.

Таблиця 2.1

**Динаміка проведення суцільного межування в Бессарабській області
протягом 1853-1888 рр. (за матеріалами Бессарабської обласної межевої контори)**

Рік надання даних	Обмежено		Залишилось обмежувати	
	маєтків	десятин	маєтків	десятин
1853	66	177 832		
1860	190	415 952		
1875*	1193	2 358 121	752	948 602
1880**	1658	2 563 551	535	743 172
1882***	2002	3 435 960	537	709 270
1888****	2308	2 870 742	218	308 309

*Із загальної кількості 1945 маєтків на 3306723 десятинах.

** Із загальної кількості 2193 маєтків на 3306723 десятинах.

*** Із загальної кількості 2539 маєтків на 4145230 десятинах. Збільшення маєтків та земельної площі відбулося за рахунок приєднання до Бессарабії Ізмаїльського повіту.

**** Із загальної кількості 2526 маєтків на 3179051 десятинах.

Джерело: Национальный архив Республики Молдова. Ф. 121. Оп. 1. Д. 248. Историко-статистический очерк о деятельности Межевой конторы с момента ее образования по 1890 г. и другая переписка по вопросу деятельности межевой конторы (23 ноября 1889 г. – 25 октября 1890 г.). Л. 119-120.

Таблица 2.2

Формуляр Економічних приміток на Звенигородський повіт

1 лист		2 лист																				
Звание дач	Чин, имя, фамилия владельцев	В нем душ, заводов и проч.				В даче																
№	(Здесь же помещено экономическое примечание)	дворов	мужеска пола	женска пола	заводов	под усадьбой		пашни		Лесу годного строевого		дровяного		пашня лесом поросла		сенокосу		Неудобных мест		Итого		
						десятин	сажен	десятин	сажен	десятин	сажен	десятин	сажен	десятин	сажен	десятин	сажен	десятин	сажен	десятин	сажен	десятин

Джебела: Милов Л. В. О вариантах “экономических примечаний” второй половины XVIII в. *История СССР*. 1957. №2. С. 96-121.

Таблица 2.3

Формуляр Коротких економічних приміток до атласів

№ по Генеральному	В которой части	Звание дач	Число дворов	По ревизии душ		Под усадьбой		Пашни		Сенокосных покосов		Лесу		Неудобных мест		Всего		Краткое экономическое примечание
				мужеска	женска	десятин	сажень	десятин	сажень	десятин	сажень	десятин	сажень	десятин	сажень	десятин	сажень	

Джерело: Милов Л. В. Исследование об “Экономических примечаниях” к генеральному межеванию (к истории русского крестьянства и сельского хозяйства второй половины XVIII в.). Москва: Изд-во Московского ун-та, 1965. 310 с.

ДОДАТОК Б

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ 3

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВО-ТОПОГРАФІЧНИХ ОПИСІВ УКРАЇНИ КІНЦЯ
XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Документ 3.1

Пояснення до “Примерно выполненная Статистическая Табель о местах удобных к расположению и продовольствию войск по Слободско-Украинской губернии” (Харків, 19 червня 1818 р.)

[Стор. 1] // Объяснения на статистическую табель для руководства при сочинении оной

I

Сведения по части квартирования

В графе 1-й

Места способные для квартирования войск, какого уезда и кому принадлежит

Само собою разумеется, что тут не следует принимать в соображение нынешнее расположение войск, которое может иметь свои неудобства, а должно сообразиться вовсе вновь. – Выставляемый в графе пункт есть тот, где полагается корпусный, дивизионный, полковой батальонный, эскадронный или ротный артиллерийский штаб. Разумеется, что в 1-ю дислокацию (смотри примерную табель) входят выгоднейшие места, во 2-ю дислокацию способные и в 3-ю с нуждою способные к квартированию, да и самая уже очередь, как показывают места, должна означать, что первые постепенно удобнее последних. Примерное наполнение образцовой таблицы о Могилевской губернии покажет остальное расположение таблицы.

К графе 2-й

Число домов и свойство города

В графе поместить число обывательских домов с кратким объяснением каковы они, например: вообще малозначущих или посредственных с некоторыми хорошими, а дальнейшие замечания о сем городе, местечке или селении (впрочем без лишней плодотворности) поместить в тетраде, особых замечаний по номерам графов расположенной и тут особливо заметить о публичных зданиях, монастырях, старых крепостях, о местоположении и о всем прочем, что может иметь отношение к цели сих таблиц. Если не город, а местечко или деревня, то поместить о всем том по соразмерности. Особливо не упустить означить казенное или партикулярное место.

К 3-й графе

Число обывателей и главнейшие их занятия

В таблице показать число мужского и женского пола, души всех званий вместе и так же вкратце промыслы, например: наиболее хлебопашеством или разными городскими мелочными промыслами или такими-то фабриками.

[Стор. 2] //

В тетради же под номером графы объяснять хотя бы примерно число дворян и служащих, духовенства, купцов, мещан и разночинцев, показав подробнее о промыслах города, о степени зажиточности, также есть ли много староверов, татар или евреев, и какого наиболее жители закона; нет ли кочующих, прихожих для работ в большом числе и проч.

К графе 4-й

Какое назначается войско, а именно: корпусный, дивизионный или бригадный или полковой штаб

По местной удобности назначить полк пехотный или кавалерии или баталион или конную или пешую артиллерийскую роту, избирая места изобильные фуражом для кавалерии и артиллерии, но с тем, чтобы для артиллерии выбрать места меньшие, особливо же для кавалерии обратить внимание на конюшни, водопой и проч. – Для квартирования корпусного штаба выбрать место лучшее в губернии, где бы можно было поместить генералов 4-х, штаб офицеров до 10-ти, обер-офицеров до 20-ти, да и непременно тут должен квартировать полк, а по крайней мере баталион или эскадрон для караула. Для дивизионных штабов (из коих если только место позволяет нужно поместить один при корпусном штабе) избрать надлежащее место, где бы могли квартировать 2 генерала, 5 штаб-офицеров, 10 обер-офицеров, да сверх того полк, батальон или эскадрон. Для бригадных квартир требуется помещение для генерал-майора и нескольких адъютантов, всегда ж означить таковую квартиру к двум пешим или кавалерийским полкам и к четырем пешим или двум конным артиллерийским ротам, избрав из полковых и ротных штаб-квартир лучшее место для бригадного штаба, который должен поместиться с полковым или ротным штабом. Впрочем всегда, когда только местные удобства того позволяют, надобно стараться расположить один из бригадных штабов вместе с дивизионным.

К графе 5 и 6

Предполагаемые штаб-квартиры для баталионов и для эскадронов, расстояние оных от полковых штабов

Назначение баталионных квартир делать так, чтобы каждая была в местечке или [Стор. 3] // лучшей деревне, где, бы мог жить штаб-офицер и чтобы при том оные располагались не все на одну сторону, а по возможности кругом полкового штаба. Если поблизости другого полка сего сделать нельзя, то разместить оные на другой стороне примерно полукругом, а особливо чтобы баталионные квартиры предполагаемые при штабе от провиантских магазинов если можно были не далее 34-х верст. Эскадронные квартиры назначить на сем же примерно основании.

Впрочем нужные тут исправления будут сделаны с воинской стороны.

К графам 7-й и 8-й

**Какие внутренние войска и крепостные штаты на том месте квартируют?
Число сих войск**

Разные внутренние войска и число оных. Здесь объяснить какие именно в том месте расположены войска, что впрочем известно главным смотрителям магазинов.

К графе 9-й

Примечание: по сей графе удовлетворительные сведения собраны и доставлены будут в главный штаб 1-й армии с воинской стороны

Есть ли место для учений и маневров и для сколько полков.

В сей графе отметить: есть ли на выбранном пункте место, удобное для развода и близ оногo такое, где б можно было обучать баталион или полк или роту; наконец имеется ли около того пункта, где и на каком расстоянии место ровное и чистое для маневров двух или более полков, такое которое было не занято вовсе или только известное время под посевом, так чтобы обывателям не причинить в то время убытка и есть ли поблизости сего места вода и лес на случай расположения войск на оном лагере. Обстоятельства сии известны квартирующим на том пункте ныне войскам и командирам губернским баталионов, а если о сем предмете проведатся нельзя, то отметить в графе, что не известно. Впрочем разумеется, что о сем в графе следует упомянуть только вкратце, например: Места для плац-парада в городе нет, для экзерциций в 2-х верстах при селении Н.Н. есть. О месте для лагеря и маневров не известно, а подробности описать в тетради замечаний под соответствующим номером.

К графе 10-й

Есть ли казармы какие и на сколько?

О казармах отметить в графе только, что есть ветхие, или способные и насколько, а в тетради подробно где устроены и кому [Стор. 4] // принадлежат, деревянные или каменные, какой величины, о скольких флигелях и покоях, есть ли при них кухни, сараи, бойни и проч. Каких требует починок (только сие вкратце, а не спрорисание смет) примерно на какую сумму, удобны ли здоровы ль к квартирванию и проч. В числе казарм поместить и те, кои устроены и когда для разных внутренних войск и для сиротских отделений. Само собой разумеется, что буде есть в разных местах казармы, то в тетради под № 10 надобно оные вывести для каждого места порознь, по порядку таблицы, что и относиться ко всем прочим предметам, а имена пунктов в дополнительной тетради должны быть подчеркнуты.

К графе 11-й

Есть ли гауптвахтные строения?

О гауптвахтах и воротных караульнях упомянуть в графе вкратце, а в тетради, какие где есть и на чей счет поддерживаются, каких требуют починок, есть ли крепкое место для арестованных и проч.

К графам 12 и 13

Есть ли конюшни, какие и насколько?

Удобность поместить кавалерийских и артиллерийских лошадей у обывателей.

О конюшнях тоже тут помянуть в графе вкратце как о казармах, а в тетради замечаний подробнее. Где нет конюшен или оные недостаточны, то упомянуть в графе

вкратце, можно ли поместить лошадей у обывателей, а именно: с удобностью или с нуждою, а в тетради замечаний под соответствующим номером, объяснить подробнее, каким образом лошади помещены могут быть в больших ли обывательских строениях, сараях, гумнах и проч. Или раздельно по дворам, но чтобы по сему предмету не довести до больших переписок и продолжительных справок, то довольно отметить о сем лишь вообще без подробного одного изчисления в каких деревнях сколько поместить можно.

К графе 14

Находится ли манеж?

О манеже упомянуть в графе вкратце, если таковой имеется и удобный ли; а в тетради объяснить в подробности подобно тому, что сказано о казармах. Впрочем хотя бы и не было манежа, то сие не препятствует назначить таковые пункты для квартирования войск, тем менее если бы нашлись [Стор. 5] // выгодные места, которые по содержимым ими удобствам к квартированию и по видом удобнейшего довольствования войск заслужили бы предпочтительного внимания.

К графе 15-й

Находится ли место для цейхгауза и для гошпиталя?

О месте для полкового цейхгауза поместить вкратце , что есть, или недостает оно. Впрочем для сей потребности служить может хороший сухой сарай, или несколько пространных комнат. Что же относится к полковому лазарету, то оный полагается при штабе, и сверх кухни и цейхгауза потребно иметь достаточно места для помещения больных в одном или нескольких домах, которые однако в близком между собой должны находиться расстоянии. В графе упомянуть вкратце, а в тетради упомянуть подробнее. Лазарет для пехотного полка должен содержать место по крайней мере для 84, для кавалерийского для 42, а для артиллерийской роты для 7 человек.

К графе 16-й

Находятся ли сараи для артиллерии?

О сараях для артиллерии в графе поместить, имеются ли нарочно построенные на тот предмет или оне обывательские и к употреблению годные. В тетради упомянуть о сем подробнее.

К графе 17-й

Удобность водопоя для лошадей

О водопое поместить в графе вкратце, есть ли и в каком расстоянии, а в тетради подробнее, какая на то надобность, есть ли река, озеро, ключи, каналы или колодцы и могут ли сии последние доставить довольно воду без чрезмерного труда; хороша ли вода и не высыхает ли, или гниет или вымерзает. Для кавалерии и артиллерии требуется изобилие в здоровой воде, так чтобы можно было лошадей и купать хотя бы в прудах. Уже случалось, что по недостатку водопоя или по причине крутого или слишком топкого спуска надобно было перевести войска на другие квартиры.

К графе 18-й

Удобность квартирования солдат относительно помещения и привала

В сей графе поместить вкратце удобно, посредственно, с нуждою или с большою нуждою, а в тетради объяснить подробнее, как крестьяне обстроены и могут ли поместить по более солдат и дать хороший [Стор. 6] // привал; также годен ли обыкновенный их хлеб для солдата? Могут ли офицеры с большою или меньшою удобностью квартировать? А как сии обстоятельства обыкновенно относятся к целой губернии, только с различием в степени, то можно о сем сделать общее замечание, означая те пункты, которые особенно лучше или хуже других.

К графе 19

Здорово ли местоположение

В графе означить только: здорово или посредственно здорово, а в тетради объяснить причины, почему то место не весьма здорово, всегда ли или некоторое только время года; какыя бывают обыкновенные заболевания, какие для сего предосторожности берут крестьяне, нет ли там каких особых недугов, например волосятника или часто случающейся сибирской язвы или моровой язвы и проч. Вовсе нездоровых мест для квартир не назначать, кроме в случае крайности при экстренном квартировании по 3 дислокации (смотри. Примерную табель) также упомянуть, часто ли бывают скотские падежа, саранча, чрезмерные наводнения, большие вихри, заметель и проч.

К графе 20

Каковы дороги около выставляемого места и есть ли почтовые экспедиции или станции

О дорогах отметить в графе хорошие, посредственные или худые, а в тетради объяснить, почему оне таковыя, например: узки или лесисты, очень болотисты, песчаны, гористы, каменисты с крутыми спусками; также имеются ли потребные мосты и перевозки, и не бывает ли переправа в какое время года затруднительна или вовсе перерываема, описывая о каждом месте порознь, но как и вообще, в возможной и отрывистой краткости. Особливо нужно приметить может ли по дорогам проходить артиллерия, хотя с трудом, во всякое время года, а таковыя болотистые места, где весною и осенью с оной проходить нельзя, для квартир артиллерии не назначать. Отметить равномерно есть ли тут почтовая дорога, почтовая экспедиция или станция и о скольких лошадях? Каков станционный дом (который впрочем от постоя свободен)?

К графе 21

Довольно ли находится леса, и в том числе удобного для артиллерийских поделок?

О лесах заметить в графе вкратце [Стор. 7] // как то например: строевого с нуждою, дровяного довольно, для артиллерии, вблизи нет. Для артиллерии разумеется наиболее дуб, клен, вяз, хорошая береза. В тетради отметить есть ли казенные леса, особый лесной промысел и проч.

К графе 22

Имеет ли то место приморский порт, военный или торговый?

О морских портах в графе отметить вкратце, где есть? И для чего оный? А в тетради несколько подробнее и чем тут наиболее торгуют особливо по части хлеба.

К графе 23

Непременное число морских войск и как оные размещаются

О морских войсках поместить в графе вкратце, что таковые есть в каком числе и как помещаются, а в тетради подробнее. Впрочем сии сведения о портах нужны только для того, чтобы одно войско не стеснить другим, а потому нет надобности в большой подробности. Само собой разумеется, что где нет портов или другого чего либо, то оставить место графы пустым и не писать что нет.

К графе 24

Какая близ того места протекает река, судоходная ли или сплава леса только удобная: какое тут озеро или канал

В графе писать имя реки или речки Н.Н. или канала или озера Н.Н. с отметкою судоходный или для сплава розсыпью или для сплава в плотях, а в тетради описать подробнее, однако не помелочно какие суда, откуда с чем и в каком примерно числе наиболее ходят и могут ли солдаты работами на месте приобрести что в артели.

К графе 25

Есть ли пристань и чиновник путей сообщения?

В графе поместить вкратце: пристань известная или посредственная, или малая, и есть ли чиновник водяной коммуникации, а в тетради объяснить о сем подробнее, а особливо по части своза, отправления и доставления хлеба и жизненных припасов.

К графе 26

Нет ли важной ярмарки или съезда для продажи хлеба и скота?

В графе поместить вкратце: значительная, посредственная или малозначущая ярмарка на скот или мелочные товары или большие какие либо обороты, а в тетради объяснить несколько подробнее, особливо относительно [Стор. 8] // хлебных и конских торгов, или частных съездов для продажи сказать вкратце о контрактах, меновых дворах и проч.

К графе 27

Какие в том месте или вблизи заводы конские

О конских заводах вблизи поместить в графе: есть большие, средние или малые; а в тетради упомянуть подробнее где заводы, какой величины, и какого рода выходят лошади; также заметить буде у крестьян есть мелочные заводы, или озабочиваются ли они о доморощенных лошадях, для войска годных. Впрочем здесь как и вообще просится избегать всякой лишней обрисованности, мелочных и побочных

обстоятельств, ибо всякое накопление тетради бесполезными сведениями не послужит ни к какой пользе да и знать их ко всей подробности в армии не нужно.

К графе 28

Есть ли какие либо казенные заводы, фабрики, арсенал, складка парков?

О казенных заводах поместить в графе вкратце, например: Ивановский казенный винокурный завод на *** ведер или Екатеринославская казенная суконная фабрика, или Брянский арсенал или сарай, где сложены повозки парка Н. В тетради же объяснить подробнее, особливо о заводах полезных для воинской части, однако без больших подробностей, кои были бы лишняя и могут быть получены, когда надобность потребует, другими способами.

II

Сведения по провиантской части

Здесь вообще требуются сведения подробнее

К графе 29

Имеются ли казенные провиантские магазины, какие, насколько, близ воды ли? И проч.

О казенных строениях для провиантских магазинов упомянуть в графе вкратце есть ли на Н. четвертей хлеба и на Н. пудов сена, прочный или починки требующий, или ветхий, безопасный или не безопасный и не близ реки ли где есть таковой?

В тетради упомянуть подробнее, где сколько каких строений для магазинов? Из чего когда построены, в последний раз починены? [Стор. 9] // Требуют ли починки или вовсе перестройки, какой длины и ширины и сколько в каком поместить можно? удобные для выгрузки из судов? Где есть водяная коммуникация? Есть ли караульня, дом для смотрителя? Кем они отапливаются? И прочие особые обстоятельства. О всем том известные наиболее главныя смотрители магазинов . Недостающие же у них о том сведения можно получить в Интендантстве.

К графе 30

Буде оных нет и проч.

Тут надобно сообразиться с потребностью провианта и означить насколько примерно тысяч четвертей можно отыскать помещение. Для соображения же примечается, что нередко с нуждою можно обойтись и меньшим помещением в том уважении, что провиант не заготавливается вдруг; где там надобно иметь полное помещение против следующей таблички:

	Помещение в случае нужды	Полное помещение
Для пехотного полка из трех батальонов	3000 четвертей	10 000 четв.
Для батальона	1000	3 300

Для кав. полка	1500	4500
Для артиллерийской и понтонной роты	300	1000

К графе 31

О изобилии провианта откуда удобнее онаго достать можно и овинной ли сырмомолотый?

В табели поместить только вкратце изобильно или посредственно или скудно с прибавлением слов: на месте или наиболее подвозом смотря как доставляется провиант.

В тетради же под сим номером отметить подробно о причинах большого или меньшого изобилия муки и круп; первая сырмомолотая ли овинная? Покупается ли хлеб на месте или наиболее подвозится? Откуда? В какое время? Мукою ли зерном и вообще какими способами? В какое время можно запастись провиантом для войск выгоднейшим образом? В тех местах где родится более [Стор. 10] // пшеницы нежели ржи отметить о том о соразмерности цены. Где жители имеют более другой пищи, как то кукурузы, картофеля, молока, там отметить и о том не упустить отнюдь из виду способов перемола, равным образом как можно достать кули или мешки? Какая крупа более водится? Не изобилует ли тот край иногда горохом, чечевицею или бобами, и что он впрочем произрашает достопримечательного. Отметить особливо о частых неурожаях и причинах оным, как радеют хлебопашцы и проч.

К графе 32

Тоже о овсе и ячмене

На сию статью сделать тоже объяснения как и о провианте с присовокуплением изобилен ли тот край ячменем и невозможно ли иногда выгоднее покупать ячмень нежели овес, полагая соразмерность их как 6 к 8-ми. Впрочем тех статей кои уже описаны под № 31 не повторять.

К графе 33

Тоже о сене и какого качества родится

О сене тоже по соразмерности заметить как о провианте, и особенно показать в тетради где наиболее находится сенокосов и какое родится сено разделяя оное в следующие разборы: полевое хорошее с цветами; лесное отчасти с листьями, хорошее или посредственное; полевое скудное со многими соломинками или даже белоусом; степное крупное хорошее, степное ковыльное или с другими пороками; болотное хорошее с пыреем; болотное крупное изредка; болотное осоковатое и дурное.

К графе 34

То же о соломе

О соломе (разумея ржаную) держаться по соразмерности замечания о провианте; впрочем сей предмет ныне важнее потому, что вся кавалерия получает солому.

Особое замечание. Как многие обстоятельства по части продовольствия, относится в целой губернии с некоторым различием по разным уездам, то для

избежания повторений в тетради, наперед можно делать общие замечания на все припасы вообще.

К графе 35

В таблице поместить есть или нет или с нуждою можно

В тетради объяснить какого класса можно поместить госпиталь. Есть ли в дивизионной или корпусной квартире нет места для онаго, то назначить хотя особое удобное место, не держась без причин нынешнего расположения госпиталей, кои однако отметить с примечанием о мере удобства. Само собою разумеется, что церковей не следует назначать под госпитали, разве только таких где уже нет служение.

О классах госпиталей присовокупляется следующая табличка:

Классов	Число больных нижних чинов	Число больных офицеров	Инвалидов для прислуги
1	100 и 150	10	50
2	250 и 300	10	75
3	500 и 600	10	150
4	1000 и 1200	20	250
5	1500 и 1800	40	375
6	2000 и 2300	50	525

Впрочем описать подробные в каких, деревянных или каменных строениях, во сколько частях можно поместить госпиталь, с заплатою или без оной? Есть ли удобность для кухни, цейхгауза? Близко ли вода? В каком положении те строения? На здоровом ли месте находятся? Удобные ли покои? Не даст ли дров и удобства продовольствия? Впрочем замечается что при каждой корпусной и дивизионной квартир полагается госпиталь. При пехотных корпусах полагается госпитали 3го корпусах и при пехотных дивизиях 2-го класса, а при кавалерийских дивизиях 1-го класса. Есть ли нельзя довольно приискать удобства для госпиталей, то отметить о том.

К. графе 36

Есть ли партикулярная аптека?

Требуется только означить, что есть, или нет в хорошем ли посредственном или слабом положении.

К графе 37

Можно ли учредить складку амуниционных вещей и в каких строениях

В табели отметить, что есть или нет удобства или не известно.

В тетради же объяснить какие строения, сараи и проч. Могут быть способны на сей конец, с примерным означением величины их; какие же для сего потребны пространство о сем нельзя сделать предназначения, а складки должно соизмерять по возможности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Впрочем вообще разумеется, что все замечания, где не сделано, именно изъятия, должны быть выставлены против каждого места. Но для госпиталей и амуниционных складок могут быть означены особые места где нет войск. Равным образом манежи, конюшни и магазейны могут, в случае необходимости, находиться не в самом месте расположения войск, а по близости оных на расстоянии нескольких верст, однако о сем надобно за всегда упомянуть. Так же само собою разумеется, что при 2-й и 3-й дислокации не надобно повторять описания тех мест, кои уже описаны при 1-й дислокации, а оставляя графы порожними, приставить только знак к названию пункта, выставленного в графе 1.

Есть ли присланных печатных экземпляров таблицы не достанет, дополнить писанными. Наконец выставить сведения более из имеющихся на лице без дальних вновь где только можно, переписок.

Джерело: Дело о доставлении статистических сведений в штаб 1-й армии о Слободско-Украинской губернии и предположения о размещении в оной войск противу ныне квартирующая количество увеличить численность потребовалось (19 июня 1818 г. – 20 июля 1818 г.). *Державний архів Харківської області*. Ф. 3. Канцелярія Харківського губернатора. Оп. 35. Спр. 3. Арк. 3-10.

Таблиця 3.1.

Чисельність ремісників Катеринославської губернії за професіями за матеріалами Військово-топографо-статистичного огляду Катеринославської губернії 1821 р.

Ремісничі професії	Кількість осіб даної професії
<i>Робочі на підприємствах</i>	
Ремісники на заводах і фабриках	1872
Разом	1872
<i>Професії з вироблення тканин, обробки шкіри і виготовлення одягу та взуття</i>	
Обробка шкіри	124
Обробка шкіри ягнят та собак	180
Кушніри	6
Виробництво вовняних тканин (у джерелі “шерстобиты”)	39
Кравці	77
Чоботарі	91
Капелюшники	22
Ткачі полотняних тканин	220
Разом	759
<i>Будівельні професії</i>	
Каменотеси	11
Колодязники	89
Пічники	108
Цеглярі	44
Разом	252
<i>Професії з виготовлення, привозу та продажу продуктів харчування</i>	
Рибалки	10
Пекарі, торгівці та розвізники хліба	60
Разом	70
<i>Транспортні професії</i>	
Чумаки (привіз солі, риби та інших товарів)	700
Візники (кучери, погоничі) та поштарі	215
Сплав деревини (лісу)	129
Разом	1044
<i>Професії обробки й використання деревини</i>	
Столяри	27
Теслі	91
Пилярі	96
Стельмахи	32
Колісники	31
Бондарі	2
Дегтярі	55
Збирачі кори для промислових цілей	158
Разом	492
<i>Професії по роботі з металом та механізмами</i>	
Ковалі	98
Слюсарі	2
Робочі з ремонтування та обслуговування котлів	3

Годинникарі	2
Ювеліри	9
Разом	114
<i>Інші професії</i>	
Музики	7
Гончарі	13
Красильники	2
Цигани-ремісники	17
Разом	39
Загалом за усіма професіями	4655

Джерело: Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии. 1821 г. Джерела з історії Південної України. Т. 10 / Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / Упоряд. А.Бойко. Запоріжжя, 2009. С.141-395.

Матеріали для проведення топографічної зйомки та упорядкування військово-топографічної Волинської губернії (Санкт-Петербург, 29 березня. 1837 р.)

[Арк. 29] // Инструкция
Для топографической съемки Волынской губернии
А. Часть Топографическая

§ 1

Для снятия сей губернии предложено иметь в составе, кроме Начальника съемки и одного его помощника, 8 офицеров и роту топографов №6, из 48 человек состоящую; какое число чинов, во времена полевых работ, должно быть разделено на три отделения.

§2

Распределение всех чинов на работы по отделению, представляется в полное распоряжение Начальника съемки.

§3

За точность съемки отвечают: Начальник съемки, его помощник и начальники отделений; [Арк. 29 зв.] // почему и вменяется им в обязанность, в особенности же последним из них осматривать как можно чаще работы, во время самого производства съемки.

§4

Начальники съемок по экономии целого планшета делают общее обозрение онаго таковой по совершенной отделке, за подписью своею, они представляют начальнику съемки.

§5

Чтобы заставить начальников отделений быть внимательнее при проверке съемки, Начальник оной и помощник объезжают места работ более затруднительные, и поверяют по возможность все снятое пространство.

§6

С наступлением весны Начальник съемки, [Арк. 30] // скрепив своею подписью каждый уже отделанный брульен, в прошедшем году снятого пространства, представляет оные Директору Военно-топографического Депо.

§7

На съемку сию поступают инструменты, состоящие на Гродненской топографической съемки и те из них, кои выслужили сроки, заменяются новыми из запасных инструментов, хранящихся при Военно-топографическом Депо, безденежно. Но буде сверх оных, еще потребуются другие, то таковые инструменты отпускаются из Депо существующему положению.

§8[Арк. 30 зв.] //

Планшетные листы должны выдаваться Начальникам отделений наклеенными на натянутой на Мензурную доску холст (согласно прилагаемым при семы образом под литерою А) с рамкою, разделенные на квадратные версты, с означением меридианов, параллелей и тригонометрических точек, и с

присовокуплением к каждому планшету списка координат сих точек (по образцу приложенному под литерою В), которые должны быть проверены лично Начальниками Отделений.

§9

Меридианы и параллели должны быть нанесены от 5' до 5 1/1 точки пересечения [Арк. 31] // сих линий наносятся по вычисленным предварительно координатам.

§10

В тригонометрические точки помещающиеся на мензуральном листе, должны быть нанесены, хотя бы то было и за рамкою, для удобнейшего ориентирования и поверки съемки.

§11

Для сей же цели следует вычислять и наносить следующие направления, на тригонометрические пункты, находящиеся вне планшета, но видимые с тригонометрических точек онаго.

§12

Начальнику съемки вменяется в обязанность смотреть чтобы Начальники отделений соблюдали строгую разборчивость, при назначении планшетов по способностям каждого из гг. офицеров или топографов, [Арк. 31 зв.] // в их отделении находящихся, и чтобы они чаще сверяли цепи и инструменты, давали снимающим под их надзором полезные наставления и имели возможное попечение о точному и успешном производстве съемки.

§13

Съемка начинается ежегодно с 15 апреля и оканчивается 16 октября, и производится ежедневно, кроме дождливых дней, в которые совершенно нельзя производить работы в поле снимающий должен дорожить всяким часом хорошей погоды, не исключая и праздничных дней.

§14

Должно стараться, чтобы ежегодно, розданные начальником партий мензуральные листы были совершенно в поле сняты, и посему есть ли предвидится, что какой либо планшет одним съемщиком не может быть окончен, то давать ему помощника из другой партии.

§15 [Арк. 32] //

Вообще ежели замечена будет совершенная невозможность окончить какой либо планшет, то предпочтительнее таковой вовсе не начинать, а оставить до будущего года.

§16

Масштаб для съемки Волынской губернии назначается 200 сажень в английском дюйме, все пространство должно быть снято со всевозможною точностью, и никакие подробности не должны быть выпущены.

§17

Каждый мензуральный лист должен быть квадрате, имеющий в бок 25 дюймов т.е. 10 верст.

§18

Планы городов, с ближайшими их окрестностями, должны быть сняты в масштабе 100 саж. в английском дюйме, коим и иметь особое описание, [Арк. 32 зв.] // со вниманием сделанное, под личным надзором помощника начальника съемки означая в оном какие заведения, или здания представляют особенную важность или пользу, и на какое употребление могут быть обращены в военное время.

§19

Границы имений не должны быть означены на брульенах, и вообще определять только контуры лесов, кустарников, болот, лесов, пашен и прочих на обращая внимания на то кому оные принадлежат. Границы же губернские и уездные необходимо должно обозначать.

§20

На горы и возвышения обращать особенное внимание, нанося их на бумагу со всею верностию.

[Арк. 33] // §21

В поле назначать карандашом только контуры вершин, горизонталы и подошву гор подписывая в каком месте сколько градусов склонения.

§22

Наблюдать чтобы по возвращении на квартиру тотчас вычерчено было пером то, что снято в течении дня, позволяя как можно менее откладывать сие до другого дня.

§23

Зарослей на пахотных полях узкими полосами во все не снимать и не назначать, однако сие касается до таких только, которые в непродолжительном времени будут истреблены для разработки поля.

§24

Просеки в кустарниках позволяется оклад [Арк. 33 зв.] //начальникам отделений без особенного разрешения, в лесу же, только в самых необходимых случаях, и не иначе как с разрешения начальника съемки, который предварительно сносится об этом с земским начальством.

§25

О всех сделанных просеках начальники отделений должны доносить при отчетах начальнику схемки.

§26

Как в сих случаях, так и в других оным подобным, воспрещается всякое своеволие действий; почему начальник съемки во избежания могущих возникнуть жалоб или притязаний, предварительно сносится о всем с местным гражданским начальством, а в случае отдаления его от места съемки, вверенный начальнику отделения, представляется сему последнему руководствоваться теми же правилами, с тем, чтобы он доносил немедленно начальнику съемки о сделанных им распоряжениях.

[Арк. 34] // §27

При мызах и дачах назначать на самых брульенах, если возможно, кому они принадлежат; в противном случае, помещать сие в описание.

§28

Цепь должна быть проверяема от времени до времени; употреблять же ее должно сколь возможно менее. По тригонометрическим пунктам на планшете нанесенным, весьма легко будет ориентировать инструмент, все прочие пункты сколь возможно стараться определять пересечками, из трех пунктов уже определенных.

§29

Тригонометрические пункты, на всех местах, где будут видны; должны служить славною проверкою.

§30

Все селения, кои будут находится на границах мензульного листа, должны быть сняты во всем, хотя бы часть оных переходила и за рамку мензульного квадрата.

[Арк. 34 зв.] // §31

Вообще все видимые предметы, кои находится будут за границею данного листа, и могут поместиться в мензул, должны быть определены пересечениями.

§32

Для лучшего соединения мензул вколачивать в пол на углах мензульного листа столбы, с надписью чьей мензул оные принадлежат; столбы сии могут служить поверкою снимающих следственные листы.

[Арк. 35] // §33

В низу каждого мензульного листа, снимающей оный означает число, в которое начал и когда совершенно окончил, также подписывает имя свое, и вычерчивает принятый масштаб в верстах, а потом передает начальнику отделения, который поверив и скрепив своею подписью представляет начальнику съемки.

§34

Названия всех мест и урочищ должны быть вписаны с большим тщанием, для всего в случае необходимости брать в проводники преимущественно расторопных и пожилых крестьян или лесничих, которые хорошо знают местность. Есть ли какое нибудь место, как сие часто случается иметь разные названия, то надлежит надписывать на брульенах то и другое.

§35

Сверх того брать от местного начальства особенные [Арк. 35 зв.] // списки во всех деревень, с означением числа деревень, которые должны быть за подписью исправника или заседателя, и по окончании полевых работ представлять оные помощнику начальника съемки.

§36

Буде скажится, чего однако не предполагается, что брульен не верен, о начальники отделений тот час о том доносят начальнику съемки, который немедленно принимает надлежащие меры к исправлению таковых погрешностей, ибо и за неверность съемки отвечает начальник оной, так же как и начальники отделений.

§37

При черчении брульенов придерживаться в точности образцу знакам, подписей масштабу гор, высочайше одобренному в 1832 году для топографических съемок.

[Арк. 36] // §38

При съемки Волынской губернии не полагается во все составлять, полубеловых планов и все брульены представляются в оригинале.

§39

Начальнику съемки поставляются в обязанность усовершенствование топографов в положенных для них науках, на каковой предмет же избирает из числа подчиненных ему офицеров, одного или двух для преподавания оных же в зимнее время.

§40

Для точнейшего записывания прихода и расхода и для занесения всего, что относится к хозяйственной части, следовать установленному порядку, не отступая не мало от правил изданных по предмету отчетности о сумах отпускаемых на съемки.

§41

Столовые деньги помощнику начальника [Арк. 36 зв.] // съемки и порционные офицерам, топографам и нижним чинам, выдавать по положению высочайше утвержденному на сей предмет сметою.

§42

Когда офицер или топограф оставляет ту деревню, в коей квартировал то должен взять от сотского, старосты или управителя надлежащую квитанцию, которые начальники отделений пир окончания съемки доставляют исправнику уезда, в коем была съемка, и взяв от оного же весь частные общую квитанцию представляют таковую начальнику съемки.

[Арк. 37] // §43

При переезде начальников партий и перевозки провианта и амуниции нижних чинов из одного селения в другое, платить указные прогоны поверстно и брать в получении оных, съезжая с квартиры, надлежащие расписки.

§44

Начальник съемки обязан ежемесячно представлять, кому следует, рапорт о состоянии всех чинов в ведение его состоящих, равно и доносить о успехах съемки, с приложением отчетной карты, означая на оной сколько снят в продолжении последнего месяца, и покрывая то пространство тушью, а пространство прежде снятое баханом; для обеспечения сего отчета дается каждому съемщику некоторое число литографированных маленьких мензурных листов, разделенных по верстам на квадраты.

[Арк. 37 зв.] // §45

Начальники отделений собрав от начальников партий двухнедельные рапорты, отчеты о издержках и отчетные таблицы работах, представляют их начальнику съемки, вместе с общим рапортом обо всем у них случившимся, как то: о больных, выздоровевших, с означением куда первые отправлены и проч.

§46

О топографах и прикомандированных к ним кантонистах, начальник съемки должен представить господину генерал-квартирмейстеру ежемесячные рапорты, также в свое время, формулярные списки, рапорты о поведении и успехах их в науках по существующим положениям.

§47

Заболевших топографов или кантонистов, а равно и нижних чинов, для работы находящихся, надлежит препроводить в ближайшие военные или местные гошпитали, гг. офицеры, буде пожелают, пользуются равномерным правом быть помещенными в оные постановлениям.

[Арк. 38] // §48

По окончании ежегодных работ съемки доносить о состоянии инструментов.

§49

В сношении с местным начальством должны делать как сказано было выше в непредвидимых же обстоятельствах и в особенных случаях как то: притеснения со стороны крестьян и тому подобного, начальники отделений немедленно доносят начальнику съемки; при чем постановляется ему в неперемнную обязанность наблюдать, чтобы находящиеся при вверенной ему съемке чины, ни каких безденежных поборов или притеснений крестьянам не делали, всякое же самоуправство запретить настрожайше.

§50

На конец сбережение здоровья топографов, кантонистов и прочих чинов, в введении начальника съемки состоящих, исправное поведение оных соблюдение настрожайшей дисциплины и опрятности, целость и сохранение казенных инструментов, амуниции и попечение о хозяйственном благосостоянии вменяется в особенную обязанность начальнику съемки.

[Арк. 38 зв.] // §51

Буде при производстве съемки в чем либо начальник оной почтет необходимо нужных отступить от правил здесь изложенных, то в обязанность ему постановляется о побудивших его к тому обстоятельствах доносить.

В. Часть Военно-статистическая

§52

Начальник топографической съемки Волыни по окончании оной должен представить описание всего снятого пространства, которое по разнообразию входящих в оное предметов, возлагается совершенно на ответственность начальника съемки.

§53

Помощник начальника съемки, собрав первоначально таковые описания от начальников отделений, поверяет их и пополняет своими замечаниями, и им самим собранными сведениями, за своею подписью представляет начальнику съемки, который пересмотрев обработав и приведя все в одно целое представляет за своею подписью в военно-топографическое Депо.

Описание сии должны заключать [Арк. 39] //

§54

I. Краткое военно-статистическое обозрение всей губернии особо.

Границы – разделение с таблицею а. вместимости войск – пространство и число жителей с статистическою таблицею в. Воды, главные возвышенности, хлебопашество, луга, леса и вообще сельское хозяйство с статистической таблицею с. Сухопутные сообщения с таблицею. д. О лагерных местах, о провиантском довольствии войск, комиссариатском довольствии войск и гошпиталях. О караулах и постах, и о постоянных гарнизонах и военных учреждениях.

[Арк. 39 зв.] // §55

II. Алфавитный список местам удобным к помещению пехотных, кавалерийских и артиллерийских штабов, ротных и эскадронных дворов

Примечание под лит. Г

§56

III. Квартирную карту Волынской губернии с показанием тех. Только мест, кои удобны для помещения штабов ротных и эскадронных дворов.

§57

При описании возвышенности означать направление в губернии возвышенной полосы, определяющий разделение течения вод, потом самые возвышенные места, далее средние возвышения и наконец низменные места.

§58

При описании дорог должно означать состояние оных в разные времена года, помещены ли починяются ли, проходимы ли каким именно фронтом, для артиллерии, обозов, кавалерии или пехоты, окопаны и какой ширины рвы, обсажены ли деревьями, какой грунт земли; если дорога перевязывается лощинами или проходит [Арк. 40] // по низким местам, так, что весеннее время затапливается, то означать на плане контур водополя и приставить свои замечания на счет способов и времени потребного для исправления дороги. В гористом местоположении показать отлогости и средства к улучшению дорог, вообще так же заметить должно, не находятся ли исключая известных сообщений, таковые по другим направлениям, которые с большим или меньшим трудом могли бы в короткое время быть приведены в такое состояние, что могут служить для прохода войск или обоза. Описание ущельев и Дифилей и есть ли возможность обойти оныя, в противном случае каким фронтом проходимы. Какие предполагаются устроить шоссе и другие тракты в губернии и чрез какие места.

§59

При описании рек, входящих в статью о водах, показать естественную и искусственную систему оных, исток каждой реки, быстроту, глубину и ширину; как в дождливое время [Арк. 40зв.] // так и в сухое время, разлитие в известное время года, которого контуры означать со всевозможною точностью на самом плане. Судоходство рек, с которого места оно начинается и на каких судах; состояние существующих на речках мостов и отмелей, и в каких именно местах они находятся,

в какое время они бывают судоходными, постоянно или только во время полноводия. Существуют ли на них пороги и не представляют ли опасности для судов, количество судов (примерно), проходящих по оным, с показанием устройства длины, ширины и глубины сих судов; из какого города и какие преимущественно произведения доставляются на тех судах, откуда и куда, буде это за границу, то пояснить куда именно, и сколько таковой торг может приносить выгод для жителей сей страны. Существующие устроенные каналы, их длина, ширина и глубина, количество на оных шлюзов; какие реки соединяются посредством оных; свойство и крутизна лона реки, нагорный берег, направление и состояние долин, острова, [Арк. 41] // выгода и невыгода оных в военное время, средства к укреплению оных; обратить особое внимание на примерное определение судов, плотов и проч. Для устройства переправ в военное время, и в каких местах какого рода мосты могут быть употреблены, броды пешие и конные, переправы, мосты и места удобные для укрепления оных. Состояние съездов и выездов при мостах и бродах, ширина и глубина последних; в каких местах в случае нужды могут быть сделаны наводнения посредством плотин и каким образом; мельницы какого рода.

§60

При описании болот какие способы употребить можно для их осушения, и свойство болот, чистые ли, заросшие ли, сенокосные ли, проходимы ли пехотою и кавалериею и в какое время года. высыхают ли в известное время года и подвержены ли замерзанию.

§61

Показать какие уезды более хлебородны.

§62

При описании позиций для лагерей начальник [Арк. 41 зв.] // съемки и его помощник должны обратить особое внимание, не только на пункты и позиции удобнейшие по мнению их быть заняты постоянными укреплениями, но и на те, кои представляют особенные выгоды в заложении временных полевых укреплений при чем означать примерно число войск, коими таковые позиции и укрепления могут быть с успехом обороняемы, также означит со всею подробностью места удобные для лагерного сбора войск, для полковых учений, для смотровых сборов и для маневров, означая при том какому числу войск таковые места представляют удобства и сборов, одному ли полку, бригаде, дивизии, или целому корпусу.

§63

Показать места удобные для учреждения магазиновов и гошпиталей

§64

В статье о провиантском довольствии войск, показать в каких местах учреждены магазейны по распоряжению интендантства армии, какие суть средние цены в оной губернии на провиант и фураж.

[Арк. 42] // §65

В статье о комиссариатском довольствии войск и гошпиталях, показать какие войска расположены в оной губернии, из какой комиссии получают следующие им срочные вещи, и в случае болезни некоторых чинов, в каких военных гошпиталях

могут быть пользуемы; в каком классе таковые гошпитали принадлежат и на сколько человек устроены.

§66

В статье о караулах и постах, показать какие места в губернии требуют наряда войск для содержания караулов, с пояснением: сколько в каждом из таковых мест находится офицерских, унтер-офицерских и ефрейторских постов, равно сколько на оные ежесуточно выходит людей.

§ 67

В статьях о постоянных и гарнизонных и военных учреждениях, должно упомянуть к какому округу корпуса внутренней стражи принадлежит губерния Волынская, сколько в ней находится батальонов Внутренней стражи, этапный и других команд, и в какие либо команд принадлежащих артиллерийских или инженерных округом и какие именно.

[Арк. 42 зв] // § 68

При составлении алфавитных списка местами удобными для помещения полковых штабов, удобных эскадронных дворов, предварительно должно упомянуть о состоянии городов, местечек и деревни, о продовольствии в них, как для кавалерии, так и для пехоты; краткое описание климата относительно времен года, их начало продолжительность, в какое время, на начало продолжительности, в какое время произведения земель поспевают и когда снимаются. Состояние воздуха, свойство земли, средства доставления землею; есть ли имеются рудники, то какие именно и составление оных. [Арк. 43] // Описание торговли: есть ли ярмарки, то вкратце изложить, чем производится главный торг на оных и в какое время, описание имеющихся каналов и выгода их относительно военных подводов и торговли, описание лесов, их окончательной проходимости. Есть ли фабрики, то какие именно: полотняные, суконные, или повседне и на какую сумму каждая из них производит товар.

[Арк. 43 зв.] // § 69

При описании судоходства весьма полезно было бы определить: какими способами может быть производиться доставка продовольствия и другие потребностей для войска в места, избранные для полковых штабов и особенно в пункты лагерных сборов и не может ли таковая доставка, для сокращения расходов, производятся сплавы.

§ 70

В деревнях означать число дворов со всевозможною точностью, чему составлять особенные списки, по азбучному порядку, с означением числа жителей, прописывая также и польские названия мест, с точнейшими соблюдением орфографии.

§71

По общим сведениям должно быть определено число [Арк. 44] // войск, которое можно расположить в губернии или в уезде на тесных, обыкновенных и просторных квартирах, и по сим предложениям сделать три подобные дислокации.

§72

Для исправления почтовых и Генеральных военных карт, издаваемых в Военно-топографическом Депо, начальник съемки обязан, не дожидаясь окончания съемки доносить о тех дорогах почтовых, военных или купеческих, кои в продолжении производства работ (или с недавнего времени): были или будут переположены, с приложением хотя на восковой бумаге, рисованных карточек, и с означением расстояний по старому и новому трактам, наблюдая тоже самое относительно водяных сообщений.

§73

[Арк. 44 зв.] // Точность, аккуратность, ясность и отчетливость таковых описаний, возлагается совершенно на ответственных начальника съемки.

Приложения

к инструкции для топографической съемки Волынской губернии

[Арк. 45] //

Таблица а)

Звание уездов	Число мест		Число		Расположение войск по квартирам		
	город	селение	домов в городах	дворов в селах	пространным	обыкновенным	тесным
Итого							

Таблица в)

Уезды	Число квадратных верст									
	строен.	полей	лесов	кустах	лугов	выгон.	болот	песку	воды	Итого
Итого										

[Арк. 45 зв.] //

Таблица с)

Название уездов	Число фабрик			Средним числом в год						Число мельниц			
	суко нны х	полот няных	коже венн ых	Урожай			остаток от расхода			сена		Водяных	Ветрен- ных
				четвертей						пудов			
				рж и	пш ени цы	ячмен я	рж и	пше ниц ы	ячме ня	уро жа й	оста ток от расх ода		

К таковой таблице должны быть еще присоединены следующие сведения:

1) Продукты в сельском хозяйстве более засеваемые и средний урожай сих продуктов.

2) Количества хлеба, потребное на местное продовольствие и винокурение.

[Арк. 46] //3) Количество продуктов, отделяемое на ежегодный посев, равно поступающее в продажу.

- 4) Места, где сосредоточиваются продажа;
- 5) Время, когда обороты продуктами совершаются.
- 6) Ценность их за последнее пять лет.
- 7) Способы кои продукты транспортируются из одного места в другое.
- 8) Места где зерновые растения одного рода заменяются в народном употреблении другими, смотря по климату и качеству почвы.

[Арк. 46 зв.] //

Таблица д)

Показывающая расстояние в верстах уездным городам от губернского и уездных между собой

Житомир
Новоград-Волынский 83

Острог 90 1/2

Дубно

[Арк. 47] //

Таблица е)

Алфавитный список

местам удобным к помещению пехотных, кавалерийских , артиллерийских штабов ротных и эскадронных дворов в губернии Волынской

Какого уезда	Название мест	Число дворов	Величи на района верстам и	Сколько в оном деревен ь	Всего число дворо в	Примечание
Житомирского	Дивизионные штабы г.Житомир с.Станишовка с.Пряжево и т.д. Полковые штабы Батальонные штабы Ротные и эскадронные					Две казармы из коих одна 1440, а другая ветхая, только в случае нужды может служить для помещения незначительного числа людей, лазарет в партикулярном доме гошпиталь 2-го класса на 600 человек, конюшня на 120, и манеж на 80 лошадей, арсенал и комиссариат, удобно для кавалерии и артиллерии. Сарай для обоза фурштатской роты Удобно для кавалерии и артиллерии Конюшня на 40 и манеж

	е дворы					на 30 лошадей Удобны для пехоты

[Арк. 47 зв.] //В этом списке должны быть помещены, без исключения все те места, которые представляют удобства для помещения в них штабов войск и ротных дворов. В первой графе сего списка следует означить название того уезда, в котором находится место избранное для штаба или ротного двора, во второй графе, название места и название приписанных к оному деревень. В третьей графе означается число дворов, способных для постоя, как в месте избранном для штаба или ротные двора, так и в приписанных к ним селениям. В четвертой графе, округ который принадлежит к месту, во второй графе к означенному. Пятая графа показывает общим итогом число всех дворов, как в штабах или ротном дворе, так и в приписанных к каждому из них деревнях. Шестая графа наконец оставляется для особых кратких примечаний. В ней надобно означить против каждого штаба, какому роду войск преимущественно представляют они удобность для квартирного в них расположения пехоты ли, кавалерии, артиллерии, или удобны всех трех родов войск, также против каждого штаба и ротного двора непременно упоминать о существующих в них казармах, лазаретах, конюшнях, манежах, магазейнах, цейхгаузах и об иных зданиях, могущих служить для войска; при чем следует отделать казенные строения от деревянных, так же упомянуть упраздненные монастыри, где таковые есть и в каком они положении.

[Арк. 48] //

При определении округа принадлежащего штабу или ротному двору должно соображаясь с местностью, назначать только те селения, которые отстоять от них не далее 10 верст и имеют между собою удобные сообщения, деревни же отделенные от штаба или ротного двора рекою, не имеющею постоянного моста, непроходимыми болотами и другими препятствиями, хоть и недалеким от онаго расстояния, не водит в округ.

Таблица ф)

Название городов, сел и деревень	Польское название деревень	Число душ	Число жителей	Число дворов и бобылей	Церкви и монастыри	Замечания о предметах достойных внимания

Джерело: Российский государственный военно-исторический архив, г. Москва. Ф. 40. Военно-топографическое депо. Оп. 1. Спр. 167. О топографической съемке Волынской губернии (30 июня 1837 – 20 ноября 1837 г.). Арк. 29-48.

Таблица 3.2

Текстові запозичення в описах “Сведения обо удобствах квартирного расположения всех родов войск в Киевской губернии” 1838 р. та 1845 р.

<i>Сведения обо удобствах квартирного расположения всех родов войск в Киевской губернии (рік видання 1838)</i>	<i>Сведения обо удобствах квартирного расположения всех родов войск в Киевской губернии (рік видання 1845)</i>
С. 2. <u>Пространство земли</u> Пространство подразделения земли в Киевской губернии определить утвердительно не возможно, все получаемые от межевого правления сведения противоречат одно другому. Причиною тому не только совершенный не недостаток в геометрических планах, но также и разность меры. Обще принятое в государстве деление на десятины известно не многим. Вообще же обыватели и помещики делят поля свои на морги, резы, клетки, дни, уволоки; но и это исчисление не имеет ничего определенного, потому что локоть, служащий основанием меры, выбирается по произволу владельца, т.е. Английский, Варшавский, Рейландский и так далее. Впрочем приблизительно числятся в Киевской губернии 39554 с небольшим квадратных верст. Для соображения общей сложности (в десятинах), полей, лесов, лугов и прочаго предлагается следующая таблица.	С.2-3. <u>Пространство земли</u> Пространство подразделения земли в Киевской губернии определить утвердительно не возможно, все получаемые от межевого правления сведения противоречат одно другому. Причиною тому не только совершенный не недостаток в геометрических планах, но также и разность меры. Обще принятое в государстве деление на десятины известно не многим. Вообще же обыватели и помещики делят поля свои на морги, резы, клетки, дни, уволоки; но и это исчисление не имеет ничего определенного, потому что локоть, служащий основанием меры, выбирается по произволу владельца, т.е. Английский, Варшавский, Рейландский и так далее. Впрочем приблизительно числятся в Киевской губернии 39554 с небольшим квадратных верст. Для соображения общей сложности (в десятинах), полей, лесов, лугов и прочаго предлагается следующая таблица

Джерело: Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Киевская губерния / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. Санкт-Петербург, 1838. С. 2; Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи и квартирные карты губерний и областей. Киевская губерния: по материалам гражд. начальства / [сост. при 1-м отд-нии деп. Ген. штаба]. [2-е изд.]. Санкт-Петербург, 1845. С. 2-3.

Програма для військово-статистичних оглядів Російської імперії (Санкт-Петербург, 1 жовтня 1847 р.)

Программа для Военно-статистических обзрений губерний и областей Российской империи

Содержание программы
Сведения общие

- I. Общий взгляд на губернию
- II. Местность
- III. Жители
- IV. Промышленность
- V. Образованность

Сведения специальные

- I. По предметам Генерального Штаба
- II. По предметам провиантского ведомства
- III. По предметам комиссариатского ведомства

На подлинном господин военный министр изволил написать:
[Резолюция] Утверждаю
Октября 1 дня
1847 года

Сведения общие

I. Общий взгляд на губернию в Военно-статистическом отношении

1) *Географическое ее положение*, выраженное математически и политически, принимая в соображение границы государства, соседство его и всю массу империи.

2) *Значение губернии* для Военного Министерства; т. е, с какой стороны она должна быть внимательнее рассматриваема: относительно ли расположения войск, относительно ли снабжения их.

3) Если относительная важность губернии заключается в удобстве расположения войск по *квартирам*, то для *какого рода войск* представляется более выгод, принимая в соображение местные средства и географическое положение относительно всего государства.

4) Если относительная важность губернии заключается в средствах для *снабжения войск* показать в общих чертах, *какого рода* эти средства, т.е. *провиантские или комиссариатские*.

Примечание: Подобный взгляд ставит на ту точку, с которой надобно смотреть на губернию; он служит руководством при оценке земли, жителей, их промышленности и образованности, – что важно, например, в Виленской, Ковенской губерниях, на то можно не обратить даже внимания в Вологодской.

II. Местность

1) *Границы:* Естественные или искусственные

Примечание: Если границы губернии имеют значение в военном, отношении; то они должны быть описаны с возможною подробностью, и должна быть означена мера этого значения.

[Стор. 3] //

В губерниях пограничных описание пределов имеет особенную важность. Здесь не должна быть оставлена без внимания не только топография пограничной черты, но и часть пространства за чертою. Должны быть исчислены все выгоды и не выгоды границы. Для каких действий они удобнее – для наступательных или оборонительных.

2) *Управление губернией* основано на общих или особых правах. Если на особых, то показать в чем заключается разность особых прав от общих. Это полезно знать при военных соображениях. Разделение губернии для управления: а) на уезды и уездов на станы; б) государственных имений на волости; в) удельных на приказы. Должно быть означено в каких именно местах помещаются становые приставы, волостные правления и удельные приказы. Число душ в волостях и приказах.

3) *Пространство*

а) Общий итог квадратных верст и десятин, заключающихся в губернии. Место занимаемое губернией, по пространству, относительно других губерний Государства.

б) Таблица, выражающая количество земли под городами и под уездами.

ТАБЛИЦА ПРОСТРАНСТВА								
Под городами		Под уездами (в десятинах)						
Название города	Число десятин	Полей	Лугов	Выгона, и дорог кустов	Леса		и Болот воды	Всего
					Строевого	Дровяного		
№№	00	00	00	00	00	00	00	0000

[Стор. 4] //

4) *Взгляд на поверхность губернии и на почву ее*

а) *Неровности местности.* Характер поверхности занятой губернией; направление гор, холмов и долин, возвышение гор над уровнем моря (или над горизонтальными долинами), с тем влиянием, которое имеет это возвышение на климат; наименование селений, занимающих возвышеннейшие точки в губернии, с означением, в каких они уездах; степень крутизны гор относительно продвижения пехоты, кавалерии и артиллерии; если горы представляют препятствие для передвижений по всем направлениям, то где находятся удобные через них проходы. Взгляд на грунт, покрывающий горные возвышенности: это имеет влияние на состояние дорог через горы и на удобство следования по ним войск в разные времена года. Покрывают горы лесом или нет, возделаны или не населены, есть ли в горах водохранилища. Долины чем-нибудь замечательные, преимущественно в военном отношении. Показать отношение гор, лежащих в губернии, к другим, с которыми они в связи. Взгляд на горы и долины в военном отношении, т.е. какое влияние они имеют на военные действия. Места замечательные к удобству к обороне или для наблюдения и пр.

б) *Равнины.* Их направление и пределы. Свойство равнин: открытые, пересеченные, закрытые. Имеют склоны или горизонтальны: от этого зависит сухие они или болотистые; подвержены ли наводнениям; плодородие, населенность. Проходимы везде или по одним только дорогам; нет ли позиций прикрывающих страну или часть ее; нет ли мест замечательных по военной истории.

Примечание: Можно представить примеры из военной истории.

5) *Гидрографический обзор губернии*

а) *Общий взгляд на губернию в Гидрографическом отношении.* Богата губерния водами или нет; полезны ли воды ее для развития промышленности; выгодны или невыгодны они для квартирующих войск, рассматривая относительно затруднений к передвижениям, доставки провианта из магазинов к местам расположения и влияния на здоровье. Гидрографический [Стор. 5] // взгляд на губернию в военном отношении, т.е. какое могут иметь влияние воды на военные действия.

б) *Моря.* При описании морей должны быть рассмотрены: 1) морские берега с возможно топографическою точностью – т.е. их направление, описание портов, гаваней, пристаней, рейдов, качество дна, имеются ли при берегах мели; берега отлоги или утесисты, в каких местах утесы облегчают, или затрудняют, смотря по обстоятельствам, приставање к берегу, какое имеют на то влияние прилив и отлив и в какое время они начинаются. Выдающиеся в море мысы, удобны ли они к возведению на них окопов и батарей, посредством которых можно бы защищать доступные на берегу места, способные для высадок. Не устроено ли где таких батарей. Об островах, лежащих близ берега. Свойство местности верст на 10 от морского берега. Позиции удобные для наблюдения приморских берегов. 2) Прилегающая к берегам часть вод удобна ли для подвоза продовольствия и высадок. 3) Общий очерк мореплавания с подробным изложением времени навигации.

в) *Реки.* Исчисляются все известные, а описываются только те, которые по своей ширине, глубине, удобности к судоходству и гонке леса, а также по своим

разливам, качеству берегов в т. д. могут быть важны в военном отношении. Описываются еще те незначительные ручьи и речки, которые от проливных дождей и таяния снегов, временно, делаются замечательными в военном отношении. При описании рек должно иметь в виду: 1) их топографию; 2) значение в промышленном отношении; 3) значение в военном отношении.

Для топографии нужно: начало реки, направление и длина течения, устье, мера быстроты, т. е. падение, наибольшая и наименьшая глубина, широта реки в обыкновенных берегах и свойство берегов, (*) свойство дна, характер реки, (т. е. ямиста, мглиста, извилиста, течет ли между гор или по открытой равнине, много или мало островов, есть ли пороги), есть ли на берегах каменные строения. Переправы и свойство переправ; постоянные мосты, перевозы, паромы, живые мосты, мельницы и т. п.; [Стор. 6] // величина паромов; всегда ли их можно употреблять; сколько времени нужно на переезд реки; должно обратить внимание и на берега реки у того места, где имеется переправа. Свойство речных долин относительно выгод, доставляемых жителям; относительно разливов и тех препятствий которые от них представляются для передвижения войск в какое время и надолго ли разливы; глубина разливов, какие меры принимаются при разливах, чтобы не прерывалось сообщение. Способы для произведения искусственных наводнений. *В промышленном отношении* надобно показать: входит ли река в состав судоходной системы, может ли сама по себе быть судоходною во всякое время года, или только весною и осенью; берега реки не ограждены ли плотинами; нет ли бечевника; от которого места река судоходна, какой род судов на ней употребляется (сколько суда поднимают груза; число людей для управления); из каких мест большая часть судовщиков; сколько нужно времени для переезда от одного какого-нибудь значительного места до другого. Удобна ли река для сплава; пристани; таблица речного судоходства по следующей форме:

Название пристаней	Отправлено с пристани		Прошло мимо пристани или остановились на ней	
	Число судов и плотов	Ценность товаров	Число судов	Ценность

Кроме того реки могут приносить пользу промышленности единственно устройством на них мельниц и своим разливом. Каждое из этих свойств должно быть означено особым знаком, или шрифтом при общем исчислении рек, чтобы с первого взгляда видеть важность губернии в гидрографическом отношении. В самом же описании следует подробно изложить меру [Стор. 7] // каждого из означенных свойств и действительное влияние реки на ход промышленности. Наконец, значение реки должно быть рассмотрено и относительно естественных богатств в ней заключающихся (рыба, золотой песок, жемчуг, руда и т. д.). *В военном отношении.* Положение реки относительно границ; относительно путей, удобных для

следования войск; относительно крепостей и тех пунктов, в которых помещаются провиантские или комиссариатские запасы.

д) *Озера*. 1) топография; 2) значение в промышленном отношении и 3) в военном.

Примечание: Должны быть упомянуты только замечательные в каком либо отношении.

е) *Болота*. Характер болот, т. е. проходимы или нет; пересыхают или всегда остаются в одном положении; способны к осушению; поднимаются ли водою, в какое время и на долго ли; количество земли занятой ими. Исчисление замечательнейших болот. Влияние их на климат, на удобство сообщений. Топографический взгляд на те болота, которые прилегают к дорогам, входящим в маршрутную карту. Означение зимних кратчайших путей через болота.

Примечание: Следует обратить внимание на постоянные лужи и мокрые луга на маршрутных путях.

б) Пути сообщения

а) *Сухопутные*. Сухопутные сообщения (дороги) должны быть рассмотрены с двух сторон: в отношении статистическом вообще и собственно в военном.

Примечание: Очень важный путь по отличному его устройству и по той пользе, которую доставляют они Государственной торговле, может быть совершенно бесполезен для войск, проходя по местам безлюдным, не населенным. По этой и многим другим причинам должно рассмотреть дороги с двух сторон.

Дороги в статистическом отношении

Железные дороги. Места складов; выгоды, доставляемые этими дорогами туземцам.

[Стор. 8] //

Шоссе. К какому разряду принадлежит: государственное, губернское и т. п.; направление шоссе; по какой местности проходит. Мера проезда, о чем можно судить по шоссейным сборам, а по проезду можно судить о той пользе, которую шоссе доставляют государству вообще и губернии в особенности.

Почтовые дороги. Направление; местность, по которой дорога проходит: горы, равнины и т. п.; качество почвы: песчана, глиниста, камениста; не разливаются ли реки и ручьи, лежащие близ дороги, и надолго ли; какие именно места дороги затопляются водою; меры употребляемые туземцами для сообщения во время разлива. Мосты на дорогах могут ли быть употреблены во всякое время года или подвержены частым повреждениям; каким ведомством дорога содержится и наймом или натурою; поверстная плата и ценность провоза тяжестей между замечательными пунктами; состояние дороги зимою.

Примечание: Дефилии на продолжении дороги, имеющие влияние на движение войск. При описании теснин должно иметь в виду, нельзя ли миновать их посредством небольшого обхода.

Торговые дороги. Кроме общего с почтовыми дорогами: главнейшие пункты в губернии, ими соединяемые; торговые пункты, к которым они ведут; ценность провоза между теми и другими. Польза, доставляемая торговыми дорогами туземцам.

Зимние дороги.

Дороги в военном отношении

В этой статье дороги должны быть рассмотрены, во-первых, как пути военных действий, во-вторых, как средство к передвижению различных частей войск, преимущественно, в мирное время. 1) Известно, что географические предметы имеют влияние на действия стратегические, по мере того, сколько они способствуют этим действиям или затрудняют их; известно также, что действия производятся, большею частью, по дорогам уже существующим; следовательно в соображениях стратегических, дороги составляют главный географический предмет, на который должно обращать внимание. При описании губернии должно взвесить, которые из путей имеют особенную важность, относительно географическо-статистических пунктов, и содержатся ли они в исправности, соответствующей их важности. 2) Дороги для передвижения войск, преимущественно в мирное время, [Стор. 9] // составляют предмет маршрутной карты. Этот предмет один из важнейших по части занятия Генерального Штаба; а потому на него и должно быть обращено полное внимание рекогносцирующего офицера. Ныне, в Департаменте Генерального Штаба, предпринято составить новую маршрутную карту империи на основаниях, несколько разнящихся от прежде принятых для той же цели; а потому лучшею программой для руководства при описании маршрутных путей может служить изъяснение означенных оснований (изданное отдельною брошюрой), руководствуясь которым корпусные Штабы обязаны составить маршрутные карты в районе расположения их войск.

Этапные дороги.

б) *Водяные* (искусственные) пути сообщения. Описание как самых путей, т. е. каналов и шлюзованных рек, так равно и судоходства по ним; пристани; места перегрузок; ценность перевоза от одной пристани до другой; время навигации; влияние судоходных систем на состояние жителей губернии.

Примечание: Надобно заметить, что каналы устраиваются еще для впуска и отлива воды. Должно быть означено, удовлетворяют ли каналы той цели, для которой они устроены.

7) *Естественные произведения*

Общий взгляд на естественные произведения края; исчисление тех из них, которые имеют влияние на развитие промышленности вообще, и наконец подробное описание полезных для войны и войск.

Примечание: Источниками для этой статьи, кроме других, могут служить выставки бывшие во многих губернских городах, по случаю путешествия Государя Наследника, его императорского высочества Константина Николаевича и т. п.

8) *Климат*

Общий взгляд на климат губернии и влияние его на здоровье жителей и войск.

Средняя температура года (по реомюру); самые жаркие дни; самые холодные (в градусах). Средняя температура в низменных, средних и самых высоких местах описываемой страны.

[Стор. 10] //

Времена года. Начало и продолжительность. Когда начинают показываться произрастания, когда цветут, когда созревают; часто или редко бывают грозы; замечательная разность климатов в одной и той же полосе, происходящая от различного положения селения. Средства, употребляемые жителями для защиты своей от суровости, или знойности климата.

Воздух. Здоров он или вреден для туземцев и для войск, временно располагающихся в стране; если вреден, то какие причины и постоянные они или временные; происходит ли от местного положения или от чего другого; неизвестны ли средства к отвращению причин вредности воздуха или, по крайней мере, к уменьшению пагубного их влияния на войска.

Ветры. Исчисление в особенности замечательных, имеющих влияние на здоровье жителей: в какое время ветры свирепствуют; их продолжительность, изменение и свойство; влияние ветров вообще на описываемую страну (последствия их: засуха, дожди, болезни и т. п.).

Дожди. Обыкновенные их годовые периоды и продолжительность; местные причины частых дождей или засухи; имеют ли они влияние на разлитие вод, полезно или вредно это разлитие.

Туманы. Они имеют большое влияние не только на произрастания и плодоношение (фруктовых деревьев, винограда); но нередко и на военные предприятия; а потому должно определить время, в которое бывают сильные туманы и действие их.

Град. Часто или редко бывает, и влияние на страну.

Снега. Время выпадения и таяния; имеются ли в описываемой стране хорошие зимние пути; время замерзания и вскрытия рек; поднимают ли замерзшие реки и озера людей и большие тяжести; местные причины обилия снегов и больших морозов.

Землетрясения. Мера их влияния на страну и описание достопримечательнейших.

Примечание. Сведения о климате можно заимствовать из метеорологических наблюдений, производимых при врачебных управах и гимназиях, большею частью печатающихся в губернских ведомостях.

[Стор. 11] //

III. Жители

1) *Общее число.* Мужского пола, женского пола; всего.

2) *Племена, нравы и очерки быта.*

Примечания. а) Эта статья имеет существенную важность как в военное время, так и в мирное; при том она менее всех других разработана и требует местных наблюдений, а потому и должна обратить на себя полное, основанное на истории, внимание офицера, производящего рекогносцировку. б) Описывая состояние жителей нужно означить уезды богатейшие и беднейшие.

3) *Жители по званиям.* Раздробление жителей по званиям, между прочим, необходимо и потому, что некоторые классы народонаселения постоянно освобождены от воинского постоя, например, духовенство. Народонаселение должно быть представлено в виде таблицы, в городах и уездах особо.

		Господствующей веры				Иноверных	
		Такой то уезд				Во всей губернии	
		В городе		В уезде		Муж.	Жен.
		Муж.	Жен.	Муж.	Жен.		
Духовенство	Черное						
	Белое						
Дворян потомственных							
Чиновников и приказнослужителей							
Почетных граждан							
Купцов	1-й гильдии						
	2-й гильдии						
	3-й гильдии						
Мещан и посадских							
Крестьян	Государственных						
	Удельных						
	Помещичьих						
	Разных наименований						
Военно-служащих	Офиц. чинов						
	Нижних чинов						
Отставных нижних чинов							
Бессрочных	Офиц. чинов						
	Нижних чинов						
Военных поселян							
Колонистов							
Кзаков							
Кочующих							

Примечание: Особо обозначить, сколько из числа помещичьих крестьян дворовых; из этого, отчасти, можно судить о быте [Стор. 12] // дворян, соображая,

по сколько на каждого из них слуг. Это полезно знать и при соображениях распределения войск по квартирам.

4) *Движение народонаселения.* Число рождающихся, мужского и женского пола (особо в городах и уездах); число умирающих и разность. Число браков.

Примечание. 1) Числа должны быть взяты средние за последние 10 лет, или, по необходимости, за то число лет, за которое можно собрать сведения. 2) Если возможно, не худо определить главные причины смертности и господствующие болезни, зависящие иногда от местных, неизменяемых причин; таковы, например, разных сортов лихорадки, цинга и т. п.

5) *Размещение жителей.*

а) *Городских.* Число городов. Число домов: а) вообще; б) деревянных и каменных; в) казенных, общественных, частных; с) несущих постои и свободных от него.

б) *Сельских.* Общий взгляд на систему сельских строений, т. е. как селения расположены: правильно или разбросанно, вдоль по дороге или поперек; общая величина изб, сараев, скотных дворов, амбаров и т. п. Расположение строений относительно пожаров, относительно удобств водопоя (в балках или на горах). Число местечек, посадов, деревень, дворов; замечательные села по народонаселению; средняя величина деревень (по числу дворов); сколько деревень более 50 дворов и менее 10-ти; соразмерность жителей с пространством, т. е. по сколько на квадратную версту мужского пола и женского; по сколько десятин на каждую мужскую душу; соответствует ли народонаселение плодородию земли, или вспомогательным источникам промышленности и торговли, которые, по своему положению, губерния может производить. Места, освобожденные от воинского постою; временно или навсегда.

IV. Промышленность

1) *Взгляд на направление промышленности* в губернии вообще. Влияние этого направления на войну и войска. Богатства губернии сосредоточены ли в руках нескольких лиц (например, помещиков, купцов) или разделены между разными сословиями жителей. В какой степени, какие обстоятельства могут иметь [Стор. 13] // влияние на цену произведений и плату за поденную работу. Верное ли имеет направление промышленность губернии. Нет ли таких предметов, на которые следовало бы обратить внимание, и вредные последствия от небрежения ими.

2) Рассмотрение каждой ветви губернской промышленности особо.

а) *Сельское хозяйство, промыслы и ремесла*

Взгляд на сельское хозяйство целой губернии.

Земледелие. Физическое свойство страны относительно земледелия: грунт, климат и т. п. Места, отличающиеся изобилием естественных произведений. Система земледелия, т. е. трехпольная, плодопеременная и т. п.; мера удобрения;

количество посева на десятину. Количество пахотной земли, в десятинах, по уездам; отношение ее к пространству губернии и к числу работников. Посев и урожай озимого и ярового (*). Средняя жатва того и другого. Расчет, достаточно ли для губернии собственного хлеба, принимая для мужчины 2½ четверти, для женщины 2 четверти в год; избыток или недостаток: в случае избытка куда идет хлеб, в случае недостатка откуда получается; ценность провоза к пунктам более замечательным. Средние цены хлеба. Средние цены работника-земледельца: в год, в лето и по дням, принимая в расчет дни более важные в сельском хозяйстве: во время уборки сена, хлеба и т. п.

Меры правительства в тех губерниях, где собственного хлеба недостаточно для продовольствия жителей; также, меры на случай неурожая. Запасные магазины и запасные капиталы. Меры принимаемые жителями для прокормления себя, т. е. уходят ли на заработки, или промышляют в своей губернии.

Посев льна и конопли. Употребление их на месте или сбыт в обработанном или сыром виде. Ценность в обоих случаях. Места сбыта. Ценность провоза.

Примечание: Средний доход с десятины пахотной земли; чистая ежегодная прибыль, принимая в расчет: труд и материалы для посева и обработки.

[Стор. 14] //

Огородничество. Садоводство. Мера того и другого в отношении к произведениям природы и в отношении сбыта.

Луговоеводство. Отношение лугов к пахотной земле и ко всему пространству губернии, общий характер лугов в губернии, т. е. заливные, болотистые или полевые. Исчисление мест, наиболее изобилующих лугами. Травосеяние. Время сенокоса. Количество сена, собираемого в губернии вообще, и с десятины в особенности. Расчет достаточно ли собираемого сена, по числу имеющих в губернии лошадей, овец и рогатого скота (если только рогатый скот кормится сеном). Сбыт сена. Средние его цены. Средний доход с луговой десятины.

Скотоводство. Взгляд на скотоводство вообще, цель его, породы скота и отношение скотоводства к земледелию и луговоеводу. Количество лошадей, рогатого скота, овец в проч. в целой губернии, и по сколько каждого рода приходится на крестьянский двор: через это определяется существенное богатство крестьянина; следовательно, и лучшее или худшее содержание солдата на зимней квартире. Заводы: конные, овчарные и другие; количество их, качество и сбыт.

Лесоводство. Общий взгляд на леса, находящиеся в губернии. Описание замечательнейших в военном или промышленном отношениях; величина таких лесов, кому принадлежат, род деревьев (хвойный, лиственный, высокоствольный или низкий, густой или редкий), в каком положении; нет ли в этих лесах больших оврагов, могущих затруднять проход войск; качество почвы лесов, дорог и тропинок в нем находящихся. Отношение лесов к пространству губернии вообще, к пахотной земле и к лугам. Количество казенных и помещичьих лесов. Отношение строевого леса к дровяному. Разведение лесов. Влияние лесов на климат и промышленность. Исчисление разного рода лесных промыслов: продажа строевого и дровяного леса, ценность того и другого. Судостроение; какие именно суда в губернии строят, и

* С исчислением какие именно хлеба сеются.

местные или иногородные судостроители, ценность. Выделка деревянной посуды. Гонка смолы и дегтя. Мочальный промысел и проч., и проч. с обозначением ценности каждого предмета на месте, пунктов сбыта, ценности провоза и, если возможно, ценности изделий на местах сбыта.

[Стор. 15] //

Пчеловодство, шелководство и другие отрасли сельского хозяйства с обозначением: меры процветания каждой из них, мест сбыта, ценности на месте, ценности провоза и ценности по доставке.

Рыбная ловля. Места, где она преимущественно производится и все способы, которые для лова употребляются. Важность рыбной ловли относительно народного благосостояния. Сбыт. Ценность на месте, провоза и по доставке.

Звериная ловля. То же.

Птицеловство. То же.

Металлические изделия и другие промыслы и ремесла, с обозначением меры каждого, сбыта, ценности и т. п.

Число ремесленников в губернии и общее направление ремесленной деятельности.

б) *Фабрики и заводы.* Общий взгляд на фабричную и заводскую промышленность в губернии, с тем влиянием, которое производит она на благосостояние местных жителей. Исчисление всех родов фабрик и заводов; мера их производства; ценность, производимая на месте; сбыт, провоз, число рабочих. Отделить фабрики в городах от фабрик в уездах и показать число мельниц; достаточно ли их для снабжения губернии мукою; откуда получают материалы для фабричного или заводского производства.

в) *Торговля.* Общий взгляд на торговлю губернии и на то влияние, которое производит она на местных жителей. Разделение торговли на внутреннюю, внешнюю и транзитную.

Внутренняя. Предметы торговли. Главнейшие торговые пункты. Ярмарки. Торжки. Количество купеческих капиталов.

Внешняя. Привоз. Количество и название предметов, покупаемых губернией; ценность их; откуда что получается; ценность доставки и места складов. Отвоз. Количество и название предметов продаваемых губернией; ценность их на месте и на пунктах сбыта; куда сбываются; ценность провоза от главных торговых пунктов губернии до складочных мест сбыта.

Примечание: Баланс между продаваемым губернией и покупаемым ею.

[Стор. 16] //

в) *Транзитная.* Откуда и куда. Означение и состояние путей водяных и сухопутных. Количество судов и груза, проходящих через губернию. Приблизительное число рабочих и подвод, употребляемых губернией на производство транзитной торговли, и все выгоды, которые от нее получают.

Примечание: Порядок городов по торговой значительности; число в них лавок, винных погребов, и т. п.

V. Образованность

а) *Религиозная.* Взгляд на губернию в религиозном отношении. Господствующая вера и число жителей иноверческих. Влияние веры на народное просвещение; понятия разных классов народа. Особые местные верования. Число жителей по вероисповеданиям.

Примечание: Старообрядцы и раскольники особо. Сведения о характере и направлении раскольнических сект чрезвычайно важны, как для соображений в военное время, так равно и для соображений при распределении войск по квартирам. Есть раскольничьи селения, в которых вовсе не располагаются войска по квартирам; есть и такие, где они, хотя, по необходимости, и располагаются, но чаще обыкновенного меняются одни другими, чтобы вредные сектаторские идеи, в продолжение времени, не могли укорениться в самих войсках. На основании всего этого требуются сведения о раскольниках по возможности отчетливые и подробные.

Число монастырей	Мужских	Для каждого вероисповедания особо
	Женских	
Число церквей	Каменных	
	Деревянных	

Описание монастырей и храмов, замечательных или в военном или религиозном отношении. Где бывают особенные стечения народа, влияние духовенства на народ; отношение между ними. Содержание духовенства: подавляющими или определенным от правительства жалованьем.

Примечание: Особые замечания о монастырях, сильно огражденных и вообще важных в военном отношении. О местах, возбуждающих народные верования и т. п.

б) *Умственная.* Взгляд на губернию относительно умственного образования жителей и средств к его распространению.

[Стор. 17] //

Учебные заведения военные.

Учебные заведения духовные.

Учебные заведения гражданские.

Число	Мужск. пола	Женск. пола
учащих		
учащихся		

Отношение тех и других к общему народонаселению губернии. Исчисление заведений, вспомогательных для образования: библиотек, ботанических садов, зоологических кабинетов, музеев, книжных лавок и т. п. Должно заметить, достаточно ли заведений для народного образования и какое сословие жителей преимущественно пользуется ими. Взгляд на нравственность жителей губернии. Число благотворительных заведений, как-то больниц, богаделен, воспитательных домов и т. п.

Сведения специальные

I. По предметам Департамента Генерального Штаба

1) Исторический взгляд на меру постоя в губернии. Количество войск которое может поместиться в губернии на пространных, обыкновенных и тесных квартирах. Количество войск действительно, помещающееся в губернии. Таблица для выражения означенных помещений по уездам и по родам войск.

Название уездов	Расположение войск по квартирам												
	Пространным			Обыкновенным			Тесным			Действительное расположение войск			
	Пех.	Кав.	Арт.	Пех.	Кав.	Арт.	Пех.	Кав.	Арт.	Пех.	Кав.	Арт.	Внутр. Страж.

[Стор. 18] //

2) Алфавитный список мест, удобных к помещению различных штабов, ротных и эскадронных дворов, по следующей форме.

Какого уезда	
Звание мест	
Число дворов	
Величина района в верстах	
Число деревень в районе	
Сколько в них дворов	
Всего число дворов	
Действительно ли занято постоем	
Для какого рода войск преимущественно удобны	
Исчисление предметов устроенных собственно для войск	
Исчисление замечательных предметов	
Особые замечания	

Примечание: а) В исчислении предметов, устроенных собственно для войск, надобно означать: в каком положении они [Стор. 19] // находятся, деревянные или каменные, давность существования, как велики размеры строений, вместимость людей, лошадей и т.п., исчисление принадлежащих к ним служб.

б) В исчислении вообще замечательных предметов должно означать: их местоположение – при реке, озере или болоте, паромы, мосты, гати, имеющие

влияние на передвижение войск; церкви или монастыри с описанием их в военном отношении; фабрики, заводы, мельницы, ярмарки и т. п.

в) В графе *особые замечания* следует обозначить все, что рекогносцирующий офицер найдет достойным замечания в отношении военном, историческом, геогностическом, гидрографическом и статистическом (если только замечательный предмет не вошел в состав общих сведений о губернии).

3) Алфавитный список мест, освобожденных *от постоя*: а) *навсегда*, б) *временно*.

4) *Алфавитный список* мест, в которых по каким либо причинам следует *избегать* расположения войск, с означением этих причин.

5) *Сборные места для войск*, а) Лагерные. б) Учебные и смотровые. в) Для маневров.

При описании сборных мест следует означить: где именно они находятся; положение и свойство каждого из них: луг, выгон, или пашня составляет сборное место. Для какого рода войск и для какого количества войск они удобны; мера удобств, относительно уравнительности сбора войск; влияние местности на здоровье людей, т. е. сухость, сырость почвы и т. п.; подвоз продовольствия, воды, дров и проч. Название селения, назначаемого для главной квартиры. Дорога, ведущая к сборному месту.

Примечание. При обозрении сборных мест должно иметь в виду и обозрение позиций, удобных для расположения значительного числа войск (армии, корпуса). Сила или слабость позиции. Возможность ее усилить. Отношение ее к путям военных действий.

[Стор. 20] //

Военные линии естественные или искусственные. Важность их относительно прикрываемой страны и относительно путей военных действий. Положение, направление и протяжение; сила фронта, сила флангов, свойство местоположения в тылу для передвижений и доставки военных потребностей. Число войск, потребное для занятия каждой линии; усиление искусственными средствами. Историческое изложение военных происшествий на описываемой линии, если она была уже занимаема войсками в прежние времена.

б) *О постоянных гарнизонах и военных учреждениях.*

1) По корпусу Внутренней Стражи.

2) По Артиллерийскому ведомству.

а) Округи Артиллерийских гарнизонов с окружными арсеналами.

б) Местные и осадные Артиллерийские парки.

в) Артиллерийские арсеналы.

г) Пороховые и оружейные заводы,

д) Артиллерийские школы: учебные, коновальные и другие местные учреждения.

3) По Инженерному ведомству.

а) Округи инженерных команд.

б) Осадные и Инженерные парки и парковые полуроты.

в) Инженерные арсеналы.

г) Роты: Арсенальные, Военно-рабочие и Арестантские.

д) Разные учебные Инженерные заведения.

е) Описание крепостей находящихся в губернии с разделением их на разряды, в видах размещения в них гарнизона.

4) По корпусу жандармов.

Жандармские округа и команды.

5) По военным поселениям.

[Стор. 21] //

6) По военно-учебным заведениям.

7) Военные учреждения, не входящие в разряд вышепоименованных.

8) О караулах и постах, содержимых в губернии, по следующей таблице.

Название мест, где караулы содержатся	Число постов		Сколько на оные выходит людей				
	От действ.	От гарнизон. войск	Обер-офицеров	Унтер-офицеров	Музыкантов	Ефрейторов	Рядовых

9) В число обязанностей офицеров Генерального штаба входит собирание материалов для военной географии, военной статистики и военной истории, а потому, при рекогносцировках, все, относящееся к этим предметам, должно быть описано и исследовано в военном отношении. Военные события должны быть описаны коротко, ясно, определительно: время военных действий, какие позиции с обеих сторон занимались, каким образом про-[Стор. 22] // изводились нападение и оборона, успехи, одержанные той или другой стороной; причина успехов и непосредственные последствия сражений.

II. По предметам Провиантского Департамента

Способы губернии для провиантского довольствия войск. От какой комиссии зависят распоряжения относительно продовольствия войск, находящихся в губернии; где именно устроены магазины в губернии, на какое количество хлеба, как они помещены и откуда (какими путями) они снабжаются провиантом. Ценность сплава, или доставка сухим путем, от пунктов заготовления провианта к местам склада.

III. По предметам Коммисариатского Департамента

Способы губернии для коммисариатского довольствия войск: Откуда войска, расположенные в губернии получают следующие им срочные вещи. На каких пунктах сосредоточиваются главные обороты изделий, необходимых для коммисариатского ведомства. В какое время совершается главная распродажа означенных изделий. О способах транспортировки изделий к главным пунктам продажи, равно и при развозе оных с мест распродажи.

Примечание. 1) Подробные сведения – о хозяйственных и мануфактурных заведениях, существующих в губернии, для изготовления вещей, потребляемых войсками, о мере ежегодной их деятельности и о сословиях, наиболее занимающихся приготовлением означенных вещей, должны быть помещены в статье о промышленности.

2) Главные предметы, необходимые для войск, суть: сукна, каразея, изделия полотняные (фламские полотна, ревендук, холст рубашечный и подкладочный), вещи кожаные, крестьянские сукна, потники и полушубки; разные металлические вещи (медные, жестяные и железные), употребляемые войсками. Сверх того для казенных фабрик заготавливаются: сырые кожи бычьи, яловичные и козловые, шерсть полушпанская и русская.

Описание городов и замечательных мест в губернии

Описание городов, как пунктов, на которых сосредоточивается и правительственная и промышленная деятельность края, должно войти в Военно-статистические обозрения губернии.

[Стор. 23] //

Города должны быть рассмотрены.

1) Со стороны географическо-статистической: местоположение; управление; городская и обывательская собственность; жители; промышленность (отделяя каждую отрасль); образованность.

Примечание: Все это в том порядке, как говорено вообще о губернии. Значение города для описываемого края.

2) Со стороны исторической (преимущественно по части военной истории).

3) Важность города в военном отношении.

Примечание. Прочие замечательные пункты местности должны войти в описание по мере их значительности, преимущественно рассматривая их со стороны военной. [Стор. 24]

Джерело: Програма для военно-статистических обозрений губерний и областей Российской империи. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, 1847. 24 с.

Таблица 4.1.

Порівняльна характеристика документів (Економічні примітки на Богодухівський повіт, опис Слобідсько-Української губернії 1797 р.)

“Экономические примечания на Богодуховский уезд”	“Описание Слободско-Украинской губернии” (атлас Слобідської України 1797 р.)
Арк. 13 зв. Город Богодухов положение имеет при большой дороге лежащей из городов Ахтырки, Краснокутска, Золочева, Мирополья, Харькова, Волчанска, а положение имеет на берегах реки Мерла. Мерла начало течения своего имеет из Золочевского уезда впадает в реку Ворсклу в Краснокутском уезде и против одного города в самом мелком месте в жаркое летнее время глубиной бывает в один аршин, а шириной несколько сажень. А речка Дохиновка и протоки в жаркое летнее время пересыхает. В той реке рыба щуки, окуни, караси, плотва, которая употребляется для живущих в том городе обывателей, а частью и для продажи. Как в реке Мерла и в других показанных в плане реках и речках есть ли где судовой ход. В том городе земляной вал которого окружность на четыреста на восемьдесят одну сажень вышиною от горизонта в одну сажень шириною в заложении в три сажени вокруг которого сухой ров глубиною в три сажени шириною на пять сажень. Это селение стоит на ровном месте, в нем церковь деревянная соборная во имя Успения Пресвятыя Богородицы и казенный деревянный дом в коем городническое правление, уездный нижний земский суд. В предместьи приходские церкви деревянные же первая Покрова Богородицы, вторая Архангела Михаила, третья Живоначальная Троицы. Заводов особых кожевенных нет, а делается восьмидесятью дворах черная и белая ювьт и красные козлины небольшое число, по выделыванию отпускается для продажи в разные города одного Харьковского наместничества, оставшиеся продаются в том городе по разным ценам, солодовенных заводов из деревянным овином один, в нем делаются солоды для собственного употребления. Садов регулярных нет, а имеются огороды, а при некоторых домах нерегулярные сады с яблоневыми, вишневыми, грушовыми и прочими деревьями с которых собираются плоды употребляются для собственных расходов, а отчасти в том городе и на	Арк. 95. Город Богодухов построен в 1666 году на привилегированной Слободской земле сначала было сотенное местечко Ахтырского казачьего полку потом с 1765 г. учреждено в нем комиссарское правление, принадлежащее ведомством к Ахтырской провинции, а при открытии бывшего Харьковского наместничества устроен уездным городом каковым остался и ныне в Слободско-Украинской губернии. Расположен по правой стороне речки. Мерла на с косогоре: по плану 1786 г. высочайше конфермированному имеет фигуру пятистороннею под поселение занято 201 десятин 190 квадратных сажень, расстоянием от губернского города Харькова в 57 верстах. В нем каменная по плану вновь выстроенная соборная церковь во имя Успения Пресвятой Богородицы, деревянных церквей три: 1) Во имя Живоначальной Троицы; 2) Во имя Покрова Пресвятой Богородицы; 3) Во имя архистратига Михаила. Старого строения деревянный корпус для присутственных мест и торговые лавки, а мясные ряды и кузницы по плану вновь выстроены в своих местах. Из городских жителей некоторые мастера, т.е. кожевники, которые в немалом количестве выделывается черные и белые юфты и красные козловые кожи, какого рукоделия ни в одном из уездных городов Слободской губернии нет в таком употреблении чем изрядный торг имеют. Ярмарков в городе ежегодно бывает шесть. 1-я на Сырной недели, 2-я в 5 неделю Великого поста, 3-я на Вознесение Господня, 4-я июля 22, 5-я августа 22, 6-я ноября 6 числа, на которые приезжает купечество из близлежащих городов с разными сукнами, шелковыми материалами и мелочными, а поселяне с хлебом, рыбою, дегтем и деревянными рукоделиями, до того каждую неделю бывают два торга в понедельник и пяток, на которые съезжаются поселяне из околичных свобод с хлебом и разными продуктами. Большая дорога пред сей город пролегающая почтовая одна из губернского города Харькова в Малороссию и в

продажу. В городе же один ряд о пятнадцати лавках, где войсковые обыватели торги имеют одними красными товарами и съестными припасами. Отъезды имеют в донские станицы в Черкасск и в Азов и закупают красную рыбу и соль и прочие мелочные товары и продают в том городе и прочих городах оной губернии. Некоторые же продают по вольной цене в своих домах горячее вино вотку пиво мед и вишневку а другие довольствуются от содержания небольших постоянных дворов и продажею деревенских продуктов как то сена овса и прочего принадлежащего для проезжающих людей. Большею частию от винокурения и продажею оного и от хлебопашества на принадлежащей им земле и скотоводства к чему они склонны. В том городе ежегодно бывает шесть ярмарков первая на сырной неделе, вторая на пасхальной неделе, третья на Вознесение Господне, четвертая 20 июля, пятая августа 29 числа на Усекновение чесные главы Иоанна Предтечи, шестая ноября 6 числа, на которые съезжается купечество из близлежащих городов, где торги имеют сукнами шелковыми материями и мелочными товарами, да в каждую неделю бывают торги два дня понедельник и пятницу, на которые съезжаются из близлежащих селений с хлебом и разными деревенскими продуктами. Женщины сверх полевых работ на свое употребление прядут лен и шерсть, ткнут полотна и сермяжные сукна. Вода в реке и речках для употребления скоту здорова, а в вырытых колодезях способна для людей. На означенной реке Мерло под городом состоит мучная мельница о двух поставках и мелит разный хлеб для живущих в том городе войсковых обывателей.	уездный город Ахтырку у Сумы. Герб города терновое с плодами дерево с серебряном поле однозначащее изобилие онаго.

Джерело: Экономические примечания Краснокутского (Богодуховского) уезда (описание земель с указанием количества десятин и владельцев) [1785-1805 гг.]. *Державний архів Харківської області*. Ф. 24. Спр. 6. 138 арк.; Описание Слободско-Украинской губернии 1797 г. *Центральний державний історичний архів*, м. Київ. Ф. КМФ 11. Документи з історії сіл та міст України. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 95.

Топографічний опис колоністів села Вишеньки Новгород-Сіверського повіту (12 березня 1785 р.)

Описание топографическое о жительствующих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов, учинено 1785 года марта 12 дня

- 1**
- О границе их селения За селом Вишенками и Черешенками его высокограф. сиятельства Петра Алексеевича Румянцева-Задунайскаго, домом а с третьей стороны зжилить рекою Десною.
- 2**
- О местном их положении Местное положение при небольшом узгорке над берегом реки Десны, селом Вишенками и домом его ж сиятельства.
- 3**
- О материку земли, о севбе хлеба по урожаю онаго Материк вообще такой земли, какой и в окрестных оных местах, хлеб сеют по большей части ржаной и пшеничной, которого урожая по примеру околичных селений бывает, а иногда и плодородное.
- 4**
- Пояснения орудий земледелия, о паханью оной и удобрений и временем севбы и тому подобном Пашут землю сохою пароконною, одобряют землю навозом против здешних обывателей больше только мало поглубже, пашут, начинают пахать и сеять [Арка. 1], как соседние обще их жители, только кладут снопы в половину здешних, то есть по 25 снопов, нет в их овинов, его одна только великая клуня или сарай о двух воротах, которой они, высушивши, в летнее время снопами молотят, одно за другим, первые семена оставляют для несенья, а последние для употребления своего.
Соха на колесах, подобно как плуг з двумя, малыми лемешами или сошниками ободной палице.
Бороны на пару волов или лошадей, подобно степовым о деревянных зубьях 60-ти и то только одна в длину перекладыны, а поперечных перекладин нет.
Высевают на полях семя и с хвартуков, припоясанных под поясом.
Конопель не сеют.
А лен сеют, которой, снявши, привозят домой, а потому кладут оной, в нарочито сделанной з

железными збями и напрумент, сквозь который проволакивают, почему головки льну остаются в середине того инструмента, а пенка отделяется, кою опосля стелют по земли, и как уляжется, то пересувши [Арк. 1 зв.], в нарочитой избе трут в ручных терницах.

Хлеб всякой не веют лопатами, а сквозь машину провеивают.

5

О их лесах

Лес получают покупной, и с портовой реки Десны, для строения и топлива, земли, кроме отведенной от его сиятельства, никакой больше не имеют.

6

О духовенстве какой имеют порядок

Духовных никаких не имеют, кроме что один избранный и с их общества начальник, а коих общества начальник, а коих названию старшины, при котором с того общества два его помощники, сих особ выбирают он по искусству учения и по особливым его качествам, так и его помощников, и они все то должны делать, что только обществу может быть с пользою.

7

О числе оных душ

По последней ревизии записанных состоит мужеска 52, женска 44, а в оном прибывших столько же, ибо к ним з Валахии и Цесарии часто приезжают [Арк. 2].

8

О заводах их и фабриках и мастеровых

Фабрик и заводов никаких нет, кроме только что имеют одну ладейную на реке Десне мельницу, да один в их селении винокуренный завод.

Художества имеют и рукомесло, то есть стенных часов мастера, кузнецов, ткачей, гончары, печников, сталярей, плотников, кои первые, отработав общую их работу, тогда занимаются сторонним делом.

9

О количестве под ними земли

Пахотной земли – 41 $\frac{1}{4}$ дес. 66 квадратных саж., давно загороженной под огороды 3 дес. И 585 саж., сенокосу в лугу 13 $\frac{1}{4}$ д. и. 187 саж., лесу в окружности 954 саж. десятин же 94.448, под поселением и по одним кладбищем 2 дес. и 260 саж. всей.

10

О упражнении оных и в какое время что работает и как

К том все обще упражняются в земледелии, в зимнем вже времени делают по их знанием и каждой свое рукомесло, а излишние вещи развозят в разные

окрестные города для продажи [Арк. 2 зв.].

Имеют один с один целого их общества в самом их селении также большой части садит капусту, морковь, пастернак, картофелю, свеклу или бураков мало держат, арбузы разного рода и дыни на городах своих сажают, который род против здешних краев весьма отличен величиною, трав же и красок никаких в лекарство также и никакого табаку не употребляют, одно только горячее вино; в их обществе только то употребляется, без чего человек жить не может; травы же и краски для тех нужны, кои в пище неумеренно себя держат.

12

Образ из обычаев, жития обрядов и поверья, нравах и поведении

Между собою имеют установленное общество на основании первой соборной иерусалимской церкви, икон в себя никаких не держат, и им не поклоняются, и в помощь даже богоматери не призывают, а всем праведным их делам последуют.

А празднуют только Рождество Христово, пятницу и субботу, великую и день восстания Иисуса Христа также Вознесение Господня, Троицын день и да всякой воскресной день и посту никакого [Арк. 3] не содержат, а только в их тот бывает и то самопроизвольно похотить какой день не есть, какой день не пить. Дом молитвенной, в коем они отправляют свое богомолье, построено манером на обыкновенную избу, в котором для приходящих сделаны по обеим сторонам лавочки, а в первом сего дому месте поставлен стол для начальника и его помощников, при входе молящиеся, как мужчины, так и женщины, садятся по тем лавочкам рознь, иногда начальник или кто из его помощников, сидя за столом, возгласит какую песнь, тогда сидящее общество, выслушав, спивают оную...

Младенцев обоого пола скоро по рождении не приводят в крещение, а крестят в совершенных летах, когда ж бывают крещение, тогда начальник в молитвенном доме в собрании о общества обливая крестящегося водою, благословляет во имя Святой Троицы, миропомзания не делают, имя дают младенцу при самом рождении [Арк. 3 зв.].

При венчании никакой, а кроме этого введши новобрачных в молитвенный дом, становятся на первом месте, начальник, сидя за столом, объявит

молебную песнь о их здоровье, которой по отпении благословляет их, тогда ведут их к общему столу, и все бывшие за столом говорят, как должно им между собою жить, песен никаких не поют и музыки не употребляют, а по окончании стола новобрачные, получив от своих родителей благословление, отходят в свое место.

Берутся в третьем поколении и больше трех раз не женятся, разводу не имеют.

Когда в их кто иногда умрет, то погребают умершего без всякого пения и молитв, в том разуме что никто ему помощи не в состоянии, и всяк должен за свои дела на земле человеком и в будущей жизни богу ответ дать, и никто не может отпустить, кроме всемогущего, кои тот де без правосудия за сие не оставляет [Арк. 4].

Управление домовства перепоручают из них одному, который, как надзиратель, смотрит за всех работою, и всех общих вещей приход и расход в себя смотрит за всею работою, и всех общих вещей приход и расход в себя содержит, за что всеобщий и отчет отдает, и по их установлению, так сказано, что обществе сделано, то для общества и должно быть употреблено, и всяк – чужим добром не должен пользоваться.

Нрав имеют, как мужчины, так и женщины, скромной, и снисходительной, и крайне берегутся, ни с кем дела не имеют, кто ж бы в их в обществе явился нарушителем их предписания, такого за раз выгоняют вон з общества, имеют охоту к разным художествам, музыке и всяких веселостей бегают, никакую ловлею зверей, птиц не упражняются, на войну коих установлению запрещаются ходить, и говорят что это дело неистовое, убивать друг друга, присяги никакой не имеют, кроме только клятвенных слов ей, ей, ни, ни [Арк. 4 зв.].

А если бы, кто на них во свидетельство сослался, то они ни на какой суд не могут ходить, – кроме что тому, кто на их посылался, выдадут с их общества свидетельство, кто что видел и кто что слышав сам.

Все обще говорят, пишут и чтут на старинном немецком языке, наук никаких не знают, кроме что иные говорить могут по-молдавски и по-турецки.

Росту среднего как мужчины, так и женщины,

мужчины лицом смугловаты и сухощавы, женщины белы и широколицы, волосы имеют вообще темно и светло-русые, глаза и губы умеренные, телом статны, мужчины бород не бреют, волосы, зачесывая назад, подстригают.

Одежду носят мужчины в летнее время с одной портнины а всзымное суконное, то есть летом и зимою, полукафтан без пуговиц вместо камзола куфайку, штаны похожие на цесарские вместо бряжек шлифны с завязками, в чулках и башмаках без пряжек, нет ободных завязках [Арк. 5].

Летом носят распущенные черные шляпы, а зимою круглые шапочки.

Женщины летом носят все портное платье, то есть в кофтах с рукавами, в юбке и попередник в чулках и башмаках и летом ходят в соломенных распущенных шляпах, в зимнее время такое же платье только суконное и как женщины покрывают холстом голову на манере немецкой, что в женщин, то и в девок одинокой всегда уборе, рубахи шьют как мужчины, так и женщины и на один манер, и вместо запонок у воротнику и рукавах имеют ушитых по две пары крючков.

И какого цвета платья не носят, как только голубой, белой да черной.

Первоначально прибыли оные с Валахии во время турецкой войны, и ныне живут на контракте, платят подушный оклад и его сиятельству за землю [Арк. 5 зв.].

Сие описание по показанию их начальника, Иосифа Андреева, и его помощников, Осипа Осипова, Ивана Юрьева, и их надзирателя Алексея Иванова, сочинял новгородской дворянской опеки протоколист, и в описания новгородской северской губернии соучаствующий, коллежской регистратор Тимофей Калинин [Арк. 6].

Джерело: Описание топографическое о жительствующих уезда Новгородского Северского в селе Вишенках под именем колонистов, учинено 1785 года марта 12 дня. *Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського*. Ф.ІІ. Історичні матеріали. Оп. 1. Спр. 20857. 7 арк.

Опис міста Валки (1804 р.)

Описание города Валок

1-е. Город Валки со времени населения Слободскими полками и деления полковых селений на сотенные ведомости устроен был местечком, а по учреждении в 1765 году Слободской Украинской губернии находилось в нем комиссарское правление по открытии в 1780 году Харьковского наместничества устроен уездным городом, после 1797 году за упразднением Валковского уезда остался заштатным и был приписан к Харьковскому уезду, но в 1802 году по высочайшей конфирмации восстановлен опять уездным городом и округа онаго составлена из частей Харьковского и Богодуховского уездов, поселен на отлогости горы по течению реки Можи и речки Торушки на левой стороне с пригородною слободою под названием Прогоною, а по правой стороне оной реки заселена пространною слободою называемою Посунье (Посунит). Возвышенное местоположение города делает привлекательный вид на надлежащие в окрестности онога в разных местах дворянские и обывательские хутора, окруженные лесами и садами при прудах реки Лиси и речки Торушка, выстроенного по прожектированному плану, по коему улицы и площади разрегулированы и довольно число выстроенных дворянских и обывательских домов.

2-е. Укреплений в городе и по окружности онаго равно таких строений, в коих хранятся служащие к памятству вещи, не имеется [Арк. 1 зв.].

3-е. В городе и пригородных слободах пять церквей каменные: 1-я Соборная с двумя престолами во имя Преображения Господнего и Николая Чудотворца, приходские 2-я тоже с двумя престолами Рождества Пресвятой Богородицы и архистратига Михаила; деревянные: 3-я во имя пророка Ильи, 4-я во имя Великомученика Георгия; 5-я во имя Успения Пресвятой Богородицы; а 6-я на кладбище за городом во имя Воскресения Христа и все оные церкви ободных этажах.

4-е Монастырей и к ним принадлежащих строений старых и новых достойных примечания никаких не имеется.

5-е Для научения светского ведомства имеет в городе так называемое уездное училище, учрежденное по высочайшему уставу прошлого 1802 года октября с 14 числа, в коем преподают по двум классам. Учений в 1-м – начальное основание российской грамоте, Катехизис и правописание и священная краткая история; в 2-м – начальные правила географии, рисование, краткая российская грамматика и первые правила арифметики. В оном обучаются здешней округи из дворян, разночинцев, казенных поселян и другого звания людей, коих числом бывает в

год до 60-ти. Семинарий, особых заведений художеств, примечаний достойных, художников и цеховых мастеров редко встретишь. И домов, где [Арк. 2] воспитываются питомцы и коммерческие и презренные сироты убогие или инвалиды, не имеется.

6-е. Вообще в городе иногородних слободах строения как казенное, так и партикулярное деревянное и большею частью старое на всех домов по плану выстроенных четвертей часть против старых.

7-е Заводов и фабрик как казенных, так и партикулярных никаких, равно и особо выстроенных вновь, старого гостинного двора не имеется.

8-е Торговых лавок, выстроенных нарочито по плану, не имеется, а во время бывающих здесь торгов и ярмонков как здешние, так и иногородние купцы и прочие торговые люди делают для лавок из досок заборы, где и торг свой производят.

9-е Торги небольшие бывают в городе два раза в неделю, то есть в воскресенье и пятницу, на коих привоз бывает из окружных селений здешнего уезда в небольшом количестве разного рода хлеба, муки и зерной другие съестные припасы и разных деревенских изделий.

10-е. Ярмонков бывает в городе в году шесть: 1-я февраля 2-го в день Стретения Господнего, 2-я марта 25-го в день Благовещения, 3-я мая 9-го в день Николая, 4-я августа 6 в день Преображения Господнего, 5-я сентября 14 в день, воздвижения креста, и 6-я в декабре 6-го [Арк. 2 зв.], в день Николая Чудотворца. Сие ярморки приличные могут называть хорошими торгами, ибо на оных прибавляются только торгующие мелким товаром краснорядцы, шапошники, кушницы и дегтери приезжают еще со смежных соседственных городов. Главный продукт и торг производится здесь весною рогатым скотом, пригоняемому из околичных селений и смежных в здешнем уезде, который закупают нарочно для того приезжающие великороссийские купцы; осенью же и то приуроченные как выше упомянутые сушеными и сырыми лесными и садовыми фруктами, кои закупают также приезжающие с разных мест купцы в прочие же привозы бывает хлеб и прочему почти одинаков как и в торговые дни, и ярманков сей стоит не далее трех дней в хорошее время с непогодю не более двух дней пошлин казне принадлежащих нет, ярмонких никаких не избирается, в доходе же городской суммы заводимые промышленности собирается в год до 70 рублей не более.

11-е. Садов отменных, кои бы отличались превосходством своих плодов, в городе не имеется.

12-е. На здешней реке пристаней судового ходу, сплавов, гатей, лесу, постройки судов, через реку перевозов никаких не имеется.

13-е. В городе через речку Мож по левой стороне в оной по Ахтырской дороге мостов четыре, кои длиною три по три сажень, один девять сажань, а шириною все три сажень, строится и почтительно из городских доходов от здешней думы.

14-е. Перевозов сухим путем от одной реки до другой никаких нет.

15-е. Текущие реки Мож в самое жаркое летнее время бывает глубиною не более одного сажаня, а шириною до десяти саженей, рыба в оной маленькая как-то: плотва, караси, небольшие щуки, лещи и окуни, ловли оной рыбы зависит от владельцев этой реки здешнего протопопа Снесарева и ваковских казенных поселян четырех семейств, имеющие по крепостям право нату ловлю, в середине города две мельницы: 1-я на речке Торшку помещиков Пашинских ободном амбаре, в коем один мучной постав в год доходу получают владельцы до 20 четвертей, а 2-й на речке можно о трех амбарах и с коих в духе по одному поставу, а в 3-й один мучной постав и три сукновальных гнезд, с сих мельниц помоленного хлеба получают до 60-ти четвертей из сукновален деньгами до 40 здешнии имеет во все годовое время, а весною почесть во время прилива вод, а летом и зимою очень редки; ветреных мельниц и на выгоне в строенных обывательских сорок, помещичьих пять, все оные мельницы об одном поставе и пяти просяных ступах и за помолом собственного своего хлеба получает доход каждый до пятнадцати четвертей хлеба.

Джерело: Описание г. Валок. *Центральний державний історичний архів (м. Київ)*. Ф. 2020. Багалій Дмитро Іванович (1857–1932) – український історик, філософ, археолог, архівіст, ректор Харківського університету. Оп. 1. Спр. 101, 30 арк.

ДОДАТОК Г

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ 5
ПЕРВИННІ МАТЕРІАЛИ РЕВІЗІЙНИХ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ
УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. ЯК
ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Документ 5.1

**Уривок з ревізської “сказки” військових обивателів м. Харкова за спрощеним
формуляром (Харків, 1782 р.)**

1782 года июня дня Харьковского наместничества города Харькова градской глава Яков Андреев сын Мизерной и харковские старосты Иван Леонтиев сын Грипич, Федор Прокофиев сын Тупицин и Михайло Прокофиев сын Гончаренко по силе состоявшегося 1781 года ноября 16 Ея Императорского Величества и в народ публикованного манифеста дали сию сказку о состоящих в городе Харькове мужеска и женска не исключая самых малолетних и престарелых войсковых казенных обывателей по самой истине без всякой утайки, а буде кем впредь обличены явимся или по свидетельству найдется, что кого-либо утаили, то повинны положенному по указам штрафу без всякого милосердия		
Города Харкова оставшиеся по желанию быть войсковыми казенными обывателями в двух первых частях а именно	Мужеска пола	Женска пола
	Лета	
Петр Андреев сын Клименко	30	
У него жена Анна Алексеева дочь		30
У них дети		
Дочери		
Агафия		10
Мария		8
Марфа		6
Ефимия		2
Елена		Четырех недель
итого	1	6
Григорий Василиев сын Василиев	32	
У него брат Антон	31	

У Антона жена Тетьяна Тимофеева дочь		25
итого	2	1
Афанасий Иванов сын Клименко	32	
У него жена Татьяна Дмитриева дочь		25
У них дети		
Сын		
Василий	1	
Дочери		
Дарья		9
Марина		Двух месяцев
итого	2	3

Джерело: Ревизская сказка войсковых обывателей города Харькова. 1782 г. / ред. А. Ф. Пармонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. С.7.

**Ревізька «сказка» священнослужителів церкви Архангела Михаїла
села Борщова Харківського округу Харківського намісництва
(Харків, 16 листопада 1781 р.)**

1782 года мая 7 дня Харьковского наместничества и Харьковского округа Харьковского ведомства села Борщевой церкви архангела Михаила священник Федор Труфанов и рукоположенный дьячок Михаил Труфанов по силе состоявшегося 1781 года ноября 16 Ея Императорского Величества и в народ публикованного манифеста дали сию сказку о состоящих при означенной церкви мужеска и женска от престарелых до сущаго младенца духовного звания людях по самой истине без всякой утайки, а буде кем впредь обличены явимся или по свидетельству найдется, что кого-либо утаили, то повинны положенному по указам штрафу без всякого милосердия		
А именно	Мужеска и женска пола	
	Лета	
Вышеписанной архангельской церкви священник Федор Климентиев сын Труфанов	52	
У него жена Агафия Иванова дочь		50
У них дети		
Сын		
Козьма	11	
Дочь		
Татьяна		17
Тоя же церкви рукоположенный дьячок Михаил Федоров сын Труфанов	24	
У него жена Ирина Фотиева дочь		22
У них дочь		
Евдокия		1
итого	3	4
При оной церкви находится праздноживущий заштатный уволенный за старостью и болезнями священник да безместный дьячок		
Священник Климентий Федоров сын Труханов вдов	84	
Рукоположенный дьячок безместный Василий Иаконов сын Труфанов	54	

У него жена Елена Ефремова дочь		52
У них сын		
Иоан	14	
итого	3	1
При оной же церкви заштатные нерукоположенные в подушном окладе не состоящие но в духовном ведомстве находящиеся церковники их жены и обоого пола дети		
Священнический сын церковник Иван Федоров сын Труфанов	29	
У него жена Мария Иванова дочь		27
У них дети		
сын		
Леонтий	2	
дочери		
Васса		7
Евдокия		5
итого	2	3
А произведенных из подушного оклада в священнослужительские и церковнослужительские чины, также написанных в подушный оклад в третью ревизию и выбылых из оной дьячков и пономарей жен их и детей при оной церкви никого не имеется		

Джерело: Ведомости на служителей церквей Харьковского наместничества за 1782 г. *Державний архів Харківської області*. Ф. 31. Харківська казенна палата. Оп. 142. Спр. 45. Арк. 55-55зв.

Документ 5.3

**Уривок з ревізської “сказки” священнослужителів церкви Благовіщення
с. Томаківка Катеринославської губернії (Катеринослав, 1839 р.)**

Ревизская сказка 183_ года ___ дня Екатеринославской губернии и уезда казенного селения Томаковка о священно- та церковнослужителей и их мужского полу детях					Ревизская сказка 183_ года ___ дня Екатеринославской губернии и уезда казенного селения Томаковка о священно- та церковнослужительских женах и их женского полу детях			
семья	Мужской пол	По последне й ревизии состояло и после оной прибыло	Из того количества выбыло	Ны не на лиц о	семья	Женский пол	Во временной отлучке	Ныне на лицо
	№	лета	Когда именно	лета		№	С которого времени	лета
В казенном селении Томаковке при бывшей по седьмой ревизии четырёхприходной, а ныне за отчислением прихожан к нововыстроенным церквам, в селениях: казенном Чумаках, и помещицьем Мавроеновке, состоящей двухприходной Благовещенской церкви								
	Священник Матвей Петров Германовский	50	Умер 1832 октября 1 дня		1.	Священника Матфея Германовского жена Соломония Павлова Его же священника Германовского дочери Настасия Елена	Умер 1825 г. декабря 30 дня выдана в замуж. Умре	

						Пелагия и Анна	вновь рожденные	17 14
2	Священник Георгий Федоров сын Шмальков У него сыны Василий	37		56	2.	Священника Георгия Шмалькова жена Ефросиния Васильева Его же священника Шмалькова дочери Анна	Умер 1834 года	
	Стефан	13	По окончании курса семинарии произведен во священника в город Павлоград в 1830 году			Настасия	выдана в замуж. поступила в монашество	
		6	По исключении из семинарии определен в Никополь пономарем 1828 года октября 11 дня			Пелагея	выдана в замуж.	
	Петр и Дмитрий	} вновь рожденны е				Елена	выдана в замуж.	
						Марфа	вновь рожденная	19

Джерело: Приходно-расходная книга поступлений и расходования церковных денег, ревизская сказка о количестве церковнослужителей и их семей за 1839 год (начато: 5 января 1793 г. – окончено: 17 января 1843 г.). *Державний архів Дніпропетровської області*. Ф. 193. Благовещенская церковь села Томаковка Екатеринославского уезда и губернии. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 207зв.-208.

Документ 5.4

Уривок з ревізської “сказки” державних селян селища Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської губернії (1816 р.)

Ревизская сказка								
1816 года января дня __ Екатеринославской губернии, Александровского уезда деревни Темрюк								
семья	Мужской пол	По последней ревизии состояло и после оной прибыло	Из того количества выбыло	Ныне налицо	семья	Женский пол	Во временной отлучке	Ныне налицо
№	Казенные экономические селяне	лета	Когда именно	Лета	№	Поселянки	С которого времени	лета
1	Козьма Кондратиев Дудников	24		28	1.	Кузьмина жена Федосия		23
						Приймак Иван Иванов		8
2	Козьма Федоров Сиротилин	31		35	2.	Козьмина жена Матрена		30
						Козьмин от первой жены сын Петр		6

Козьмины пасынки: Иван Тит <i>Леониды</i> Козьмин брат Степан	4 Новорожд. 14		8 3 18		Козьмина сестра Параскева	13
Вместе мужского полу в наличии 7				Вместе женского полу в наличии 5		

Джерело: Ревизские сказки селения Темрюк (январь 1816 – 7 июля 1823 гг.). *Державний архів Донецької області*. Ф. 131. Маріупольське повітове казначейство Маріупольського повіту Катеринославської губернії. Оп.1. Спр. 186. Арк. 2.

Документ 5.5

**Уривок з ревізської “сказки” іноземних колоністів колонії Великий Лібенталь
Тираспольського повіту Херсонської губернії
(Херсон, 12 березня 1816 р.)**

Ревизская сказка 1816 года марта 12 дня Херсонской губернии, Тираспольского уезда колонии Большой Либенталь					Ревизская сказка 1816 года марта 12 дня Херсонской губернии, Тираспольского уезда колонии Большой Либенталь			
семья	Мужской пол	По после дней ревиз ии состо яло и после оной приб ыло	Из того количес тва выбыло	Ныне на лицо	семья	Женский пол	Во времен ной отлучк е	Ныне на лицо
№	Колонисты	лета	Когда именно	Лета	№	Колонистки	С которог о времен и	лета
115	<i>Прибыл в 1806 году и водворен Марии Штенгерт а сыны</i> Георг Иоган Готфрид	13 9 16		18 14 21	115	Мария Штенгерт вдова Ее же дочь Анна Готфрида Штенгерта жена Маргарита	Вышла в замуже ство 1812 г.	58 22
116	<i>Прибыл в 1806 году и водворен Фридрих Кленгер Его же</i>	24		29	116	Фридриха Кленгера жена Доротея Его же вторая	Умре 1815 г.	

	сын от 1 ^й жены Иоган	1		6		жена Сарра Его же дочь от 1 ^й жены Катерина	22 4
117	<i>Прибыл в 1806 году и водворен</i> Готфрид Берг Его же сыны Якоб Иоган	29 2 новорожденный		34 7 1	117	Готфрида Берга жена Кристина Его же дочь Елизабета	25 4
118	<i>Прибыл в 1806 году и водворен</i> Георг Баудер	Прибыл через хозяйство		24	118	Георга Баудера жена Маргарита Его же дочь Елизабета	25 4
119	<i>Прибыл в 1806 году и водворен</i> Христиан Гепфер <i>Прибыл в 1804 году</i> Андреа Лепр Его же сын Фридрих	30 Прибыл через хозяйство 1813 года Новорожденный	Умре 1811 г.	48 2	119	Андреа Лепра жена Фредерика Его же падчерица Каролина	30 6

	Его же шури Гофштате р	19	Умре 1812 г.			Гейтель		
Вместе мужского полу в наличии 11					Вместе женского полу в наличии 9			

Джерело: Ревизская сказка о количестве колонистов в колонии Большой Либенталь Херсонской губернии Тираспольского уезда (начато 12 марта 1816 г. – окончено 12 марта 1816 г.). *Державний архів Дніпропетровської області*. Ф. 134. Катеринославська контора іноземних поселенців Півдня Росії. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 4 зв.-5.

Документ 5.6

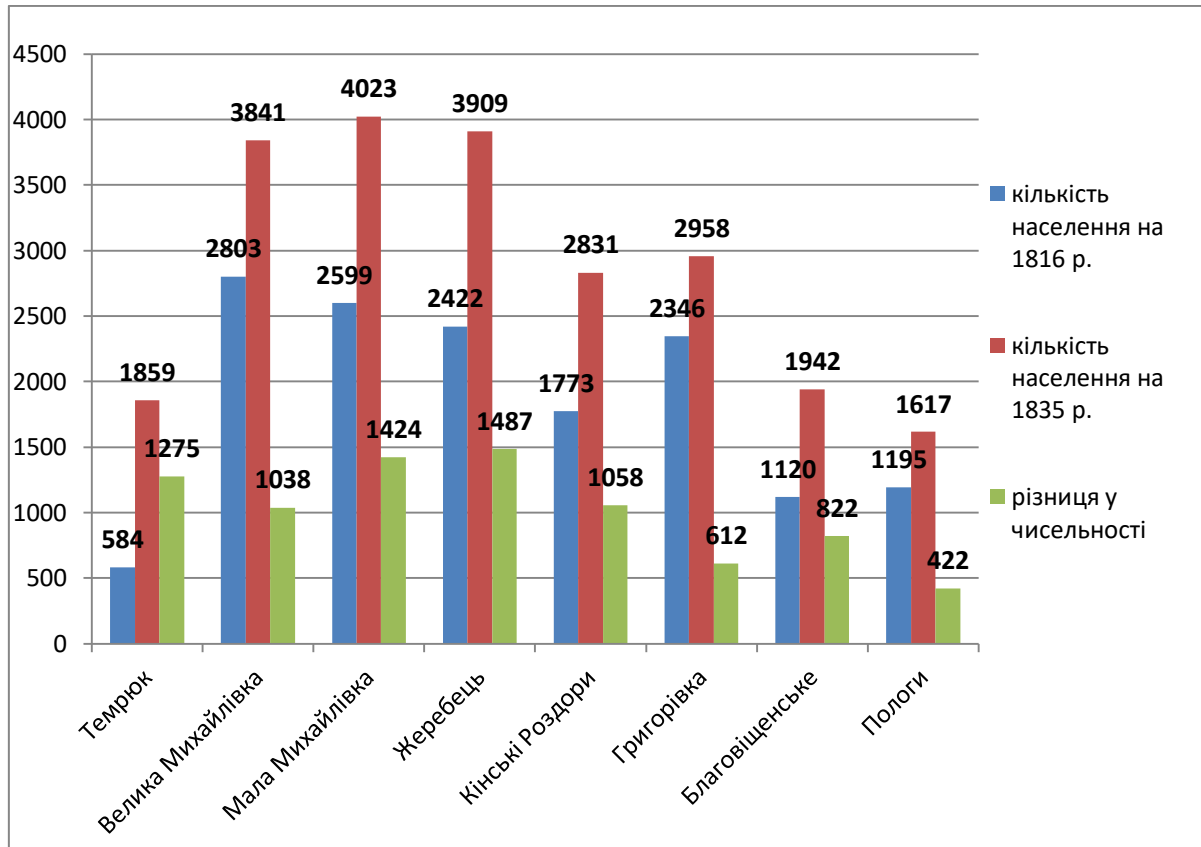
Ревізка “сказка” казенних селян татар селища Чавке Сімферопольського повіту
Таврійської губернії (Сімферополь, 5 березня 1835 р.)

Ревизская сказка 1835 года марта 5 дня Таврической губернии, Симферопольского уезда Эскиординской волости деревни Чавке					Ревизская сказка 1835 года марта 5 дня Таврической губернии, Симферопольского уезда Эскиординской волости деревни Чавке			
семья	Мужской пол	По последней ревизии состояло и после оной прибыло	Из того числа выбыло	Ныне на лицо	семья	Женский пол	Во временн ой отлучке	Ныне на лицо
№	Татары Казенные поселяне	лета	Когда именно	лета	№	Поселянки	С кото ро го времен и	лета
1.	Самий Самия сыновья Курт Алий Асан	37 По дополни тельной 1821 г. новорож д.	Умер в 1831 г.	25 6	1.	Курта Алия жена Айше		23
2.	Самия брат Абдурейфий Абдурейфия сыновья Аядин Адиль	20 новорож д. новорож д.		39 5 ½	2.	Абдурейфия жена Фера Его дочери: Самур Рефиха Арпире		32 13 10 8
3.	Азамат Азамата сыновья Заим Арслан Хайбула	51 13 19 Подопол нительно	Умер в 1830 г. Умер в 1831 г.	32 38	3.	Заима жена Анифе Арслана жена Муслюм		35 36

		й 1821 г.				Его же дочь Курт Самур		4
Итого 7	мужеска	полу	налицо	Итого 8	женского	полу	налицо	

Джерело: Ревизские сказки 1835 года марта 5 дня Таврической губернии, Симферопольского уезда Эскиординской волости деревни Чавке, о состоящих мужеска и женска пола казенных поселянах татарах (1835 г.). *Державний архів в АР Крим*. Ф. 68. Таврійська губернська казенна палата. Оп. 8. Спр. 2. Арк. 1зв.-2.

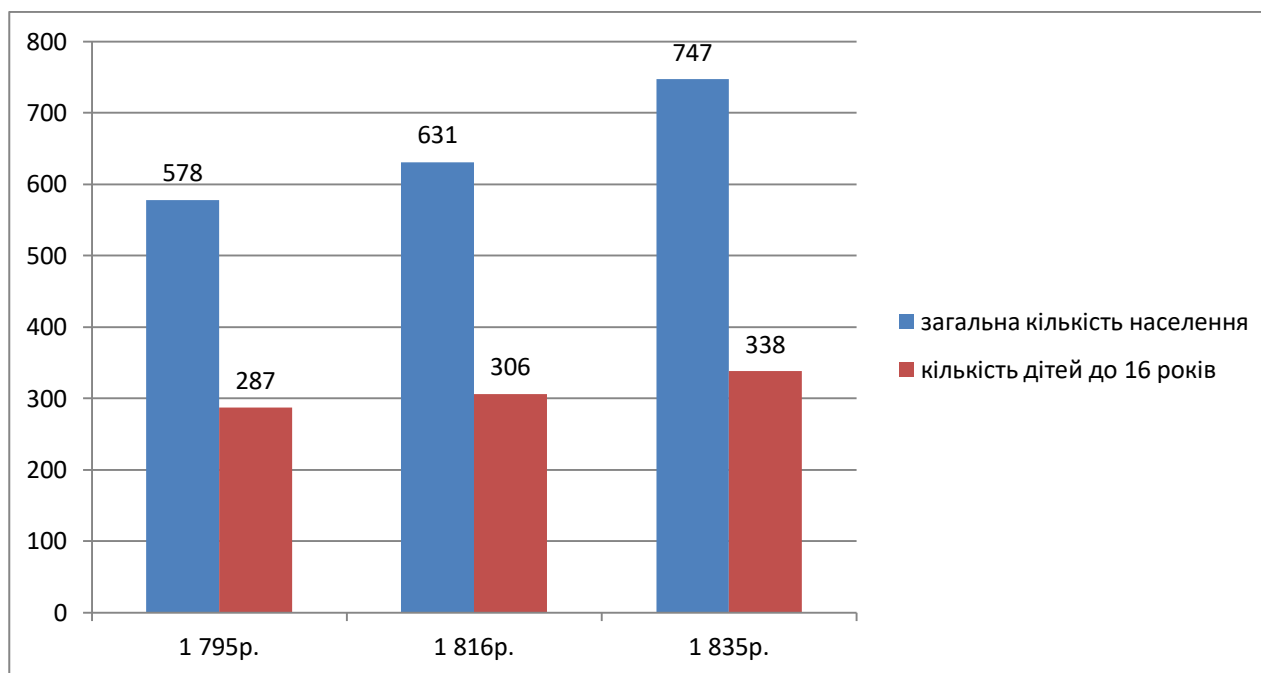
Діаграма 5.1

Динаміка змін кількості населення за 1816-1835 рр. у восьми селищах
Олександрівського повіту Катеринославської губернії

Джерело для підрахунків: Ликова В. В. Ревізькі сказки як джерело до соціально-економічної історії Південної України першої половини ХІХ ст. (1795-1835 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2007. Вип. ХХІ. С. 349; Ревизские сказки селения Темрюк (январь 1816 – 7 июля 1823 гг.). *Державний архів Донецької області*. Ф. 131. Маріупольське повітове казначейство Маріупольського повіту Катеринославської губернії. Оп. 1. Спр. 63. 42 арк.; Ревизские сказки селения Темрюк (1835-1836 гг.). *Державний архів Донецької області*. Ф. 131. Маріупольське повітове казначейство Маріупольського повіту Катеринославської губернії. Оп. 1. Спр. 94. 114 арк.

Діаграма 5.2

Загальна демографічна ситуація в с. Тернівка Черкаського повіту Київської губернії за матеріалами V, VII та VIII ревізій

Джерело для підрахунків: Ревизская сказка 1795 года, декабря 16, Вознесенского наместничества Черкасского уезда села Тарнавки [Терновки] принадлежащего дедичному владельцу его сиятельству, высокопревосходительному господину, действительному тайному советнику, генерал-прокурору Ея императорского величества, действительному камергеру и разных орденов кавалеру графу Александру Николаевичу Самойлову и находящийся в его действительном владении, уполномоченный от него надворный советник и кавалер Андрей Прожика по сим состоявшего 1794 года, июня 23 дня; Ея императорского величества и в народе опубликованного указа дал сию сказку о состоящих в упомянутом селе жителях мужеска и женска пола душах не исключая самых малолетних и престарелых по самой истине без всякой утайки и будь-кем впредь обличен явлюсь и по сей действительному найдется что кого-либо. *Державний архів Київської області*. Ф. 280. Київська казенна палата. Оп. 2. Спр. 63. Арк. 855-864 зв.; Ревизская сказка 1816 г. марта 10 дня, Киевской губернии Черкасского уезда помещика генерал-майора и кавалера Крестьяна Крестьяновича Гравса селения Терновка, о состоящих мужского женского пола дворовых людях и крестьянах. *Державний архів Київської області*. Ф. 280. Київська казенна палата. Оп. 2. Спр. 369. Арк. 598-626; Ревизская сказка 1834 года, апреля 12 дня, Киевской губернии Черкасского уезда села Терновки, помещиков отставного подпоручика Александра и гвардии и штаб капитана Владислава Крестьяновых Гравсов состоящих мужеска и женска пола дворовых людях и крестьян. *Державний архів Київської області*. Ф. 280. Київська казенна палата. Оп. 2. Спр. 687. Арк. 28-72.

Діаграма 5.3

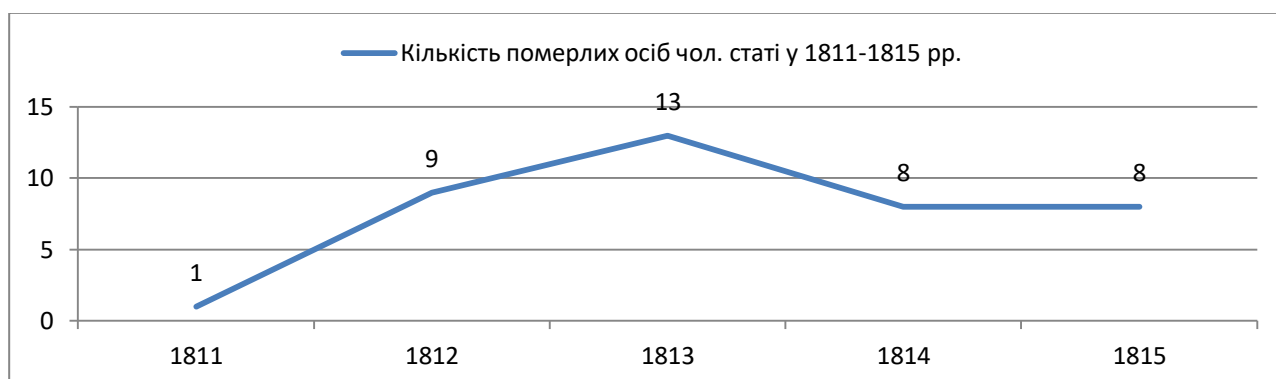
Динаміка смертності серед селян села Тернівки Черкаського повіту Київської губернії (1796-1811 рр., о.ч.с.)

Джерело для підрахунків: Ревизская сказка 1811 г. сентября 23 дня, Киевской губернии Черкаского уезда помещика села Терновки генерал-майора Крестьяна Крестьяновича Гравса о состоящих мужеска пола дворовых людях и крестьянах. *Державний архів Київської області*. Ф. 280. Київська казенна палата. Оп. 2. Спр. 286. Арк. 228-249 зв.

Діаграма 5.4

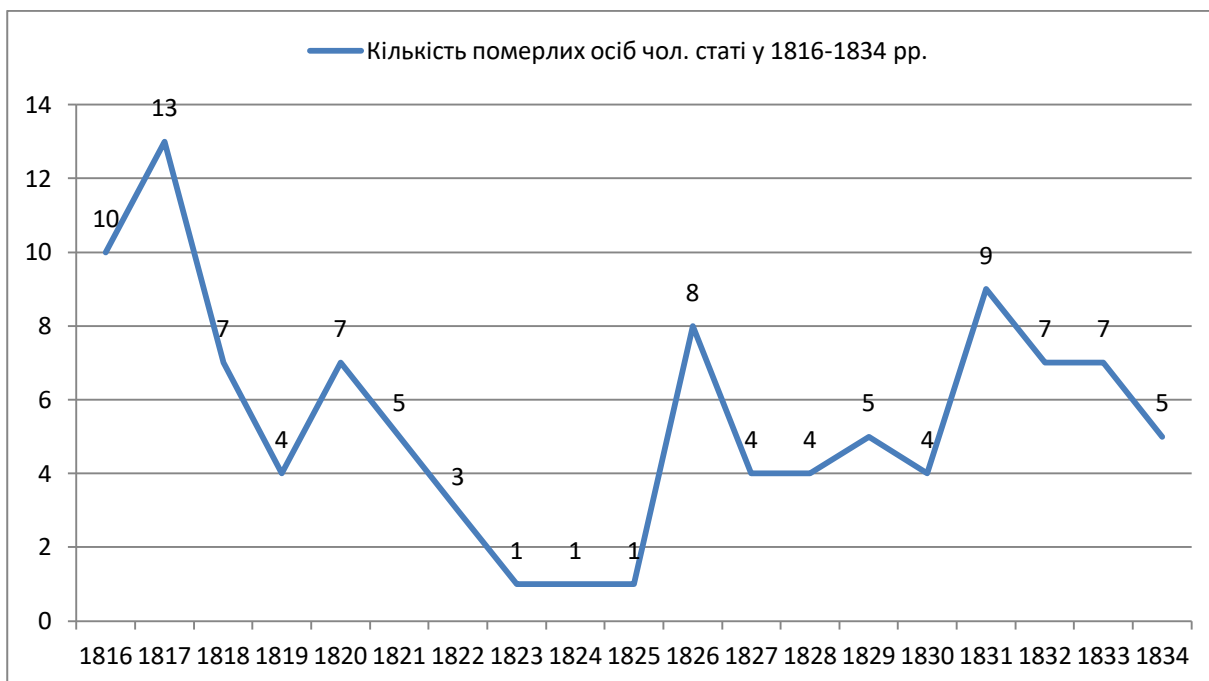
Динаміка смертності серед селян села Тернівки Черкаського повіту Київської губернії (1811-1815 рр., о.ч.с.)

Джерело для підрахунків: Ревизская сказка 1816 г. марта 10 дня, Киевской губернии Черкаского уезда помещика генерал-майора и кавалера Крестьяна Крестьяновича Гравса селения Терновка о состоящих мужского женского пола дворовых людях и крестьянах. *Державний архів Київської області*. Ф. 280. Київська казенна палата. Оп. 2. Спр. 369. Арк. 598-626.

Діаграма 5.5

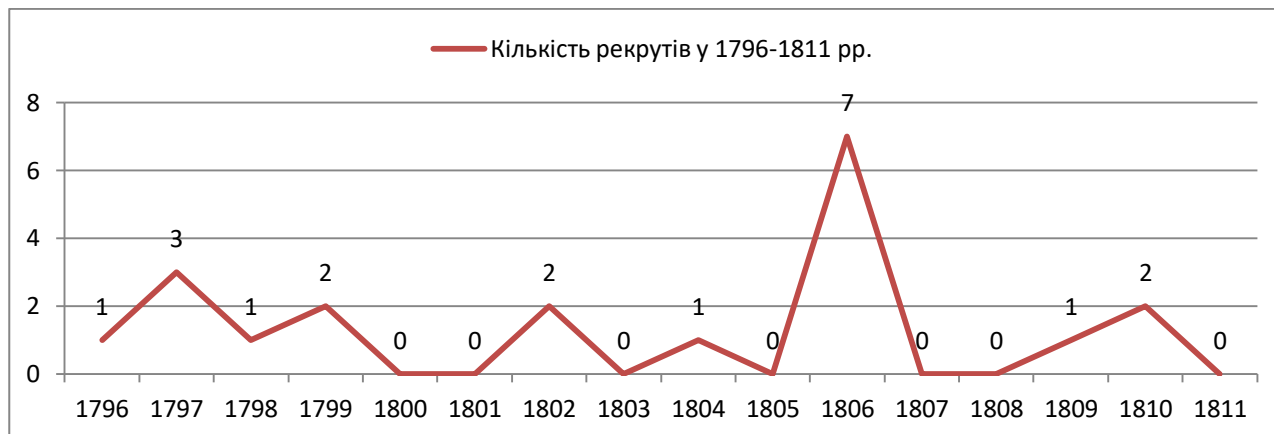
**Динаміка смертності серед селян села Тернівки Черкаського повіту
Київської губернії (1816-1834 рр., о.ч.с.)**

Джерело для підрахунків: Ревизская сказка 1834 года, апреля 12 дня, Киевской губернии Черкасского уезда села Терновки, помещиков отставного подпоручика Александра и гвардии и штаб капитана Владислава Крестьяновых Гравсов состоящих мужеска и женска пола дворовых людях и крестьян. *Державний архів Київської області*. Ф. 280. Київська казенна палата. Оп. 2. Спр. 687.Арк.28-72.

Діаграма 5.6

Динаміка рекрутування чоловіків с. Тернівки Черкаського повіту Київської губернії до складу військових підрозділів російської армії (1796-1811 рр.)

Джерело для підрахунків: Ревизская сказка 1811 г. сентября 23 дня, Киевской губернии Черкаского уезда помещика села Терновки генерал-майора Крестьяна Крестьяновича Гравса о состоящих мужеска пола дворовых людях и крестьянах. *Державний архів Київської області*. Ф. 280. Київська казенна палата. Оп. 2. Спр. 286. Арк. 228-249 зв.

Діаграма 5.7

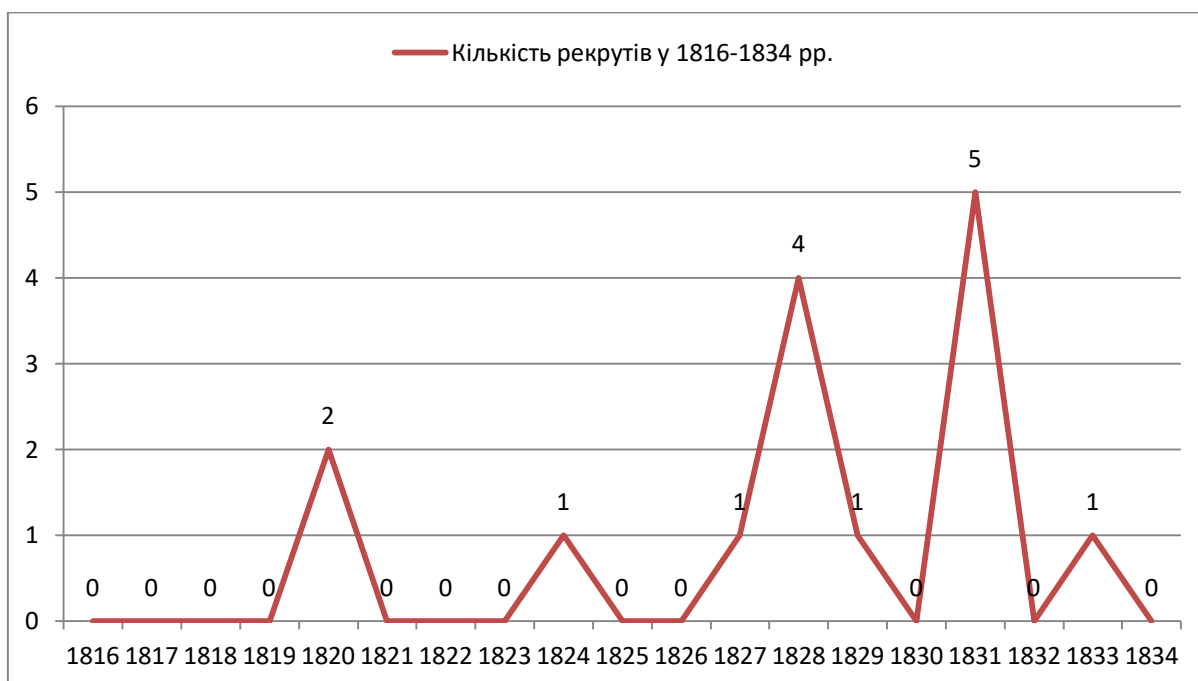
Динаміка рекрутування чоловіків с. Тернівки Черкаського повіту Київської губернії до складу військових підрозділів російської армії (1811-1816 рр.)

Джерело для підрахунків: Ревизская сказка 1816 г. марта 10 дня, Киевской губернии Черкаского уезда помещика генерал-майора и кавалера Крестьяна Крестьяновича Гравса селения Терновка о состоящих мужского женского пола дворовых людях и крестьянах. *Державний архів Київської області*. Ф. 280. Київська казенна палата. Оп. 2. Спр. 369. Арк. 598-626.

Діаграма 5.8

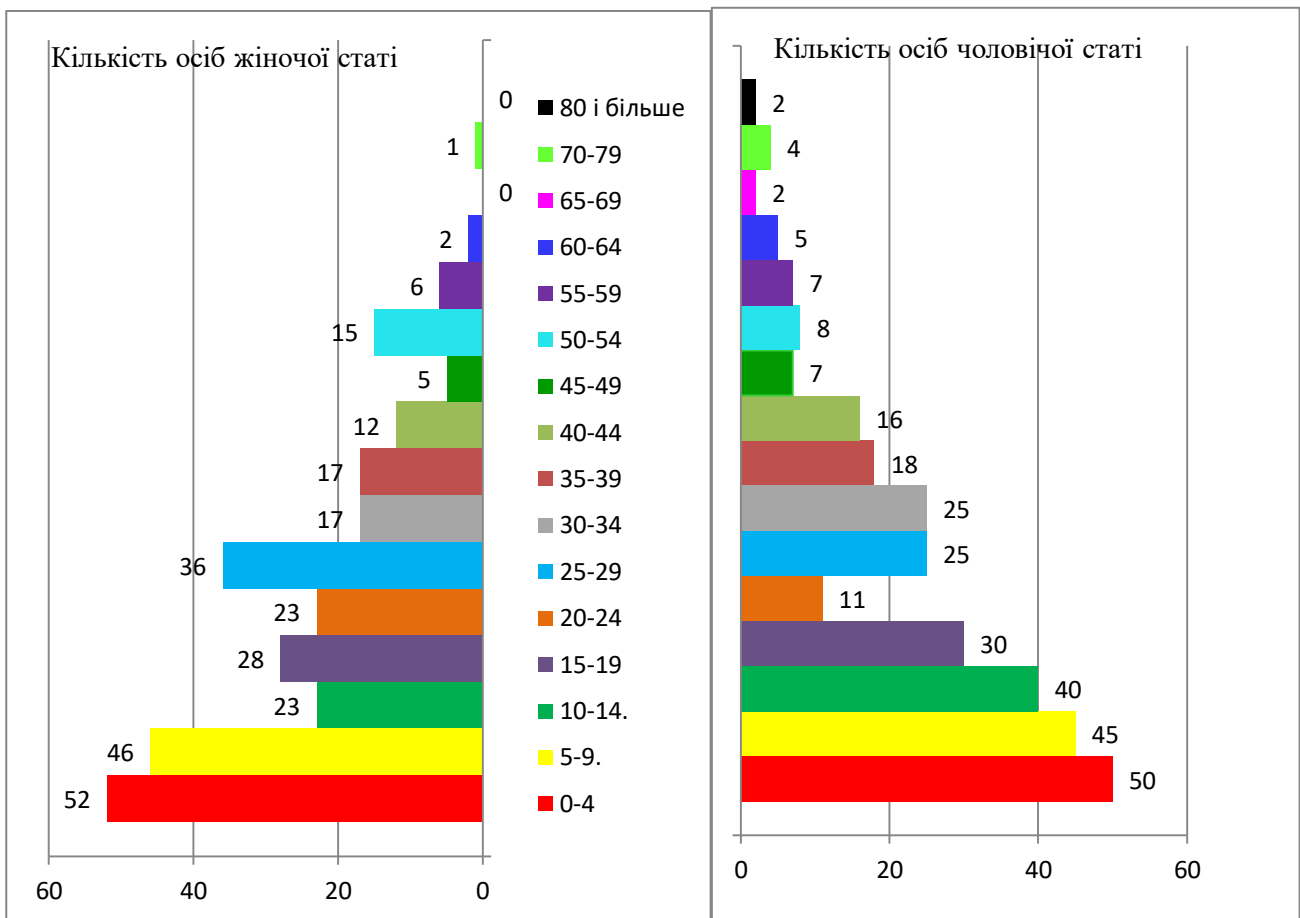
Динаміка рекрутування чоловіків с. Тернівки Черкаського повіту Київської губернії до складу військових підрозділів російської армії (1816-1834 рр.)

Джерело для підрахунків: Ревизская сказка 1834 года, апреля 12 дня, Киевской губернии Черкасского уезда села Терновки, помещиков отставного подпоручика Александра и гвардии и штаб капитана Владислава Крестьяновых Гравсов состоящих мужеска и женска пола дворовых людях и крестьян. *Державний архів Київської області*. Ф. 280. Київська казенна палата. Оп. 2. Спр. 687. Арк. 28-72.

Діаграма 5.9

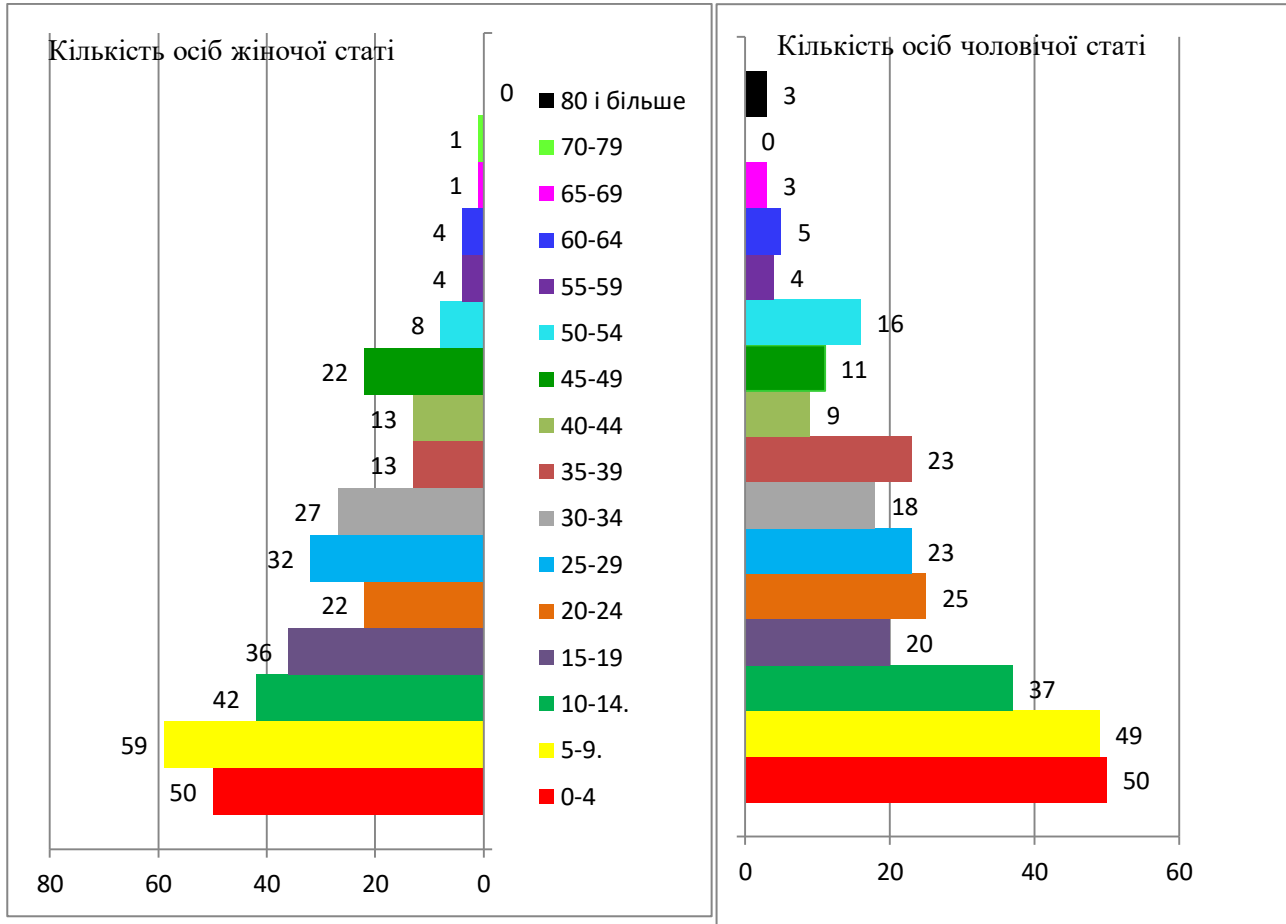
Статеві-вікова піраміда селян Тернівки за матеріалами V ревізії (1795 р.)

Джерело для підрахунків: Ревизская сказка 1795 года, декабря 16, Вознесенского наместничества Черкасского уезда села Тарнавки [Терновки] принадлежащего дедичному владельцу его сиятельству, высокопревосходительному господину, действительному тайному советнику, генерал-прокурору Ея императорского величества, действительному камергеру и разных орденов кавалеру графу Александру Николаевичу Самойлову и находящийся в его действительном владении, уполномоченный от него надворный советник и кавалер Андрей Прожика по сим состоявшего 1794 года, июня 23 дня; Ея императорского величества и в народе опубликованного указа дал сию сказку о состоящих в упомянутом селе жителях мужеска и женска пола душах не исключая самых малолетних и престарелых по самой истине без всякой утайки и будь-кем впредь обличен явлюсь и по сей действительному найдется что кого-либо. *Державний архів Київської області*. Ф. 280. Київська казенна палата. Оп. 2. Спр. 63. Арк. 855-864 зв.; Ревизская сказка 1816 г. марта 10 дня, Киевской губернии Черкасского уезда помещика генерал-майора и кавалера Крестьяна Крестьяновича Гравса селения Терновка, о состоящих мужского женского пола дворовых людях и крестьянах. *Державний архів Київської області*. Ф. 280. Київська казенна палата. Оп. 2. Спр. 369. Арк. 598-626.

Діаграма 5.10

Статеві-вікова піраміда селян Тернівки за матеріалами VII ревізії (1816 р.)

Джерело для підрахунків: Ревизская сказка 1816 г. марта 10 дня, Киевской губернии Черкасского повета помещика генерал-майора и кавалера Крестьяна Крестьяновича Гравса селения Терновка, о состоящих мужского женского пола дворовых людях и крестьянах. *Державний архів Київської області*. Ф. 280. Київська казенна палата. Оп. 2. Спр. 369. Арк. 598-626.

Діаграма 5.11

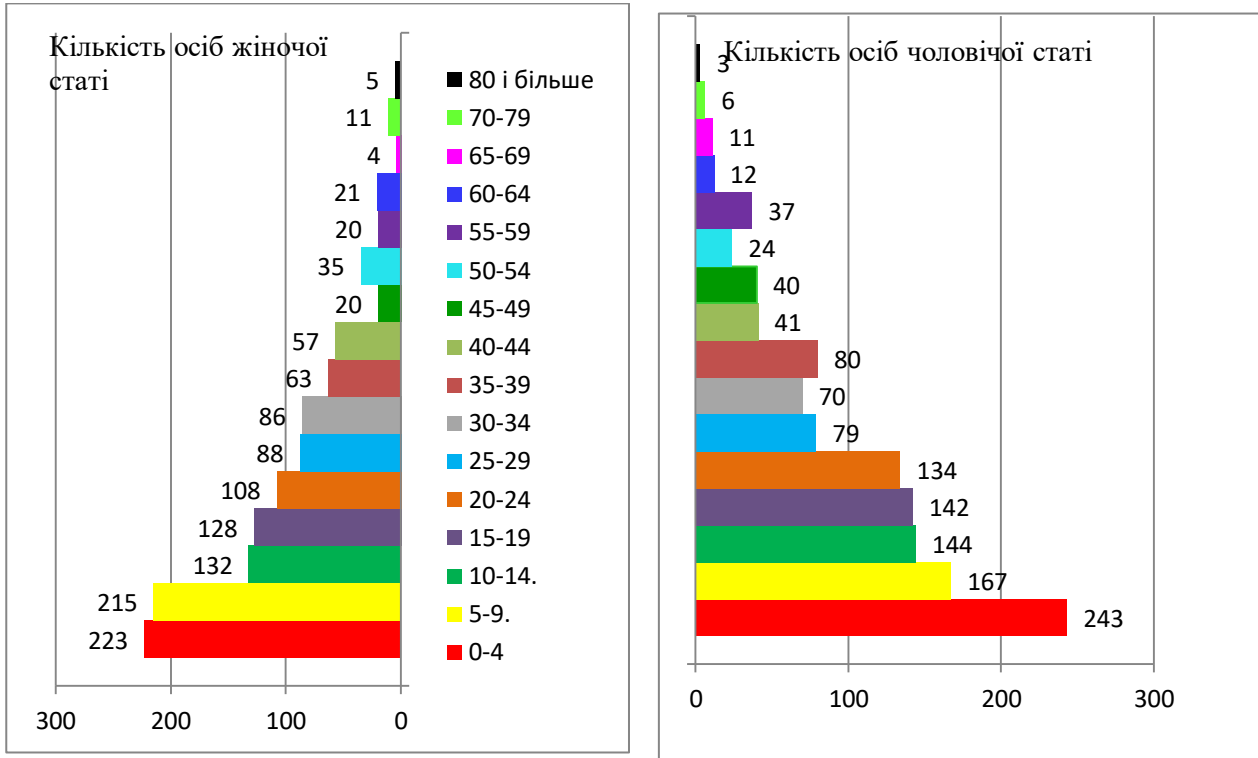
Динаміка смертності військових обивателів у слободі Мартовій за 1782-1795 рр.

Джерело для підрахунків: Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартова Чугуевского уезда 1795 года / ред. А. Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 186 с.

Діаграма 5.12

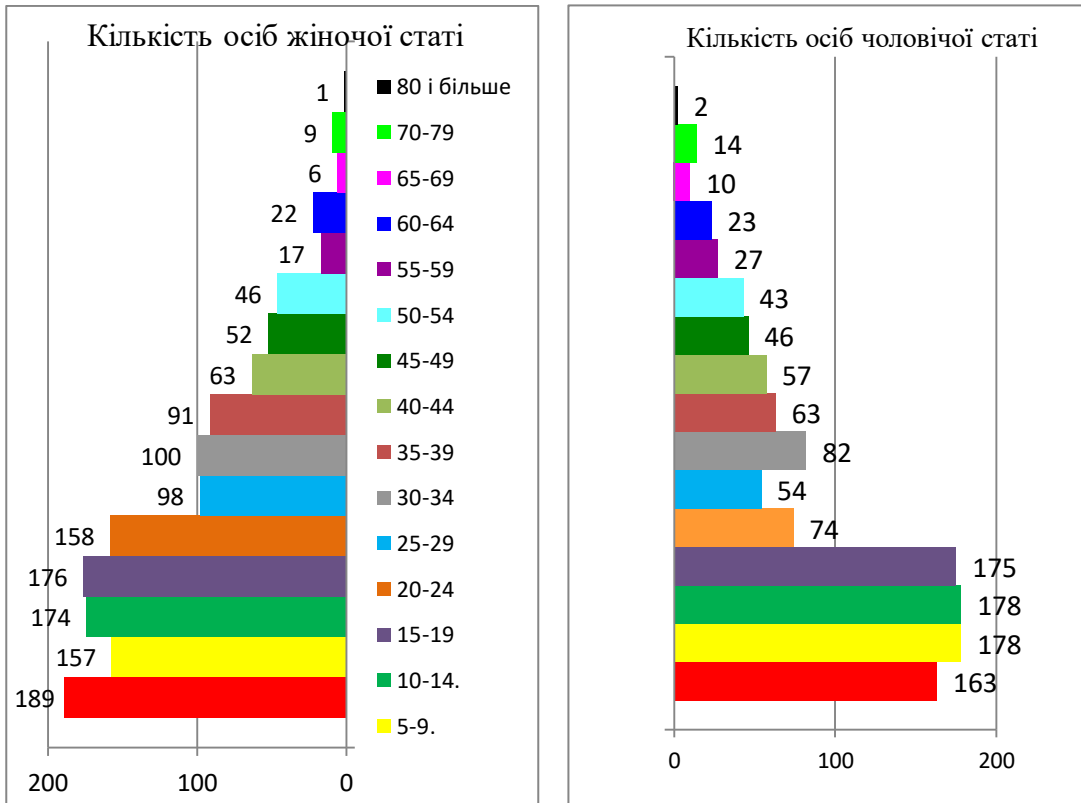
**Статеві-вікова піраміда військових обивателів слободи Мартової
на 1782 р. за даними IV ревізії**

Джерело для підрахунків: Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартовья Чугуевского уезда 1782 года / ред. А. Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2010. 87 с.

Діаграма 5.13

**Статеві-вікова піраміда військових обивателів слободи Мартової
на 1795 р. за даними V ревізії**

Джерело для підрахунків: Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартовья Чугуевского уезда 1795 года / ред. А. Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 186 с.

Таблиця 5.1

**Розподіл чоловічого населення серед військових обивателів
слободи Мартової за основними віковими категоріями
(матеріали IV, VII та VIII ревізій)**

Рік / ревізія	Чоловіки					Загальна кількість осіб чоловічої статі
	Вік (у роках)					
	До 1 року	1-16	17-34	35-59	60+	
1782/IV	53	549	365	217	31	1215
1811/VI	87	793	508	355	43	1786
1816/VII	21	850	417	378	46	1712
1835/VIII	866		571	352	61	1850

Джерело для підрахунків: Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартова Чугуевского уезда 1782 года / ред. А. Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2010. 87 с.; Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартова Чугуевского уезда 1795 года / ред. А. Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 186 с.; Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартова Чугуевского уезда 1816 года / ред. А.Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 155 с.; Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартова Волчанского уезда 1835 года / ред. А.Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 156 с.

Таблиця 5.2

**Розподіл жіночого населення серед військових обивателів
слободи Мартової за основними віковими категоріями
(матеріали IV, VII та VIII ревізій)**

Рік / ревізія	Жінки					Загальна кількість осіб жіночої статі
	Вік (у роках)					
	До 1 року	1-16	17-34	35-59	60+	
1782/IV	72	549	349	189	40	1199
1816/VII	15	792	476	351	38	1672
1835/VIII	733		520	367	40	1660

Джерело для підрахунків: Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартова Чугуевского уезда 1782 года / ред. А. Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2010. 87 с.; Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартова Чугуевского уезда 1795 года / ред. А. Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 186 с.; Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартова Чугуевского уезда 1816 года / ред. А. Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 155 с.; Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартова Волчанского уезда 1835 года / ред. А. Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 156 с.

Таблиця 5.3

**Загальна демографічна ситуація серед військових обивателів
слободи Мартової за матеріалами IV та VII ревізій**

Рік / ревізія	Вік (у роках)					Загальна кількість осіб
	До 1 року	1-16	17-34	35-59	60+	
1782/IV	125	1098	714	406	71	2414
1816/VII	36	1642	893	729	84	3384
Збільшення на	-89	544	179	323	13	970
Збільшення (+) / зменшення (-), %	-71	+50	+25	+80	+18	+40

Джерело для підрахунків: Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартовая Чугуевского уезда 1782 года / ред. А. Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2010. 87 с.; Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартовая Чугуевского уезда 1816 года / ред. А. Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 155 с.

Таблиця 5.4

**Загальна демографічна ситуація серед військових обивателів
слободи Мартової за матеріалами VII та VIII ревізій**

Рік / ревізія	Вік (у роках)				Загальна кількість осіб
	До 16	17-34	35-59	60+	
1816/VII	1678	893	729	84	3384
1835/VIII	1599	1091	719	101	3510
Збільшення на	-79	+198	-10	+17	+126
Збільшення (+) / зменшення (-), %	-4,7	+22,2	-1,4	+20,2	+3,7

Джерело для підрахунків: Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартовая Чугуевского уезда 1816 года / ред. А. Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 155 с.; Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартовая Волчанского уезда 1835 года / ред. А. Ф. Парамонов. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 156 с.